

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 1

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2014

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu və
«Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik Ağamusa Axundov, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik İsa Həbibbəyli, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Teymur Kərimli, f.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.e.d., prof. Məhəbbət Mirzəliyeva, f.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.e.d., prof. Nadir Məmmədli, fil.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.e.d. prof. Azadə Musayeva, f.e.d. Möhsün Nağısoylu, fil.ü.f.d. Nəzakət Məmmədli.

**Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü Teymur Kərimli
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli**

Filologiya məsələləri. Bakı, 2014, № 1

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2014

www.filologiyameseleleri.com

QƏZƏNFƏR KAZIMOV
professor

**AZƏRBAYCAN DİLİ DIALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN TƏDQIQI
TARİXİNDƏN**

Açar sözlər: dialektologiya, dialekt və şivə, şivələrin tədqiqi, dialektoloji atlas, dialektoloqlar

Key words: dialectology, dialect and accent, the investigation of the accents, dialectological map, dialectologists

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin ilkin tədqiqinə XIX əsrin ortalarından təsadüf edilir. Professor Mirzə Kazım bəy 1839-cu ildə Qazan şəhərində nəşr etdirdiyi «Türk-tatar dilinin qrammatikası» əsərində, ilk dəfə olaraq, Azərbaycan dilinin Quba dialektində, Dərbənd şivələrində indiki zaman şəkilçisinin səciyyəvi fərqli təsrifi barədə məlumat vermiş, Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələrində feillərin indiki zamanın ikinci şəxs təkində *-sən* əvəzinə *-ən*, üçüncü şəxsin təkində *-i* şəkilçisini qəbul etdiyini göstərmişdir. Lakin dialekt və şivələrimizin böyük vüsətlə həqiqi elmi tədqiqinə Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlanmışdır. Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti daxilində yazıçı Ə.Haqverdiyevin rəhbərlik etdiyi tarix-etnoqrafiya şöbəsi dövrün görkəmli ziyalıları dialekt və şivə faktlarının toplanması işinə cəlb etmiş, hələ 20-ci illərdə çox zəngin leksik material toplanmışdır. SSRİ EA-nın müxbir üzvü, görkəmli türkoloq alim N.İ.Aşmarin Azərbaycana dəvət edilmiş, dialektoloji tədqiqat işinə cəlb edilmişdir. N.İ.Aşmarin topladığı materiallar əsasında 1926-cı ildə «Общий обзор народных тюркских говоров гор. Хыи» adlı kitab nəşr etdirmişdir. Dialekt və şivə materiallarını toplamaq üçün proqram hazırlanmış və 30 cildlik şivə sözləri lüğətinin çapı planlaşdırılmışdır. Bunlardan yalnız iki cildi çap etdirmək mümkün olmuşdur. Lüğətlərdə baş sözlərin izahı Azərbaycan dili ilə yanaşı, alman və rus dillərində də verilmişdir.(1)

30-cu illərin əvvəllərindən dialekt və şivələrimizin monoqrafik tədqiqi işinə başlanmışdır. Lakin repressiyalar və sonra da İkinci Dünya müharibəsi tədqiq və araşdırmaların ləngiməsinə səbəb olmuşdur. Belə bir dövrdə gənc və istedadlı dialektoloq kimi yetişməkdə olan M.Ş.Şirəliyev öz fəaliyyətini birdəfəlik dialektologiya elminin inkişafı istiqamətinə yönəltdi. M.Ş.Şirəliyev müharibənin gərgin dövründə - 1942-ci ildə «Azərbaycan dialektologiyası» (2) kitabını nəşr etdirmiş və həmin il «Bakı dialekti» əsəri əsasında birbaşa doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

«Bakı dialekti» monoqrafiyası yeni dövrdə ilk müasir səviyyəli dialektoloji əsər idi. M.Ş.Şirəliyev 1939-cu ilin sentyabr ayından 1940-cı ilin iyun ayına qədər Bakının İçərişəhər, Bayırşəhər, Əmircan, Bülbülə, Hövsan, Türkan, Şaqan, Masazır, Saray, Corat, Novxanı, Hökməli, Qobu ərazilərini gəzmiş, zəngin material toplamışdır. Pırşağı, Mərdəkan, Buzovna, Keşlə ərazilərində müşahidələr aparmışdır.

Şivələrin fonetik, morfoloji, sintaktik və leksik xüsusiyyətlərini əhatə edən maraqlı bir əsər ortaya çıxarmışdır. Müəllif əsas xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Bakı dialektinə məxsus şivələri iki qrupa ayırmışdır:

1.İçərişəhər, Bayırşəhər, Keşlə, Əmircan, Bülbülə, Hövsan, Türkan, Şaqan şivələri. Bu şivələrdə söz əsasında və şəkilçilərdə gen saitlər dar saitlə ($a > e$), arxa sıra saitlər ön sıra saitlərlə ($a > ə$) əvəz olunur, ahəng qanunu pozulur, söz əsasında dəyişiklik olur.

2.Novxanı, Corat, Hökməli, Qobu, Güzdək şivələri. Bu şivələrdə Quba dialektinə aid xüsusiyyətlər güclüdür. Birinci qrup şivələrin əksinə olaraq, bu şivələrdə ön sıra saitlər arxa sıra saitlərlə əvəz olunur: İçərişəhərdə: *nəzər, ərəbə, xəbər* – Güzdəkdə: *nazar, araba, xabar*. (3,9-10)

Bu əsər bir növ sonrakı tədqiqatlar üçün nümunə-qəlib rolunu oynamışdır.

Repressiya və müharibənin yaratdığı son dərəcə ağır vəziyyətə baxmayaraq, dilçilərimiz dialekt materiallarının toplanması və tədqiqi işini davam etdirmişlər. 1938-1944-cü illər arasında Bakı kəndlərindən, Şuşa şəhəri və onun ətraf ərazilərindən, Naxçıvan şəhərindən və Nəhrəmdən, Qazax rayonu kəndlərindən, Gəncə və Ağdam rayonlarından xeyli şivə materialı toplanmışdır. Təbii ki, bunlar Azərbaycan dili dialekt və şivələrini tam əhatə edə bilmirdi, qeyd edilən materiallarla Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifini vermək, bütün Azərbaycan dialekt və şivələrini əhatə edən dialektoloji ümumiləşdirmələr aparmaq və Azərbaycan dilinin dialekt və şivə mənzərəsini əks etdirən lüğət və atlas hazırlamaq mümkün olmazdı. Ümumiləşdirici əsərlərin və dialektoloji atlasın yaradılması üçün materiallar toplanmasında yeni qüvvələrin iştirakı vacib idi. Belə bir zərurətlə əlaqədar 40-cı illərin sonlarında, 50-ci illərdə Azərbaycanda yeni və qüdrətli bir dilçi nəslı yetişmişdi. Bu nəslin nümayəndələri - R.Rüstəmov, K.Ramazanov, T.Həməzəyev, B.İbrahimov, M.İslamov, A.Vəliyev, A.Hüseynov, B.Sadiqov və başqaları bilavasitə dialektoloji tədqiqatla məşğul olur, dilçi-dialektoloq kimi fəaliyyət göstərirdilər. Bunlardan əlavə, dilçiliyin daha çox başqa sahələri ilə məşğul olan Z.Tağızadə, Ə.Bağirov, Ə.Abdullayev, Ş.Sədiyev, Ə.Əfəndizadə, A.Axundov, A.Əbilov, B.Tağıyev, Q.Həsənov, Y.Seyidov, M.Adilov, A.Aslanov kimi gənc nümayəndələri də dialekt və şivə materiallarının toplanması işinə cəlb edilir, tez-tez Azərbaycan rayonlarına və azərbaycanlıların yaşadıkları digər ərazilərə ekspedisiyalar təşkil edilirdi. Bu dövrdə Azərbaycan SSR EA Dil İnstitutunun (sonralar Ədəbiyyat və Dil İnstitutu, daha sonralar Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu) əməkdaşları tərəfindən Zaqatala, Qax, Sabirabad, Əli Bayramlı (Şirvan), Salyan, Puşkin (Biləsuvar), Culfa, Ordubad, Nəraşen, Şahbuz, Naxçıvan, Ağstafa, Tovuz, Qazax, Borçalı şivələri öyrənilmişdir. Azərbaycan Dövlət Universitetinin dilçi kollektivinin və başda Ə.Dəmirçizadə olmaqla V.İ.Lenin adına API-nin dilçi alimlərinin köməyi ilə Şamaxı, Ağsu, İsmayilli, Mərzə, Göyçay, Ağdaş, Vartaşen (Oğuz), Qutqaşen (Qəbələ) şivə materialları qeydə alınmışdır. Bunlar, demək olar ki, respublikamızın əksər ərazilərini əhatə edirdi. Azərbaycanın 370-dən artıq şəhər, qəsəbə və kəndindən material toplanmışdı. Bu materiallar Azərbaycan dili dialekt və şivələri ilə bağlı sanballı kitabların və Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının meydana çıxması üçün əsaslı zəmin yaradırdı.

N.Y.Marrın tənqidindən sonra – 50-ci illərdə müqayisəli-tarixi metoddan istifadə üçün geniş imkanlar yaranmışdı. Bu dövrə qədər təsviri şəkildə davam etdirilən dialektoloji tədqiqat işlərində 50-ci illərdən başlayaraq müqayisəli metoda geniş yer verilir, müqayisəli və tarixi-müqayisəli metodlardan lazımi şəkildə istifadə

də edilir, Azərbaycan dilinin dialekt və şivə faktları yeri gəldikcə müasir türk dilləri və türk dillərinin qədim abidələri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilir. Bu illərdə R.Rüstəmovun redaktorluğu ilə «Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri» (1955), A.Hüseynovun «Azərbaycan dialektologiyası» (1958), R.Rüstəmovun «Quba dialekti» (1961), M.Şirəliyevin redaktorluğu ilə «Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri» (1962), «Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri» (1967), M.İslamovun «Nuxa dialekti» (1968) kitabları nəşr olunur, İ.Hacıyevin «İsmayilli rayonu şivələri», B.İbrahimovun «Mərəzə rayonu şivələri», K.Ramazanovun «Azərbaycan dilinin Salyan dialekti», T.Həmzəyevin «Ordubad dialekti» əsərləri meydana çıxır. Bunlar dialektoloji tədqiqat işini xeyli genişləndirir.

Cəlb edilən elmi qüvvələrin topladığı materiallar əsasında 60-cı illərin əvvəllərində M. Şirəliyevin ümumiləşdirici «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» (4) kitabı nəşr olunur. Əsərdə ədəbi dilimizlə müqayisə əsasında dialekt və şivə qruplarına aid fərqli fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərin ətraflı şərh verilmişdir. Burada çox qədim dövrlərlə bağlı olan bir sıra arxaik elementlərin ilkin tədqiqi də xüsusi əhəmiyyətə malik idi. M.Şirəliyev əsərdə ümumtürk leksik qatı ilə yanaşı, şivə leksikası içərisində qədim alınmalara da diqqət yetirmiş, onların şivə tələffüz tərzinin Azərbaycan dili qanunları ilə bağlı izahını vermişdir.

Dialekt və şivələrimizi fərqləndirən əsas əlamətlər xalqımızın təşəkkülündə iştirak etmiş aborigen türk tayfalarının ümumxalq dilinin qollarında sabitləşmiş qədim izləridir. Eradan əvvəlki minilliklərdən Azərbaycanda kök salmış aborigen türk tayfalarının və onların dillərinin ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülündə rolu əsas olmuşdur. Təbii ki, sonralar ölkəmizin ərazisinə gəlmiş bir sıra türk tayfalarının dillərinin də qalıqları var. Əsasən təsviri şəkildə müəyyənləşdirilmiş bu izləri tarixi aspektdə, həm də müqayisəli şəkildə araşdırmaqla Azərbaycan dilinin təşəkkülündə iştirak etmiş qədim tayfa birliklərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunun üçün şivə materialının müasir türk dilləri və türk dillərinə məxsus qədim yazılı abidələrlə müqayisəli tədqiqi vacibdir. Qeyd etməliyik ki, əsərdə bu istiqamətdə də müəyyən araşdırmalar mövcuddur. Lakin bu, şübhəsiz, dialekt və şivə materiallarının tam toplanması nəticəsində başlanı bilən yeni bir mərhələnin işidir və geniş tədqiqat tələb edir.

60-cı illərdə və sonrakı dövrlərdə təşkil edilən ekspedisiyalar nəticəsində daha çox material toplanmış və tarixi dialektologiya üçün əlverişli zəmin yaranmışdır. Artıq bu sahədə yüzilliyin sonlarında meydana çıxan əhəmiyyətli təşəbbüslər də vardır. (5) Lakin bu cür tədqiqata xeyli sonralar - yeni minilliyin ilk on ilində başlanmışdır.

«Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabının meydana çıxdığı dövrdə filoloji aləm dialekt və şivə materiallarının toplanması və ilkin tədqiqi işinə daha geniş şəkildə cəlb edilmişdi. Şivələrin tədqiqi ilə bağlı namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılır, monoqrafiyalar nəşr olunur, saysız məqalələr meydana çıxırdı. M.Şirəliyev bütün gücünü bu sahəyə sərf etməklə böyük dialektoloji məktəb yaratmışdı. Onun bu əsəri türk xalqları dillərinə məxsus dialekt və şivə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından qiymətli bir nümunə idi. N.K.Dmitriyev göstərirdi ki, professor M.Şirəliyevin və onun şagirdlərinin işi təkcə Moskva və Leningradda deyil, Çuvaşiyada, Tatarıstanda, Başqırdıstanda, Yakutiyada, Qazaxıstanda da məlumdur. Hələ öz dialektlərinin öyrənilməsini genişləndirə bilməmiş bu respublikalarda Azərbaycan dialektoloqlarının işi nümunə sayılır. N.K.Dmitriyev

yazırdı: «M.Ş.Şirəliyevi tam əsasla Azərbaycan dialektologiyasının müasir elmin səviyyəsində duran banisi adlandırmaq olar». (6)

Dialektoloji tədqiqatlar sahəsində **A.Ə.Hüseynovun** mühüm əməyi vardır. Yaradıcılığa Oğuz (Vartaşen) şivələrinin tədqiqi ilə başlayan A.Hüseynov 1958-ci ildə «Azərbaycan dialektologiyası» adlı kitab nəşr etdirmiş, bu kitab M.Ş.Şirəliyevin «Azərbaycan dialektologiyası» əsəri ilə yanaşı uzun müddət ali məktəblərimizin filologiya fakültələrinə xidmət etmişdir. Kitab A.Hüseynovun dialektoloji araşdırmalar sahəsində orijinal fikir və mülahizələri ilə fərqlənmişdir. (7)

1970-ci ildə A.Hüseynov «Azərbaycan dilinin şimal-qərb şivələri» adlı doktorluq dissertasiyasını tamamlamışdır. Əsəri müdafiə etməsə də, bu əsərdə şimal-qərb şivələrimizin tədqiqi ilə bağlı geniş iş görülmüş, zəngin material əsasında şimal-qərb şivələrinin tədqiqi verilmişdir.

Dialektoloji tədqiqatın düzgün elmi istiqamətdə aparılması üçün müəllif şimal-qərb şivələrində danışanların etnik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirməli olmuşdur. Faktlar göstərir ki, şimal-qərb rayonlarının əhalisi etnik cəhətdən çox qarışıqdır. Burada qıpçaq ünsürlərinin üstün mövqe tutması, etnik cəhətdən türk olmayan tayfa qalıqlarının mövcudluğu tədqiqatı xeyli çətinləşdirmişdir. Bu çətinliklərə baxmayaraq, müəllif dəqiq istiqamət götürmüş və çox zəngin material toplamışdır. Müəllifin topladığı dialekt materialının əsasını nadir dil faktları təşkil edir ki, bu da qədim ünsürlərin dilimizin qollarında – dialekt və şivələrdə qorunub saxlandığını göstərən dəlillərdəndir. İndiyə qədər yanlış olaraq iber-qafqaz dillərinin, erməni dilinin elementləri kimi izah edilmiş bir sıra dil vahidlərinin müəllif tərəfindən qədim türk dillərinin qalıqları olduğunun müəyyənləşdirilməsi elm üçün çox qiymətli bir faktdır.

Mürəkkəb tarixi şəraitdə müxtəlif qəbilə və tayfaların tarixən çarpazlaşması əsasında təşəkkül tapmış şimal-qərb şivələri fonetik tərkibcə son dərəcə zəngin və çoxcəhətlidir. Müəllif şivələrin fonetik xüsusiyyətlərini araşdırmış, hamıya məlum olan, əksər dialekt və şivələrimizdə işlənən faktları deyil, nadir və daha maraqlı fonetik xüsusiyyətləri əhatə etməklə şivə xüsusiyyətlərinin tarixi aspektdə tədqiqinin orijinal nümunəsini yaratmışdır.

Başlıca olaraq, eşitmə üsulundan istifadə edən müəllif şivələrdə saitlərin ilkin və qədim uzanmasına təsadüf etmədiyini bildirir və sözün mənşəyinə diqqət yetirmədən bu ərəzidə ilkin uzanmadan danışan dilçiləri haqlı olaraq tənqid edir. Müəllifin bu hissədəki tədqiqatının qiymətli cəhəti bəzi sait və samitlərin spesifik tələffüzünü türk dillərinin qədim tarixi ilə bağlaya bilməsidir. Lakin müəllif səslərin şivə tələffüz tərzini həmişə qədim türk izləri kimi izah etməmiş, qonşu dillərin təsirini də (məsələn, T3, ÇI səslərində) unutmamışdır. Sait səslərin söz başında, söz ortasında qarşılıqları, tək-tək təsadüf edilən samit əvəzlənmələri, bəzi səslərin zəifləməsi, səs düşümü, söz başında "y" samitinin saxlanması, sözlərin ortasında samitlərin qoşalaşması, "h"laşma haqqında qeydlər, söz sonunda cingiltili samitlərin işlənməsi, sonu "ay" fonetik kompleksi ilə bitən sözlər, "genişlənmiş" söz kökləri, assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, ahəng qanunu kimi çox maraqlı bölmələr tədqiq olunmuş şivələrin həqiqi elmi mənzərəsini əks etdirir.

A.Hüseynov qrammatik xüsusiyyətlərin tədqiqinə daha geniş yer vermişdir. Müəllif qrammatik xüsusiyyətlərin tədqiqinə qrammatik kateqoriyalar (hal, mənsubiyyət, xəbərlilik və s.) üzrə ən qədim əlamətlərin üzə çıxarılması və tarixi istiqamətdə təhlili ilə başlamış, türk dilləri ilə və qədim türk yazılı abidələri ilə müvafiq müqayisələr apararaq dəqiq nəticələr əldə etmişdir. Say (xüsusən sıra sayı) və

əvəzliliklərə (daha çox işarə əvəzliliklərinə) dair qədim xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılması bu fəslin daha maraqlı və faydalı hissələrindəndir. Əsərdə feil bəhsi daha genişdir. Müəllif feil bəhsi ilə əlaqədar Azərbaycan dialektologiyasının problematik məsələlərinə toxunmuş, feilin şəkil kateqoriyası ilə əlaqədar zəruri müqayisələr aparmışdır. Bəzi qrammatik xüsusiyyətlər haqqında müəllifin apardığı ümumiləşdirmələr yalnız Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, türkologiya üçün də maraqlıdır.

Aydın olur ki, şimal-qərb şivələrində feli sifət, feli bağlama, qoşma, bağlayıcı, nida, ədat və modal sözlər qədim xüsusiyyətləri saxlamış olmasına görə dialekt və şivələrimiz içərisində xüsusi yer tutur. A.Hüseynovun bu məsələlər ilə əlaqədar qarşılaşdırma, tarixi müqayisə və təhlil əsasında tədqiqi də Azərbaycan dialektologiyası sərhədlərindən kənara çıxma biləcək qədər əhəmiyyətli olub, qiymətli məsələlərə toxunur.

Dissertasiyanın böyük bir hissəsini (370 səhifə) "Leksika" bəhsi təşkil edir. Bu hissə "Şimal-qərb şivələrinin leksik xüsusiyyətləri", "Etnoqrafik əlamətlər", "Folklor nümunələri", "Mətnlər" kimi bölmələrdən ibarətdir. Bu hissənin lap əvvəlindən həqiqi leksikoloji tədqiqatın çətinlikləri praktik şəkildə özünü göstərir. Müəllifin əsas xidməti Azərbaycan dili şivə leksikasının şimal-qərb layını ustalıqla, ağır zəhmətlə qaldıra bilməsindədir. Türk dilləri və monqol dili ilə aparılan müqayisələr əsasında müasir dilimizdə leksik-semantik cəhətdən fərqli xüsusiyyətlərə malik olan bir qrup sözün etimoloji tədqiqi həmin sözlərin inkişaf yolu haqqında aydın təsəvvür yaradır. Bu hissədə digər şivələrdə çox az təsadüf olunan, müəllifin çox vaxt yalnız bir türk dilində rast gəldiyi sözlərin lüğəti də verilmişdir. Belə sözlərə digər türk dillərində təsadüf edilməməsi, müəllifin qeyd etdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərə məxsus lüğətlərin dil materialını əhatə etmə imkanı ilə də bağlıdır.

Bəzi qeydlər şivə leksikasının sinonim zənginliyini göstərir. Bəzi ifadələr, toponim və etnonimlər, keçmiş yaşayış yerlərinin adları, adətlər və ayinlər haqqında qeydlər və faktlar fonunda bu ərazidə yaşayanların qədim tarixi təsdiq edilmiş olur. Haylələr və lillaylar, sadılar, bayatılar, tapmacalar, atalar sözləri və məsəllər, mahnılar dil tarixçisi ilə yanaşı, folklorşünas və etnoqraflar üçün də maraqlıdır. (Bax: 8, 251–255)

(Hazırda Azər müəllim 92 yaşlarındadır. Qayğı olmadığı üçün onun bu qiymətli əsəri bütövlükdə çap olunmayıb).

LÜĞƏTÇİLİK. 1964-cü ildə Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrini əhatə edən bircildlik dialektoloji lüğət çap olundu. Bu lüğət 30-cu illərdə çap olunmuş lüğətdən (A, B hərfləri) sonra bütün hərfləri əhatə edən ilk dialektoloji lüğət idi. Lüğət Azərbaycan dialektologiya elminin mühüm uğurlarından olub, təkmil olması və söz ehtiyatının zənginliyi ilə fərqlənir. Lüğətin bu nəşri 1924-cü ildən 2000-ci ilə qədər toplanmış materialları əhatə edirdi. Materiallar Azərbaycan Respublikası üzrə: Ağcabədi, Ağdam, Ağdaş, Ağdərə, Ağstafa, Ağsu, Astara, Bakı, Balakən, Beyləqan, Bərdə, Biləsuvar, Cəbrayıl, Cəlilabad, Culfa, Daşkəsən, Dəvəçi, Əli Bayramlı (Şirvan), Füzuli, Gədəbəy, Gəncə, Goranboy, Göyçay, Xaçmaz, Xanlar, Xocalı, Xocavənd, Xudat, İmişli, İsmayilli, Kəlbəcər, Kürdəmir, Qax, Qazax, Qazıməmməd, Qəbələ, Quba, Qubadlı, Qusar, Laçın, Lerik, Lənkəran, Masallı, Mərzə, Mingəçevir, Naxçıvan, Neftçala, Oğuz, Ordubad, Saathı, Sabirabad, Salyan, Şahbuz, Şamaxı, Şəki, Şəmkir, Şərur, Şuşa, Tərtər, Tovuz, Ucar,

Yardımlı, Yevlax, Zaqatala, Zəngilan, Zərdab; Ermənistan Respublikası üzrə: Ağbaba, Barana, Basarkeçər, Böyük Qarakilsə, Çənbərək, Əzizbəyov, Hamamlı, Karvansaray, Qafan, Qarakilsə, Meğri, Vedi, İrəvan, Zəngibasar; Gürcüstan Respublikası üzrə: Axalsxi, Başkeçid, Bolnisi, Borçalı, Qardabani, Loqodexi, Televi; Dağıstan Respublikası (Rusiya Federasiyası) üzrə: Dərbənd, Tabasaran; İran İslam Respublikası üzrə: Astara, Ərdəbil, Marağa, Təbriz və Zəncandan və Cənubi Azərbaycanın digər ərazilərindən toplanmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dili dialekt və şivə materiallarının toplanmasına keçən əsrin 20-ci illərindən başlanmış, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti nəzdində yazıçı Ə.Haqverdiyevin rəhbərliyi ilə tarix-etnoqrafiya şöbəsinin Azərbaycan ziyalılarını, gənc tədqiqatçıları işə cəlb etməsi nəticəsində zəngin lüğət materialı toplanmışdır. 30 cildlik şivə sözləri lüğətinin çapı planlaşdırılmış, lakin təəssüf ki, yalnız «A» və «B» hərflərindən ibarət cəmi iki kitab buraxılmışdır. Repressiyalar və 2-ci Dünya müharibəsi bütün başqa sahələrdə olduğu kimi, bu sahədə də işlərin ləngiməsinə səbəb olmuşdur. Şivələrin öyrənilməsi işi 40-cı illərin ortalarından genişlənməyə başlamış, 50-ci illərdə daha intensiv şəkildə davam etdirilmiş, gördüyümüz kimi, 1964-cü ildə bütün hərfləri əhatə edən bircildlik Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti çap olunmuşdur.

Dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi işi 60-70-ci illərdə və sonrakı dövrdə də davam etdirilmiş, təkcə Azərbaycan Respublikası daxilindəki şivələr deyil, İran İslam Respublikası, Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan və İraq ərazilərindəki Azərbaycan şivələri də əhatə edilməklə ədəbi dil leksikasıdan fərqlənən zəngin bir leksik lay üzə çıxarılmışdır. Toplanmış dialekt və şivə leksikası yeni dialektoloji lüğətin hazırlanması zərurətini doğurmuşdur. 1975-ci ildə 20 minə qədər sözü əhatə edən iki cildlik lüğət tamamlansa da, müxtəlif səbəblərdən uzun müddət çap olunmamış, yalnız 1991-ci ildə Dilçilik İnstitutunun direktoru prof.A.A.Axundov Türkiyə Respublikası Türk Dil Qurumunun rəhbərliyi ilə danışıqlar apararaq, lüğətin Türkiyədə Türk Dil Qurumu hesabına çap olunması üçün razılıq əldə etmişdir. 1-ci cild 1999, 2-ci cild 2003-cü ildə Ankarada nəşr olunmuşdur. Lüğət akad.M.Ş.Şirəliyev (A hərfi), prof. M.İ.İslamov (Ö, R, F), f.e.d. K.T.Ramazanov (Q, Y, P, C), f.e.n.B.M.Tağıyev (B, V, E, Ə, T, Ş), f.e.n.Ə.Q.Ağayev (Z, İ, O, U, Ü), f.e.n.S.M.Behbudov (K, Ç), f.e.n. H.X.Məmmədov (H), f.e.n.Q.M.Həsənov (D, M), f.e.n. Ə.İ.Əliyev (L, N), f.e.n. Z.Ə. Xasıyev (G, X), f.e.n. T.M. Əhmədov (S) tərəfindən tərtib edilmişdir. Prof.A.H.Vəliyev və f.e.n.B.T. Abdullayev lüğətə geniş rəy yazmış, f.e.n. F.R.Xalıqov lüğətin çapa hazırlanmasına kömək etmiş, f.e.d.M.Musayev Türkiyədə lüğəti yenidən nəzərdən keçirməklə çap prosesində tələb olunan işlərin icrası ilə məşğul olmuşdur.

2006-cı ildə lüğətin yeni nəşri hazırlanmış və Prezident sərəncamı ilə 2007-ci ildə çap olunmuşdur. Bu lüğət ikicildliyin yeniləşdirilmiş nəşridir. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin əməkdaşları lüğət üzərində yenidən işləmiş və onu təkmilləşdirmişlər. F.e.n.S.Behbudov kitabı diqqətlə oxuyaraq, sözlərin mənası və lüğətin texniki tərtibi ilə bağlı qüsurları aradan qaldırmışdır. Şöbənin əməkdaşları – filologiya elmləri namizədləri Z.Xasıyev, K.İmamquliyeva, K.Quliyeva, G.Binnətova və Ş.Məmmədov tərəfindən lüğətə 1500-ə qədər yeni söz əlavə olunmuş, lüğət Zəngibasar, Şərur, Yardımlı, Təbriz, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər, Balakən, Qax, Zaqatala ərazilərindən və İraq-türkman şivələrindən toplanmış yeni sözlər hesabına zənginləşdirilmişdir.

Lüğət bu vaxta qədər çap olunmuş dialektoloji lüğətlər içərisində daha təkmil olması və söz ehtiyatının zənginliyi ilə fərqlənir. (Bax: 9) Buna baxmayaraq, lüğət baş sözlərinin izahı alman və rus dillərində verilmiş 20-ci illərin lüğəti qədər əhatəli deyildir.

Lüğətçilik sahəsində S.M.Behbudovun xüsusi xidmətləri var. Onun «Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti» (10), «Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti» (11) kitabları leksik və frazeoloji tədqiqatlar üçün geniş material verir. Omonimlər lüğəti ədəbi dildə işlənməyən və ya mənaca ədəbi dil sözlərindən fərqlənən 4 mindən artıq sözü əhatə edir.

S.Behbudov frazeoloji lüğəti hazırlamaq üçün mümkün olan bütün mənbələrdən – illərdən bəri yazılmış doktorluq və namizədlik dissertasiyalarından, dərslər, dərslər vəsaiti və monoqrafiyalardan istifadə etmişdir. Şivə materialı Azərbaycan respublikası əraziləri ilə yanaşı, Gürcüstan, Dağıstan, Cənubi Azərbaycan ərazilərində yaşayan azərbaycanlıların və İraq-türkman əhalisinin dil-şivə xüsusiyyətlərini də əhatə edir.

Azərbaycan dili frazeologiyasının (o cümlədən şivə frazeologiyasının) toplanması və tədqiqi sahəsində B.B.Əhmədovun xüsusi əməyi var. B.Əhmədov çox zəngin frazeoloji material toplamış, lakin çox təəssüf ki, bir nümunə kimi çap etdirdiyi «Məktəblinin frazeoloji lüğəti» (2011. F.H.Hüseynovla) kitabı istisna olmaqla, maddi imkansızlıq ucbatından əsəri bütövlükdə çap etdirə bilməmişdir.

Bir ənənə olaraq, hər bir namizədlik və doktorluq dissertasiyasının sonunda haqqında danışılan şivələrin leksik mənzərəsini əks etdirən lüğət verilmişdir. Ümumi dialektoloji lüğətlərin hazırlanmasında bunların böyük rolu olmuşdur.

İ.Bayramovun «Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası» (13) kitabında Ermənistan ərazilərində yaşamış aborigen əhalinin şivə leksikası toplanmışdır. Müəllif lüğəti əsasən Z.Vəliyev, Q.Bağırov, F.Babayev, Ə.Əliyev, H.Mirzəyev, Ş.Kərimov, A.Bayramov, Ə.Ələkbərli və başqalarının əsərlərindəki materiallar – lüğətlər əsasında tərtib etmiş, bəzən həmin sözləri başqa dialekt və şivlərimizdə işlənən sözlərlə müqayisə etmiş, məna fərqlərini aydınlaşdırmışdır. Belə lüğətlərdən biri kimi, Ə.Ələkbərlinin «Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti»ni də (14) qeyd etmək olar.

MONOQRAFİK TƏDQIQLAR. M.Şirəliyevin başladığı monoqrafik tədqiqatlar sonrakı dövrlərdə yeni qüvvələr tərəfindən davam etdirilmişdir. Dialekt və şivlərimizin monoqrafik tədqiqi sahəsində 50-60-cı illərdə xeyli iş görülmüşdür. «Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri» (1955), «Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri» (1962), «Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri» (1967) kitabları bu dövrün məhsuludur.

«Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri» kitabı Azərbaycanın geniş bir ərazisində yayılmış şivələrin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Şivələrin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, Muğan qrupu şivələri dilimizin şərqli qrupu şivələrinin mühüm bir tərkib hissəsidir. Söz sonunda samitlərin cingiltiriləşməsi, burun samitlərinin olmaması kimi xüsusiyyətlər bu şivələrin əsas fərqləndirici əlamətlərindəndir. Şivələrin tədqiqi üçün materiallar Sabirabad, Əli Bayramlı (Şirvan), Salyan və Puşkin (Biləsuvar) ərazilərindən toplanmışdır.

Ayrı-ayrı hissələri R.Rüstəmov (fonetika), K.Ramazanov (morfologiya), M.Şirəliyev (sintaksis), R.Süleymanov (leksika), B.İbrahimov (terminlər, mətnlər) tərəfindən yazılmış bu kitab fonetika, morfologiya, sintaksis, leksika məsələlərini əhatə edir. Materiallar M.Şirəliyevin rəhbərliyi ilə müxtəlif vaxtlarda R.Rüstəmov,

K.Ramazanov, B.İbrahimov, T.Həmzəyev, A.Aslanov tərəfindən toplanmışdır. Kitabın sonunda lüğət və mətnlər verilmişdir. (15)

Eyni şəkildə fonetika, morfologiya, sintaksis və leksika məsələlərini əhatə edən «Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri» kitabı da zəngin material əsasında yazılmışdır. Dil faktlarının təhlili əsasında müəyyən edilmişdir ki, Naxçıvan MSSR ərazisində iki dialekt (Naxçıvan, Ordubad) və üç şivə (Culfa, Nəraşen, Şahbuz) vardır. Bu kitabda ilk dəfə olaraq, Naxçıvan dialekt və şivələrini dilimizin başqa şivələrindən fərqləndirən cəhətlər ətraflı öyrənilmiş, müəyyən edilmişdir ki, bu dialekt və şivələrdə açıq ə səsinin geniş yayılması, $k > \zeta$, $g > c$, $x > h$, $\zeta > \eta$ tipli əvəzlənmələr səciyyəvi fonetik hadisələrdəndir. Morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərlə yanaşı, şivə leksikası da ətraflı nəzərdən keçirilmiş, kitabın sonunda xeyli sözün lüğəti verilmişdir.

Əsərin ayrı-ayrı hissələri M.Ş.Şirəliyev (fonetika), K.T.Ramazanov (morfologiya), R.Ə.Rüstəmov (sintaksis və Şahbuz şivələrinin mətnləri), B.M.İbrahimov (leksika, A-K hərfləri, mətnlər) və A.H.Vəliyev (leksika, L-Ş hərfləri, terminlər) tərəfindən yazılmışdır. (16)

Akad.M.Ş.Şirəliyevlə yanaşı, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin öyrənilməsi üçün proqram və qaydalar hazırlanmasında dos.R.Ə.Rüstəmovun böyük xidməti olmuşdur. Eyni zamanda, R.Rüstəmov «Quba dialekti» (1961), «Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil» (1965) kimi qiymətli monoqrafiyaların müəllifidir. Onun bu əsərləri gənc tədqiqatçıların stolüstü kitablarından olmuşdur.

R.Rüstəmovun «Quba dialekti» əsəri mükəmməl bir monoqrafiya olub, dialekt və şivələrimiz içərisində öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənən Quba dialektinin əsas əlamətlərini üzə çıxaran qiymətli bir tədqiqat əsəridir. (17)

R.Rüstəmov «Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil» adlı monoqrafiyasını əksər dialekt və şivə materiallarının nəzərdən keçirilməsi, ümumiləşdirilməsi əsasında yazmışdır. Müəllif topladığı zəngin materialları təhlil edərək, felin quruluşca növləri, zamanları və şəkilləri (əmr, xəbər, arzu, lazım, şərt) haqqında nisbətən geniş məlumat vermiş, yeri gəldikcə, müasir türk dillərinin materialları ilə müqayisələr aparmışdır. Şübhəsiz, R.Rüstəmovun feil bəhsi ilə bağlı tədqiqatı təkcə öz müşahidələrinə əsaslanmamış, müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, o, N.İ.Aşmarin, M.Ş.Şirəliyev, A.H.Vəliyev, İ.Ə.Hacıyev, B.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev, M.İ.İslamov, T.İ.Hacıyev, Ə.Cəfərli və başqalarının əsərlərində toplanmış materiallardan geniş istifadə etmişdir. Kitabın sonunda misal kimi istifadə edilmiş sözlərin lüğəti verilmişdir. (18)

Dialekt və şivələrimizin monoqrafik tədqiqi sahəsində M.İslamovun xüsusi əməyi var. Uzun müddət dialektologiya şöbəsinə rəhbərlik etməklə yanaşı, M.İslamov «Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti», «Türk dillərində əvəzliliklər: Azərbaycan dilinin dialekt materialları əsasında» kimi qiymətli monoqrafiyalar yazmışdır.

Hələ 20-ci illərdə Nuxa dialekti akademik N.İ.Aşmarinin diqqətini cəlb etmiş, o, «Общий обзор народных тюркских говоров гор.Нухи» (1926) adlı kitab yazmışdır. Lakin müəllif bu əsərdə bütün Nuxa (hazırkı Şəki) ərazilərini əhatə edə bilməmiş, şəhər daxili məhəllələrə daha çox diqqət yetirmişdir. Bundan əlavə, N.İ.Aşmarinin əsərində, başlıca olaraq, fonetika və morfologiya məsələləri əhatə olunmuşdur. Şəki ərazisi, yəni rayon sakinlərinin nitqi çox zəngin və rəngarəng xüsusiyyətləri ilə başqa dialekt və şivələrdən fərqlənir. Odur ki M.İslamov, ilk dəfə olaraq, bütövlükdə Şəki dialektini tədqiqat obyektini seçmiş, leksik, fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri tam əhatə etməklə qiymətli bir əsər ortaya

çıxarmışdır. Əsər ümumi dialektoloji tədqiqatlar içərisində Şəki dialekti haqqında aydın və bitkin təəssürat yaradır. (17)

M.İslamovun «Türk dillərində əvəzliliklər: Azərbaycan dilinin dialekt materialları əsasında» əsəri də böyük zəhmətin nəticəsidir. Müəllif dialekt və şivələrimizdə işlənən əvəzlilikləri müxtəlif türk dillərində işlənən əvəzliliklərlə, yeri gəldikcə, monqol, tunqus-mancur dilləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənmiş, əvəzliliklərin bir kökdən olduğu qənaətini dərinləşdirmişdir.

Şimal şivələrinin tədqiqi sahəsində S.M.Mollazadənin «Azərbaycanın şimal rayonlarının toponimiyası» (1979) əsərini də qeyd etmək olar. S.Mollazadə kitabda şimal şivələrində mövcud coğrafi adların sistemli təhlilini vermiş, toponimləri mənşəyinə görə qruplaşdırmış, onları qədim abidələrlə, müasir türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənməyə çalışmışdır. Əsər Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş etnosların müəyyənləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin tarixini öyrənmək baxımından da əhəmiyyətliyəldir. (21)

M.Cəfərzadənin «Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi» (1990) əsəri dialekt və şivələrimizin sintaktik quruluşu haqqında ilk ümumiləşdirici əsərdir. Müəllifin fikrincə, dialekt sintaksisi ifadə vasitələrinin lakonikliyi və intonasıyanın üstün mövqeyi ilə səciyyələnilir. Əsərdə yazılı ədəbi dil ilə dialekt və şivələr arasında olan sintaktik fərqlər iki qrupa ayrılmışdır: bütün dialekt və şivələr üçün ümumi olub, onları ədəbi dildən fərqləndirən cəhətlər; bu və ya digər dialekti (şivə qrupunu) ədəbi dildən fərqləndirən cəhətlər. Müəllifin fikrincə, *-araq*, *-arkan*, *-madan*, *-dıqda*, *ar-maz*, *-ması* formalı feli tərkiblər, *fəqət*, *hərgah*, *çünki*, *madam ki* tipli bağlayıcılar dialekt və şivələr üçün səciyyəvi deyil. Şivələrdə adlıq cümlələrə təsadüf edilmir. Dialekt və şivələrdə feli tərkiblər, sadə cümlələr ədəbi dil formalarına nisbətən az sözlüdür. Bağlayıcıların, həmcins üzvlü cümlələrin işlənmə tezliyi azdır. Bunlar bütün dialekt və şivələrə aid olan xüsusiyyətlərdir.

Müəllifin fikrincə, ayrı-ayrı dialekt və şivə qrupları arasında fərqlər daha böyükdür: «Belə fərqlənmələr idarə əlaqəsində, feli tərkiblərdə, sual cümlələrində, bəzi sadə cümlə növlərində, tabeli mürəkkəb cümlə variantlarında (ədat, nisbi əvəzlilik, bağlayıcı və sairədə), ara sözlərdə daha qabarıq görünür». (22,338) Müəllifin gəldiyi ümumi nəticəyə görə, «...sintaktik cəhətdən qərb və şərq qrupları, eləcə də Dərbənd dialekti bir-birinə qarşı durur. Qalan dialekt və şivələr isə (bəzi xüsusiyyətlərə malik olsa da) ayrı-ayrı məsələlərdə bu və ya digər şəkildə onlarla birləşir». (22,339) Müəllif bağlayıcı vasitələrin rolunu nəzərə alaraq, dialekt və şivələrimizdə tabeli mürəkkəb cümlələrin 350-dən çox variantı olduğunu qeyd etmişdir. (22, 335)

Maraqlı materiallarla zəngin olan bu əsər, təəssüf ki, çox pis çap olunmuşdur.

M.Məmmədlinin «Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları» (2003) əsərində ismin hal, mənsubiyyət və kəmiyyət kateqoriyaları, şəxs şəkilçiləri dialekt və şivə materialları əsasında ətraflı tədqiq olunmuşdur. Əsərdə şivə faktları yalnız sinxron planda deyil, tarixi aspektdə də araşdırılmışdır. Müəllif ilk dəfə olaraq, dialekt və şivə faktlarını Ural-Altay dilləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənmişdir. Lakin indiki halda Azərbaycan dili şivə faktlarını ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülündə iştirak etmiş qədim türk tayfalarının müəyyənləşdirilməsi, etnogenezin aydınlaşdırılması istiqamətinə yönəltmək daha faydalı olardı. Müəllifdə isə eradan əvvəl Azərbaycanda kök salmış çox qədim aborigen türklər anlayışı yoxdur. (23)

KEÇİD ŞİVƏLƏR PROBLEMİ. Azərbaycan dilinə məxsus dialektoloji tədqiqatın mühüm bir qolunu keçid şivələrin tədqiqi təşkil edir. Bu sahədə böyük əməyi olan prof. Abdulla Vəliyev Azərbaycan dili keçid şivələrinin monoqrafik tədqiqi sahəsində xüsusi xidmət göstərmiş, dilçiliyimizi yeni elmi araşdırmalarla zənginləşdirmişdir. Prof. E. Əzizov A. Vəliyevi aşağıdakı kimi səciyyələndirmişdir: «Moskva türkologiya məktəbinin yetirməsi, Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi Abdulla Vəliyevin elmi yaradıcılığı Azərbaycan dialektologiyasının parlaq səhifələrindən birini təşkil edir». (49, 16) A. Vəliyev türkologiya aləmində keçid şivələrin ilk görkəmli tədqiqatçılarındanır. Moskvada N. K. Dmitriyevin rəhbərliyi ilə «Abşeron yarımadasının qərb rayonları şivələri» (1952) mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etdikdən sonra ardıcıl olaraq keçid şivələrimizin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. 20 ilə qədər bir dövrdə Ağdaş və Göyçay şivələri üzərində müşahidələr aparmış, material toplamış, həmin materialların təhlili və tədqiqi əsasında bu şivələrin keçid xarakterli şivələr olduğunu sübut etmişdir. Şivə materialları əsasında lüğət hazırlamışdır. Ucar və Zərdab şivələrinin də keçid xarakterdə olduğunu əsaslandırmışdır. Hələ namizədlik dissertasiyasında qərbi Abşeron şivələrinin Quba dialekti ilə şərqə Abşeron şivələri arasında keçid səciyyəli olduğunu üzə çıxarmış, bir dildə keçid şivələr olduğu kimi, yanaşı fəaliyyət göstərən iki qohum dil arasında da ola bildiyini izah etmişdir. Bu, təbii bir haldır, çünki eyni bir xalq və ya tayfa çox zaman çəkilən sərhəd ilə ayrılır və uzun müddət eyni xüsusiyyətləri saxlamış olur. Bu şəkildə qumıq dili ilə Dərbənd dialekti arasında Tabasaran şivəsinin də keçid vəziyyətdə olduğunu müəyyən etmişdir. Müəllifin fikrincə, Ağdaş keçid şivələrinə Qəbələ rayonunun cənubunda və Yevlax rayonunun şimal-şərqində yerləşən bir neçə kənd də daxildir.

A. Vəliyev 1975-ci ildə «Azərbaycan dilinin keçid şivələri» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. O bu əsərində keçid şivə anlayışının daha geniş izahını vermiş, Azərbaycan dilinin Ağdaş, Göyçay, Yardımlı, Cəlilabad, Cəbrayıl, Zəngilan keçid şivələrinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini ətraflı izah etmişdir.

T. İ. Hacıyevin «Cəbrayıl rayonu şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri» (29), «Cəbrayıl şivələrinin fonetikasi» (30) məqalələrində və Cəbrayıl şivələrinin tədqiqinə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyasında Cəbrayıl keçid şivələrinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, şivələrin keçid şivələrdən olduğu əsaslandırılmışdır. Təəssüf ki, Tofiq müəllim bu qiymətli əsərini hələ də çap etdirməyib.

B. B. Əhmədovun dialektoloji tədqiqatlar sahəsində xüsusi əməyi var. Onun «Mingəçevir ətrafı şivələr» (1967) mövzusunda namizədlik dissertasiyasında Mingəçevir ətrafı şivələrin də keçid xarakterdə olduğu sübut olunur. Bayram müəllim ömrünün böyük bir hissəsini dialekt və şivələrimizdə söz yaradıcılığı məsələlərinə həsr etmişdir. O, «Azərbaycan dili şivələrində söz yaradıcılığı» (1987) kitabında bir, iki, üç və dörd səslə, bir hecalı leksik vahidlərin geniş təhlilini vermişdir (46)

KƏNAR ƏRAZİLƏR. Dialektologiya şöbəsinin əməkdaşları respublikadan kənarda – qədim yurdlarında yaşayan azərbaycanlıların şivə xüsusiyyətlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Bu cəhətdən şöbənin əməkdaşlarının hazırlayıb çap etdirdiyi «İraq-türkman ləhcəsi» (2004), «Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti» (2009) kimi qiymətli əsərləri yada salmaq olar.

«Azərbaycan dilinin İraq-türkman ləhcəsi» adlı monoqrafiya İraq ərəzində yaşayan azərbaycanlıların şivə xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Özlərini «türkman» adlandıran İraq azərbaycanlılarının qapıları Sovet hökumətinin hələ güclü çağlarında – 60-cı illərin ortalarında üzümüzə açıldı. Artıq 80-ci illərdə folklorşünas və dilçi alim Qəzənfər Paşayevin səmərəli əməyi sayəsində ölkəmizdə İraq-türkman folkloruna dair zəngin material toplanmışdı. «İraq-türkman folkloru» və «Azərbaycan folkloru antologiyası»nın İraq-türkman cildi, İraq bayatıları, İraq-azəri ləhcəsinin və folklorunun tədqiqinə dair saysız elmi və elmi publisistik məqalələr, İraq-azəri ziyalıları ilə tanışlıq və görüşlər ədəbi-mədəni əlaqələrin, xalqımızın qan yaddaşının bərpasında misilsiz rol oynadı.

«Azərbaycan folkloru antologiyası»nın II cildi (Bakı, 1999) bütövlükdə İraq-türkman folkloruna həsr olunmuşdur. Antologiyanın tərtibçiləri prof.Q.Paşayev və dr. Ə.Bəndəroğludur. Bu kitab və buna qədər Q.Paşayevin çap etdirdiyi əsərlər, onun İraqda rəsmi vəzifə daşdığı illərdə topladığı materiallar, öyrənib əl xətti ilə yazdığı zəngin dil faktlarını əhatə edən iri dəftərlər İraq-türkman ləhcəsinin ətraflı öyrənilməsi üçün geniş imkanlar yaradırdı. Ona görə də bu materiallar hələ 90-cı illərin ikinci yarısında alimlərimizin diqqətini cəlb etmiş, professor Səyyarə Mollazadə, filologiya elmləri namizədləri Şövkət Kərimov, Səfi Behbudov və b. ləhcənin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuş bir sıra qiymətli məqalələr çap etdirmişlər. (Bax: 31)

İraq-türkman ləhcəsinin monoqrafik tədqiqinə böyük ehtiyac duyulurdu. Bu ehtiyacı hiss edən Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru prof.A.Axundov belə bir tədqiqatın vacib olduğunu irəli sürmüş, institutun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin sabiq müdiri, mərhum professor Musa İslamov şöbənin elmi yaradıcılığını bu istiqamətə yönəltməklə faydalı bir iş görmüşdür.

«İraq-türkman ləhcəsi» adlı bu əsər qeyd etdiyimiz təşəbbüsün nəticəsidir. Əsər dialektologiya şöbəsinin əməkdaşları – S.Behbudov, K.Quliyeva, K.İmamquliyeva tərəfindən yazılmışdır. Əsərin «Giriş» və «Fonetika» bölmələri bilavasitə prof. Q.Paşayevin öz qələminin məhsuludur. Müəllif girişdə etnosun yayıldığı ərazi, ləhcənin müasir ədəbi dilimizlə bir kökdən olduğunu şərtləndirən amillər, İraq-türkman ləhcəsinin daha çox Azərbaycan dilinin şərq və cənub şivələri ilə səsləşməsi, etnosun adı və bu adın terminoloji səciyyəsi, İraq-türkman ləhcəsinin müasir türk və türkmən dillərindən fərqləndirən fonetik, leksik və qrammatik əlamətlər və s. barədə maraqla məlumat vermişdir. Q.Kazımov əsərə geniş ön söz yazmışdır. (Ətraflı məlumat üçün bax: 32; 35)

Böyük zəhmətin nəticəsi olan «**Azərbaycan dlinin Dərbənd dialekti**» kitabı Dərbənd və Tabasaran şivələrinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini tam əhatə edir. Əsərin sonunda verilmiş mətnlər və lüğət şivələr haqqında təəssüratı daha da genişləndirir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Dərbənd və Tabasaran şivələri öz xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilinin şimal-qərb (xüsusən Zaqatala-Qax) və şimal-şərq (xüsusən Quba-Xaçmaz) şivələrinə uyğun gəlir. Lakin bunlarla yanaşı, Dərbənd və Tabasaran şivələrinin özünə məxsus xüsusiyyətləri də çoxdur. Şivələr arxaik formalarla zəngindir və bu şivələrdə qıpçaq qrupu türk dillərinə məxsus xüsusiyyətlər üstündür.

Dərbənd və Tabasaran şivələri 1976-1980-ci illərdə öyrənilmiş, materiallar daha çox maqnitofon yazıları ilə toplanmışdır. Dərbən şəhəri ilə birlikdə Dərbənd rayonunun 20, Tabasaranın 9 kəndindən material toplanmışdır. Materiallar M.İslamov, B.Tağıyev, S.Behbudov, Ə.Ağayev, Z.Xasıyev, F.Xalıqov və başqaları tərəfindən toplanmışdır. Əsər M.İslamov (fonetika, say, əvəzlilik), B.Tağıyev (felin əmr, şərt, arzu, vacib şəkilləri), S.Behbudov (ismin quruluşca növləri, halları,

mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlilik kateqoriyaları, sintaksis), Ə. Ağayev (məsdər, fəlin xəbər şəkli, lüğət), Z. Xasıyev (leksika) tərəfindən yazılmışdır. Mətnləri B. Tağıyev, S. Behbudov, Ə. Ağayev, Z. Xasıyev hazırlamışdır. Şöbənin əməkdaşları, xüsusən Sefi Behbudov əsəri çap ərəfəsində yenidən diqqətlə oxumuş, bir sıra qüsurlarını aradan qaldırmışdır. Şivələrdə çox maraqlı arxaik xüsusiyyətlərlər var. Bunlar dilin tarixini öyrənmək, şivələrin daşıyıcılarının etnik tərkibini aydınlaşdırmaq üçün faydalı mənbədir. (36)

Uzun müddət yiyəsiz halda Ermənistan ərazisinə qatılan, 1969-cu ildə rəsmiləşdirilən Meğri rayonunun fədakar sakini Əhmədəli Əliyevin «**Azərbaycan dilinin Meğri şivələri**» əsəri də əhatə və tarixilik baxımından çox qiymətlidir. (37)

Redaktə üçün mənə verilmiş bu əsəri oxuyub müəllifinin müdafiə etmədiyini öyrəndikdə son dərəcə təəccüb və təəssüf etdim. Makina yazısı ilə 400 səhifəyə yaxın olan bu əsərdə Meğri rayonuna daxil olan Aldərə, Ernəzir, Lehvaz, Maralzəmi, Nüvədi, Tuğut və s. kənd şivələri böyük zəhmət və məhəbbətlə öyrənilmiş, son dərəcə zəngin materialın təhlili əsasında qiymətli bir tədqiqat əsəri ortaya çıxarılmışdır. Əhmədəli müəllim müdafiə etməsə də, bir alim, bir publisist kimi öz sözünü deyib. Mövzu ilə bağlı kifayət qədər məqalə çap etdirib. Bir publisist kimi, 80-ci illərdən «qardaş» ermənilərin yaramaz əməllərinin ifşası ilə məşğul olub. Onun publisist yazılarından keçən əsrin ikinci yarısında haqqında danışılan ərazilərdə millətlərarası münasibətlərə dair daha real məlumat almaq olur.

Ən əhəmiyyətli də budur ki, tədqiqat prosesində bir sahə deyil, dilin tərkib hissələri tam əhatə olunmuş, şivələrin fonetik sistemi, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu sistemli öyrənilməklə, ərazi azərbaycanlılarının mənavi dünyası, təfəkkür və düşüncə tərz, danışmaq və nitq xüsusiyyətləri, toponimlər aləmi, etnoqrafik ənənələri barədə bitkin bir əsər yaradılmışdır. Ona görə də bu əsərlə diqqətlə tanış olan hər kəs qədim Meğrini addım-addım gəzmiş kimi olacaqdır.

Şivələr içərisində Nüvədi şivəsi, bəlkə də, analoqu olmayan bir şivədir. O qədər qərribə və qədim izlərə malikdir ki, nüvədililərin nitqindən şumer iyi gəlir (bəlkə də, Tariel Nüvədilini şumerə çəkən budur). Bu cəhət şivələrin həm fonetikasındakı – saitlər və samitlər sisteminə, həm də lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda müşahidə olunur. Əhmədəli müəllim son dərəcə dəqiq transkripsiya əsasında sanki nüvədili nitqinin şəklini çəkmişdir. Səs əvəzlənmələri, sait və samit variantları, ahəng qanunu və onun pozulma halları, səsartımı, səsdeşümü, metateza, səs uyuşmaları kimi fonetik hadisə və qanunlar bir çox hallarda nitq yanlışlıqları və ya nitq aparatının öz işini asanlaşdırma cəhdi ilə deyil, tayfa dilləri ilə bağlı olub, qədim abidələri yada salır. Ümumən nüvədililərin nitqi qədim bir muzeyi xatırladır.

Əgər bu əsərin əvvəlki iki hissəsi olmasaydı belə, müəllif yenə qazanmış olardı – yalnız leksika bəhsi yüzlərlə türk toponimini yaşatmaq nəminə qiymətli bir xəzinədir. Əslində, Əhmədəli müəllimi bu əsəri çap etməyə vadar edən də uzun daxili düşüncələr, daxili təlatümlər əsasında Meğri toponimlərini itirməmək, xalqın yaddaşında hələlik heç olmasa kitab şəklində əbədiləşdirmək arzusudur (vaxt gələr, torpaqlara qayıdış da olar!). Tayfa, köhnə əşya, alət, çəki, ölçü adları, ailə və qohumluq münasibətlərini bildirən sözlər, köhnə vergi, silah, ay, gün, fəsil, dağ, dərə, çay, düz, bulaq, daş, qaya adları, əkin yerləri, güney, quzey, düşərgə, yaylaq, yurd, qışlaq, gədik adları, ev şeylərinin, bitki və tərəvəz məhsullarının, müxtəlif heyvan növlərinin, geyim və bəzək şeylərinin, xörək və çörək, toxuculuq alətləri, naxış adları, baramaçılığa aid sözlər, uşaq oyunları, arıçılıq terminləri, müxtəlif

xəstəliklərin, müalicə otlarının, ət və ət məhsullarının adları... – bütün bunlar qədim və unudulmaz vətən torpağı haqqında bu əsəri ensiklopedik bir əsərə çevirmişdir. Odur ki hər bir vətənsəvər oxucu bu əsəri oxuduqdan sonra qəlbində Əhmədli müəllimə böyük minnətdarlıq duyğuları hiss edəcəkdir. (Ətraflı bax: 35;20-30)

Şövkət Kərimovun «**Azərbaycan dilinin Çəmbərək və Karvansaray şivələri**» kitabı da respublika ərazisindən kənarda yaşamış, öz qədim yurdlarından didərgin salınmış bir əhəlinin şivə xüsusiyyətlərindən bəhs edir.

Tədqiq olunan şivələr xalqın *Çəmbərək* və *Karvansaray*, ermənilərin *İcevan* və *Krasnoselo* adlandırdıqları rayonların ərazilərində yaşamış insanların şivələridir. Ötən əsrin 89-cu ilinə qədər bu insanlar neçə minillik öz dədə-baba yurdlarında yaşayıb-yaradır, əkib-biçirdilər. İndi o torpaqlar mənhus qonşularımız tapdağına çevrilib, vətən övladlarının üzünə həsrətdir. Beynəlxalq irticanın zorakılıq qolu çox güclüdür.

Şövkət Kərimov ömrünün 60 ildən çoxunu bu ərazinin havasında nəfəs alıb, ünsiyyətdə olduğu insanlarla birgə ömür sürüb. Mövzu üzərində 60-cı illərdə işləyib (1972-ci ildə bu mövzuda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib). Ünsiyyətə girdiyi adamların nitq xüsusiyyətlərinə hədsiz dərəcədə bələd olduğundan bir ziyalı, bir alim kimi, torpaqların zəhmətsevər bir övladı kimi, şivələri o qədər dərinləndirib ki, elə bil, onların tomoqrafını çəkməyə çalışıb. O qədər zəngin və maraqlı xüsusiyyətlər var ki, düşünürsən ki, yerli əhali sonralar bu yerlərə ayaq basan ermənilərin düşüncələrindəki sinizmə baxmayaraq, öz dədə-baba nitq üslubunu arxayın-arxayın, heç bir şeydən pəysinmədən qoruyurmuş. Sözlər arasında əlaqə nəticəsində yaranan fonetik dəyişmələr, səsdüşümü, səstərtimi, metateza, uyuşma halları yalnız şivələrlə ədəbi dilin fərqlərini deyil, dildə sözün inkişaf yolunu, sözün fonetik quruluşunun göz önündə necə dəyişdiyini öyrənmək və ümumiləşdirmək üçün də geniş material verir.

Ş.Kərimov 1964-1968-ci illərin Çəmbərəyi, bu illərin Karvansaray ərazilərində yerləşən 18 kənddən material toplamışdır. Bu 18 kəndin şivələrini fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin yaxınlığına görə ümumiləşdirərək Qaraqoyunlu, Göyçə və Ayrım şivələri kimi üç qrupa ayırmışdır. Əsərlə tanışlıq göstərir ki, bu ərazilərdə yaşayan insanların nitqi həqiqi mənada bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Qaraqoyunlu şivələrində müşahidə olunan dişarası *z* (*d*) səsi, sifətin azaltma dərəcəsinin *-rinqı* (*-ırinqı*) şəkilçisi, Göyçə şivələrində sağır *ŋ*-in güclü mövqeyi, əmr şəklinin 2-ci şəxs təkində qədim *-ayın*, *-ağın* şəkilçisinin işlənməsi, xəbər şəklinin indiki zamanının 2-ci şəxs təkdə *-an* (*alır-an*) şəkilçisi, Ayrım şivələrində 1-ci şəxs cəmdə *-ax* xəbərlik şəkilçisinin (*alır-ax*), 2-ci şəxs cəmdə *-sanız* şəkilçisinin (*alır-sanız*) işlənməsi, nəqli keçmişin 1-ci və 2-ci şəxslərin təkində şəxs şəkilçisinin qapalı saitli olması (*almış-ım*, *alıf-sın*)... dil tarixi üçün maraqlı faktlardır və əhəli quş kimi öz yuvasından uçurulsa da, bunların vaxtında qeydə alınması gələcək tədqiqatlar üçün geniş material verəcəkdir. Təbii ki, doğma yurdundan didərgin düşən və hərəsi bir diyarda, bir mühitdə yaşayan, xüsusilə dağınıq şəhər mühitində yaşayan insanlardan bu cür faktlar toplamaq çətin olardı. Açıq saitlər əvəzinə qapalı saitlərin işlənməsi «Dədə Qorqud»u və daha qədim dövrləri yada salır. Çox qəribədir ki, qapalı saitlilik sözdə hər bir mövqedə özünü göstərir: söz əvvəlində – *incil*, *ilac*, *uyax*, *uğuz* (oğuz), *uanda* (o yanda); söz ortasında – *şikil*, *yihər*, *zincir*, *zuğ* (zoğ), *quala* (qovala), *yıxalamax* (yaxalamaq), *cıvan* (cavan), *çırpışmax* (çarpışmaq), *yu(v)aş*,

yu(v)an, Gühər (Gövhər), *güərmək*; söz sonunda – *miğmiği, Ağabalı, falaqqı* və s. Bunlar o deməkdir ki, bəzi dilçilərin Quba dialektindən danışarkən ləzgi dilinin təsiri ilə bağlamağa çalışdığı bu xüsusiyyət ləzgi dilindən uzaq olan bu ərəzi şivələrinin təsdiq etdiyi kimi, ləzgi dil əlaməti deyil, türk dillərinin qədim tarixindən gələn canlı izlərdir. *Zükut – sükut, zərraf – sərraf, zoncuxlamax – soncuxlamaq* kimi səs keçidlərinin türk tayfa dillərində neçə minillik tarixi vardır – Manna dövründə *Saqarti – Zikurtu* vilayət adında olduğu kimi. *D>t* tipli əvəzlənmələr (*tüşməx, tufar, tüşüncə, tişi* və s.) indi «d» ilə başlanan bir çox sözlərdə «Dədə Qorqud»da da belədir. *Bağman* (bağban), *eyməcər* (eybəcər), *balaman* (balaban) tipli sözlərdə *b>m* keçidi bu xüsusiyyətin təsadüfi olmadığını, sözlərin ortasında da özünü göstərən sistemli tayfa dil əlamətləri olduğunu sübut edir. Sözlərin ortasına heç bir zərurət olmadan *r, t, l* samitlərinin artımı (*gorvut – gobud, mirtix – mırux; ulalmax – ulamaq, çəlpinə – çəpinə; başqaltı – başaltı* və s.) göstərir ki, sözün fonetik quruluşunun genişlənməsi bir çox hallarda mənalı morfemlər hesabına deyil, tələffüz vərdisləri ilə də bağlıdır. *Yoxsam, hələm, bəlkəm, dəfəm* tipli sözlərdə son *m* səsi də bu qəbildəndir. *Yanıncax, ermənicəx, kəsdikcəx* tipli sözlərdə son *x, x'*, *gəldikcən, verdikcən* sözlərində son *n*, *xahişd, noxsand* sözlərində son *d* səsi də belədir. Hiss olunur ki, bunlar başqa səslərin interferensiyası nəticəsidir. Sözlərin ilk səslərinin düşümü – *örüx, örməx, örümçəx, örgü, ohalamax; umax, umuşax, oxarı, uxa*, yaxud söz daxilində səs düşümü – *oxantı* (ovxantı), *qaçı* (qayçı), *qurux* (quyruq), heca düşümü – *gətdi* (gətirdi), *qardalı* (qarğıdalı) halları bir daha təsdiq edir ki, vahid dövlətin olmadığı, vahid təsərrüfat, iqtisadiyyat və əlaqələrin zəif olduğu, məktəbin, maarifin hamıya müyəssər olmadığı min illər ərzində dilin təbii, natural inkişafı prosesində sözlərin fonetik qabığının dəyişməsində fonetik hadisələr çox böyük rola malik olur. *Alfatın – Əflatun, bayda – badya, yalınış – yanlış, zıpır – zırpı, dorğa – doğra, arğımax – ağıрмаq, xarmalı – xamralı, yamşax – yaşmaq, həməccər – məhəccər, xosulmax – soxulmax, xuncur – xurcun, fəsarət – fərasət, təlpəx – pəltək, arcıd – ardıc, Məhalət – Məlahət...* kimi çoxsaylı sözlərdə metatezanın rolu sözün tarixi inkişafında səslərin yerdəyişməsinin əhəmiyyətini xüsusi qiymətləndirməyi tələb edir. (Ətraflı məlumat üçün bax: 35;51-63)

40-cı illərin sonlarından başlayaraq, dialektoloji tədqiqat daha çox ayrı-ayrı rayonlarda yaşayan əhalinin şivə xüsusiyyətlərinin dissertasiyalar şəklində öyrənilməsi istiqamətinə yönəldilmiş və bu hal bir ənənə şəklini almışdır. Bu cəhətdən İ.Hacıyevin «İsmayılı rayonunun şivələri» (1948), B.İbrahimovun «Mərzə rayonu şivələri» (1949), A.Vəliyevin «Qərbi Abşeron şivələri» (1950), A.Hüseynovun «Vartaşen şivələri» (1952), Z.Vəliyevin «Basarkeçər rayonu şivələri» (1954), K.Ramazanovun «Azərbaycan dilinin Salyan dialekti» (1955), Ə.Cəfərlinin «Qazax dialekti» (1961), S.Bəhbudovun «Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsi» (1966), M.Cəfərzadənin «Azərbaycan dilinin İmişli rayonu şivələri» (1969), Ş.Kərimovun «Ermənistan SSR Krasnoselo və İcevan rayonlarında azəri şivələri» (1970), İ.Həsənovun «Gəncə dialektinin leksikası» (1974), Ə.Ağayevin «Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonu şivəsi» (1975), M.Zeynalovun «Naxçıvan MSSR ərəzində Azərbaycan dili dialekt və şivələrində məişət leksikası» (1982), Ə.Quliyevin «Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası» (1984), K.Quliyevanın «Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qədim leksik qatı» (1989), M.Məmmədovun «Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti» (1989), K.İmamquliyevanın «Azərbaycan dilinin Şərur şivələri» (1991), E.Mirzəyevin «Azərbaycan dili Lənkəran və As-

tura şivələrinin terminoloji leksikası» (2010) və b. namizədlik dissertasiyalarını göstərmək olar. Bu silsilədən qərbi azərbaycanlıların şivə xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş xeyli əsər yazılmışdır. Bunların içərisində Q.Bağırovun «Ermənistan SSR Sisyan rayonunun Azərbaycan dili şivələri» (1966), Ə.Əliyevin «Meğri şivələri» (1967), F.Babayevin «Ermənistan SSR Masis rayonu Azərbaycan şivələri» (1988) və başqa əsərləri qeyd etmək olar.

TARİXİ ASPEKT. İlk dəfə tarixi aspektdə dialektoloji araşdırmalarla nisbətən geniş şəkildə məşğul olmuş E.İ.Əzizov müasir türk dillərinin dialektlərinə etnolinqvistik baxımdan yanaşmaqla dialekt sistemlərinin üç əsas tipi olduğunu qeyd etmişdir:

1.Qəbilə-tayfa quruluşunu özündə əks etdirən və buna görə də dialekt bölünməsi qəbilə-tayfa dillərinə əsaslanan dillər. Xakas, türkmən, Altay və özbək dilləri bu qrupa daxildir.

2.Qəbilə-tayfa izləri yaxşı saxlansa da, əsas etibarilə dialekt bölünməsi məhəlli əlamətlərə görə aparılan dillər. Qırğız, qazax, qaraqalpaq, noğay, Tuva, başqırd dilləri bu qrupa daxildir.

3.Qəbilə-tayfa bölünməsinin izlərini və qəbilə-tayfa adlarını tamamilə itirmiş türk xalqları dillərinin dialekt sistemləri. Dialektləri yalnız məhəlli əlamətlərə görə fərqləndirilən bu dillərə qumuq, qaraçay-balkar, karaim, tatar, türk, çuvaş, yakut və yeni uyğur dilləri daxildir. Azərbaycan dili də bu qrupa daxil edilmişdir.(5,74)

E.Əzizov kitabının V fəslində də xüsusi qeyd edir ki, «Azərbaycan dili şivələrinin təsnifi üçün tayfa əlamətləri deyil, məhəlli prinsip əsas götürülür». Lakin həm bu anlayış, həm də bu cür bölgünün nə ilə bağlı olduğu izah edilmir.

Müəllifin fikrincə, tarixi mənbələrə və dil faktlarına görə Azərbaycan dili dialektlərini iki inkişaf mərhələsinə ayırmaq olar: 1.Xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş tayfaların dil xüsusiyyətlərinin saxlanması dövrü (XIII əsrdək). 2.Tayfa dili xüsusiyyətlərini itirməklə şivələrin məhəlli müəyyənəlməsi dövrü (XIII-XVIII əsrlər). (5,75)

Özlüyündə aydındır ki, bu cür bölgü şərtdir. Belə düşünmək olmaz ki, XIII əsrdən sonra birdən-birə ölkə ərazisində tayfa dili xüsusiyyətləri aradan qalxmış, dil ədəbiləşmişdir və bundan sonra yeni məhəlli xüsusiyyətlər yaranmağa başlamışdır. Qeyd edilən fikir, yəqin ki, ona əsaslanır ki, yalnız XIII əsrdən əlimizdə yazılı ədəbi dil nümunələri var. Eyni zamanda həmin fikir Azərbaycan xalqının və xalq dilinin təşəkkülü tarixini də XIII əsrə aid edir. Doğrudur, müəllif eramızın əvvəllərindən Azərbaycana gələn (və buradan gedən) türk tayfalarını xeyli araşdırmış, Azərbaycan dilinin təşəkkülündə onların rolunu izah etməyə çalışmışdır. Lakin son nəticədə mühafizəkar tarixçilərin dediklərindən irəli gedə bilməmiş, istə-istəməz, Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülünü Səlcuqların gəlişi ilə (hətta monqollarla) bağlamalı olmuşdur. Qəbilə-tayfa adları necə itirilə bilər ki, bu ölkədə oğuzlar, qıpçaqlar, xəzərlər və başqa aparıcı tayfalar tarix boyu daim xatırlanırlar. Elə müəllif özü də doğru qeyd edir ki, «Ümumxalq dili formalaşarkən geniş dairədə işlənməyən, qeyri-fəal tayfa dili elementləri məhəlli dialektin fərqləndirici əlaməti kimi yaşayır. Buna görə də bu gün məhəlli dialekt xüsusiyyəti hesab edilən bəzi elementlər mahiyyət etibarilə tayfa dili xüsusiyyətlərinə gedib çıxır. Məsələn, Azərbaycan dilinin Təbriz, Ordubad, Şahbuz şivələrində özünü göstərən *u*-laşma hadisəsi (*uay*, *uax*, *uıxax*, *uəltik* və s.) sabir-xəzər tayfalarının dil xüsusiyyəti ilə bağlı olması ehtimal olunur». (5,76-77) Bir qədər sonra yenə yazır:

«Dialekt fonetikasında bəzən elə fərqləndirici əlamətlər də olur ki, bunların izahı xalqın etnik tarixi ilə əlaqələnilir. Belə dil xüsusiyyətləri etnolinqvistik səciyyəli olur, buna görə də onları xalq dilinin formalaşmasında iştirak etmiş tayfa dili elementləri kimi qiymətləndirmək mümkündür». (5, 91)

E.Əzizov Azərbaycan dilinin təşəkkülündə rolu olmuş türk, qacar, muğal, ayırım, qarapapaq, əfşar, göy türk, sabir-xəzər, oğuz, qıpçaq, uyğur, bulqar tayfa adlarını qeyd edir. Və bunu da qeyd edir ki, «Azərbaycan ərazisində XI əsrdək məskun olmuş qədim türk tayfalarının dil elementləri dilimizin ilk mənbələrindən olmuşdur». (5, 320)

Azərbaycan dilini qərb qrupu türk dillərinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna daxil edən, həmin yarımqrupun qədim səlcuq, qədim Azərbaycan, qədim osmanlı və müasir Azərbaycan, türk, cənubi Krım-tatar, urum və mariupol dillərindən ibarət olduğunu göstərən N.A.Baskakov yazır: «Oğuz qrupu dilləri oğuzlar (VIII-XIII əsrlər) və səlcuqlar (XI-XII əsrlər) arasında təşəkkül tapmışdır - öz əsasını qərbi və bir qədər də şərqə tukuy qəbilələrindən almış qədim oğuz dili elementlərini birbaşa saxlamış nəsiləri ilə: türkmənlərlə və daha sonralar, qarışıq qəbilələrlə ki, bir tərəfdən, müasir azərbaycanlılar və türklər, digər tərəfdən, qaqauzlar yaranmışdır». (39, 243-244) N.A.Baskakov sonra yazır: «...Azərbaycan dili oğuz xüsusiyyətlərindən əlavə, qıpçaq elementlərinə də malikdir, həm də, bir sıra alimlərin gümanına görə, öz leksikasında Midiya və qədim alban izlərini də saxlamışdır». (39, 266) Rus alimi fərziyyə şəklində olsa da, Azərbaycanın bir sıra alimlərinin (şübhəsiz, Ə.Dəmirçizadənin) fikirlərini nəzərə alır, Azərbaycan dilinin təşəkkülündə Midiya və Alban tayfalarının rolunu qeyd edir, lakin ölkə daxilində mühafizəkar dil və tarix yazıları irəli getməyə imkan vermir. Bütün faktlar aşkar şəkildə Azərbaycanın qədimdən türk yurdu olduğunu göstərir, lakin etnogenezin düzgün həllinə imkan verilmir.

E.Əzizov zəhmətli tədqiqat aparmış, dialekt və şivələri xüsusən fonetik əvəzlənmələr baxımından geniş şəkildə araşdıraraq üç ləhcə müəyyənləşdirmişdir və bu həm elmi, həm də məntiqi cəhətdən ağılabatandır. Tarixi dialektologiyanın məqsədi etnogenezə doğru irəliləmək, xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş əsas etnosların müəyyənləşdirilməsinə xidmət etməkdir.

Azərbaycan əhalisi qədim türklərdir. O türklərdir ki, onlar neçə min il əvvəldən Azərbaycan ərazisinin aborigen sakinləridir. Bunları oğuzlar da adlandırmırlar. Lakin bu oğuzlar səlcuq oğuzları dünyaya gəlməmişdən min illər əvvəl mövcud olan oğuzlardır. Bu oğuzların dilində bütün türk xalqlarının dillərinə məxsus xüsusiyyətlər var. Çünki şərqə, qərbə, şimala türklər Ön Asiyadan yayılmışlar. Bunlar «Dədə Qorqud»u yaradan oğuzlardır. «Dədə Qorqud»un isə 1300 yax, azı 3300 il yaşı var. Sonralar Azərbaycan ərazilərinə – öz babalarının yanına qayıdan tayfalar isə mahiyyət etibarilə eyni dil mənsubiyyətinə malik olub, tayfa adına görə fərqlənmişlər. Bütün tədqiqatlar göstərir ki, karluklar, oğuzlar, qıpçaqlar dil etibarilə əsaslı fərqlə malik olmamışlar. Azərbaycan dilinin təşəkkülündə oğuzlar və qıpçaqlar əsasən eyni dərəcədə iştirak etmişlər. Qərb və cənub ləhcələrində oğuz, şərq və şimal dialekt və şivələrində qıpçaq elementləri daha güclüdür. Lakin bu örtük sonralar yaranmış örtükdür, qədim türk strukturunun üzünə çəkilmiş nazik pərdədir. Qıpçaqların ilk dəfə VIII əsrdə Qafqaza gəldiyi göstərilir. Lakin dilində qıpçaq xüsusiyyəti güclü olan qarqarlar haqqında hələ Homer məlumatı vermişdir.

F.Zeynalov da Azərbaycan dilinin təşəkkülünü Səlcuqlarla bağlamış, türk və Azərbaycan dillərinin səlcuq dili əsasında yarandığını iddia etmişdir. Lakin, heç olmasa, Azərbaycan dilinin qədim köklərini də görə bilmişdir: «yunan, ərəb və erməni mənbələri, eləcə də sal daşlar dövrü üçün səciyyəvi olan qəbir daşları üzərindəki yazılar yeni eradan çox-çox əvvəl Qabaq Asiyada, Qafqazda, Azərbaycanda türkdilli xalqların məskən salmaları haqqında səhih məlumatlar verir. Midiya və Albaniya ərazisində yaşayan xalqlar içərisində türkdilli xalqların varlığı şübhə doğurmur. Yeni eradan əvvəl Azərbaycan ərazisində məskən salmış türk xalqları etnik cəhətdən yekcins deyildi. Burada bulqar (xəzər, suvar, avar və s.), qıpçaq və oğuz dil qruplarının nümayəndələri toplanmışdı».(50,103)

Dialekt faktlarının tarixi aspektdə araşdırılması ilə başqa müəlliflər də məşğul olmuşlar. G.Vəliyevanın «Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası» əsəri də (40) şərqi Abşeron şivələri leksikasının etimoloji təhlilinə həsr olunmuşdur. Dil faktları tarixi-müqayisəli metod əsasında, diaxronik planda öyrənilmişdir. Şivə leksikası həm tematik planda, həm də mənşə baxımından qruplaşdırılmışdır. Əsər təkcə dilçilik baxımından deyil, etnik-tarixi araşdırmalar baxımından da əhəmiyyətlidir.

Tarixi araşdırmalar sırasında İ.Tahirovun «Azərbaycan dilinin Şərq qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli sözlər» (1994), Q.Qəmbərovanın «Nəsimi dilinin dialekt leksikası» (2004) mövzusunda namizədlik dissertasiyalarını da qeyd etmək olar. Bu əsərlərdən birincisində şivələrimizdə alınmaların tarixi inkişaf yolu, ikincisində klassik ədəbiyyat nümunələrində (Nəsiminin dili əsasında) şivə leksikasının rolu nəzərdən keçirilmişdir.

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dialektologiya şöbəsinin əməkdaşları da bir neçə ildir ki, dialektoloji araşdırmaları diaxronik planda aparır, tarixi dövrlərin izləri etnolinqvistik planda öyrənilir. Bu cəhətdən doktorant İlahə Qurbanovanın bu günlərdə müzakirə edilərək müdafiəyə hazır hesab edilmiş namizədlik dissertasiyası da («Dialekt və şivələrimizdə tarixi dövrlərin izləri. Etnolinqvistik təhlil və ümumiləşdirmə») xeyli maraq doğurur.

Dilçilik coğrafiyası – dialektologiya elminin bir şöbəsi olub, bu və ya digər dialekti başqalarından fərqləndirən dil faktlarının yayılma arealını öyrənir. Dilçilik coğrafiyasının yaranması üçün hər bir dilin dialekt və şivə xüsusiyyətləri ətraflı öyrənilməlidir. Azərbaycan dialektologiya elminin tarixi az olsa da, dialektoloji atlasın yaradılması işinə hələ keçən əsrin 60-cı illərindən təşəbbüs edilmişdir.

Artıq 60-cı illərin ortalarından atlas yaradılması işinə başlamaq olardı. Lakin təkcə Azərbaycanda deyil, bütün başqa türk xalqlarında da hələ o dövrdə dialektoloji atlas yaratmaq təcrübə və nümunəsi yox idi. Avropa dilçiliyində də dialektoloji atlas yaradılması tarixi o qədər qədim deyildi. Bu iş Avropada XIX əsrin son rübündə başlanmış, XX əsrdə bu sahədə xeyli iş görülmüşdü. Bu cəhətdən roman dilçiliyi daha fəal olmuşdur, ona görə də XX əsrə bəzən roman dilçiliyində «dilçilik coğrafiyası əsri» adlandırırlar.(41,3)

Dilçilik coğrafiyası ideyası ilk dəfə Almaniyada meydana çıxmışdır. Georg Vinkler 1876-cı ildə dialekt faktlarını anketləşdirməyə başlamış və 1881-ci ildə «Şimali və Orta Almaniyanın dialektoloji atlası»nın ilk buraxılışı olmuşdur. Paris dilçilik məktəbinin başçısı Pol Meyerin davamçıları olan J.Jilyeron və E.Edmonun hazırladığı «Fransa dilçilik atlası» dilçilik coğrafiyasının inkişafında dönüş olmuşdur: «Fransa dilçilik atlası» Avropada dilçilik coğrafiyasının inkişafına və eləcə də müxtəlif ölkələrdə bu tipli işlərin meydana gəlməsinə həlledici təsir göstərmişdir.

Sonralar Rumıniyada, İtaliyada, İspaniyada, İsveçrədə və başqa ölkələrdə də milli atlaslar buraxıldı. Həmin atlaslar dilçilik elmini yeni, maraqlı müşahidələrlə zənginləşdirdi». (41,3)

Rusiyada bu iş XIX əsrin ortalarından başlanmış olsa da, rus dili şivələrinin bütövlükdə öyrənilməsi 1903-cü ildə A.A. Şaxmatovun rəhbərlik etdiyi dialektoloji komissiyanın fəaliyyəti ilə bağlıdır. Komissiyanın topladığı materiallar 1915-ci ildə çap olunmuşdur. Bu iş sovet hakimiyyəti illərində də davam etdirilmiş, rus dili dialekt və şivələrinin dialektoloji atlası bir neçə cildə çap olunmuşdur.

Rus və Avropa dilçilik məktəblərinin atlas yaradıcılığı sahəsində müəyyən təcrübələri olduğu halda, türk xalqlarının belə təcrübəsi yox idi. Türk xalqları içərisində bu sahədə ilk təşəbbüs Azərbaycan xalqına məxsusdur. Azərbaycan türkölogiya aləmində bu işin pioneri sayılır. Bu sahədə akademik M.Ş.Şirəliyevin böyük əməyi olmuşdur.

Dialektoloji atlas yaradılması işinin böyük əhəmiyyəti vardır. Dialekt faktlarını dəqiq şəkildə əks etdirən izoqloslar dilin müasir vəziyyətini ətraflı öyrənmək üçün böyük imkanlar yaradır. Dialekt və şivələrimizi fərqləndirən əlamətlər xalqımızın təşəkkülündə iştirak etmiş qədim aborigen türk tayfalarının ümumxalq dilinin formalaşmasında rolunu öyrənmək baxımından əsaslı material verir. Xəritələrdə əsasən təsviri şəkildə qeyd edilən faktları tarixi aspektdə, həm də müqayisəli şəkildə araşdırmaqla Azərbaycan dilinin təşəkkülündə iştirak etmiş aborigenlərlə yanaşı, gəlmə tayfa birliklərini də müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunun üçün xəritələrdə əks olunan şivə materialının müasir türk dilləri və türk dillərinə məxsus qədim yazılı abidələrlə müqayisəli tədqiqi vacibdir. Bu cür imkanlara malik olduğu üçün xəritələr gələcəkdə də öz əhəmiyyətini itirməyəcək və gələcək tədqiqatlar üçün də əsas verəcəkdir. Bütün türk dilləri dialekt və şivələrinin bu cür atlaslarının tərtibi ilə türk protodilini müəyyənləşdirmək və müxtəlif dil ailələrinə məxsus protodillərin müqayisəsi əsasında ulu dilin quruluşunu öyrənmək mümkündür. Çünki dialekt faktlarının yayılma areallarını əks etdirən bu xəritələr dilin bütün tərkib hissələrini – fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri əhatə edir. Həm də xəritələrdə təsadüfi xarakter daşıyan dil faktları deyil, türk dilləri üçün xarakterik olan, ümumi səciyyə daşıyan fakt və hadisələr nəzərə alınır. Atlasda ədəbi dilimizlə müqayisə əsasında dialekt və şivə qruplarına aid fərqli fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərin ətraflı təsviri ilə yanaşı, qədim kökləri olan arxaik elementlər də əks etdirilir.

Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası türk xalqları dillərinə məxsus dialekt və şivə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından qiymətli bir nümunədir. Atlasın hazırlanmasına başlandığı dövrdə M.Şirəliyev artıq Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifini vermişdi. Apardığı zəhmətli araşdırma və ümumiləşdirmələr əsasında professor Azərbaycan dili dialekt və şivələrini coğrafi baxımdan dörd qrupa – şimal, cənub, şərq və qərb qruplarına ayırmış və bunların hər birinin daxilində dialekt və şivə qruplarını müəyyənləşdirmişdi. M.Şirəliyev genetik prinsipi də əsas götürərək ümumxalq Azərbaycan dili daxilində 10 dialekt, 5 şivə qrupu olduğunu müəyyən etmişdi.(42) Bu bölgü iki il sonra nəşr olunan «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabına da daxil edilmişdir. M.Şirəliyevin müəyyənləşdirdiyi dialektlər *Quba, Bakı, Şamaxı* (şərq qrupu), *Qazax, Qarabağ, Gəncə* (qərb qrupu), *Nuxa* (şimal qrupu), *Naxçıvan, Ordubad, Təbriz* (cənub qrupu) dialektlərindən ibarət idi. Şivələr isə *Muğan qrupu, Lənkəran şivələri, Ayrım şivəsi, Zaqatala – Qax*

şivəsi, Yerevan şivəsi adları ilə verilmişdir. Əslində, nəzərə almaq olar ki, «şivə» şəklində verilənlər də bir şivədən ibarət deyil, şivə qruplarıdır. Müəllif bu bölgünü «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» kitabının sonrakı (1968) nəşrində və rus dilində çap etdirdiyi «Проблемы диалектного членения языка» kitabında saxlamış, son çapda bölgüyə yalnız Göyçay, Ağdaş, Cəbrayıl keçid şivələrini əlavə etmişdir. (42)

Dialekt və şivələrin təsnifatının mühüm keyfiyyətlərindən biri konkret nümunələr əsasında hər bir dialekt və şivə qrupuna aid səciyyəvi fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərin dəqiq şəkildə şərh edilməsidir. Doğrudur, bir sıra şivə xüsusiyyətləri müxtəlif qruplar arasında kəsişə bilər, lakin ən mühüm və tipik fərqli cəhətlərin dialekt və şivə materialları əsasında ümumiləşdirilməsi böyük zəhmətin nəticəsi kimi qiymətlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, respublikamızın bütün rayonlarının şivə xüsusiyyətlərini əhatə edən dissertasiyalar, dərslər, dərslər vəsaiti və monoqrafiyalar, saysız məqalələr Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin atlasının yaradılması işini zəruri bir məsələ kimi ortaya qoydu. Lakin zəngin material toplanmasına baxmayaraq, birbaşa dialektoloji atlasın yaradılması işinə başlamaq olmazdı. Dilin dialekt və şivələri ilə bağlı aydın təsəvvür yaranması ilə yanaşı, dəqiq proqram hazırlanması lazım idi. Bu zərurətlə əlaqədar hələ 1958-ci ildə M.Ş.Şirəliyev və R.Ə.Rüstəmov tərəfindən «Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialların proqramı» hazırlanıb çap edilmişdi. (43)

Proqram 157 sualdan ibarət idi. Bunlardan 56-sı fonetikaya, 47-si qrammatikaya, 94-ü leksikaya aid idi.

Monoqrafik tədqiqat üsulundan fərqli olaraq, atlasın yaradılması üçün tərtib olunmuş proqramda hər cür dil fakt və hadisələri deyil, bir dialekt və şivəni başqalarından fərqləndirən, dialekt xüsusiyyətlərinin ümumi ərazidə necə yayıldığı barədə izoqlos verə bilən cəhətlər əsas götürülür, fərqli xüsusiyyətlərin müxtəlif ərazi boyunca yayılma sərhədləri müəyyənləşdirilir. (44,117) Oudur ki atlasın tərtibindən əvvəl dialektoloji atlas üçün hansı materialların seçilməli olduğu, nələrin vacib hesab edildiyi M.Ş.Şirəliyev tərəfindən ətraflı izah edilmişdir. (45,53-58) Proqramın düzgün tərtibi məsələsi hazırlanacaq atlasın keyfiyyətini şərtləndirən əsas amillərdən idi. Proqramdan aydın olur ki, əksərən elə tipik fakt və hadisələr seçilmişdir ki, onlar ümumən türk dillərində özünü göstərən fakt və hadisələrdəndir və bunlar qohum dillərin gələcək müqayisəli tədqiqi üçün də geniş imkanlar verir. Leksikada tayfa, nəsil adlarını bildirən sözlər, qohumluq bildirən terminoloji vahidlər, türk dillərinin qədim dövrlərindən gələn arxaik sözlər, fonetikada xarakterik səs əvəzlənmələri, mühüm fonetik hadisələr, ahəng qanununun dialekt və şivələrdə mövqeyi, morfolojiyada ismin halları, zaman və şəxs şəkilçiləri, felin təsrif formaları, sözdüzəldicilik əlamətləri ilə bağlı suallar, sintaksisdə söz sırası və cümlənin strukturu ilə bağlı məsələlər daha vacib hesab olunmuş və materiallar bu istiqamətdə seçilmişdir. Bunlar elə məsələlərdir ki, dilin tarixini öyrənmək və etnik araşdırmalar aparmaq üçün geniş imkan yaradır.

Yaxşı təcrübə və yaradıcılıq ənənələri olmadan birdən-birə ölkənin bütün ərazilərini əhatə edən atlas yaradılması çətin olardı. Ona görə də ilk təcrübə kimi, Azərbaycan dilinin Şərqi qrupuna daxil olan dialekt və şivələrin atlasını tərtib etmək planlaşdırılmış, mövcud materiallarla yanaşı, ölkənin 235 yaşayış məntəqəsindən yenidən material toplanmışdır. 1958-ci ildən başlayaraq toplanmış materiallardan istifadə edərək öz erudisiya və təcrübələri, eyni zamanda, rus, ukrain, be-

lorus, moldav, rumın dilçilərinin təcrübəsi əsasında Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dialektologiya şöbəsinin əməkdaşları hələ 1965-ci ildə 50 xəritədən ibarət təcrübə atlası tərtib etmişlər.

Şöbə dialektoloji atlasın yaradılması üçün böyük əmək sərf etmişdir. İlk təcrübə kimi 50-yə qədər uğurlu xəritə tərtibindən sonra ölkənin bütün ərazilərini əhatə edən ümumiləşdirici atlas yaradılması üçün daha böyük vəsaitlə dialekt və şivələrin öyrənilməsinə başlanmış (1966), 500-dən artıq yaşayış məntəqəsindən dialekt və şivə faktı toplanmışdır. Yaşayış məntəqələri elə seçilmişdir ki, hər bir rayonun şərq, qərb, şimal, cənub və orta hissələrini əhatə edə bilsin, bir-birindən azı 10-12 km aralı olsun. (41,4) Atlasın tərtibi üçün vaxtilə hazırlanmış proqram bir daha nəzərdən keçirilmiş və təkmilləşdirilmişdir.

17 illik səmərəli zəhmətin nəticəsi olaraq 128 xəritə hazırlanmışdır. Toplanmış materialların bir qismi texniki səbəblərlə əlaqədar əhatə olunma bilməmiş, xəritələrdə 409 məntəqənin dialekt və şivə faktı təsbit edilmişdir. Buna baxmayaraq, atlas respublikamızın ərazilərində dialekt və şivə faktlarının yayılma arealı barədə tam təsəvvür yaradır. Atlas üç mərhələdə – materialların toplanması və qruplaşdırılması, xəritələrin hazırlanması və xəritələrə şərhlər yazılması mərhələlərində başa gəlmişdir.

Xəritələrdə dialekt faktının yayılma arealı balaca rəngli dairələr şəklində göstərilmişdir. Əksərən qırmızı, qara, göy rənglərdən istifadə edilmişdir. Xəritəni açan kimi dialekt faktının yayılma arealı aydın görünür. Həç bir kitabı oxumaqla bu qədər aydın, asan və ümumiləşmiş məlumat almaq mümkün deyil. Xəritələrdəki ümumiləşdirmələr respublikanın bütün əraziləri üzrə faktın yayılma arealını nümayiş etdirir. Xəritələrə yazılmış şərhlər və şərhlərdə istisnalar dil faktlarının yayılma arealı barədə təsəvvürü tamamlayır. Atlas tərtib olunarkən leksik vahidlərlə yanaşı, dilin frazeoloji qatından da bir sıra tipik nümunələr nəzərə alınmışdır.

Bilavasitə atlas üçün materialları M.Ş.Şirəliyev, M.İ.İslamov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev, S.M.Behbudov, Ə.Q. Ağayev, Z.Ə.Xasıyev, R.Ə.Kərimov, Ə.İ.Əliyev toplamış və qruplaşdırmışlar. Təbii ki, keçmiş materiallardan da geniş istifadə edilmişdir.

Xəritələr M.İ.İslamov, Ə.Q.Ağayev, S.M.Behbudov, T.M.Əhmədov, B.M.-Tağıyev, Z.Ə.Xasıyev və b. tərəfindən tərtib edilmişdir. M.A.Borodina, R.C.Məhərrəmov və A.H. Vəliyevin rəyləri, A.Ələkbərov, F.Xalıqov və A.Qənbərovun köməyi ilə atlas çap olunmuşdur.

«Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası» ilk dəfə 1990-cı ildə «Elm», ikinci dəfə Prezident sərəncamı ilə 2007-ci ildə Şərq-Qərb nəşriyyatında nəfis şəkildə çap olunmuşdur.

Ölkəmizdə Milli Atlas yaradılarkən dialektoloji atlasdan istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Milli Atlasında çap olunmaq üçün fonetika, morfolojiya, sintaksis və leksika məsələlərini əhatə edən 88 xəritə verilmişdir. Bunlardan 32-si fonetikaya, 20-si morfolojiyaya, 4-ü sintaksisə, 32-si leksikaya aiddir. Milli Atlasda dialektoloji atlasın bütün xəritələrini vermək mümkün olmasa da, seçilmiş xəritələr Azərbaycan dili dialekt və şivələrinə məxsus mühüm faktların yayılma arealı barədə aydın təsəvvür yaradır və geniş türkoloji araşdırmalar üçün əsas verir. Dialekt faktları dilimizin daha çox eradan əvvəlki minilliklərdən Azərbaycan ərazilərində mövcud olan aborigen türk tayfa dilləri əsasında təşəkkül tap-

dığını, lakin tarixi inkişaf prosesində başqa türk tayfa dilləri ilə çarpazlaşmalar da olduğunu göstərir.

Azərbaycan Milli Atlası üçün dialektoloji xəritələr hazırlanarkən Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin əməkdaşları – şöbə müdürü, prof.Q.Kazımov, aparıcı elmi işçilər Z.Xasıyev, K.Quliyeva, böyük elmi işçilər K.İmamquliyeva, G.Binnətova, N.Qazıyeva, Q.Məmmədova, Ş.Məmmədov Milli Atlasda çap olunmaq üçün seçilmiş xəritələri diqqətlə nəzərdən keçirmiş, səlisləşdirmiş, müşahidə edilən qüsurları aradan qaldırmışlar.

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin arxivində saxlanılan «Azərbaycan dialektologiyası», «Azərbaycan dilinin qırpaq qrupu şivələri», «Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələri», «Azərbaycan şivələri antologiyası», «Azərbaycan dilinin cənub-qərb şivələri» və s. bir sıra qiymətli əsərlər də (bu əsərlər hələ də öz çapını gözləyir) dialektoloji lüğətin və atlasın meydana çıxmasında faydalı olmuşdur.

Beləliklə, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dialektologiya şöbəsi keçən müddət ərzində dialekt və şivələrimizin tədqiqi, dialektoloji lüğət və atlasın yaradılması sahəsində böyük iş görmüşdür. Dilçilik İnstitutu yaradılarkən açılan üç şöbədən biri dialektologiya şöbəsi olmuşdur. Uzun müddət akad.M.Ş.Şirəliyevin rəhbərlik etdiyi bu şöbə öz elmi fəaliyyəti ilə daim öndə getmiş, dilimizin dialekt və şivələrinin öyrənilməsində respublika elminə rəhbərlik etmişdir. R.Rüstəmov və M.İslamov şöbəyə rəhbərlik etdikləri dövrdə onun işini ləyaqətlə davam etdirmişlər.

Müstəqillik illərində, xüsusilə 2000-ci ildən sonrakı dövrdə prof.Q.Kazımovun rəhbərliyi ilə şöbənin fəaliyyəti daha da genişlənmiş, az vaxt ərzində şöbə dialektoloji tədqiqatlardan ibarət onlarca kitab çap etmişdir. Bunların içərisində Ə.Əliyevin «Azərbaycan dilinin Məgri şivələri» (2003), Ş.Kərimovun «Azərbaycan dilinin Çəmbərək və Karvansaray şivələri» (2004), «İraq-Türkman ləhcəsi» (2004), «Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti» (2009), şöbənin kollektivi tərəfindən yənidən işlənmiş «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti» (2007), «Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası» (2007) kimi çox sanballı və qiymətli əsərlər var. Son onillikdə dialektologiya şöbəsinin əməkdaşlarından Z.Xasıyevin «Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti» (2000), «Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri» (2004), «Tovuzun toponim dünyası» (2010), K.Quliyevanın «Azərbaycan dili Quba-Dərbənd arealının qədim türk leksik qatı» (rus dilində, 2004) adlı kitabları nəşr olunmuşdur. Şöbənin əməkdaşlarından G.Binnətova «Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri» (2002), Ş.Məmmədov «Azərbaycan dilinin Yardımlı rayonu şivələri» (2003), N.Qazıyeva «Azərbaycan ədəbi dili normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu» (2003), Q.Qəmbərova «Nəsimi dilinin dialekt leksikası» (2005), şöbənin aspirantlarından N.Həsənova «Azərbaycan dilinin Yevlax şivələrinin leksikası» (2010) mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş və həmin əsərlər əsasında kitablar nəşr etdirmişlər. (bax: 48)

Təsədüfi deyil ki, «Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı»nda dialektoloji tədqiqat, dialektoloji ekspedisiyalara xüsusi qiymət verilmiş, onların vacibliyi, aktuallığı xüsusi qeyd edilmişdir. Lakin Prezident sərəncamının əksinə olaraq, böyük ənənələri olan, 1945-ci ildə Dilçilik İnstitutu yaradılarkən onun üç əsas şöbəsindən

biri kimi fəaliyyətə başlayan dialektologiya şöbəsi bu günlərdə (2013-cü ilin noyabrı) bağlanmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində çox geniş fəaliyyət göstərən, bir növ Dilçilik İnstitutunun əsas siması kimi görünən, Azərbaycan xalq şivələrinin tədqiqi ilə məşğul olan, müəyyən dövrlərdə, demək olar ki, filoloji meyilli əksər ziyalıları öz ətrafına toplayıb dialektoloji axtarışlara cəlb edən bir şöbənin müstəqil fəaliyyəti dayandırılmış, dil tarixi şöbəsi ilə birləşdirilmiş, əməkdaşlarının bir neçəsi başqa şöbələrə köçürülmüşdür (akademik-katib K.Abdullanın və direktor əvəzi prof.F.Veysəllinin göstərişi ilə). Əslində isə, bu vaxta qədər dialekt materiallarının toplanması, təsviri şəkildə təhlili və qruplaşdırılması ilə məşğul olan şöbə bundan sonra daha gərgin işləməli, öyrənilməmiş ərazilərin (məsələn, Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələrini, şərq Anadolu şivələrini və s.) şivə xüsusiyyətlərini öyrənməli və materialları tarixi aspektdə araşdırmaqla Azərbaycan xalqının etnik mənzərəsini aydınlaşdırmalı, etnogenezin müəyyənləşməsinə kömək etməli idi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti, 1-c., 1-ci hissə, Bakı, 1930; 1-ci c., 2-ci hissə, Bakı, 1931.
2. M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyası, 1-ci hissə, Bakı, Azərb.SSR XMK nəşri, 1942.
3. M.Ş.Şirəliyev. Bakı dialekti (ikinci nəşr), Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1957.
4. M.Ş.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.
5. E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999.
6. M.Ş.Şirəliyev. Biblioqrafiya, Bakı, 1969.
7. A.Hüseynov. Azərbaycan dialektologiyası, Bakı, API nəşri, 1958.
8. Ş.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, VII cild, Bakı, «Nurlan», 2009.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, A-Z, Şərq-Qərb, Bakı, 2007.
10. S.Behbudov. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti, Bakı, «Nurlan», 2003.
11. S.Behbudov, Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti, Bakı, «Elm və təhsil», 2011.
12. Q.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, 1-ci cild, Bakı, «Nurlan», 2008.
13. İ.Bayramov. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, «Elm və təhsil», 2011.
14. Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti, 1, Bakı, Ağrıdağ, 2009.
15. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri, Bakı, EA-nın nəşri, 1955.
16. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, Bakı, Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, 1962.
17. R.Rüstəmov. Quba dialekti, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961.
18. R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil, Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965.
19. M.İslamov. «Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti» Bakı, EA-nın nəşri, 1968.
20. M.İslamov. Türk dillərində əvəzliliklər: Azərbaycan dilinin dialekt materialları əsasında, Bakı, Elm, 1986.

21. С.М.Моллазаде. Топонимия северных районов Азербайджана, Баку, «Маариф», 1979.
22. М.Сəfərzadə. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1990.
23. M.Məmmədli. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları, Bakı, Elm, 2003.
24. Azərbaycan dialektologiyası proqramı. Tərtib edəni R.Rüstəmov, Bakı: ADU nəşriyyatı, 1953.
25. A.Vəliyev. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960.
26. А.Г.Велиев. Некоторые фонетические особенности переходных говоров азербайджанского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков, т. 2, Баку, Изд-во АН Азерб., 1960.
27. А.Г.Велиев. О некоторых особенностях переходных говорах азербайджанского языка// Вопросы диалектологии тюркских языков. Т. 3, Баку, Изд-во АН Азерб., 1963.
28. А.Г.Велиев. Говоры западных районов Апшеронского полуострова. Автореферат дис. канд. филол. наук, М., 1952.
29. Т.İ.Насиєв. Cəbrayıl rayonu şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri, S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, № 3, Bakı, 1961.
30. Т.İ.Насиєв. Cəbrayıl şivələrinin fonetikasi, S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, ict. elm ser., № 3, Bakı, 1960.
31. Bax: S.M.Mollazadə. Kərkük dilində mənsubiyyət kateqoriyasının ifadəsi. Filoloji araşdırmalar. Bakı, 2000, s.3-8; Ş.Kərimov. Kərkük folklorunun bəzi dil xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri: nəzəriyyə və metodika, III buraxılış, Bakı, 1995; yenə onun: Kərkük folklorunda arxaik feillərin mənaca genişlənməsi. Loqos, Bakı,1997; Kərkük folklorunda antonimlər. Filologiya məsələləri: nəzəriyyə və metodika,VII buraxılış, Bakı,1996; Kərkük folklorunda ismin üslubi-semantik təkamülü. Texniki konfransın materialları, Bakı, 1998; Kərkük folklorunda termin səciyyəsi daşımayan sözlər. Elmi axtarışlar, 1 topla, Dil, tarix, incəsənət, Bakı, 2000; Füzuli dilinin folklor qaynağı. (M.Hüseynovla), Tədqiqlər, Bakı,1998; Kərkük folklorunun lügət tərkibi haqqında. Filoloji araşdırmalar. Bakı, 2000; Səfi Behbudov. Kərkük dialektində felin əmr şəklinin ifadəsi. Tədqiqlər, Bakı, 2002,s.95-96 və s.
- 32.İraq-türkman ləhcəsi, Bakı, Elm, 2004.
33. Fazil Hüseyn. Mosul problemi, Bağdad, 1955.
34. Q.Kazımov. Dil, Tarix, Poeziya. Bakı, «Nurlan», 2005.
35. Q.Ş.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, VII c., Bakı, «Nurlan», 2009.
36. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti, Bakı, «Elm», 2009.
37. Əhmədəli Əliyev. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri, Bakı, «Elm», 2003.
38. Q.Ş.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, VII c., Bakı, «Nurlan», 2009.
39. Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков, «Высшая школа», Москва, 1969.
40. G.Vəliyeva. «Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası», Bakı, «Nurlan», 2001.
- 41.«Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası», Bakı, «Elm», 1990.
42. М.Ш.Ширалиев. Проблемы диалектного членения языка. «Вопросы диалектологии тюркских языков», том 2, Баку, 1960.

43. M.Ş.Şirəliyev, R.Ə.Rüstəmov. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialların proqramı., Bakı, 1958.
44. Вопросы теории лингвистической географии, Москва, 1962.
45. М.Ш.Ширалиев. Дialeктологический атлас азербайджанского языка, «Вопросы диалектологии тюркских языков», Казан, 1960.
- В. В.Əhmədov. Azərbaycan dili şivələrində söz yaradıcılığı, Bakı, API nəşri, 1987.
47. F.H.Hüseynov, B.B.Əhmədov. Məktəblinin frazeoloji lüğəti, Bakı, «Elm və təhsil», 2011.
48. N.Qazıyeva. Azərbaycan ədəbi dilinin normalaşmasında dialektlərin rolu, Bakı, «Elm və təhsil», 2003; Q.Qəmbərova. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri, Bakı, «Nurlan», 2004; G.Binnətova. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri, Bakı, «Nurlan», 2007; Ş.Məmmədov. Azərbaycan dilinin Yardımlı rayonu şivələri, Bakı, «Nurlan», 2007.
49. E.Əzizov. Azərbaycan dialektologiyasının parlaq səhifəsi, Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər, 1, Bakı, 2000.
50. Fərhad Zeynalov. Türkologiyanın əsasları, Bakı, «Maarif», 1981.

Gazanfar Kazimov

The Investigation of the Azerbaijani Dialects and Accents
Summary

In this article the history of the investigation of the Azerbaijani dialects and accents is dealt with. Our dialects and accents have been begun to study intensively since the years of twenties of the previous century. Though the Repression and the Second World War detained this work, under the leadership of the academician M. Sh. Shiraliyev a great generation of the dialectologists came to maturity at the end of the forties. Owing to their intensive work the accent peculiarities of the Azerbaijani- Turkic peoples living in the territory of the Azerbaijan republic and in the remote areas have been studied descriptively, the investigation of this work has been begun on the historical aspect. In this article the monographic study of our accents, the work done by our linguist-dialectologists on the organization of the dialectological dictionary, dialectological map and the study of the transition accents have been reviewed attentively.

Газанфар Кязимов

Об изучении истории диалектов и говоров азербайджанского языка
Резюме

В статье исследуется история изучения диалектов и говоров азербайджанского языка. Несмотря на то, что репрессии и Вторая Мировая война замедлили эту работу, диалекты и говоры начались интенсивно исследоваться с 20-х годов прошлого столетия. В конце 40-х годов, под руководством академика М.Ш.Ширалиева развилось большое поколение диалектологов. Благодаря их напряженной работе, описательно изучались специфические особенности говоров азербайджанского народа как на территории Азербайджанской Респуб-

лики так и за ее пределами. В последующие годы эта проблема началась изучаться в историческом аспекте.

В статье рассмотрены монографическое исследование говоров, всесторонне изучены наследия языковедов-диалектологов в составлении диалектологических словарей и атласа, в исследовании переходных говоров азербайджанского языка.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
 filologiya elmləri doktoru, professor

MƏTANƏT QULİYEVƏ
NDU-nun dokdorantı

EKSPRESSİV SİNTAKSİS PROBLEMİNİN TƏDQİQİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: ekspressiv sintaksis, ifadəlilik, sintaktik konstruksiyalar, sintaktik fiqurlar, praqmatik vasitələr.

Ключевые слова: экспрессивный синтаксис, вразительность, синтаксические конструкции, синтаксические фигуры, прагматические средства.

Key words: expressive syntax, expressiveness, syntactic constructions, syntactic figures, pragmatic ways.

Dilin ekspressiv funksiyası danışanın emosional durumunu, onun işarələ-nən əşyalara və gerçəkliyə subyektiv münasibətini ifadə edir. Ekspressivlik ümumi dil kateqoriyası kimi dilin bütün sahələrini əhatə edir və onun ifadə va-sitələrinin imkanları hədsizdir. Qeyd edək ki, yeni linqvistikada ekspressiv sin-taksis məsələləri daha çox aktuallaşmaqdadır. Bu, mətn strukturunun, nitq fəaliyyəti subyektə kimi şəxsin (obraz və personajın) dili, onun nitqi, həmin nit-qin interaktivlik əlaməti, dialoq nitqinin praqmatik cəhətlərinin, mükəlləmələrin (danışan və dinləyənlərin) qarşılıqlı münasibətlərinin, nitqin canlılığının, təsirliliyinin, intensivliyinin, ifadəliliyinin və s. qüvvətləndirilməsinin sas vasitə-lərinin öyrənilməsi və onun təsir gücünün artırılması ilə birbaşa əlaqədardır.

Ekspressiv sintaksis problemləri Azərbaycan dilçiliyi üçün yeni sahədir. Ona görə də bu mövzunu araşdırmaq üçün onun ümumi xarakteristikasına diq-qət yetirmək lazımdır.

Ekspressivlik aktiv linqvistik kateqoriyalardan biridir. Ekspressivlik mə-sələlərinə marağı «dil və şəxsiyyət» problemi bir daha artırır, daha dəqiq desək, dil və şəxsiyyətin rolu, onun daxili –mənəvi fəaliyyətini əhatə edir, dilə şəxsiyyə-tin fəaliyyəti təsir göstərir.

Ekspressivlik dildə insan amili ilə bağlıdır. Onun – ekspressivliyin dil me-xanizmi türk xalqlarının dilçiliyi hədudlarında da öyrənilməlidir (3,274).

Ekspressiv sintaksis dildə trop və sintaktik fiqurlar vasitəsi ilə reallaşır. Bədii ədəbiyyat, publisistik mətnlər ekspressiv sintaksis məsələlərinə aydınlıq gətirmək üçün zəngin material verir. Fikrin ifadə, təsir, intensivlik, qiymətlən-dirmə fiqurlarından- antitezadan, təkrardan, pleonazmdan, qəsdən susmadan, inversiyadan, paralelizmdən və s. dən istifadə edilir.

Ekspressivlik mətndə praqmatik vasitə kimi çıxış edir. Ekspressivlik əla-mətləri müəllif nitqinin strategiyasında aşkar edilir, müəyyənləşir. Ona görə də ekspressivliyə danışanın subyektiv münasibəti (predmet və ya situasiyalara), danışanın fərdiliyi, subyektə qarşı hissi, emosiyası və verilən qiymət kimi ya-naşılmalıdır. Müəllif ekspressiyası nitqin rəngarəng ifadə vasitələrində yerləşir.

«Экспрессивность научного текста могут определять и такие его качест-ва, как глубокая содержательность, строгая логичность, точность в ясность формулировок (следовательно, мысли ученого).

Экспрессивность текста зависит и от области знания и от самой личности ученого, его темперамента, эрудиции, его общей и языковой культуры. Все это, несосненно, тесно связано с выбором языковых средств при организации научного текста. Языковые, и в частности, синтаксические средства, характерные для текста научного регистра – это, как правило, развернутые синтаксические периоды, обилие сложносочиненных и сложноподчиненных предложений, различного рода распространенные обособления, аналитические конструкции и т.п. Поэтому в целях наглядности речи (текста) и для повышения ее воздействующей функции говорящий прерывает свою речь, сознательно «нарушая» линейные синтаксические связи» (2,35).

Beləliklə, ekspressivlik əlaməti dildə şəxsiyyət fenomeni və subyektin intensivliyi kimi çıxış edir.

Ekspressivlik müxtəlif səviyyələrdə – leksik və sintaktik səviyyələrdə ötürülür (verilir). Buna görə də o – ekspressiv sintaksis böyük marağa səbəb olur. Tərkib hissələrinə ayrılan, parçalanan sintaktik konstruksiyalar (parselyasiya, seqmentasiya) mətnə struktur-məntiqi işarələrdir, bunlar və başqa hadisələr ekspressiv sintaksisin, ekspressiv punktasiyanın əsas bazasını yaradır.

Ekspressivliyə ümumdil kateqoriyası kimi dilin bütün sferalarında toxunulmuşdur. Ekspressivliyin tipik səjiyyəvi jəhətləri nitq prosesində, eləcə də mətnin kommunikativ situasiyasında əmələ gəlir və bu prosesdə baş verir. Kommunikativ situasiya insanın istər xarici, istərsə də daxili dünyasına məxsus olduğu kimi, onun fikirlərinin, refleksiyalarının da obyektinə ola bilər. Həmin prosesdə danışanın, yazanın niyyəti, qəsd, məramı, məqsədi, arzusu, fikri (kommunikasiyada çıxışı), həmçinin də kontekstdə kommunikativ aktın lingvistik və ekstralingvistik (sosial) jəhətləri və s. nəzərə alınır.

Ekspressivlik emosionallıqla sıx şəkildə əlaqədardır. Bəzən həmin anlayışlar ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində sinonim kimi də götürülmüş, onlar arasında elə bir prinsipial sərhəd axtarılmamışdır. O.S.Axmanovanın, R.A.Budaqovun, V.Q.Qakın, A.N. Qvozdevin, V.A.Zvenqintsevin və b. əsərlərində bu halla qarşılaşmaq olur. Bu və ya başqa tədqiqatçıların əsərlərində hər iki kateqoriya (ekspressivlik və emosionallıq) emosional ekspressivlik – «məntiqi» ekspressivlik spektrində geniş dairədə təqdim olunmuş, şərh edilmişdir. Hər iki kateqoriyanın kəsişmə nöqtəsi, kəsişmə münasibəti cəniləşdirilmişdir.

Ekspressivlik, həmçinin aksentologiya, intensivləşdirmə, qiymətləndirmə, obrazlılıq, ifadəlilik və s. anlayışlarla da sıx şəkildə bağlıdır.

Ekspressivlik intensivliklə «yol yoldaşı»dır. Dilimizdə intensivlik bir kateqoriya kimi fəaliyyət göstərir və onun özünəməxsus ifadə vasitələri vardır (leksik, frazeoloji və sintaktik vasitələr). İntensivlik kateqoriyasının ekspressivliklə bağlılığının geniş şəkildə dilçiliyimizdə öyrənilməsinə ehtiyaj yaranmışdır.

Ekspressivliyin ən mühüm ifadə elementi, sözün həqiqi mənasında, ekspressiv sintaksisdir.

Ekspressiv sintaksis məsələləri arasında ən aktualıq qazananları bunlardır: mətnin struktur-semantik intensivliyi; subyektin nitq fəaliyyəti; dildə şəxsiyyətin rolu; nitqin pragmatik aspektləri; danışanın adresata münasibəti, dialoq nitqi və s.

Praqmatika dildə söyləmlərin funksiyasını və bununla ifadə olunan propozisiyaları, onları spesifik məqamda işlənməsindən asılı olaraq tədqiq edir. Nitqin praqmatik aspektləri də bu sıraya daxildir.

Propozisiya klassik məntiqdə «hökm» termininə sinonim kimi istifadə olunur, reallıqdakı jisim və hadisələr barədə nəyi isə təsdiq və yaxud inkar edən fikrin formasını bildirir. Lakin məntiqi görüşlərin inkişafı nəticəsində bəzi fəlsəfi-məntiqi jərəyanlarda, önjə, predikatlar məntiqində bir sıra terminoloji vahidlərlə yanaşı, «propozisiya»nın da semantikasi dəyişikliyə məruz qalmışdır. XIX əsrin sonları- XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, «propozisiya» artıq təfəkkürün formasına deyil, onun məzmununa, jümlənin işarə və ifadə etdiyi konkret fikrə aid edilir. «Semantikləşdiriji» impuls olaraq, propozisiya... tədriji subyektiv modallıq kateqoriyalarından azad olmağa başladı, bununla da hadisə və ya işlərin hal-qəziyyəsi haqqında iqrardan (təsdiq) hadisənin özünün işarəsinə, dünya barədə düşüncələrimizin ifadəsindən dünyada baş verənlərin işarə edilməsinə doğru yönəldi» (2,24)

Beləliklə, ekspressiv sintaksisdə söyləmlərin funksiyası ilə bağlı propozisiyalar-həqiqilik parametri üzrə qiymətləndirilməli olan intellektual bir anlayış kimi xarakterizə olunmalıdır.

Başlıca məsələlərdən biri ekspressiv nitqin lingvistik əsaslarını müəyyənləşdirmək və öyrənməkdir. Bu zaman ifadəli nitqin əsas əlamətləri də aydınlaşmış olur.

Ekspressivlik həm bədii, həm də publisistik mətnlərdə öz həllini tapır. К.И.Рогова публицистик мятнлярдя експрессивлийин яксини беля эюстярир, «экспрессивный синтаксис в всей своей полноте и совокупности явлений способствует актуальному выделению компонента высказывания, эмоционально-экспрессивному насыщению текста, тем самым участвует в открытом проявлении авторского начала в рамках очеркового жанра» (4,6).

Ayrı-ayrı tədqiqatlarda sintaktik ekspressivliyin mahiyyəti, semantikasi, söyləmlərin praqmatik potensialı (Чайковский Р.Р. Общая лингвистическая категория экспрессивности экспрессивность синтаксиса\\Ученые записки: МГПИЯ им. М.Тореза. Вопросы романо-германской филологии. М.: 1971); експрессивлиядя «прагматик информасийа»нын интенсивлийи мясяляляри (Сковородников А.П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. Томск, 1981); ekspressiv sintaksisdə praqmatik mənalar (emosionallıq, intensivlik, qiymətləndirmə, estetik mənə, ifadəlilik və s.), ekspressiv sintaksisdə hadisələr (poetik və danışq sintaksisində özünü göstərən parselyasia, elliptik konstruksiyalar və s.) və onların sistemi tədqiqat obyektinə ola bilmişdir.

Ekspressiv sintaksisdə nitq strukturunun sintaktik xüsusiyyətləri, dil vasitələrinin yaratdığı üslubi effekt, spontan nitqin konstruksiyaları və s. Öyrənilir.

Ən başlıcası, ekspressiv sintaksisdə müəllifin emosional-estetik intensiyası (niyyəti, məqsədi və s.) üzə çıxarılır. Ekspressivliyi yaradan hadisələr sintaktik konstruksiyaların yarımçıqlığı, elliptikliyi, seqmentliyi, parselyativliyi, qəsdən susma fiqurları, üstündən keçmə, deyilməmiş, yarımçıq qalmış söz (fikir), nitqin kəsilməsi, kəsib qısaltma və s. kimi görünlülərdir. Məsələn, parselyasiya hadisəsi nitq axınında mühüm rol oynayır, ekspressiv sintaksisi xarakterizə edir.

Nitqin kəsiyi xüsusiləşərək xüsusi intonasiya ilə parçalanır. Ellipsisi isə xüsusi ritmik ahəng yaradır və s. (4).

Nəticə olaraq fikrimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, ekspressiv sintaktik konstruksiyalar bədii və publisistik mətnlərdə funksionallaşır, ifadə vasitələri yalnız lingvistik kateqoriya olan ekspressivliklə məhdudlaşmır, eləcə də intensivlik, qiymətləndirmə və emosionallıq kimi kateqoriyalar da qarışıq şəkildə struktur-sematik yarusları üzrə aydınlaşdırılır.

Bədii və analitik, ictimai-siyasi mətnlərdə ekspressiv sintaktik konstruksiyaların komponentləri polifunksionallaşır, aktivləşir, intensivləşir və müəllifin yaratdığı aktual praqmatik effekt, intensiya ilə uyğunlaşır.

İntensivlik kateqorial anlayışı müəllifin müvafiq sintaktik konstruksiyalardan gərgin, qızgın və səmərəli istifadə etməsidir.

Ekspressivlik lingvistik kateqoriya kimi təsvir edilir, dildə və nitqdə reallaşır. Ekspressivlik dil nitq vahidlərinin əlamətlərinin cəmidir, toplusudur, o, bütöv mətndə danışanın subyektiv münasibətinin nitqin adresatına ötürür, subyektiv münasibətləri ifadə edir.

Ekspressivlik kateqoriyası mətnin semantik kateqoriyası ilə (struktur və semantik dərəcədə) qarşılıqlı əlaqədədir, biri digərinə öz təsirini göstərir. Ekspressiv sintaktik konstruksiyalar təkcə ekspressiv lingvistik kateqoriya deyil, həmçinin də mətnin başqa kateqoriyaları arasında açar, əlaqə rolunu oynayan, eləcə də şəxsləndirmənin mətnyaradıcı kateqoriyasıdır, ifadə vasitələrinə görə fərqlənir.

Beləliklə, bədii və publisistik mətnlərdə ekspressiv sintaktik konstruksiyaların mövjudluğunun, varlığının xarakteristikası inversiya, zəvqma, litota, elliptik jümlələr, ritorik suallar, təkrarlar və başqa distributiv dil materiallarını əhatə edir.

Ekspressiv konstruksiyalar bədii və publisistik mətnlər üçün xarakterikdir. Onları üç qrupa ayırmaq olar: 1) nitqin trop və fiqurları; 2) xüsusi sintaktik konstruksiyalar; 3) ellipsis. Xarakter etibarı ilə həmin sintaktik vahidlər polifunksionaldır.

Müəllifin bədii və publisistik mətnlərdə ekspressiv sintaktik konstruksiyaları seçimi sərbəstdir. Mətnlərdə məna funksiyası və informasiya aktuallaşır; söyləmin ritmikləşmə funksiyası yüksəlir, söyləmin elementləri emfatik cəhətdən bölünür, emfatik elementlər yüksəlir. Ekspressivlik və intensivlik arasında əlaqə, təsir mətni aktuallaşdırır. Dominant (əsas) və ikinci dərəcəli ekspressiv sintaktik vasitələr aşkar olunur.

Ekspressivlik dildə subyektiv faktorların nəticəsində üzə çıxır və praqmatik oriyentasiya yaradır (5,5-31).

Müəllifin praqmatik intensiyası(səyi, cəhdi, can atması, arzusu, meyili, təşəbbüsü) ciddiləşir. Ekspressiyanın mətndə gerçəkləşməsi (reallaşması) həyata keçir.

Ədəbiyyat

1. Александрова О. Эюстярлян ясяри, с. 35
2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. М.: Наука, 1976, с. 24 -384 с.

3. Гелия В.Н., Графова Т.Н., Шахнарович А.М. Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. М.: Наука, 1991, 274 с.
4. Рогова К.И. Синтаксические особенности публицистической речи. Л.: 1975, с. 6
5. Телия В.Н. Экспрессивность как появление субъективного фактора в языке и ее прагматическая ориентация. // Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. М.: Наука, 1999, с. 5-31

Matanat Guliyeva

Investigation of common problems of expressive syntax

Summary

In the article expressive syntax is investigated as linguistic category. It is given the common characteristics of the investigation of problems arisen in the connection of this sphere. The main point, meaning of this kind of syntax was revealed, its similar and distinctive features with this categories were cleared up, topicality, importance, object of the investigation of this problem, the aims and tasks of the research, gaining scientific innovations, the background created expressiveness in the figurative and publicistic texts are looked through.

Матанет Гулиева

Общие вопросы исследования проблемы экспрессивного синтаксиса

Резюме

В статье экспрессивный синтаксис исследуется как лингвистическая категория. Дается общая характеристика исследования проблем, созданных в этой сфере. Раскрываются сущность и содержание данной темы синтаксиса, выясняются сходные и отличительные аспекты синтаксиса со придельными категориями (интенсивность, эмоциональность, оценивание и т.д.), рассматриваются актуальность исследования вопроса, значение, объект, предмет, цели и задачи исследования, приобретаемые новизны, рассматривается фон, созданный экспрессивностью в художественном и публицистическом текстах.

Rəyçi:

Sevindik Vəliyev
filologiya elmləri doktoru, professor

dos.O.B.CƏLİL BƏYLİ
E.E.MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
ogtay_calilbeyli@yahoo.com
ellada.lt@gmail.com

YAPON DİLİNDƏ CÜMLƏDƏ SÖZLƏRİN SİRASI HAQQINDA

Açar sözlər: cümlə, predikativlik, xəbər, təyin, mübtəda, söz sırası, ifadə

Ключевые слова: предложение, предикативность, сказуемое, определение, подлежащее, порядок слов, выражение

Key words: the sentence, predicativity, predicate, definition, subject, the order of word, expression

Yapon dilində cümlədə sözlərin sırasına keçməzdən əvvəl qısaca da olsa, bu dildə cümlənin alimlər tərəfindən necə tərif edildiyinə diqqət edək.

Yapon dilində cümlə bir sintaktik vahid kimi, forma etibarı ilə Azərbaycan dilindən xeyli fərqlənir. Doğrudur, başqa dillərdə olduğu kimi, yapon dilində də predikativlik yəni gerçəkliyə aidlik cümlənin başlıca xüsusiyyətidir. Çünki predikativlik fikrin ifadə edilməsində başlıca vasitədir. E.Benvenistin sözlərinə əsaslanaraq və haqlı olaraq K.Abdullayev təsdiq edir ki, predikativlik cümlənin elə xüsusiyyətidir ki, qalan xüsusiyyətlər bunun yanında ikinci dərəcəli hesab oluna bilər. (1,5).

M.Kieda yapon dilində cümləni xarakterizə edərkən qeyd edir ki, cümlə subyekt-predikat əlaqələri ilə birləşən sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir (4,59). Bununla belə, M.Kieda cümləni əqli nəticəni yaxud hökmü ifadə edən sintaktik vahid olaraq təqdim edir (4,59). Onun fikrinə görə forma baxımından, yəni cümlənin xarici görkəmi baxımından bu da söz qrupudur. Lakin sözünə davam edərək yazır ki, bu söz birləşməsi deyil, xüsusi qrammatik özəlliyi olan cümlələrdir.

Cümlənin bitmiş bir fikir ifadə etməsi (Azərbaycan dilində olduğu kimi) kimi özəlliyi ilə yanaşı yapon dilində onun cümlə intonasiası xüsusiyyətini də diqqətə almağa dəyər. Xüsusilə bunu qeyd etməliyik ki, yapon dilində cümlə formal olaraq müstəqil ola bilər, yəni cümlənin əvvəlində və sonunda hüdudlanmış bir parça olmalıdır ki, bunu da cümlənin intonasia xüsusiyyəti hesab etmək olar.

Yapon dilçiliyində cümlənin bu xüsusiyyətlərinə görə ona **bun** adını vermişlər. M.Kieda yazır ki, **bun** adını almış cümlə sözlərin yaxud söz birləşmələrinin bitmiş bir fikir ifadə etməsinə deyilir. Formal cəhətdən yanaşdıqda cümlə də söz qrupudur. Lakin belə söz qrupları söz birləşməsi deyil cümlə kimi xüsusi qrammatik xüsusiyyət kəsb etmişdir, çünki bitmiş bir fikir ifadə etmişdir. Digər bir deyilişlə ifadə etmiş olsaq deməliyik ki, cümlə appersepsiya və sintez kimi fikri proseslərin nəticəsini ifadə edən vahiddir. Hətta belə də demək olar ki, cümlə əqli nəticəni yaxud hökmü ifadə edən bir vahiddir (4,59). Lakin yapon dilçiliyində **bun** istilahından başqa **ku** və **danku** istilahına da rast gəlmək mümkündür. Bu istilahlardan **bun** istilahından fərqli olaraq bu dildə dildən deyil, nitqdən bəhs edilərkən istifadə olunur. Matsuşita Dayzaburo yazır ki: “İfadə hökm ifadə edən nitq parçasıdır” (4,60). Daha

sonra əlavə edərək qeyd edir: “Hökm nitq vahididir. Yalnız hökm ifadə etdikdə dil nitqə çevrilmiş olur” (4,60).

Yapon dilində cümləni xarakterizə edərkən ümumi dilçilikdən məlum olan bir özəlliyi vurğulamaq lazımdır. K.Abdullayev yazır: “Tədqiqatçılar tərəfindən dəfələrlə qeyd edilmişdir ki, daha qədim dövrlərdə cümlənin elementləri daha çox predikativliyə malik olmuşdur” (1,6). Buna görə də cümlənin predikativ strukturunda üç əsas cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır:

- 1) güclünün mövcudluğu (var oluşunu) xarakterizə edən, daha doğrusu, eyni gücə malik nöqtələrin (bir cümlə strukturunda) var oluşunu göstərən ilkin cəhət;
- 2) ara vəziyyət. Bu ara vəziyyəti ki burada eliminasiya prosesi başlayır (bir sıra predikativ nöqtələrdə). Əlbəttə, perspektivdə vahid predikativ mərkəz saxlanmaq şərti ilə;
- 3) sonuncu. Bu mərhələdə bir sıra predikativ mərkəzlərdə eliminasiya prosesi bitmiş olur. Bu da vahid predikativ mərkəzin ayrılması hesabına baş verir.

Bu tarixi seyr yapon dilində cümlənin mahiyyətini ayırd etməkdə müəyyən müsbət təsirə malik ola bilər. Müəyyən gədər cümlənin mahiyyət və formal cəhətlərinin ayrılmasından sonra yapon dilində cümlədə sözlərin sırası məsələsinə gəldikdə deməliyə ki, nəinki yapon dilçiliyində, hətta son zamanlar ümumiyyətlə, cümlənin söz sırasına alimlər daha çox diqqət etməyə başlamışlar. Cümlənin aktual üzvlənməsi problemini öyrənən Praqa dilçilərinin təşəbbüsündən sonra cümlədə söz sırası anlayışına münasibət dəyişmiş, qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmənin həddü müəyyənləşdirilməyə çalışmışdır. Cümlənin aktual üzvlənməsi haqqında böyük elmi əsərlər yazılmışdır. Nəticə etibarilə cümlənin iki şəkildə üzvlənməsi alimlər tərəfindən qəbul edilmişdir. Sintaktik üzvlənmə, yəni ənənəvi olaraq cümlənin cümlə üzvlərinə görə təhlili və məntiqi-sintaktik üzvlənmə, yəni bu gün artıq bütün dilçilər tərəfindən qəbul olunmuş aktual üzvlənmə.

Fikrimizcə, bir dildə cümlənin söz sırasını tədqiq edərkən məsələyə kompleks şəkildə yanaşma daha müsbət nəticələr verə bilər. Çünki sintaktik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmə bir-birilə əlaqəli anlayışlardır.

İstər Azərbaycan, türk, istərsə də yapon dilində önəmli bir cümlə üzvü olaraq, cümlədə müəyyən bir sintaktik yük daşıyan xəbər bir cümlə üzvü kimi cümlənin sonunda yer alır. Xəbərin cümlənin sonunda gəlməsi onun sintaktik pozisiyasıdır. Xəbər yerini dəyişirsə, demək ki, burada aktuallaşma ilə əlaqə vardır. Cümlədə xəbərin bu pozisiyasını demək olar ki, yapon dili ilə məşğul olan dilçilərin hamısı qəbul etmişdir. Eyni zamanda o da qəbul edilmişdir ki, təyin təyin olunandan əvvəl gəlir. «Problemı sovremennoqo yazıkoznaniya» kitabında İ.İ.Bass yazır: “Stroqo fiksirovannımı yavlayutsa pozisii skazuyemoqo (v kontse predlojeniya) opredeleniya pered opredelyayemım slovom»(2.10). “Japonca Dilbilgisi” kitabının müəllifləri Ayşe Nur Tekmen və Akiko Takano da bu fikri təsdiqləyirlər (6.44). Adını qeyd etdiyimiz yaponşünaslar qeyd edirlər ki, xəbər cümlədə ən vacib üzv hesab olunur. Bunu onunla əlaqələndirirlər ki, xəbərsiz cümlə formalaşmır və sözlərin kəmiyyət baxımından az və ya çox olması önəmli deyildir. belə ki həm yapon, həm də Azərbaycan dilində bir tək xəbər vasitəsilə cümlə formalaşa bilər və fikir ifadə etmək mümkün olur.

Yapon dilində Azərbaycan dilində

行きますか (ikimasuka) gedirsiniz/ gedəcəksən(siniz?)

読んでいます (yondeimasu) oxuyur(lar), oxuyuram

oxuyuruq, oxuyursan, oxuyursunuz

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan və yapon dillərində təyin edənə təyin olunanın yeri dəyişməzdir. Təyinlə təyin olunan üzvün bu yerdəyişməzliyi açıqca izah olunmasa da belə görünür ki, burada predmetlə onun atributu arasındakı münasibət ifadə olunduğuna və atribut predmetin mahiyyətini təşkil etdiyinə görə bu iki tərəfin (təyinlə təyinolunanın) yeri dəyişilməz qalır. Məhz bu cəhəti nəzərə alan türk dilçiləri təyini aid olduğu cümlə üzvü ilə birgə izah edirlər. Təyin əvvəldə, təyin olunan ondan sonra gəlir:

美味しいヨーグルト (oishii youguruto) dadlı qatıq

Yapon dilində köməkçi söz funksiyasının daşıyan olduqca çox söz vardır ki, bunlar sözə qoşulduqda əsas mənə ifadə edən sözdən sonra gəlir. Alimlər bunu yapon dilinin iltisacı təbiəti ilə izah edirlər.

Cümlədə sözlərin bir-birindən asılılığının xüsusiyyətlərini İ.İ.Bass Alpatovun fikrinə şərik olaraq belə əsaslandırmışdır: yapon dilinin sisteminə ziddir və cümlə içərisində tamamilə yol verilməzdir (3,285).

Bu göstərilən prinsip əsasında Tsuçiya Hiroşi yeddi tip cümlə növü göstərir ki, bunların hamısında xəbər cümlənin sonunda gəlir.

Bütün bunlarla yanaşı istər yapon dili ilə məşğul olan xarici alimlərin, istərsə də yapon alimlərinin bu sahədə gördükləri işlər tam mənasında yapon dilində sözlərin sırasının qanuna uyğunluqlarını açmağa kifayət etmir. Tədqiqatda bu yetərsizliyi görən Kavaguçi Yeşikazu köməkçi sözlərdən fərqli olaraq, xəbərdən əvvəl gələn sözlərin cümlədə yerləşmə qanuna uyğunluqlarının öyrənilməsinin yetərsiz olduğunu yazmışdır.

Bundan əlavə, Azərbaycan dilində də, yapon dilində də bir tək xəbərdən ibarət cümlə ilə fikri ifadə etmək imkanı bu dillərə xasdır. Hətta bəzən bir neçə sözdən ibarət ola biləcək bir cümlənin bildirdiyi fikri bir xəbər vasitəsilə vermək mümkündür. Bunun ən yaxşı nümunəsini K.Abdullayevin misal olaraq verdiyi cümlədən görmək olar. Müəllif yazır ki, *mən evdən iş gedirəm* cümləsinin əvəzinə *gedirəm* də demək mümkündür.

İstər yapon dilində, istərsə də Azərbaycan dilində xəbərin bu xüsusiyyətinə görə əksər dilçilər onu cümlədə dominant üzv olaraq qəbul edirlər.

Yeri gəlmişkən Azərbaycan dilindəki cümlə xəbərindən fərqli olaraq yapon dilində bu cümlə üzvünün özünə xas xüsusiyyəti vardır. Xəbərin bir cümlə üzvü kimi xüsusiyyətindən bəhs edərkən “Sintaksis v yaponskom yazıke” kitabının müəllifi N.İ.Konrad yazır:

Yapon dilindəki cümlələrdə xəbər ya feillə ya da sifətlə ifadə olunur. Hətta adlardan ibarət xəbər mövcud olması ardınca görünmüş olsada (addan və bağlayıcı sözdən ibarət tərkibi xəbər) yenə də feilsiz (heç olmasa bağlayıcı söz qismində) məsələ həll olunmuş, yarımçıq qalır. Buna görə də istisna halları nəzərə almasaq, xəbər ya feildən, ya da sifətdən ibarət olur. Cümlənin yalnız bu parçası xəbərlilik xüsusiyyətinə malik olur, predikativlik xüsusiyyətinə malik olur (5,173).

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində yalnız xəbərdən ibarət tək tərkibli cümlələrdə qrammatik şəxs həmin söz vasitəsilə anlaşılar. Lakin yapon dilində şəxs kateqoriyasının formalaşmadığını nəzərə alsaq burada daha çox dilə yox, məntiqə bas vurmaq zərurəti meydana çıxmış olur.

Vaxtı ilə Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi A.Dəmirçizadə də xəbərin rolunu olduqca şişirtmişdi və mübtədanın cümlədə xəbər qədər rol oynadığını qəbul etməmişdi. A.Dəmirçizadənin bu fikrin təzahürünü bu gün də türk dilçilərinin əsərlərində görmək mümkündür və ola bilsin ki, Ayşe Nurun yapon dili haqqında yazdıqlarında da bu məsələ ilə bağlı türk dilçilik məktəbinin təsiri özünü göstərmişdir.

K.Abdullayev yazır ki, həqiqətən də cümlə bir söz (xəbər) vasitəsilə ifadə olunabilir. Lakin bu əvəzetmə özünü struktur planında göstərir (1,31).

Yapon dilində xəbərin cümlənin sonunda gəlməsi bəzi dilçilərə görə onun cümlədə həlledici rolu ilə əlaqədardır. Türk dilində xəbərin “yüklem” termini ilə ifadə edilməsi və yükləm sözünün leksik mənası da bunu deməyə imkan verir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, cüt tərkibli cümlələrdə mübtəda birinci, xəbər isə ikinci sırada gəlir. Bu tip sıralanma həm müasir yapon ədəbi dilinə, həm də Azərbaycan ədəbi dilinə xas xarakterik xüsusiyyətdir.

Misallar:

花が咲いています。 *Hana-ga saite imasu.* Gül açır.

雨が降っています。 *Ame-ga futte imasu.* Yağış yağır.

彼女が先生だ。 *Kanojo-ga sensei da.* O, qız müəllimdir.

Yapon dilində şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma qrammatik hadisəsi olmasa da Azərbaycan dilində (şəxs və kəmiyyət xəbərin morfoloji xüsusiyyətindən anlaşılır) sintaktik vahid kimi xəbəri də formalaşdıran *masu*, da hissəcikləri vardır ki, bunlar bir növ xəbərliliyin göstəricisi vəzifəsini daşıyır.

Bir cümlə üzvü kimi təyinin yeri daha sabitdir. Çünki yapon dilində də təyin hansı cümlə üzvünə aid olmasına baxmayaraq aid olduğu sözdən əvvəl gəlir. Buraya hətta daxili təyinləri də aid etmək olar. Məsələn: Yanımda olan qız köhnə kitabı oxuya-oxuya sakitcə yatdı cümləsində *qız* mübtədasının təyini “yanında olan” söz birləşməsi (feili sifət) *kitabı* tamamlığının təyini isə *köhnə* sözüdür. Yapon dilində təyinin cümlədə yeri məsələsinə toxunan N.A.Xolodoviç, rus dili ilə yapon dili sintaqmatik birləşmələrini belə müqayisə edir. O, qeyd edir, rus dilində deyər bildiyiniz halda.....də demək mümkündür. Halbuki, yapon dilində 高いやま *takai yama* (yüksək dağ), demək mümkün olduğu halda yama takai (dağ yüksək) demək qeyri-mümkündür. (7,259)

Cümlədə sözlərin sırası istilahi nisbi xarakter daşıyır. Məsələyə diqqətlə yanaşdıqda görmək olur ki, burada (cümlədə) sıralanan sözlər deyil, məhz cümlə üzvləridir. Əslində bu da tam olaraq bu sintaktik vəziyyəti əks etdirə bilmir.

Müasir yapon ədəbi dilində mübtəda, xəbər və təyin kimi cümlə üzvünün cümlədə yeri məsələsinə qısaca etdiyimiz ekskurs göstərir ki, bu dildə cümlə üzvlərinin sıralanmasında Azərbaycan, eləcə də türk dilindəki sözlərin sıralanmasına uyğunluq vardır. Yəni mübtəda xəbərdən əvvəl, təyin isə təyin etdiyi cümlə üzvündən əvvəl gəlir.

Yapon dilində cümlədə tamamlıq və zərfliliyin yeri məsələsi isə gələcək yazıların mövzusu olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Problemi sintaksisa prostoqo predlojeniya
2. Alpatov B.M. O poryadke slov v yaponskom yazıke. Moskva, 1973

3. Bass İ.İ. “Problemı sovremennoqo yaponskoqo yazıkoznaniya” Sankt-Peterburq. 2004
4. Kieda M. Qrammatika yaponskogo yazıka. Moskva.2009
5. Konrad N.J. Sintaksis yaponskoqo yazıka M.1937
6. Tekmen A.N., Aviko Takanoda Japonca Dilbilgisi
7. Xolodoviç N.A. Problemı qrammatıçeskoy teorii. Leninqrاد, 1979

О.Джалилбейли
Э.Мамедова

Порядок слов в предложениях в японском языке
Резюме

Статья посвящена теме о порядке слов в предложениях в современном японском языке.

Стало ясно, что и в азербайджанском и в турецком языках, также как и в японском языке сказуемое стоит в конце предложения, а определение стоит перед определяемым словом. И отмечено, что и в этих языках можно выразить оконченную мысль, используя в предложении лишь одно сказуемое.

O.Jalilbayli
E.Məmmədova

The order of the words in the sentences in Japanese language
Summary

The article was dedicated to word order in the sentence in the Japanese language. Mainly the place of three parts of sentence – subject, predicate and attribute is analysed. It has been determined that as in Azerbaijan and Turkish languages, predicate is used at the end of the sentence and attribute is used before the defining word in the Japanese language. It is possible to express one's opinion with a word consisting only of predicate both in the Azerbaijan and Japanese languages.

Rəyçi: N.Məmmədov
filologiya elmləri namizədi

MƏHİN SÜREK

ADU-nun ingilis dilinin qrammatikası kafedrasının dissertantı

lalebdu@mail.ru

DİLÇİLİKDƏ “FRAZEOLÖJİ VAHİD” ANLAYIŞI

Açar sözlər: sərbəst söz birləşməsi, frazeoloji vahid, idiom.

Key words: free word combination, phraseological unit, idiom.

Ключевые слова: свободное словосочетание, фразеологическая единица, идиома.

Söz birləşmələrin komponentlərinin leksik-semantik əlaqəsi, bu əlaqənin xüsusiyyəti və xarakteri söz birləşmələrinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Başqa dillərdə olduğu kimi, türk sistemli dillərdə də bu cəhətdən söz birləşmələri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir və bununla əlaqədar olaraq, onlar “sərbəst” və “sabit” birləşmələr adı altında iki böyük qrupa ayrılır. Söz birləşmələrinin bu hər bir növünün özünəməxsus xüsusiyyəti, mövqeyi, mənası vardır. Bunların oxşar və fərqli cəhətlərini, dildə və dilçilikdəki mövqeyini düzgün müəyyənləşdirmək həm dilçiliyimiz, həm də söz birləşmələri probleminin həlli üçün əhəmiyyətlidir. Sərbəst birləşmələr əsil qrammatik birləşmələr olub, söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin əsas və vahid obyektidir. Bu birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əsil mənalarından uzaqlaşmır və bu cəhətdən öz leksik müstəqilliyini saxlayırlar, onlar birləşmənin leksik-semantik deyil, leksik-qrammatik ünsürləri olur. Belə birləşmələri hissələrinə ayırmaq, təhlil etmək mümkün olur və bu təhlil onların ümumi ruhunu pozmur, birləşmənin əsas mənasına təsir etmir. Sərbəst birləşmələr keçici xarakter daşıyır. Müəyyən dövr üçün, müəyyən nitq üçün yaranır və bununla da öz fəaliyyətini bitirir. Onlar dildə hazır şəkildə, daşlaşmış şəkildə olmur. Sərbəst söz birləşmələrinin mənaça dəyişib sabit birləşmələrə çevrilməsini sözlərin (komponentlərin) semantikalarının itirilməsi ilə əlaqələndirib, onların leksik mənalarının dəyişməsi, başqa mənalarda işlənərək, yeni bir xüsusi söz birləşməsinin yaranması kimi baxmaq olmaz. Çünki həmin yeni mənada işlənən sabit birləşmələri, onun genetik ekvivalenti kimi, eyni formada səslənib başqa mənada işlədilən omonimi kimi, söz birləşməsi hesab etmək düzgün deyil. Ona görə ki, frazeoloji vahid bir məfhum, bir semantik məna verir. O, sərbəst söz birləşməsi deyil, söz kimi, sərbəst dil vahididir.

Sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən fərqlənir. Onlar belə sərbəstliyə malik deyil, keçici xarakter daşımır, dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir. Buna görə də dildə bunlardan hazır şəkildə istifadə olunur. Belə birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əvvəlki mənalarından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşır, onların mənaları birləşmənin ümumi mənası fonunda itir, hissedilməz olur. Beləliklə, bu sözlər birləşmənin leksik-semantik ünsürlərinə çevrilmiş olur. Səslər yığılaraq sözləri əmələ gətirdikləri və buradan da müəyyən anlayışların, məfhumların ifadəsi alındığı kimi, belə birləşmələrdə də sözlər ümumilikdə bir məna, bir məfhum ifadə edirlər. Burada sözlər öz aktivliyini itirir və bir məfhum ifadə edirlər, halbuki həmin sözlər ayrılıqda müstəqil mənalara malik olur, məsələn: “başına hava gəlmək, dilotu yemək, gözdən pərdə asmaq”.

Sərbəst söz birləşməsində öz mənasını itirməmiş tam leksik mənalı sözlərdən ibarət olub söz birləşməsi kimi qrammatikada sintaktik vahid olduğu halda, sabit birləşmə isə, leksik mənasını itirmiş sözlərdən ibarət olaraq, bütöv birmənalı dil vahidi kimi durur. Məsələn, “Yeni açılmış sərgiyə qoyulmuş eksponatlar adamın ağlını aparırdı” cümləsində sabit birləşmə, yəni frazeoloji vahid “ağlını aparırdı” bir leksik məna verir. Frazeoloji vahidləri struktur cəhətdən götürdükdə, bəziləri söz birləşmələri, bəziləri isə, cümlə formasında olurlar. Bəllidir ki, formasız frazeoloji birləşmə ola bilməz. Forma dedikdə, frazeoloji forma və paradigmatik forma nəzərdə tutulur. Frazeoloji vahidin formasının əlamətləri dedikdə, frazeologizmi əmələ gətirən komponentlərin tərkibi, frazeologizmin sərhədi, variantı və strukturu nəzərdə tutulur.

Sabit söz birləşmələrinin ifadəsi üçün olduqca müxtəlif terminlər işlədilir. Bu xaosik terminoloji rəngarənglik bir sıra müəlliflərin əsərlərində öz əksini tapıb. S.İ.Ojeqov bu sahədəki fikir müxtəlifliyini və termin çoxluğunu nəzərə alaraq yazır: “Oxşar hadisələrə müxtəlif tədqiqatçılar fərqli adlar vermişlər: frazeoloji birləşmələr, frazeoloji ifadələr, sabit tərkiblər, idiomlar və s. Frazeoloji hadisələri adlandırmaq üçün əsas termin kimi frazeoloji vahid terminini üstün tutmaq lazımdır” (23, s.38). İsveç dilçisi Şarl Balli dilçilikdə frazeologiya nəzəriyyəsinin banisi kimi sayılır və o, söz birləşmələri 4 qrupa ayırır: sərbəst, adi, frazeoloji qrup və frazeoloji birləşmələr. Həmçinin o frazeologizmin mövcudluğunu onun semantik xüsusiyyətlərində görür, bununla da idiomlu və idiomsuz sabit söz qruplarını birbirindən fərqləndirərək ziddiyyətə düşər olur (15, s.21).

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji birləşmələr, onların növləri və xüsusiyyətləri haqqında ilk dəfə M.Hüseynzadə (1954) məlumat vermişdir. Azərbaycan dilinin frazeologiyasına dair S.Mutuzayevin (1958), A.Qurbanovun (1963), S.Xəlilovun (1966), H.Rəhimzadənin (1967), H.Bayramovun (1978), Ç.Qurbanlının (1980), H.Həsənovun (1988), N.Vəliyevanın (2001), H.Baxşiyevin (2002), Ə.Hacıyevanın (2008) tədqiqat işləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilçiliyində sabit birləşmələrin ilk geniş elmi təhlili S.Cəfərov tərəfindən verilmişdir. Sabit birləşmələrə aid yazılmış bu əsərlərdə həmin birləşmələrə müxtəlif cəhətlərdən yanaşılmış və onların bir sıra mühüm xüsusiyyətləri ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında tədqiq edilib öyrənilmişdir. Lakin bu məsələ yenə də problematik xarakter daşıyır və onun bir cəhətləri mübahisəli olaraq qalmaqdadır (2, s. 70). Bu məsələyə aid ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdən sonra bir daha belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, sabit birləşmələr sahəsində həllini gözləyən cəhətlər çoxdur. Bunlar sabit birləşmələr adlandıqları halda, dilçilikdə tam sabit yerə malik deyildir. Onlardan gah qrammatikada (sintaksisdə) söz birləşməsi bəhsində, gah leksikologiyada frazeologiya bəhsində danışılır. Onlar gah sintaktik kateqoriya kimi, gah da leksik kateqoriya kimi izah edilir. Frazeoloji vahidi dilin inkişaf tarixinin hazırkı mərhələsində söz birləşmələrinin tam və qəti qərarlaşmış şəkli hesab etmək olar. Bunlar nitqdə hazır şəkildə işlədilir, ən azı müəyyən ardıcılıqla gələn iki sözün müəyyənlanmış birləşməsindən ibarətdir. Qrammatik cəhətdən söz birləşməsi və ya cümlə modeli əsasında dildə mövcud olmuş və ya mövcud olan qaydalara əsasən formalaşmışdır (14, s.67).

Azərbaycan dilçiliyində “sabit birləşmə” termini ilə, eyni mənada “frazeoloji birləşmələr”də işlədilir. Bu halda sabit birləşmələrlə frazeoloji birləşmələr bə-

rabərləşdirilir. Bu göstərir ki, sabit birləşmələrin əhatə dairəsi hələ dəqiq şəkildə müəyyənəlməmişdir. Dilçilikdə frazeoloji birləşməyə verilən müxtəlif mənaları nəzərdən keçirsək, bu sahədəki fikir ayrılığına nəzər yetirsək, məsələnin daha mürəkkəb olduğunu görürük. S.Cəfərov idiomları, ibarələri, hikmətli sözləri, atalar sözlərini frazeoloji birləşmələrə aid edir (2). H.Bayramov isə ona etiraz edərək yazır ki: “müəllifin Azərbaycan dilindəki hikmətli sözləri, zərb məsəlləri və atalar sözlərini frazeologiya ilə bağlayaraq tədqiqata daxil etməsi də, bizcə düzgün deyildir”(1, s. 92-114).

Sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələr arasında əsaslı forma fərqi olmur, onların hər ikisinin komponentləri qrammatik cəhətdən eyni vəziyyətdə olur, eyni qrammatik əlaqələrə əsaslanır. Bu da onların mənşəyi ilə əlaqədardır. Artıq müxtəlif dillərin materialları əsasında müəyyənəlməmişdir ki, sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən əmələ gəlmişdir. Sərbəst birləşmələrin sabit birləşmələrə doğru inkişafı iki xətt üzrə gedir: 1) sərbəst birləşmələrin mənalarının dəyişməsi yolu ilə; 2) sərbəst birləşmələrin komponentlərinin sabitləşməsi yolu ilə. Müasir dillərdə sərbəst və sabit birləşmələri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirdikdə bu inkişaf məsələlərini aydın görmək olur. Sərbəst birləşmələrdən sabit birləşmələrə doğru inkişafda forma dəyişikliyi getmir. Sabit birləşmə söz birləşməsinin köhnə forma əsasında yeni mahiyyət kəsb etməsidir. Sərbəst birləşmə hansı modelə əsaslanırsa sabit birləşmə də həmin model əsasında yaranır və inkişaf edir. Statik vəziyyət gətirdikdə formaları cəhətdən sərbəst və sabit birləşmələr arasında heç bir ciddi fərq tapmaq olmur. Onlar eyni qrammatik qaydalara əsaslanır. Hər iki birləşmə növünün ümumi strukturu, modeli, komponentlərinin forması, qrammatik əlaqələri bir-birinə uyğun gəlir. Azərbaycan dilində eyni leksik vahidlərdən eyni model əsasında təşkil olunmuş bir sıra birləşmələr də var ki, eyni formada yerinə görə həm sərbəst birləşmə, həm də sabit birləşmə kimi istifadə olunur, məsələn: “yoldan çıxmaq, əldən düşmək, quyuq bulamaq” və s. kimi birləşmələr belə xüsusiyyət daşıyır. “Maşın gələndə yoldan çıxmaq lazımdır” cümləsində “yoldan çıxmaq” sərbəst birləşmə kimi, “Pis adamlara qoşulub yoldan çıxmaq insanın həyatı üçün təhlükəlidir” cümləsində “yoldan çıxmaq” sabit birləşmə kimi işlənmişdir. Bütün bunlar göstərir ki, sərbəst və sabit birləşmələr formal cəhətdən bir-birindən fərqlənmir və buna görə də onları fərqləndirərkən bu cəhətə əsaslanmaq olmaz. Dildə hər hansı frazeoloji vahid olursa olsun, o, bir qrammatik sinfə daxildir, ona görə də, frazeoloji birləşmələr semantik-qrammatik aspektdə kateqoriyalara bölünür. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, həm sərbəst, həm də sabit birləşmələr iki və daha artıq müstəqil mənalı sözün leksik və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gələn söz birləşmələridir. Buna görə də söz birləşmələrindən bəhs edərkən sərbəst və sabit birləşmələr məsələsinə toxunmadan keçmək mümkün olmur. Lakin sabit birləşmələrin semantikasında əmələ gələn keyfiyyət onu söz birləşmələri silsiləsindən tamamilə ayırır və başqa elm sahəsinin tədqiqat obyektinə çevirir. Sintaksisdə isə, yalnız sərbəst birləşmələrin tədqiqi nəzərdə tutulur.

Frazeoloji vahid genetik cəhətdən, mənşəcə söz birləşməsi hesab edilə bilər, çünki o, konkret bir söz birləşməsinin və yaxud cümlənin mənasının dəyişdirilməsi nəticəsində yaranmışdır. Həqiqətən də, frazeoloji vahidlərin yaranması və dildə tətbiq edilməsi mənbələri, konkret olaraq, söz birləşmələrini başqa cür dərk etmə nəticəsində əmələ gəlir. Onların əsl orijinalı ilk əvvəl öz həqiqi mənalarda işlədilir.

Məsələn, “Vəzifə onun üçün yağlı tikədir” cümləsindəki frazeoloji birləşmə “yağlı tikə” genetik cəhətdən öz prototipi ilə uyğun gəlir. Sabit birləşmələr - leksik birləşmələrdir. A.N.Kononov söz birləşmələrindən bəhs edərkən onların “leksik birləşmələr” və “sintaktik birləşmələr” adları ilə iki yerə ayrıldığını qeyd edir, sonra isə bunların qarşılığından ibarət “leksik-sintaktik birləşmə” adı ilə ikinci bir növ də ayırır (20, s.147). N.A.Baskakov da söz birləşməsi haqqındakı məqalələrində söz birləşmələrinin sabit və qeyri-sabit birləşmələr olmaqla iki yerə ayrıldığını qeyd edir. O, sabit söz birləşmələrini söz yaradıcılığı sahəsinə aid edir və söz birləşmələri adı altında yalnız sərbəst birləşmələrdən danışır (16, s.148). Həmçinin Azərbaycan dilçiliyində “sabit birləşmə” termini ilə yanaşı eyni. V.V.Vinoqradov sabit birləşmələrin bir hissəsini frazeoloji vahidlər hesab edir, atalar sözlərini, hikmətli sözləri və s. kimi ifadələri buraya daxil etmir (17, s.150). Mənada “frazeoloji birləşmələr”də işlədilir. Bir sıra əsərlərdə frazeoloji birləşmələr sabit birləşmələrin bir növü kimi qeyd edilir. Bu isə fikir ayrılığına səbəb olur, məsələn, S.Cəfərov idiomları, ibarələri, hikmətli sözləri, atalar sözlərini frazeoloji birləşmələrə aid edir (2, s.150). Ancaq H.Bayramov qeyd edir ki, Azərbaycan dilindəki hikmətli sözləri, atalar sözlərini frazeologiya ilə bağlayaraq tədqiqata daxil etmək düzgün deyil.

Bu sahədə rus dilçiliyindəki fikir ayrılığı daha böyükdür. A.İ.Yefimov bundan fərqli olaraq, sərbəst birləşmələrdən az və ya çox fərqlənən bütün birləşmələri frazeologiyaya aid edir (18, s.23-29). Sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələr arasında əsas forma fərqli olmur, onların hər ikisinin komponentləri qrammatik cəhətdən eyni vəziyyətdə olur, eyni qrammatik əlaqələrə əsaslanır. Bu isə onların mənşəyi ilə əlaqədardır. Müxtəlif dillərin materialları əsasında müəyyənləşdirilmişdir ki, sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrdən əmələ gəlmişdir.

Sərbəst birləşmələrdən sabit birləşmələrə doğru inkişafda forma dəyişikliyi getmir. Sərbəst birləşmə hansı modelə əsaslanırsa sabit birləşmə də həmin model əsasında yaranır və inkişaf edir. Bütün bunlarla yanaşı sabit və sərbəst söz birləşmələri bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan dilçiliyində sərbəst və sabit birləşmələrin fərqləri haqqında müqayisəli şəkildə ilk və nisbətən geniş məlumatı H.Bayramov vermişdir (1). Ayrı-ayrı sabit söz birləşmələrin dildə ekvivalentinin olması sabit söz birləşmələri müəyyənləşdirmək və onları sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirmək üçün əsas verir. V.M.Nikiteviç ekvivalentlik məsələsindən çıxış edərək sabit söz birləşmələrin mənə cəhətdən fərqləndirilməsini düzgün saymır və yazır: “Sərbəst və qeyri-sərbəst birləşmələr arasındakı fərqi semantik əlamətə görə müəyyənləşdirmək heç də kifayət deyildir” (22, s.158).

Söz birləşmələrindən danışarkən onların quruluşuna da diqqət yetirmək lazımdır. Söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəb olaraq qruplaşdırılmasında birləşmələrdəki sözlərin miqdarı əsas götürülür. Rus dilçiliyində söz birləşməsi haqqında təlim sadə birləşmələrə əsaslanır. Türkologiyada isə söz birləşmələri ilə yanaşı mürəkkəb birləşmələrə də geniş yer verilir. N.A.Baskakov türk dilində söz birləşmələrinin hər bir tipinin sadə və mürəkkəb olaraq bölündüyünü göstərir. O, mürəkkəb söz birləşməsi ifadəsi ilə yanaşı, eyni mənada qarışıq söz birləşməsi ifadəsinin işlədir və bununla mürəkkəb birləşmələr daxilində müxtəlif tipli birləşmələrə məxsus əlamətlərin toplandığını qeyd edir (16, s.112). Azərbaycan dilində mürəkkəb söz birləşmələrindən danışarkən bu birləşmələrə feli tərkiblər olan feli bağlama, feli sifət, məsdər tərkiblərini də daxil etmək olar.

Mürəkkəb söz birləşmələri adətən sadə söz birləşmələrindən yaranıb, onlar sadə birləşmələrin bu və ya başqa şəkildə genişlənməsi nəticəsində əmələ gəlir və onlar da sadə birləşmələrdə istifadə olunan qrammatik formalara əsaslanır. Mürəkkəb birləşmələr yalnız söz çoxluğu və məzmun genişliyi ilə sadə birləşmələrdən fərqlənir, məsələn: “onun yazması” – sadə birləşmə, “onun maraqlı məqalə yazması” – mürəkkəb birləşmə. Hər bir söz birləşməsi ayrı-ayrı sözlərdən – nitq hissələrindən əmələ gəlir. Sözlərin söz birləşmələri əmələ gətirə bilmə xüsusiyyəti, söz birləşmələrinin quruluşu, nitqdə tutduqları mövqe, komponentlərinin əlaqələnmə qaydaları sözlərin bu və ya digər nitq hissəsinə aidliyi ilə bağlıdır.

Məsələn: söz birləşmələrində “isim + fel”, “əvəzlik + fel”, “sifət + isim”, “say + isim” formaları həmin nitq hissələrinin təibətindən irəli gələn xarakter birləşmələrdir. Söz birləşmələrinin formalaşmasında birləşmələrin hər iki komponenti rol oynayır, söz birləşməsinin əsas xüsusiyyəti birləşmədəki tabeədən, mərkəzləşdirici sözlə müəyyənləşir. Bu cəhətdən söz birləşmələrini üç qrupa ayırırlar: ismi birləşmələr; zərf birləşmələri; feli birləşmələr. Söz birləşmələrinin bu bölgüsü ən əhəmiyyətli bölgü olub onların öyrənilməsində əsas halqanı təşkil edir. Söz birləşmələrinin əsas növləri feli və qeyri-feli birləşmələrdir. Adından məlum olduğu kimi, feli söz birləşmələrində əsas aparıcı sözlər fellər, qeyri-feli birləşmələrində, yəni ismi birləşmələrdə əsas aparıcı sözlər isimlər, zərf birləşmələrində isə, belə sözlər zərflərdir.

Feli söz birləşmələri də, sözlər kimi, ancaq cümlənin daxilində fikrin bitməsinə xidmət edən vahidlərdir. Bu vahidlər də cümlənin tərkibində real həqiqətlərin əlaqələnməsini əks etdirən və qrammatik məna bütövlüyü əmələ gətirən söz birləşmələridir. Buna görə də feli söz birləşmələri mətn daxilində cümlənin ümumi semantik quruluşu ilə birlikdə öyrənilməlidir, çünki sözlər birləşərək mətn daxilində cümlənin genişləndirilmiş üzvləri kimi, sintaktik qruplar təşkil edə bildiyi kimi, onun hissələri də təşkil edə bilər. Feli söz birləşmələrinin məna və vəzifəsi birləşən sözlərin mexaniki yığılı olmayıb, onların məna və qrammatik vəhdətindən əmələ gəlir. İnsanlar öz əmək fəaliyyətlərində real həyat həqiqətləri ilə rastlaşır, onları əhatə edən əşya və hadisələrin əsil mahiyyətini, dəyişmə və inkişafını öyrənir, dərk edir və öz nitq təcrübəsində sözlər, söz birləşmələri vasitəsi ilə qeyd və təsbit edirlər. Məhz buna görə də dildə yeni sözlər kimi, söz birləşmələri də əmələ gəlir.

Feli söz birləşmələrinin özünəməxsus məna xüsusiyyətləri vardır. Bu məna xüsusiyyətləri də həm birləşmələri əmələ gətirən sözlərin, həm də birləşmənin öz daxili mənasından meydana çıxır, çünki bu birləşmələr sintaktik vahidlər olub həqiqi varlıq hadisələrinin müxtəlif cəhətlərini əks etdirir. Feli söz birləşmələrinin həcmi və sərhədi birləşən sözlərin miqdarı ilə müəyyənləşir ki, bunlar da birləşən sözlərin bir-birinə olan rəbəsi ilə meydana çıxır. Söz birləşmələri predikativ və qeyri-predikativ olaraq iki yerə bölünür. Predikativ birləşmələr eyni zamanda cümlədir. Buna görə də belə birləşmələrdə fikir bitir və hökm də ifadə olunur. Qeyri-predikativ birləşmələrdə isə, fikir bitmir və hökm də ifadə olunmur. Burada cümlə üçün xam material olduğundan yalnız cümlənin tərkibində fikrin bitməsinə xidmət edə bilər.

Feli söz birləşmələri ilə budaq cümlələri qarışdırmaq olmaz, çünki ingilis dilindən fərqli olaraq, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində feli söz birləşmələri xəbər şəkilçisi qəbul etmədən xəbər kimi işləyə bilmir. Cümlədə mübtəda ilə

xəbər arasında olan əlaqə uzlaşmadan ibarətdirsə, feli söz birləşmələrində yanaşma və idarə əlaqəsi vardır. Buna görə də feli söz birləşmələri ilə cümlələri qarışdırmaq olmaz.

Feli frazeoloji vahidlər tədqiqat obyektimiz olduğuna görə “fazeoloji vahid” anlayışını tədqiq edərkən xarici linqvistlərin fikirlərini də öyrəndik ki, istənilən leksik vahidin şərhini vermək müşğul məsələdir.

Alman dilçisi Y.Hoyzerman 1977-ci ildə yazırdı “... frazeologiya elm kimi olduqca gənkdir və onun inkişafında sovet dilçiliyinin, eləcə də XIX əsrin rus ənənələrinə müvafiq davam etdirilməsində sovet dilçi-tədqiqatçılarının böyük xidməti var” (7, s.39). V.Flaysər də “fazeologiya” termini altında – frazeoloji birləşmələrin tədqiqi ilə məşğul olan linqvistika sahəsini və yaxud hər hansı bir konkret dilin frazeoloji inventarı kimi - başa düşür (5, s.22). Fazeologizmlərin özünəməxsus formativ strukturu ondan ibarətdir ki, onlar vahid daxili məna əsasında bir-birinə çulğalaşmış sözlərin möhkəm birliyi. Bu birlik daxilində birliyi əmələ gətirən sözlər az və ya çox dərəcədə öz mənalarını itirir və bütöv birləşmə vahid məna əsasında bərqərar olur (13, s.657).

Qərb dilçiləri frazeoloji vahidləri “idiom” kimi adlandırırlar. Məsələn, Ç.Hokket yazır ki: “İdiom mənanın mövcud strukturu əsasında müəyyən edilməsi mümkün olmayan tək morfem və ya mürəkkəb formadan ibarət qrammatik formadır” (8, s.172). R.Gibb hesab edir ki, idiomlar – “ölmüş metaforlar”dan əmələ gəlirlər (6, s.111). U.Vaynrayx hesab edir ki, leksik vahidin çoxmənalılığı müşahidə olunduğuna görə idiomlar polisemiyanın bir hissəsi kimidir (12, s.23-25). U.Çeyf və A.Katler idiomatikliyi tədqiq edərək yazırlar ki, idiomlar struktur dəyişikliyə asanlıqla məruz qalırlar (3, s.109-127; 4, s.317-320). C.Katzın, P.Postalın idiomun təsviri ilə bağlı fikirləri belədir ki, idiom həтта bir sözdən ibarət ola bilər (9, s.275-282). A. Makkay isə, Ç.Hokketin təsnifatından fərqli olaraq, tək morfemli sözləri idiom kimi qəbul etmir. O, iki və daha artıq morfemdən ibarət vahidləri idiom hesab edir. A.Makkay idiomatik ifadələri qruplaşdıraraq, idiomları “fazeoloji idiomlar” yəni “phraseological idioms” adlandırırdı və qeyd edirdi ki, bu tip birləşmələrdə tərkib hissələrin mənası ilə bütöv konstruksiya arasında az əlaqə vardır və mənanın qeyri-aydınlığı onun idiomatikliyinin yüksək göstəricisidir (10, s.24). J.Stressli, C.Katz və P.Postaldan fərqli olaraq, idiomlara belə tərif verir: “İdiom mənası tərkibə görə müəyyən edilməsi mümkün olmayan bir neçə leksemin birləşməsidir. Bu struktur “fel və sözünü” birləşməsindən ibarət olmur” (11, s.71).

Fazeoloji vahidləri sintaktik cəhətdən dəyişilməz “daşlaşmış elementlər” kimi adlandıran bir sıra tədqiqatçılar olub, məsələn: U.Vaynrayx, B.Freyzer, İ.Melçuk, F.Nyumeyer. Şübhəsiz ki, məna bütövlüyü, leksik, semantik və sintaktik sabitlik idiomların əsas şərtlərdəndir. İdiomlarda məna bütövlüyü tərkib üzvlərin leksik mənasının zəiflənməsi nəticəsində əmələ gəlir. Məna bütövlüyü komponentlərin mənacə daxili birliyində əks olunur. Daxili forma komponentlərin bir-biri ilə bağlılığı nəticəsində əmələ gəlir. Mənanın məcazi şəkildə dərk edilməsi ilə yanaşı, frazeoloji mənanın anlaşılmasında daxili forma anlayışı mühüm rol oynayır. Fazeoloji məna özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir, leksik mənadan fərqlənir və xüsusi dilçilik kateqoriyasını təşkil edir. İdiomatik mənanın əmələ gəlməsində daxili forma ilə yanaşı bədiilik, ifadəlilik kimi amillər mühüm rol oynayır. İdiomlar mənanın qüvvətlənməsi üçün müəllifin istifadə etdiyi ən təsirli vasitələrdən biridir. İdiomlar

dilin leksik vahidlərdən fərqli olaraq daha mürəkkəb kommunikativ vahidlərdir (14; 21, s.34).

Tədqiqat zamanı aydın olur ki, bir qrup frazeoloji vahidlər sintaktik dəyişikliklərə məruz qalır. Psixolinqvistlər də bu faktı insan şüurunun fəaliyyətinin təcəssümü kimi izah edərək qeyd edirlər ki, sintaktik dəyişikliklərə məruz qalan frazeoloji vahidləri daha tez başa düşmək olar. Frazеoloji vahidlər haqqında A.Kaplunenko yazır ki, onlar öz semantik-kommunikativ xüsusiyyətinə görə müəyyən illokusiyanın daşıyıcıları olurlar (19). Qeyd edək ki, “locution” – “ifadə, idiom” deməkdir, nitq aktları nəzəriyyəsi – illokusiya adlanır.

Frazеoloji vahidlərin idiomatikliyi forma, məna və kontekstin qarşılıqlı təsirinin məhsuludur. Hər bir frazeoloji vahidin daxili strukturu vardır. Frazеoloji vahidlər səslənən kimi hərfi tərcümə olunmur, başqa dillərə müxtəlif ekvivalentlər vasitəsilə tərcümə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə yalnız lingvistik deyil, eyni zamanda da mədəni fəaliyyət növüdür. Tərcümə prosesinin həmişə iki aspekti var: dil və mədəniyyət. Bu məvhumlar bir-birindən ayrılmazdır, çünki dil yalnız mədəni reallığı ifadə etmir, eyni zamanda ona forma verir. Tərcüməyə məhz mədəniyyətlərarası kommunikasiya vasitəsi kimi baxılması dilin, mədəniyyətin əsas komponenti olmasından, mədəniyyətə isə cəmiyyətin maddi və mənəvi nailiyyətlərinin vəhdəti kimi baxılmasından irəli gəlir, çünki mədəniyyət etnosun sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini, onun baxışlarını, adət-ənənələrini və bütövlükdə bütün dəyərlərini özündə əks etdirir. Məhz buna görə də tərcümə prosesində yalnız iki dil deyil, eyni zamanda oxşar xüsusiyyətləri olsa da belə, iki fərqli mədəniyyət iştirak edir. Professionalığa can atan tərcüməçi iki dil mükəmməl bilməklə yanaşı iki mədəniyyətə mükəmməl bələd olmalıdır. Mətnlərin tərcüməsi zamanı bəzi hallarla qarşılaşırıq ki, bunları belə səciyyələndirmək olar: tam qarşılığı mümkün olan tərcümələr; leksik-semantik eyniyyəti olan birləşmələrin tam qarşılığı və kalka yolu ilə tərcüməsi; sərbəst söz birləşmələrinin tərcüməsində mətnə müvafiq sinonim və ya variantlardan istifadə edilməsi; leksik-semantik və leksik-qrammatik eyniyyəti olmayan birləşmələrin mətni tərcüməsi. İngilis dilini öyrənənlər üçün böyük çətinlik idiomlar törədir. Hər bir xalqın tarixi, dini, dünyagörüşü, özünəməxsus həyat və yaşayış tərz, adət-ənənələri, baxışları, nağıl, dastan və əfsanələri var. İngilis xalqı da istisna deyil. Bununla əlaqədar çoxlu sayda frazeoloji söz, frazeoloji birləşmə, frazeoloji vahid, idiom, atalar sözü və zərb məsəlləri mövcudur. İdiomların hər birinin özünəməxsus yaranma tarixçəsi vardır.

Müşahidələr göstərir ki, tərcümə olunan mətnə qədər dildə söz birləşmələrinin yaxud da paremik frazeoloji cümlələrin semiotik xüsusiyyətləri həmin ifadələrin, konstruksiyaların mənbə dildəki fonetik şəkli, məna cəhəti və morfoloji forması ilə tərcümə dilindəki xüsusiyyətlərlə müqayisəsi əsasında nəzərə alınır. Leksik vahidin yaxud da birləşmə və cümlələrin semantikasi, məzmunu ilə sözün qrafikası arasında heç bir yaxınlıq, bağlılıq yoxdur. Bu baxımdan da sözlərin məna çaları, bir qayda olaraq, tərcümədə diqqət mərkəzində olur.

Araşdırma və mülahizələrdən də məlum olur ki, emosional olmayan vahidlərin bütönlükdə hərfi tərcümə edilməsi fikri tam mənası ilə özünü doğrultmur. Hərfi tərcümə o vahidlərdə özünü doğruldur ki, ikinci dildə onların qarşılığı morfoloji, semantik və sintaktik cəhətdən bir-birinə uyğun olsun.

Orijinal mətnin başqa dilə tərcüməsi, onun müəyyən məna və üslubi funksiya daşıyan orijinalın formasına uyğunlaşdırılması tərcümə aktının mühüm hissəsidir. Bir dildən başqa dilə tərcümə edərkən insan özünün dil cəhətdən bilik və bacarıqları ilə yanaşı ən rəngarəng ekstralingvistik biliklərindən istifadə edir. Buraya təbiət, cəmiyyət, bəşəri mədəniyyət və tərcümə olunan əsərin yarandığı sosial-siyasi vəziyyət aiddir.

Bədii dil - xüsusi və yüksək ifadə mədəniyyətidir. Bədii dilin zənginliyi yazıçı və onu tərcümə edən mütərcimin fikir zənginliyindən xəbər verir. Bədii ədəbiyyatda dil bədii surətləri, həyat lövhələri, insan xarakterlərini təsvir etmək, bir sözlə, ədəbi əsər yaratmaq üçün istifadə olunan əsas material, əsas xəzinədir. Dilin inkişaf edib daha ifadəli və parlaq şəkil almasında sənətkarların böyük rolu vardır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Fəli sabit söz birləşmələri, Dilçilik məcmuəsi, Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun, XIV c., Bakı, 1960, 203 s.
2. Cəfərov S.A. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, Maarif, 1968, 180 s.
3. Chafe W.L. Idiomaticity as an anomaly in the Chomsky paradigm, *Foundations of Language*, 4, 1968, pp.109-127.
4. Cutler A. Idioms, The colder - the older. London, *Linguistic Inquiry* 13, 1982, pp.317-320.
5. Fleischer W. *Phraseologie der deutsche Gegenwartssprache*, Tübingen, 1997, 299 s.
6. Gibb R., Josephine Jr., Bogdanovich M., Jeffrey R.Sykes, Dale J.Barr. Metaphor in Idiom Comprehension. *Journal of memory and language* 37, 1997, pp.141-154.
7. Hausermann. *Phraseologie, Hauptprobleme der deutschen Phraseologie auf der Basis sowjetischer Forschungsergebnisse*. *Linguistische Arbeiten* 47. Mannheim, 1977, 244 s.
8. Hockett C.F. *A Course in Modern Linguistics*, New York, Prentice Hall College Div., 1958, 621 p.
9. Katz J., Postal P. Semantic interpretation of idioms and sentences containing them. Massachusetts: MIT Research Laboratory of Electronics, Quarterly Progress Report, vol.70, 1963, pp.275-282.
10. Makkai A. *Idiom Structure in English*, Paris, The Hague, Mouton, 1972, 371 p.
11. Strassler J. *Idioms in English. A pragmatic Analysis*. Tübingen, Narr, 1982, 160 p.
12. Weinreich U. *Problems in the Analysis of Idioms. Substance and Structure of Language*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1969, pp.23-81.
13. Wotjak G. Nichtidiomatische Phraseologismen: Substantiv-Verb-Kollokationen - ein Fallbeispiel, In Sandig, B. Hg., 1944, s.651-677.
14. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке, Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии, Ростов-на-Дону, 1964, 226 с.

15. Балли Ш. Французская стилистика, Москва, Иностр. Литер., 1909, русский перевод -1961, 394 с.
16. Баскаков Н.А. Тюркские языки, М., Изд-во восточной литературы, 1960, № 2, 247 с.
17. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетания, М., В.ш., 1954, 298 с.
18. Вопросы синтаксиса современного русского языка, М., 1950, с.127.
19. Каплуненко А.М. Историко-функциональный аспект идиоматики на материале фразеологии английского языка, Докторская диссертация, Москва, 1992, 352 с.
20. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России, Л., Наука, 1972, 272 с.
21. Кунин А.В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины, АДД, М., 1964, с.34.
22. Никитевич В.М. Грамматические категории в современном русском языке, Москва, Учпедгиз, 1963, 245 с.
23. Ожегов С.И. О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка), Лексикографический сборник, Вып. П., М., 1974, 352 с.

Mehin Surek

About the problem of word combination

Summary

Basis of the stability of the lexico-grammatical composition defining the reproducing word combinations as the units of the language comes to original understanding of correlation systematic-language signs of these units and their speaking activity. Virtual (invariant) units of the phraseological system of the language are considering the integrated by the form and meaning two-sided units: actual speech unit is considered the phraseologism, realizing in the text. Together with it the meaning and stable elements of the form are considered invarianting, but as the fact of speech realization are qualified only changeable, varying elements of the last.

It is necessary to underline that inspite of the fact that identity of grammatical phenomena in the languages in some aspects, limiting by the laws of their development, there are existed the great differences between them, arousing the certain difficulties in the process of understanding both spheres of language, as morphology, so syntax. Grammatical forms play the important role as they fulfil the certain stylistic function, showing direct and indirect influence on the meaning and aesthetic aspect to the language of original, and consequently, the interpreter had to find the analogical means of transforming of lexico-phraseological units for reaching the full-blooded equivalents.

Presented to your attention article is devoted to the problem of the idiom. In different times many scientists tried to give the definition of the idiom, but up to now there is no a single point of view about it. As usually we appeal to representatives of different grammar schools and tried to study their works. The acceptable points of views are the works of A.V.Kunin, S.I.Ojeqov and V.L.Arkh-

gelskiy. But the great importance also had the works of W.L.Chafe, U.Weinreich, A. Cutler, J. Strassler, W.Fleischer and other scientist.

Мехин Сюрек

О проблеме изучения словосочетания
Резюме

Опора на стабильность лексико-грамматического состава при определении воспроизводимых сочетаний слов как единиц языка приводит к своеобразному пониманию соотношения системно-языковых признаков этих единиц и их речевой реализации. Виртуальными (инвариантными) единицами фразеологической системы языка считаются целостные по форме и содержанию двусторонние образования: актуальной, речевой единицей считается фразеологизм, реализованный в тексте. При этом инвариантными считаются значение и стабильные элементы формы, а как факт речевой реализации квалифицируются только переменные, варьирующиеся элементы последней.

Необходимо отметить, что несмотря на идентичность грамматических явлений в языках в некоторых аспектах, обусловленные законами их развития, существуют и значимые различия, вызывающие определённые трудности в процессе понимания и перевода обеих сфер языка, как морфологии, так и синтактика. Грамматические формы играют важнейшую роль, так как выполняют определённую стилистическую функцию, оказывающего прямолинейным или косвенным образом влияние на смысл и эстетический аспект языка оригинала, и следовательно переводчику приходится искать аналогические средства передачи этих лексико-фразеологических единиц для достижения полноценной адекватности.

Представленная вашему вниманию статья посвящена исследованию проблемы идиом. В разные времена учёные пытались дать определение идиомы, но и по сей день нет единого мнения по этому поводу. Как обычно, мы обратились к представителям различных грамматических школ и постарались изучить их труды. Приемлемой точкой зрения являются работы А.В.Кунина, С.И.Ожегова и В.Л.Архангельского. Однако огромный интерес представляют собой работы В.Л.Чейфа, У.Вайнрайха, А.Катлера, Дж.Стресли, В.Флейшера и других.

Rəyçi: Nigar Vəliyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

AFTAB HACIZADƏ
ADU
aftab@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MƏSDƏR VƏ MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ ARAŞDIRILMASI

Açar sözlər: dil, aspekt, funksional, məsdər, tərkib, mübtəda, tamamlıq, sözünü

Key words: language, aspect, functional, infinitive, construction, subjective, objective, preposition

Ключевые слова: язык, аспект, функциональный, инфинитив, оборот, подлежащее, дополнение, предлог

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin müqayisəli araşdırılması bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Əvvəla, müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərinin yaranması prosesinin araşdırılması dillərin həmin istiqamətdəki qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. İkinci, belə tərkiblərin tədqiqi dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir ki, bu da dilçilik nəzəriyyəsi baxımından həmişə maraq doğurmuşdur.

Məsdər və məsdər tərkiblərinin strukturunun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərh, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir.

Məqalədə əsas məqsədımız müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin xüsusiyyətlərinin linqvistik topofoji müqayisəsinin öyrənilməsidir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün aşağıdakı məsələlərinin araşdırılması qarşıya qoyulmuşdur:

- müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərinin formalaşma yollarını araşdırmaq;
- məsdər və məsdər tərkiblərinin strukturu və əlamətlərini araşdırmaq, onların əlaqələrini müəyyənləşdirmək;
- nitq prosesində məsdər və məsdər tərkiblərinin daxilində baş verən struktur variasiyaları təhlil etmək.

Bütün cəmiyyət və təbiət hadisələri kimi dil də öz yaranışı, mənşəyi, inkişaf tarixi və müasir mənzərəsi etibar, ilə olduqca zəngin hadisə və qanunauyğunluqlardan, rəngarəng vahidlər sistemindən ibarətdir. Bu cür mürəkkəb bir prosesin elmi təhlilini vermək, buradakı obyektiv hadisə və qanunauyğunluqları aşkar etmək, hər hansı bir dilin spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və s. problemlər dilçilik tədqiqatlarında aşkar olur.

Qeyd etdiyimiz kimi, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin dildə oynadığı rolu nəzərə alaraq hər iki dildə onun müqayisəli şəkildə tədqiqinə ehtiyac duyulur. Məsdər və məsdər tərkiblərinin tədqiqat obyekti kimi seçilməsində əsas məqsəd onların dilçilikdə işıqlandırma dərəcəsini və onun

ingilis və Azərbaycan dillərində oynadığı rolu müəyyən etməkdən ibarətdir. İlk baxışdan onlar nə qədər sadə görünsələr də öz qrammatik quruluşuna, semantik xüsusiyyətlərinə görə çox müxtəlif və geniş imkanlara malikdir.

Bildiyimiz kimi, ingilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsubdur. İngilis dili analitik (flektiv), Azərbaycan dili isə aqqlütinativ dil qrupuna daxildir. Buna görə də bu dilləri bir-biri ilə tutuşdurmaq ümumi və fərqli cəhətləri aşkar etmək müəyyən mənada çətinlik törədir. Buna baxmayaraq, hər iki dildə felin şəxssiz formalarından olan məsdəri müqayisəli şəkildə öyrənmək vacibdir. Bu mövzu ilə əlaqədar rus və ingilis dillərində əhəmiyyətli dərəcədə elmi ədəbiyyat olduğu halda, felin şəxssiz formaları haqqında Azərbaycan dilində verilən məlumatlar elmin bu sahəsinə olan tələbatı tam ödəmir.

Müasir dilçilikdə dil hadisələrinin funksional aspektdə öyrənilməsinə diqqətin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını qeyd etmək olar. Funksional yanaşma məsdər tərkiblərinin araşdırılmasında da mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki məsdər felin digər şəxslı formaları kimi əsas nitq hissələrinin arasında yerləşir və ikili xarakter nümayiş etdirir, məhz funksional aspektdə, yəni fəaliyyət prosesində həmin nitq hissələrinin bu və ya digər xüsusiyyətləri özünü biruzə verir.

Təbii ki, funksional aspektdə məsdər tərkiblərinin felilik və isimilik dərəcəsinin tədqiqi, mətdə işlənmə ehtimalının səviyyəsinin təyin edilməsi, fel və isim arasında aralıq mövqe tutan məsdər tərkiblərinin ikili xarakterinin dərinədən araşdırılmasına imkan verir.

Baxmayaraq ki, ingilis dilində məsdər və məsdər tərkibləri qərb və rus dilçiliyində dəfələrlə müxtəlif səviyyəli tədqiqat işlərinin obyektı olmuşdur, bir sıra məsələlərə münasibətdə mübahisəli və ya fikir müxtəlifliyinə səbəb olan məqamlar qalmaqdadır. Mübahisəli məsələlər silsiləsindən məsdər və məsdər tərkiblərinin nitq hissələri paradigmasında statusu və yeri, feli isim vahidində feli və ismi əlamətlərin nisbəti, feli isimin müəyyənəlməsinin meyarları və s. misal göstərmək mümkündür.

İstər ingilis dilinin, istərsə də Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair mənbələrdə məsdər adətən felin şəxssiz formalarından biri hesab olunur və onun felin şəxssiz xüsusiyyətlərindən əlavə həm ismin, həm də felin xüsusiyyətlərinə malik olduğu qeyd edilir. Məsdər də felin digər şəxssiz formaları kimi feli tərkiblər əmələ gətirmək qabiliyyətinə malikdir. Məsdər tərkiblərində onun komponentləri arasındakı əlaqənin öyrənilməsi, budaq cümlələr arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin aşkar edilməsi morfologiya qarşısında dayanan ən vacib problemlərdən biridir.

Onu da əlavə etmək istərdik ki, müasir qrammatikada məsdər tərkiblərinin predikativ birləşmələrə bərabər tutulduğu hallara da rast gəlmək mümkündür. Predikativ birləşmə dedikdə isə dilçilikdə əsas tərəfi felin şəxssiz formalarından biri ilə ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur. Bundan başqa, məsdər tərkiblərinin, ümumiyyətlə, iki hissədən ibarət olduğu da göstərilir. Həmin birləşmələrdə birinci komponent ya isim, ya da əvəzlilikdən, ikinci komponent isə felin şəxssiz formalarından biri ilə ifadə edilir. Qrammatikada elə buna görə də birinci tərəfi bir qayda olaraq nominal hissə, ikinci tərəfi isə feli komponent adlandırırlar. Belə birləşmələrin komponentləri arasındakı əlaqə mübtəda ilə xəbərin arasındakı əlaqəyə uyğun gəlir.

Ə.Əbdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənovun birgə hazırladıqları “Müasir Azərbaycan dili” kitabında feli birləşmələri aşağıdakı kimi səciyyələndirilir: “Feli birləşmələrdə hərəkətlə onun aid olduğu, ya da ona aid edilən müxtəlif anlayışlar arasın-

dakı əlaqələr əks olunur.Azərbaycan dilində feli birləşmələrin əmələ gəlməsi üç forma ilə: feli bağlama, feli sifət və məsdərlə bağlıdır (1, s. 54-54).

O.İ.Musayevin “İngilis dilinin qrammatikası” kitabında məsdər tərkiblərini belə şərh edilir: “Müasir ingilis dilində bir qisim təsirli fellərdən sonra ümumi halda *isim* (yaxud *obyekt halda əvəzlilik*) və məsdərlərdən ibarət birləşmə işlədilir və bu birləşmələr məsdər tərkibləri yaradır. Məsdər tərkibləri ismə və feilə xas xüsusiyyətləri özündə birləşdirən və feldən düzələn formadır. Azərbaycan dilində isimlərdən və isimləşən sözlərdən əvvəl mövqe tutub, onların əlamətini bildirir, təyin olunan sözlə yanaşma əlaqəsi əsasında birləşib zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Məsələn: Azərbaycan dilində /məktub yazmaq/, / məktubu yazmaq/, /söz demək/, /cihaz işlətmək/, / tifaqı dağıtmaq/ və s. (12, s. 141).

Görkəmli dilçi A.İ.Smirnitskiyə görə, dildə bir qrup məsdərlər vardır ki, özlərinin semantik və qrammatik təbiətinə görə postpozisiyada işlənmələri onlar üçün norma sayıla bilər.

Müasir ingilis dilində felin şəxssiz formalarına feli sifət, cerund və infinitiv (məsdər) aid edilir. Bu formaların təhlili müasir ingilis dilinin quruluşunun ümumi xarakteristikası baxımından maraq kəsb edir və bu formaların səciyyəvi cəhəti felin şəxssiz formaları sisteminin inkişaf etməsi və onların işlənmə xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır. İngilis dilində də felin şəxssiz formaları feli və ismi xüsusiyyətləri olması ilə diqqəti cəlb edir.

Məşhur dilçi B.N.Jiqadlo (40, s. 141) qeyd edir ki, felin şəxssiz formalarının feli əlamətləri aşağıdakılardır:

1) onlara xas əlamətlər, lakin özünəməxsus xüsusiyyətlərə də malik olan, zaman, tərz və növ;

2) vasitəsiz tamamlıq qəbul etmək qabiliyyəti və zərfliliklə təyin edilməsidir. Bu xüsusiyyət felin şəxslı formalarının daxil ola bildikləri eyni tipli birləşmələrdə öz əksini tapmasıdır. Beləliklə, felilik əlaməti ingilis dilində felin şəxssiz formalarında zaman, tərz və növ kateqoriyalarında və həmçinin öyrənilən formaların fəaliyyət göstərdiyi söz birləşmələrinin xarakteristikasında öz əksini tapır.

Müq.ət: /to read a book aloud/ - /I want to read a book aloud//

Əksər linqvistik mənbələrdə felin şəxslı formalarını şəxssiz formalardan fərqləndirən əsas əlamət kimi feli sifət, cerund və infinitivə şəxs, zaman və tərz qrammatik kateqoriyalarının məxsus olmamasıdır ki, bunun nəticəsi kimi onların felin şəxslı formalarına xas olan xəbər sintaktik funksiyasını yerinə yetirə bilməməsidir.

Felin şəxssiz formalarının ismi xüsusiyyətləri onların yerinə yetirdikləri sintaktik funksiyalarda təzahür edir. Bu münasibətdə felin şəxssiz formaları eynicinsli deyildir və hər bir forma onu digərlərindən fərqləndirən, yəni yalnız ona xas mənalarda çıxış etməsindədir.

Bu münasibətdə şəxssiz formaları (məsdər və cerund) onlara xas olan ismi və sifətə xas olan (feli sifət) xüsusiyyətləri hiş edib saxlayır, halbuki feli əlamətlər onların tarixi inkişaf prosesində qazandıqları keyfiyyətdir. Şəxssiz formaların inkişaf tarixi onların tədricən feli sistemə daxil olmasının tarixidir və bunun nəticəsi kimi müasir ingilis dilində onların xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında həqiqi ismi xüsusiyyətlə müqayisədə feli xüsusiyyətləri daha mühümdür.

Məsdər feil və ismə xas xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. İsmi xassəsi məsdərin ilkin xassəsi olub, əsasən onun sintaktik funksiyasında özünü büruzə verir. Məsdərin fe-

lə xas xüsusiyyətlərə zaman, növ, tərz kateqoriyalarına malik olması, asılı sözə malik olması və zərflərlə təyin olunmasındadır. (T.K. Иветкова 67, s. 164).

İngilis dilində felin digər şəxssiz formaları kimi, məsdərlər də isimlərlə və əvəzliliklə birlikdə sintaktik tərkiblər əmələ gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, məsdər felin şəxssiz formalarından biridir və felin xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ismin xüsusiyyətlərini də özündə cəmləşdirir. Məsdər üç kompleksin tərkibinə daxil olur: tamamlıq məsdər tərkibi (the Objective with the Infinitive Construction), mübtəda məsdər tərkibi (the Subjective Infinitive Construction) və for sözönlü məsdər tərkibi (the For – to- Infinitive Construction). Tərkibin birinci hissəsi ümumi halda olan isim və ya obyekt halında olan əvəzlilikdən ibarətdir. İkinci hissə isə şəxs tərəfindən icra edilən hərəkəti və ya isimlə və ya əvəzliliklə ifadə olunmuş və üzərində iş yerinə yetirilən obyektə bildirən məsdərdən ibarətdir.

Məsələn: ingilis dilində /I saw him walk in the garden// (Mən onun bağda necə gəzdiyini gördüm) və ya /I want you to open the window// (Mən sənə pəncərəni açmağını istəyirəm).

O.İ. Musayev də müasir ingilis dilində aşağıdakı məsdər tərkiblərinin olduğunu qeyd edir: tamamlıq-məsdər tərkibi, mübtəda məsdər tərkibi, for sözönlü məsdər tərkibi (8, s. 250).

O. Musayev müasir ingilis dilində tamamlıq məsdər tərkibinin ümumi halda isim və feldən ibarət olduğunu qeyd edir. Məsələn: ingilis dilində /I watched the children (them) play in the yard// və ya /I heard him mention your name several times during the report//.

Tamamlıq məsdər tərkibləri hiss və əqli qavrayış ifadə edən fellərdən sonra tamamlıq feli sifət tərkiblərinə yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Məsələn: /I saw them playing football// və /I saw them play football// birinci cümlədə hərəkət proses kimi ifadə edilir, lakin ikinci cümlədə yalnız fakt qeyd edilir.

O. Musayev ingilis dilindəki tamamlıq məsdər tərkiblərinin Azərbaycan dilinə ya təsirlik halda olan isim, ya feli isim, ya da budaq cümlə vasitəsilə tərcümə edildiyini yazır (8, s. 251).

Məsələn: ingilis dilindəki /I saw the boy (him) cross the street// cümləsi Azərbaycan dilinə /Mən oğlanı (onu) küçəni keçən gördüm// və ya /Mən gördüm ki, oğlan küçəni keçir//.

Mübtəda məsdər tərkibi müasir ingilis dilində ümumi halda isim (yaxud adlıq halda əvəzlilik) və məsdərdən ibarət olur. Bu xəbərin köməkçi hissəsi kimi məsdərə aid olan məchul formada olan fellər təşkil edir.

Məsələn: /The teacher (he) was seen to come in// (Müəllimin içəri gəldiyini gördülər).

Mübtəda məsdər tərkibində isim ümumi halda (yaxud əvəzlilik adlıq halda) məsdərdə təsvir edilən hərəkəti yerinə yetirən şəxs təsvir edilir. Buna görə də müasir ingilis dilindəki mübtəda məsdər tərkibləri Azərbaycan dilinə bir qayda olaraq ya təsirlik halda isim və məsdər, yaxud budaq cümlə vasitəsilə tərcümə edilir.

Məsələn: müasir ingilis dilindəki /The boys were seen to go to the village// cümləsini Azərbaycan dilinə iki müxtəlif variantda tərcümə etmək mümkündür: 1) /Oğlanları kəndə gedən görüblər//; 2) /Görüblər ki, oğlanlar kəndə gediblər//.

Bundan başqa, mübtəda məsdər tərkibləri məchul növdə olan fellərlə də işlədilir: /to see/ (görmək), /to hear/ (eşitmək), /to feel/ (hiss etmək), /to watch/ (müşahidə etmək), /to find/ (tapaq, aşkar etmək) və s. fellərlə birlikdə də işlədilir. Məsələn, /The car was seen to disappear in the distance// (Maşının gözdən itdiyini gördülər). /The baby was heard to cry// (Uşağın ağladığını eşitdilər).

O.İ.Musayev qeyd edir ki, mübtəda-məsdər tərkibi bir qrup fellərlə işlənərək xəbər məlum növdə olur. Bu fellər aşağıdakılardır: *to appear, to turn out, to prove, to seem, to chance*. Nümunəyə baxaq: /He appeared to be very clever// (Onun ağıllı olduğu məlum oldu). /The exercise turned out to be very easy// (Tapşırığın çox asan olduğu məlum oldu). Yenə də O.İ.Musayevə istinadən qeyd edə bilərik ki, müasir ingilis dilində işlənən mübtəda-məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə, adətən, təsirlik halda isim (yaxud əvəzlik) və feli sifət (1), yaxud yiyəlik halında isim (yaxud əvəzlik) və təsirlik halında olan feli sifət (2) vasitəsilə tərcümə edilir. Bu halda cümlənin mübtədası qeyri-müəyyən şəxslidir. Məsələn, /The workers (they) were seen to work in the yard// (1. Fəhlələri (onları) həyətdə işləyən görüblər. 2. Fəhlələrin (onların) həyətdə işlədiyini görüblər).

Müasir ingilis dilində digər bir məsdər tərkibi də işlədilir. Bu tərkib ümumi halda olan isim (yaxud obyekt halında şəxs əvəzliyi) və məsdərdən ibarət olur. Bu tərkibi fərqləndirən başlıca xüsusiyyət for sözünü ilə işlənməsidir. Buna görə də o *sözönlü məsdər tərkibi* adlandırılır. Məsələn, /It is important for him/Tom to learn French// (Fransız dilini öyrənmək onun/Tom üçün vacibdir).

Azərbaycan dilində for sözönlü məsdər tərkibi feli isim, yaxud tamamlıq bu-
daq cümləsi vasitəsilə tərcümə edilir. Məsələn, /For you to do it is necessary (/It is necessary for you to do it//) (Sizin evə qayıtmağınız vacibdir (Vacibdir ki, siz evə qayıdasınız)). Azərbaycan dilində mürəkkəb birləşmələrin aşağıdakı formaları qeyd edilir: 1) tabeədicisi və bir neçə tabe sözəndən ibarət olan mürəkkəb birləşmələr. Bu birləşmələr özləri də tabeədicisi sözün xarakterindən asılı olaraq iki qrupa bölünür: a) tabeədicisi söz substantiv xarakter daşıyır və adətən isimdən ibarət olur. Məsələn: /evdəki beş gümüş qaşığı/, /həmin möhkəm daş hasar/ və s.; b) tabeədicisi söz feldir. Məsələn: Azərbaycan dilində /səhər mağazadan çörək almaq/, gülləri evə göndərmək/, /uşaqları evdən baxçaya aparanda/ və s. (1, s. 39). 2) birləşmədəki sözlərin hamısı deyil, bir qismi birləşmənin əsas tabeədicisi sözü ilə qrammatik əlaqə saxlayır. Bu cür birləşmələrdə tərkibində əsas tabeədicisi sözlə qrammatik əlaqəsi olmayan sözlər də iştirak edir. Məsələn: /həmin sıradakı balaca oğlan/, /ətrafa baxmadan sürətlə qaçmaq/ və s. 3) sıra ilə biri digəri ilə qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan sözlərin silsiləsindən ibarət mürəkkəb birləşmələr. Bu cür mürəkkəb birləşmələr II və III növ təyini birləşmələrdən əmələ gəlir. Məsələn: /klub müdürünün bacısı qızı/, /kimya fakültəsinin dekan müavini/ və s.

Tərkiblərin məna xüsusiyyətlərinə münasibətdə aşağıdakıları söyləmək mümkündür: tərkiblərdə müəyyən fikir öz ifadəsini tapır; tərkiblərdə müəyyən hal və hərəkət haqqında məlumat olur; tərkiblərdə hal və hərəkətin subyektini haqqında müəyyən məlumat olur; tərkiblərdə hal və hərəkətin yeri, zamanı, səbəbi, məqsədi, tərz, obyekti və s. haqqında məlumat olur; tərkiblərin özləri bütövlükdə müxtəlif sintaktik rol malik olur, başqa sözlərlə bir sıra məna münasibətlərində olurlar.

Tərkiblər əsas tərəflərin adları ilə adlanır və üç növə ayrılır:

- 1) məsdər tərkibləri;

- 2) feli sifət tərkibləri;
- 3) feli bağlama tərkibləri.

Tərkiblərdə sözlərin miqdarı adətən çox olur. Birləşmə üçün iki, tərkib üçün çox söz səciyyəvi hesab olunsa da, tərkib və birləşmə əslində sinonim terminlərdir. məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri.

Qeyd edək ki, məsdər tərkiblərinin əsas tərəfi məsdərdən ibarət olur. Məsələn: Azərbaycan dilində *«Sən onlara ingiliscə yazmaq öyrədirsən?»* – cümləsində */ingiliscə yazmaq/* məsdər tərkiblikdir və */ingiliscə/* sözünün yazmaq məsdərinə tabe olması yolu ilə yaranmışdır. Məsdər tərkibləri əksərən cümlənin mübtəda və tamamlığı vəzifəsində işlənir. Məsələn: */İrəli getmək çox təhlükəli idi//. /İnsanı sevməyə ixtiyarım var//* – cümləsində */çox irəli getmək/* mübtəda, */insanı sevməyə/* birləşməsi tamamlıqdır.

İstər qədim türk dillərinə məxsus yazılı abidələrdə, istərsə də, Azərbaycan dilinin müxtəlif inkişaf mərhələlərini özündə əks etdirən yazılı mənbələrdə *-maq* şəkilçisi fəal işlənmiş, müasir Azərbaycan dilində malik olduğu səciyyəvi cəhətləri özündə əks etdirmişdir. Bu şəkilçi ümumiyyətlə, əksər türk dillərində işlənsə də, türkoloji ədəbiyyatda haqlı olaraq oğuz qrupu dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə məxsus bir forma kimi izah edilir. Digər türk dillərində felin forması *təkcə -maq, -mək* şəkilçisi deyil, həmçinin *-ma, -mə; -ş, -şi, -v, -uv* formaları ilə də düzəldiyi halda, Azərbaycan dilində ancaq *-maq, -mək* forması özünü qoruyub saxlamışdır.

İngilis və Azərbaycan dillərində leksik mənalı fellər həm şəxslı, həm də şəxssiz formalarda işlənir. Mövcud mənbələrdə müasir ingilis dilində felin üç şəxssiz formasının: məsdər, feli sifət və cerund olduğu qeyd edilir. Müasir Azərbaycan dilində də felin üç şəxssiz formasının - məsdər, feli sifət və feli bağlama olduğu qeyd edilir. Lakin müasir ingilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində felin cerund adlanan fel formasına rast gəlinmir. Bundan başqa, müasir ingilis dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi, geniş işlənmə əhatəsinə malik olan feli bağlama adlanan fel forması mövcud deyildir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, Ali məktəblər üçün dərslik. -Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1972.
2. Абдуллаев Я. Мцасир Азярбайъан дилиндя табели мцряккяб ъцмляляр. - Бакы: Maarif, 1974, 418 с.
3. Abdullayev K. və başqaları. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs vəsaiti, -Bakı: Mütərcim, 2012.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. I kitab. -Bakı: 1963.
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. -Bakı: Qismət, 2007.
6. Абилов А.С. Причастные обороты в современном азербайджанском языке. Автореф. канд. филол. наук. -Баку: 1962.
7. Ахманова О.С. и др. Современные синтаксические теории. -М.: 1963.
8. Бархударов Л.С, Штелинг Д. А. Грамматика английского языка. -М.: 1973.
9. Блох М.Я. Вопросы изучения грамматического строя языка. -М.: 1976.
10. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. -М.: 1986.

11. Корнеева Е.А. Грамматика английского языка в теории и практике. -СПб.: 2000.
12. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. -М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1957.
13. Blokh M.Y. A Course in the Theoretical English Grammar. М.: Высшая школа, 1994.
14. Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M. English Grammar. Moscow, 1964.
15. Ilyish B. A. The structure of modern English. -Л.: 1981.
16. Jespersen O. A modern English grammar on historical principles: P. II. Syntax. First volume. Heidelberg: Carl Winter's Universitatsbuchhandlung, 1922.

A. Hacızadə

The comparable investigation of Infinitive and Infinitive constructions in the
modern English and Azerbaijani languages
Summary

The article deals with one of the non-finite forms of the verb Infinitive and Infinitive constructions in the English and Azerbaijani languages. According to the real sources it has been distinguished that the Infinitive has three constructions in the so-called languages. The article investigates the similar and various characteristics of the Infinitive constructions on both languages.

A. Гаджизаде

Сравнительное исследование инфинитива и инфинитивных оборотов в
современном английском и азербайджанском языках
Резюме

В данной статье изучается инфинитив и инфинитивные обороты, являющиеся безличными формами глагола в современном английском и азербайджанском языках. Становится ясно, что в английском языке есть три вида инфинитивного оборота. А также доказывается, что и в азербайджанском языке есть три вида инфинитивного оборота. В статье изучаются сходные и различительные особенности инфинитивных оборотов в обоих языках.

Rəyçi: Dosent Arif Hüseynov

GÜNAY QULİYEVA
AMEA Əlyazmalar İnstitutu
quliyeva.gunay@mail.ru

ƏRƏB LEKSİKOQRAFIYA MƏKTƏBLƏRİNDƏ HƏMZƏ SAMİTİ HAQQINDA FİKİRLƏR

Açar sözlər: həməzə samiti, leksikoqrafiya məktəbi, lüğət;

Ключевые слова: согласный звук хамза, лексикографическая школа, словарь.

Key words: consonant hamza, lexicography school, dictionary;

İstər ərəblərin özləri, istərsə də müxtəlif xalqlara mənsub olan dilçi alimlər tərəfindən ərəb leksikoqrafiyasına aid bir çox qiymətli əsərlər yazılmışdır. Bu alimlərin hər biri ərəb leksikoqrafiyasının inkişafı tarixini bir neçə mərhələyə ayırmış və hər bir mərhələsinin xüsusiyyətlərini və fərqli cəhətlərini izah etməyə çalışmışdır. Məsələn, müasir ərəb dilçilərindən doktor Abdullah Dərviş ərəb izahlı lüğətinin quruluşu və tərtib prinsiplərini nəzərə alaraq üç mərhələ ayırd etmiş və hər bir mərhələni məktəb (مدرسة) adlandırmışdır. Başqa ərəb alimi Hüseyn Nəssarın fikrincə əsasən ərəb leksikoqrafiyası tarixində dörd mərhələ (9, I c., s. 45), Azərbaycan şərqşünası Həsən Zərinəzadəyə görə isə beş mərhələ olmuşdur (4, s. 2-4).

Yuxarıda adları çəkilmiş alimlər yekdilliklə təsdiq edirlər ki, ərəb leksikoqrafiyası tarixində birinci mərhələ «təqlibat» və ya «təqalib» (formalar, qəliblər) üsulu ilə (طريقة التقاليب) başlanmış və bu üsul ilk dəfə olaraq Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidinin (100-175 h.) tərtib etdiyi «Kitab əl-Ayn» adlı izahlı lüğətində öz ifadəsini tapmışdır. Doktor Abdullah Dərvişə görə İbn Düreyd, əl-Əzhəri, əl-Qali, əz-Zübeydi, İbn Sidə və başqaları öz lüğətlərini həmin «formalar» əsasında tərtib etmişlər. Bu sistemin əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, sözlərin kökləri lüğətdə morfoloji formalar əsasında, sözlərin tərkibindəki samitlər (səssizlər) isə onların məxrəclərinə görə sıraya salınır.

Abdullah Dərviş ikinci mərhələnin başlanğıcını «qafiyə üsulu» (طريقة القافية) ilə əlaqələndirmişdir. Abdullah Dərviş bu üsula əsaslananlar sırasına aşağıdakı leksikoqrafları daxil edir: əl-Cövhəri, əl-Firuzabadi, İbn Mənzur, əz-Zübeydi və b.

A. Dərvişə görə üçüncü mərhələ adı əlifba sisteminə əsaslanan üsul (طريقة الأبجدية العادية) ilə başlanır. A. Dərviş bu üsuldən istifadə edənlər içərisində aşağıdakı lüğətçilərin adlarını çəkir: İbn Faris, əz-Zəməxşəri, əl-Bustani və b.

Hüseyn Nəssar isə A. Dərvişdən fərqli olaraq ərəb izahlı lüğətlərini dörd məktəbə ayırır. Birinci məktəbi «formalar» məktəbi adlandıraraq Xəlilin adı ilə bağlayır, ikinci məktəbin ilk nümayəndəsi kimi İbn Düreydin adını çəkir, onun «əl-Cəmhərə» adlı lüğətini buraya daxil edir.

H. Nəssar üçüncü məktəbi əl-Cövhərinin «əs-Sihah» adlı lüğəti ilə başlayır. Dördüncü məktəbin başlanğıcı kimi Zəməxşərinin «Əsas əl-bəlağə» adlı lüğətini əsas götürür.

Həsən Zərinəzadə isə H. Nəssarın dörd mərhələyə (mədrəsəyə) ayırdığı ərəb leksikoqrafiyasına beşinci məktəbi əlavə edir (4, s. 18, 47). Zərinəzadə beşinci

məktəbi Şəmsəddin oğlu Mustafa əl-Qarahisarinin (XVI əsr) adı ilə bağlayaraq (4, s. 18, 51), qeyd edir ki, onun «Əxtəri-Kəbir» adlı ərəbcə-türkcə lüğəti beşinci məktəbin başlanğıcı olmuş və bu məktəb getdikcə inkişaf etmişdir.

Ərəb leksikoqrafiyasının birinci məktəbində həməzə. İlk ərəb izahlı lüğəti «Kitab əl-Ayn» əsərinin yaranması ilə əmələ gələn bu məktəb məlumdur ki, bir çox ərəb və qeyri-ərəb dilçilərinin fikrincə məşhur dilçi, ərəb əruz elminin banisi, riyaziyyatçı və musiqişünas Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidinin adı ilə bağlayırlar.

Bu məktəbə əsasən aşağıdakı müəlliflərin adlarını daxil etmək lazımdır: 1. Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi; 2. əl-Qali; 3. əl-Əzhəri; 4. Sahib ibn Əbbad – Kitab əl-Mühit; 5. İbn Sidə.

Bu müəlliflərdən nümunə üçün yalnız Xəlilin «əl-Ayn» əsəri haqqında danışılacaq. Həmin əsərdə nəzərə çarpacaq ən mühüm əlamətlərdən biri «kək-yuva» üsulu ilə və təqlibat – formalar, qəliblər əsasında tərtib edilməsidir. «Kitab əl-Ayn» lüğətində (bu lüğətin hələlik yalnız birinci cildi əldə edilmişdir) nə qədim sami əlifbasının (... حطى ، هوز ، اجد ، الأبدى القديم – الأبدى العادي) , nə də müasir ərəb əlifbasının sırası (الأبدى العادي) iqtibas edilmişdir. Həmin lüğət Zveginsevin fikrincə Sanskrit qrammatikası qaydalarının eynilə təkrarına uyğun olaraq fonetik-fizioloji prinsip (18, s. 45) əsasında tərtib edilmişdir. Başqa sözlə desək, Xəlil öz lüğətini tərtib edərkən, ərəb hərflərinin sırasını nə ... اجد هوز حطى və nə də Nəsr Asim əd-Düəlinin tərtib etdiyi ... أبث üsulunu əsas götürüb, o, əlifba sırasını boğazdan başlamış dodaqlaradək danışiq üzvləri vasitəsilə əmələ gəlmə yerinə görə düzmüşdür. Xəlilin qəbul etdiyi əlifba sırasında əvvəlcə boğaz samitləri, sonra isə dilçək, dilarxası, dilortası, dilönü... dodaq samitləri, zəif hərflər və ən axırda isə həməzə samiti yerləşir. Xəlil həməzəni boğaz samitlərinin ən dərini hesab edir, buna baxmayaraq, o, özünün qəbul etdiyi əlifba sırasında həməzə samitini axıra, zəif hərflər (ا و ي) sırasına daxil etmiş və onu zəif hərf kimi başa düşmüşdür. Xəlil öz lüğətində əlifba sırasını «ع» hərfi ilə başlayıb, «ا» ilə bitirmişdir (10, s. 34). Həmin əlifbada hərflər aşağıdakı kimi sıralanmışdır: ع ح ه غ خ - ق ك - ج ش ض - ص س ز - ط ت ر - ظ ث ذ - (10, s. 59). Buradan asanlıqla müşahidə etmək olar ki, Xəlil morfologiyada həməzinin bəzi dəyişmələrini nəzərə alaraq, onu boğaz samitləri sırasından çıxarıb, zəif hərflər, yəni yarımşaitlər cərgəsində vermişdir.

Orta əsr filoloq alimi Cəlaləddin Süyuti (1445-1505) bu haqda yazır:

قال ابن كيسان : سمعت من يذكر عن الخليل أنه قال لم أبدأ بالهمزة لأنها يلحقها النقص والتغيير والحذف

«İbn Keysan demişdir: Xəlil haqqında söyləyənlərdən eşitmişəm ki, o (Xəlil) demişdir: Mən öz əlifbamı həməzə ilə başlamadım, çünki ona nöqsan, dəyişiklik və düşmə (eliziya) hadisəsi üz verir (7, s. 9)».

Həməzə samitini bir işarə kimi (ء) ilk dəfə orfoqrafiyaya gətirən Xəlil olmuşsa da, həməzinin morfologiyadakı fonetik dəyişmələri onu bəzi dolaşıqlıqlara gətirib çıxarmışdır.

Hüseyn Nəssar leksikoqrafiyanın birinci məktəbinin ziddiyyət və nöqsanlarından yazarkən qeyd edir ki, Xəlildən başlamış onun davamçılarındak

(əl-Qali, İbn Sidə və b.) hamısı həməzə samitini ayrıca bir hərf kimi başa düşməmiş, ya da tərəddüd edərək onu zəif hərflərlə qarışdırmışlar (9, s. 366).

Birinci məktəbə dair söylənən fikirlərə əsasən bu nəticəyə gəlmək olar ki, Xəlil ilk ərəb dilçilik məktəbinin (Bəsrə məktəbi) banisi kimi fonetika, fonetik hadisələrə aid qiymətli fikirlər irəli sürmüş, bununla da özündən sonrakı dilçilərə çox böyük təsir göstərə bilmişdir.

Xəlil təlimində aşağıdakı ən mühüm cəhəti də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, o, həməzinin müəyyən fonetik hadisələr nəticəsində düşməsi, zəif hərflər, o cümlədən əliflə əvəzlənməsi, müəyyən şəraitdə kök samitlərə əlavə edilən bir səs kimi işlənməsi və s. buna bənzər hadisələri nəzərə alaraq müəyyən tərəddüd içərisində qalır və buna görə də həməzi əlifba sırasında zəif hərflər cərgəsinə daxil edir.

Ərəb leksikoqrafiyasında Xəlil məktəbinin digər nümayəndələri (əl-Qali, əl-Əzhəri, İbn Sidə və s.) onun ənənəsini davam etdirərkən lüğətlərini «qəliblər» (formalar) əsasında tərtib etmiş, söz tərkibində həməzi **ا-ى** hərflərindən ayıra bilməmişlər.

Ərəb leksikoqrafiyasının ikinci məktəbində həməzə. Həməzə ilə əlaqədar məsələlər ərəb leksikoqrafiyasının ikinci məktəbində də tam dəqiqləşdirilməmişdir.

Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, şərh olunan məktəbdə əsasən iki müəllifin adı çəkilir: 1. İbn Düreyd; 2. İbn Faris.

Bu məktəbin klassik nümayəndəsi İbn Düreyd (838-933 m.) «əl-Cəmhərə» lüğətinin müqəddiməsində ərəb dilinin səs təkibinə – fonetikasına aid diqqətəlayiq fikirləri ilə yanaşı, öz sələfləri (Xəlil, əl-Qali və s.) kimi həməzi **معتل** (zəif hərf – yarımşait) hərflərlə qarışdırmışdır. Fikrimizi sübut etmək üçün aşağıda bəzi konkret misalları göstərmək kifayətdir. Xəlildən fərqli olaraq İbn Düreyd əlifba sırasını samitlərin məxrəclərinə uyğun deyil, adi əlifba sırası ilə (أ ب ت ث ...) tərtib etmişdir. O da Xəlil kimi «əl-Cəmhərə» lüğətini fəsilələr (...الثاني...الثالث...) bölərək həməzi əlifba sırasında birinci hərf kimi qəbul etmişdir. Maraqlıdır ki, İbn Düreyd «əl-Cəmhərə» kitabına yazdığı müqəddimədə ərəb dilinin səs tərkibindən danışarkən ərəb hərflərinin 29 olduğunu göstərsə də, əslində 28 hərfin mövcudluğunu qeyd edir. İbn Düreyd yazır:

اعلم ان الحروف التي استعملتها العرب في كلامها في الاسماء والأفعال والحركات والاصوات تسعة وعشرون حرفاً مرجعاً الى ثمانية وعشرين حرفاً منها حرفان مختصّ بهما العرب دون الخلق وهما الحاء والظاء وزعم الآخرون ان الحاء في السريانية والعبرانية والحشية و ان الظاء وحدها مقصورة على العرب ومنها ستة احرف للعرب و لقليل من العجم و هنّ : ع ص ض ق ط و ما سوى ذلك فلخلق كلهم من العرب و العجم الا الهمزة و هنّ : ع ص ض فاتها لم تأت من كلام العجم الا في الابتداء. «...Bil ki, ərəblərin adlar, fellər, hərəkələrdə və sövtiyyatdan (səslərdən) ibarət danışışqlarında istifadə etdikləri hərflərin sayı 29-dur. Onların mənbəyi 28 hərfdir. Bunlardan ikisi digər xalqlara deyil, yalnız ərəblərə məxsusdur. O ikisi: **ح** və **ظ** hərfləridir. Bəziləri belə güman edirlər ki, **ح** (hərfi) siryani, ibrani və həbəş dillərində də vardır və yalnız **ظ** (hərfi) ərəblərə məxsusdur. Bu sıradan 6 hərf ərəblərin və qismən də qeyri-ərəb xalqlarıdır. Onlar **ع ص ض ق ط ث** (hərfləridir). Həməzi istisna etməklə yerdə qalan hərflər isə- **ع ص ض** bütün ərəb və ya qeyri-ərəb xalqların dilində yalnız söz başlanğıcında işlənir (5, I c., s. 4)».

Müəllif boğaz samitlərinə غ خ ع ح ه fonemlərini daxil edərək göstərir ki, bunların hamısından əvvəl ه, sonra ه və ا. a. gəlir (5, I c., s. 6). Bu məşhur ərəb leksikoqrafının fikrincə 29 - cu hərf əlif hərfi olmalıdır (5, I c., s. 7). Lakin İbn Düreyd elə buradaca əlif digər zəif hərflələ yanaşı işlədərək belə yazır: «والالف لا يكون إلا ساكنًا... لم يبدوا به... ان تحرّكه تحوّلّه الى لفظ احد الحروف المعتلات (الياء و الواو و الهمزة)

«...Əlif daima sakin (ساكن) saitdir, onunla söz başlanmaz, əgər onu hərəkəndirsən, yəni ona sait əlavə etsən, mötəll hərflərə (ه و ع) çevirmiş olarsan (5, I c., s. 7).

İbn Düreydin «əl-Cəmhərə» adlı lüğətində bir cəhət diqqəti xüsusilə cəlb edir, bu da ondan ibarətdir ki, müəllif öz lüğətində əlifba sırasını «Kitab əl-Ayn»da olduğu kimi hərflərin məxrəcinə görə deyil, adi əlifba sırasına (... ا ب ت ث ...) görə tərtib etmişdir və həməzə samitini həmin əlifba sırasında ön plana çəkmiş, onu əlifba sırasında birinci yerdə vermişdir.

Ərəb leksikoqrafiyasının ikinci məktəbini tədqiq edərkən, bu məktəbin ikinci klassik nümayəndəsi İbn Farisin məktəb içərisində özünəməxsus məktəbi haqqında müxtəsər də olsa mülahizə söyləmək lazımdır. Bu məşhur ərəbşünas lüğət tərtibində İbn Düreydi əlifba sırası baxımından təqlid etsə də, Əbd əs-Səlam Məhəmməd Harunun göstərdiyi kimi müəllif nə özündən əvvəlki və nə də özündən sonrakı leksikoqrafların əsərlərində müşahidə edilməyən özünə xas bir üsul seçmişdir. Onun «Məqayis əl-lüğə» adlı lüğəti xüsusilə dil alimlərinin nəzər-diqqətini özünə cəlb etməkdədir. O, öz lüğətini sələfləri kimi (məsələn, Xəlil, İbn Düreyd və b.) mudaaf, üç kök hərfli, dörd kök hərfli və s. adı altında fəsillərə bölməyərək, 28 hərfə uyğun fəsillərə ayırmış, hər fəsli həməzə bölməsi (başlığı) ilə, yəni həməzə ilə başlamışdır. Buna baxmayaraq İbn Faris də öz sələfləri kimi lüğətlərini «formalar» əsasında qurmuşdur. Maraqlıdır ki, İbn Farisin «formalar» sistemi də digər dilçilərinkindən tamamilə seçilə bilir. İbn Farisin lüğətində (6) nəzərə çarpacaq cəhətlərdən biri də onun həməzəni çox zaman bir samit hərf kimi başa düşə bilməsidir.

Ərəb leksikoqrafiyasının üçüncü məktəbində həməzə. Ərəb leksikoqrafiyasının üçüncü məktəbinə aşağıdakı leksikoqrafların lüğətlərini aid etmək lazımdır: 1. İsmayıl əl-Cövhəri; 2. Əs-Səğani; 3. İbn Mənzur; 4. Əl-Firuzabadi; 5. Əz-Zübeydi və s.

Şərh olunan məktəbin banisi, dövrünün ən böyük dilçi alimi, mənşəyinə görə türk olan ərəbşünas «...leksikoqrafiyanın imamı» ləqəbini almış İsmayıl əl-Cövhərinin leksikoqrafiyadakı xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. İsmayıl əl-Cövhərinin «əs-Səhah» adlı lüğəti zənnimizcə, bu məktəbə daxil olan lüğətlərin tacı sayılmalıdır.

Əl-Cövhəri səslərin məxrəcinə görə sıralanmasını və «formalar» sistemini ataraq, Hüseyn Nəssarın qeyd etdiyi kimi «...ərəb leksikoqrafiya tarixində ilk dəfə» yeni üsul ilə – kök-yuva üsuluna əsasən «qafiyə» üsulunu kəşf edərək yeni məktəb yarada bilmişdir. Əlbəttə, qafiyə üsulunu əl-Cövhəridən əvvəl «rüşeym» halında olsa da, onun dayısı «Divan əl-Ədəb» adlı izahlı lüğətin müəllifi Ə. N. M. əl-Fərabî (873-950) tətbiq etmişdir (9, II c., s. 452). Lakin bu, kiçik həcmli lüğət olduğundan məşhurlaşma bilməmiş və leksikoqraflar onu leksikoqrafiya məktəblərinin təsnifatında nəzərə almamışlar.

Əl-Cövhəri «əs-Səhah»ın müqəddiməsində yazır:

أو دعت هذا الكتاب ماصح عندي من هذه اللغة ... في ثمانية و عشرين باباً و كل باب منها ثمانية و
عشرون فصلاً على عدد حروف المعجم ...

«Bu kitabı bu dilə (ərəb dilinə) aid məndə olan düzgün (məlumata görə) lüğət hərflərinin sayına əsasən 28 fəslə, hər fəsli də 28 bölməyə ayırmışam (8, I c., s. 33)».

Əl-Cövhəri ərəb dilində 29 hərf olduğunu bilmiş, lakin o, vav (و) və yə (ي) samitlərinin ikisini birləşdirib bir fəsil altında vermişdir. Müəllif həmzəni bir samit fonem kimi nəzərə almışdır, lakin o, ərəb lüğətçilərinin ənənəsini davam etdirmişdir. Belə ki, o, həmzəni hər fəslin ilk hərfi, başqa sözlə, özünün əlifba sistemində həmzəni başlanğıc hərf kimi – الألف المهموزة – yəni, həmzəli əlif kimi nəzərə almışdır. Bunu «əs-Səhahın» birinci fəslinin (باب الالف المهموزة) başlanğıcında oxuyuruq:

نذكر في هذا الباب الهمزة الاصلية التي هي لام الفعل أما الهمزة المبذلة من الواو و الياء ... فنذكر
في باب الواو و الياء

«Biz bu bölmədə üçüncü kök samiti kimi çıxış edən əsl həmzədən danışacağıq. Onun «vav» və «yə» (hərflərindən) əvəzlənməsinə gəlincə, onun haqqında «vav» və «yə» bölməsində danışacağıq. Əlif bölməsi: ... (8, I c., s. 34)».

Bu məktəbə görkəmli Azərbaycan alimi Hübeyş Tiflislinin «Qanun əl-Ədəb» adlı lüğətini də aid etmək olar. Ərəb leksikoqrafiyasının «qafiyə» məktəbinin inkişafında onun çox böyük rolu olmuşdur. Professor Vasim Məmmədəliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, Hübeyş Tiflisli həm də lüğətdə həmzəni zəif hərflərdən qismən ayırmağa cəhd göstərmişdir (2, s. 246). «Qanun əl-ədəb» adlı lüğətdə həmzəyə və zəif hərflərə aid fəsillər həsr edərək onları «kitab» adlandırmışdır. Beləliklə də 29 ərəb hərflərinə görə lüğətini 29 «kitaba» ayırmışdır.

Bu məktəbə daxil olan İbn Mənzurun (630-711 h.) «Lisan əl-ərəb» adlı 20 cildlik lüğətində də eyni ziddiyyətlər görünməkdədir. H. Nəssarın qeyd etdiyinə əsasən, demək olar ki, İbn Mənzur çox hallarda əl-Cövhərini təqlid etmişdir. Lakin İbn Mənzur lüğətin müqəddiməsində özündən əvvəlki leksikoqrafların hamısından irəli gedərək göstərir ki, 29 ərəb hərflərindən biri olan həmzə samiti «sağlam» hərflərdən sayılmalıdır, lakin söz daxilində həmzədə saitləşmə, eliziya (حذف), əvəzlənmə (بدل), fonoloji xüsusiyyətlər və s. kimi hadisələr onu zəif hərflərlə (و - ا - ي) yaxınlaşdırır. Sonra İbn Mənzur yazır:

فالحقت بالاحرف المعتلة الجوف و ليست من الجوف إنما هي حلقية في الفم

«[Həmzə] zəif hərflər kimi (ağız – Q. S.) boşluğunda əmələ gələnlər sırasına salınıb, əslində o, boşluqda deyil, ağızda əmələ gələn boğaz samitidir».

İbn Mənzurun lüğəti haqqında deyilənləri eyni ilə Firuzabadinin (729-816 h.) «əl-Qamus əl-Mühit» adlı lüğəti barədə də deyə bilərik. Belə ki, Firuzabadi الراء sözünü həmzəli deyil, «zəif hərflər» söz kimi başa düşmüşdür (14, III c., s. 62-63).

Əl-Cövhərinin «qafiyə» məktəbinə daxil olan əz-Zübeydinin (h. 1145-1205) «Tac əl-Ərus» və əs-Səğaninin «Kitab əl-Meyar» adlı lüğətlərində də həmzə fonemi zəif hərflərlə (ح - ا - و) qarışdırılmışdır. Əlifmi, yoxsa həmzəmi, yoxsa zəif hərf məsələsi demək olar ki, dəqiqləşdirilməmiş qalmışdır.

Ərəb leksikoqrafiyasının dördüncü məktəbində həmzə. Ərəb leksikoqrafiyasının dördüncü məktəbi nə birinci və ikinci məktəbin «formalar» üsulunu, nə də üçüncü məktəbin «qafiyə» sistemini təqlid etmişdir. Bu məktəb Mahmud əz-Zəməxşərinin «Əsas əl-bəlağə» (12, I-II c.) adlı lüğətindən başlamış XIX əsrdən bəri ta zamanəmizədək sürətlə, kütləvi şəkildə tərtib və istifadə olunan ərəb izahlı lüğətlərini, o sıradan ikidilli (ərəbcədən digər dillərə tərcümə edilən) lüğətləri əhatə edir. Hüseyn Nəssar birinci, ikinci və üçüncü məktəblərə nisbətən daha yeni üsula və qaydaya əsaslanan dördüncü məktəbin yaranma tarixini əz-Zəməxşərinin adı ilə bağlayır, Fəhd ibn Əbdül-Əziz isə «əs-Səhah»a yazdığı giriş sözündə Ə. Q. Əttarın rəyinə əsaslanaraq Məhəmməd ibn Təmmim Bərməkinin adı ilə bağlayır.

Əz-Zəməxşəri «kök-yuva» üsulunu saxlamaqla «formalar» və «qafiyə» üsullarını rədd etmiş, lüğətini müasir ərəb əlifbası sırasına əsasən (birinci, ikinci, üçüncü və s. kök hərflərinə uyğun) tərtib etmişdir. Doğrudur, «Əsas əl-bəlağə»dən əvvəl də bu qayda ilə yazılmış kiçik həcmli lüğətlər yox deyildi, lakin qeyd edildiyi kimi, ərəb leksikoqrafiyası tarixində «kök-yuva» üsulu ilə ilk dəfə iri həcmli lüğət tərtib etmək əz-Zəməxşəriyə nəsib olmuşdur. «Əsas əl-bəlağə»də diqqəti çəkən cəhətlərdən biri odur ki, əz-Zəməxşərinin digərlərindən (Əl-Cövhəri, İbn Mənzur və s.) fərqli olaraq, lüğətdə əlif həmzə ilə qarışdırmadığı hiss olunur və burada əliflə başlayan lüğət maddəsi (fəsl) yoxdur. Bununla belə o, özünün «əl-Müfəssəl fi-n-nəhv» adlı kitabında əlif boğaz samitləri ilə (ه , و , ع) birlikdə tədqiq edərək ziddiyyətə yol veridiyi bir halda «Əsas əl-bəlağə»də bunun əksini görürük.

Bu məktəbə daxil olan izahlı lüğətlərdən «əl-Müncid» lüğətinin müəllifi Luyis Məluf əl-Yəsui həmzə ilə əlaqədar məsələlərdə üçüncü məktəbin ənənəsinə istinadən öz lüğətini belə başlayıb: *الالف اما ساكنة ... واما متحركة* (16, s. 1). Eyni hala Ərəb Dili Elmlər Akademiyasının nəşr etdirdiyi «əl-Möcam əl-Vəsit» adlı lüğətdə də rast gəlmək olur (15, s. 1).

Hal-hazırda ümumi dilçiliyin nisbətən inkişaf etməsinə baxmayaraq, müasir ərəb leksikoqrafları da ənənəvi ərəb dilçiliyinin təsirindən yaxa qurtara bilmirlər. Məsələn, «Mucəm mətn əl-luğa» adlı lüğətin müəllifi Əhməd Rza Xəlil ibn Əhməd dövründən bu günədək dolaşmış düşən həmzə və əlif məsələsini həll edə bilməmişdir. Onun fikrincə, həmzə və əlif iki tam hərflər deyildir və hər ikisi bir hərf hesab edilməlidir, çünki tam hərfin həm tələffüzdə, həm də yazıda müəyyən forması olmalıdır. O, sözünə davam edərək yazır: «halbuki, həmzənin yazıda natamam işarəsi vardır, tələffüzdə isə digər samitlərlə müqayisədə «tam hüquqlu»dur. «Əlif» istilahına gəlinə, o, çox zaman həmzə mənasında işlənmişdir. Biz buna tərəfdarıq». Beləliklə, Əhməd Rza da qədim ərəb dilçilərinin fikrindən çıxış edərək dayacağı əlif olan həmzə ilə başlanan kök sözləri özünün «kök-yuvacıq» sistemi ilə tərtib etdiyi «Mucəm mətn əl-luğa» adlı lüğətində *الالف - الهمزة* sərlovhəsi altında vermişdir.

Hüseyn Nəssar dördüncü məktəbin və ümumiyyətlə qədim lüğətlərin ziddiyyət və nöqsanlarından bəhs edərkən qeyd edir ki, orta əsr ərəb dilçiləri lüğət tərtib edərkən həmzəli sözlərin əlifba sırası ilə verilməsini, həmzənin ümumiyyətlə

əlifbadakı yerini düzgün başa düşməyərək الحنطأ و الغرقىء ، الإباءة ، الإشارة ، الألاءة və s. sözləri həm həmzəli və həm də zəif hərfləli sözlərlə birlikdə vermişlər (9, II c., s. 719).

Ərəb leksikoqrafiyası haqqında gözəl tədqiqat əsərləri yazmış olan H. Nəssar özünün iki cildlik «əl-Mucəm əl-Ərəbi» adlı kitabında çox dəyərli məlumatlar vermişdir. O yazır ki, qədim dilçilərin həmzə samitini zəif hərflərlə qarışdırmalarının səbəbi bəlkə də onların – و ا ء hərflərinin əsllərinin eyni olmasından irəli gəlməsindədir (9, II c., s. 719).

Ərəb leksikoqrafiyasının beşinci məktəbində həmzə. Həmzə ilə əlaqədar məsələlər yalnız və yalnız ərəb leksikoqrafiyasının beşinci məktəbinin sonrakı təkamülü əsasında dəqiqləşdirilmiş və məhz bu mərhələdə həmzənin lüğətlərdə düzgün mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir. Bu məktəb öz başlanğıcını mənşəyinə görə türk olan Şəmsəddin oğlu Mustafa əl-Qarahisarının (XVI əsr) «Əxtəri-Kəbir» adlı kitabından alaraq bugünkü inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Lakin o, həmzə və əlif haqqında ərəb leksikoqrafiyasının ənənələrini davam etdirmişdir.

Beşinci məktəbə aid lüğətlərə həmçinin «əl-Müncid əl-əbcədi» adlı ərəbcə izahlı lüğəti; V. M. Belkinin «Арабско-русский словарь» (17, s. 19-639) əsərini, Həsən Zərinəzadənin rəhbərliyi və redaktorluğu ilə tərtib edilən 44000 sözü və söz birləşmələrini əhatə edən «Ərəbcə-azərbaycanca lüğət» (4, s. 1) kimi ikidilli lüğətləri misal gətirmək olar.

Bu məktəbə daxil olan «Арабско-русский словарь» adlı lüğətdə isə ərəb ənənəvi leksikoqrafiyasının təsiri özünü göstərməkdədir. X. K. Baranov öz ərəbcə-rusca lüğətini həmzə ilə deyil, əliflə başlayaraq göstərir ki, «...Əlif ərəb əlifbasının birinci hərfidir; fəthənin uzunluq əlaməti, ya da həmzənin ifadəçisi kimi çıxış edir».

Sonuncu leksikoqrafik məktəbə aid adları çəkilən lüğətlərdə «kök-yuva» üsulu atılaraq dünyanın əksər dillərində olduğu kimi tam müasir ərəb əlifbası sırası (الأبجدى العادى الثام) tətbiq edilir. 1967-ci ildə Ərəb Dili Elmlər Akademiyası Luyis Məlufun «əl-Müncid» lüğətinin sistemini dəyişdirərək, yenidən qismən müasir ərəb əlifbası sırası ilə tərtib edərək qədim ərəb ənənəvi üsullarından (məsələn, «formalar», «qafiyə», «kök-yuva») xeyli uzaqlaşsa da, qeyd edilən lüğətdə həmzə samiti Firuzabadinin fikrinə uyğun şəkildə belə xarakterizə edilir:

(١) أ : هى الحرف الأول من حروف الهجاء و تكون إما ساكنة كما فى قام يقال لها اللينة - وإما متحركة و يقال لها الهمزة هى فى حساب الجمل عبارة عن رقم (١)

«(١) أ- əlifbanın ilk hərfidir, o ya sözlərdəki kimi sükunlu, ya da hərəkəli olur ki, buna həmzə deyilir: əbcəd hesabı ilə rəqəmi 1-dir».

H. Zərinəzadə özünün «Сравнение «Арабско-русского словаря» с «ал-Мунджид ал-абджади» (анализ фонетических вопросов)» adlı məqaləsində şərh olunan lüğətin xüsusiyyətlərindən danışarkən qeyd edir ki, «əl-Muncid əl-əbcədi» tam əlifba sırası ilə yazılan ilk müasir lüğətdir.

Ərəb leksikoqrafiyası tarixində qədim zamanlardan (VIII əsr) müasir dövrədək ərəb izahlı lüğətlərində həmzə ilə əlaqədar məsələlər problem olaraq qalmış, həm ərəb dilçiləri, həm də xaricdə yaşayan ərəbşünaslar tərəfindən problem olaraq qalmaqdadır. Bəziləri lüğətlərində müstəqil həmzə samitini axırıncı, digərləri

birinci hərf kimi qəbul etmiş, nəhayət ayrı-ayrı dilçilər həmzəni əlifba sırasında saymayaraq öz lüğətlərini əlif hərfi ilə başlamışlar.

Həmzə ilə əlaqədar məsələlər öz həllini, əsasən, «Ərəbcə-azərbaycanca lüğət»də tapa bilmişdir. H. Zərinəzadənin gərgin əməyi nəticəsində müasir əlifba sırası ilə tərtib edilmiş «Ərəbcə-azərbaycanca lüğət»in müqəddiməsində həmzə ilə əlaqədar məsələlərin, onun əlif (ا), vav (و) və yə (ي) ilə dolaşmaq düşməsinin bəzi cəhətləri həll edilmişdir.

H. Zərinəzadənin həmzə və əliflə əlaqədar leksikoqrafik mülahizələri öz ifadəsini aşağıdakı şəkildə tapmışdır:

1. Lüğətdə ərəb sözləri müasir ərəb əlifbasının sırası ilə verilmişdir.
2. Həmzə (ء) şərti olaraq, bir səssiz kimi (əlifbanın ikinci hərfi kimi) nəzərə alınır və beləliklə, ərəb əlifbasının sırası lüğətdə aşağıdakı şəkildə sıralandırılır: ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ك ل م ن ه و ي
3. Ərəb dilində heç bir söz əlif (ا) hərfi ilə başlamaz. Buna görə də lüğətdə dayağı əlif olan həmzə (أ ا) əsas götürülərək birinci sırada verilir.
4. Tərkibində dayağı olan həmzənin iştirak etdiyi sözlərin sıraya salınmasında həmzə deyil, onun dayağı (ا - و - ي) əsas götürülür. Məsələn, ذنب ، بوس ، رأس sözləri راس ، بوس ، ذنب kimi nəzərə alınır.
5. Dayağı olan həmzə öz sırasında, yəni, əlifbanın ikinci hərfi kimi nəzərə alınır. Məsələn, سبأ sözündən sonra verilir.
6. Tərkibində dayağı olan həmzənin iştirak etdiyi sözlərin sırasını təyin etməkdən ötrü dayaq (ا - و - ي) və ya da həmzədən sonrakı hərf nəzərə alınır. Məsələn, əvvəlcə شامی, sonra شأن, daha sonra isə شانة sözü verilir.
7. Sözlərin tərkibində dayağı olan həmzədən sonrakı hərf eyni olduqda, əvvəlcə əlif (ا), sonra həmzə (ء), sonra vav (و), nəhayət, yə (ي) – (əlifba sırasında olduğu kimi) əsas götürülür. Məsələn, əvvəlcə شمة sözü, sora isə شيمة sözü verilir.
8. Ərəbcə və ya da alınma sözlərin tərkibindəki məddəli əlif (إ) istər həmzə ilə əlif, istərsə də iki həmzə birləşməsinin göstəricisidirsə, lüğətdən istifadə etmək işini asanlaşdırmaq üçün ا (əlif) ء (həmzə) kimi nəzərə alınır: أجلة ، أجل ، قرآن kimi sözlər قرآن ، أجل ، أجلة kimi hesaba alınır (4, I c., s. 29-32).

Deməli, beşinci məktəbin nümunəsi olan «Ərəbcə-azərbaycanca lüğət»də həmzə (ء) əlifdən (ا) ayrılır (həmzə dayaqları saxlanmaq şərti ilə), həmzə bir samit hərf kimi əks etdirilir.

«Ərəbcə-azərbaycanca lüğət»də ərəb hərflərinin sayı 29 hesab edilir və həmzə fonemi əlifdən sonra ikinci yerdə verilir (4, I c., s. 2-30). «Ərəbcə-azərbaycanca lüğət» əlif hərfi ilə deyil, dayağı əlif olan həmzə ilə başlanır və həmin sərlövhədə əlif əvəzinə həmzə yazılır. H. Zərinəzadənin fikrincə, «...Ərəb ənənəvi dilçiliyinin məddəli əlif uzun əlif adlandırması düzgün hesab edilə bilməz».

Ərəb leksikoqrafiyasının tarixində (beş ərəb leksikoqrafik məktəbi əsasında) həmzə ilə əlaqədar məsələləri şərh etməyə çalışdığımız bu müxtəsər məqalədən çıxış edərək demək olar ki, Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi dövründən bu günədək yaşayıb-yaratmış leksikoqrafların böyük əksəriyyəti həmzə ilə bağlı məsələlərin həllində onun ənənəsini davam etdirmişlər.

Ədəbiyyat

1. Ərəbcə-azərbaycanca lüğət, I c., Bakı, 1972, 423 s.
2. Məmmədəliyev V. M. Ərəb dilçiliyi, Bakı, 1985, 288 s.
3. Süleymanov Q.R. Ərəb fonetikasında, leksikoqrafiyasında və orfoqrafiyasında həməzə (filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya), Bakı, 2004, 141 s.
4. Zərinəzadə H. H. Ərəbcə-azərbaycanca lüğətin nəzəri əsasları (filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya), Bakı, 1974, 304 s.
5. ابن دريد أبو بكر الحسن ، كتاب الجمهرة ، ج ١ - ٣ ، القاهرة ، ١٩٢٥ ، ١٩٣٢ ، ص ٤٦٦
6. ابن فارس أحمد ، مجمل اللغة ، ج ١ - ٤ ، مصر ، ١٣٤٣ هـ ، ص ٢٤٢
7. ص ٥٦٧ جلال الدين السيوطي ، المزهرة ، في علوم اللغة وأنواعها ، ج ١ ، القاهرة ، ١٩٥٨
8. ص ٤٦٣ الجوهرى إسماعيل ، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية ، ج ١ - ٦ ، القاهرة ، ١٩٥٦
9. ص ٣٧٤ حسين نصار ، المعجم العربى نشأته و تطوره ، ج ١ - ٢ ، ١٩٥٦
10. ص ١١٠ الخليل بن أحمد الفراهيدى ، كتاب العين ، ج ١ ، بغداد ، ١٩٦٧
11. درويش عبد الله ، المعاجم العربية مع اعتناء خاص بمعجم العين للخليل بن أحمد الفراهيدى ، القاهرة ، ١٩٥٦
12. ص ١٠٢٤ الزمخشري أبو القاسم محمود بن عمر ، أساس البلاغة ، ج ١ - ٢ ، بولاق ، ١٨٨٢
13. عبد الرحمن أيوب ، محاضرات فى اللغة ، القسم الاول ، بغداد ، ١٩٦٠ ، ص ٤٥٦
14. الفيروزآبادى محمد ، القاموس المحيط و القاموس الوسيط الجامع لما ذهب من كلام العرب ٣٦٨ شما طيپ ، ج ١ - ٣ ، استانبول ، ١٣٠٠ هـ ، ص ٢٦٦
15. مجمع اللغة العربية ، المعجم الوسيط ، ج ١ ، القاهرة ،
16. معلوف الأب لويس اليسوعى ، المنجد فى اللغة و الأدب و العلوم ، بيروت ، ١٩٦٠ ، ص ٨٩٧
17. Белкин В. М. Арабско-русский словарь, Москва, 1970, 528 s.
18. Звегинцев В. А. История арабского языкознания, Москва, 1958, 82 s.

Г.Кулиева

Хамза в арабских школах лексикографии

Резюме

Сами арабы, в том числе зарубежные лингвисты написали много ценных работ о лексикографии арабского языка. Каждый из ученых, разделив историю развития арабской лексикографии на несколько стадий, попытались объяснить различные особенности и характеристики каждой стадии. На основе этой короткой статьи, где мы попытались прокомментировать вопросы о "хамзе" (на основе пять арабских лексикографических школ), мы можем сделать вывод, что в истории арабской лексикографии, начиная со времен Халила ибн Ахмеда аль-Фарахиди до наших дней, большинство из лексикографов продолжили его же традиции в решении проблем связанных с "хамзой".

G.Quliyeva

Hamza in arabic lexicography schools
Summary

There are a lot of rather valuable works about arabic lexicography written either by arabic linguist scientists or by linguist scientists who belong to other nations. These scientists divided the history of development arabic lexicography to some stages and tried to explain the feature and the different aspects of each stage. According to this brief article which we tried there to give an explanation to problems connected with consonant hamza in the history of arabic lexicography (in the foundation of five arabic lexicography schools) we can say that the most lexicographers from period of Khalil ibn Ahmed al-Farahidi to our period continued his tradition in the solution of problems connected with consonant hamza.

Rəyçi:

Azadə Musayeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

LEYLA YUSİFOVA

AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsinin doktorantı
leylayusifova87@mail.ru

DİLDƏ KAUZASIYANIN İFADƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: kauzasiya, fellər, situasiya, səbəb, nəticə, antesedent, konsekvent

Key words: causation, causative verbs, causative situation, cause, result, antesedent, consequence

Ключевые слова: каузативность, глаголы, ситуация, причина, результат, антецедент, концевент

Kauzativlik ilk növbədə fəlsəfi anlayışdır və hər bir anlayış dildə bu və ya digər dərəcədə öz ifadəsini tapır. Bəzi dilçilər bu anlayışın müəyyən dillərdə olmadığı fikrini söyləyirlər. Kaseviç V.V. “Ümumi dilçiliyin elementləri” əsərində bu anlayışın rus dilində ifadəsinin olmadığını yazır (3.116). Lakin Yarseva V.N. “Kontrastiv qrammatika” əsərində yazır ki, “səbəb və nəticə münasibətini, görünür ki, rus dilində, məsələn, indiki zaman, yaxud bitmiş tərz qrammatik kateqoriyalarının mövcud olduğu kimi qrammatik kateqoriya hesab etmək olmaz, lakin bu, şübhəsizdir ki, rus dilinin bu anlayışı ötürmək üçün bir sıra imkanları var” (7.16). Əsərin başqa hissəsində də müəllif yazır ki, “ünsiyyət üçün vacib olan anlayış dildə ifadə olunmaya bilməz” (8.54). Kauzativlik (kauzasiya) anlayışı da ünsiyyət üçün vacib anlayışlardan biridir və bu anlayış müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif ifadə vasitələrinə malikdir. Məqalədə anlayışın müxtəlif dil səviyyələrində ifadəsini təqdim edərək kauzasiyanın dildə hansı vasitələrlə ifadəsinin mümkünlüyünü aydınlaşdıracağıq. Lakin bütün bunlardan öncə anlayışın fəlsəfi mahiyyəti müəyyənəşdirilməlidir. Kauzativ fellər, kauzasiya, kauzativ situasiya, kauzativ konstruksiyalar və s.lə bağlı yazılmış elmi ədəbiyyatlarla tanış olarkən məlum olur ki, bəzən dilçilər kauzativ fellər deyəndə icbar (məcbur etmə) semantikalı felləri nəzərdə tutur, kauzativ situasiyanı məcbur etmə situasiyası, kauzasiyanı isə birinin digərini hər hansı bir işi yerinə yetirməyə məcbur etməsi kimi başa düşürlər. Yəni icbariliklə kauzasiyanı eyniləşdirirlər. Ancaq məcburiyyətlə kauzasiya anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Məcbur etmə bir şəxsin digərini öz iradəsinə tabe edərək hər hansı bir hərəkəti həyata keçirməyə sövq etməsidir. Və bu situasiyada məcbur olunan, yəni məcbur edənin iradəsinə tabe olan, təsir altında olan obyekt şüurlu varlıq, yəni hər hansı bir şəxs olmalıdır. Həmin şəxs iradəsinə tabe olduğu subyektə, yəni təsir edənə görə obyektədir, lakin icra etdiyi işə görə subyektdir. Həmin subyekt bu situasiyada ikinci şəxsdir, məcbur olunandır. Və biz yuxarıda qeyd etdik ki, bu situasiyada məcbur edənin obyektə hər hansı bir şəxs olmalıdır. Çünki gerçək aləmdə yalnız düşünə bilən, şüurlu varlığı nəyisə etməyə məcbur edə bilərik. Şüursuz varlıqları, yəni əşyaları, təbiət hadisələrini məcbur etmək mümkün deyildir. Məcbur olan yerinə yetirməli olduğu işi həm öz üzərində, həm də digər bir şəxs, ya da əşya üzərində icra edə bilər. Və bundan da əlavə məcburiyyət müəyyən səbəblərdən yarana bilər. Məcbur olan şəxs hansı səbəblərdən özünü məcbur hiss edir? Deməli, məcburiyyətin əsasında səbəbiyyət durur. Bu termin kauzasiya kimi də işlənir. Fikrimizcə, kauzasiya məc-

buretmədən daha geniş anlayışdır. Bu fəlsəfi kateqoriyanın əsasında dildə də kauzativlik kateqoriyası meydana gəlmişdir. Lopatin V.V. yazır ki, “Kauzativlik səbəbin üsullarından yalnız birini, məhz məcburiyyət (məcbur etmə) vasitəsi ilə səbəbi bildirir” (4.401). Lakin səbəb olma məcburiyyət olmadan da baş verə bilər.

Kauzasiya latınca *causare* sözündəndir, səbəb deməkdir, hadisələr, situasiyalar arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsini ifadə edən anlayışdır. Bu əlaqə isə yalnız şüurlu varlıqlar, ya da cansız varlıqla şüurlu varlıq arasında deyil, cansız varlıqlar, hadisələr, situasiyalar arasında da mövcud ola bilən əlaqədir. Məsələn,

Havaların isinməsi dağlardakı qarı əritdi.

Burada iki situasiya, iki hadisə var. Havalar isindi və qar əridi. Birinci situasiya ikincini doğurub. Birinci ikincinin səbəbidir, ikinci birincinin nəticəsi. Burada heç bir şüurlu varlığın təsiri yoxdur. Burada məcbur etmə də yoxdur. Çünki cansız varlıq məcbur ola bilməz. Ancaq burda səbəbiyyət var. Havaların isinməsi qarın əriməsinə səbəb oldu. Məcbur edən tərəf də məcbur olunanın icra etdiyi hərəkətin səbəbi olur. Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi kauzasiya məcburiyyətdən daha geniş anlayışdır. Təqdim etdiyimiz misalda iki situasiya arasında kauzasiya münasibəti var. Belə situasiyalar kauzativ situasiyalar adlanır. Nedyalkov V.P. və Silnitskiy Q.Q. yazırlar ki, “gerçəklik hadisələr və situasiyalar çoxluğu kimi təqdim oluna bilər. Sadə situasiyalar var. Onları mikrosituasiyalar adlandırmaq olar... Sadə situasiyalardan başqa mürəkkəb situasiyalar mövcuddur. Onları makrosituasiyalar adlandırmaq olar” (5.6). Makrosituasiyanın bir tipini müəlliflər kauzativ (kauzativ situasiya) adlandırırlar. Onlar qeyd edirlər ki, “KS (kauzativ situasiya) tərkib hissələri birbaşa kauzasiya, yaxud səbəb münasibəti ilə əlaqələndən ən azı iki mikrosituasiyadan ibarətdir” (5.6).

Həmin müəlliflər sonra yazırlar ki, “səbəb mikrosituasiyası KS-nın antesedenti, nəticə mikrosituasiyası isə konsekvəntidir” (5.6). Onlar kauzativ makrosituasiyada ən azı beş konstant müəyyənləşdirirlər. Kauzasiya (səbəb) münasibətini k ilə işarə edirlər və bu konstantı kauzativ makrosituasiyanın müəyyənedici konstantı kimi qeyd edirlər. Bu konstantdan əlavə KS-nın hələ dörd konstantının da olduğunu vurğulayırlar. Həmin konstantlar bunlardır: *agens*, KS-nın antesedentinin predmeti (r_i), səbəb olan vəziyyət (s_i), *patients*, KS-nın konsekvəntinin predmeti (r_j), nəticə vəziyyəti (s_j). Müəlliflər əsərlərində belə bir kauzativ makrosituasiya verirlər.

Твой поступок заставил ego уйти.

$r_i s_i k r_j s_j$

Bu situasiyanın sxemini isə aşağıdakı kimi verirlər:

$$KS = [r_i s_i] k [r_j s_j] \quad (5.7)$$

Kauzativ situasiyanın yuxarıda göstərdiyimiz konstantları kauzativ konstruksiyalarda bu və ya digər dərəcədə ifadə olunur. Lakin bütün konstantlar həmişə ifadə olunmaya bilər. Nedyalkov V.P. və Silnitskiy Q.Q. yazırlar ki, “əgər kauzativ situasiyanın bütün konstantlarının kauzativ konstruksiyada ifadəsi yoxdursa, belə kauzativ konstruksiya semantik elliptik adlandırılacaq” (5.7). Məqalədə məqsəd kauzativ konstruksiyaların növlərindən danışmaq deyil, kauzasiyanın dildə ifadə vasitələrini müəyyənləşdirməkdir. Fikrimizcə, kauzasiyanın dilin hansı

səviyyələrində, hansı dil vasitələri ilə ifadəsini müəyyənləşdirmək üçün kauzativ konstruksiyalarda kauzativ situasiyanın əsas müəyyənədiçi konstantı olan k -nın hansı dil vasitələri ilə ifadəsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Burada konsekventin tərkib hissələri, yəni konsekventin predmeti (r_j) və nəticəvi vəziyyət (s_j) də əhəmiyyətli. Lakin antedentin, onun tərkib hissələrinin nə ilə ifadə olunması, yaxud ifadə olunub-olunmaması, fikrimizcə, elə də əhəmiyyətli deyil. Kauzasiya dildə necə ifadə olunur?

Dillər tipoloji cəhətdən fərqləndiyinə görə bu anlayışın müxtəlif dillərdə ifadə vasitələri də fərqlidir. Aqqlütinativ dillərdə kauzasiya daha çox morfoloji üsulla ifadə olunur. Məsələn, türk dilləri. Analitik dillərdə isə bu anlayışın analitik üsulla ifadəsi müşahidə olunur. Məqalədə məqsəd kauzativlik qrammatik kateqoriyasının hansı dillərdə olub-olmamasını müəyyənləşdirmək yox, kauzasiya anlayışının dildə necə, hansı vasitələrlə, dilin hansı səviyyələrində ifadəsinin mümkünlüyünü müəyyənləşdirməkdir. Kauzasiya dilin hansı səviyyələrində ifadə olunur?

1. Kauzasiyanın dilin leksik səviyyəsində ifadəsi.

Bu səviyyədə qrammatik vasitələr rol oynamır. Bəzi feli leksik vahidlər müəyyən leksik mənaya malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda kauzasiya mənasını da ehtiva edir. Bu leksik vahidlər hansılardır?

Müəyyən leksik mənaya malik olan bəzi fellər müəyyən kontekstdə kauzasiya da bildirir. Yəni eyni bir fel bir kontekstdə kauzasiya ifadə etmir, digər bir kontekstdə isə əksinə. Bu, əsasən, amorf dillərdə müşahidə olunur. Məsələn, müasir ingilis dilində *to work* feli həm *işləmək*, həm də *işlətmək* mənasında işləyə bilər. İngilis dilində bu cür fellərə *to burn*, *to stop*, *to cease*, *to end*, *to finish*, *to melt*, *to heat*, *to change*, *to break*, *to sink*, *to sit* və s. felləri nümunə göstərmək olar. Məsələn, *to end* felinin işləndiyi kontekstlərə və ifadə etdiyi mənalara baxaq. Oksford lüğətində verilmiş cümlələri təqdim edirik.

When the war ended, policy changed (12). (*Müharibə qurtaranda siyasət dəyişdi.*)

The chapter ends with a case study (12). (*Fəsil hal dərsi ilə bitir.*)

The match ended in a draw (12). (*Yarış bərabər qurtardı.*)

Bu cümlələrdə *to end* feli bitmək, qurtarmaq mənasında işləyib. Digər bir nümunəyə baxaq.

She wanted to end the relationship (12). (*O, münasibəti bitirmək istəyirdi.*)

Burada artıq o, münasibəti bitirsə, münasibətin bitməsinə səbəb olacaq. Burada *to end* feli həm s_j , həm də k konstantlarını ifadə edir. *To stop* felinə baxaq.

The rain had stopped and the clouds had cleared (12).

(*Yağış dayanmış və buludlar çəkilmışdi.*)

Burada bu fel yağış yağması prosesinin kəsilməsi mənasında işləyib.

He stopped his car by the house (12). (*O, maşınını evin yanında saxladı.*)

Burada isə maşın özü dayanmır, maşının dayandırıcıdır. Deməli, bu cümlədə *to stop* feli s_j konstantını ifadə etməklə yanaşı, həm də k -nı ifadə edir. *To work* felinin işlənməsinə baxaq.

He worked as a waiter in a rather shabby restaurant (12).

(*O, çox köhnə bir restoranda qarson kimi işlədi.*)

Jane is working you too hard (12). (*Cən səni çox gərgin işlədir.*)

Birinci cümlədə *to work* feli işləmək mənasında işlənib. Burda kauzasiya yoxdur. İkincidə isə *Cen* başqasını işlədir, beləliklə də, başqasının işləməyinə səbəb olur. *Cenin* işlətdiyi şəxsin işləməyi nəticədir. Burada artıq *to work* feli iki konstantı, yəni s_j və k –nı ifadə edir. *To burn* felinin işlənməsinə baxaq. Həm işığın yanması, həm də odla yanma semantikasına malik olan bu fel ikinci mənada k konstantını da ifadə edə bilər.

He watched his restaurant burn to the ground (12).

(O, restoranının yanıb yerlə bir olmasını seyr elədi.)

He burned all the letters (12). (O, bütün məktubları yandırdı.)

Birinci cümlədə restoranın yanmasından danışılır. Burda səbəb olma ifadə olunmur. İnformasiyanın verilməsində məqsəd restoranın yanmağıdır. Ancaq ikinci cümlədə informasiyanın verilmə məqsədi onun məktubları yandırmasıdır. Burada *to burn* feli artıq təkcə s_j deyil, k konstantını da ifadə edir.

To melt feli:

The cheese has melted (12). (Pendir əriyib.)

The hot metal melted the wax (12). (İsti metal mumu əritdi.)

Birinci cümlədə pendirin əriməsi, ikincidə isə isti metalın mumu əritdiyi nəzərə çarpdırılır. Deməli, ikincidə səbəb-nəticə var. Metalın istiliyi mumun əriməsinin səbəbidir, mumun əriməsi isə metalın isti olmasının nəticəsi.

To change feli:

They stopped at the corner, waiting for the lights to change (12).

(Onlar işıqların dəyişməsinə gözləyərək küncdə durdular.)

She decided to change her name (12). (O, adını dəyişməyə qərar verdi.)

İkinci cümlədə *to change* feli birincidən fərqli olaraq, k konstantını da ifadə edir. Bu fellərin maraqlı cəhəti həm də ondadır ki, ingilis dilində bu sözlər həm isim, həm də feldir. Hətta bəzən bu fellərin konversiya nəticəsində isimdən kauzativ felə keçdiyi fikrinə də rast gəlinir. Ancaq biz belə fikirləşmirik. Bu fikirlə razılaşsa olsaq, onda gərək *to stop* felinin *stop* ismindən, *to work* felinin *work* ismindən, *to change* felinin *change* ismindən, *to end* felinin *end* ismindən yaranmasını qəbul edək. Ancaq, fikrimizcə, proses əksinə gedib. Yəni konversiya nəticəsində bu fellərdən ismə keçmə baş vermişdir. Çünki bu isimlər mücərrəddir. Bu isimlər konkret olsaydı, yəni maddi əşyaları ifadə etsəydi, onda isimdən felə konversiya ola bilərdi. Ancaq burada feldən ismə konversiya baş vermişdir. Mücərrəd isimlər, əsasən, hər hansı bir hərəkətin nəticəsidir. İşləmək anlayışı olduğu üçün iş anlayışı, dəyişmək anlayışı olduğu üçün dəyişiklik anlayışı da var. Yəni işləyəndə iş olur, dəyişəndə dəyişiklik. Ona görə də bu fellərin isimdən konversiya nəticəsində felə, ozu da kauzativ felə keçməsi fikri ilə razılaşa bilmərik. Sadəcə, deməliyik ki, bu fellər həm kauzasiya ifadə edir, həm də yox. Bütün bunlar müasir ingilis dilinin amorf dillərə yaxınlaşmasının nəticəsidir.

Təqdim etdiyimiz nümunələrdən birini götürüb kauzativ situasiyanın konstantlarına görə təhlil edək. Bu zaman kauzasiyanın, yəni k konstantının hansı dil vasitəsi ilə ifadə olunduğunu daha aydın görə bilərik.

The hot metal melted the wax.

$s_i r_i k s_j r_j$

The hot metal kauzativ situasiyanın antesedentidir. *The metal* kauzativ situasiyanın antesedentinin predmeti (r_i), *hot* isə səbəb olan vəziyyətdir (s_i). Yəni metalın isti olması mumun əriməsinə səbəb olub. *The wax* kauzativ situasiyanın konsekventinin predmetidir (r_j). *Melted* isə kauzativ situasiyanın iki konstantını birlikdə ifadə edir. Mum əridiyinə görə bu fel nəticəvi vəziyyəti bildirir (s_j). İsti metalın mumun əriməsinə səbəb olduğuna görə isə bu feldə həm də kauzasiya konstantı (k) ehtiva olunur.

Hətta *to marry* feli də kauzasiya bildirir. R.M.Dikson “İngilis dilinin qrammatikasına semantik yanaşma” əsərində yazır ki, “*marry* feli geniş sintaktik imkanlara malikdir” (9.314). Müəllif əsərin başqa yerində bu feli daxili qarşılıq fellərinə aid edir (9.66). Bu mənada o, *John and Mary married* cümləsini nümunə verir. Sonra yazır ki, “buna uyğun bir kauzativ var, *Father O’Leary married John and Mary*” (9.314). Birinci cümlədə *marry* feli Con və Merinin evlənməsini, ikincidə isə Learinin onları evləndirməsini bildirir.

Göründüyü kimi bu fellər kauzasiyanı həm ifadə edir, həm də yox. Lakin elə feli leksik vahidlər var ki, onlar həmişə kauzasiya ifadə edir və onların kauzasiya ifadə etməyən qarşılıqları olur. Nedyalkov V.P. və Silnitskiy Q.Q. onları antikauzativ adlandırır (5.25). K.A.Pereverzeva isə rus dilində həmin felləri refleksiv adlandırır (6.107). Həmin fellər kauzasiya bildirməyən qarşılıqları ilə eyni semantik mənaya malik olur, ancaq leksik mənalar dəyişir. İngilis dilində *to kill*, *to persuade*, *to convince*, *to murder*, *to assassinate*, *to feed*, *to teach*, rus dilində *убить*, *кормить*, fransız dilində *tuer*, *persuader*, *nourrir* və s. fellərini misal göstərmək olar. Aşağıdakı kauzativ situasiyada kauzasiyanın necə ifadə olunmasına baxaq.

How I figured that Lee Harvey Oswald killed John Fitzgerald Kennedy.
 $r_i s_i k r_j$

(*Mən necə anladım ki, Li Harvey Osvald Con Fitzgerald Kennedini öldürür.*)

Burda bizə maraqlı olan budaq cümlə, yəni *that* bağlayıcısından sonrakı hissədir. Çünki kauzativ situasiya budaq cümlədə ifadə olunmuşdur. *Lee Harvey Oswald* kauzativ situasiyanın antesedentinin predmetidir (r_i). Səbəb olan vəziyyət (s_i) ifadə olunmayıb. *Kennedy* kauzativ situasiyanın konsekventinin predmetidir (r_j). *Killed* feli leksik vahiddir, semantik cəhətdən *to die* (ölmək) feli ilə yaxındır. Leksik mənalar isə fərqlidir. *To kill* feli özündə ölmək mənasını, yəni nəticəni, həm də bunun hər hansı səbəbin nəticəsində baş verməsini ehtiva edir. Deməli, *killed* feli s_i və k konstantlarını birlikdə ifadə etmişdir. Bu, kauzasiyanın dilin leksik səviyyəsindəki ifadəsidir. Rus dilində *убить* felinə baxaq.

Он вышел из машины, и Освальд убил его несколькими выстрелами из пистолета.

(*O, maşından çıxdı və Osvald onu tapançadan açdığı bir neçə güllə ilə öldürdü.*)

İngilis dilindəki *to kill* feli ilə eyni mənayı ifadə edən bu fel haqqında da *to kill* feli haqqında dediyimiz fikri deyə bilərik. Bu kauzativ situasiyanın əvvəlkindən fərqi ondadır ki, burda kauzativ situasiyanın antesedentində səbəb olan ifadə olunub.

Fransız dilində *tuer* feli:

Un homme tue sa femme à Monaco. (Monakoda kişi xanımını öldürür.) (Mopassan)

Burda da *un homme* antesedentin predmeti (r_i), *sa femme* konsekventinin predmetidir (r_j). *Tuer* isə *to kill* və *убить* felləri kimi həm konsekventin nəticəvi vəziyyətini (s_j), həm də kauzasiyanı (k) ifadə edir.

To persuade feli:

It wasn't easy, but I persuaded him to do the right thing.

(Asan deyildi, ancaq mən onu düzgün olanı etməyə inandırtdım.)

Dilçilik ədəbiyyatlarında *to persuade*, *to convince* və s. kimi felləri kauzasiyanın perifrastik üsulla yaranmasında rolu olan fellər kimi verirlər. Lakin, fikrimizcə, bu fellərdə inanmaq semantikasi var və bunlar semantik cəhətdən *to believe* felinə yaxındır. Verdiyimiz cümlədə ilk baxışda kauzativ situasiyada nəticə kimi görünən onun düzgün olanı etməsidir. Lakin o, düzgün olanı etməzdən əvvəl inanıb. Ona görə də deməliyik ki, bu fel kauzasiyanın dilin leksik səviyyəsində ifadə olunmasına kömək edir. Fransız dilində *persuader*, *convaincre* felləri haqqında da eyni fikirləri demək olar.

Təqdim etdiyimiz bu fel leksik vahidlər kauzasiyanın leksik üsulla ifadə olunmasının bir vasitəsidir. Həmin fellərin kauzasiya ifadə etməyən qarşılıqları da var. Məsələn, *to kill-to die*, *to persuade-to believe*, *to convince-to believe*, *to feed-to eat*, *tuer-mourir*, *persuader-croire*, *convaincre-croire*, *nourrir-manger*, *убить-умереть* (*умирает*), *кормить-кормить* (*ест*). E.Y.Qordon bu fellərin suppletiv münasibətlə əlaqələndiyini yazır (2.12-14). Nedyalkov V.P. da qeyri-məhsuldar üsulla düzələn kauzativləri leksik kauzativlər adlandırır. Sonra yazır ki, “leksik kauzativlər o kauzativlərdir ki, suppletiv və korrelyativ-kök qarşılaşmasına görə üzvlənir” (5.25) L.İ.Kulikov yazır ki, “leksik kauzativlər səbəb mənalı, lakin hər hansı işarələyəni olmayan fellərdir. Onlar tipik olaraq kauzativ olmayan qarşılıqları ilə suppletiv münasibətdədir. Tarixən leksik kauzativlər qədim dildə qaydalı və məhsuldar olan işarələyənlə morfoloji kauzativlərə qayıda bilər. Qədim ingilis dilində *cwellan* (ingiliscə *kill*)-*cwellan* “die” (10.887).

Deməli, kauzasiyanın dilin leksik səviyyəsində ifadəsində rol oynayan leksik vahidlər müstəqil leksik mənaya malik olmaqla bərabər, həm də kauzasiya mənasını da ehtiva edən fellərdir.

2. Kauzasiyanın dilin morfoloji səviyyəsində ifadəsi

Bu səviyyədə kauzasiya morfoloji vasitələrlə ifadə olunur. Kauzativ situasiyanın müəyyənədicisi konstantını xüsusi şəkilçilər ifadə edir. Nedyalkov V.P. yazır ki, “morfoloji kauzativ biz qaydalı və məhsuldar üsulla yaranana deyirik” (5.25). Kauzasiyanın bu cür ifadəsi, əsasən, aqqlütinativ dillərdə müşahidə olunur. Məsələn, türk dillərində kauzasiyanın morfoloji səviyyədə ifadəsi mümkündür. Azərbaycan dilində müəyyən şəkilçilər var ki, onlar kauzasiyanı birbaşa və dolayısı ilə ifadə edir. *T*, *dir*⁴, *it*⁴, *ır*⁴ kimi şəkilçilər fel köklərinə və ya əsaslarına artırılaraq həmin felin semantikasını saxlamaqla leksik mənasını dəyişir. Bu zaman bu şəkilçilər kauzativ situasiyanın müəyyənədicisi konstantını ifadə edir. Deməli, kauzasiya şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Aşağıdakı kauzativ situasiyaya baxaq.

İmtahanda yaxşı bildiyi sualların düşməsi tələbəni sevindirdi.

$r_i s_i r_j s_j k$

İmtahanda yaxşı bildiyi sualların düşməsi kauzativ situasiyanın antesedentidir. *Suallar* kauzativ situasiyanın antesedentinin predmeti (r_i), *düşməsi* isə səbəb olan vəziyyətdir (s_i). *Tələbənin sevinməsi* kauzativ situasiyanın konsekvntidir. *Tələbə* kauzativ situasiyanın konsekvntinin predmeti (r_j), onun *sevinməsi* nəticədir (s_j). Kauzasiya isə burda *dır*⁴ şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunmuşdur.

Sahibkar fəhlələri 16 saat işlətdi.

$r_i r_j s_i k$

Sahibkar kauzativ situasiyanın antesedentinin predmetidir (r_i). *Fəhlələrin işləməsi* kauzativ situasiyanın konsekvntidir. *Fəhlələr* konsekvntin predmeti (r_j), *onların işləməyi* isə nəticədir (s_j). Kauzasiya burda *t* şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunmuşdur.

Müəllim şagirdlərə imla yazdırdı.

$r_i r_j s_j k$

Müəllim kauzativ situasiyanın antesedentinin predmetidir (r_i). *Şagirdlərin yazmağı* kauzativ situasiyanın konsekvntidir. *Şagirdlər* konsekvntin predmeti (r_j), *onların yazması* isə konsekvntin nəticəsidir (s_j). *Dır*⁴ əsas müəyyənədiçi konstantı, yəni kauzasiyanı ifadə edir (k).

Fikrimizcə, morfoloji vasitələr hər cür kauzasiyanı ifadə etməkdə daha geniş imkanlara malikdir. Biz bilirik ki, distant və birbaşa kauzasiya var. Bu vasitələr də bunları ifadə etməyə qadir vasitələrdir.

3. Kauzasiyanın dilin sintaktik səviyyəsində ifadəsi (analitik üsul)

Bura qədər biz kauzasiyanın dilin leksik və morfoloji səviyyədə ifadəsindən danışdıq. Kauzasiyanın leksik səviyyədə ifadəsindən danışanda qeyd etdik ki, bəzi feli leksik vahidlər müəyyən leksik mənaya malik olmaqla yanaşı, həm də özündə kauzasiya mənasını da ehtiva edir. Bu anlayışın morfoloji səviyyədə ifadəsindən danışarkən isə qeyd etdik ki, kauzasiya anlayışı müəyyən suffikslər vasitəsilə ifadə olunur. Həmin suffikslər hər hansı leksik mənaya malik fəllərə artırılaraq kauzasiyanın dilin morfoloji səviyyəsində ifadəsini yaradırlar. Bəs kauzasiya sintaktik səviyyədə necə ifadə olunur? Məlumdur ki, dillər morfoloji quruluşuna görə fərqlidir. Əgər aqqlütinativ dillərdə bu anlayışın dilin morfoloji səviyyəsində ifadəsi mümkündürsə, təcrid olunmuş dillərdə isə bu cür ifadə üsulundan danışa bilmərik. Çünki həmin dillərdə morfoloji vasitələr yox dərəcəsindədir. Bu dillərdə bu anlayış öz ifadəsini analitik üsulla tapır. Bu üsulla ifadəyə dildə köməkçi funksiyada işlənən müəyyən sözlər kömək edir. Yəni aqqlütinativ dillərdə şəkilçilərin ifadə etdiyi qrammatik məna analitik dillərdə müəyyən köməkçi sözlər vasitəsilə ifadə olunur. İngilis dilində *to have*, *to get*, *to make*, fransız dilində *faire* fəlləri bu funksiyanı yerinə yetirir. Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında ingilis dilində *to cause*, *to force*, *to oblige* və s., fransız dilində *obliger*, *causer* və s., rus dilində *заставить*, *заставлять*, *вынудить*, *вынуждать*, *принуждать* və s. kimi fəllər kauzasiyanın

perifrastik, yəni analitik üsulla ifadəsini yaradan fellər kimi verilir. Pauli Salo “Kauzativlər və boş leksika: minimalist baxış” əsərində yazır ki, “əgər kauzasiya səthi səviyyədə *had, make, cause, let* və *help* kimi bir kauzativ sözlə açıq-aşkar işarələnirsə, mən belə konstruksiyaları analitik kauzativlər adlandırıram. Analitik kauzativin diaqnostik sintaktik xassəsi odur ki, o, səthi səviyyədə ikibəndlidir (iki hökmlü)” (12.132). Ancaq biz fikirləşirik ki, qeyd etdiyimiz bu fellərin hamısı eyni funksiyaya malik deyil. Düzdür ki, bütün bu qeyd etdiyimiz fellərin hər birinin kauzasiyanın ifadəsində rolu var. Çünki kauzasiya geniş anlayışdır və bu fellər bu anlayışı eyni dərəcədə ifadə etmir. Bilirik ki, kauzasiya birbaşa və dolayısı ilə, nəticəvi və nəticəvi olmayan, qəsdən və məqsədli ola bilər. Ancaq ilk növbədə bu fellərin fərqlərini aydınlaşdırmaq lazımdır. Təqdim etdiyimiz fellərdən *to have, to get, to make, faire* felləri digər fellərdən qrammatik funksiyasına görə fərqlənir. Biz fikirləşirik ki, bu fellər bu anlayışı ifadə edərkən morphem səciyyəsi daşıyır. Ayrılıqda leksik mənaları olsa da, məhz həmin mövqedə bu fellər köməkçi funksiyaya malikdir. Bir növ aqqlütinativ dillərdə bu anlayışı bildirmək üçün işlə-nən şəkilçilərin yerində həmin fellər işlənir. Ona görə də bu felləri kauzasiya leksik mənasına malik olan *to cause, to compel, causer, obliger, заставлять, заставить* və s. kimi fellərdən fərqləndirmək lazımdır. Birincilər kauzasiyanı qrammatik cəhətdən ifadə edirsə, ikincilər bu anlayışı leksik cəhətdən ifadə edir. Ona görə də kauzasiyanı analitik üsulla ifadə edən fellər kimi biz *to make, to have, to get, faire* fellərini qeyd etməliyik. Rus dilinə gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, bu dildə bu anlayışın qrammatik ifadəsi yoxdur. L.I.Kulikov “Kauzativlər” əsərində yazır ki, “məsələn, ingilis dilində *make+inf*, alman dilində *lassen+inf*, fransız dilində *faire+inf* konstruksiyaları sintaktik kauzativlərdir, lakin ingilis dilində *cause to+inf*, alman dilində *zwingen zu+inf*, rus dilində *zastavlyat+inf* isə yox” (10.887). Sonra müəllif yazır ki, “beləcə, sintaktik kauzativlərdə alman dilində *lassen* və ya fransız dilində *faire* kimi fellərdə müstəqil (köməkçi olmayan) fellərin bir çox tipik xüsusiyyətləri yoxdur; xüsusilə, onların öz arqumentləri yoxdur və onlar, adətən, passivləşdirilə bilmirlər” (10.887). *To make* feli həmin sintaktik mövqedə passivləşə bilsə də, biz onu da bu mövqedə köməkçi hesab edirik. Çünki *to make* feli bu mövqedə leksik mənaya malik deyil, yalnız qrammatik mənaya malikdir ki, bu da onun kauzasiya bildirən morphem səciyyəsi daşmasıdır. Deməli, kauzasiyanın analitik üsulla ifadəsində *to have, to make, to get, faire* felləri çıxış edir. Bir kauzativ situasiyaya baxaq.

He made the girl laugh. (ingilis dilində) *Il a fait rire la fille.* (fransız dilində)
 $r_i k r_j s_j r_j k s_j r_j$
 (O, qızı güldürdü.)

Burada *he* və *il* kauzativ situasiyanın antesedentinin predmeti (r_j), *the girl* və *la fille* kauzativ situasiyanın konsekventinin predmeti (r_j), *laugh* və *rire* konsekventin nəticəvi vəziyyətidir (s_j). *Make* və *faire* felləri isə kauzativ situasiyanın əsas konstantıdır (k) və kauzasiya bildirmək onların leksik mənası deyil, qrammatik mənasıdır. Yəni göstərdiyimiz mövqedə bu fellər bu anlayışın qrammatik ifadə vasitələridir. *To have, to get* felləri *make* və *faire* fellərindən

müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənsə də, onlar haqqında da eyni sözləri demək olar.

4. Kauzasiyanın dilin leksik-sintaktik səviyyəsində ifadəsi

Kauzasiyanın analitik üsulla ifadəsindən danışanda qeyd etdik ki, ingilis dilində *to compel, to oblige, to cause, to force* və s., fransız dilində *causer, obliger, provoquer* və s., rus dilində *заставлять, заставить, вынудить, вынуждать, принуждать* kimi fellər *to have, to make, to get, faire* fellərindən fərqli olaraq kauzasiyanı analitik üsulla ifadə etmir. Azərbaycan dilində *səbəb olmaq, məcbur etmək, təhrik etmək, vadar etmək* kimi fellər də bu qəbildəndir. Kauzasiya bu fellərin leksik mənasıdır, yəni bu fellər kauzasiyanı qrammatik cəhətdən yox, leksik cəhətdən ifadə edir. Həmin fellər digər fellərlə sintaktik əlaqəyə girərək kauzasiyanın dilin leksik-sintaktik səviyyəsində ifadəsinə kömək edir. Qordon E.Y. yazır ki, “*велеть, принуждать, заставлять, приказать, позволить, дать* tipli felləri kauzativlik semantikasi digər leksik mənalara qarışmayan xüsusi kauzativ fellərə aid etmək lazımdır” (1.11). Həmin müəllif bir də yazır ki, “onların funksiya lərinin çoxu roman, german dillərində köməkçi fellərə yaxındır: onlar kauzativ konstruksiya təşkil edir. Lakin slavyan dillərində analitik kauzativlər yoxdur, hər şeydən əvvəl xüsusi kauzativ fellərdə özlərinin leksik mənalara saxlanılır, ona görə də onların rolunu köməkçi hesab etmək olmaz” (1.11). Deməli, rus dilində bu anlayışın qrammatik ifadəsi yoxdur. Alexander Letuchiy yazır ki, “rus dili kauzativ mənanı qrammatik cəhətdən ifadə edən dillər sinfinə aid deyil”. Bir nümunəyə baxaq.

Я заставил его думать об этом. (Onu bu haqda düşünməyə məcbur etdim.)
 $r_i k r_j s_j$

Я kauzativ situasiyanın antedenti, *его думать* konsekvəntidir. *Думать* nəticədir (r_j). Kauzativ situasiyanın müəyyənədiçi konstantı olan *k* isə *заставлять* leksik vahidi vasitəsilə ifadə olunmuşdur.

Deməli, kauzasiya (səbəb-nəticə) mənasına malik feli leksik vahidlər digər fellərlə sintaktik əlaqəyə girərək bu anlayışın dilin leksik-sintaktik səviyyəsində ifadəsini yaradırlar. Bu cür ifadə olunma digər vasitələrdən daha universaldır. Çünki bu ifadə üsulu kauzasiya leksik mənasına malik olan fellər vasitəsilə olur.

Sonda deməliyik ki, kauzasiya anlayışının bütün dillərdə qrammatik ifadəsi olmasa da, hər bir dilin bu anlayışı ifadə etmək üçün üçün müəyyən vasitə və imkanları var.

Ədəbiyyat

1. Гордон Е.Я. “Кauзативные глаголы в современном русском языке” – Автореф. дис. ...канд. филол.наук. – М., 1981.
2. Гордон Е.Я. Кauзативные глаголы в современном русском языке. Диссертация кандидата филологических наук. Душанбе, 1981, 191с
3. Касевич В.Б. “Элементы общей лингвистики”, М., Наука, 1977, 183с

4. Лопатин, В.В. “Грамматическая категория”, // Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990, 666с, с401
5. Недеяков В.П., Сильницкий Г.Г. “Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив”, Л., 1969, с5-18, 369с
6. Переверзев К.А. “Семантика каузации на фоне лексической и пропозициональной типологий”, // Вопросы языкознания, 1996, No 5, с107-118
7. Ярцева В.Н. “Типология языков и проблема универсалий” // Вопросы языкознания, No 2, М., 1976, с6-16
8. Ярцева В.Н. “Контрастивная грамматика”, М., Наука, 1981, 112с
9. Dixon R.M.W. “A semantic approach to English grammar”, Second edition, USA, Oxford University press, 2005, 543p
10. Kulikov L.I. “Causatives”, Language typology and language universals, Volume 2/2. Halbband/ Tome 2, Berlin, 2001, p886-898
11. Letuchiy A. “Time reference in Russian causative constructions”. The Russian verb, Oslo Studies in Language 4 (1) / 2012, Oslo, Oslo University, p31-54 Vol 4, No 1 (2012), 304p
12. Pauli Salo “Causatives and the empty lexicon: a minimalist perspective”, Helsinki, 2003, 293p
13. www.oxforddictionaries.com

L.Yusifova

The expression of the notion of causation in the language.
Summary

The article deals with the expression of the notion of causation in the language. In the article the expression of the notion has been represented in the lexycal, morphological, syntactyc and the lexyc-syntactyc levels of language. The research has been done on the base of the examples of Azerbaijan, Russian, English and French. In the result of the research it has been clear that this notion has the different means of expression in different languages.

Л.Юсифова

Выражение каузативности в языке
Резюме

В статье исследуются вопросы, касающиеся каузативности. В статье были представлены выражение каузативности в лексическом, морфологическом, синтаксическом, лексико-синтаксическом ярусах языка. Исследование было проведено на материалах азербайджанского, английского, русского, французского языков. В результате исследования было выявлено, что данное понятие имеет различные средства выражения в разносистемных языках.

Rəyçi: Tünzalə Baxşıyeva
 filologiya elmləri doktoru

ÜZEİR HƏSƏNOV
Bakı Dövlət Universiteti, dissertant
uzeyirhasanov56@gmail.com

FELİ SİFƏT VƏ FELİ BAĞLAMANIN MÜRƏKKƏB ŞƏKİLÇİLƏRİ

Açar sözlər: mürəkkəb şəkilçilər, feli sifət, feli bağlama, mənsubiyyət şəkilçiləri, leksik şəkilçilər, qrammatik şəkilçilər, morfoloji əlamət.

Ключевые слова: составные суффиксы, причастие, деепричастие, притяжательные суффиксы, словообразовательные суффиксы, окончания, морфологический признак.

Key words: complex affixes, participle, adverbial, possession affixes, lexical affixes, grammatical affixes, morphology sign.

Məqalədə müasir Azərbaycan dilində feli sifət və feli bağlamanın bəzi mürəkkəb şəkilçilərinin tədqiqinə yer verilmişdir. Bu şəkilçilərin tərkibi ayrı-ayrılıqda araşdırılmış, omonimlik xüsusiyyəti və mürəkkəbləşmə səbəbləri göstərilmişdir. Digər mürəkkəb şəkilçilərlə oxşar və fərqli cəhətləri təhlil olunmuşdur.

Müasir Azərbaycan dilində bəzi leksik şəkilçilərdə olduğu kimi, qrammatik şəkilçilərdə də mürəkkəbləşmə prosesi özünü göstərir. İsmi bəzi hal və mənsubiyyət şəkilçilərində, həmçinin feli bəzi sadə şəkillərinin morfoloji əlamətlərində bunu görmək mümkündür.

Məlumdur ki, dilimizdə bir və iki hecalı mürəkkəb şəkilçilər kəmiyyət etibarı ilə daha çoxdur və işlənmə dairələri genişdir. Tərkibi üç hecadan ibarət olan şəkilçilərə az hallarda rast gəlinir. İki və üç hecalı mürəkkəb şəkilçilərə müxtəlif nitq hissələrində rast gəlinərsə də, belə şəkilçilər feli təsriflənməyən formalarında çoxluq təşkil edir. Həm feli sifət, həm də feli bağlamanın bir çox şəkilçilərinin tərkibi bir neçə hissədən ibarətdir.

İki hecalı şəkilçilər: -acaq², -ası², -malı² -dığım, -dığın, -dığ (feli sifət), -anda², -madan², -dıqda⁴, -dıqca⁴, -ınca⁴, -arkən², -ırkən⁴, -mışkən⁴ və s. (feli bağlama)

Üç hecalı şəkilçilər: -dığımız, -dığınız, -dıqları (feli sifət)

Dilimizdə feli sifət, feli bağlama və zaman şəkilçiləri bir-birinə yaxın funksiyalar yerinə yetirir. Məsələn -dıq⁴ müstəqil şəkilçi kimi nə feli sifət, nə də feli bağlamada işlənmir. Bununla belə -dıq⁴ şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birlikdə feli sifət, -da², -ca² şəkilçiləri ilə birgə feli bağlama yaratmağa xidmət edir. Müasir Azərbaycan dilində sərbəst işləmə bilməməsi -dıq⁴ ünsürünün mənsubiyyət şəkilçiləri və yerlik halın şəkilçisi ilə birləşməsinə təsir edən amillərdəndir. Belə şəkilçilərdə birinci tərəf aparıcı mövqedə dayanır.

Feli sifət şəkilçilərində mürəkkəbləşmə: Məlumdur ki, feli sifət zamana görə dəyişməsə də, şəkilçiləri müxtəlif zaman anlayışı bildirir. İndiki zaman mənalı -an², keçmiş zaman mənası ifadə edən mənsubiyyət şəkilçili -dıq⁴ və -mış⁴, gələcək zaman mənalı -acaq², -malı², -ası² feli sifətin şəkilçiləridir. Bu şəkilçilərin çoxunda mürəkkəbləşmə prosesi müşahidə olunur.

Felin lazım şəklinin morfoloji əlaməti ilə eyni səs tərkibinə malik olan -ası² şəkilçisi iki tərkib hissədən ibarətdir: -a² və -sı⁴. -a² şəkilçisi qədim türk dillərində

müxtəlif funksiyalar yerinə yetirmişdir. Feli sifət, feli bağlama, xüsusilə də, felin arzu şəklində bunu görmək mümkündür. $-sı^4$ ünsürü semantik baxımdan bu şəkilçiyə yaxın olduğu üçün birləşmə prosesini sürətləndirmiş və nəticədə hər biri müstəqil formant kimi işlənən bu şəkilçilər qovuşmuşdur. Məsələn: danışıl-ası (söz), gör-ül-əsi (iş). Bu şəkilçinin tərkibi ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Bəzi tədqiqatçılar $-a^2$ şəkilçisini indiki-gələcək zaman şəkilçisi kimi, bəziləri isə feli ad kimi götürürlər. Zaman şəkilçiləri ilə başqa şəkilçilərin də qovuşa bildiyini nəzərə alsaq, $-sı^4$ şəkilçisinin zaman şəkilçisi ilə qovuşması daha məntiqli görünür. Əgər $-a^2$ şəkilçisi hərəkəti gələcəklə bağlayırsa, $-sı^4$ isə ona arzu, istək məzmunu verir. Müasir Azərbaycan dilində $-a^2$ şəkilçisinin felin arzu şəklinin morfoloji əlaməti olduğunu da nəzərə alanda belə qənaətə gəlmək olar ki, $-sı^4$ şəkilçisi $-a^2$ -nın məzmununu tamamlayır. $-ası^2$ şəkilçisində arzu və zaman mənalarının üst-üstə düşməsi tərəflərin müxtəlif dövrlərdə eyni parametrlərdə kəsişməsi ilə bağlı olmuşdur. H.Mirzəzadə "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" kitabında $-ası^2$ şəkilçisinin zaman formantı kimi XIII-XIV əsrlərdən məlum olduğunu qeyd edir. Feli sifət şəkilçisi kimi isə XVII əsrdən sonra sabitləşmişdir.

Mürəkkəbləşmə prosesinin əsas cəhətlərindən biri tərəflərdən birinin müstəqil işləmə bilməməsi ilə bağlıdır. Bu mənada feli sifətin mənsubiyyət şəkilçili $-dıq^4$ şəkilçisini nəzərdən keçirmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi $-dıq^4$ ünsürü ayrılıqda işləndikdə hər hansı mənə ifadə etmir. Yalnız mənsubiyyət şəkilçiləri ilə qovuşması nəticəsində feli sifət şəkilçisi kimi fəaliyyət göstərə bilər. $-dıq^4$ ünsürünün mənsubiyyət şəkilçiləri ilə qovuşmasından iki və üçhecalı mürəkkəb şəkilçilər formalaşır. I, II və III şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birləşdikdə ikihecalı, hər üç şəxsin cəminin şəkilçiləri ilə birləşdikdə isə üçhecalı mürəkkəb şəkilçilər əmələ gəlir. $-dı-ğım$, $-dı-ğın$, $dı-ğı$ (ikihecalı), $dı-ğı-mız$, $dı-ğı-nız$, $dıq-la-rı$ (üçhecalı)

$-acaq^2$ şəkilçisi də feli sifət, felin qəti gələcək zamanı, həmçinin feldən isim düzəldən şəkilçi kimi eyni tərkibə malikdir. Bu şəkilçinin semantik məzmununu nəzərə alaraq onu həm adlara, həm də fel əsaslarına qoşub yeni sözlər yaratmaq mümkündür. Müasir dilimizdə $-acaq^2$ şəkilçisi vasitəsilə cisim və zaman anlayışı bildirən isimlər düzəlir. Məsələn: Dayanacaq adamla dolu idi- cümləsində $-acaq$ şəkilçisi isim düzəldən leksik şəkilçi, Bu əzablara dayanacaq gücüm qalmayıb-nümunəsində isə feli sifət şəkilçisi kimi işlənmişdir. Bu şəkilçi $-a^2$ şəkilçisinin qədim türk dillərində işlənən $-çaq$ morfemi ilə birləşməsindən yaranmışdır. $-a+çaq$ ($-acaq$). Müasir Azərbaycan dilində $-caq^2$ şəkilçisi həmçinin feli bağlama şəkilçisi kimi işlənir. (gör-cək, baxcaq, gələcək və s.) Zərf düzəldən $-ca^2$ şəkilçisi və feli bağlamanın $-dıqca^4$, $-ınca^4$ şəkilçilərinin tərkibindəki $-ca^2$ ünsürü "çaq" $-caq$ leksik vahidindən törəmişdir.

$-acaq^2$ feli sifət şəkilçisi kimi bəzən mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir. yaz-acağ-ım (məktub), de-yəcəy-in (söz), bax-acağ-ımız (film) və s. Amma $-dığım^4$ şəkilçisindən fərqli olaraq $-acaq^2$ şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçiləri olmadan da işləmə bilər. yazıl-acaq (məktub), deyil-əcəcək (söz), baxıl-acaq (film) və s. Müasir Azərbaycan dilində həm $-acaq^2$, həm də mənsubiyyət şəkilçiləri ayrı-ayrılıqda müstəqil şəkilçi kimi mövcuddur.

Feli sifətin mürəkkəb şəkilçilərindən biri də $-malı^2$ şəkilçisidir. Felin vacib şəklinin morfoloji əlaməti ilə omonimlik xüsusiyyətinə malik olan bu şəkilçinin feldən isim və sifət düzəldən $-ma^2$ və adlardan sifət düzəldən $-lı^4$ formantının birləşməsindən yaranıldığını qeyd etmək olar. Müasir dilimizdə bu şəkilçilər ayrılıqda isim-

dən düzəlmiş sifət, ayırmaq mümkün olmadıqda isə mürəkkəb feli sifət şəkilçisi kimi işlənir. Qızdır-ma-lı (uşaq), dondur-ma-lı (tort) sifət, gül-məli (əhvalat), ye-məli (meyvə) feli sifət. Bu şəkilçiləri fərqləndirən zaman feli sifətin inkarda işlənməsini, həmçinin təsirli və təsirsiz ola bildiyini də nəzərə almaq lazımdır.

Feli bağlama şəkilçilərində mürəkkəbləşmə: Feli bağlamanın, demək olar ki, əksər şəkilçilərində mürəkkəbləşmə prosesi özünü göstərir. Bu şəkilçilərin bir qisminin tərkibi müstəqil hissələrdən, bəzilərinin tərkibi isə ayrılıqda işlənə bilməyən hissə ilə müstəqil şəkilçilərin qovuşmasından formalaşmışdır.

-madan² şəkilçili feli bağlamalar əsas feldəki işin tərzini, bəzən də zamanını bildirir. Tərkibi -ma² şəkilçisi ilə zaman mənalı -da² və -n ünsürünün birləşməsindən yaranmışdır. Məlumdur ki, -ma² şəkilçisi həm fellərdə inkarlığın morfoloji əlaməti, həm də isim və sifət düzəldən leksik şəkilçi kimi omonimlik xüsusiyyəti daşıyır. Feli bağlamanın bir çox şəkilçiləri inkarda işlənə bildiyi halda -madan² şəkilçisi inkarlığın əlamətini qəbul etmir. Həmçinin felin inkar şəkilçisində olduğu kimi – madan² şəkilçisinin də vurğu qəbul etmədiyini nəzərə alsaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, bu şəkilçinin tərkibindəki -ma² ünsürü məhz inkar şəkilçisidir. Ümumiyyətlə, felin inkarlıq şəkilçisi bütün dövrlərdə öz morfosemantikasını qoruyub saxlamışdır. Ona görə də buradakı -ma² inkarın əlaməti kimi qəbul oluna bilər. Türkoloqlar -dan² şəkilçisinin yerlik halın alət hal ilə birləşməsindən əmələ gəldiyini qeyd edirlər. Yəni ikihecalılıqdan təkhecalılığa doğru gedərək strukturca dəyişmişdir. Sonradan -ma² inkarlıq şəkilçisi ilə birləşərək hərəkəti tərzə görə tamamlayıb feli bağlama şəkilçisi əmələ gətirmişdir.

"... -da, -də ismin yerlik hal şəkilçisidir. Lakin bu şəkilçi zaman bildirən il, ay, gün kimi sözlərə əlavə edildikdə ismin halını bildirmək xüsusiyyətindən çox bir hadisənin müəyyən dərəcədə konkret zamanını bildirmək xüsusiyyətini əldə edir. Bu, o deməkdir ki, həmin sözlərdə iştirak edən -da, -də şəkilçisi ismin yerlik halını bildirmək funksiyasından zaman zərfi əmələ gətirmək funksiyasına doğru meyil edir".(3;144) S.Cəfərovun fikrinə istinad edərək -madan² şəkilçisinin tərkibindəki -da² şəkilçisinin zaman anlayışı bildirdiyini qeyd etmək olar. Deməli, bu şəkilçinin həm zaman, həm tərz bildirməsini nəzərə aldıqda -da² ünsürünün zaman, -n ünsürünün tərz bildirməsi fikri üzərində dayanmaq olar. -ma² (inkar) + da² (zaman) + n (terz) = madan² (feli bağlama). Məsələn: dayan-madan, bil-mədən, gör-mədən və s.

Zaman mənalı feli bağlamaların yaranmasında mühüm rol oynayan -dıqda⁴ şəkilçisi də iki müxtəlif hissədən təşkil olunub. -dıq⁴ ünsürünün mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birgə feli sifət şəkilçisi kimi işləndiyini qeyd etdik. Feli bağlamada da -dıq⁴ hissəciyi müstəqil işlənə bilmir. Bu şəkilçi ilə ismin yerlik hal şəkilçisinin qovuşmasından zaman mənalı feli bağlamalar formalaşmışdır. (yaz-dıq-da, danış-dıq-da, gör-dük-də və s.) Q.Kazımov "Müasir Azərbaycan Dili" dərsliyində bu şəkilçi haqqında danışarkən qeyd edir: "Yerlik hal statik haldır, hərəkət tələb etmir və qoşma qəbul etmir. Ona görə də -dıq və -da şəkilçiləri birləşərək feli bağlama şəkilçisi kimi formalaşmışdır: aldıqda, gəldikdə, bildikdə və s."(5;299) -dıq⁴ şəkilçisi -dan çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işləndikdə isə qoşma ilə işlənə bilər. Tərkibi iki hissədən ibarət olan bu şəkilçini Q.Kazımov haqlı olaraq feli bağlama hesab etmir. Ən əsas da ona görə ki, feli bağlamalar qoşmalarla işlənə bilmir.(5;299)

Əsas feldəki işin davam etmə müddətini bildirən -dıqca⁴ şəkilçisi -dıq⁴ və -ca² ünsürlərinin birləşməsindən yaranmışdır. -dıqda⁴ şəkilçisində olduğu kimi bu

şəkilçidə də $-dıq^4$ hissəciyinin olması belə deməyə əsas verir ki, bu şəkilçilər bir-birinə yaxın funksiyalar yerinə yetirir. Feli bağlamanın bu şəkilçisi mürəkkəbləşmə prosesindən keçərək sadələşmiş, sonra başqa şəkilçi ilə birləşmişdir. Bu da dildə gedən diferensiaslaşma və inteqrasiya prosesi ilə bağlıdır. (bax- $-dıq$ -ca, gör- $-dük$ -cə, oxu- $-duq$ -ca və s.)

$-ınca^4$ mürəkkəb feli bağlama şəkilçilərindən biridir. Şəkilçinin tərkibi $-ın^4$ və $-ca^2$ hissələrindən ibarətdir. Birinci tərkib hissə ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Bəzi tədqiqatçılar bu şəkilçini feli bağlamanın tarixi şəkilçisi kimi, bəziləri isə yiyəlik hal şəkilçisi kimi qeyd edir. Q.Kazımovun fikrinə görə $-ın^4$ feli sifət şəkilçisidir və $-an^2$ şəkilçisinin qədim qapalı variantıdır. Müəllifin əsas götürdüyü prinsip isə $-ınca^4$ şəkilçisinin hal şəkilçisi qəbul edib qoşmalarla işləmə bilməsidir. Ona görə də müəllif bu şəkilçi birliliyinin feli sifətə aid xüsusiyyətləri itirdiyini qeyd edərək formalaşmaqda olan feli bağlama şəkilçisi kimi təqdim edir.(5;302)

Bildiyimiz kimi $-araq$, $-ərək$ şəkilçisi vurğudan asılı olaraq həm feli bağlama, həm də zərf düzəldən leksik şəkilçi kimi işləmə bilər. Çaparaq, qaçaraq tipli sözlərdə vurğu şəkilçinin ilk hecasına düşdükdə feli bağlama, ikinci hecasına düşdükdə zərf hesab olunur. Yəni şəkilçinin təyinatının dəyişməsinin göstəricisi kimi vurğu meydana çıxır. Feli bağlamanın bu şəkilçisində bəzən sözdüzəldicilik xüsusiyyəti nəzərə çarpır. Məsələn: $-ərək$ ilə $-dən$ şəkilçisinin birləşməsindən bilərəkdən sözü yaranmışdır. Amma bu şəkilçilərin birləşməsinə əsaslanıb onları mürəkkəb şəkilçi adlandırmaq düzgün deyil. Çünki bu şəkilçilər kompleks birləşmədir və onları birləşdirən sonuncu hecaya düşən vurğudur.

Feli bağlamanın zaman mənası bildirən şəkilçilərindən olan $-anda^2$ şəkilçisi $-an^2$ feli sifət şəkilçisi ilə $-da^2$ yerlik hal şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. Bu birləşmədən hərəkəti zamana görə tamamlayan feli bağlama formalaşmışdır. (bax- $-an$ -da, danış- $-an$ -da, düşün- $-ən$ -də, gör- $-ən$ -də) Feli bağlamanın bu şəkilçisi bəzən $-andan^2$ şəklində də işlənir. Bu zaman $-an^2$ şəkilçisi $-dan^2$ çıxışlıq hal şəkilçisi ilə birləşir və qoşmalarla da işləmə bilər. $-anda^2$ şəkilçisində, həmçinin $-dıqda^4$ şəkilçisində yerlik hal güclü sintezə məruz qalaraq vahid mənə əmələ gətirmişdir. $-oxu$ -yanda, $-oxu$ -duqda, gör- $-əndə$, gör- $-dükdə$ və s.)

Əsasən, zaman mənalı feli bağlamalar əmələ gətirən $-arkən^2$, $-ırkən^4$, $-mışkən^4$ şəkilçiləri feli bağlamanın məhsuldar şəkilçilərindəndir. M.Hüseynzadənin fikrinə görə, bu şəkilçilər qeyri-qəti gələcək, indiki və nəqli keçmiş zaman şəkilçiləri ilə ikən ədatının birləşməsindən formalaşmışdır. (4;196) $-arkən$, $-ərəkən$, $-irkən$, $-mışkən$ şəkilçilərini fel kökünə və ya başlanğıc formasına əlavə etdikdə zaman və hal-vəziyyət məzmunlu feli bağlamalar əmələ gəlir. İkən bu zaman başqa sözlərdən fərqli olaraq sözün kökünə deyil, zaman şəkilçilərinin üzərinə artırılır. $-ar^2$ -kən (danış- $-arkən$), $-ır^4$ -kən (danış- $-ırkən$), $-miş^4$ -kən (danış- $-mışkən$)

"kən" ikən morfeminin "i" hissəsinin müəyyən məqamlarda düşərək işlənən formasıdır. Bu zaman əvvəlki mənaya hər hansı xələl gəlmir. Yəni $-kən$ zaman şəkilçilərinə artırılarkən mövcud mənasını saxlaya bilər. Tədqiqatçıların fikrinə görə, bu, mürəkkəbləşmə yox, adi sıralanmadır.

Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilində feli bağlamalar hallanmır. Bir çox feli bağlama şəkilçilərinin tərkibində hal şəkilçisinin olmasına əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, tarixən feli bağlamalar hal şəkilçiləri ilə işlənmiş, sonralar bu xüs-

siyyətinə itirdiyi üçün həmin hal şəkilçiləri feli bağlama şəkilçilərinin tərkibində daşlaşmışdır. ($dıq^4-da^2$, ma^2-da^2-n , an^2-da^2 və s.)

Orta əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş -iban şəkilçisindən XIX əsrə qədər geniş istifadə olunmuşdur. Bu şəkilçi müasir dilimizdə istifadə olunmasa da, axısqa türklərinin dilində indi də fəal işlənməkdədir. -iban şəkilçisi $-ib^4$ və an^2 şəkilçilərinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Dilimizdə uzun müddət işlənmiş -iban şəkilçisi feli bağlama funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bu fikrə istinad edərək qeyd etmək olar ki, şəkilçinin tərkibindəki $-an^2$ feli bağlama şəkilçisi olmuşdur. Sonradan $-an^2$ feli bağlama şəkilçisi kimi fəaliyyətini dayandırmış və -iban sadələşməyə məruz qalmışdır. Müasir Azərbaycan dilində $-ib^4$ feli bağlama, $-an^2$ isə feli sifət şəkilçisi kimi fəaliyyət göstərir.

Feli sifət və feli bağlamanın mürəkkəb şəkilçilərinin xarakteristikasını aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar.

1. Feli sifət və feli bağlamanın mürəkkəb şəkilçiləri ən azı iki hissədən ibarətdir.
2. Bu şəkilçilərin tərkibindəki bəzi şəkilçilər dildə müstəqil şəkildə mövcud ola bilmir.
3. Bu şəkilçilərin tərkibi kəmiyyət etibarilə iki, bəzən də üç hecadan ibarət olur.
4. Eyni formant müxtəlif şəkilçilərlə birləşərək feli sifət və feli bağlamada işləyə bilər. ($-dıq+ım$, $-dıq+da$, $-dıq+ca$)
5. Feli sifət və feli bağlamanın bəzi şəkilçiləri fonetik hadisələrə məruz qalaraq sadə və ya mürəkkəb quruluş yaradır.
6. Bu şəkilçilər söz daxilində parçalanmaya məruz qalmırlar.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S "Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər" Bakı 1968
2. Cəfərov S "Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı" Bakı ADU 1960
3. Cəfərov S "Müasir Azərbaycan dili" Bakı "Şərq-qərb" 2007
4. Hüseynzadə M "Müasir Azərbaycan dili" Bakı "Şərq-qərb" 2007
5. Kazımov Q "Müasir Azərbaycan dili" Bakı "Elm və təhsil" 2010
6. Həsənov H "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" Bakı 1988
7. Həsənov İ "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" Bakı 2007
8. Əfəndiyeva T "Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti" Bakı "Elm" 1980

У.Гасанов

Составные суффиксы причастий и деепричастий Резюме

Основываясь на методе описания, в статье дано место исследованию некоторых составных суффиксов причастий и деепричастий в современном азербайджанском языке. Состав этих суффиксов исследован в отдельности, выяснены причины осложнения и признаки омонимии. Анализированы аннотационные и различающиеся от других составных суффиксов признаки суффиксов причастий и деепричастий. Особое внимание уделено исследованию двусложных и трёхсложных суффиксов.

U.Hasanov

Some complex affixes of participle and verbal adverb

Summary

Grounding to descriptive method in the article in modern Azerbaijan language researching of some complex affixes of participle and adverbial. The composition of these affixes was investigated separately, feature of Homonymy and reasons of complicating were chased. Similar and difference aspect with other complex affixes were analyzed. consisting of two of three syllables of participle and verbal adverb was analyzed.

Rəyçi: Tofiq Hacıyev
filologiya elmləri doktoru, professor

ЛЕЙЛА СЕЙИДЗАДЕ
Азербайджанский Университет Языков
leyla-suleymanova9@rambler.ru

АСПЕКТЫ ГЛОБАЛИЗАЦИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: qlobal dil, beynəlxalq ünsiyyət, kommunikativ əhəmiyyət, qloballaşma prosesi.

Ключевые слова: глобальный язык, международное общение, коммуникативная ценность, процесс глобализации.

Key words: global language, international communication, communicative importance, the process of globalization

Появление единого международного языка кроме таких причин, как стремления людей к объединению, развитие международных и языковых контактов, объясняется свойствами, находящими отражение в языке и являющимися важными для понимания его развития. Для выявления причин возникновения единого, глобального языка наибольший интерес представляет первая особенность развития языка, касающаяся характера его взаимодействия со средой.

Термин «глобальный язык» впервые введен в лингвистический обиход английским ученым Дэвидом Кристалом [1, p.5]. Понятия «глобальный» - «международный» являются относительно эквивалентными друг другу. Основное отличие между ними заключается при подходе к международному языку как к искусственному и вспомогательному, что исключает (по крайней мере, на настоящем этапе развития человечества) возможность его функционирования в качестве государственного языка нескольких стран. Искусственный язык по определению не поддерживается основными социальными факторами, необходимыми для его всемирного распространения. Если же предположить, что международный язык является одним из живых мировых языков, то, безусловно, его характеристики совпадают с теми, которые присущи глобальному, а анализируемые понятия являются тождественными. Под основными характеристиками глобального/международного языка подразумевается следующие:

1. Употребление в качестве основного государственного в нескольких странах.
2. Употребление в основных государственных институтах в тех странах, где он не является государственным.
3. Лидерство среди прочих иностранных языков при изучении в государственных учебных заведениях.
4. Наличие соответствующей социальной базы.
5. Высокая степень употребления при осуществлении разного рода международных контактов.

Следовательно, под термином «глобальный язык» необходимо понимать один из естественных мировых языков, получивший широкое распространение ввиду благоприятных общественно-исторических условий развития на-

ции-носителя этого языка и соответствующий основным предъявляемым к нему требованиям, как то: употребление в качестве основного государственного в нескольких странах, использование в основных государственных институтах в тех странах, где он не является государственным, приоритетное положение среди прочих иностранных языков при изучении в государственных учебных заведениях, высокая степень употребления при осуществлении различных международных контактов.

Очевидно, что английский язык соответствует всем условиям, предъявляемым к глобальному. Под термином «глобальный английский язык» мы понимаем распространяющийся и функционирующий в настоящее время английский язык, обеспечивающий международное общение и способствующий объединению мирового сообщества.

Прежде всего, о глобализации английского языка свидетельствует его широкое распространение в мире. Так, в бывших британских колониях английский язык стал не просто вторым языком, но и частью культуры: это официальный язык в Нигерии, один из государственных языков Замбии, язык правительства, законодательной системы и образования в Сингапуре.

Кроме того, именно английский язык является приоритетным среди изучаемых иностранных языков в мире, что объясняется, в первую очередь, необходимостью международного общения [2, p.303].

В настоящее время все более заметна тенденция к использованию именно английского в качестве языка международного общения и, следовательно, придание ему роли глобального. Кроме того, английский является рабочим для многих международных организаций: ЮНЕСКО, Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), Международной гражданской авиации (ИКАО), Международного валютного фонда, Международной организации труда и др. Нужно учесть, что не все из перечисленных организаций имеют штаб-квартиры в англоговорящих странах. Центральные учреждения ЮНЕСКО находится в Париже, ВОЗ – в Женеве, ИКАО – в Монреале. Однако английский язык является основным рабочим языком этих организаций, что, безусловно, свидетельствует о его глобальной значимости [3, с.65-66].

Английский язык занимает лидирующее положение среди шести ведущих официальных языков – на 1985 г. он был признан таковым в 63-х странах. Далее следовали французский (34), испанский (23), арабский (22), немецкий (8), португальский (7).

Как мы уже отмечали наиболее широкое распространение языка возможно в случае экономического процветания страны-родины этого языка. Очевидно, что подобный критерий применим не только к отдельной стране, но и к определенному языковому сообществу в целом. Высокий уровень развития языкового сообщества обуславливает выбор определенного языка при осуществлении международных деловых контактов.

О глобализации английского языка свидетельствуют такие сферы его распространения, как области науки и техники. Появление новых средств связи, например, влечет за собой новой документации, привлечение новых специалистов и создание единых коммуникационных стандартов. Глобальный

английский язык является *lingua franca* для сферы информационных технологий. Интернет может служить основным примером его распространения.

Увеличивающаяся скорость распространения Интернета в мире, благодаря мощным средствам коммуникации увеличивает необходимость универсального языка, который мог бы обеспечить понимание «Киберкорреспондентов» во всем мире. Доминирование английского языка в процентном содержании среди языков Сети объясняется тем, что на нем пишутся почти 70% сайтов, поскольку большинство сайтов являются коммерческими и сделаны в США. Кроме того, поскольку стоимость двуязычных и многоязычных сайтов в Интернете очень низкая, то значительное число страниц в Сети в неанглоговорящих странах появляется на английском языке [4, p. 35].

Согласно статистике, до 80% информации в глобальной сети хранится на английском языке. Посредством Интернета английский язык присутствует в каждой стране, а с увеличением числа персональных компьютеров – и в каждом доме. Интернет-связь в развитом мире превалирует над телефонной, что особенно распространено в научном мире. Поскольку в настоящее время английский язык является основным языком науки, то с приходом глобальной сети Интернет он становится предпочтительным для еще большего числа пользователей.

Кроме Интернета проводником английского языка в мире является спутниковое телевидение. Так, Star TV, самая крупная спутниковая компания, вещающая в странах Азии, транслируется на английском и китайском языках, имеющих самую большую аудиторию в мире. Музыкальное телевидение MTV приносит английский язык, в частности, его американский вариант, посредством музыкальных передач и распространения поп-культуры. Продукция на английском языке наиболее востребована на мировом рынке. Кроме того, компании, размещающие свою рекламу в странах Южной и Юго-Восточной Азии и заинтересованные в потребителях среднего класса, пользуются для достижения своих целей именно английским языком. Эти факты еще раз подтверждают глобальную роль английского языка.

Многие исследователи считают, что о способности английского языка к глобализации свидетельствует присущие ему особые характеристики. Так, авторы книги «The Story of English» считают, что английский имеет три отличительные черты, благодаря которым он может стать общемировым. Во-первых, в отличие от прочих европейских языков, в английском род имени существительного определяется значением, для этого не требуется артикль мужского, женского или среднего рода. Во-вторых, его грамматика отличается определенной степенью гибкости. Это касается достаточно упрощенной системы окончаний, возможности перехода из одной части речи в другую, что допустимо только в английском языке. Например, *bus* может быть существительным (*to drive a bus*) и глаголом (*to bus children to school*). В-третьих, вокабуляр английского языка на 80% состоит из слов иностранного происхождения, что делает его доступным для понимания большинством жителей планеты. Генетическое разнообразие его корней – кельтские, германские, романские – объясняет его общность практически со всеми языками Европы [2, p.302].

К особым характеристикам английского языка относится и его коммуникативная ценность, которая характеризует язык как семиотическую систему хранения и передачи информации, выполняющую широкие функции межнационального средства общения. Среди признаков английского языка как языка международного общения отмечается достаточность форм для многообразия семантической выразительности, приоритетность в выражении многих сфер человеческой деятельности, развитость стилистико-функциональной дифференциации и межпереводимость [5, с.9].

Отметим, что Д.Кристал, в отличие от упомянутых исследователей, не считает наличие у языка особых характеристик определяющим фактором при получении им глобального статуса. По его мнению, на это не влияют ни характеристики внутренней структуры языка, ни размер вокабуляра, ни участие в формировании мировой литературы, так же, как и возможные сложности при восприятии языка (например, в орфографии) не могут препятствовать его распространению [1, р. 7].

Мы считаем, что уникальность глобализации английского языка объясняется совокупностью всех факторов и заключается как в особых, присущих ему характеристиках, так и в благоприятных с исторической точки зрения условиях развития английского языкового сообщества. Из всех языков на планете английский самый гибкий и наиболее быстро реагирующий на меняющуюся реальность язык, и он первый отражает эти новые реалии, тем самым оказывая столь значительное влияние на развитие человечества. При этом английский язык в то же время не является «великим и недосягаемым», для него характерна способность изменяться на любом уровне.

Английский язык имеет статус международного, глобального, являясь проводником межкультурной коммуникации, основным языком более чем 300 миллионов людей, приоритетным при изучении в большом количестве стран, имеющим ряд способствующих этому характеристик. Заметим, что глобальный, или международный, английский язык значительно отличается от британского английского. Со времен Шекспира английский язык продолжал меняться. Мы можем говорить не только о влиянии английского на мировые языки, но и об обратных процессах. Развиваясь, английский язык обогащается новыми словами из местных языков. Например, слова *kangaroo* и *boomerang* были заимствованы в английский из языка австралийских аборигенов, а *turban* – из индийского. С развитием средств коммуникации, радио, телевидения и туризма все эти различные типы английского смешались, что объясняет принятие британским вариантом английского особенностей американского или австралийского вариантов. Кроме того, заимствуются слова из других языков – французского, немецкого, испанского, итальянского, арабского. Таким образом, английский продолжает меняться и развиваться, ежегодно обогащаясь сотнями новых слов.

Свидетельством глобального распространения английского языка является влияние, оказываемое им на прочие мировые языки, проявляющееся, в основном, в заимствовании большого числа лексических единиц английского происхождения. Многие страны стремятся противостоять этому влиянию, и

наиболее явно подобные тенденции прослеживаются во Франции и Германии, где существуют такие варианты, как *Deuglish* и *Franglais*.

Такое глобальное явление как всемирное распространение английского языка не может не иметь соответствующих последствий и оказывает влияние, с одной стороны, на развитие мировых языков и всего мирового общества, а с другой, на процессы, протекающие в английском языке.

Стремление человечества к объединению в последние годы выражается в глобализации многих сфер жизни и, в частности, культурной. Надо отметить, что в настоящее время в лингвистике проблема «язык и культура» приобретает новое прочтение. Ранее в центре внимания находилось отражение в языке специфики культуры народа – ее носителя.

Большинство исследователей, не отрицая преимущества США, считают влияние, оказываемой этим государством в большей степени негативным, чем позитивным. Так, Н.Гарделз признает, что возможности американских специалистов, производящих видео продукцию, компьютерное обеспечение и средства информации, огромно. Однако среди фильмов высокого качества на видеорынок других стран проникают и так называемые «культурные отходы». По мнению Н.Гарделз, за последние годы американские СМИ способствовали распространению войны и насилия, и большую роль в этих процессах сыграли телевидение и кинематограф [6, p. 19-20].

В свете проблемы связи языка и культуры необходимо отметить процессы, сопровождающие языковую и культурную глобализацию. С.Хантингтон, в частности, выделяет три таких направления.

1) Во-первых, в процессе глобализации экономики глобальная культура и глобальный язык и привносимые с ним ценности, сопровождают интернационализацию деловой сферы жизни общества.

2) Во-вторых, одновременно с культурными ценностями происходит распространение и интернационализация ценностей и идеологии западной интеллигенции. Посредниками в этом процессе являются фонды, научные сообщества, неправительственные организации и межнациональные учреждения, выполняющие социальную или культурную миссию.

3) К процессам третьей группы относится распространение так называемой масс-культуры.

Основным ее источником является «McWorld» (термин предложен B.R.Barber. [7, p.53-65]. Хантингтон относит данный процесс к категории вестернизации («westernization»), поскольку масс-культура имеет, по его мнению, западные, а точнее американские, корни.

Безусловно, все вышеперечисленные процессы взаимосвязаны, а английский язык является определяющим звеном в этой цепи. Господство английского языка в этих сферах вполне оправдано: он стал средством международного экономического, технологического и научного общения, следовательно, изучение английского языка в настоящее время в большей степени обусловлено прагматическими целями, чем интересом к языку как таковому. В отличие от предыдущих этапов его распространение вызвано не могуществом британской или американской империи, а внутренними процессами, прев-

рашающими его в самостоятельную культурную силу, принимаемую большинством людей в мире.

Нельзя сказать о позиции лингвистов, считающих, что глобальное распространение английского языка оказывает не только положительный эффект на развитие человечества. Бертран Манциасси, представитель Европейского бюро мало употребляемых языков в Европе, считает, что употребление мирового языка в значительной степени мешает лингвистическому разнообразию. По его мнению, английский язык постепенно загоняет в угол такие национальные европейские языки, как датский или голландский. К возможным минусам глобализации также относят:

1) образование элитного одноязычного языкового класса в обществе, представители которого будут снисходительно относиться ко всем остальным языкам;

2) выделение особого, более привилегированного класса носителей языка, имеющих преимущество перед изучающими язык;

3) снижение интереса к изучению других языков [по 1, р. 98].

При рассмотрении подобных точек зрения следует учитывать условия, сопровождающие их появление. Так, вопрос об опасности исчезновения уникальных языков и о необходимости национальной индивидуальности встал особенно остро в последние годы, хотя процесс исчезновения языков происходит со времени их появления, и всегда был обусловлен социальным, военным или экономическим доминированием определенных сообществ. По мнению Д.Кристалла, влияние глобального английского языка на развитие местных языков производит обратный эффект. В таких условиях повышается национальное языковое самосознание, становятся более очевидными проблемы, связанные с развитием местных языков [1, р. 18]. Таким образом, нельзя противопоставлять национальную или культурную индивидуальность необходимости международного общения, явления должны существовать одновременно.

Проблема преимущества носителей языка перед изучающими его, определяемая Кристаллом как «языковая власть» («linguistic power»), решается на уровне образования. Обучение глобальному языку, начатое на ранних ступенях образования, при грамотном построении процесса и необходимой поддержке приводит к языковой компетентности и снимает проблему доминирования жителей англоговорящих стран в сферах бизнеса или науки.

Что касается вопроса о снижении интереса к изучению других языков, то в данном случае следует говорить об отношении человека к собственным способностям, не связанным с влиянием английского языка. Глобальное распространение английского языка не вызывает ослабления интереса к другим языкам. Так, согласно проводимым исследованиям, в школах Австралии японский язык изучается как основной иностранный, а в США больше внимания уделяется изучению испанского, что, вероятно, можно объяснить экстралингвистическими причинами.

В связи с этим уместно отметить, что в школах нашей страны ситуация говорит в пользу английского языка, причем его отрыв от официально преподаваемых немецкого и французского значителен.

Существует также точка зрения, согласно которой глобальное распространение английского языка может отрицательно сказаться на самих его носителях. Несмотря на то, что такое положение английского языка несет им определенные преимущества (повышается самооценка, уровень уверенности, появляется экономическая выгода), распространение культуры англоговорящих стран (в первую очередь, США и Великобритании) делает их жителей незащищенными как нацию и в какой-то мере лишает национальной индивидуальности.

По нашему мнению, последствия глобального распространения английского языка в настоящее время возможно только предполагать. Однако, с уверенностью можно говорить о самом явлении глобализации, в короткие сроки прошедшем путь от теоретически возможного до реально существующего.

Литература

1. Crystal D. English As A Global Language. – CUP, 1997. – 150 p.
2. McCrum R., Cran W., MacNeil R. The Story of English. – London: Faber and faber, 1992. – 468 p.
3. Эндерби К. Может ли существовать международный язык? // Международная жизнь. – 1990. - №5. – с. 63-71.
4. Baccassino L. F. Internet - The Flagship of Global English-2000
5. Сытина Н.А. Лексика английского языка в интерлингвистическом аспекте: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Волгоград, 1999. – 19 с.
6. Gardels N. America's cultural influence is waning - New Perspectives Quarterly – 1998 - v. 15 №5. - P. 19-20.
7. Barber B. R. Jihad Vs. McWorld. - The Atlantic Monthly - 1992 – Vol. 269, №. 3. - P. 53-65.

Leyla Seyidzadeh

Aspects of the English language globalization Summary

The emergence of a global language has many causes: the desire of the international community to the union, the expansion of international contacts, simultaneous appearance in the different cultures of the new phenomena that require common concepts. Artificial languages could not cope with the international function because of the unnatural origin and limited areas of use. All these requirements of a global language correspond English. It gets the status of the main target language in the world, it is used during most of the economic and political meetings. The main advantage of the global English language is simplicity.

Leyla Seyidzadə

İngilis dilinin qloballaşma aspektləri

Xülasə

Qlobal dilin yaranması üçün bir çox səbəblər var: birləşməyə dünya cəmiyyətinin cəhdi, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi, eyni zamanda vahid anlayışları tələb edən yeni hadisələrin müxtəlif mədəniyyətlərdə yaranması. Qeyri-təbii mənşə və istifadə sferalarının məhdudluğu səbəbindən süni dillər beynəlxalq funksiyaların öhdəsindən gələ bilməzdi. Qlobal dilin bütün bu tələblərinə ingilis dili cavab verir. O, dünyada ən çox öyrənilən dil statusuna məxsusdur, bu dildən iqtisadi və siyasi danışıqların əksəriyyəti zamanı istifadə olunur. Qlobal ingilis dilinin əsas üstünlüyü sadəliqdir.

Rəyçi: Dosent Qönçə Əbdülrəhimova

YEGANƏ ABBASOVA
ADİU
yeganaabbasova@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏN TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ SEMANTİK UYĞUNLUQLAR

Açar sözlər: ingilis dili, semantika, Azərbaycan dili, uzlaşmalar, tərcümə.

Ключевые слова: английский язык, семантика, азербайджанский язык, координация перевод

Key words: English, semantic, Azerbaijani, agreement, translation.

Mətnə ifadə olunan referensial mənalardan verilməsi zamanı məna tərcüməsinin uyğun olmaması tərcüməçinin əsas rastlaşdığı problemdir.

Məna vahidləri – morfemlər, sözlər, sabit söz birləşmələri – öz referensial mənalara ilə tam həcmdə uyğun olan 2 müxtəlif dil yoxdur.

Bunu xüsusən 2 müxtəlif dillərin - azərbaycan və ingilis söz tərkibinin materialları əsasında nümayiş etdirmək olar.

2 dilin leksik vahidləri arasında semantik uyğunlaşmaların bütövlükdə 3 əsas tiplərə aid etmək olar.

- 1) Tam uyğunlaşma
- 2) Qismən uyğunlaşma
- 3) Uyğunlaşmanın olmamağı

Bu 3 tiplərə ayrı-ayrılıqda baxaq, tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi üçün xüsusi maraq və çətinlik təşkil edən, 2 sonuncu tipi nəzərdə tutmalıyıq.

Müxtəlif dillərin leksik vahidlərinin referensial mənası ilə bütöv həcmdə tam uyğunlaşması halları nisbətən azdır. Bu sözlər birmənalıdır, yəni 2 dildə ancaq bir leksik mənası var: onların sayı dilin leksikonunda olan ümumi söz cümləsi ilə müqayisədə nisbətən azdır.

Bura aşağıda göstərilən leksik qrupa məxsus olan sözlər aiddir.

- 1) Xüsusi və coğrafi adlar :

Norman – Nomon

Moskva – Moscow

Polşa – Poland

- 2) Elmi və texniki terminlər, məs :

Loqaritm – logarithm

Hidrogen – hydrogen

Proton – proton

Ekvator – equator

Voltmetr – voltmeter

- 3) Verilmiş 2 sözün semantikasına yaxın olan bəzi qrup sözlər, əksər ayların adı ilə bağlıdır:

Məs : Sentyabr – september

Oktyabr – october

Noyabr – november

Bura say kimi özünə məxsus söz qrupu aiddir : milyon – million

Elə düşünmək olmaz ki, yuxarıda verilən qrupların bütün sözləri tam uyğunlaşmalar cərgəsinə aiddirlər.

Belə ki, əksər hallarda sözlər – terminlər çoxmənalılıqla xarakterizə olunurlar və başqa dildə bir yox, bir neçə uyğunluqları var. İngilis termini – power – fizikada – güc, qüvvə, enerji; – riyaziyyatda isə həmçinin dərəcə – mənalərini daşıyır.

Xüsusən texniki terminologiya fərqlənir; belə ki, Azərbaycan termini “kamera” – ingilis dilində chamber, compartent, camera (fotoaparət), tube (təbərin kamerası), cell (həbsxanada kamera – otaq).

Bir ölkəyə aid olan nadir və yaxud az məşhur olan adlar adətən birmənalı və tam uyğun olurlar. Məs: Oxlu kirpi – porcupine; Qızıl qaz – flamingo.

Lakin yaxşı tanınmış heyvanların adları nəyin ki, zooloji terminlərə, hətta ümumi işlənən leksikaya daxildirlər və bununla çoxmənalılıq qazanırlar.

Məs: ingilis sözü “tiger” – “pələng” mənasından savayı bu mənalrı daşıyır. Qəddar insan, təhlükəli rəqib, davakar, xuliqan, dələduz.

Nadir hallarda 2 dildə çoxmənalı sözlərdə tam uyğunluğa rast gəlmək olar. Belə ki, Azərbaycan sözü “şir” ingilis sözü “lion” kimi bu mənalrı daşıyır: 1) nəhəng yırtıcı heyvan; 2) məşhur, dəb qoyan adam; 3) bürc və zodaik işarəsi.

Çox geniş yayılmış hallardan biri də 2 leksiki vahidlərinin müqayisədə uyğunluğudur. Hər dildə sözlərin böyük əksəriyyəti çoxmənalılıqla xarakterizə olunur, bununla belə bir dildə sözün mənalının sistemi, adətən başqa dilin mənalı sistemi ilə tam uyğun olmur.

Belə də müxtəlif hallar müşahidə olunur. Hərdən sözün məna dairəsi başqa dildə olan həmin sözün məna dairəsində də geniş olur.

Belə ki, Azərbaycan dilində “xasiyyət” ingilis “character” ilə belə məna kəsb edir.

- 1) İnsanın psixoloji xüsusiyyətlərinin cəmi
- 2) Möhkəm iradə, məqsədə çatmaqda iradə
- 3) Xüsusiyyət, keyfiyyət, nəyin isə orijinallığı

İngiliscə “character” – də elə bir məna var ki, o Azərbaycan sözündə yoxdur və Azərbaycan dilində ayrı sözlərlə verilir.

- 4) ad, şöhrət;
- 5) yazılı zamanət, xarakteristika;
- 6) fərq, cizgi, əlamət, keyfiyyət;
- 7) məxsusiyyət;
- 8) ədəbi obraz, qəhrəman, pyesdə iştirak edən şəxs;
- 9) çap işarələri, hərflər, simvol.

Geniş yayılmış hallardan biri də odur ki, 2 söz həm uyğun, həm də uyğun olmayan mənalı daşıyır.

Belə ki, Azərbaycan sözü “masa” və ingilis sözü “table” ancaq mebel əşyası mənasında uyğundurlar, lakin başqa mənalarda fərqlənirlər: Azərbaycan dilindəki masa sözünün “təam, qida” (“masa və mənzil”, “pəhriz masası”) və “müəssisə”, dəftərxanada şöbə (məs. tapıntı masası, pasport masası) kimi mənalrı var. Hansı ki, ingilis “table” sözündə yoxdur və ingilis dilində bu mənalı belə sözlərlə ifadə olunurlar: board, food cooking, diet and office, department.

O biri tərəfdən isə ingilis dilində “table” sözü elə bir mənalara daşıyır ki, bunlar azərbaycan dilində yoxdur və onlar belə sözlərlə verilir: lövhə, pülət, cədvəl, dağ yaylası və.s.

Bir qədər başqa hallar o zaman olur ki, 2 söz müxtəlif dillərdə öz referensial mənalara ilə uyğunlaşsın, demək bu dillərin birində elə söz var ki, verilmiş anlayış növlərini təyin edir, amma başqa dildə belə bir söz olmur. Belə ki, “mebel əşyası” mənasını daşıyan azərbaycan sözü “masa” və ingilis sözü “table” tam uyğunlaşırlar, lakin masanın müxtəlif növlərindən biri olan “yazı masası” sözünü təyin etmək üçün ingilis dilində “desk” sözü var, o zaman ki, azərbaycan dilində bu anlayış üçün söz birləşməsi – yazı masası işlətmək lazım olur.

Azərbaycan sözü “ev” ingilis sözü “house” “bina” və “sülalə” mənalarda uyğundur. (məs. Romanovlar evi, - the House of Romanovs), lakin ayrı mənalarda uyğun gəlmirlər: azərbaycan sözü ev, ocaq, yaşayış yeri mənası var, bu da ingilis sözü “home” ilə uyğun gəlir, həmçinin “müəssisə, idarə” mənası var, o da tərcümə olanda kontekstə baxılır:

- 1) uşaq evi – children’s və ya orphanage
- 2) ticarət evi – commercial firm
- 3) islahat evi (yeri) – reformatory
- 4) oyun evi – gambling house və ya casino
- 5) dəlixana – lunatic asylum

İngilis sözü “house”-un bir çox mənalara var ki, onlar azərbaycan sözü “ev”-də yoxdur. Məs. parlament palatası (the House of commons).

Bir qədər ayrı xarakter daşıyan hallar var ki, onları başqa dillə müqayisədə bir dildə mənanın qeyri diferensiallığı adlandırmaq olar.

Belə ki, azərbaycan dilində “əl və qol” sözü var, ona da ingilis dilində 2 söz uyğun olur- arm və hand, onlar da özlüklərində daha dar məna daşıyır: “arm” – yuxarı ətraf-çiyindən biləyədək, hand isə-bilək. Lakin azərbaycan sözü “əl” bütöv ətraf deməkdir.

Analoji olaraq azərbaycan sözü “ayaq”da bütöv aşağı ətrafda ingilis dilinin 2 sözü uyğundur-leg-ayaq, pəncə istisna etməklə və “foot”-pəncə.

Azərbaycan dilində “barmaq” sözünə insan bədəninin hissəsi mənasına ingilis dilində 3 söz uyğundur.

“finger”-əldə barmaq “thumb”-əldə baş barmaq və “toe”-insanların və heyvanların ayaqlarında barmaq.

Belə analoji misallar çox gətirmək olar.

Saat {watch, clock, alarm clock

Yorğan {blanket, quilt

Dan {dawn, evening glow, sunset

Velosiped {bicycle, tricycle

Yeməkhana {dining-room, mess, canteen, refectory

Sıyıq {porridge, gruel

Rahat {comfortable, convenient

İmtina etmək {abstain

Özünü saxlamaq {refrain

Ayrı hallarda, azərbaycan sözləri ilə müqayisədə semantik cəhətdən diferensiyalaşmayan ingilis sözləri var.

Stove {soda, pilətə (mətbəx)}
Cold {zökəm, soyuqlama}
Cherry {albalı, giləs}
Strawberry {bağ çiyləyi, meşə çiyləyi}
Story {hekayə, povest}
Poem {şer, poema}
Blue {mavi, göy}
Stale {boyat, ağır hava}
To wash {qab yumaq, paltar yumaq}
To draw {aralamaq, çəkmək, örtmək}

Qeyd etmək lazımdır ki, söhbət sözlərin çoxmənalılıqlarından getmir demək olmaz ki, Azərbaycan sözləri əl və ayaq-ın 2 mənası var və yaxud ingilis cherry-nin 2 müxtəlif albalı və giləs mənasını daşıyır. Yuxarıda qeyd olunmuş halda bu sözlərin ancaq 1 mənası var, lakin bu mənanın həcmi ayrı dildə olan uyğunlaşmalardan fərqli olaraq bütövlüklə genişdir.

Bu baxılan hal prinsipial olaraq o haldan fərqlənir ki, nə zaman hər hansı bir dildə olan bir sözün müxtəlif mənalılarına başqa bir dilin müxtəlif sözləri uyğun gəlir. Məs: Azərbaycan dilində “nədən isə olmuş və yaxud xəsarət almış insan” mənasını daşıyan “qurban” sözünə ingilis dilində “victim” sözünə uyğundur, lakin Allahə gətirilən qurbanlıq bir əşya və ya heyvan və “kənüllü nədənsə imtina etmək” mənasını daşıyan söz “Sacrifice” sözüdür.

Azərbaycan dilində olan “dəmir” və “çuqun” sözləri 2 müxtəlif metalların adı kimi izah olunur. Məs: dəmirin və çuqunun istehsalı ingilis sözü “iron” və “cast iron” (çuqun) kimi olan söz birləşməsi var.

Analoji olaraq Azərbaycan sözü “stul” (kətil) və “kreslo” ingilis sözləri “chair” və “armchair” uyğun gəlir.

Dilimizdəki “oğurlamaq, qaçıрмаq” ingilis sözü “Kidnap” - uyğundur, lakin qayının qaçırılmasına qaldıqda “abduct” feli işlədilir.

Bu misallardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dili lazım olanda insan əlinin hər hansı bir hissəsinə işarə etmək üçün xüsusi sözlər işlədilməsinə imkan verir. Məs: çiyin, bilək, lakin Azərbaycan dilində semantiki cəhətdən diferensial olmayan “əl” sözü ingilis sözü “arm” və “hand” arasında olan fərqi dəqiqləşdirməyə imkan verir, ancaq ingilis dili isə bu fərqi dəqiqləşdirməyi – məcbur edir.

Beləcə ingilis dilinin vasitələri ilə “albalı və giləs” arasında olan fərqi, yaxud “göy rəng və mavi rəng” arasında dəqiqləşdirmək olar.

Ancaq, belə bir diferensiasiya növünə ehtiyac olmayan halda ingilis dili oxucunun sərəncamına semantiki bölünməyən “cherry, blue” verir.

Belə ki, Azərbaycan dilindən ingilis dilinə “əl” tərcümə olunan zaman hər dəfə “arm” and “hand” arasında seçim etmək lazımdır.

Məs: O, əlində kitab tutmuşdur cümləsində “hand” sözünün istifadəsini tələb edir.

Lakin “O, əlində (qucağında) uşaq tutmuşdur” cümləsi isə “arm” sözünün istifadəsini tələb edir.

“O əlindən yaralanmışdır” belə tərcümə oluna bilər – He was wounded in the arm.

Tərcümə üçün çoxmənalılıq kimi, belə hal o mənada, çətinlik törədir ki, semantik cəhətdən diferensial olmayan sözün verilməsi zamanı, mümkün olan uyğunluqlar arasında seçim aparmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. O.I.Turkseven, E.I.Hacıyev, A.R.Hüseynov. «A Practical Grammar of Contemporary English», Bakı-Qismət. 2009.
2. Y.seyidov. «Azərbaycan dilinin qrammatikası». 2002.
3. L.M.Xanbutayeva: Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində infinitiv (ümumi tipoloji tədqiqat) [Mətn] : filologiya e.n.al.dər.a. üçün təq. ed. dis.: 10.02.20/L.M.Xanbutayeva; Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 2004.
4. A.M.Qurbanov «Müasir Azərbaycan ədəbi dili».
5. Müasir Azərbaycan dili, 3 cildə. Morfologiya, Bakı – 1980.
6. J.Berman «English Grammar», 1977.
7. B.A.Ilyish «The structure of Modern English». Leningrad, 1971.
8. G.Overbeke «The contrastive analysis of languages», Oxyx, 1972.

E.Аббасова

Семантическая координация английского языка в процессе перевода на
родной языке
Резюме

В статье рассматриваются семантическая координация английского языка в процессе перевода на родной язык, их трудности и пути их преодоление в семантике английского языка, а также некоторые проблемы синхронного перевода в литературе и лингвистики. В статье также анализируются разные виды перевода в современном английском языке, их семантики и лексические варианты перевода на родной язык.

Y.Abbasova

Semantic agreement on the process from English to the native language
Summary

The article is devoted to the semantic agreement on then process from English to the native language its difficulties in the ways of elimination in semantic of English also some problem of synchronous translation in literature and linguistic.

The article also analyses various kinds of translation imp modern English, ips semantical and lexic variants of translation the nature language.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
filologiya elmləri namizədi, dosent

NAILƏ QƏDİMOVA
ADIU
naila@mail.ru

TƏYİNEDİCİ CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ TƏYİNEDİLƏN CÜMLƏ ÜZVÜ ARASINDA SİNTAKTİK-SEMANTİK ƏLAQƏLƏR

Açar sözlər: cümlə üzvləri, sintaktik-semantik əlaqə, dəqiqləşdirici cümlə üzvü, tabeli mürəkkəb cümlə, mürəkkəb cümlə, həmcins üzv, ümumiləşdirici söz.

Ключевые слова: члены предложения, синтаксический-семантический связь, уточняющие члены предложения, сложное предложения, однородный член, обобщающие слова.

Key words: part of speech, syntactic-semanticaly relation, antecede part of speech, complex sentence words.

Dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin işləndiyi bütün dillər üçün universalıya təşkil edir. Məsələn, ingilis dilinümlənin “bütöv”ü ifadə edən üzvündən sonra gələn və özündən qabaqkı həmin həmcins cümlə üzvünün anlayış həcmi məhdudlaşdırır və dəqiqləşdirən, “hissə”ni ifadə edən cümlə üzvü və ya üzvləri dəqiqləşdirici cümlə üzvü adlanır. Bu əlamət dəki aşağıdakı cümləyə diqqət yetirək: At this very hour, on the veranda of the Silver Inn at Sharon, Distric Attorney Mason, with his assistant Burton Burleigh, Coroner Heit and Earl Newcomb, and the redoubtable Sheriff Slack, paunched and scowling, yet genial enough in ordinary social intercourse, together with three assistants - first, second and third deputies Kraut, Sissel and swenk - conferring as to the best and most certain methods of immediate capture .

(J.Galsworthy)

Buradakı *three assistants* birləşməsi *first, second and third deputies Kraut, Sissel and Swenk* ifadəsi vasitəsi ilə dəqiqləşdirilir.

Eləcə də Azərbaycan dilində :

Bir vaxtlar belə bir oyuncaq vardı : şüşə, kürə, içində də cürbəcür, rəngbərəng çinqillar, yarpaqcıqlar - əsl kəhrabada həkk olub qalmış yarpaqlar kimi (Anar).

Nümunədə *şüşə kürə, içində də cürbəcür, rəngbərəng çinqillar, yarpaqcıqlar - əsl kəhrabada həkk olub qalmış yarpaqlar kimi* söz birləşməsi kompleksi cümlənin *oyuncaq* mübtədasının dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir.

Göründüyü kimi bütün bu hallarda dəqiqləşdirici cümlə üzvü anlayışı bir sözü və ya bir söz birləşməsinə əhatə edir. Həmin vəziyyətdə dəqiqləşdirilən cümlə üzvü ilə dəqiqləşdirici cümlə üzvü arasında sintaktik idarə əlaqəsi özünü göstərir: dəqiqləşdirilən **“hissə”** dəqiqləşdirici **“hissə”**ni hal və kəmiyyətə görə idarə edir.

Başqa variantda dəqiqləşdirici cümlə üzvü funksiyasını təkcə söz və söz birləşməsi deyil, bütöv cümlə və hətta cümlələr qrupunda yerinə yetirə bilər. Bu zaman dəqiqləşdirilən cümlə üzvü ilə dəqiqləşdirici cümlə üzvləri arasında sintaktik-funksional münasibətlərin dəyişilməsi müşahidə olunur.

Cümlədə dəqiqləşdirilən üzvlə dəqiqləşdirici üzv arasında sintatik əlaqələrin pozulması yolu ilə parçalanma baş verir; bu zaman dəqiqləşdirici cümlə üzvü ayrıca

bir cümlə şəklində təşəkkül tapır, başqa sözlə, dəqiqləşdirici cümlə üzvü funsiyasında artıq hansısa bir söz və ya söz birləşməsi deyil, ayrıca bir müstəqil cümlə çıxış edir. Belə vəziyyətdə dəqiqləşdirici cümlə üzvü ilə dəqiqləşdirilən cümlə üzvünün iştirak etdiyi parça arasında iki münasibət formalaşır:

1) tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlə təşəkkül tapır;

2) dəqiqləşdirici cümlə üzvü funksiyasında çıxış edən komponentin struktur-semantik hədudları genişlənir və “bütöv” ilə hissə arasındakı məna əlaqəsi kiçik abzas və ya frazafövqü vəhdət boyunca yayılır. Birinci halda dəqiqləşdirici üzv funksiyasını bütöv bir müstəqil cümlə öz üzərinə götürür və bu zaman dəqiqləşdirilən cümlə arasında morfoloji əlaqə (hala və kəmiyyətə görə uzlaşma) qırılır və sintaktik-semantik əlaqə münasibətləri meydana gəlir; nəticədə tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlə formalaşır, məsələn: *And, motionless, old Jolyon stared at the wall; but for his open eyes, he might have been asleep...* (J. Galsworthy)

Burada *but for his open eyes, he might have been asleep* cümləsi *old Jolyon stared at the wall* ifadəsindəki hərəkəti təsvir etməklə onun tərzini dəqiqləşdirməyə xidmət edir. İki komponent arasında tabesizlik əlaqəsi qurulsa da, bunlar hamısı birlikdə sintaktik vəhdət halında başa düşülür.

Bu misallar müxtəlif səviyyələrdə vurulmuşdular- hündür yerdən vurulanı da vardı və elə aşağıda vurulanları da vardı... (Anar)

Göstərilən nümunədə *hündür yerdən vurulanı da vardır və elə aşağıda vurulanları da vardı* cümləsi bütövlükdə prepozisiyada gələn hissənin feli xəbərini izah edir, başqa sözlə, yerinə yetirilmiş işin tərzini dəqiqləşdirir; iki cümlənin birləşməsi tabesizlik əlaqəsi əsasında həyata keçirilir.

В следующие дни наступила другая забота: мы должны были надлежащим образом подготовиться к царскому смотру.

(А.Новиков-Прибой) Burada verilmiş ikinci cümlə əvvəlki cümlənin mübtədasını (забома) dəqiqləşdirir. Məhiyyətinə görə tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi əksər hallarda baş cümlənin hansısa bir komponentini dəqiqləşdirdiyi üçün tabeli mürəkkəb cümləyə də bütövlükdə cümlənin dəqiqləşdirici üzvü kimi baxmaq olar: *In the bravery of light gloves, buff waistcoats, feathers and frocks, the family were present - even Aunt Ann, who now but seldom left the corner of her brother Timothy's green drawing-room, where, under the agis of a plume of dyed pampas grass in a light blue vase, she sat all day reading and knitting, surrounded by the effigies of three generations of Forsytes.* (J. Galsworthy)

Burada ə nisbətdə “**hissə**”lərdən yalnız biri göstərilir, ancaq bu halda həmin “**hissə**” (Aunt Ann) yenidən dəqiqləşdirilən üzvə çevrilir və postpozisiyasında gələn *who now but seldom left the corner of her brother Timothy's green drawing-room, where, under the agis of a plume of dyed pampas grass in a light blue vase, she sat all day reading and knitting, surrounded by the effigies of three generations of Forsytes* budaq cümləsi vasitəsi ilə əlavə izah olunur. Mürəkkəb cümlənin baş cümləsinin istənilən üzvünü, söz, söz birləşməsi və ya budaq cümləsi vasitəsi ilə, budaq cümləsinin istənilən üzvünü, söz və ya söz birləşməsi vasitəsi ilə, eləcə də həm baş, həm də budaq cümlələrin istənilən üzvünü həmin şəkildə dəqiqləşdirmək mümkündür, lakin bu zaman dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin sayı artıqca cümlənin həddən artıq genişlənməsi, bir tərəfdən, ünsiyyət zamanı onun məna həcminin dolaşdırılmasına və adekvat qavranılmasında çətinliklərin meydana gəlməsinə

səbəb olur, digər tərəfdən isə, mətnin başqa dillərə tərcüməsini ciddi problem qarşısında qoyur. Dəqiqləşdirici üzvün cümlədəki yerinin vəriasiyası da müşahidə olunur. Bir qayda olaraq, indiyədək təklif edilmiş tərifindən [bax: 2,s.503] də göründüyü kimi, dəqiqləşdirici cümlə üzvü dəqiqləşdirilən komponentdən sonra gəli və deməli, cümlənin əvvəlində işlədilə bilməz - ondan əvvəl mütləq “bütöv” anlayışı verilməlidir. Normal vəziyyətdə dəqiqləşdirici üzvü cümləni tərkibində (intapozisiyasında) yerləşir. Dilçilikdə dəqiqləşdirici cümlə üzvünün hələlik yalnız b mövqeyinə diqqət yetirilməşdir. məsələn:

Since his retirement from house agency, a profession deplorable in his estimation, especially as to its auctioneering department, he had abandoned himself to naturally aristocratic tastes. (J. Galsworthy) Göründüyü kimi, ingilis mətnində *especially as to its auctioneering department* cümləsinin ortasında gəlir və özündən qabaqki *a profession deplorable in his estimation* söz birləşməsini dəqiqləşdirir.

Ancaq bununla bele, zəngin nümunələr göstərir ki, dəqiqləşdirici cümlə üzvü cümlənin tərkibindən çıxarılıb, postpozisiyada da yerləşdirilə bilər. Bu zaman ümumilikdə vəziyyətin əlavə təsvirinə ehtiyac yaranır. Məsələn, yuxarıda işlətdiyimiz cümlənin ikinci hissəsinə diqqət yetirək:

In the bravery of light gloves, buff waistcoats, feathers and frocks, the family were present - even Aunt Ann, who now but seldom left the corner of her brother Timothy's green drawing-room... Burada *even Aunt Ann* əvvəlki parçanın postpozisiyasında yerləşdirilmiş və buna görə də əlavə dəqiqləşdirməyə ehtiyac yaranmışdır. *who now but seldom left the corner of her brother Timothy's green drawing-room...*

Eləcədə aşağıdakı nümunələrdə postpozisiyaya çıxarılmış dəqiqləşdirici üzvlər situasiyanın əlavə izahatla dəqiqləşdirilməsini şrtləndirir.

Salonun orta sıralarından birində ikicə nəfər əyləşmişdi - rejissor və rəssam. Daha doğrusu, rəssam rejissorun arxasında - daldakı sırada oturmuşdu, rejissorun çiyni üzərindən irəliyə ayrılıb səhnəyə baxırdı...

Bədii əsərdə dəqiqləşdirici cümlə üzvlərinin sayının coxaldılmasından həm də bədii portret yaradılmasında geniş istifadə edilir, daha dəqiq desək, yazıçının bədii portret yaratma üsulu həm də əqiqləşdirici cümlə üzvlərindən geniş istifadə etməyə yol açır. Məsələn : June stood in front, fending off this idle curiosity - a little bit of a thing as somebody once said, “all hair and spirit,” with fearless blue eyes, a firm jaw, and a bright colour, whose face and body seemed too slender for her crown of red-gold hair. (J.Galsworthy) Burada həmçinin dəqiqləşdiricilik funksiyasının bütöv bir cümlə hədudlarından çıxaraq frazafövqü vəhdət boyu yayılması da müşahidə olunur:

Mrs. Septimus Small was the tallest of the four sisters; her good, round old face had gone a little sour, an innumerable pout clung all over it, as if it had been encased in an iron wire mask up to that evening, which, being suddenly removed, left little rolls of mutinous flesh all over her countenance. Even her eyes were pouting. It was thus that she recorded her permanent resentment at the loss of Septimus Small. (J.Galsworthy)

Eləcə də: Bu avqust başqa avqust idi: Dördüncü həftə idi ki, hərərət ölçənin cıvəsi 39-40 dərəcədən aşağı enmirdi ki, enmirdi. Hava şəffaf, ama bir qədər bulaşlıq horranı andırırdı (Anar).

Həmcins cümlə üzvləri də ümumiləşdirici sözə nisbətə dəqiqləşdiricilik funksiyasını yerinə yetirir. Məlum olduğu kimi, ümumiləşdirici sözlər həmcins üzvləri daha ümumi şəkildə əks etdirməyə xidmət edən cümlə üzvü funksiyasında işlədilən söz və ya söz birləşməsidir. Ümumiləşdirici sözlə həmcins üzv arasında çox vaxt ən yaxın və ya ən uzaq cins anlayışı münasibətləri özünə yer tutur [bax : 1 ; 2, s.213-214]. Bu baxımdan ümumiləşdirici sözlə dəqiqləşdirilən cümlə üzvü arasında eynilik diqqəti cəlb edir: fərq yalnız bundadır ki, ümumiləşdirici söz həmcins üzvlərdən sonra gəldiyi halda, dəqiqləşdirilən cümlə üzvü həmcins üzvlər şəklində təzahür edən dəqiqləşdirici cümlə üzvlərindən qabaq işlədilir. Bununla yanaşı, belə bir hal da müşahidə olunur : bəzən ümumiləşdirici söz dəqiqləşdirici cümlə üzvlərindən sonra gəlib onların özünü izah edə bilər . Bu zaman dəqiqləşdirici cümlə üzvləri intrapozisiyada yerləşir və ondan sonra gələn ümumiləşdirici-dəqiqləşdirici sözlər mötərizədə verilir, məsələn : Seated in a row close to one another were three ladies - Aunts Ann , Hester (the two Forsyte maids) , and Juley (short for Julia) ... (J.Galsworthy) Burada cümlədə işlədilmiş *the two Forsyte maids* söz birləşməsinin yerini dəyişməkdə olardı:

Seated in a row close to one another were three ladies - the two Forsyte maids - Aunts Ann, Hester, and Juley (short for Julia)...

Sanki bütün bayaqkı ehtiraslı danışmaları, odlu şikayətləri, acı sözləri, bir qədər süni hərəkətləri - bütün bunlar hamısı bədən paltarı tarım saxlayan kimi onu gərgin və kip saxlayırdı (Anar). Verilmiş cümlədəki bütün bunlar hamısı ümumiləşdirici ifadə kimi özündən qabaq gələn [onun] ehtiraslı danışmaları , odlu şikayətləri , acı sözləri , bir qədər süni hərəkətləri həmcins cümlə üzvlərinin sadalanmasını sanki yekunlaşdırır, onları dəqiqləşdirmir. Əksinə, bu kompleksdə dəqiqləşdiricilik funksiyası əvvəldə gələn həmcins üzvlərin üzərinə düşür: «hissə» əvvəldə, “bütöv” isə sonra gəlir. Deməli, burada dəqiqləşdirmə hadisəsindən daha çox, bəlkə, yekunlaşdırma hadisəsindən daha çox, bəlkə, yekunlaşdırma hadisəsindən danışmaq olar. Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri impilisit şəkildə də verilə bilər; bu zaman yalnız semantik əlaqəyə diqqət yetirmək lazım gəlir. Məsələn:

Feyzullanın ayaqları sızıldayırdı, səhərdən məşqdə ayaq üstə idi, həm də anadangəlmə yastıyaq idi... (Anar).

Verilmiş cümlədə *səhərdən məşqdə ayaq üstə idi, həm də anadangəlmə yastı-ayaq idi* komponenti Feyzullanın ayaqlarının sızıldamasının səbəblərini dəqiqləşdirməyə xidmət edir və buna görə də dəqiqləşdirici üzvlə dəqiqləşdirilən feli xəbər arasında impilisit tərzdə mövcud olan semantik-sintaktik münasibətlər haqqında danışmaq mümkündür. Abzasdaxili eyni münasibət aşağıdakı misalda da özünü göstərir: Сентябрь укарачивал дин и удлинял ночи. По утрам чувствовалась приятная прохлада. Прозрачнее становились дали , яснее вырисовывались берега, омываемые водами финского залива. (А.Новиков-Прибой) Məndə müxtəlif nitq növlərinin bir-birinə münasibəti fonunda da dəqiqləşdirilən cümlə üzvü ilə dəqiqləşdirici cümlə üzvü arasında cümlə fəvqü semantik-sintaktik əlaqələr özünü göstərir: How often had not Nicholas Treffry said to him : “ You could do anything, Jo , if you weren't so d-damned careful of yourself!” Dear old Nick! Such a good fellow , but a reckety chap! The notorious Treffry! He had never taken any care of himself . So he was dead... (J.Galsworthy) Bu halda müəllif nitq *How often had not Nicholas Treffry said to him : “ You could*

do anything, Jo , if you weren't so d-damned careful of yourself! ” ilə yarımqıq vasitəsiz nitq Dear old Nick! Such a good fellow , but a rackety chap! The notorious Treffry! He had never taken any care of himself. So he was dead arasında frazafövqü vəhdət daxilində əlaqə qurulmuş olur.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M izahlı dilçilik terminləri, Bakı: Maarif,1989.
2. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов, М.: Просвещение, 1976.

Н.Гадимова

Синтактико-семантические связи между уточняемыми и уточняющими членами предложения Резюме

Уточняющие члены предложения могут быть выражены как отдельными словами, так и самостоятельными или придаточными предложениями. Во всех этих случаях между уточняемыми и уточняющими членами предложения возникают синтактико-семантические взаимоотношения, где грамматически управляющую функцию выполняют уточняемые компоненты. Порой даже семантические связи «целого» и его «части» могут распространяться по всему периметру абзаца или сверхфразового единства. Статья посвящена рассмотрению этого положения и служит расширению представлений о понятии синтактико-семантических связей, существующих между традиционными компонентами высказывания.

N.Qadimova

Syntactico-semantic relation between autecedent and anteceder part of spech Summary

Anteceder par of speech may be determined so as a constituent word as a free word or a supordionote clause. At al these situation siuratico-semantic relation between anteceder and anteceder par of sheech.

The articl is devoted to the investigation of this situation and serves to the spreading of the syntacico-semarical relation which exists between.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
filologiya üzrə fəlfəsə doktoru, dosent

NƏRMİNƏ QULİYEVA
ADİU
narmin@mail.ru

DİLÇİLİKDƏ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN TƏDQIQINƏ DAİR

Açar sözlər: dilçilik, frazeologiya, ingilis dili, azərbaycan dili, semantika.

Ключевые слова: лингвистика, фразеологизм, английский язык, азербайджанский язык, семантика.

Key words: linguistic, phraseological, english, azerbaijani, semantic.

Nitqin dəqiqliyi və ifadəliliyi sözlərin, ifadələrin qanunauyğun şəkildə işlədilməsindən asılıdır. Biz nitqimizi müəyyən qrammatik qaydalar əsasında qururuq. Sözlər kimi, bütövlükdə bir məna ifadə edən sabit birləşmələr də dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Bir çox hallarda müəyyən mənanı bildirmək məqsədi ilə tək bir sözdən yox, vəhdət təşkil etmiş sözlər qrupundan da istifadə olunur.

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin mənasına **frazeologiya** deyilir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, **phrases-ifadə, logos-nəzəriyyə, elm** sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və grammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə və s. tədqiq edir.

1. Ümumi və xüsusi frazeologiyanın öyrənilməsi tarixi.

“Frazeologiya” terminini dilçilik aspektində ilk dəfə **Şarl Balli** işlətmişdir. O, söz birləşmələrinin iki tipini qeyd edərək yazır ki, birləşmələrin birisi sözlərin sabit olmayan birləşməsidir. Bunlar daimi olmur, nitq prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidlərini təmsil edir. Birləşmələrin bəziləri frazeoloji tərkiblər yaradır. Bunlar dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur.

Dilçilikdə dil haqqında elmin başqa sahələri kimi, frazeologiya da **iki hissəyə** ayrılır: 1) ümumi frazeologiya; 2) xüsusi frazeologiya.

1. Ümumi frazeologiyada bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materialların tədqiqindən alınan nəticələr ümumiləşdirilir və bunun əsasında frazeologiyanın ümumi problemləri müəyyənləşdirilir.

2. Xüsusi frazeologiyada isə hər bir konkret dilin faktları əsasında həmin dilin frazeoloji sistemi, semantik strukturu və s. cəhətləri təsvir olunur.

Frazeologiya az öyrənildiyindən onun əsas tədqiqat obyektini təşkil edən söz birləşmələri üçün vahid konkret termin yaranmamışdır. Odur ki, bu sabit söz birləşmələri bir sıra dilçilərin əsərlərində müxtəlif adlar altında verilmişdir. Onlar sabit söz birləşmələrini frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, idiomlar, frazeolizmlər, frazeologizmlər və s. kimi çoxlu terminlər vasitəsilə adlandırmışlar. Belə müxtəliflik frazeoloji məsələləri dəqiq anlamağa maneçilik törədir və fikri yayındırır. Dildəki belə sabit söz birləşmələrinin “frazeologizm” termini ilə verilməsi daha məqsədə uyğundur.

Fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki və daha artıq sözlərin birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşmələrinə və ya cümləyə oxşayan, dildə hazır şəkildə olub ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilə-rək işlədilən konstruksiyalara **frazelogizmlər** deyilir. Frazelogizmi təşkil edən sözlər onun tərəfləri, yaxud komponentləri hesab olu-nur. Onlar frazeologizmlərdə üzvi surətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq və hər bir sözü müstəqil mənada düşünmək qeyri-mümkündür. Frazelogizmi təşkil edən sözlərin hamısı ümumilikdə bir məna ifadə edirlər.

Frazelogizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasi-təsi, varlıq və zəka zənginliyidir. Onların həm məzmun, həm də forma etibarı ilə zənginliyi və dildə həddindən artıq işlədilməsi alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Ona görə də frazeologiya dilçilik el-minin bir şöbəsi olan leksikologiyanın xüsusi bir bölməsinə çevril-mişdir. Frazelogizmlərin daxili məna quruluşunun və xarici struk-turunun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl ma-hiyyətinin şərhı, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olun-ma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktuallıq kəsb edir.

Frazelogizmlərdən istifadə insanlara öz fikirlərini dəqiq, qı-sa və idiomatik ifadə etmək imkanını verir. Onlar məfhumu dolayısı olsa da, konkret ifadə edir. Frazelogizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Belə ki, frazeo-logizmlər dilin ekspressivliyində onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Onlar bu və yadigər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.

Frazelogizmlərdən həm bədii, həm publisist, həm də digər üs-lublarda istifadə olunur. Onlar ədəbi dilin yazılı növündə, əsasən bədii üslubda yazılan əsərlərdə, xüsusi üslubi rola malikdir. Frazeo-loji birləşmələr yazıçı fikrinin tutumu-nu böyüdür, bədii əsərin emo-sionallığını, üslubi keyfiyyətlərinin zənginləşməsinə xidmət edir. Yazıçı frazeoloji birləşmələri cümlədə işlədərkən mətnlə frazeoloji birləşmənin qarşılıqlı münasibətini əsas götürür, yəni mətn frazeo-logizmlərin se-mantik çalarlarını dəqiqləşdirir, frazeologizmlər isə mətnin. Böyük yazıçı və şairlərin əlində frazeologizmlər bu və ya başqa surətin danışığını fərdiləşdirmək, tipikləşdir-mək üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir.

Frazelogizmlər möhkəm milli xüsusiyyətə malikdir. Hər han-sı bir xalqın frazeologizmlərini öyrənməklə, biz həmin xalqın mədə-niyyəti, tarixi, həyat və yaşayış tərzı ilə yaxından tanış oluruq.

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri var. İngilis dili-nin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sis-tem o dərəcədə zəngindir ki, danışq prosesində, frazeologizmlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. Bu dilin frazeologizmləri minillik tarixə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin frazeologizmlərinin əmələ gəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuş-dur.

Uzun zamandır ki, dünya ölkələrində İngilis dilini öyrənilmə-sinə geniş yer verilir. Bizim ölkəmizdə də həmçinin bu dilin öyrə-nilməsinə böyük diqqət

yetirilir. Hər hansı bir dilin mükəmməl for-mada öyrənilməsi, o cümlədən İngilis dilinin öyrənilməsi onun fra-zeologizmlərini bilmədən mümkün deyil.

İngilis dilini öyrənən şəxslər üçün onun frazeologiya sahəsi böyük çətinlik törədir. Onlar əsasən bu dilin frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı böyük çətinliklə üzləşir. Frazeologizmləri əksər hallarda başqa bir dildə olduğu kimi tərcümə etmək olmur və çox zaman mənasız, gülünc alınır. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən S.İ. Abakumov, A.A. Reformadski, L.A. Bulaxovski, E.İ. Levintova, Y.M. Volf, M. Ruzikulova, A. Arnold, S.İ. Ojeqov və başqaları frazeologizmlərin bir dildən başqa dilə hərfən tərcüməsinin mümkün olmamasını qeyd edir və bunun səbəbini həmin dillərin milli səciyyəsi ilə əlaqələndirirlər. Bəzi dilçilər isə bu əlaməti frazeoloji vahidlərin milli dilin xüsusiyyətini əks etdirməsi ilə izah edirlər.

Azərbaycan dilçiliyində də bu məsələ müxtəlif şəkildə şərh edilmişdir. Onlar frazeologizmlərin başqa dillərə eynilə tərcümə olunma bilməməsini qeyd edir.

İngilis dili frazeologizmlərinin tərcüməsi prosesində nəinki təcrübəsiz tərcüməçilər, həmçinin təcrübəli tərcüməçilər də çətinliklərlə üzləşirlər. Onlar çox zaman bu frazeologizmlərin yanlış tərcüməsini verirlər.

Tədqiqatçılar frazeologizmlərin tərcümə problemlərini aradan qaldırmaq üçün müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər və müxtəlif tərcümə metodları təqdim etmişlər.

Bizim də əsas məqsədimiz İngilis dili frazeologizmlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi yollarını öyrənməkdən və tərcümə prosesində ortaya çıxan problemləri aydınlaşdırmaqdan, aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

2. Frazeologizmlərin öyrənilmə tarixi.

Məlum olduğu üzrə dil tarixi, ictimai hadisədir. Onun bu cəhəti dilin başqa sahələri kimi, onun frazeologiyasına da aiddir. Belə ki, hər bir konkret dilin frazeoloji vahidləri də zəruri ehtiyac nəticəsində tədricən formalaşaraq zənginləşmə prosesi keçirib və sistem halına düşmüşdür. Frazeologizmlər hər bir xalqın həyat və yaşayış tərzini, sənəti-peşəsi, miflər, rəvayətləri, dini və möhvləri, təsəvvürləri, adət-ənənəsi, dünyagörüşü ilə əlaqədar yaranmış və indi də yaranmaqdadır.

Həm dildəki frazeoloji materialın məcmusu və həm də bunlar haqqında elm şöbəsi **frazeologiya** adlanır. Frazeologiyanın belə **iki mənə** ifadə etməsi dilçilikdə qüsurdur. Dilin leksik tərkibi **leksika**, leksikadan bəhs edən şöbəsi **leksikologiya** adlandırıldığı kimi, frazeoloji tərkibi bildirmək üçün frazika, frazika haqqında biliyi isə frazeologiya adlandırmaq lazımdır.

Dilçilikdə az işlənmiş nəzəri problemlər hələ də çoxdur; məsələn, leksik və frazemlərin qarşılıqlı münasibəti, frazemlərin nitq hissələrinə olan münasibəti və s. Bütün bu məsələlərin həm xüsusi, həm də ümumi dilçilik planında həll edilməsi frazeologiya şöbəsinin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Hər bir konkret dilin frazeologiyası **iki planda** tədqiq edilir: diaxronik və sinxronik.

1. Diaxronik planda dilin frazeologiyasının tarixən formalaşması və müasir dövrə semantik və struktur cəhətdən inkişafı öyrənilir.

2. Sinxronik planda isə dilin frazeologiyasının müasir vəziyyətinin semantik və struktur cəhətdən təsviri verilir.

Frazeologiya dilçiliyin tam müstəqil şöbəsi kimi hələ çox gəncdir. Lakin, bu heç də o demək deyildir ki, frazeologiya məsələləri ilə əvvəllər məşğul olunmamışdır. Bu məsələ alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmiş və frazeologiya “gizli” inkişaf yolu keçmişdir.

Frazeoloji vahidlərin birinci müşahidəçiləri-lüğət tərtib edənlər-leksikoqraflar olmuşdur. Lüğət tərtib edənlər bəzi sözlərin mənalarını itirdiyini müşahidə etmişlər. Belə vəziyyət, adətən, bu və ya başqa söz bölünməz birləşmə tərkibində olduqda nəzərə çarpmışdır.

Filoloqların diqqətini cəlb edən frazeoloji material ilk dəfə məcmuə şəklində toplanmaqla kifayətlənmiş, bunların xüsusiyyətlərinə, mənə və quruluşlarına, müxtəlif tipə malik olduqlarından fikir verilməməmişdir. “Rusiyada belə məcmuələr üç yüz il bundan əvvəl meydana gəlmişdir.”

Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri **iki qrupa** bölürlər:

1.Ümumiyyətlə hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər.

2.Dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri mənə və quruluşa parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıranlar.

Dilçilikdə bunlardan birincisi **“geniş mənada frazeologiya”**, ikincisi **“dar mənada frazeologiya”** adlandırırlar.

Dildə hazır şəkildə işlədilən söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər:

Rus dilçilərindən L.A. Bulaxovski frazeologiyaya hazır şəkildə sitat materialı kimi baxaraq, ümumiyyətlə fikir mübadiləsi zamanı istifadə edilən sabit söz birləşmələrinin hamısını frazeologiyanın tədqiqat obyektinə hesab edib, ona belə tərif vermişdir: “Frazeologiyaya, adətən, dildə mənə cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözləri, məsələlər, yazıçıların “qanadlı sözlər” şəklində düşmüş ifadələr və bunun kimiləri daxildir. Onlar müəyyən bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir.

A.A.Reformatski, yuxarıda tədqiqatçıların qeyd etdiklərindən əlavə olaraq, dildəki “spesifik sözləri” də frazeoloji vahid hesab edir və əhalinin müxtəlif qrupunun nitqi üçün spesifik olan sözləri və söz birləşmələrini “frazeologiya” adlandırır. O, öz dərsliyinin sonrakı nəşrində bu meyarı dəyişdirərək, frazeologiyaya aşağıdakı tərif verir: “Əhalinin sinfi mənsubiyyətinə və ya ixtisasının əlamətinə, ədəbi cərəyanlara və ayrı-ayrı müəlliflərə məxsus spesifik söz və ya söz birləşmələrini “frazeologiya” adlandırmaq olar.” A.A.Reformatskinin bu tərifindəki spesifik sözlər müstəsna olmaqla, bir sıra başqa dilçilərdə frazeologiyanı geniş mənada nəzərdə tuturlar. Y.M.Qalkinafederok, Q.Dementiyeva, A.P.Mordvilka, S.Q.Qavrin, Y.R.Qepner, S.A.Fessalonitski, İ.V.Arnold, L.P.Smit, V.N.Telya dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərə qədər türkoloji tədqiqatlar-da da frazeologiyanın obyektinə, əsasən, geniş mənada nəzərdə tutulmuşdur.

Dildə hazır şəkildə işlədilərək komponentləri mənə və quruluşa parçalanmayan söz birləşmələrini frazeologiya hesab edənlər:

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqatçıların xeyli hissəsi dildə olan bütün və hər cür sabit söz birləşmələri deyil, onların müəyyən qismini frazeologiya adlandırır və bununla əlaqədar olaraq frazeologiyaya müəyyən tərif verirlər:

Dilçilik tarixində frazeologiyanın tədqiqat tarixi Fer-dinant de Sossyur və Ş.Ballidən başlayır. Ferdinand de Sossyur dildəki sabit söz birləşmələrini sərbəst söz birləşmələrindən belə fərqləndirir: “Biz hər şeydən əvvəl, külli miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır dil parçalarıdır ki, adətən daxilindəki ayrı-ayrı mənalara malik olan sözləri dəyişmək mümkün olduğu halda, bu məqbul sayılmır. Bu söz birləşmələrinin ənənəyə görə daşdığı məna komponentlərinin bütövlükdə mənasından və sintaktik quruluşundan asılıdır. Bu cür söz birləşmələri düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə olunur.”

Ədəbiyyat

1. H.Bayramov: Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı-1961. “Maarif” nəşriyyatı.
2. В.П.Жуков: “Русская фразеология”. Москва, 1986 г.
3. Ожегов С.И. “О структуре фразеологии.” Лексикографический сборник. Вып.М.1974 г.
4. Филин П.П. “Очерки по теории языкознания”. М.1982 г.

H.Гулиева

Исследование фразеологизмов в лингвистике
Резюме

Основной целью предлагаемой статьи, является исследование фразеологических единиц. В статье кратко проанализированы доселе высказанные идеи и предположения в области вариантности и синонимии фразеологических единиц. Некоторые русские и зарубежные ученые высказывали свои мнения о фразеологии и лексической структуре английского и русского языках.

N.Quliyeva

Rechreches phraseologicals of lingvistic
Summary

In the article it is considered operating of predicative phraseological units in the complex sentences. It is compared closed and unclosed phraseological units. Closed predicative phraseological units operate like a ready sentences and prevent including in the idioms any new words. Predicative phraseological units operate like a component of the complex sentences. Predicative phraseological units are main or subordinate part of the sentence. Complex sentences which have predicative phraseological units are also interesting in the actual division.

Rəyçi:

Nuriyyə Rzayeva
filologiya üzrə fəlfəsə doktoru, dosent

RUQİYYƏ SƏFƏROVA
ADİU
ruqiyya@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA FRAZELOGİZMLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏSİ

Açar sözlər: inglis dili, Azərbaycan dili, frazeologizmlər, alınma söz, leksika.

Ключевые слова: английский язык, азербайджанский язык, фразеологизмы, заимствованные слова, лексика.

Key words: english, azerbaijani, frazeological, words empruntes, lexical.

Müasir ingilis dilində yalnız bir neçə ispan dilindən alınmış frazeologizmlər var. Məsələn: the fifth column “beşinci kolon”, “düşmənin gizli köməkçiləri” (bu frazeologizm İspaniyada vətəndaş müharibəsi dövründə yaranmışdır. Madridi azad edən faşist Mola əhaliyə onun şəhərdə beş kolonunun, yəni beş gizli köməkçi dəstələrinin olduğunu bildirmişdi), war to the knife “yaşamaq üçün deyil, ölüm üçün mübarizə” (bu frazeologizm qubernator Saraqosun fransızların təslim olma tələbinə Palafoksun verdiyi cavab ilə bağlı yaranmışdır) Migel de Servantesin əsərlərindən tərcümə olunmuş bəzi frazeologizmlər də ingilis dilinin frazeologizmlər sırasına daxil olmuşdur.

Hollandiya dilindən alınma frazeologizm: Forlorn hope “son ümid”.

Çin dilindən alınma frazeologizm: to lose face “etibarını itirmək”, “nüfuzunu itirmək”.

Ərəb bədii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlər, əsasən, “Min bir gecə” nağıllarından tərcümə edilmiş frazeologizmlərdir. Məsələn: Alladin’s lamp “Ələddinin sehirlili çirəyi”. Bu nağıldan rub the lamp “arzularını asanlıqla həyata keçirmək” frazeologizmi ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Alnaschar’s dream “boş xəyallar”, “boş arzular” (Alnasçar bütün pullarını şüşədən olan mallara sərf edir, onları bir səbətə yığır və ümid edir ki, bir gün varlanacaq. Lakin Alnasçeri öz gələcək arvadına hirsələndiyi zaman bu səbətə əli ilə zərbə endirir və səbətdəki bütün şüşələr qırılır).

The old man of the sea “zəhlətökən insan”, “əlcəkməyən insan” (dəniz səyyahı Sindibad heç cürə öz yaxasını bir qocadan qurtara bilmirdi)

An open Sesand “bir şeyi əldə etməyin asand və tez yolu” (“Əli baba və qırx quldur” nağılında istifadə olunan bu sehirlili söz vasitəsi ilə quldurların mağarasının qarısını açmaq mümkün idi). (Кунин А. В. Фразеология современного английского языка)

İngilis frazeologizmlərinin çoxu İngiltərəyə ABŞ-dan gətirilmişdir. Bunların sırasına aşağıdakı frazeologizmləri aid etmək olar:

Bread-and-butter letter “təşəkkür məktubu”, cut no ice “əhəmiyyət olmamaq; a hard row to hoe “çətin tapşırıq”, “çətin iş”; in the soup “çətin vəziyyətdə”; to make a monkey out of somebody “bir kəsi ələ salmaq”; to make the fur fly “səs-küy salmaq”; “dava salmaq”; on the level “vicdanlı”, “namuslu”; spill the beans “ağızdan qaçırtmaq”, “sirri vermək”; strike oil “uğur qazanmaq”; to take back seat “çəkinmək”, “gözdən itmək”; have a good time “yaxşı vaxt keçirmək”; you bet! “əmin

olun”; do one’s level best “əlindən gələn etmək”; fly off the handle “özündən çıxmaq”, “hırlənmək”; paddle one’s own canoe “öz yolu ilə getmək”, “heç kimdən asılı olmamaq”.

Amerika mənşəli frazeologizmlərin müəyyən bir qismini Amerika bədii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlər təşkil edir. Amerikalı yazıçıların əsərlərdən alınmış frazeologizmlər ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş və hal-hazırda da ingilislər tərəfindən geniş istifadə olunur. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar:

Vaşinqton İrvinq (XVIII əsr) – A Rip Van Winkle “Rip Van Vinkl”, “irticaçı”, “köhnəpərəst”, “tərəqqi düşməni”.

Fenimor Kuper (XIX əsr) – bury the hatchet “sülh bağlamaq”, “barışmaq”; dig up the hatchet “müharibəyə başlamaq”.

Q. Lonqfello (XIX əsr) – ships that pass in the night “təsadüfi görüş” (Tales of Wayside Inn); smoke the pipe of peace “barışmaq” (The Song of Hiawtha)

Ralf Voldo Emerson (XIX əsr) – hitch one’s wagon to a star “xəyalə dalmmaq” (Society and Solitude).

Cek London (XX əsr) – the iron heel “dəmir daban”, “imperializm” (romanın adı)

Marqaret Mitçell (XX əsr) – gone with the wind “mövcud olmayan”, izsiz itən” (romanın adı).

İngilis dili frazeologizmlərinin müəyyən bir qismini ingilis ədəbiyyatından götürülmüş frazeologizmlər təşkil edir. Onların əksəriyyəti görkəmli yazıçı V.Şekspirin əsərlərindən alınmış frazeologizmlərdir. Yazıçı öz əsərlərində bədii məqsəddən asılı olaraq həm ümumxalq dilinə məxsus olan frazeologizmlər, həm də bir sıra hallarda sonralar ingilis ədəbi dilində özünə möhkəm yer tutmuş obrazlı ifadələr, frazeoloji birləşmələr yaratmışdır. İngilis dilində geniş yayılmış bu frazeologizmlər şekspirizmlər adlandırılır. Onlara misal olaraq aşağıdakı frazeologizmləri göstərmək olar:

“Macbeth”

To make assurance double sure “daha etibarlı olmaq üçün”; the milk of human kindness “mərhəmət”; to screw one’s courage to the sticking place “cəsarət etmək”, “ürəklənmək”; at one feel swoop “bir dəqiqədə”; pride of place “lovğalıq”; to cudgel one’s brains “baş sındırmaq”.

“Hamlet”

The observed of all observers “diqqət mərkəzi”; to do yeoman service “vaxtında yardım göstərmək”; to shuffle off (this mortal cail) “fani dünyanı tərk etmək”, “ölmək” germane to the matter “mətləbə keçin”; a towering passion “qəzəb”; in the mind’s eye “xəyalən”; to the top of one’s bent “doyunca”, “ürəyin istədiyi qədər”.

“Othello”

The green-eyed monster “qısqanclıq”; the seam side “xoşagəlməyən tərəf”, “bir şeyin iç üzü”; to wear one’s heart upon one’s sleeve “öz hisslərini göstərmək”, (~ ürəyiaçıq); the pity of it! “çox heyf!”.

“King Henry IV”

The wish is father to the thought “arzudan istək doğar”; to eat one out of house and home “bir kəsin hesabına yaşamaqla onu iflasa uğratmaq”.

“Merchant of Venice”

To have (smb.) on the hip “əlverişsiz şəratidən istifadə etmək”; to one’s heart’s content “ürəyi istədiyi qədər”; a Daniel come to judgement “vicdanlı hakim”; a pound of flesh “dəqiq say”.

To gild refined gold “boş şeyə vaxt sərf etmək” (King John); midsummer madness “son dərəcə, “olduqca”; cakes and ale “həyatdan zövq almaq, “qayğısız həyat (Twelfth night); it how the wold wags? “işlər necə gedir? ”; in good set terms “qətiyyətlə”; lay it on with a towel “şışırtmaq” (As You Like); fancy free “qəlbi boş” (Midsummer Night’s Dream); every inch a king “başdan ayağa kimi” (King Lear); good men and true “düzgün, vicdanlı, dürüst insanlar” (Much Ado About Nothing); a fool’s paradise “xəyal dünyası” (Romeo an Juliet); salad days “gənclik dövrü” (Antoniüs and Cleopatra); an inching palm “tamahkar”, “ pul həvəskarı olmaq” (Julius Caesar); that’s flat “qısa və konkret” (Love’s Labour Lost).

Yazıçının əsərlərindəki frazeologizmlərin əksəriyyətinin tərkibində arxaizmlər və ya köhnəlmiş sözlər var. Məsələn: from whose bourne no traveler returns “o dünya” bu frazeologizmdəki “bourne” sözü arxaizmdir və mənası sərhəd deməkdir. Hal-hazırda bu sözdən müasir ingilis dilində istifadə olunmur. Bu arxaizm yalnız yuxarıda göstərdiyimiz frazeologizmin tərkibində iqlənir.

Bəzi şekspirizmlər isə zaman keçdikcə dəyişdirilmiş və ingilis dilinin lüğət fonduna müasir formada daxil edilmişdir. Məsələn: at one fell swoop (Macbeth) “bir dəqiqədə” frazeologizmi qismən dəyişdirilmiş və bu frazeologizm müasir ingilis dilinin lüğət fonduna “at one swoop” formasında daxil edilmişdir.

To wear one’s heart upon one’s sleeve for day to pack it “hisslərini gizlətməmək” frazeologizmi müasir ingilis dilində “to wear one’s heart upon one’s sleeve” formasında istifadə olunur.

V. Şekspir yuxarıda göstərdiyimiz frazeologizmlərlə öz fikrini çox yığcam, aydın və obrazlı ifadə etmişdir.

V. Şekspirdən başqa digər ingilis yazıçılarının da ingilis dilinin frazeologizmlərlə zənginləşməsində böyük xidmətləri olmuşdur. Onların əsərlərindən götürülmüş frazeologizmlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Cefri Çoser (XIV əsr) – through thick and thin “qətiyyətlə”, “inadla”; wet one’s whistle “boğazını islatmaq” (The Canterbury Tales)

Edmond Spenser (XVI əsr) – as sure as death “şübhəsiz”, “yəqin”; a squire of dames “arvadbaz”, “qadın düşgünü” (The Faerie Queen).

Con Benyan (XVII əsr) – up and doing “çalışqan”, “fəal”, “işgüzar” (The Pilgrim’s Progress).

Con Milton – the cynosure of all eyes “diqqət mərkəzi”; darkness visible “zül-mət”; the light fantastic toe “rəqs” (L’ Allegro); fall on evil day “yoxsulluq çəkmək” (Paradise Lost).

Con Bayrom (XVIII əsr) – tweedledum and tweedledee “əkizlər” (On The Feuds between Handle and Boanancini).

Samuel Conson – from Chine to Peru “Çindən Peruya qədər”, “hər yerdə” (The Vanity of Human Wishes).

Samuel Riçardson – be under somebody’s thumb “bir kəsdən asılı olmaq” (The History of Sir Charles Grandison).

Tobayas Smollet – pop the question “evlənmə təklifi etmək” (Adventures of Gil Blas of Santilla).

Lord Çesterfild – small talk “boş söhbət”, “cəfəngiyyat” (Letters to his Son)
Corc Qordon Bayron (XIX əsr) – (as) merry as a marriage-bell – “həmişə şən”
(Childe Harold’s Pilgrimage).

Çarlz Dikkins – not to put too fine a point upon it “üzünə demək” (David Copperfield).

Valter Skott – to catch somebody red-handed “bir kəsi cinayət üstündə yaxalamaq” (Ivanhoe); dree one’s weird “taleyi ilə barmaq” (Antiquary); far cry “böyük fərq”, “yerlə göy arası qədər” (The Legend of Montrose).

Qenri M. Stenli – the dark continent “qara kontinent”, “Afrika” (Through the Dark Continent); a skeleton in the closet “ailə sirri” (The Newcomes).

Con Berri (XX əsr) – little Merry “mədə”, “qarın” (pyesin adı).

Beləliklə yuxarda göstərdiyimiz frazeologizmlərin ingilis dilinin lüğət tərkibinin frazeologizmlərlə zənginləşməsində çox böyük rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. ADU nəşriyyatı, 1976.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978.
3. Balli Ş. Franüuzskəə stilistivə (perevod s.fr. Əzika K.A. Dolilina). M.: 1961.
4. Solnuev V.M. Əzik kuk sistemnoe obrazovaniə. Moskva, izd. Nauka, 1971.
5. Sossur F.D. Kurs obhey linqvistika (perevod na russskiy əzik). M.: 1933.
6. Larin B.A. Oçerki po frazeoloqii. M.: 1977.
7. Konolenko M.N., Pepova Z.D. Oçerki po obhey frazeoloqii. Voronej, 1972.
8. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
9. Baxşıyev H. Sabit söz birləşmələri və izahlı frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri. Bakı, 2002.
10. İslavmov M.İ. Frazeoloji birləşmələr. Bakı, 1969.
11. Виноградов В.В. ОБ основных типах фразеологических единиц в русском языке. Москва, 1977.
12. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Москва, 1986.

Р.Сафарова

Заимствованные фразеологические единицы в английском языке

Резюме

В этой статье рассматриваются некоторые важные аспекты в процессе перевода фразеологические соединения в английском и азербайджанском языках, их роль и значение в простых и сложных предложениях, а также, некоторые трудности и их преодоление в обоих языках.

В статье также рассматриваются грамматические свойства фразеологических единиц и их методы употребления на английском и азербайджанском языке.

R.Safarova

Of translation of fraleological units in English
Summary

Some important aspects in the process of translation of fraleological units in English and Azerbaijan languages, their role and importance in simple and complex sentences as well as some difficulties and the idea how to overcome them in both languages pre considered in this article.

The article deals with the qrammatical spesialities of some phraseological phrases and the usage of them on the English and, the Azerbaijani language. Ily the linguist who is known to be the founder of phraseoled the penetration of phraseological units into any language as the a language unit combinations.

Was the Soveit linguist E.D.Polivanov, who estimated phraseology oranch of languistic.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
filologiya elmləri namizədi, dosent

FATMA MEHDİXANLI
AzTU
fatma@mail.ru

MÜASIR İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA FRAZELOGİZMLƏR

Açar sözlər: ingilis dili, frazeologizmlər, Azərbaycan dili, alınma sözlər, əbədi dil.

Ключевые слова: английский язык, фразеологизмы, азербайджанский язык, заимствованные слова, литературный язык.

Key words: itnglishe, phrazeologicals, azerbaydjani, words empruntie, language litterature.

İngilis dilinin frazeologizmləri müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. Bu dilin frazeologizmlərinin əsas mənbələri Bibliya, bədii ədəbiyyat, mifik rəvayətlər və əfsanələrdir.

İngilis dilinin frazeologizmlərlə zənginləşməsində Bibliyanın böyük rolu var. Qədim dövrlərdən indiyədək Bibliya insanlar tərəfindən ən çox oxunan kitab olmuşdur. Buna görə də, ingilis dilindəki frazeologizmlərin əksəriyyəti Bibliyadan götürülmüşdür. İngilis dili Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərlə o qədər zəngindir ki, onların sayını söyləmək qeyri-mümkündür. Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər bibleizmlər adlandırılır. İngilis dilindəki geniş yayılmış bibleizmlər aşağıdakılardır:

To be of one mind “bir fikirdə qalmaq”; to answer a fool according to his folly “bir kəslə layiq olduğu kimi davranmaq”; at the eleventh hour “son məqamda”; in the twinkling of an eye “bir göz qırpmında”; a wolf in sheep’s clothing “qoyun dərisi geymiş canavar”; to possess one’s soul in patience “səbrini yığmaq”; forbidden fruit “haram”; to strengthen somebody’s hand “bir kəsi dəstəkləmək”; to hide one’s light under a bushes “istedadını boğmaq”; a drop in the bucket “dənizdə bir damla”; daily bread “gündəlik ruzi”; to heap coals of fire on somebody’s head “bir kəsi utandırmaq”; to cast pearls before swine “xamlamaq”; the promised land “həs-rəti çəkilən yer”; the prodigal son “fərsiz oğul”, “ata-anasına ağ olmuş oğul”; can the leopard change his spots “qozbelə qəbr qazar”; to laugh to scorn “istehza ilə gül-mək”; Judas’s kiss “riyakarlıq”, “xəyanət”; a dead letter “kağız üzərində qalmaq”, “həyata tətbiq olunmamış”; to worship the golden calf “sərvətə baş əymək”; to beat the air “boş yerə çalışmaq”, “xəlbirlə su daşımaq”; to bend the knee to (smb) “diz çökmək”; built upon sand “davamsız”; to call in question “sual altında qoymaq”; to change one’s skin “tanınmayacaq dərəcədə dəyişmək”; to dig a pit for somebody “bir kəsə quyu qazmaq”; to draw a bow at a venture “bir şeyi düşünmədən etmək”; to fall on stony ground “nəticəsiz olmaq”, “boşa çıxmaq”; to gnash the teeth “dişlə-rini qıcırdatmaq”; to go from strength to strength “qüvvətlənmək”; to gird up one’s loins “gücünü yığmaq”, “gücünü toplamaq”; to have pity on (smb) “yazığı gəlmək”, “bir kəsə ürəyi yanmaq”; to fall upon one “bir kəsin davamçısı olmaq”; to lift up one’s voice “səsini ucaltmaq”; to take counsel “məsləhətləşmək”; to wash one’s hands off “məsuliyyəti öz üzərindən atmaq”; by the sweat of one’s brow “öz alın təri ilə”; a labour of love “təmənnasız”, “şəxsi mənfəət güdməyən”; the olive branch “zeytun budağı” (sülh simvolu); the law of the Medes and Persians “dəyişməyən qa-

nun”; the mammon of unrighteousness “pul”, “zənginlik”; a little bird (whispered to) me “yerin də qulağı var” (Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь).

Frazeologizmlərin bəziləri dualardan götürülmüşdür. Məsələn: for better, for worse “yaxşı və pis gündə”, “hər nə olursa, olsun”; from the bottom of the heart “səmimi qəlbdən”, “ürəkdən”; lay violent hands on oneself “özünə qəsd etmək”; the world, the flesh and the devil “yanlış həvəs”; like a giant refreshed “yeni qüvvə ilə”, “yeni hisslə” (The Book of Common Prayer).

Bəzi bibleizmlər zaman keçdikcə formaca qismən dəyişdirilmiş və ingilis dilinin lüğət tərkibinə müasir formada daxil olmuşdur:

The gall and the wormwood “nifrət oyadan bir şey”, “mənfur” frazeologizmin komponentlərindən “the” artıqlı götürülərək onun forması qismən dəyişdirilmişdir. Bu frazeologizmin müasir forması belədir: “wormwood and gall”.

A man soweth, that shall he reap “nə əkərsən, onu da biçərsən” frazeologizmində to sow felinin arxaik forması atılmışdır. Bu frazeologizmin müasir forması isə belədir: “Whatever a man sows, that shall he reap”.

Hope against hope “möcüzəyə ümid etmək”, “möcüzələrə inanmaq” frazeologizmi who against hope be believed in hope frazeologizminin müasir formasıdır.

A lost sheep “yolunu azmış”, “yolundan çıxmış (adam)” frazeologizmi bibliyada “for I found my sheep which was lost” formasındadır.

A drop in the bucket “dənizdə bir damla”, “çox az” (Bibliyada: as a drop of bucket).

Başqa dillərdən alınma frazeologizmlər ingilis dilində böyük rol oynayır. Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz frazeoloji birləşmələrindən ibarət olsun. Müasir inkişaf əlaqədar olaraq xalqlar bir-biri ilə elmi, mədəni, siyasi, iqtisadi cəhətdən sıx əlaqədədir. Bu dillərin yaxınlaşması, birinin digərinə frazeoloji birləşmə vermək üçün zəmin yaradır. Bir dildən başqa bir dilə keçən, müxtəlif xalqların bir-biri ilə sıx əlaqəsi, əmək fəaliyyəti, elm və incəsənətin inkişafı nəticəsində əmələ gələn frazeologizmlər beynəlxalq frazeologizmlər adlanır.

İngilis dili frazeologizmlərinin əksəriyyəti Qədim Roma və Yunan ədəbiyyatlarından götürülmüşdür. Bu frazeologizmlər aşağıdakılardır:

The golden age “qızıl əsr” (bu frazeologizm yunan yazıçısı Qesiodun poemasından götürülmüşdür. Bu poemada Saturun əsri təsvir olunmuşdur ki, bu əsrdə insanlar qayğısız, rahat, müharibəsiz həyat keçirmişlər); a labor of Hercules “Herkules əməyi” (həddindən artıq çətin iş); Lares and Penates “larlar və penatlar” (dindar ailə); Achilles’ heel “axilles dabanı” (yeganə ən zəif yer); Augean stables “avgi tövlələri” (bərbad, çirkin, baxımsız, xaraba qalmış bir yer); a labour of Sisyphus “sizif əməyi” (ağır və faydasız əmək).

Homerin “İlliada” və “Odisea” poemalarından və digər əfsanələrdən götürülmüş frazeologizmlərdən:

Homeric laughter “qəhqəhə ilə gülüş”, “qəhqəhə çalıb gülmək”; a sardonic laugh “acı gülüş”, “istehzal gülüş”; winged words “qanadlı sözlər”; between Scylla and Charybdis “iki od arasında qalmaq”, “çıxılmaz vəziyyətdə qalmaq”; on the knees of the Gods “bir Allah bilir”; the trojan horse “troya atı” (gizli təhlükə); like a Trojan “cəsur”, “igid”; on the razor’s edge “təhlükəli vəziyyət”; Penelope’s web “Penelop planı”.

Yunan tarixindən, Ezop və digər əfsanələrdən götürülmüş frazeologizmlər: to blow hot and cold “ikili mövqe tutmaq” (Ezop əfsanələri); the lion’s share “ən yaxşı hissə”, “ən çox hissə”; the last straw “səbr kasası dolmaq”; to nourish a viper in one’s bosom “qoynunda ilan bəsləmək”; to take time by the forelock “fərsətdən istifadə etmək”; to call a spade a spade “necə var, elə demək” (Plutarx); the Gordian knot “dolaşq iş”, “müşkül məsələ”, “əngəl”; the unwritten law “yazılmamış qanun”; Platonic love “platonik sevgi” (filosof Platonun yaradıcılığından götürülmüş frazeologizm); there’s many a slip ’twixt the cup and the lip “arxı keçməmiş hop demə” (Aristotel); one swallow does not make a summer “bir güllə bahar olmaz” (Ezop əfsanələrindən götürülmüşdür); the dog in the manger “nə özü yeyir, nə başqasına verir” (Lukian); take the wolf by ears “özünü riskə atmaq”. (Кунин А. В. Фразеология современного английского языка).

İngilis dili frazeologizmlərinin çoxu Qədim Romaya aiddir. Bu frazeologizmlər Qədim Roma tarixindən, Qədim Roma yazıçılarının əsərlərindən götürülmüşdür. İngilis dilində istifadə olunan bu frazeologizmlər aşağıdakılardır:

The watches of the night “dəqiq vaxt”; a snake in the grass “əfi ilan” (məkirli, hiyləgər insan); the sinews of war “pul”, “maddi vəsait”; a bed of rose “xoşbəxt, dinc həyat” (Qədim Romada zənginlərin oturduqları yerlərə qızılgül ləçəkləri səpirdilər); the die is cast “püşk atılmışdır”, “qərar qəbul edilmişdir” (Sezarın yürüşləri ilə bağlı yaranmış frazeologizm); be (turn) thumbs down “ələhinə olmaq”, “qadağan etmək”; be (turn) thumbs up “lehinə olmaq” “həvəsləndirmək” (döyüşdə qalib gələn qladiatorun həyatı imperatorun əl işarələrindən aslı idi, yəni böyük barmağı aşağı salmaq ölüm, yuxarı qaldırmaq isəyaşamaq deməkdir).

İngilis dilinin frazeologizmləri sırasına fransız, ispan, italyan, alman, ərəb, çin dillərindən alınmış frazeologizmlər də daxildir.

İngilis dilindəki bəzi frazeologizmlər latın dilindən fransız dilinə, fransız dilindən də ingilis dilinə keçən frazeologizmlərdir. Məsələn: Homer sometimes nods “hər kəs səhv edə bilər”, “səhvsiz insan yoxdur”; at the Greek Calends “heç vaxt”; to pass under the yoke “məğlubiyyətlə barışmaq”; a word is enough to the wise “arifə bir işarə”.

Fransız yazıçılarının əsərlərinin bir çoxu ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Onlara misal olaraq Fransua Rable, Jan Batist Moler, Latonten və başqalarının əsərlərini göstərmək olar ki, bu əsərlərdəki frazeologizmlərin bir qismi ingilis dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Fransız dilindən alınan frazeologizmlər: to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; to cultivate one’s garden “öz işi ilə məşğul olmaq”; to leap to the eye “diqqəti özünə cəlb etmək”; let us return to our muttons “söhbətimizə qayıdaq”; place of arms “müharibə meydanı”, “əməliyyat meydanı”; to pull the devil by the tail “ehtiyac içində olmaq”, “yoxsulluq çəkmək”, “ağır vəziyyətdə olmaq”; pure and simple “ümumiyyətlə”, “şübhəsiz”, “əlbəttə”; castles in Spain “xəm xəyal”.

İngilis dilindəki frazeologizmlərin bəziləri qədim fransız dilindən götürülmüşdür. Məsələn: to cry havoc “dağıtmaq”, “güclü zərbə endirmək”; to curry favour with somebody “yaltaqlanmaq”, “qılığa girmək”; a bird in the hand is worth two in the bush “soğan olsun, nağd olsun”; look not a gift horse in the mouth “bəy verən atın dişinə baxmazlar”.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində fransız dilindən alınan frazeologizmlərin sayı o qədər də çox deyil.

Alman dilindən ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş frazeologizmlər: *speech is silver, silence is golden* “danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır”; *storm and stress* “iztirablı günlər”; *between hammer and anvil* “od ilə su arasında”; *the mailed fist* “hərbi güc”; *storm and stress* “gərginlik”.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.
2. Kazımov N.M. Müqayisə fikri fəaliyyətin əsasıdır. Bakı, 1966.
3. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları. B., 2010.
4. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə fəli birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı, 2008.
5. Jennifer Seidle, McMordie, English idioms and how to use them. M., BIN, 1983.
6. Makkai A. Idiom Structure in English, The Hague, 1972.
7. Астафьева И.М. Виды синтаксических повторов их природа и стилистическое использование, АКД, М., 1962
8. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. Труды юбилейной научной сессии, ЛГУ, 1946.
9. Киселев А.С. Лексическое повторение как грамматическое средство русского языка. Диссерт. Канд. наук, 1954.
10. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М., ВШ. 1986.
11. Марузе К. Словарь лингвистических терминов. Л-Мщит 1980.
12. Шведова Н.Ю. О некоторых типах фразеологизированных конструкций в строе русской разговорной речи. ВШ. 1958, №2.
13. Шмелев Д.Н. О связанных синтаксических конструкциях в русском языке. ВШ, №5, 196.
14. Шмелев Д.Н. О синтаксической членимости предложений. Русский язык в школе, №2, 1965.

Ф.Мехтиханлы

Лексико-семантический анализ некоторых фраземов

в английском языке

Резюме

В статье анализируется целостность лексического и семантического содержания некоторых фразеологических сочетаний считающихся самыми древними. Различаются письменные функции с положениями фраземов в идиомов и в современном языке. В результате выясняется что фраземы различающиеся с поетизмом и стабильностью зарабатывает своего консервативного положения.

Статья посвящена изучению закономерностей созданий словосочетаний. Важно отметить что первым кто заговорил о необходимости рассматривания фразеологии как отдельного раздела языкознания был советской языковед Е.Д.Поливанов.

F.Mextixanlı

Lexical-semantic analyzing of some phrasems which are used in inglish

Summary

Some phrasal units which are accepted as the most historical elements in our language were analyzed bu their lejical construction and semantic integrity in the article. Places of phrazems in proverbs and it' s function in writing (offical) language were analised paralelly with (were compared with) our modem language. As aresult it' s cleared that phrases which are different with their poetism and stabilizm tooe their most unchangable place in proverbs.

Studying the conformity of any word combinations is a very important problem. Phraseological combinations, which were used to be called bu some western linguists as Idioms comprises one of the colorful, rich and expressive parts of any language.

Rəyçi:

N.Rzayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVİNC BAĞIROVA
ADİU
sevinc@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MƏSDƏR VƏ MƏSDƏR TƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRİN LİNGVİSTİK, TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, məsdər, ingilis dili, cümlə,

Ключевые слова: инфинитив, английский язык, фраза, азербайджанский язык.

Key word: Infinitive, anglais, phrase, azerbaijany.

Son illərdə Azərbaycan dili xalqımızın əbədi lideri H.Əliyevin səyi nəticəsində beynəlxalq münasibətlər sistemində rəsmi dövlət dili kimi böyük nüfuz qazanmışdır. Azərbaycan dilinin nüfuzlu təşkilatlarda işlənməsinə böyük səlahiyyət verilmiş görkəmli dövlət başçısının çoxillik gərgin fəaliyyətinin təzahürüdür. Hazırda ana dilimiz digər rəsmi və tanınmış dövlət dilləri ilə yanaşı işlənir, dünya xalqları arasında tanınır. Bu cəhət Azərbaycan dilinin xarici dillərlə müqayisəli şəkildə tədqiqi üçün müəyyən stimulyar yaradır, müxtəlif sistemli dillər arasındakı ümumi və fərqli cəhətlərin müəyyənəşdirilməsi üçün geniş imkanlar açır. Araşdırma göstərir ki, müxtəlif sistemli dillərdə fəaliyyət şəxssiz formaları sisteminin tipoloji təhlili zamanı struktur – semantik variant və invariantlarını müqayisə etməklə düzgün nəticələr əldə etmək olar. Struktur, semantik, sintaktik əlamətləri özündə birləşdirən invariant sintaksemə ilə bağlı və Azərbaycan dili kimi müxtəlif sistemli dillərdə müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Məqalədə əsasən ingilisi və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin müqayisəli lingvistik təhlilinə həsr olunub. Məqalədə həmçinin məsdər tərkiblərdə sözlərin semantik – sintaktik əlaqələri izah olunur. Onların struktur – semantik təhlili aparılır, məsdər tərkiblərin şifahi nitqdə və yazılı kontekstdə işlənmə xüsusiyyətləri və işlənmə dairəsi araşdırılır. Məsdər tərkibliyi arasındakı münasibətlər modelləşdirmə və dilçilik eksperimenti metodlarına əsaslanaraq tədqiq olunur. Belə halda müqayisə edilən qohum olmayan dillərdə eksperiment metodu struktur – semantik əlamətlərin mövcudluğunu aşkara çıxarmaq məqsədini güdür. Bu hal müxtəlif növ transformasiyalarda özünü göstərə bilər. Xarici dillərin tədrisi vətənimiz üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən dövlət məsələsidir. Azərbaycan dövləti müstəqil siyasəti yeridən beynəlxalq təşkilatlarla təmsil olunur. Beynəlxalq səviyyədə siyasət yeritmək, ideoloji mübarizəyə hazır olmaq, respublikamız ətrafında yaradıla bilən informasiya blokadasını aradan qaldırmaq baxımından xarici dilləri yüksək səviyyədə bilən milli kadrların hazırlığı, vətən uğrunda döyüşlərdə silaha sarılmaq qədər vacibdir. Hər bir dildə, o cümlədən xarici dillərdə lazımi səviyyədə danışmaqdan ötrü dillərin müxtəlif aspektlərini mükəmməl bilmək lazımdır. İngilis dili uzun illərdir ki, Azərbaycanın ali və orta məktəblərində tədris olunur. Bu dildə radio və televiziya verilişləri aparılmaqla yanaşı, müxtəlif səpgili monoqrafiyalar və vəsaitlər çap olunur. Son zamanlar ingilis dilinə respublikamızda ehtiyac və maraq güclənmişdir. Bu da Azərbaycan respublikasının dövlət müstəqilliyi qazanması ilə əlaqədardır. Müstəqil dövlət kimi onun qarşısında xarici dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlarla birbaşa ünsiyyətdə olmaq, onlarla müxtəlif xalq

rakterli ticarət, iqtisadi və diplomatik əlaqə saxlamaq və xalq mənafeyinə uyğun işlər görmək vəzifələri durur. Belə bir dövrdə respublikamızda xarici dilləri, xüsusilə ingilis, rus, alman, fransız və.s. dillərini mükəmməl bilən, ingilisdilli hər hansı bir ölkə və ya ölkə ölkə daxilindəki əyalətlərdə dilin işlənmə özünəməxsusluğundan incəliklər ilə baş çıxarmağı bacaran mütəxəssislərə, diplomatlara və digər adamlarına, informasiya işçiləri və jurnalistlərə böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Bu baxımdan ingilis dili ölkəmizdə yalnız xarici dil kimi deyil, diplomatiya dili, siyasət dili, işgüzar əlaqədar dili kimi öyrənilməlidir. Həmin məqsəddə çatmaq üçün müxtəlif sistemli dilləri məsdər və məsdər tərkiblərin müqayisəli linqvistik təhlilini aparmaq vacibdir. Həmin tərkiblərin milli dildə verilmə prinsiplərini tədqiq etmək, öyrənmək lazımdır. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin müqayisəli araşdırılması bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Əvvəla, müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərin yaranması prosesinin araşdırılması, dillərin həmin istiqamətdə qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. İkinci, belə tərkiblərin tədqiqi dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir ki, bu da dilçiliyin nəzəriyyəsi baxımından həmişə maraq doğurur. Məsdər və məsdər tərkiblərin strukturunun, onların ayrı – ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhı, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili hə nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir. Məqalədə əsasən müxtəlif sistemli dillərdə felin şəxssiz formalarından biri olan, məsdər və məsdərtərkibləri araşdırılır. Əsas məqsədi isə, müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin xüsusiyyətlərinin linqvistik, tipoloji istiqamətdə müqayisəsidir.

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir. Həmin məqsədlə bağlı aparılan iş prosesində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkiblər formalaşma yollarını şərh etmək;
- Məsdər və məsdər tərkiblərin strukturu və əlamətlərini araşdırmaq onların əlaqələrini müəyyənləşdirmək;
- Nitq prosesində məsdər və məsdər tərkiblərin daxilində baş verən struktur variasiyaları geniş təhlil etmək;
- Müasir ingilis və Azərbaycan dillərindəki məsdər və məsdər tərkiblərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etmək;
- Məsdər və məsdər tərkiblərin işlənmə dairələrini nəzərdən keçirmək;
- Müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərin tərcümə olunma imkanlarını öyrənmək.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin əhəmiyyəti qeyd etdiklərimizdən geniş və zəngindir. Beləliklə, 20 - ci əsrin sonu, 21 - ci əsrin əvvəllərində dünyanın dil mənzərəsinə nəzər salsaq, görərik ki, müasir dillər arasında ən geniş yayılan dil ingilis dilidir. İngilis dili, eyni zamanda, dünyanın bir çox ölkələrinin (Böyük Britaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Puerto Rika və başqalarının dövlət dilidir. Yaponiya, Filippin, Çin, Hindistan, Cənubi Afrika və.s. ölkələr də öz dilləri ilə yanaşı, ingilis dilindən də istifadə edir. İngilis dili Amerika qitəsində ya-

şayan üç yüz milyondan artıq əhalinin əsas dili İngiltərə, Kanada Avstraliya və Yeni Zelandiya ana dili səviyyəsindədir. İngilis dili, eyni zamanda, beynəlxalq miqyasda keçirilən konfrans, simpozium, seminarlar dili olmaqla, həm də Birləşmiş Millətlər Təşkilatında işlədilən rəsmi dildir. Dünyanın elə ölkəsi tapılmaz ki, orada ingilis dilini öyrənməsinlər. Bu ölkələri bir – birindən yüzlərlə kilometrlik məsafə, hətta qitələr, okeanlar ayırır. İngilis dilində danışan ölkələrin vətəndaşları başqa – başqa millətlərə, irqlərə mənsub olduğundan onlar dildən istifadə edərkən fonetik qrafik cəhətdən sözləri müxtəlif cür tələffüz edir və müxtəlif şəkildə yazırlar, hətta cümlələrə, ifadələrə də müdaxilə edirlər. Hər bir ölkənin, millətin və irqin tarixi inkişafından, sosial iqtisadi vəziyyətindən, milli adət – ənənəsindən, fizioloji keyfiyyətlərindən irəli gələn cəhətlər dildə bu və ya başqa şəkildə özünü göstərir.

Bütün bunlar dilin çevikliyi, mütəhərrikliyi və s. ingilis dilində müxtəlif ifadə və birləşmələrin yaranmasına səbəb olur. Bu cür məcazi ifadə və birləşmələrin yaranmasının yol və üsulları hazırda ingilis dilşünanlarının da məşğul olduğu vacib məsələlərdəndir. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin bir tərəfdən daxili əlamətləri, bir dil sistemində onların milli keyfiyyətləri araşdırılır, digər tərəfdən isə, müxtəlif sistem dillərdəki vəziyyəti. Dillərsə əlaqələrdə mövqeyi işıqlandırılır. Belə bir cəhət isə onların hər bir dildə spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün konkret faktların aşkara çıxarılmasına kömək edir. Əsərdə müxtəlif sistemli dillərə məxsus məsdər və məsdər tərkibli tipoloji cəhətdən təhlil edilmiş, ümumi və fərqli əlamətlər aşkara çıxarılmışdır. Bu baxımdan həmin tədqiqat işini məsdər və məsdər tərkiblər tipologiyasının yaradılmasında ilk addımlardan biri kimi dəyərləndirmək olar. Tədqiqatda qarşılaşdırılan dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərin oxşar cəhətlərinin tipologiyası üzrə çıxarılmışdır. O, elmi yeniliklər dil sistemində məsdər və məsdər tərkiblərin yeri, mövqeyi, məsdər və məsdər tərkiblərdə komponentlərin sabitliyi komponentlərarası sintaktik əlaqələr və s. məsələlərin şərhilə bağlı meydana çıxır. Bu məsələlərin təhlili prosesində bir sıra mühüm nəzəri müddəalar irəli sürülmüşdür:

1) müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkibləri formalaşması prosesi öyrənilmiş;

2) məsdər və məsdər tərkiblərin nitqdə işlədilməsi və mətindəki mövqeyinin elmi – nəzəri əsaları müəyyənləşdirilmiş;

3) məsdər və məsdər tərkiblərin cümlədə yeri və konturla dəqiqləşdirilmiş;

4) məsdər və məsdər tərkiblərin özünəməxsus işlənmə və müxtəlif dillərə tərcümə vasitələri təhlil edilmiş, perspektiv inkişaf yolları və imkanları şərh olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Məsdər və məsdər tərkiblərin müxtəlif dillərdə çox zaman öyrənilməsində müəyyən çətinliklər qarşıya çıxır. Bu cəhətdən hazırda xarici dil öyrənən tələbələr üçün həmin tədqiqatın xüsusi praktik əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müasir iüngilis dili Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblər təsvir edilmiş, bir – birindən uzaq olan və müxtəlif sistemli dillərə məxsus belə tərkibli tipoloji – linqvistik cəhətdən təhlil edilmiş, ümumi və fərqli əlamətlər aşkara çıxarılmışdır. Çox zaman müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkibləri tərcümə və təhlil zamanı müəyyən çətinliklər qarşıya çıxır. Bu cəhətdən hazırda xarici dil öyrənin tələbələr üçün həmin tədqiqatın xüsusi praktiki əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqatın ayrı –ayrı bölmələrindən, təhlil olunmuş materiallardan və əldə edilmiş elmi nəticələrdən həm xüsusi, həm də ümumi dilçilikdə eləcə də müqayisəli (qarşılaşdırma) istiqamətdə aparılan tədqiqatlardan istifadə edə bilər. Tədqiqatımızın nəticələri müvafiq praktik və nəzəri seminarlarda, leksikanın xüsusi kurslarında, tərcümə nəzəriyyəsində, müqayisəli tipologiya fənnində, azərbaycandilli auditoriyada ingilis dilinin tədrisində, tələbələrle və dilçi aspirantlarla auditoriyadan kənardə təlim prosesində gərəkli material rolunu oynaya bilər. Məsdər və məsdər tərkiblərə aid materialın öyrənilməsi üçün müşahidəyə, təsnifə və tədqiq olunan dil faktlarının sintezinə əsaslanan lingvistik – təsviri metoda əsaslanmışdır. Bu tərkiblərin hər iki dildəki oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməklə müqayisəli –tarixi və müqayisəli – qarşılaşdırma, müqayisəli –tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində irəli sürülən müddəaları əsaslandırmaq üçün ingilis və Azərbaycan yazıçılarından əsərlərindən və mətbuat materiallarından nümunələr verilmişdir. Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, beş fəsil, nəticə kitabıyyatdan ibarətdir. Fonetik və digər xüsusiyyətləri ilə başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə seçilir və bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunları qısaca olaraq aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Fel morfologiyasının ən böyük bəhslərindən biridir.

Mövcud dilçilik ədəbiyyatında, o cümlədən müasir Azərbaycanın dili kitabında fel bəhsi həcm etibarilə morfologiyasının təxminən 40% -ni təşkil edir. Digər türk dillərində də vəziyyət bu şəkildədir.

2. Fel çoxkateqoriyalı nitq hissəsidir. Bu kateqoriyalar fəldə kompleks şəkildə, toplu şəkildə öz ifadəsini tapır. Fəldə təsvir, inkarlıq, zaman, forma, şəxs və kəmiyyət kimi kateqoriyaların varlığı xüsusi və ümumi formalara malik olması buna ən yaxşı sübutdur. Dilimizdəki nitq hissələrinin heç birində bu qədər kateqoriyaya yoxdur.

3. Fel kateqoriyalarının əksəriyyəti xüsusi, yəni bunlar yalnız fəle məxsus kateqoriyalardır. Əgər lüğət tərkibində ən çox sözü olan ismin dörd kateqoriyası (hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, şəxs – xəbərlər varsa və bunların hamısı ümumi kateqoriya hesab olunarsa, yəni kateqoriyalar isimdən başqa sifət, saya, əvəzliyə zərflə də xidmət edərsə, fəle aid kateqoriyaların əksəriyyəti yalnız fəle xidmət edir.

4. İki nitq hissəsinin əlamətini özündə birləşdirən, morfoloji, sintaktik cəhətdən çox zəngin və spesifik xüsusiyyətlərə malik olan bəhsində tədris edilən məsdər (fel – isim), feli bağlama (fel – zərf), feli sifət (fel – sifət) fəldən törəmişdir. Başqa nitq hissələrinin heç birindən biri böyük bəhslər formalaşmamışdır.

5. Fel dilimizin milli orijinallığı, ən qədim ünsürlərini başqa nitq hissələrinə nisbətən daha yaxşı mühafizə edib saxlayır. Fəldə çoxmənalılıq, onda məskən salan hər bir mənə neçə – neçə əsrlərin yadigarıdır.

6. Fəldə omonim, sinonim və antonimlərin yaranması yolları başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Əgər başqa nitq hissələrində omonim, sinonim və antonimlərin böyük bir qismi alınma sözlərin hesabına yaranırsa, fəldə belə bir xüsusiyyət yoxdur. Burada onlar yalnız dilin, dildəki fəllərin öz daxili imkanları hesabına, xüsusən çoxmənalılığın hesabına yaranır.

7. Felin xarakterik xüsusiyyətlərindən, onu başqa nitq hissələrində fərqləndirən cəhətlərindən biri də odur ki, fəllərin əksəriyyəti çoxmənalıdır, rəngarəng mənələrə malikdir.

8. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində fel müstəsna rol oynayır. Əvvəla, fel çox söz ehtiyatına malik olan nitq hissələrindən biridir. İkincisi, fel düzəldən şəkilçi olduqca çoxdur.

Köhnə qrammatika kitablarında fellərə dair verilən izah məsdərlə ölçülürdü. Məsdəri əmələ gətirən –“maq,-mək” şəkilçiləri “ədati – məsdər” adlanırdı. Felin bütün növləri, şəkilçiləri feli isimlər, feli sifətlər, feli bağlamalar və s. məsdərlərlə bağlanıb izah edilirdi. Bu kitablarda müasir dilimizdə feli isim, feli sifət kimi qəbul olunur.

Ədəbiyyat

1.O.Musayev: İngilis dilinin grammatikası. Bakı.1979 il.

2.A.Axundov: Ümumi dilçilik.Bakı.1988 il.

3 И.В.Арнольд: Инфинитив современного английского языка.М.1973 г.

С.Багирова

Лингвистическая и типологическая характеристика инфинитива в английском языке Резюме

И статье рассматривается роль места инфинитива в английском языке и его сравнительная характеристика с азербайджанском языком. В данном статье также анализируется употребление инфинитива в простых и сложных предложениях и некоторые виды инфинитива в современном английском языке. Как известно неопределенного форма глагола играет важную роль в формированию предложения, поэтому роль инфинитива отмечается особенно во всех трудах ученых и лингвистов.

S.Bagirova

The role of infinitive in impersonal verbs in english Summary

The present paper focuses on the theoretical views of different linguists on the problem of predicative construction with the infinitive. The content of the paper comprises the following problems:

1. There are three types of construction with the infinitive in English. They are as follows:

a) Subjunctive with the infinitive construction,

b) Objective with the infinitive construction,

c) For-to infinitive construction. 2. The subjunctive-with-infinitive. Construction traditionally called the nominative-with-the-infinitive construction is a construction in which the infinitive is in predicate relation to a noun in the common case.

Rəyçi:

Həbib Mirzəyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

KÖNÜL QASIMOVA
ADIU
könül@mail.ru

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR, ONLARIN TƏDQİQİ VƏ MƏNŞƏYİ

Açar sözlər: leksikoqrafiya, diaxronik, sinxronik

Key words: lexicography, diachronic, synchronic

Ключевые слова: лексикография, диахроник, синхроник

Frazeologiya hər hansı bir dildəki sabit söz birləşmələrini öyrənən dilçilik terminidir. Adətən, insanlar gündəlik həyat təcrübəsində-adi danışmada çox zaman sərbəst söz birləşmələrindən istifadə edirlər. Məs: *yaxşı tələbə* (*a good student*), *gözel qız* (*a beautiful girl*), *beş kitab* (*five books*), *söz demək* (*to say a word*), və s. Lakin hər hansı bir dilin lüğət tərkibində külli miqdarda söz birləşmələri vardır ki, onların tərəflərini bir-birindən ayırmaq çətin olur. Belə birləşmələr sərbəst yox, sabit birləşmələrdir ki, bunlar da dilçilikdə frazeoloji birləşmələr adlanır. Buna görə də, dildə işlədilən sərbəst söz birləşmələrini sabit birləşmələr (frazeologizmlər) ilə qarışdırmaq olmaz, çünki sərbəst söz birləşmələrinin vahid lüğəvi mənası olmadığı halda frazeologizmlərin lüğəvi mənası vardır. Sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq, sabit birləşmələr (frazeologizmlər) öz mənasına görə dildə xüsusi bir qrup təşkil edir və həmin qrupa daxil olan sözlər tək-tək sözlərdən fərqlənir-birləşmə daxilində vahid (bütöv) bir məna ifadə edir. Məs: *to make up one's mind* (*to decide*), *to put an end* (*to finish*), *to beg pardon* (*to excuse*) və s. Misallardan görüldüyü kimi, frazeoloji birləşmələrdə olan vahid məna və qrammatik vəzifə sözlərlə yaxınlıq təşkil edir. Məhz buna görə də dildə işlədilən frazeoloji tərkiblərlə leksik tərkiblər arasında ümumi cəhətlər çoxdur, çünki frazeoloji birləşmələr də sözlər kimi insanın fəaliyyəti ilə bağlı olan xüsusiyyətləri ifadə edirlər.

Frazeoloji birləşmələrin ifadə etdiyi mənalar bütöv haldadır. Frazeoloji birləşmələr sabit birləşmələrdir, yəni belə birləşmələrdə sözlərin sırası dəyişməzdir, buna görə də onlar qrammatik cəhətdən ayrı-ayrılıqda təhlil olunmur.

Frazeologiyanın məqsədi frazeoloji vahidlərin (frazemlərin) dildə mövqeyini müəyyənləşdirmək, onların müvafiq prinsiplərə əsasən təsnifini vermək, üslubi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, əmələ gəlmə və inkişaf etmə yollarını aşkar etməkdən ibarətdir.

Frazeologiya dilçiliyin tam müstəqil şöbəsi kimi çox gəncdir. Lakin, bu heç də o demək deyildir ki, frazeologiya məsələləri ilə əvəllər məşğul olunmamışdır. Bu məsələ alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmiş və frazeologiya “gizli” inkişaf yolu keçmişdir. Frazeoloji vahidlərin birinci müşahidəçiləri lüğət tərtib edənlər – leksonoqraflar olmuşlar. Lüğət tərtib edənlər bəzi sözlərin mənalarının itdiyini müşahidə etmişlər. Belə vəziyyət, adətən, bu və ya başqa söz bölünməz birləşmə tərkibində olduqda nəzərə çarpmışdır.

Ş.Balli frazeoloji vahidlərin əlamətini müəyyənləşdirməkdə birləşmənin həm zahiri, həm də daxili cəhətinə nəzər yetirməyi mühüm şərt hesab edirdi. O, sabit birləşmələri öz əsərində leksik-semantik və üslubi-məna cəhətdən şərh emişdir.

Dilçilik tarixində sabit birləşməyə bu şəkildə yanaşmaq tamamilə yeni idi. Ş.Ballinin nəzəriyyəsi frazeologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Frazeologiyanı belə fərqləndirmək və onunla da kifayətlənmək doğru deyil. Frazeologiya dedikdə onu lüğəvi vahidlərin məcmusu kimi nəzərdə tutmaq lazımdır.

Məlumdur ki, dil tarixi, ictimai hadisədir. Bu cəhətdən dilin başqa sahələri kimi, onun frazeologiyasına da aiddir, belə ki, hər bir konkret dilin frazeoloji vahidləri də zəruri ehtiyac nəticəsində tədricən formalaşaraq zənginləşmə prosesi keçirib bir sistem halına düşür. Bununla əlaqədar olaraq hər bir konkret dilin frazeologiyası da iki planda (diaxronik və sinxronik) tədqiq edilir. Diaxronik planda dilin frazeologiyasının tarixən formalaşması və müasir dövrə doğru semantik və struktur cəhətdən inkişafı öyrənilir. Sinxronik planda isə dilin frazeologiyasının müasir vəziyyətinin semantik və struktur təsviri verilir.

Dilçilikdə frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs dən müəllifləri iki qrupa bölürlər: 1) ümumiyyətlə hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər; 2) dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri mənə və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıranlar. Dilçilikdə bunlardan birincisi “geniş mənada frazeologiya”, ikincisi “dar mənada frazeologiya” adlandırılır. Ferdinand dö Söseür dildəki sabit ifadələri sərbəst söz birləşmələrindən belə fərqləndirir: “Biz hər şeydən əvvəl, külli miqdarda ifadələrə rast gəlinir ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki, adətən, daxilindəki ayrı-ayrı mənələrə malik olan sözləri dəyişmək mümkün olduğu halda, bu məşğul sayılır. Bunların ənənəyə görə daşdığı mənə, komponentlərinin bütövlükdəki mənasından və sintaktik quruluşundan asılıdır. Belə ifadələr düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə edilir”.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ş.Balli “frazeoloji bitişmə” adı ilə nəzərdə tutduğu semantik qrupdan olan frazeoloji vahidlərin xarici cəhətinin xüsusiyyətindən bəhs edərkən bunlarda üç əlamətin olduğunu göstərir: 1) sözlərin ayrı yazılması, 2) onların müəyyən sabit sırada olması və komponentlər arasına başqa sözün daxil edilə bilməməsi və 3) komponentlərdən heç birinin başqa sözlə əvəz oluna bilməməsi. Akademik V.V.Vinoqradov dildə frazeoloji vahidləri “frazeoloji birləşmələr”, “frazeoloji bitişmələr” və “frazeoloji birləşmələr” adı ilə üç semantik qrupa bölür, bunların hər birinin özünəməxsus əlamətini göstərir. O, frazeoloji birləşmələrdən bəhs edərkən yazır ki, bunların ümumi mənası ilə komponentlərinin mənası arasında heç bir yaxınlıq, əlaqə, hətta potensial əlaqə belə yoxdur. Bunların tərkib hissələri dildəki bu və ya digər sözlə eyni səs tərkibinə malik olsa da, bu cür qarşılıqlı əlaqə omonimlikdən başqa bir şey deyildir. Frazeoloji bitişmə sözün potensial ekvivalentidir. Bu cəhətdən bunlar frazeoloji birləşməyə yaxınlaşır, lakin öz mənə quruluşlarının mürəkkəbliyi, komponentlərinin mənə əlaqəsinin potensial şəkildə mövcud olması ilə frazeoloji birləşmələrdən fərqlənir. Frazeoloji bitişmə xarici səs forması ilə sərbəst söz birləşməsinə uyğun gəlir. Frazeoloji birləşmədə sərbəst mənada olmayan sözlərin sinonimlərlə əvəz edilməsi mümkündür.

V.V.Vinoqradovun bu bölgüsündə “frazeoloji birləşmə” adlandırılan qrup ilk baxışdan Ş.Ballinin təsnifatındakı “frazeoloji qrup” və ya “adi birləşmələrə”də oxşayır. Lakin əslində bunlar bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Belə ki,

V.V.Vinoqodovun bölgüsündə frazeoloji birləşmə səciyyəvi daşıyanların komponentlərindən biri ancaq məhdud sözlərlə frazeoloji cəhətdən “bağlı məna” daşıyır, Ş.Ballinin təsnifatında isə, özünün qeyd etdiyi kimi, “...birləşmə parçalandıqdan sonra sözlər öz mənalarını saxlayır”.

V.V.Vinoqradovun bu bölgüsü bir maddə həm rus dilinin, həm də bir sıra başqa dillərin frazeologiyasından bəhs edən əsərlərdə tamamilə məqsəduyğun sayılmış və olduğu kimi saxlanmışdır. Lakin son illərdə bir sıra dillərin frazeologiyası ilə daha dərinləndirən məşğul olan tədqiqatçılar məəyyələşdirmişlər ki, bu təsnifat özünü doğrultmur. N.N.Amosova, V.V.Vinoqradovun bölgüsünün dərin təhlilini verərək yazır ki, buradakı təsnifat vahid bir prinsipə əsaslanmır, belə ki, iki əvvəlki semantik qrup (frazeoloji birləşmə və frazeoloji bitişmə) komponentlərinin mənasından asılı olmayaraq, ümumi mənalarının dərk edilməsi dərəcəsinə görə müəyyənləşdirildiyi halda, “frazeoloji birləşmələr” adı ilə üçüncü qrupa aid edilənlər tərkibindəki sözün başqa leksik vahidlərlə məhdud şəkildə birləşməsi əlamətinə görə səciyyələndirilir. N.N.Amosova yazır ki, V.V.Vinoqradovun frazeologiya ilə əlaqədar olan məqalələrində frazeologiyanın bir sıra ümumi məsələləri, o cümlədən frazeoloji vahidin daxilən yarıqlıqda formalaşması problemi frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin müəllif tiplərinin müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər nəzərə alınmamışdır. Sonra N.N.Amosova V.V.Vinoqradovun “...frazeoloji vahiddə onun ümumi məmununun müəyyənləşməsi üçün kiçik bir işarə belə olarsa, frazeoloji birləşmə haqqında danışmaq olmaz” cümləsini xatırladaraq yazır ki, burada frazeoloji vahidlərin mənalarının dərk edilməsi haqqındakı fikir dil faktları ilə obyektiv şəkildə əsaslandırılmır. Belə ki, V.V.Vinoqradovun özü onların frazeoloji birləşmə hesab edir, halbuki bunların daxilində daşdıqları ümumi mənaya zəif də olsa işarə vardır. Daha sonra N.N.Amosova qeyd edir ki, V.V.Vinoqradovun “frazeoloji bitişmə”nin mənası onun komponentlərinin mənası ilə bağlı deyildir fikri inandırıcı deyildir...” Əgər nitq prosesində biz əvvəlcədən məlum olan idiomatik birləşmənin mənasını başa düşə bilirsə, deməli, burada həlledici onun komponentlərinin mənası ilə əlaqədar olaraq dərk edilməsi deyil, kontekstdən sutiasiyadan irəli gələn cəhətdir. A.İ.Smirnitski frazeoloji vahidlərin struktur tiplərini, onların komponentləri arasındakı fərqli cəhətləri, frazeoloji vahidlərin müxtəlif funksiyalarda işləyən tiplərini müəyyənləşdirməyə xüsusi fikir verib. Bundan başqa, o, ingilis dili frazeoloji vahidlərin üslubi cəhətdən də nəzərdən keçirərək, iki qrupa ayırır: 1) üslubi cəhətdən neytral olub məcaziliyini itirənlər: məsələn (to) get up, (to) fall in love; 2) xüsusi idiomlar: məsələn, (to) take chair. Müxtəlif bunlardan başqa, idiomatikliyə meyl etməyən rough sketch “çernovoy nabrosok”, eskiz tipində olan sabit birləşmələrdən də bəhs edərək belələrini frazeoloji vahid hesab etmir və dilin “ənənəvi birləşmələri” adlandırır. Dilçilik fənnlərində sistemində frazeologiya, bəzən özünə heç yer tapa bilmir, lakin əksər hallarda frazeologiyayı leksikologiyaya aid edirlər. Frazeologiyanın əsas kateqoriyalarının, məqsəd və vəzifələrinin qeyri-müəyyən olması ona müstəqil inkişaf etməyə mane olur. “Fraz” sözü azı sabit və aydın mənalı termin kimi qəbul edilə bilər. Dilçilikdə onun tətbiqi müxtəlifdir. Ona görə də frazeologiyanın idiomatikası ilə əvəz olunması üçün bir çox səylər göstərilmişdir. Lakin “idiom”, “idioma”, “idiomatizm” terminləri də 400 il mövcud olmalarına baxmayaraq avropa dilləri daxilində elmi əsaslarla təriflənməmişdir. Sözlərin mənalarının öyrənilməsi artıq onların frazalılıq kontekst daxilində

işlənmələrinin analizini də bir məqsəd tutaraq, frazeologiyanın qeyri-aydın məzmunlu olmasına xidmət edir. Qeyd olunduğu kimi, frazeoloji vahid sabit törəmədir. Bu tərif heç kəs tərəfindən iddia edilmir. Ancaq dilçilərin sabitliyə dair fikirləri üst-üstə düşür. Frazeologiyanın bir linqvistik fənn kimi inkişaf etməsi frazeoloji sabitlik nəzəriyyəsini işləmədən mümkün deyil. Bu isə sabitlik məsələsinə kompleks şəkildə yanaşmasını tələb edir. Frazeoloji vahidin sabitliyin ona məxsus olan müxtəlif növ invariantlığa əsaslanır, yəni normativ dəyişiklər baş verdikdə onun elementlərinin dəyişilməsinə-sabit qalmasına. Dildə invariantlığın və mikrosabitliyin aşağıdakı növləri vardır: 1. İşlənmənin sabitliyi, yəni frazeologizmin individual törəmə deyil, bir dil vahidi olması faktı; 2. Struktur-semantik sabitlik, frazeoloji vahid iki dənədən az olmayan sözlərdən ibarətdir və topoloji mənaya malik deyil, yəni struktur-semantik modelə görə analoji frazeoloji vahidlərin yaradılması üçün nümunə ola bilməz; 3. Sematik sabitlik; 4. Leksik sabitlik, yəni komponentlərin əvəz oluna bilinməməsi və yaxud, komponentlərin yalnız frazeoloji variantlılıq və struktur sinonimiya çərçivəsində, semantik və leksik invariantlılıq saxlamaqla normativ şəkildə əvəz olunması; 5. Sintaktik sabitlik, yəni yalnız variantlılıq çərçivəsində frazeoloji vahidlərin komponentlərinin nizamının dəyişə bilməsi, qrammatik inversiya, məsələn, *felin məchul növdə işlənməsi*, stilistik (üslubi) inversiya, məsələn, *What a cross he has to bear!* Beləliklə, frazeoloji vahid-leksemlərin bütöv və ya qismən dərk olunmuş mənaları ilə sabit birləşməsidir. Frazeoloji vahidləri leksem adlandırmaq olar. Leksemlərin bir qismi potensial sözlərdir, yəni frazeoloji vahidlərin tərkibində onlar həqiqi mənalarını itirirlər. Digər leksemlər isə frazeoloji vahidlər tərkibində tam dərk olunmamış sözlərdir və burada onlar cümlə üzvü kimi çıxış edə bilməzlər. Frazeoloji vahidin özü cümlə üzvüdür. Potensial söz sərbəst leksik mənaya malik deyil, ona görə ki, onun məna strukturu yoxdur və o, sadəcə olaraq, frazeologizmin məna strukturunun bir elementidir. Biz frazeoloji vahidin və mürəkkəb sözün komponentlərini ayırırıq. Bu da ingilis dili üçün xüsusilə vacib olan bir şərtidir. Leksemlər sözdəyişdirici formalara malikdir və frazeologizmlərdə dəyişkən elementlərlə uzlaşırlar. Məsələn, *close (shut) one's eyes to something* “nəyə göz yummaq” və *to take one's time* “tələsməmək”. bəzən, frazeoloji vahidlərin tərkibində fiktiv leksemlərə (*ghost-words*) rast gəlinir, məsələn, *Lets us return to our mutttons* “söhbətimizin məğzinə qayıdaq”. İngilis dilində *mutttons* sözü mövcud deyil, o, fransız dilindən götürülüb və yalnız verilmiş frazeoloji vahiddə rast gəlinir. Bununla belə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, frazeoloji vahid tam (bütöv) dərk edildikdə potensial sözlərin, qismən dərk edildikdə isə potensial və real sözlərin uzlaşmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. 1978.
2. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. Bakı 1977.
3. Arnold İ.V. The English Word. 1973.
4. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963.
5. Арнолд И.В. Стилистика современного английского языка. Л., 1973.
6. Балли Ш. Стилистика французского языка. 1909.
7. Кунин А.В. Английская фразеология. М., 1970.

8. Реформатский А.А. Лексикология русского языка. М., 1964.
9. Смирнитский А.И. Лексикология английского языка. М., 1956.
10. Соссюр Ф.Де. Курс общей лингвистики, пер с фр. А.М.Сухотина. М., 1933.
11. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. М., 1964.

K.Kasimova

Classification of frazeological units and their structural – semantic peculiarities
Summary

This leaving paper is devoted to the classification of frazeological units and their structural – semantic peculiarities. The very article 8 pages and acquires summary and bibliography. As a result of our scientific investigation we have come to such a conclusion. Frazeology is really considered to be the treasure of any language. In frazeology the history of people, their culture, social life as well as their traditions find their reflection.

Surely when we address frazeologizms our speech, becomes rich and interesting. Relying upon frazeologizms we achieve to get rid of monotonious speech. In our article we have especially stressed the classification of the frazeological units. Introduce frazeological synonyms, homonyms and antonyms. Later we underlined the difference between frazeological and leksikal meaning. Thus we have become once more witnesses of the fact that the frazeology which is considered to be one of the branches of lexicology plays the important role in the development and enriching of speech.

K.Касимова

Исследование английской фразеологее
Резюме

Исследование английской фразеологее в диахроническом плане постепенно набирает силу. Однако имеющиеся работы посвящены в основном жиахроническому изучению слово сочетаний. Изыскания подобного рода в области фрзеологии. А настоящей статье делается попытка сделать научное исследования в этом направлении.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
filologiya elmləri namizədi, dosent

RUHİYYƏ ƏHMƏDOVA
ADİU
ruhiyya@mail.ru

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ YAZI İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ TƏDRİSİ

Açar sözlər yazı, yazılı nitq, ünsiyyət vasitəsi, şifahi nitq, oxu, təlim, böyük əhəmiyyət, bacarıq, vərdiş

Key words writing writing speech, means of communication, oral speech, reading, training, a great importance, capability, habit

Ключевые слова письмо, письменный речь, способ общения, устная речь, чтение, большое значение, умение, навыка

Bir ünsiyyət vasitəsi olaraq dil hər şeydən əvvəl şifahi nitq şəklində mövcud olmuşdur. Lakin bəşər cəmiyyəti öz inkişafı tarixində elə bir dövrə çatmışdır ki, bu dövrdə dil artıq öz kommunikativ funksiyasını yalnız şifahi nitq vasitəsilə yerinə yetirə bilməmişdir. İnsanlar öz aralarında ünsiyyət yaratmaq üçün digər bir vasitə, yəni yazı kəşf etməyə başlamışdılar. Tarixi birkateqoriya olaraq meydana gəlmiş bu ünsiyyət vasitəsi dilin kommunikativ funksiyasını zənginləşdirmiş, onun təsir dairəsini çox-çox bir qüdrətli, əvəzedilməz ünsiyyət vasitəsinə - yazıya malik olmuşdular.

Heç şübhəsiz ki, insanlar bu günkü yazı mədəniyyətinə birdən-birə yiyələn-məmişdilər. Hər bir tarixi kateqoriya kimi, yazı da (yazılı nitq) özünün ilk çox primitiv formasına malik olmuşdur və get-gedə təkmilləşərək hazırkı vəziyyətə gəlib çatmışdır.

Yazılı nitq şifahi nitqdən sonra meydana çıxan dil hadisəsidir. O, müəyyən məqsədlə bağlı müxtəlif tələbləri ödəmək üçün yaranmış və uzunmüddətli təkmilləşmə, formalaşma yolu keçmişdir. Şifahi nitqdən fərqli olaraq, yazılı nitq əsasən, ədəbi dil çərçivəsində inkişaf edir. Ona görə də şifahi nitqdə rast gəlinən qeyri-ədəbi dil ünsürləri çox zaman yazılı nitqdə əks olunmur.

Şifahi nitqdən fərqli olaraq yazılı nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

1. Yazılı nitq yazılır və oxunur.
2. Yazılı nitqdə elmi, texniki, siyasi və digər teminlər çox işlənir.
3. Yazılı nitqdə sadə, geniş və mürəkkəb cümlələrdən daha çox istifadə olunur.
4. Yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşmış inkişaf edir.
5. Yazılı nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu və s. şifahi nitq ünsürlərini əks etdirəndurğu işarələrindən istifadə olunur.
6. Yazılı nitqdə mimika və jestlərdən istifadə olunmadığından, fikrin bütün incəliklərini sözlərin müxtəlif məna çalarlıqlarından istifadə etməklə təsvir etmək lazım gəlir.
7. Yazılı nitq hər hansı bir məlumatın, fikir xəzinəsinin nəsildən-nəslə keçməsinə əsas rol oynayır.
8. Yazılı nitq sürəti şifahi nitqə nisbətən çox aşağıdır.
9. Yazılı nitqdə danışq səslərini özündə əks etdirən hərflərdən istifadə olunur.

Dünya dilləri mənşəyinə və qrammatik quruluşuna görə fərqləndiyi kimi, yazıya görə də bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlər bir tərəfdən yazılı nitqdə, yazının formasında, digər tərəfdən isə həmin dillərə xas olan imla qaydalarında, orfoqrafiya qaydalarında özünü göstərir.

Azərbaycan və ingilis dilləri qrammatik quruluşuna görə fərqləndiyi kimi orfoqrafiya qaydalarına görə də fərqlənir.

Xarici dillərin təlimində yazının böyük əhəmiyyəti var. Bu onunla izah edilir ki, o, dil öyrənməyin digər bir cəhəti olan oxu ilə də sıx sürətdə bağlıdır. Oxusuz yazı, yazısız oxu təsəvvür etmək əsla mümkün deyil. Yazı və oxu öz növbəsində şifahi nitqlə dialektik vəhdət təşkil edir. Buna görə də bunları bir-birindən ayırmaq təlimdə bir tərəfliliyə, yarımçıqlığa gətirib çıxarır. Digər tərəfdən də, bu tərəflərdən hər hansı birinin unudulması və ya kölgədə buxırılması hökmən əlaqədə olduğu digər tərəflərə mənfi təsir göstərir. Buna görə də xarici dillərin təlimində şifahi nitq ilə yanaşı yazıya da xüsusi yer verilməlidir.

Xarici dilin təlimində yazı bacarıq və vərdişlərini aşılamaq müəllimdən xüsusi məharət tələb edir. Yazı vərdişləri də oxu kimi kompleks xarakter daşıyır. Bu məsələ oxudan da bir qədər mürəkkəb məsələdir. Yazı, xüsusi yazı texnikası tələb edir. Yazmaq üçün:

- a) Texniki cəhətdən özgə hərfləri düzgün ifadə etmək;
- b) Düzgün orfoqrafiya vərdişləri əldə etmək;
- c) Öz fikrini yazılı sürətdə düzgün və dolğun ifadə etmək tələb olunur.

Bu vərdişlərin aşılması üçün müəllimin üzərinə çox məsuliyyətli vəzifələr düşür. Belə ki, müəllim ilk gündən ingilis qrafikasını və orfoqrafiyasını öyrətməli olur. Tədrisin ilk günlərində müəllim diqqətli yalnız düzgün kalliqrafiya vərdişləri aşılamağa yönəldir.

Yazı həm də ona görə vacibdir ki, o xarici dil öyrətməyin təməlini qoyur. Müəllim yazı üzərində iş apararkən leksik və qrammatik materialları da təkrarlayıb möhkəmləndirir. Buna görə də bilik və bacarığı yoxlamaq üçün müəllimin əlində yazı əsas yoxlayıcı argumentdir, nəticə yazı vasitəsilə tamamlanır.

Yazı sisteminə əsasən hər bir dilin özünəməxsus prinsipləri ola bilər. Məsələn, tarixilik prinsipi, morfoloji və fonetik prinsip.

Tarixilik prinsipinə görə ingilis dilinin əlifbasında əsaslı bir dəyişiklik olmamışdır. Tələffüz dəyişsə də, yazıda əsaslı dəyişiklik edilməmişdir. Sözlərin çoxu bir cür yazılır, başqa cür oxunur.

Morfoloji prinsipə görə yazının forması özündə saxlanılır. Bu prinsipə ingilis dilində az təsadüf edilir.

Fonetik prinsipdə isə deyilir: “danışdığın kimi də yaz”. Bu hal ingilis dilində azlıq təşkil edir. Ona görə ki, ingilis dilində səslə hərflər arasında əsaslı sürətdə fərq vardır.

Göstərilən prinsipləri düzgün yerinə yetirmək üçün, öyrənilən dilin hansı prinsipə düz gəlməsini bilmək lazımdır. Əlbəttə ingilis dilində tarixilik prinsipi əsas götürülür. Müəllim çalışmalıdır ki, sözlər orfoqrafiya prinsipinə görə mexaniki əzbərlənməsin.

Müəllim düzgün yazı vərdişlərini yaratmaq üçün aşağıdakılara fikir verməlidir:

- a) əlifba öyrədilən zaman yeri gəldikcə ana dili ilə müqayisə aparmaq;

- b) orfoqrafiyanın qanunauyğunluğu;
- c) yazının oxu və şifahi nitq ilə yaxın əlaqəsi məsələsi;
- d) yazı zamanı əyaniliyin vacib olması (lövhədən, cədvəl, sxem və kəsmə əlifbadan istifadə)

Xarici dil tədrisi qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri pratik və tərbiyəvi məqsəd daşmalıdır. Məlumdur ki, şagird düzgün yazıb, oxuya bilməsə düzgün də danışa bilməz. Ona görə də müəllim ilk gündən şagirdə düzgün yazmağı və yazıya aid olan qaydaları öyrətməlidir. Sınıfın yazı taxtasından yeri gəldikcə yazı məqsədi ilə istifadə edilməlidir. Müəllim hərfi keçərkən, onun yazı taxtasında yazıb, kalliqrafik cəhətdən düzgün istifadə etdikdə şagirdlər yazı vərdişlərini düzgün anlayırlar. Bəzən də müəllim bütün vaxtını təbəşir və yazı taxtası ilə keçirir, dərsin başqa mərhələlərini unudur. Elə müəllimlər də vardır ki, yazı taxtasından tamamilə istifadə etmir, özünün şifahi izahatı ilə kifayətlənir.

Düzgün yazı vərdişlərini aşılamaq üçün nəinki yazı taxtasından, hətta əyani vasitələrdən geniş istifadə etmək lazımdır.

Metodist alim Ş. Səfiqullayevin yazı təlimi daha maraqlı etmək üçün texniki təlim vasitələrindən istifadə etməyi məsləhət görür.

Müəllim yazı çalışma növlərindən istifadə etdikdə yaxşı nəticə əldə edə bilər:

a) yazı taxtasından və ya kitabdan köçürmə. Bu çalışma bir növ mexaniki xarakter daşısa da onu mütləq aparmaq lazımdır. Belə çalışmalar bir növ təkrar xarakter daşıyır ki, o da düzgün və səliqəli yazmaq vərdişləri aşılayır. Yazı taxtasından köçürülən yazı ilə müəllim çox diqqətli olmalıdır. Müəllimin lövhədə yazdığı yazı bir növ nümunə rolu oynayır. Ona görə də müəllim öz yazısını düzgün və səliqəli yazmalıdır. Müəllim üzündən köçürmə yazılarını da müəyyən məqsədlə verməlidir. Şagird qarşısında belə bir tələb qoymaq olar: mətni köçür, uzun səs veerən hərflər və hərflər birləşmələrinin altından xətt çək. Bu fonetik çalışmadır. Başqa bir mətni köçürdükdə isə orfoqrafik materiala əsasən şərt qoymaq olar. Aşağıdakı sözləri köçür, bir-birinə uyğun tələffüzlü səsləri işarə et. Məsələn: read, seat, meat və s. Bu növ çalışma orfoqrafik çalışma adlanır.

Grammatik materiala əsasən belə bir çalışma vermək olar: mətni köçür, “be” və “have” fəllərinin altından xətt çək.

Leksik material üzrə isə sözləri mətndən seçib tərcüməsini yazdırmaq məqsədlə vermək olar. Belə və bunlara oxşar çalışmalar müəllimlər istədikləri qədər seçə bilərlər.

İngilis dilində yazının aşağıdakı növləri var: imla, ifadə, inşa. Müəllimlər bu yazı növlərindən əsasən imla və ifadədən istifadə edirlər. İmla yazının özü də bir neçə yerə bölünür:

1. Görmə imla. Müəllim bir cümləni lövhədə yazır. Şagirdlər ona baxırlar. Sonra müəllim cümləni lövhədən silir. Şagirdlər yaddaşa əsasən cümləni yazırlar. Şagirdlər cümləni yazıb qurtaran kimi müəllim onların yazdığını yoxlamaq məqsədilə cümləni yenidən lövhəyə yazır.

2. Xəbərdarlıq imla. Müəllim cümləni ucadan tələffüz edərək oxuyur. Sonra grammatik və fonetik cəhətdən həmin cümlə analiz olunur. Daha sonra müəllim cümləni diktə edir, bir şagird onu lövhədə yazır və cümlə yoxlanılır.

3. Özünəimla əzbər imla. Şagirdlər əvvəl öyrənmiş olduqları bir şeir və hekayə parçasını əzbərdən yazırlar. Belə imla aparılarda müəllim əvvəlcədən xəbərdarlıq etmir.

4. Sərbəst imla. İmla zamanı müəllim şagirdlərin bildikləri sözlər əsasında tərtib edilmiş liçik bir parçanı oxuyur. Şagirdlər həmin parçanı bir neçə dəfə eşitdikdən sonra özləri yaddaşa əsasən onu yazırlar.

5. Səsli imla. Bu imla növündə geniş istifadə olunur. Ona çox ciddi hazırlaşmaq lazımdır.

6. Hüsrxət üzrə imla. Bu imla zamanı şagirdlərdən biri sözləri hərflərlə deyir, qalan şagirdlər onu yazırlar. Məqsəd isə şagirdlərin hüsrxət qaydalarına riayət etmələrini yoxlamaqdır.

Müəllim imlanı iki məqsədlə aparır. Öyrətmə və yoxlama məqsədilə.

Öyrədici imlalar aşağıdakı imlalardır:

1. Öyrədici imlalar bir növ köməkçi rolunu oynayır, onların vasitəsilə keçilmiş qaydalar, sözlər təkrarlanır və möhkəmlənir.

2. Öyrədici imlalar aparılarkən müəllim özü də fəal olur, o söz və cümlələri bir neçə dəfə təkrar edir. Müəllim çalışır ki, onun şagirdləri müstəqil olaraq fikir söyləyə bilsinlər.

3. Öyrədici imlanın xarakterik cəhətlərindən biri də odur ki, müəllim şagirdlərin iştirakı ilə səhvləri təshih edir.

4. Öyrədici imlalar çox vaxt qiymətləndirilmir. Lakin şagirdləri həvəsləndirmək üçün onları qiymətləndirmək olar.

5. Yoxlama imladan fərqli olaraq öyrədici imlaya 10-15 dəqiqə vaxt sərf edilir.

İngilis dilinin təlimində yazının böyük əhəmiyyəti vardır. Məlumdur ki, ingilis dilinin yazısı bir neçə dəfə dəyişmiş və təkmilləşmişdir. Bir sözün tərkibində olan bir neçə hərfin oxunması tədris işini həddindən artıq çətinləşdirir. Məsələn: light, night, neighbourhood və s. sözlər yazı üçün, ox və şifahi nitq üçün çətinlik təşkil edirlər. “igh” diaqrafı sözlərin əksəriyyətində oxunmur. Bu diaqrafın söz daxilində oxunması şagirdlərin yazısına, oxusuna və şifahi nitqinə mənfi təsir göstərir. Müəllim tədris zamanı çətinlik əmələ gətirən “igh”, “ght”, “tion” və s. birləşmələrin oxunuşuna xüsusi diqqət yetirməlidir.

Şifahi nitq yazılı nitqlə vəhdətdə tədris olunmalıdır. Yazılı nitq və şifahi nitqi vəhdətdə götürmək üçün yazının tədrisində psixoloji momentlər ciddi gözlənilməlidir.

Psixoloji tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, daxili nitq yazıda, danışq üçün olan daxili nitqdən fərqlənir. Yazı zamanı daxili nitq obrazlı səciyyə daşıyır. Danışq üçün olan daxili nitq isə əşyavi xarakter daşıyır. Yazılı nitq zamanı daxili danışqda olan söz hərflər vasitəsilə ifadə olunur, sözün ümumi səciyyəsi dəyişmir, o, obrazlı qalır. Danışq zamanı isə əşya səciyyəsi daşıyan söz daxili kod vasitəsilə şifahi nitqə keçir.

Yazılı nitqin bir koddan başqasına keçməsi tempi şifahi nitqə nisbətən ləng gedir. Yazılı nitqin belə ləng tempdə olması, həmin nitqə nəzarətin aparılmasını asanlaşdırır. Şifahi nitqin tempini kod vasitəsilə yoxlamaq çətin olur, o, anı halda əmələ gəlir və keçib gedir. Ona görə yazılı nitqin də tempinin elə inkişaf etdirmək lazımdır ki, o, şifahi nitqdən çox geri qalmasın.

Yazılı nitqi şifahi nitqlə əlaqələndirən aşağıdakı çalışma növlərindən istifadə etmək olar:

- a) Oxunan mətnlə əlaqədar çalışma;
- b) əyani vasitələrlə verilən çalışma;
- c) müəyyən mövzu ilə əlaqədar verilən çalışma

Danışmaq üçün verilən yazılı çalışma şifahi nitqin inkişafı üçün daha əlverişlidir. Müəllim danışığ üçün verilən mövzunun və yaxud mətnin planını əvvəlcədən də verə bilər.

İngilis dilinin təlimində yazının böyük əhəmiyyəti var və müəllimlər buna xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Ədəbiyyat

- 1. A.Qurbanov: "Ümumi dilçilik". Bakı. 2004. (II cild)
- 2. A.Tahirov: "İngilis dilini tədrisi metodikası". Bakı. 1978.
- 3. A.Tahirov, Ş.Ə.Səfiquliyev: "Yazının şifahi nitqin inkişafında rolu. Bakı. 1966.
- 4. O.Musayev: "İngilis dilində imla və ifadələr məcmuəsi". Maarif. 1967.

R.Ashmedova

Writing in teaching English Resume

There are two types of speech: oral speech and writing speech. This article deals with the teaching of writing speech. Writing is a means of writing speech. It is very important in the training of English language. Writing is closely connected with the oral speech. That is why they must be taught together. The teachers must pay special attention to the writing. They must develop students' oral and writing speech. It is very important task.

Р.Ахмедова

Письмо в обучении английского языка Резюме

Существует два вида речи: устная и письменная речь. Эта статья имеет дело с обучением письменной речи. Письмо-это средство коммуникации. Оно очень важно в обучении английского языка. Письмо тесно связано с устной речью. Поэтому они должны обучаться вместе. Учителя должны обратить особое внимание на письмо. Они должны развивать устную и письменную речь студентов. Это очень важное задание.

Rəyçi:

N.Rzayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏİDƏ MEHDİYEVA
ADİU
saida@mail.ru

TƏRCÜMƏNİN MƏDƏNİYYƏTLƏR ARASINDAKI KOMMUNİKASIYADA ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: tərcümə, ingilis dili, kommunikasiya, mədəniyyət, Azərbaycan dili

Ключевые слова: перевод, английский язык, коммуникация, культура, азербайджанский язык

Key words: translation, English, communication, culture, Azerbaijani.

Məlumdur ki, tərcüməçi şəxsi -motivlərə xidmət etmir, sosial sifarişin ondan tələb etdiyi, cəmiyyətin sifariş etdiyi motivlə hərəkət edir. Rus dilçi alimi A. F. Şiryayevin fikrincə, tərcüməçi öz fəaliyyəti zamanı şəxsi motivə söykənən tələbatdan çıxış etmir, əksinə onun fəaliyyəti sosial xarakterlidir (13, s.29). Məlumdur ki, tərcümə insan fəaliyyətinin qədim bir növüdür. İnsan cəmiyyəti təşəkkül tapandan və insanlar arasında dil müxtəlifliyi yaranandan tərcümə və yaxud tərcüməçilik fəaliyyəti də meydana gəlmişdir.

Tərcümə xalqların və ölkələrin tarixi inkişafında, mədəniyyətlərin və dillərin tərəqqisində həmişə vacib rol oynamışdır. Bizim əsrdə də tərcümə xidmətlərindən istifadə olunur və bu gün tərcümə demək olar ki, insanları, onların mədəniyyətlərini, iqtisadi və sosial həyatlarını yaxınlaşdıran dil ünsiyyəti vasitələrindən biri kimi daha önəmli olmuşdur. Tərcümə həm də ölkələr və dövlətlər arasında beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsi kimi çıxış edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə fəaliyyəti xüsusilə ötən əsrin sonlarında və iyirmi birinci əsrin əvvəllərində dünyada baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərdən sonra daha da aktuallaşmış, ona qarşı tələbat çoxalmışdır. Elmi-texniki tərəqqinin həyatın müxtəlif sahələrinə güclü təsir etdiyi bir dövrdə elm, mədəniyyət, texnika sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq da güclənmişdir. Dünyada baş verən misilsiz dəyişikliklər ölkələr və yeni dövlətlər arasında görünməmiş əlaqələrin, müxtəlif dilli cəmiyyət və xalqların bir-biri ilə münasibətlərinin inkişafına güclü təkan vermişdir. Belə bir şəraitdə tərcümənin rolunun artmasını görməmək mümkün deyil. Məhz bu baxımdan tərcümə xalqların və dövlətlərin iqtisadi, siyasi-ictimai, elmi, mədəni-kütləvi və s. münasibətlərinin tərəqqisinə xidmət göstərən bir vasitəyə çevrilmişdir. Dilşünas alim A.V.Fyodorovun fikrincə, tərcümənin məqsədi xarici dili bilməyən oxucuya, dinləyiciyə rast gəldiyi mətnlərdə, şifahi nitqdə başa düşmədiyi söz və ifadələri izah etmək, onları yaxından tanış etməkdir. Digər dilşünas alim Y.İ.Reçker tərcüməyə aşağıdakı kimi tərif vermişdir: «Tərcümə məzmun və üslubu saxlamaqla əslin dəqiq və düzgün verilməsidir. Bununla da tərcümə ilə nəql bir-birindən fərqlənir. Məzmun və üslubun tərcümə olunan dilin əsasında qorunub saxlanması tərcümə üçün ən vacib amildir» s.12).

Məşhur tərcüməçi A. D. Şveytser tərcüməni dillər və mədəniyyətlər arasındakı kommunikasiyada bir istiqamətli və iki fazalı proses adlandırır və bu prosesdə tərcümə nəticəsində ilkin mətndən ikinci mətn doğulur. Həmin ikinci mətn birinci mətni və yaxud sözü əvəz edir. Belə bir ümumiləşdirici fikir vardır: tərcümə eyni dildə danışmayan insanlar arasında ünsiyyət yaratmaq tələbatından doğur. Deyilənləri ümumiləşdirsək, tərcümənin kompleks proses olması qənaətinə gəlmiş olarıq. Bizim fikrimizcə, əsildə (orijinalda) olan fikrin düzgün və dəqiq verilməsi və ya ötürülməsi zamanı təkcə sözün və ya ifadənin qarşılıqlı variantını tapmaq kifayət deyildir. Burada tərcüməçi həm də həmin söz və ifadələrin qrammatik, orfoqrafik, fonetik, qrafik, leksik-semantik əlamətlərinə diqqət yetirməli, mənbə dilin üslubi xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır. Tərcümə dəqiq və dolğun ifadəni sevir, bir dildən başqa dilə ötürülən fikri, ifadəni, sözü tərcümə edilən dilin bütün normalarına uyğunlaşdırmaq tərcümənin nə qədər çətin proses olduğunu göstərir. Bu qəbildən yanaşsaq, son illər mətbuat dilində yer alan çoxsaylı yeni termin-söz və ifadələrin mənimsənməsi və alınması prosesində, onların yeni mənə çalarlarının meydana çıxmasında tərcümənin birbaşa rolu var və məhz buna görə də tədqiqat işində tərcüməyə üstünlük verilmişdir. Tərcümənin xüsusi təbiətini və onun sosial tələbatı ödəmə qabiliyyətini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, tərcümə təkcə tərcüməçi vasitəsilə dil-etnik maneələrinə malik insanlar arasmda ünsiyyət deyil. Çoxdilliliyi, müxtəlif dil maneələrini aradan qaldıran vasitələr də vardır. Tərcüməsiz müxtəlif ünsiyyət vasitələri mövcuddur: məsələn, təbii işarələr və rəmzlər. İdman meydançalarındakı hakimlərin işarələri, beynəlxalq onların işlədilməsi və ya tərcüməsi zamanı qarşı tərəfin milli diqtəsi lazım olmur, sadəcə kütləvi istifadə zamanı sözün beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi olduğu nəzərə alınaraq birbaşa, tərcümə olunmadan, necə deyirlər, ünsiyyətə ötürülür. Bununla da ingilis dili vasitəsilə daxil olmuş söz və ifadələrin bir çoxunun qarşılıqlı variantı ola-ola ümumişlək sözə çevrilir, dilimizin səlisliyi, şirinliyi, gözəl ifadə tərzləri unudulur.

Fikrimizi faktlarla əsaslandırmaq istərdik. Dövlət qəzetlərindən «Xalq qəzeti» və «Azərbaycan» qəzetinin, çox oxunan «Yeni Müsavat»-ın səhifələrində verilən ingilis mənşəli söz və ifadələrin Azərbaycan dilində düzgün ifadə edilməsi zərurəti vardır. Ölkənin rəsmi və müstəqil qəzetlərinin nümunə kimi qəbul edilməsi təsadüfi deyil, bu qəzetlər əslində xalqın «dili»nin güzgüsü olmalıdır. «Xalq qəzeti»nin 2 may 2008-ci il 98-ci sayında 90-a, «Azərbaycan» qəzetinin 13 yanvar 2005-ci il tarixli 8-ci sayında 100-ə, «Yeni Müsavat» qəzetinin 23 may 2007-ci il tarixli sayında 90-a yaxın ingilis dilli termin-sözlər verilmişdir. Məsələn, eyforiya, qəyri-legitimi, pre-sedent, kriminal, separat, status, sivilizasiya, konfessiya, intellekt, sponsor, resurs, region və s. («Xalq qəzeti»), kompensasiya, rejim, suveren, sensasiya, sammit, forum, deportasiya, aksiya, absurd, intensiv və s. («Azərbaycan»), rezonans, format, sammit, argument, versiya, mikro, kordinasiya, meriya, integrasiya, reanimasiya, elektorat, loyal, plüralizm, şans, anti, konflikt, ofis, insident, stabillik, prekursor, elita, mesaj, internet, repressiya, sanksiya, faktor, alyans, speys, instansiya, virtual, effektivlik, korrupsiya, reyting, egi-da, kompromat, pozitiv, potensial, kuliminasiya və s. («Yeni Müsavat»)

mənşəyi müxtəlif olan ingilisdilli sözlərin ədəbi dilimizə ötürülməsi, mətbuat vasitələri tərəfindən gen-bol işlədilməsi, dövlət idarələrində, rəsmi yazışma sənədlərində göstərilməsi halları dil vasitəçisindən, yəni, ya tərcüməçidən, ya da müəllifin özündən asılıdır.

Dilçi alimlərdən bir qrupu bu fikirdədir ki, qəzetlərin dilində rast gəlinən əcnəbi termin-sözlərin tərcüməsi zamanı məzmunun müəyyən mənada saxlanması vacibdir (18, s.67; 21, s. 32). L. S. Barxudarova görə, ümumiyyətlə, «tərcümə təkcə orijinalda verilən mətnin üzünün köçürülməsi demək deyil, o, həm də orijinalın necə ötürülməsi deməkdir» (7, s.19).

Əlavə olaraq qeyd edək ki, tərcümə mətninin əslin üslubi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması zamanı formanın dəyişdirilməsi zərurəti doğur və bu zaman tərcüməçidən böyük ustalıq tələb olunur.

Yazılı tərcümədə mətnin məzmunu daha çox informasiyalı olur. Mətn-daxili termin-sözlərin tərcüməsi prosesində biz iki mərhələ müəyyən edirik:

- **Yeni termin-sözün mətn daxilində mənasının izahı;**
- **Mənanın tərcümə vasitəsilə ötürülməsi**

Yeni termin-sözlərin tərcüməsində birinci mərhələnin böyük rolu vardır. Fikrimizcə, ikinci mərhələ sırf texniki məsələdir, bu məsələni tərcüməyə müvafiq gələn metodlarla həll etmək olar.

«Mətn» anlayışı dedikdə biz nəyi nəzərdə tuturuq? Şərti olaraq mənbə dildəki mətnə verilən termin-söz və ifadələri daha yaxşı anlamaq üçün mətni iki növə bölürük:

- **Dar çərçivəli mətn-mikromətn.**
- **Geniş həcmli mətn-makromətn.**

Mikromətn dedikdə cümlə və yaxud cümlə daxilindəki söz və ifadələr nəzərdə tutulur. Bizim tədqiqatımızda da əsasən bu növ mətnlərdə verilən termin-söz və ifadələrin tərcüməsindən söhbət gedir. Buraya linqvistik vahidlər, morfemlər daxildir.

Makromətn dedikdə bir-birinə tabe olan və olmayan cümlələrin əmələ gətirdiyi mətn nəzərdə tutulur ki, bunun da dəqiq çərçivəsini müəyyənləşdirmək çətindir. Çünki makromətn cümlələr qrupu, bütöv abzas ı və yaxud bütöv bir məqalə də ola bilər. Önemli budur ki, tərcümə zamanı hər hansı bir yeni termin-sözü mətn çərçivəsində götürəsən və həmin sözün əsl mahiyyəti bu zaman daha dəqiq açıqlana bilər.

Mikromətnin özünü də şərti olaraq *sintaktik və leksik* növə bölək.

Sintaktik mikromətn elə bir sintaktik quruluşdur ki, burada həm termin-söz, həm ifadə, həm də söz birləşməsi iştirak edir və tərcümə zamanı bütün bu komponentlərin hər biri nəzərə alınmalıdır. *Leksik mikromətn* konkret leksik vahidlərin, söz və ifadələrin birləşməsindən əmələ gəlir ki, burada da tərcümənin əsas prinsipləri gözlənilməlidir. Yəni, *mənbə dildəki leksik vahidlər obyekt dildəki leksiki vahidlərə uyğunlaşdırılmalıdır*.

Sintaktik mikromətn tərcüməçiyə imkan verir ki, yeni termin-sözün hansı nitq hissəsinə mənsub olduğunu müəyyənləşdirdirsin. Lakin *yeni termin-sözün mənasının izahı zamanı əsas rolu leksik mikromətn oynayır*.

İngilis mənşəli yeni termin-söz və ifadələr neologizmlərdən (burada yeni anlayış nəzərdə tutulur) fərqli olaraq bir qayda olaraq mənbə dildəki

mövcud söz və morfemlərin bazasında yaranır. Bu söz və morfemlərin təhlili tərcüməçiyə termin-sözlərin mənasının izahında ciddi kömək göstərə bilər. Bunun üçün ingilis dilinin sözdüzəltmə xüsusiyyətlərini bilmək vacibdir. Biz bu barədə alınmaların mənimsənmə səviyyələri bölməsində ətraflı danışmışıq. Lakin bu məsələ ilə bağlı təkcə bunu əlavə etmək istərdik: ingilis dilinin sözdüzəltmə xüsusiyyətlərindən biri də *dildə mövcud olan yeni alınma termin-sözə əlavə mənə verilməsidir*. Müasir dövrü mətbuat dilinin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda bazar münasibətlərinin formalaşdığı bir çox fəaliyyət sahələrində insanlar öz peşəkar fəaliyyətləri zamanı istifadə etdikləri ingilisdilli və ingilis mənşəli termin-söz və söz birləşmələrinin mənasını çox vaxt bilmirlər, yaxud onu necə gəldi işlədirlər. Bu gün bir çox fəaliyyət sahələrində (informatika, reklam, marketing və s.) yeni termin-söz və ifadələrin, mətnlərin məhz **adekvat tərcüməsinə** zərurət yaranmışdır. Buna görə də bu prosesin nəzəri əsaslarını bilmək nəinki zəruridir, həm də alınma prosesində tərcümənin keyfiyyəti üçün zəmanət verir. Tərcümənin əsas nəzəri anlamı onun adekvatlılığını şərtləndirir. **Adekvat tərcümə** səviyyəli tərcümə deməkdir və bu zaman **tərcümə olunan dilin norma və qanunauyğunluqları qorunmalı və məzmun dəyişdirilmə-məlidir**. A. D. Şveytserə görə, adekvatlıq real təcrübəyə əsaslanır. Bəzən isə təcrübə olsa da, tərcümənin bütün mümkün imkanlardan istifadə edilmir, lakin mətnin və ya cümlənin, ifadə tərzinin kommunikativ-funksional məzmunu düzgün ötürülür (22, s.67). Bununla da A.D.Şveytser qeyd edir ki, adekvatlıq bir çox hallarda kompromis səciyyə daşıyır və adekvatlığı təmin etmək üçün bəzən mətnə və ya cümlədə ayrı-ayrı söz və ifadələrin mənə yükündən imtina edilir.

Bəzən tərcüməçi mətni və yaxud hər hansı bir ifadəni, söz birləşməsini tərcümə edərkən orijinaldakı üslubu və mənanı saxlamaq üçün xüsusi vasitələr axtarmalı olur. Bu zaman orijinala tərcümə olunan dil arasında pragmatik ekvivalentlik yaranır. Tərcümənin pragmatik aspektlərindən bəhs edərkən rus tədqiqatçı alimi V.N.Komissarov yazır ki, ekvivalentlik nəzəriyyəsinə görə, orijinalın və tərcümənin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün bir neçə səviyyə təyin edilir:

- Dil işarələrinin səviyyəsi;
- İfadə etmək səviyyəsi;
- Məlumatın səviyyəsi;
- Kommunikasiyanın məqsədinin səviyyəsi.

Bu səviyyələrin hər birində söz vahidi və məzmunun dərk edilməsilə məlumatın xüsusi forması ötürülür (8, s.61-78).

Bizim tədqiqat işində dövrü mətbuatda işlənən mətnlərdə istifadə olunan yeni termin-söz və ifadələrin tədqiqi prosesində tərcümənin məhz **adekvatlıq və ekvivalentlik** səviyyələrinin vacibliyi qabardılır.

Mətbuatın və ümumiyyətlə kütləvi informasiya vasitələrinin əhatə və təsir dairəsi müxtəlif olsa da, onların auditoriyası birdir-cəmiyyət. Ayrı-ayrı alınma termin-söz və ifadələrin anlaşılmasında sosial-mədəni mühitin rəngarəngliyinə baxmayaraq, bütövlükdə problemlərin olması düzgün və məqsədlili tərcüməni zəruri edir. Çünki mətbuat və reklam-informasiya vasitələrinin

dili kütləyə, cəmiyyətə yönəlmişdir və onların istifadə etdikləri leksika qəbul edilməli, başa düşülməlidir. Oxucuda və ya alıcıda yeni termin-sözün və ya ifadənin, söz birləşməsinin pragmatik adaptasiyası baş verməlidir.

Təcrübə göstərir ki, kütləvi informasiya vasitələrində işlənən yeni termin-söz və ifadələrin tərcüməsi zamanı məhz sosial-lingvistik amillər müəyyənədicilərin rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Nağısoylu M. «Orta əsrlərdə Azərbaycan tərcümə sənəti». Bakı, 2000.
2. Rəsulov Ə. Tərcümə nəzəriyyəsi müstəvisində Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili. Bakı, 2007.
3. Vəlixnov F. Azərbaycanda tərcümə tarixi. Bakı, 199.
4. Komissarov V.N. «Müasir tərcümə». Moskva, 2004.
5. Şveytser A.D. «Tərcümə nəzəriyyəsi». Moskva, 1988.
6. F.Y.Verselli. «Struktur dilçiliyin əsasları», studiya Philological. Bakı, 2005, s. 287.
7. G.H.Bayramov. «Tərcümə sənəti». «Oka Ofser» nəşriyyatı. Bakı, 2008, s. 93.

S.Мехтиева

Роль и значение перевода в межкультурной коммуникации

Резюме

В статье рассматриваются роль и значение перевода в межкультурной коммуникации, некоторые мысли и философские оценки о переводнической деятельности в современной лингвистике, а также о стилистике перевода о литературе и в гуманитарной сфере. В данной статье анализируются некоторые фрагменты перевода в современной литературе Азербайджана и литературе Западноевропейские страной и России.

S.Mehdiyeva

Role and significance of translation in cultural communication

Summary

The article is devoted to the role and the meaning of the translation in bicultural communication, some thoughts and philosophical appreciating of translation in modern linguistics also about stylistically translation in literature and humanitarian sphere. In the given article some parts of translation in contemporary literature of Azerbaijan and literature of Western European countries and Russia are analyzed.

Rəyçi:

Yusif Süleymanov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYNUR MAMMADOVA
ADU
aynurheydarli@mail.ru

LINGUISTIC PECULARITIES OF CONTRACTS IN ENGLISH

Açar sözlər: Kantraktın məqsədi, linqvistik xüsusiyyətlər, emasionalı çalarlı sözlər, latın sözləri

Ключевые слова: лингвистическими особенностями, особенности контрактов, эмоционально окрашенных слов, французские слова.

Key words: Contracts, business document, Linguistic, Buyers and Sellers.

The interest to the problem of drawing up contracts is not occasional. Nowadays more and more people are getting involved in the world of business relationships. As a result of it, business people need specialists possessing knowledge of the English language used for writing documents.

Any serious deal should be struck with the help of contracts and agreements. A written form of agreements is a guarantee that different people, for example Buyers and Sellers, will cooperate in accordance with a certain business strategy, and their interests will be taken into consideration by their partners.

A contract makes clear such things as quantity and quality of goods, their prices, delivery terms, order of payment, and other terms. Contract serves to make a business operation smooth and logic. It also proves seriousness of contracting parties and defines their responsibilities before each other. An honest word of a businessman, as well, should be reflected in a contract of a different kind. It is called intentions agreement and is a manifestation of a wish to do business. That is, every step and stage of a business deal should be supported in a legal way, in an official form.

The chosen problem has appeared to be very urgent, because linguistics lacks its precise description. There is a clear-cut between formal and informal styles of English, but there is no strict difference between spoken and written business English. Obviously, businessmen do not communicate with their companions using intricate phrases and bookish words. Still, they are obliged to use some formal clichés which may sound strange to non-business people, but are essential for conducting business.

There are very few scientific researches devoted to the problem of drawing up business documents. As a result of it, theory of writing business papers, on the one hand, reflects highly subjective approaches. On the other hand, such approaches are not unified in accordance with existing rules of formal English which is also greatly influenced by informal English. Such influence really exists, but there are no accepted criteria about what changes should be taken into consideration. That is why people who draw up contracts suffer quite understandable problems: How should they do it to sound correct in the foreign language? To what degree should they be formal in the text of contract, if even English-speaking people meet difficulties of a special kind in drawing a line between formal and informal English? However, these problems are side problems of making up contracts here.

A document in its any appearance has always been an important part of business doing. Business contracts are impossible without correspondence all over the world. It does not matter, whether you communicate with your partner on the phone (orally) or through telexes (in writing). All decisions and terms must be confirmed by documents.

All business papers, both correspondence (letters), telexes, enquiries, offers, claims (complaints) and contracts (agreements) are normally associated with striking business deals and their procedure. Such documents are made up and signed “by a judicious authority and are of legal importance”. As a result of it, business documents are written in accordance with some officially accepted forms, common for everybody who wants to do business.

The official business language is sometimes called *officialese* and differs from other kinds of the English language, mostly because of specific character of its functional usage, which can be illustrated in classical terms of style, its predestination, and main features.

A functional style of a language is characterised by the greater or less typification of its constituents and supra-phrasal units, in which the choice and arrangement of interdependent linguistic means are calculated to secure the purpose of communication.

The style of official documents is divided into sub-styles of the language of business documents, legal documents, diplomacy, and military documents. The aim of the style of official documents is to state conditions binding two parties in an undertaking and to reach agreement between them.

General features of the style of English of documents’ writing are the following:

- 1) conventionality of expression;
- 2) absence of emotiveness;
- 3) encoded character of the language system (including abbreviations);
- 4) general syntactical mode of combining several pronouncements into one sentence.

The syntactical pattern of business correspondence style is made up from compositional patterns of variants of this style which have their own designs. The form of a document itself is informative, because it tells something about the matter dealt with. From the viewpoint of its stylistic structure, the whole document is one sentence. It looks like separate, shaped clauses often divided by commas or semicolons, and not by full stops, often numbered. Every predicate construction begins with a capital letter in the form of a participial or an infinitive construction.

e.g. **3. Claims**

3.1. In case of non-confirmity of the quality of the goods actually *delivered* by Sellers with the contract specification, any claim *concerning* the quality of the goods may *be presented* within two months of the date of delivery;

3.2. No claim *to be* considered by Sellers after expiration of the above period;

3.3. No claim *presented* for one lot of the goods shall be regarded by Buyers as a reason for *rejecting* any other lot or lots of the goods *to be delivered* under the present contract;

This structurally illogical way of combining definite ideas has its sense. It serves to show the equality of the items and similar dependence of participial and infinitive constructions or predicate constructions.

One of the most striking features of this style is usage of words in their logical dictionary meaning. There is no room for contextual meanings or for any kind of simultaneous realisation of two meanings. Words with emotive meanings are not to be found there either.

Every type of business documents has its own set phrases and clichés which may sound strange in colloquial English, e.g. *invoice*, *book value*, *currency clause*, *promissory note*, *assets*, etc. If a person wants to avoid misunderstanding, he / she should use glossary of commercial terms, and vice versa.

Indeed, there are many differences in the vocabulary of formal and informal business correspondence. Much vocabulary of formal English is of the French, Latin and Greek origin. They are often translated into informal language by replacing them by words or phrases of the Anglo-Saxon origin.

<u>e.g. Formal style</u>	<u>Informal style</u>
commence	begin, start
conclude	end, finish, stop
prolong, continue	go on

Let us compare examples where these words are used in different styles.

e.g. I am informing you that the meeting will *commence* at 4 p.m. (formal)

I'd like to remind you that the meeting will *begin* at 4p.m. (informal)

The meeting *concluded* with signing the contract. (formal)

The meeting *ended* with signing the contract. (informal)

Phrasal and prepositional verbs are characteristic of informal style, that is why they are not used in business correspondence. Their formal equivalents are used in official texts instead.

<u>Formal style</u>	<u>Informal style</u>
discover	find out
explode	blow up
encounter	come across
invent	make up
investigate	look into

e.g. In case of *discovering* discrepancy of quality and quantity of the product inform us immediately.

Spoken English is full of various vocabulary, both standard and slangy. We also have here different connectors, such as *well*, *you see*, *a kind of* which cannot be used in written business English, both logically and stylistically. They are logically excluded because of a little amount of information they convey. Business documents, on the contrary, convey a lot of information in almost any word. Thus, a person should be aware of these factors and not mix up colloquial and business English, drawing up a document.

Informal terms have emotive qualities which are not present in formal language. Formal language often insists on a greater deal of preciseness. But the problem is that there are not always proper equivalents in formal and informal English. The informal word *job*, for instance, has no formal equivalent. Instead of it, we have to look for a more restricted in usage and a more precise

term, according to the context, among possible variants: *employment*, *post* (*esp. Br.E.*), *position*, *appointment*, *vocation*, etc.

Business English is formal. We use it in business correspondence, official reports and regulations. Actually, it is always written. Exceptionally it is used in speech, for example, in formal public speeches. There are various degrees of formality, like in the examples:

e.g. After his father's *death*, he *had to change* his *job*. (informal)

On the *disease* of his father, he *was obliged to seek for alternative employment*. (formal)

These sentences mean roughly the same idea, but would occur in different situations. The first sentence is fairly neutral (common core) style, while the second one is very formal, in fact stilted, and would only occur in a written business report. In general, grammar rules of spoken sentences are rather simple and less constructed than grammar of written sentences, especially in agreements. It is more difficult to divide a spoken conversation into separate sentences, and connections between one clause and the other are less clear because the speaker relies more on the hearer's understanding of the context and situation, as well as on his ability to interrupt if he fails to understand. The speaker is able to rely on features of intonation which tells us a great deal that cannot be reflected in written punctuation.

The grammar use in business correspondence is also different about the pronouns *who* and *whom*, and the place of prepositions:

e.g. She wanted a partner for her business *in whom* she could confide. (formal) She longed for a partner (*who*) she could confide *in*. (informal)

Formal written language often goes impersonal style. That means that one doesn't refer directly to himself / herself or to his / her readers, but avoids pronouns. Some of the common features of impersonal language are passive sentences beginning with the introductory word *it* and abstract nouns. The effect of the change into a passive construction is to reverse the focus from the subject to the object of speech. Abstract nouns, especially amount words (*majority*, *minority*, *amount*), specify more precisely the meaning of an utterance. To be tactful is to avoid causing offence or distress in correspondence. Sometimes it means disguising or covering up the truth. In such a case, the use of imperatives should be polite:

e.g. I suggest that we postponed signing of the contract till tomorrow. (tactful) *Could* I suggest that we postponed signing of the contract till tomorrow. (tentative and more tactful)

The use of *might* is characteristic of business correspondence, because it is a more tentative way of expressing possibility than *may*. Let us compare two sentences:

e.g. It *may* have been an error in a business deal.

It *might* have been an error in a business deal.

In the second sentence *might* presupposes a greater degree of uncertainty and sounds more tactful than *may*.

Texts of business documents are specific and aimed at a definite purpose. In order to make one's business work and work effectively, a person should possess knowledge of language standards in business letters. Skilful application of this knowledge is somehow determined by standards of documents' writing.

If a document is written in an accepted way, it will be assessed by specialists. A unified business text takes up less time and work to compile in comparison with private letters.

Since a writer of a business letter has a unified form in front of him / her, this person follows a set pattern while doing it. All the writer's attention is focused on major information and data which represent the subject of the document. In this way, an addressee can decode the subject-matter faster, because a document is written in the standardised form.

Moreover, if business documents are drawn up in a unified and, to some extent, simplified way, it takes less money spending and saves time of the dealing sides, and shortens the time of business procedure as well. A special branch of English linguistics, - business English, - is devoted to the purpose of simplifying of business making.

Written business English has got certain traits and problems of its usage, not only for foreigners, but for English-speaking business people.

Knowledge of drawing up business correspondence is equal to communicating with people in a businesslike manner. A person should know rules of documents' writing to make one's business effective and profitable. All of them are united under the notion of style.

A style of the language is a system of interrelated language means which serve a definite aim in communication. As has already been written, the style can be formal (business written English) and informal (spoken English). The difference of formal and informal English is a matter of style and attitude of people to each other. However, it is not an easy matter to draw an exact line between formal and informal English, and that is the first, and the most important thing to be clarified in this paper.

English of business correspondence possesses some important qualities, common for formal style of English as well.

The language of business correspondence is very bookish and is remarkable for the usage of larger and more exact vocabulary, in comparison with informal style of communication. Sentences in documents are longer and their clauses are grammatically fitted together more carefully, which means a lot of practise for a person who draws up a contract.

Formal business correspondence should be more impersonal. It should not emphasize the individuality of the writer, and takes little account of the personal qualities of people who are going to make use of it. Thus, the speaker should not refer directly to himself or his readers, but avoid the pronouns *I*, *we*, *you*, and it may also be of a difficulty for *a person*.

One more problem is that formal English lacks force and vividness. The fact is that formal style implies its great dependence on arbitrary conventions, rather than on natural speech habits. That is why it is so hard for non-business people to keep concentrating their attention on contents of documents all the time, as their attention is diverted by intricate language use. Some of them will find their long and complicated sentences rather confusing. Words of formal English may sound nice, but their meaning is often hard to get through. Very often a person must read something all over again to make sure what it means.

Another chief problem to remember about business correspondence is that it will be read by busy people who usually have no interest in either one's

personality or his / her problems. Bearing in mind that one should not waste anybody's time and try to gain anything by impressing your employers, a person uses formal English to avoid unnecessary details about matters handled, replacing them by strict routine. To be as clear and brief as possible without sacrificing clarity is a common trait of any business document.

From the linguistic point of view, a contract is a type of a document, because any agreement is a completed document fixing some information. As a type of text, contract has its own specific characteristics. Stylistic peculiarities of all document texts are:

1. concreteness, conciseness, clearness of the stated idea;
2. high capacity of information;
3. strict logic;
4. clear rhythm of sentences;
5. accenting on the main idea with the help of word repetitions;
6. absence of connotational information;
7. a special system of clichés and stamps;
8. usage of abbreviations, conventional symbols and marks;
9. usage of terms in their direct semantic meaning; preferential usage of monosemantic words;
10. division of a text into chapters, paragraphs, points, often numbered (clear compositional structure of a document);
11. usage of definite syntactic models;
12. graphic decoration of a document: quality of paper, quantity and quality of illustrations, size and kind of print.

The main features of the style of contract are:

1. steady system of linguistic means in the text of contract;
2. lack of emotional colouring;
3. decoding character of language;
4. usage of a special symbolic system;
5. definite syntactic structure (the 12 above-enumerated items).

The style of contract defines some peculiarities and techniques of its writing. Making contracts is different in some points from writing business letters, such as an offer, an inquiry, a complaint, etc. Some considerations important for business letters are not important for contracts, and v.v. The main difference is that any contract is made up by two contracting parties and contains information about many subjects. There are certain clearly definable requirements for how to write contracts.

Generally, contracts should be formal, complete, clear, concrete, correct and concise. While writing contracts we must observe all peculiarities of standard English grammar, vocabulary use and stylistic appropriation. A formal contract or agreement requires considerations of neatness and attractive arrangement. Completeness of any contract suggests the scope of all significant facts that have reference to the issue of the agreement. Actually, you are expected to explain what, how, and when you are going to deal with your partner. The next element, - clearness, - is one of the most important, because much depends on it. Clearness could be reached by the use of simple short words, phrases and paragraphs where the both parties of a contract explain their intentions and issues. Clearness of any arguments actually defines your striking a deal or not.

The component which is closely connected with the previous one is concreteness. Concreteness of a contract or an agreement is a part and a parcel of any legal document. Besides that, the longer the document is, the more attractive and vivid its contents should be.

The next two components are also significant. They are correctness and conciseness. Correctness involves proper grammar use (tense-aspect forms of the verb, verbals, articles, etc.), vocabulary use, punctuation and formal style. Grammar should be checked with a special care, otherwise it may produce a poor impression of the document and non-seriousness of your interests. Conciseness is usually achieved by the use of minimum words to express maximum of information. Though the language of contract is perhaps the most formal among all kinds of business correspondence, and the vocabulary of such correspondence is very specific, which is connected with its character and a great number of legal terms, it should not be archaic. It should be clear enough in its meaning. The style, however, should not be too simple as it may become discourteous and sound rude. Linguists (G. Leech, J. Svartvik, Ch. Fries, O. Jespersen, M. Joos, I.V. Arnold, B.A. Ilyish, E.M. Gordon, etc.) recommend the following stylistic devices that might make agreements and contracts more polite: complex sentences joined with conjunctions are preferable, rather than short sentences; passive constructions rather than active; full forms rather than abbreviated forms, where necessary. The right tone should be neutral, devoid of a pompous language on one hand, and an informal or colloquial language on the other hand. Therefore, inappropriate vocabulary, idioms, phrasal verbs are not allowed at all. The both contracting parties should not experience any difficulties in obtaining information, they should be able to understand what is written. Misunderstandings are caused by a lack of thought and care. It may happen if we use a lot of abbreviations, figures and prepositions. Abbreviations are very useful, because they are very quick to write and easy to read. But the both parties are expected to know what the abbreviations stand for. If one of the partners is not absolutely certain that the abbreviations are easily recognised he / she should not use it. The symbol &, which means in English *and*, is used in some terms like *C&F* (Cost and Freight), *C&I* (Cost and Insurance). *But* is marked as # in contract texts. The symbol № is used instead of the word *number*. In American English the symbol # means *number* as well, but it is used in different tables and graphics, and not in the text. It is never used, however, to denote numbers of houses. Very often in contracts Latin abbreviations are used, for example *e.g.* (for example), *et al.* (and others), *etc.* (and so on), *v.v.* (quite the opposite), *i.e.* (that means). Also they use English abbreviations *ltd.* (limited), *Bros.* (brothers), *encl.* (enclosed), *dols.* (dollars), etc. The use of figures instead of words for sums can create many problems for people. To avoid any possibility of confusion, it is necessary to write sums in both figures and words, e.g. \$ 9.897.44 (nine thousand, eight hundred and ninety-seven dollars, forty-four cents). It is also a norm to put only dollars (pounds, etc.) in words and cents (pence, etc.) in figures only, e.g. \$ 100.50 (one hundred dollars and 50 cents). From the above-written it is clear that the symbols £ (pounds) and \$ (dollars), in documents in particular, are put before the sum and their usage is not of any mistake. Spelling rules, punctuation and grammar use should all be checked over thoroughly. Still, there are some other ways in

which inaccuracy may spoil the contract paper. A special attention should be paid to titles, names, addresses, references, prices, specifications, enclosures, etc., which are also of a great importance in texts of contracts.

On the whole, grammar of any contract may be characterised as rather simple and formal. *Simple* here means lack of diversity of variants which occurs in every document which is not legal. As for the grammar tenses which are used in agreements, the most widespread are the Indefinite and the Perfect tenses, both in the Active and Passive Voices. In many points their usage is already part and parcel.

e.g. Sellers *have sold* and Buyers *have bought*... (Present Perfect)

The Agents *shall bear* all transport expenses from... (Future Indefinite)

Our firm *informed* the Suppliers that the general conditions *were not contained* in the order. (Past Indefinite Active / Passive)

Complex analytical forms of the verb, such as the Continuous and Perfect Continuous Tenses, are absolutely not used in no way. The specific character of any contract provides rare usage of the past tenses.

One of specific features of contract is usage of the verb *shall*. Though it is not used in Modern English, in business correspondence and documents it keeps being used.

e.g. The result *shall* be considered. = The result is to be considered / will be considered.

The combination of the verb *should* and the infinitive also shows a future action, but with a less degree of probability. This construction usually occurs in subordinate clauses.

e.g. ...if a delay in the delivery *should* exceed 3 months.

In many cases *shall* and *should* are equal in meaning.

e.g. ...if the actual cost to us *shall / should* increase.

The peculiarity of contract is also omitting *if* in subordinate clauses with *should*, and in this case *should* becomes the first element in the sentence.

e.g. We hope that you will send as enquires *should* you need.

One of the most striking features of Business English is a wide use of verbals. One of the most frequently used verbals in business letters is the infinitive. It may serve as an adjunct to verbs, nouns and adjectives. Accordingly, infinitive constructions are subdivided into infinitives as verb adjuncts, infinitives as noun adjuncts and infinitives as adjective adjuncts. The most interesting and important for the research is the first group, so we shall consider only it.

There are six types of patterns in which the infinitive is to be regarded as a verb adjunct:

- 1) an adjunct to an active verb;
- 2) an adjunct to a passive verb;
- 3) a complex adjunct to an active verb;
- 4) a prepositional complex adjunct to an active verb;
- 5) a *wh*- infinitive adjunct;
- 6) an adjunct to a verb in a sentence with a function of the subject.

The groups of the infinitive as an adjunct to an active verb, the infinitive as an adjunct to a passive verb and the infinitive as a complex adjunct to an active verb are used in commercial correspondence and in contracts in

particular. The last three types of the infinitive are very rarely used in business correspondence or might be used just occasionally.

Each contract also has constructions with participles.

e.g. The letter of credit is to be valid for 90 days, all bank charges *being* at the expense of the Buyers.

Here is a construction with Participle I where it refers to the noun in the General Case, which goes before the participle. It is not common in speech, but it occurs in contracts.

Constructions with the Perfect Participle, however, are rare in contracts and show an action prior to another one expressed by the predicate.

e.g. We have included in our claim only the cost of material and labour, all other expenses connected with the repair not *having been taken* into consideration.

The definite article *the* in contract has its own peculiarities.

In every contract there are Buyers and Sellers and these words can be used either with the definite article or without it. Nevertheless, they are always capitalised: *Buyers, Sellers*.

e.g. This contract is made between Rossexport, hereinafter called *Sellers...*

...and India Electric Company, hereinafter referred to as the *Buyers...*

The definite article is never used with nouns which are followed by a number in sizes, codes.

e.g. under *Contract № 25; Order № 1015; our account No. 100/1066;*

under *paragraph 9* of your General Conditions of the order;

From the above-written we can conclude that contract has its own grammatical and stylistic peculiarities which have much in common with the ones of business correspondence. However, they are unique enough to consider contract a specific type of business correspondence.

From the lexicological point of view contracts are of great interest. The lexicon of contract has its own specific features. First of all, it is rather stable. As a rule, words have their only exact meaning. There are no words which are emotionally coloured. As a result of it, we can point out the words, which are present practically in every contract. They are the following.

Whereas expresses every man's idea of how a contract begins. *Whereas* means that the parties have been engaged in a series of transactions resulting in a dispute over accounting between them.

e.g. The surplus is to be paid for by the Buyers, *whereas* shortweight is to be refunded by the Sellers.

One more compound word with the adverb *where* is *whereby*, which means *by which* and refers to the present contract.

e.g. We have concluded the present contract *whereby* it is agreed as follows...

The usage of compound words with adverbs *here / there* and prepositions is also typical of written formal style of English. Their meaning is made up from meaning of their components. There is no principal difference, though, between meanings of *here-* / *there-* compounds.

e.g. If shipment of the whole or part is *thereby* rendered impossible... (*thereby* = by it; by that means; in that connection)

We are sending you *herewith* statement of your account. (*herewith* = with it / that)

Hereinafter is a very useful word, doing the job of the six, referred to later in a document. *Hereinafter* frequently sets up abbreviated names for the contracting parties.

e.g. Knightsbridge International Drapes, Ltd. *hereinafter* the Buyer.

The wood goods *hereinafter* specified subject to a variation in Sellers' option of 20 per cent.

The aforesaid is a cliché which is more preferable in texts of contracts instead of its less formal equivalents: *the above-mentioned*, *the above-written*, *as was written / said before*, and the like.

e.g. *The aforesaid* documents should contain references...

The aforesaid guarantee shall end for the following vehicles...

As between us – it is a useful phrase because people are always forgetting or neglecting to mention that a great many interests may be involved in what appears to be a simple dialogue. *A* is controlled by investors, and *B* – by a foreign parent company. That's why it will be useful to say in such a situation *as between us*...

e.g. We confirm the exchange of telexes *as between us* follows...

Solely on condition that – it's one of a few phrases that can be considered better than its short counterparts. One might ask: "Why not use just *if* instead of the phrase?" *If* by itself opens a possibility of open contingencies.

e.g. *If* Baker delivers 1000 barrels I will buy them.

But it is unclear if you will buy them only from Baker. Therefore, we can use *only if* as a synonym. Sometimes it works out, but not always. The phrase makes the conditions of the deal clear.

e.g. I will buy 1000 barrels *solely on condition that* Baker delivers them.

Subject to – a few contracts do without this phrase. Many promises can be made good only if certain things occur. The right procedure is to spell out these plausible impediments to the degree that you can reasonably foresee them. e.g. Our agreement is *subject to* the laws of Connecticut.

The wood goods *hereinafter* specified *subject to* a variation in Sellers' option of 20 per cent...

But there is another meaning of the prepositional phrase. It may express some condition.

e.g. We offer you, *subject to* your acceptance by cable, 1000 tons of ore.

Exclusive – it's important in contracts. English is vast and its usage creates difficulties in many cases. *Exclusivity* as a term means that somebody is bored from dealing with another one in a specified area.

In the lexicon of contracts there are many foreign words, first of all, Latin ones, such as *pro rata* and *pari passu*. *Pro rata* proves helpful when payments are to be in proportion refuting prior formulas in a contract.

e.g. Demurrage is to be paid per day and *pro rata* for any part of the running day.

Pari passu is used when several people are paid at the same level or time out of a common fund.

e.g. Fractions to be considered *pari passu*.

Still there are such words as *inferior* / *superior*, they are often used to describe the quality of goods.

e.g. Should the natural weight be *superior* or the contents of foreign admixture *inferior*...

We had specially selected the goods which were *superior* to the samples in every respect.

Very few words are borrowed from French. The most widespread of them are *force majeure*, which is an essential clause of almost any contract and serves to describe some unpredictable events that may happen to goods while being delivered or other reasons, and *amicably*, which means *friendly*.

e.g. Very often the parties *amicably* agree upon a settlement of the claim in question. So, in contracts a person can come across a definite number of words and word combinations which make up lexical peculiarities of their texts. They all are rather bookish and belong to formal style of written English, not being used in informal English and rarely used in spoken formal English.

Bibliography

1. Англо-русский экономический словарь. – М., 1976.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1959. – 351 с.
3. Бурмистрова Н., Котляр В. Английский язык для эффективного менеджмента. – М.: “Технологическая школа бизнеса”, 1994, 264 с.
4. Голденков М. Азы английского сленга и деловой переписки. – Мн.: издательский дом, 1994. – 128 с.
5. Демидова А.К., Смирнов Э.А. Русская коммерческая корреспонденция (для говорящих на английском языке). – М.: Русский язык, 1993. – 323 с.
6. Израилевич Е.Е. Учебник коммерческой корреспонденции и документации на английском языке. – М.: Внешторгиздат, 1964. – 447 с.
7. Котий Г.А., Гюльмиссаров В.Р. Деловые письма на английском языке. Образцы с переводом на русский язык (Практическое пособие). – М.: 1 Федеративная Книготорговая Компания, 1998. – 1998. – 192 с.
8. Everyday and Business English. – СПб.: Содействие, 1992. – 192 с.
9. The Issues in English Philology (Study Manual): For advanced students and for teachers of English. – Irkutsk, 1998. – 140 p.
10. Leech G., Svartvik J. Communicative Grammar of English. – М.: Просвещение, 1983. – 304 с.
11. Longman Dictionary of Contemporary English. – М., 1992.

A.Mamedova

Лингвистические особенности контрактов в английском языке

Резюме

Исследование контрактов в английском языке позволяет прийти к выводу, что контракт- это вид делового документа, который представляет соглашение на доставку товаров или услуг, одобренное и подписанное покупателем и продавцом. Цель контракта - оговорить условия, связывающие две стороны в

сделке и достигнуть соглашения между ними. Тон контракта нейтральный и лишен всяких высокопарных слов. Это значит в нем нет идиом, фразеологизмов и сокращений. Под лингвистическими особенностями контрактов мы подразумеваем стилистические, грамматические и лексические особенности. Стилистические особенности контрактов подразумевают использование слов в их первоначальном логическом значении и отсутствие контекстуальных значений. Грамматические особенности контрактов характеризуются широким употреблением неличных форм глагола, а именно инфинитива и причастных конструкций. Лексические особенности контрактов следующие: все слова используются в их точном значении, в них нет эмоционально окрашенных слов, широко используются слова латинского происхождения, а также французские слова.

A.Məmmədova

İngilis dilində müqavilələrin linqvistik xüsusiyyətləri
Xülasə

İngilis dilində müqavilələrin linqvistik xüsusiyyətlərini araşdırdıqda belə nəticəyə gəlmək olar ki, müqavilənin məqsədi iki tərəfi əlaqələndirən sazişin şərtlərini müzakirə etmək və onlar arasında razılaşma əldə etməkdən ibarətdir. Müqavilənin üslubu neytraldır və təmtəraqlı sözlərdən məhrumdur. Bu o deməkdir ki, müqavilədə nə idiomlara, nə frazeoloji birləşmələrə, nə də ki ixtisarlara rast gəlmək olar. Linqvistik xüsusiyyətlər dedikdə biz müqavilənin stilistik, grammatik və leksik xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturuq. Müqavilənin stilistik xüsusiyyətləri sözlərin birinci məntiqi mənasının istifadə edilməsini və kontekstual mənanın yoxluğunu nəzərdə tutur. Müqavilənin grammatik xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, burada məsdər və feli sifətdən geniş istifadə olunur, *might* və *could* modal felləri *can* və *may* fellərini əvəz edir. Müqavilənin leksik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: sözlər öz hərfi mənalarında istifadə olunurlar, emosional çalarlı sözlər istifadə olunmur, latın mənşəli sözlər çoxluq təşkil edir.

Rəyçi: Professor Məsmə Qazıyeva

RƏSMİYYƏ BABAYEVA
ADIU
rasimiyya@mail.ru

İNGİLİS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN QRAMMATİK MƏNİMSƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: ingilis dili, qrammatika, Azərbaycan dili, terminologiya, kontekst

Ключевые слова: английский язык, грамматика, азербайджанский язык, терминология, контекст

Key words: English, grammar, Azerbaijan, terminologic, context

İngilis dilindən alınan Avropa mənşəli sözlər Azərbaycan dilində rabitəli mətnlərdə işləndikdə dilin qrammatik normalarına tabe olur. Alınma sözlər dilin qrammatik şəkilçilərini dilin öz sözlərinə uyğun şəkildə qəbul edir. Bu məsələləri konkret nümunələr əsasında aydınlaşdırmağa çalışaq:

Blokhauz (ing. Blockhouse) - 1)Çatı; 2)dəmiryol,blokpост; 3)jarqon dilində həbsxana; 4)hərbi blokhauz. Bu söz rus dili vasitəsilə ingilis dilindən alınmış mənşəli mürəkkəb sözdür. İki sözün birləşməsindən yaranıb. Blok (block) və hauz (house - ev). Müdafiə məqsədilə inşa edilən tikilidir. Top və daha güclü silahların az yayıldığı dövrlərdə müdafiə üçün istifadə olunmuş köhnəlmiş qurğudur. Fenimor Kuperin "Sonuncu mogikan" əsərində blokhauzun təsviri verilmişdir. "Bu təpədə yarıuçuq blokhauz göründü. Onun ağac qabığından döşənmiş damı çoxdan uçulub yatmış, çürüyüb torpağa qarışmışdı. Lakin tələsik qurulmuş çatılarının iri şam tirləri hələ yerlərində qalırdı. Halbuki, binanın bu tərəfi zamanın hücumuna tab gətirməyib çökmüşdür"(F.Kuper).

Yuxarıda verilmiş parçanın birinci cümləsində alınma *blokhauz* sözü adlıq halda işlənmişdir. Nitq hissəsi kimi isim olan bu morfem cümlədə mübtəda funksiyasında çıxış edir. *Blokhauz* sözündən əvvəl işlənmiş "yarıuçuq" morfemi sifət olaraq cümlədə *blokhauzu* təyin edir. Buradan aydın olur ki, alınma söz təyin söz birləşməsi tərkibində işlənir: *yarıuçuq blokhauz*. İsimi birləşmələrin çox yayılmış formalarından biri olan sifət+isim şəkilli birləşmə analitik yolla yaranmışdır. Birləşmələrin komponentləri heç bir şəkilçi qəbul etməmişdir. Bele birləşmələrin əmələ gəlməsində əsas rolu söz sırası və intonasiya oynayır (23, 159). Alınma *blokhauz* sözü "yarıuçuq" sifəti ilə tam yanaşma əlaqəsinə girə bilmişdir.

"O zaman öz skalplarımızı xilas etmək üçün tirlərdən və daşlardan istehkam kimi bir şey düzəltmişdik"; "Hərgah sizi burayadək düz yolla gətirmişəmsə, onda biz həmin *blokhazu* tezliklə görəcəyik; o bu arada, sol tərəfdə olmalıdır" (F.Kuper).

Kontekstdəki birinci cümlədə alınma sözün adlandırdığı predmet açıqlanır. İkinci cümlədə isə tir və daşlardan düzəldilmiş istehkamın *blokhauz* adlanması qeyd olunur. Bu cümlədə *blokhauz* təsirlik halın şəkilçisi qəbul etmişdir. Mətn dilçiliyi səviyyəsində məsələyə yanaşdıqda, kontekstin üçüncü cümləsində *blokhauz* sözü "o" işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur. Bu da alınma sözün qrammatik səviyyədə mənimsənilməsinin daha bir göstəricisi kimi çıxış edir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, yuxarıda verilmiş cümlədə ingilis dilindən alınan digər sözdə işlənmişdir. Həmin söz kəmiyyət, mənsubiyyət və hal şəkilçisi qəbul etmişdir: *skalplarımız* (skalp+lar+ımız+ı).

İngilis dilindən alınma *blokhauz* sözünün dilimizdə digər hal şəkilçiləri ilə işlənməsinə aid nümunələr gətirmək mümkündür: "Heyvord və onun yoldaşları bu köhnə *blokhauza* çox ehtiyatla yanaşmaqda idilər"; "Bu *blokhauzun* yerini bilən adamların demək olar ki, hanmısı ölübdür"; "*Blokhauzun* özünü də mən tikdim"; "Atları *blokhauza* aparın. Unkas, sən və dostlar, siz də *blokhauzda* gizlənin".

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, alınma söz ismin hal kateqoriyasının şəkilçilərini (*blokhauz*, *blokhauzun*, *blokhauza*, *blokhauzu*, *blokhauzda*, *blokhauzdan*) qəbul edərək dilin normalarına uyğun şəkildə rabitəli nitqdə işlənmişdir.

"Vəhşilər səslərini kəsib ehtiyatla geriye çəkildilər, lakin onlar gözlərini *blokhauz xarabalığından* çəkmirdilər" (F.Kuper). Bu cümlədə "blokhauz xarabalığı" ismi birləşməsi işlənmişdir. Birləşmənin birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməmişdir. Lakin xarabalığın *blokhauza* aidliyi başa düşülür. İngilis dilindən alınmış alınma sözlərin Azərbaycan dilində isimin hal şəkilçiləri ilə işlənməsinə aid rabitəli mətnlərdən kifayət qədər nümunələr gətirmək olar. Məsələn, Adlıq hal: "Yol gələrkən paltarı toza bulansa da, *mustanger* çox qəşəngdi"; Yiyəlik hal: "Hamı *mustangerin* indi nə edəcəyini gözləyirdi"; Yönlük hal: "Demək lazımdır ki, *mustangerə* qarşı lütfkarlıq təkcə Luizanın baxışlarında hiss olunmurdu"; Təsirlik hal: "At *mustangeri* özünün sahibi bilib ona tabe olmuşdu"; Yerlik hal: "Qoca oğlunun ölümünün günahını *mustangerdə* görürdü"; Çıxışlıq hal; "Luiza atın yüyənini *mustangerdən* aldı".

Azərbaycan dilinə tərcümə materiallarından seçilmiş nümunələr göstərir ki, hal şəkilçilərinin alınma sözlərə artırılmasında heç bir məhdudiyyət yoxdur.

İngilis dilindən alınma sözlərin sonunda iki samitin ardıcıl işlənməsi kifayət qədərdir. Məsələn, *kolt*, *sent*, *şilling*, *standart*, *turist*, *puddinq*, *lord* və s. Bu cür sözlərə yerlik və çıxışlıq hal şəkilçilərinin artırılması zamanı söz formada inlaut mövqedə üç samitin ardıcıl gəlməsi imkanı yaranır: Məsələn, *krosvord*, *krosvordda*, *krosvorddan*; *lord*, *lordda*, *lorddan*; *standart*, *standartda*, *standartdan*.

Azərbaycan dili üçün inlautda sözün ortasında üçlü samit birləşməsi səciyyəvi hal deyildir. Bununla belə, dildə bu cür birləşmələr qeydə alınır. Məsələn, *kənd*, *kənddə*, *kənddən*, *qurd*, *qurda*, *qurddan* və s. Deməli, sonu iki samitlə bitən alınma sözlər yerlik və çıxışlıq hal şəkilçilərini qəbul edərkən dilin fonemlər sisteminin distributiv imkanlar dairəsini dəyişdirmir. Hallanma dilin normalarına uyğun şəkildə gedir.

Avropa mənbəli alınma sözlər kəmiyyət kateqoriyası şəkilçilərini qəbul edir, onlar birgə rabitəli mətnlərdə işlənir: "Siz o biri *mustanqlara* hətta tutulmazdan əvvəl çox yaxşı qiymət verdiyiniz üçün icazə verin, sizə təşəkkür edirəm". "Ledi və *centlmenlər*! Bu gənc oğlan vəhşi atları tanıyan gözəl bir ovçudur".

Alınma sözlər kəmiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra hallana bilir. Bu da Azərbaycan dilinin morfoloji normalarına uyğun gəlir.

Adlar Azərbaycan dilində xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək cümlənin xəbəri vəzifəsində çıxış edir. Alınma sözlər də bu funksiyanı dilin qrammatik normalarına uyğun şəkildə yerinə yetirir. Məsələn, "Bəli, mən *mustangerəm*, ancaq vəhşi atları təkbəşinə ovlayıram"; "Gələn *Moris-mustangerdir*".

İngilis dilindən leksik alınmalar mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək dildə işlənir.

"Professional jurnalistika sahəsində Avropa standartları və onların tətbiqi mövzusunda məruzə ilə çıxış edən..." ("Şərq" qəzeti, 12.10.2004); "Birinci qrupun moderatoru Panan Bredi, ikinci qrupun moderatoru isə Zeynal Məmmədli olub" ("Şərq" qəzeti, 12.10.2004);

Peşə *standartı*: həqiqətə xidmət və obyektivlik" və "peşə *standartı*: şəxsi həyatın toxunulmazlığı, defformasiya, şərəf və ləyaqət" mövzularında keçirilən treninqlərlə bağlı günün sonunda moderatorların yekun rəyi açıqlandı ("Şərq" qəzeti, 12.10.2004).

Alınma sözlərin bir qismi Azərbaycan dilinin ümumişlək leksik vahidləri kimi ayrı-ayrı sözlərlə müxtəlif birləşmələr yaradır. Alınma söz müxtəlif üslubi məqamlarda işlənir. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə keçən sözlər analitik fel konstruksiyalarının yaranmasında iştirak edir. Məsələn, qol vurmaq, qol buraxmaq, blok qurmaq, blok yaratmaq.

"Çünki millidə və "Uraloçka"da hücumu tamamlayan Yekaterinanın zərbələri qarşısında blok yaratmaq bir çox voleybolçu üçün heç də asan deyil" ("Olimpiya dünyası" qəzeti, 9-10.11.2004);

"Bundan sonra Şimali İrlandiya futbolçuları on bir dəqiqə ərzində rəqib qapısına iki qol vurublar"; "Azfen"-in əks hücumlarından birində Qüdrət Əliyev hesabı bərabərləşdirən qola imza atdı"; "Hüseyn İsgəndərovun son saniyələrdə vurduğu qol hərbiçiləri məğlubiyyətdən xilas edir"; "Fəsilədən sonra azərkeşlər eyni qapıya vurulan səkkiz qol izlədilər"; "Oyunun qəhrəmanlarından olan Rəşad Allahyarov poker imza atdı"; "Araz" "Azfen"-i qol yağışına tutdu" ("Olimpiya dünyası" qəzeti, 5-8.10.2004); "Lakin italyanlar buna daha dörd qolla cavab verdilər" ("Olimpiya dünyası" qəzeti, 9-11.10.2004).

Öz quruluşuna görə müasir ingilis dili analitik dildir. Onun qrammatik quruluşunda cümlədə sözlər arasındakı əlaqə başlıca olaraq söz sırası və köməkçi sözlər (önlüklər, bağlayıcılar) və istəsi ilə əldə olunur. Qədim ingilis dili isə quruluşuna görə sintetik dil olmuşdur. Qədim ingilis dilində cümlədə sözlərarası əlaqələr sözlərin özlərinin dəyişməsi yolu ilə yaradılmış, həm də cinsə görə dəyişmişdir. Sifətlər isimlərlə cinsə, kəmiyyətə və hala görə uzlaşmışdır. Müasir ingilis dilində bu qrammatik tələblər yoxdur. Eyni zamanda ingilis dilindən alınma sözlər başqa dildə sözyaratmada iştirak edir və bu zaman qeyd olunan sözyaratma formasının ingilis dilində işlənilməməsi nəzərə alınmır. Futbol sözü idman termini olub, komanda idman növlərindən birinin adını bildirir. Bu oyun növü İngiltərədə yaranmışdır. Hazırda bütün dünyada populyar olan bu idman növü hər bir dildə eyni bir sözlə - *futbol* sözü ilə adlandırılır. Futbol sözü dünya dillərinin əksəriyyətində ümumişlək söz statusu qazanmışdır. Bu söz Azərbaycan dilində də ümumişlək leksik vahiddir. Onun müxtəlif derivatları, müxtəlif birləşmələri vardır. Bir sıra idarə, müəssisə, təşkilat və qurumların adlarında da istifadə olunur. Məsələn, "Azərbaycan Futbol Federasiyaları Assosiasiyası" (AFFA), "futbol komandası", "Nəfçi" futbol kulubu, "futbol çempionatı", "futbol meydançası", "futbol stadionu", "futbol federasiyası", "Futbol Assosiasiyası" və s.: "Futbolçularımızla bir qrupda mübarizə aparan komandalardan İngiltərə, Polşa və Uels millilərinin cədvəlindəki mövqeyi ötən ay olduğu kimi qalıb"; "Almaniya Futbol federasiyasının azərbaycanlı uşaqlara hədiyyəsi"; "Almaniya Futbol Assosiasiyası Azərbaycan pay-

taxtının Əhmədli və Şüvəlan qəsəbələrindəki iki uşaq evinə 5 min avro məbləğində yardım edib" (" Olimpiya dünyası" qəzeti, 9-11.10.2004

Müasir Azərbaycan dilində "futzal" sözü də işləkdir. Bu söz "futbol" və "zal" sözlərində yaranmışdır. Yeni yaradılmış sözün birinci komponenti ingilis dilindən transliterasiya yolu ilə alınmış "futbol" sözünün birinci hecasıdır. İkinci komponent də alınma "zal" sözüdür. "Futzal" qapalızallarda keçirilən mini futbol yarışının adıdır: "futzal üzrə İV UEFA kuboku 7-ci seçmə qrupunun oyunları başa çatıb; ... Hücüm təşkil etməkdə çətinlik çəkən *futzalçılarımız* tələsdiklərindən səhvlərə yol verirdilər" ("Olimpiya dünyası" qəzeti, 9-11.10.2004). Göründüyü kimi, yeni düzəlmiş və quruluşuna görə ingilis dilində olmayan *futzal* sözü Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkildə qəbul etmiş; -çi şəkildə *futzal* sözünə artırılması ilə isimdən isim düzəldilmişdir. *Futzal* komanda oyununun adını bildirir, *futzalçı* ismi isə futzalla məşğul olan idmançını ifadə edir. Yuxarıda verilmiş nümunədə *futzalçı* düzəltmə sözü kəmiyyət (-lar) və birinci şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisini (-ımız) qəbul etmişdir.

İlk dəmir yolu İngiltərədə yaradılmışdır. Zaqafqaziyaya, o cümlədən Azərbaycana ilk dəmir yolunun çəkilişi də ingilislərlə bağlıdır. Dəmir yolu ingilis dilində *Rayl Way* adlanır. Bu söz rus dilində kalka olunmuşdur: "железная дорога". Rus dilindən də söz Azərbaycan dilinə kalka edilmişdir- "dəmir yolu". Yenə də həm struktur, həm də semantika qorunmuşdur. Azərbaycan dilində birləşmə ikinci növ təyini söz birləşməsi formasındadır. birləşmənin birinci tərəfi heç bir şəkildə qəbul etməmiş, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisiylə işlənmişdir. İngilis dilində isə yeni söz yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşmışdır. Hər üç dildəki bu sözlər mürəkkəb söz kimi çıxış edir bir anlayışı bildirir. Sözün mənbəyinə gəlinə, onun ingilis dilindən rus dili vasitəsi ilə kalka yolu alınması şübhəsizdir.

Bəzi tədqiqatçılar transkripsiya, transliterasiya və kalkanın tərcümə və ya sözləmə məqsədilə istifadəsinə fərqli hadisələr kimi baxırlar. Onlar bu üsulların sözləmədəki iştirakının nəticəsinin alınma söz olduğunu, tərcümədə isə son nəticənin dilin lüğət tərkibinə keçən söz olmadığını qeyd edirlər. Fikirimizcə belə fərqləndirmə qüsurludur. Transkripsiya, transliterasiya və kalka üsulunun tətbiqində məqsəd - başqa dildəki söz, səs, qrafem, məzmun və struktur obraz şəkilində almaqdır. Alınmanın dilin lüğət tərkibinə keçib-keçməməsi, dildə müxtəlif səviyyələrdə mənimsənilməsi isə başqa məsələdir.

Qamburqer (arasına döymə ət, bifşteks qoyulmuş çörək); *Fişburqer* (arasına balıq qoyulmuş çörək); *Çisburqer* (arasına pendir qoyulmuş çörək); *Çikenburqer* (arasına toyuq əti qoyulmuş çörək).

Alınma söz yeni dilə keçdikdən sonra dəyişməyə uğrayır, yeni dilin fonetik sisteminə uyğunlaşır, onun sözdüzəltmə və sözdəyişmə qaydalarına tabe olur, beləliklə, söz mənşəyinə, yaxud mənbəyinə xas olan bir sıra xüsusiyyətləri itirir.

Alınma sözlər sözdüzəldici şəkildə qazanaraq yeni mənalar kəsb etməklə dilin qrammatik sisteminə daxil olur, müvafiq qrammatik normalara tabe olur, paradigmlər yaradır.

Ədəbiyyat

1. Acalov E. Azərbaycan bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf tarixi. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1985.
2. Azərbaycan dövlət kitabı. Bakı, "Establišment LTD", 2001.
3. Allahverdiyeva E. Bədii tərcümənin linqvistik problemləri. Bakı, "Ozan" nəşriyyatı, 1997.
4. Aslanov V. Termin yaradıcılığında unifikasiya vacib şərtidir // Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, "API" nəşri, 1988, s. 31.
5. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonomenlər sistemi. Bakı, "maarif" nəşriyyatı, 1973.
6. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı // "Dirçəliş" nəşriyyatı, 2001, №41. s. 34-40

P.Бабаева

Грамматическое освоение английских заимствованных слов
Резюме

В статье рассматриваются грамматическое освоение заимствованных слов, английского происхождения, его употребление в Азербайджанском языке, некоторые семантические свойства структурно-семантические модели в простых и сложных предложениях и сопоставительный анализ теоретического характера. В статье также анализируются суть и связь грамматических категорий английского языка, мотивы его употребление в азербайджанском языке, сходства и различия в обоих языках.

R.Babayeva

The grammatical adopting of the English originated borrowing
Summary

The article deals with the grammatical category of time in English and is comparative characteristics of category of time in Azerbaijan, analyses mutual English origin, words used in the vocabulary of Azerbaijan also some semantical peculiarities of English terms in Azerbaijani. The article deals with the structural-semantical models of the simple sentence of the contemporary English and Azerbaijani languages and their comparison analyze of theoretical character. The article deals with the connection and essence of the category of tense in the English grammar.

Rəyçi: Afət Abbasova
filologiya elmləri doktoru

İRADƏ CƏFƏROVA
ADIU
irada@mail.ru

ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏDRİSİ

Açar sözlər: semantika, differensial kontekst

Key words: semantic, differential contex

Ключевые слова: семантика, дифференциал контекст

Çoxmənalı sözləri bir dildən başqa dilə tərcümə edərkən onların həmin dildə hansı mənada fikri daha düzgün ifadə etdiyinə diqqət yetirmək lazımdır. Orijinal ilə adekvatlığı təmin etmək üçün müəllim dərs prosesində çoxmənalı sözlərin bütün mənaları içərisindən kontekstə uyğun ən doğru variantı seçməyi bacarmalıdır.

Başqa hallarda, əksinə, azərbaycan sözləri ilə müqayisədə ingilis sözləri semantik qeyri differensial hala məruz qalırlar, məsələn:

Stove – soba, plitə (mətbəx)

Bud – tumurcuq (açılmamış yarpaq), qönçə (açılmamış çiçək)

Cold (isim) –soyuqdaymə, zökəm

Cherry – albalı, vişnə

Strawberry – çiyələk, yer moruğu

Story – hekayə, povest

Poem – şer, poema

Blue – göy, mavi

Stale – boyat, köhnə (çörək)

Crips – xışıldayan (qar haqqında), təzə (tərəvəz haqqında), qoxulu (hava haqqında), kövrək (peçenye haqqında)

To marry – evlənmək, ərə getmək

To wash – yumaq, yumaq (ağ və parçadan olan əşyalar haqqında)

Yaxşı olar ki, qeyd edək ki, verilən halda söhbət sözlərin çoxmənalılığından getmir; təsdiq etmək olmaz ki, Azərbaycan sözləri əl və ayaq iki mənə, yaxud ingilis sözü cherry iki – fərqli qıbalı və vişnə mənasına malikdir. Yuxarıda göstərilən hallarda bu sözlər ancaq bir mənə daşıyır (bununla eyni zamanda onlar həmçinin onlar başqa mənaya da malik ola bilərlər; belə ki, Azərbaycan əl sözü həmçinin hakimiyyət, dəstxətt, imza, təsir və s. kimi də mənələrə malikdir), bu mənələrin həcmi daha genişdir, nəinki onların digər dillərdə uyğunluqları. Bununla da baxdığımız hal prinsipial olaraq o biri hallardan fərqlənir, belə ki, bir sözün müxtəlif mənələrinə onlardan birinin müxtəlif sözləri uyğun olur, məsələn, azərbaycan qurban sözünə “başqasının ucbatından ziyan çəkmiş yaxud həlak olmuş adam”, ingilis victim sözünə, lakin “ Allah naminə pay, bəxşiş qurban verilmiş əşya yaxud varlıq” kimi və “bir şeydən nəyə görə isə, könüllü imtina etmək”- ingilis sacrifice sözünə uyğundur.

Düzdür onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmişə çoxmənalılığı və semantik qeyri differensiallığı ciddi məhdudlaşdırmaq olmaz. Belə ki, tamamilə aydın deyil ki, Azərbaycan feli üzmək və ona uyğun ingilis sözləri swim, float və sail sözləri arasındakı münasibəti necə izah etmək olar. Belə saymaq olar ki, üzmək – birbaşa üç mənaya malik sözdür: 1) bədənin müxtəlif hərəkətləri vasitəsi ilə suyun üzərində

qalmaq; hərəkət etmək, insan və heyvanlar haqqında; 2) su istiqatında hərəkət etmək, axmaq; 3) su səthi üzərində xüsusi vasitələrlə, maşın, qurğu və s.-nin köməyi ilə yerləşmək, (gəmilər haqqında);

Belə izah vasitəsilə swim, float və sail ingilis sözləri azərbaycan sözünə üç müxtəlif mənada uyğun gəlirlər. Bundan başqa belə də izah oluna bilər ki, azərbaycan feli üzmək hər üç halda eyni “suda hərəkət etmək” mənası daşıyır. Bizə elə gəlir ki, bu da düzgün izahdır.

Bu halda azərbaycan üzmək sözünün yuxarıda göstərilən üç ingilis felinin müqayisəsinin semantik qeyri differensiallığından danışmaq olar. Bu sözlərdən hər biri öz semantik strukturunda, azərbaycan sözünün məzmununda mövcud olmayan əlamətə malikdir. Əslində belə mübahisəli halların mövcud olmasına baxmayaraq, çox mənalılıq anlayışı və məna qeyri differensiallığı çox dəqiq fərqlənir.

Müxtəlif dillərdə işarələrin semantik strukturları arasındakı münasibətin təqibəti zamanı yuxarıdakından daha mürəkkəb və məna qeyri differensiallığı hallarına rast gəlmək olar. Məsələn, pendir və kəsmik Azərbaycan sözləri və cheese və cottage cheese ingilis sözləri arasındakı münasibətə baxaq. İlk baxışdan ingilis sözləri (nəzərə almasaq ki, cheese ingilis dilinin ara sözləri arasında başqa mənaya da malikdir) azərbaycan sözlərinin tam semantik ekvivalentidir. əslində burada daha mürəkkəb münasibətlər var: ingilis dilində cottage – cheese sözünün müxtəlif bir formasıdır. Lakin kəsmik pendirin mövcud forması deyil. Düzdür, Azərbaycan dilində demək olar ki, bu pendir deyil kəsmikdir. Satışda nə pendir, nə də ki, kəsmik yox idi. Ancaq ingilis dilində It is not cheese but cottage cheese, neither cheese nor cottage cheese və s. demək olmaz. Beləliklə, cheese ingilis sözü, Azərbaycan sözü kəsmik və pendir sözləri ilə müqayisədə tamamilə semantik qeyri differensialdır. Baxmayaraq ki, ingilis dilində xüsusi söz birləşmələri var ki, Azərbaycan pendir sözünə tam semantik uyğun gəlir.

Oxşar başqa nümunələr də gətirmək olar ki, xüsusi metallurq termini olan Azərbaycan sözü dəmir və yaxud çuğun iki müxtəlif metal növü kimi izah olunur. Dəmir və çuğun istehsalı. Ingilis sözü iron dəmir adı kimi, çuğun adı kimi qeyri differensial deyil, baxmayaraq ki, ingilis dilində cast iron sözbirləşməsi mövcuddur ki, bu da referensial mənasına görə Azərbaycan sözü çuğuna uyğun gəlir. Lakin dəmir növü olduğundan onu ingiliscə production of iron ad cast iron kimi demək mümkün deyil. Analoji olaraq stul və kreslo Azərbaycan sözləri və chair və armchair ingilis sözləri müqayisə edilir. Ingilis sözü armchair chair sözünün başqa bir müxtəlif adıdır. (Webster lüğətində verilən armchair sözü belə təyin olunur “a chair with supports at the sides for one's arms or elbows”). Azərbaycan dilində belə demək olar ki; Bu stul deyil, kreslodur. Eyni zamanda ingilis cümləsi; This is not chair but an armchair absurd- səslənir. Belə bir uyğunluqda Azərbaycan sözləri bağ və bostan və ingilis sözləri garden və kitchen garden mövcuddurlar. Azərbaycan sözü meyvə bağına ingilis sözü orchard uyğun gəlir. Bu isə garden sözünün müxtəlifliyi deyildir, Azərbaycan sözü yemiş və qarpız və ingilis sözü melon və water melon və s.

Semantik qeyri differensiallaşmada bir hal da vardır ki, müxtəlif dildə olan iki söz referensial mənasına görə uyğun gəlirsə, lakin bu iki dildən birində müəyyən rəngarəngliyi təyin edən elə xüsusi söz var ki, o biri dildə bu söz yoxdur. Yuxarıda göstərilən azərbaycanca stol sözünü “mebel hissəsi” mənasını ifadə edən və ingiliscə table sözü tam uyğun gəlir. Lakin stolun müxtəlifliyinə birinə - yazə stolu, çertyoc

stolu, ingilis dilində xüsusi bir desk sözü var, eyni zamanda Azərbaycan dilində verilən anlayışı ifadə etmək üçün yazı stolu söz birləşməsində istifadə olunur. Azərbaycan feli oğurlamaq (adamı) kidnap ingilis sözünə uyğun gəlir, lakin əgər söhbət qadının oğurlanmasından gedirsə, abduct xüsusi feli istifadə olunur. Azərbaycanca cinayət sifətinə insan həyatına və əmlakına qarşı törədilən cinayətkarlığı ifadə edən və heç bir siyasi mənə daşımayan ingilis dilində criminal sözü uyğun gəlir. İngilis dilində isə buna aid xüsusi sifət yoxdur, azərbaycanca cinayət sözü ingilis dilinə qeyri differensial criminal sözü ingilis dilinə qeyri differensial criminal sözü vasitəsi ilə tərcümə olunur. (cinayət – crime, cinayətkarlıq – həmçinin crime).

Burda söhbət açdığımız bir dilin semantik qeyri differensial işarələri o biri dil ilə müqayisədə o demək deyildir ki, belə nəticə çıxarmaq lazım deyildir ki, bu yaxud digər dilin bu yaxud o biri anlayışı verməyə imkanı yoxdur, yəni ki, bu dil az inkişaf etmişdir. O biri dildə isə verilən anlayışı ifadə etməyə imkan mövcuddur. Əvvəlki ifadələrdən belə alınır ki, istənilən dil istənilən anlayışı prinsipial olaraq müəyyən edə bilər, lakin söhbət belə müəyyənliyin müxtəlif üsullarından gedir. Azərbaycanca əl sözünün mənaca, ingilis arm və hand sözlərindən nisbətən az differensial olmasından belə nəticə çıxartmaq olmaz ki, azərbaycan sözlərinin vasitəsilə əlin bilək və qalan hissəsi arasındakı fərqi ifadə etmək mümkün deyil. Bu o fakta eynidir ki, ingilis sözü cherry, azərbaycanca albalı və vişnə sözü ilə müqayisədə sementik qeyri differensialdır. Buradan elə nəticə çıxartmaq lazım deyil ki, ingilislər bu iki meyvə arasındakı fərqi “görmürlər”. Söhbət ondan gedir ki, bir dil müəyyən anlayışlar arasındakı fərqi ifadə etməməyə imkan imkan verir, digər dil isə istifadəçinin qarşısına bu fərqi ifadə etmək məcburiyyəti qoyur. Belə ki, Azərbaycan dili zərurət olduqda insan əlinin məhz hansı hissəsinin ifadə edilməsini xüsusən dəqiqləşdirməyə xüsusi yəni çiyin, bilək, çiyinin üstü kimi sözlərlə ifadə etməyə göstəriş verir. Lakin semantik qeyri differensial azərbaycanca əl sözü imkan verir ki, arm və hand sözləri arasındakı fərq ayrıca hal kimi dəqiqləşdirilməsin. Lakin ingilis dili söhbət edənin hər tərəfə əlin hansı hissəsindən söhbət açdığını dəqiqləşdirməyə məcbur edir. Eyni ilə ingilis dilinin vasitəsi ilə, zəruri hallarda, vişnə - sour cherry və gilə - sweet cherry, yaxud göy - dark blue və mavi - light blue rəngləri arasındakı fərqi dəqiqləşdirmək olar, (ümumiyyətlə, nümunələrdən görünür ki, bu yaxud digər anlayışların xüsusi leksik vahidlər olmadan differensallaşdırılması zamanı dil xüsusi sözbirəşmələrinin köməyinə əsaslanır. Lakin əgər belə differensiaslaşma zərurəti yoxdursa ingilis dili istifadəçinin öhdəsinə semantik hissələrə ayrılmamış cherry, blue və s. sözlərini verir. Azərbaycan dilində isə bu zaman verilən anlayışı hər dəfə uyğun qeyri differensial ifadələrin olmamasını dəqiqləşdirmək lazımdır. Bununla olaraq R.Yakobson yuxarıda göstərilən işdə qeyd edir ki, “dillər əsaslı surətdə ifadə etməli olduqlarında fərqlidirlər, etməli ola bildiklərində isə yox.

Tərcümə üçün verilən hal çoxmənalılıq kimi o zaman çətinlik kəsb edir ki, söz verilən zaman MD-də semantik qeyri differensiaslaşmada zəruridir ki, TD-də mümkün olan uyğunluqlardan seçilsin. Belə ki, azərbaycanca əl sözünün ingilis dilinə tərcüməsi zamanı hər dəfə arm və hand arasında, azərbaycanca saat sözünün verilməsi zamanı isə watch və clock və s. seçim etmək lazımdır. Əksər hallarda düzgün seçim etmək kontekstin – geniş göstərişlərindən istifadə olunur. Kontekst rolu kimi “Kontekst və tərcümədə hallar bölməsinə” bax.

Məsələn, azərbaycanca – O əlində kitab tutmuşdu - cümləsi ingilis dilinə tərcümə zamanı hand sözündən istifadə etmək tələb olunur. Lakin – O əlində uşaq tutmuşdu – cümləsi arm sözünü tələb edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, elə bir kontekst mövcud ola bilər ki, belə dəqiqləşdirmə tələb olunmasın. Ona görə də azərbaycanca – O əlindən yaralanmışdı – cümləsi belə tərcümə olunur – He was wounded in the arm və He was wounded in the hand. Əgər geniş kontekstdə uyğun göstəriş tapmaq mümkün deyildirsə, tərcümədə tələb olunan düzgün uyğunluq dil kontekstindən kənara çıxmaq və ən real şəraiti halı bilmək şərti ilə mümkün olur. Belə ki, düzgün tərcümə üçün Puşkinin “Yevgeni Onegin” romanında söhbət qadın ayaqlarından gedirsə, bu dövrün əxlaqını, zövqünü və tərbiyə davranış normalarını bilmək tələb olunur. Söhbət feet-dən gedə bilərdi, lakin legs-dən yox. Bu o dövr üçün çox nəlayiq bir hərəkət olardı. Bilmək lazımdır ki, Puşkinin qaralamalarında qıraqda uyğun yerə əks istiqamətdə legs yox, məhz feet göstərilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Azərbaycan dilində Sintaktik təkrarlar. Bakı 1974.
2. Adilov M.İ. İzahlı dilçilik terminləri. B. 1989.
3. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Л., 1981.
4. Астафьева И.А. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование на материале современного английского языка. АКД, М., 1964
5. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. М., 1961.
6. Комиссаров В.Н., Рецкер Я.И., Тархов В.И., Пособие по переводу с английского языка на русский. М., 1965.
7. Левицкая Т.Р., Фитерман А.М. Проблемы перевода. М., 1976.
8. Швейцер А.Д. Теория перевода. Статус проблемы аспекты. М., 1988.
9. Galperin İ.R. Stylistics. M., 1977.

I.Djafarova

The problem of translation of polysemantic words and their study at the English classes Summary

The article deals with the problem of translation of polysemantic words and their study at the English classes. The problem of meaning in general linguistics deals mainly with such aspects of the as the interrelation between meaning and concept, meaning and sign, meaning and referent.

We should acquire meaning imposed on the words by the words by the context. This meanings are called contextual meanings. The ability of a word to be polysemantic, i.e. to comprise several lexical meanings, becomes a crucial issue for stylistic studies.

И.Джафарова

Проблема многозначности
Резюме

В предлагаемой статье из множества проблем, касающихся пополнения словарного состава современного английского языка рассмотрены будут только некоторые, а именно: проблемы изменения семантической структуры ряда слов, проблема многозначности. Многозначность слова – эта реальность английской лингвистики и эта проблема остается всегда в центре внимания ученых-лингвистов.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

RÜBABƏ MUSAYEVA
ADİU
rubaba@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ PRAKTİK DANIŞIQ DİLİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: diskurs, təhlil, referens, prisuppozisiya, propozisiya, implikator, inferensiya

Ключевые слова: дискурс, анализ пропозиция, влияние, английский язык

Key words: discourse, analysis, reference, presupposition, proposition, implicature, inference

Diskurs təhlili danışığda dilin işlənməsi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi anlamında başa düşülür. Bəzi dilçilər dilin formal xüsusiyyətlərinin müəyyənlişməsinə diqqət yönəldikləri halda, digərləri diskurs təhlilini həmin dildə nə üçün istifadə olunmasına aid tədqiqat hesab edirlər. Diskurs təhlilində formal yanaşma və funksional yanaşma əsas götürülür. Formal yanaşmanın tarixi çox qədimdir. Funksional yanaşma isə son zamanlarda diqqəti cəlb etmişdir.

Dilin əsas funksiyasını müəyyən etmək üçün əsasən iki termin üzərində dayanılır və vurğulanır ki, bu iki bölgü arasındakı uyğunluq analitik uyğunluqdur. Dilin birinci funksiyası transaksional funksiyadır. Bu funksiya vasitəsilə beyində gedən mental proseslər dilə çevrilir, dildə səsləndirilir və həmsöhbətə ötürülür. İkinci funksiya vasitəsilə isə sosial əlaqələrin və şəxsi münasibətlərin ifadəsi həyata keçirilir ki, buna da müasir dilçilikdə interaksional funksiya deyilir. Daha dəqiq desək bu qruplar və fərdlər arası ünsiyyətin həyata keçirilməsi deməkdir. Dilçi alimlərdən G. Braun və G. Yulinin (1, s. 28) müəyyən etdikləri bu qarşılaşmanı bir növ K. Bütlerin (2, s. 3: 1879- 1963) representativ ekspressiv, R. Yakopsonun referensial emotive (3, s. 3) , K. M. H. Əliyevin ideal şəxslər arası və C. Layonsun (4, s. 3: 1932) deskriptiv sosial ekspressiv qarşılaşmanın eyni kimi götürmək olar.

Dilin istifadəsində belə müəyyən etmək olar ki, yazılı və şifahi dili dil istifadəçiləri müxtəlif fərqliklə qarşılaşırlar. Müxtəlif paralingvistik vasitələrin, məsələn, üz ifadəsi, jestlər və s-in köməyi ilə danışanın istifadə etdiyi sözlərin təsirini artırabilir. Amma yazıda bu cür paralingvistik vasitələrdən istifadə olunmur. Ənənəvi dilçilikdə sözün və eyni zamanda onların digər obyektlə və real gerçəkliklə əlaqələrinin öyrənilməsi mühüm rol oynayır. Bu aspektlərin metalingvistikası bir sıra spesifik terminlərin işlənməsini labüd edir. Qeyd etdiyimiz kimi istifadə baxımından dilin öyrənilməsinə proqmatik yanaşma daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə bu yanaşmada formal yanaşma elə bir əhəmiyyət kəsb etmir. Diskursun rast gəlinəndi sahədə məlumatın aydınlaşması üçün deysis formalardan, məsələn, mən, sən, o, bu, ora, bura kimi elementlərdən istifadə olunur. Amma deysisdən əlavə buraya referensiya, propozisiya, implikasiya, inferensiya və s. terminləri də aid etmək olar (5, s. 52).

C. Layonsa görə söz və əşya arasında əlaqəni referens adlandırmaq olar. Bu ənənəvi baxış özünü dil və dünya arasında əlaqənin lingvistik ifadəsini göstərir. Daha sonra C. Layons belə bir fikir ifadə irəli sürür: danışan istinad edir (müxtəlif uy-

ğün ifadələrlə), o, referens vasitəsilə lazım olan ifadəni aşkar edir (4, s. 67). Bu məsələ ilə əlaqədar P. F. Storons (6, s. 98) belə iddia edir ki, istinad etmə ifadənin etdiyi bir şey deyil, bu elə vasitədir ki, danışan onun vasitəsilə münasib ifadəni istifadə edir. Bu fikirlə əlaqədar C. Syörlilinin baxışı belədir: ifadələr ancaq söz verməkdən, yaxud da əmr etməkdən başqa bir şey ifadə etmir (7, s. 98). F. Veysəlliyyə görə işarə ilə maddi aləm arasındakı əlaqəni – referent əlaqəsini diskurs təhlilində referens danışan, yaxud da yazan tərəfindən hərəkət edən anlamında başa düşülür (5, s. 54).

Aşağıdakı nümunəni təhlil edək:

A: My uncle coming home from London on Sunday hes due in

(Əmim bazar günü Londondan gəlir).

B: How long has he been away for or has he just been away?

(O nə qədərdir gedib, yoxsa təzə gedib?)

A: Oh no they lived in London eh he was married to my mother's sister well she's been dead for a number of years now

(Ah, xeyr, onlar Londonda yaşayırdılar, o mənim anamın bacısı ilə evli idi. O, artıq bir ildir ki, ölüb).

Bu dialoqda **A** danışan my uncle (əmim) və he (o) ifadələrini bir fərdə aid olaraq işlədilir, my mother's sister (anamın bacısı) və she's (o qadın cinsi) isə digər fərdə aid olaraq işlənir. Göründüyü kimi əmim sözü o-nun referenti, anamın bacısı isə digər o-nun referentidir. Propozisiyanı biz cümlə şəklində müəyyənləşdirə bilərik. Əminin Londondan gəlməsi birinci, onun nə zaman gəlməsi ikinci, nə üçün Londona getməsi və anamın bacısı ilə evlənməsi, nəhayət, xalamın ölümü həmin diskursdakı cümlələrin propozisiyası hesab edilə bilər. Bu cümlələrin hamısı gerçək, qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş və konkret mənalara olan konstruksiyalardır.

Bəs, propozisiyanı necə müəyyən etmək olar? Propozisiya ingilis sözü olan “presupposition” sözündən götürülmüşdür, güman etmək, ehtimal etmək mənasını verir. Propozisiya danışanın ümumi söhbəti üçün əsas hesab edilən, lakin bilavasitə mətnə iştirak etməsə də asanlıqla müəyyən edilə bilən əsas fikirdir. Yuxarıdakı nümunəyə əsasən belə izah edə bilərik ki, **A** danışanının düzgün başa düşülməsi üçün və güman edilənin düzgün olmağı üçün **B** danışan öz cümləsini dialoqa daxil edir, lakin fikrini tam aydın şəkildə ifadə etmir. Deməli, bu dialoqda presuppozisiya odur ki, həmin cümləni işlətməklə **A** **B**-yə verəcəyi məlumatı elə qurur ki, onun həmsöhbəti danışanın öz əmisini işarə etdiyini başa düşsün. Sonra **A** söhbətini davam etdirir, əmisinin xalası ilə evlənməsini və xalasının bir neçə ildir ölməsini bildirir. Diskurs təhlilindəki propozisiya pragmatik propozisiyadır.

T. Givovun (8, s. 50) iddia etdiyi kimi, dinləyici heç bir qarşılıq olmadan danışanın güman etdiyi fikri tuta bilir. O, mətn daxili əlaqəliyi düşüncə əlaqəliyi ilə qarşılaşdırır və daha çox əlaqəliliyin koqnitiv şərhinə diqqət yetirir. T. Givova görə, diskursun daxili strukturu bir neçə amil: mövzu, iştirakçı birliyi, zaman birliyi, məkan birliyi və hərəkət birliyi ilə şərtlənir. O, mətn daxili tematik əlaqəlik növləri arasında xüsusi diqqəti referensial əlaqəliyə yönəldir. Bununla əlaqədar olaraq, o, əvvəlki təcrübəyə qayıdışı, belə desək, retrospektiv və gələcəyə yönəlmiş diqqət-prospektiv baxışı referensial əlaqəlilik növü kimi ayırır. T. Givov bu növləri onların formal göstəriciləri baxımından səciyyələndirir. Məsələn, o qeyd edir ki, retros-

pektiv əlaqəlilik müəyyənlik bildirən referentə münasibəti, prospektiv əlaqəlilik isə qeyri– müəyyənlik bildirən referentə münasibəti nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə, diskursda əlaqəliliyin öyrənilməsi çox vacib olan amillərdəndir. A. Məmmədov və M. Məmmədovun da qeyd etdikləri kimi diskurs əlaqəliliyindən başqa heç bir qarşılıqlı məna əlaqəsi komponentlər arasında aydın, diqqətlərindən təcrid olunmuş formada işlənmə məqamına malik deyil. Həmişə bir məna əlaqəsinin üzərinə bu və ya başqa dərəcədə digər məna əlaqələri əlavə edilir (12, s. 25). Onlar eyni zamanda qeyd edirlər ki, çox komponentli diskurs mətnlərində heç də bir məna əlaqəsinin mətninəvvəlindən sonunadək özünü göstərməsi vacib deyil. Çünki diskurs çərçivəsində müxtəlif tipli məna əlaqələri reallaşa bilər. Bütün bu əlaqəlilik məsələləri propozisiyanı müəyyən edilməsinə yardımçı olur. R. Stalneyker də (9, s. 321) bu baxımdan propozisiyaya belə tərif vermişdir: “Propozisiya iştirakçıların söhbəti əsnasında danışanın ümumi mövzu içərisində əldə etdiyi, yaxud da tuta bildiyi bir fikirdir”(9, s. 327). Diqqət etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərdiyimiz hər iki sətirdə propozisiyanın göstərilən əsas mənbəyi danışandır.

Adətən propozisiyanın açılmasının bir neçə növünü fərqləndirirlər (5, s. 55):

1. Faktiv fel mövcudluğu. Məsələn, Sona was sorry to have seen Johny (Sona Conini gördüyünə təəssüflənir– Sona Conini görüb).

2. İmplikativ, həmçinin vəziyyət bildirən fellərin propozisiyası. Məsələn, He was able to open the door and he stooped to play the piano (O, qapını açmağa nail oldu, yəni açdı və , o, piano çalmağını dayandırdı–O, əvvəllər piano çalarmış).

3. İterativ fellər. Məsələn, Johny again came (Coni yenidən gəlir– Coni gəlir).

4. Muhakimə felləri. Məsələn, Johny accused him to have stolen his car (Coni onu maşınını oğurlamaqla günahlanırdı– Coni hesab edirdi ki, o, oğrudur).

5. Zaman budaq cümləsi. Məsələn, When he died? The problem hadn't been solved yet (O, öləndə problem hələ həll olunmamışdır– onun ölməsi).

İmplikatur termini üçün danışanın güman, təklif, yaxud da nəzərdə tutduğunu hesaba alması üçün H. P. Qrays ehtiva terminindən istifadə etmişdir. Yəni, H. P. Qraysa görə ənənəvi implikaturalar istifadə olunan sözlərin ənənəvi mənalara ilə müəyyən olunur (10, s. 44). Aşağıdakı nümunəyə baxaq: He is an Englishman, he is, therefore, brave (O, ingilisdur, ona görə də cəsurdur)

Bu cümləni belə təhlil edə bilərik: güman edilən bir xüsusiyyət (cəsur olmağın), digər xüsusiyyətin (ingilis olmağın) ardınca gəlir, amma ifadənin ənənəvi forması belə bir əlaqənin olduğuna işarədir. Ümumiyyətlə, implikaturun ifadəsi başa düşməni asanlaşdırır. Və o seçib götürülən bir mənadır, yəni inferensiyedir. Ənənəvi implikatur söhbət və bir qrup prinsipdən ibarətdir ki, bunlara da danışan əməl etməlidir. Deyilən tam ifadə olunmasa da, ehtiva nəticəsində başa düşülür. Bu da presuppozisiyanın bir növü kimi götürülə bilər. H. P. Qrays bunu danışmaq prinsipi adlandırır

Digər nümunəyə baxaq:

A: I am out of petrol (Benzin qurtarıb)

B: There is a garage round the corner (Küncdə yanacaq doldurma var)

Bu nümunədə adresat əlaqəlilik prinsipinə uyğun olaraq söhbətə qoşulur, deyilənə öz münasibətini bildirir, köməyini göstərir. Əlaqəlilik prinsipi burada da

özünü göstərir. Deyilən cümlədən dinləyən öz seçimini etməli olur. Məsələn, I saw Tom going to school (Mən Tomu məktəbə gedən gördüm).

Bu cümlədən məlum olur ki, Tom ya şagird, ya da müəllim. Burada inferens etmək çətindir. İndi cümləyə bir əlavə edək: Tom couldn't manage to finish checking the control works yesterday (Tom dünən yazı işlərini yoxlayıb qurtara bilmədi).

Bu cümlədən isə artıq başa düşülür ki, o şagird deyil, müəllimdir. Yəni, bizim artıq seçim imkanımız yaranır.

Digər nümunəyə nəzər salaq:

a. If it sunny, it warm (Əgər hava günəşlidirsə deməli istidir)

b. It is sunny (Bu gün hava günəşlidir)

c. So it is warm (Deməli, istidir)

Bu nümunədə havanın günəşli olması onun isti olmasını ehtiva edir.

Nəhayət, qeyd edək ki, referens, presuppozisiya, implikatur və inferens kimi anlayışlar diskursun proqmatik təhlilində böyük rol oynayır. Bu terminlər diskurs iştirakçıları ilə diskurs elementləri arasında əlaqəni göstərir.

Diskursun müəyyənlişməsi barədə R. Lanqaker belə demişdir: “Diskurs təbliğatın elə obyektidir ki, o, subyektin yaratdığı dünyanı əks etdirir”. O, bununla ifadə etmək istəyir ki, ətraf mühit (aləm) insana bilavasitə verilmir. Bu aləmi insan özü yaradır, şərh edir. O, iddia edir ki, biz dünyanı öz psixikamızla yaradırıq (11, s. 123). A. Məmmədov və M. Məmmədov diskursun müəyyənlişməsində auditoriyada diqqətin və qarşılıqlı ünsiyyətin olmasını vacib hesab edirlər (12, s. 38). Əlbəttə ki, söhbətə nədən başlayıb və onu necə qurtarmaq auditoriyanın əla olmasının birinci amilidir.

Beləliklə, diskursun müəyyənlişməsində seçim, forma, intonasiya, eyni zamanda məkan və şərait mühüm rol oynadığı kimi, onun müəyyən edilməsində referensiya, presuppozisiya, implikatur və inferensiyanın müəyyən edilməsi də əsas amillərdəndir.

Ədəbiyyat

1. F.K.Davaninezhad, «Cross Cultural Communication and Translation». Translation Journal. Vol.13, №4, october, Iran Islamic Republic, 2009.
2. Katan, David «Translating Cultures: An Introduction for Translators. Interpreters and Mediators. Manchester-1999», p.28.
3. Carey, Partisia M., «Cross-Cultural Training in the Business World», the USA-1999. p.182.
4. Nida, Eugene «Language, Culture and Translating», the USA, 1993, p.7-10.
5. P.Newmark «A Textbook of Translation». «Prentice Hall», 1995. pa. 7-10.

P.Мусаева

Основных функции текста при изучении практического разговора
Резюме

В статье также рассматриваются некоторые виды глаголов в простых и сложных предложениях, их роль и значение в морфологической системе англ.

лийского языках. В данной статье анализируются конструкция предложения и фразы в контекстах прагматических пропозициях.

Автор статьи выдвигается мысли и высказывание известных ученых и лингвистов.

R.Musayeva

The main functions of text in the learning of practical speech

Summary

The article is also devoted some kinds of verbs in simple and compound sentences, their role and significance in morphological system analysis the construction of a sentence and phrase in context of pragmatically pronunciation.

The author of article gives the thoughts and ideas of well-knows scientists and linguistics.

Rəyçi:

Rəfiq Cəfərov

filologiya elmləri namizədi, dosent

ELNARƏ ABBASOVA
ADİU
elnara@mail.ru

ORTA İNGİLİS DİLİ DÖVRÜNDƏ FEİLLƏRİN ŞƏXSSİZ FORMALARININ İNKİŞAFI

Açar sözlər: məchul növ, bitmiş zaman, məsdər, davamedici zaman, cerund

Key words: passive voice, perfect tense, infinitive, continious tense, gerund

Ключевые слова: страдательный залог, совершенная форма, неопределенная форма глагола, инфинитив, длительный, герундий.

Orta ingilis dili dövründə qədim dövrə nisbətən bəzi dəyişikliklər nəzərə çarpmağa başlanmışdı. Bu dəyişikliklər felin təsriflənməsi ilə, bu da özlüyündə felin analitik formalarının yaranması ilə bağlı idi. Erkən yeni ingilis dili dövründə daha bir analitik forma yarandı. Bu indiki və keçmiş zamanlarda istifadə edilən köməkçi to do feli idi. Əvvəllər bu feldən əsasən poeziyada qafiyə yaratmaq üçün istifadə edilirdi. XVI və XVII əsrlərdə bu fel inkar, təsdiq və sual cümlələrində işlənirdi.

XVII əsrin sonlarında do felinin işlənməsində bəzi dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, do forması yalnız neqativ və sual formalarında işlədilirdi. Artıq həmin dövrdə cümlədə söz sırası sabitləşmiş və xəbər mübtədadan sonra gəlməyə başlanmışdı. Do you pity him? No, he deserves no pity ...

Wilt thou not love such a woman?

And must they all be hanged that swear and lie?

İnkar cümlələrdə isə not hissəciyi köməkçi feldən sonra işlənilirdi. Əvvəllər isə xüsusilə V.Şekspir dövründə, not inkar ədatı əsas feldən sonra gəlirdi.

I know not which is which. Orta dördə, XVIII əsrdə I know not ifadəsi hələ də işlədilirdi. Daha sonralar bu forma arzaıkləşmiş və müəyyən üslubi effekt yaratmışdır. Digər tərəfdən do-nun təsdiq cümlələrdə istifadəsi emfatik xarakter daşıyırdı və üslubi baxımdan neytral forma idi. Do-dan ibarət formalar köhnə sintetik formalara ekvivalent hesab edilirdi. To do felinin orta dövr forması dön aşağıdakı kimi təsniflənirdi:

İndiki zaman	Keçmiş zaman
Sing. 1. dō	dide, dude, dede
2. dō st (North.dō s) dō	didest
3. dō th (North.dō s)	dide
Plur. dō n (North. dō s, South dō th) dō n,	diden
dō th	

Məsdər forması dō n, feli sifət I - dō inge, feli sifət II - dō n, Şimaal dialektlərində isə dō ande forması işlənilirdi. Müasir dövrdə do təsdiq cümlələrində istifadədən çıxmışdır. Bu da onunla izah olunur ki, sual və inkar cümlələrində do isə işlənən formalar do-suz işlənən sadə formalara nisbətən üstünlüyə malik idilər.

Orta ingilis dili dövründə ən işlək fellərdən biri olan to be (bē n) felinin formaları da qədim ingilis dilindəki formalardan fərqlənirdi. Daha geniş yayılmış in-

diki zamanın cəm forması sint, sindən tədricən qədim ingilis dilindəki şimal dialektlərinə xas olan aren, aron, earon formaları tərəfindən sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Bu forma müasir ingilis dilində indi are formasında işlənməkdədir.

Orta dövrdə to be felinin keçmiş zaman feli sifət forması olan bē n-nin been forması yarandı

İndiki zaman	Keçmiş zaman
Sing. 1. am	was
2. ort	wē re
3. is	Was
Plar. bē n	wē ren

Məsdər forması bē n, feli sifət I bē inge, feli sifət II bē n.

Bu felin formalapı çox vaxt ne inkar ədatı ilə birləşirdi, məsələn, en am> nam, ne is> nis, ne was> nas, ne were> nere. Orta ingilis dili dövründə digər bir köməkçi fel habbon da dəyişikliyə uğramağa başlanmışdı. O dövrdə keçmiş zaman feli sifət habban felilə birləşərək onunla bir mənə vahidi yaradırdı. Habbe (ze-)writen tipli ifadələr lap çox birləşirdilər və bu halda onlar köməkçi və əsas fel kimi çıxış edirdilər. Məsdər forması haven, han, feli sifət I havinge, feli sifət II had. Köməkçi fel to have öz leksik mənasını itirmiş, fonetik baxımdan zəifləmiş, [v] səsinə qədər reduksiyaya uğramışdır. Had forması isə [d] səsinə qədər reduksiyaya uğramışdır: I' ve seen her. He' d known about it long ago.

Qədim dövrdə yaranmış bitmiş zaman formaları artıq orta dövrdə çox geniş işlənirdi, xüsusilə C.Çouserin əsərlərində indiki və keçmiş bitmiş zaman formalarına çox rast gəlinirdi: Lordinges, right thus, as ye have understode, bar I stifly mine olde housbondes on honde – cənablar, beləliklə, siz də anladığınız kimi, mən inadla öz keçmiş həyat yoldaşını inandırtdım. But al thing, which that shyenth as the gold, it mis nat hold, as that I have herd it told – Mən eşitdiyim kimi, lakin partlayan hər şey heç də qızıl deyil. Orta ingilis dilində sholde və wolde fellərinin də işlənməsi çoxalmışdır. Bu dövrdə hər iki fel məsdərlə birləşərək öz leksik mənasını itirir və analitik formaların yaranmasında iştirak edirdilər. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, qədim ingilis dilində gələcək zaman forması olmamışdır. Gələcəyə aid hərəkəti bildirmək üçün sculan, willan və s. fellərdən istifadə edilirdi. Orta ingilis dövründə isə gələcəyə ail hərəkətləri ifadə etmək üçün shall+məsdən-dən istifadə edilirdi. Bu halda shall özünün modal mənasını saxlayaraq vaciblik ifadə edirdi. Zəifləmiş modal mənə ifadə edən shall-ə erkən orta ingilis dövründə rast gəlinir. C.Çouser öz əsərlərində çox hallarda gələcək zaman işlədirdi: But I was hurt right now thrugh=out my ye in-to myn herte, that wol my bane be. Gələcək hərəkətlər həm də willen feli ilə də ifadə edilirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, willen-ə ən çox balladalarda və danışiq dilində rast gəlinirdi. Məsələn:

And I wol love hire maugree al they might – And I will love her in spite of all your might. What? Troweye, the whyles I may preche, and winne gold and silver for I teche, that I wol live in polvert willfully? – What? Do you think that while I may preach and earn gold and silver, I shall willingly live in poverty?

Yuxarıdakı misallarda will feli hərəkəti yerinə yetirməyə hazır olduğunu bildirmək mənasında işlədilmişdir. Orta dövrdən başlayaraq bu fellərdən indiki

zaman forması ilə paralel olaraq gələcək zamanı ifadə etmək üçün istifadə edilirdi. Onu da bildirmək lazımdır ki, orta ingilis dili dövründə bu fellər sərbəst vəzndə işlədilir ki, bu da müasir dövrdə mümkün deyil. Həmin dövrdə gələcək hərəkəti ifadə etmək üçün *to be going to* ifadəsindən də istifadə edilirdi. Bu ifadəyə yazılı mənbələrdə ilk dəfə XVII əsrdə rast gəlinir. Həmir dövrdə *davamedici* zaman formaları da ilk dəfə olaraq yazılı ədəbiyyatda işlənirdi. İngilis dilinin inkişafının orta dövründə *Continuous* forması adını almış yeni *fel* formaları sistemi yaranmağa başlayır. Bu formalar köməkçi *yel to be-nin* müvafiq zamanda işlənən forması +*əsas felin* – ing əlavə edilmiş formasının birləşməsindən düzəlir. Bu formalar danışq anında davam edən və ya nitqdə göstərilmiş hər hansı başqa bir zaman müddətilə bağlı olan hərəkəti ifadə edir. Orta ingilis dili dövründə *ben (olmaq) + feli sifət I* formasından ibarət birləşmə eyni *felin ben (olmaq) + -ing* forması ilə əvəzlənmişdir. Bu sonuncu birləşmə əvvəllər subyektin yerini işarə etmək üçün işlədilirdi. Məsələn: *He is on huntinge* – O, ovdadır. Bu birləşmədə *is feli olmaq, yerləşmək* mənalarda işlənərək, əsas *fel* funksiyasını daşımış, *on huntinge* isə yer zərfliyi funksiyasında işlənmişdir. Orta ingilis dili dövründə bu birləşməyə çevrilir. Mənanın bu cür dəyişməsi on sözünün mənasının tədricən itməsinə gətirib çıxarır və nəticədə on fonetik baxımdan sadələşməyə başlayır və sonda *a-prefiks*inə çevrilir ki, bunun da nəticəsində bu birləşmə yeni görkəm alır: *he is ahunting* və bu birləşmə sadə birləşmədən qrammatikləşmiş birləşməyə keçir. Bu formaya hətta müasir dövrdə ingilis danışq dilində rast gəlmək olar. Nəhaəyt, *a-* prefiksi də itir və bunun da nəticəsində tədqiq olunan forma indi bizə çox tanış gələn şəkllə düşür: *he is hunting*. Bununla da tam formalaşmış *Continuous* zaman forması kimi çıxış etməyə başlayır. Bu proses yeni ingilis dili dövrünün əvvəllərində sona çatmışdır. C.Çouser əsərlərində bu zamana az rast gəlinir. Məsələn, *singynger he was, or floytinge, al the day (he was singing, or playing, the flute, al day long)*. Bəzi alimlərin fikrincə orta dövrün *davamedici* zamanı qədim dövrün –*ende* və –*ins* ifadələrinin birləşməsinin nəticəsindən yaranmışdır. Bitmiş *davamedici* zaman forması isə orta dövrdə çox az işlənirdi. Məsələn: *We han ben aytinge al this fourtengt* – *we have been waiting all this fortnight*. Orta ingilis dili dövründə də *felin şəxssiz formalanının* da analitik formaları yaratmaqda idi. Bu formalara hətta qədim ingilis dilində də rast gəlinir. Bəzən isə məlum ifadə işlənən məsdər məchul mənə ifadə edirdi. Orta ingilis dili dövründə artıq mətnlərdə mürəkkəb məsdər və məndəki bechul məsdər, məlum və məchul formalı bitmiş zaman məsdərinə rast gəlinir. Orat ingilis dili dövründə məchul növün istifadədəsin gəldikdə onu qeyd edə bilərik ki, məchul növün analitik formaları qədim ingilis dili *beon (be) weorban (become)* felləri və təsirli *feli feli sifət II-nin* birləşməsindən yaranmışdır. Artıq orta ingilis dili dövründə *ben+keçmiş zaman feli sifət analitik formaya* çevrilmişdir. Məchul növ bütövlükdə əsasən orta dövrdə inkişaf etdi, *werfan* işlənmə dairəsindən çıxdığı üçün məchul növü ifadə etmək üçün yeganə köməkçi *fel ben* idi. Məsələn, *The castel-yate on my right hond, which taht so wel gorven was that never swich another was* – *The castle gate on my right hand, which was so well carved that there never was such another*.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, erkən orta ingilis dili dövründə məchul növ itlə başlayan şəxssiz cümlələrdə işlədilirdi. Bu tipli cümlələrə vasitəli və vasitəsiz nitqdə rast gəlinirdi. *Felin məchul forması* orta ingilis dili dövründə tam formalaş-

mişdir. Qədim ingilis mətnlərində to be feli birləşmələrə artıq rast gəlinirdi. Bu forma yalnız orta ingilis dili dövründə geniş istifadəyə daxil olur. Məlum olduğu kimi, məchul növ yalnız təsirli fellərdən düzəldilə bilər. Beləliklə, indiki zamanın məchul növü to be və əsasən felin feli sifət II modelinə uyğun olaraq yaranırdı. Məsələn: Is written – yazılır (onu yazırlar), is taskeden – götürülür (onu götürürlər) Həmin dövrdə hərəkət bildirən felin şəkillərinin mənaları sintetik və analitik formaların qarşı-qarşıya qoyulması ilə ifadə edilirdi. Felin şəkillərinə gəldikdə isə qeyd edək ki, qədim ingilis dili dövründə Subjunctive Mood-un yalnız sintetik forması mövcud idi. Orta ingilis dili dövründə və yeni ingilis dili dövründə Subjunctive Mood-un analitik formaları yaranmağa başladı. Bu dövrdə sculan, willan fellərindən də istifadə edilirdi. Bu fellər indiki və keçmiş zaman formalarında işlənəndə, onların mənası Subjunctive Mood-a bərabər olurdu və bu halda modal fellərə xas modallıq çaları da nəzərə çarpırdı. Məsələn:

And slepen wollen til the sonne shyne (and will sleep till the sun shines), though it happen me rehercen eft (though I should have to repeat it again), er it were day, as was hir wone to do, she was arisen (befone it was down, as it was her habit of doing, she arisen). Orta ingilis dili dövründə sholde və wolde-un leksik mənaları zəifləmiş və onlar köməkçi fel kimi işlədilməkdə idi. V.Şekspir dövrünə kimi should və would Past Subjunctive-un formal göstəricisinə çevrildi və Subjunctive Mood-un yeni analitik forması oldu. Yeni ingilis dili dövründə məna baxımından yeni analitik forma əvvəlki sintetik formadan heç fərqlənmirdi. Bu forma indiki və gələcək zamanı ifadə etmək üçün istifadə edilirdi və bir qayda olaraq şərt budaq cümləsində mümkün olan hərəkəti bildirmək üçün işlənirdi. Bu if thou wene I be thus syk for drede, it is not so – But if you think I am ill for fear, it is not so. Hətta V.Şekspirin dövründə keçmişə aid olan və həyata keçməsi mümkün olmyan hərəkətləri ifadə etmək üçün yeni forma Suöjunctive Mood-un Past Perfect forması meydana çıxdı. İndiki zamana aid olan qeyri- real hərəkət Past Subjunctive-lə ifadə olunurda və indiki zaman aid olan hərəkəti bildirmək üçün wolde+infinitive forması işlədilirdi. Əgər hərəkət keçmişə aiddirsə wolde+perfect infinitive işlədilirdi. Məsələn: So that I wiste I sholde you nat greve, I wolde demen that ye tellen sholde a tale – If I knew I should not grieve you I wold think that you shaold tell a tale.

Nere thou our brother, sholdestou nat thryve – If you were not our brother, you would not thrive. If it were not to long tio here, I wolde han told you fully tşe manere, how wonnen was the regne – If it were not too long to listen, I would have told you fully the way the kingdom was conquered.

XVI-XVII əsrə aid mətnlərdə də biz, məsdərin mürəkkəb formasını yeni davametdici və bitmiş davamedici zaman formalarına rast gəlirik.

... first to correct him for grave Cicero, and not scurrile Plautus whom he confesses to have been reading not long before. Feli sifət I-in analitik formalarının yaranması XV əsrə təsadüf edir. The seid Duke of Suffolk being most trostid with you ... Artıq XVII əsrdə feli sifət I dörd formada işlədilirdi: bitmiş və davamedici, məlum və məchul. Cerundun da analitik formaları intibah dövründə yaranmağa başladı. Onu da qeyd edək ki, Cerundun bu formaları məcdər və feli sifət I-in formaları təşəkkül tapandan sonra yarandı. Cerundun analitik formalarına XVII-XVIII əsrlərə aid mətnlərdə rast gəlinir. Məsələn,

He looked at the writings on the wall cümləsində writings cerund , Be careful writing this dictation cümləsində isə writing feli sifətdir. Yeni ingilis dili dövrünün ilkin mərhələsində cerund hələ normal şəkildə işlənmirdi. Bəzi hallarda onun qarşısında artıqlıq belə işlədilirdi və bununla da o, feli isimdən heç fərqlənmirdi. Onların tam fərqlənmə prosesi daha sonrakı dövrdə baş verdi.

Ədəbiyyat

1. Abulrahimov E.H. ABC of the History of the English Language. Baku, 2005.
2. Аракин В.Д. История английского языка. Москва, 1985.
3. Ilyich B. History of the English Language. Leningrad, 1973.
4. Rtorguyeva T.A. History of English. Moscow, 1983.
5. Reznik R.B., Sorokina T.A., Reznik I.B. History of the English Language. Moscow, 2001.

E.Abbasova

The development of the analytical forms of the verbs in me Summary

In ME appeared first instances of a continuous aspect, consisting of the verb *be* (n) and the first participle. A special future form, which started in OE, becomes in ME a regular part of the tense system. Perfect forms are widely used in ME. The Subjunctive mood preserved in ME many features it had in OE. It was often used in temporal and concessional clauses. The passive voice was very widely developed in ME. As the verb *weorfan* disappeared the only auxiliary for the passive was the verb *ben*. *Ben*+Participle II could express both a state and an action.

Э.Аббасова

Развития аналитических глагольных форм в среднеанглийский период Резюме

В течение среднего периода истории английского языка появляется новая система глагольных форм, получивших название форм Continuous. Эти формы характеризуются наличием вспомогательного глагола *to be* и основного глагола в форме на *-ing*.

Глагола *have* и глагол *be* в сочетании с причастием II смыслового глагола приобретают грамматическое значение перфекта.

Shall, will утратили свои модальные значения и превратились в грамматические показатели будущего времени.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
filologiya elmləri namizədi, dosent

SUGRA MƏHƏRRƏMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi

sugra_maharramova@yahoo.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA FRAZELOGİZMLƏR

Açar sözlər: frazeologizmlərin əsas mənbəyi, bibleizmlər, fransız mənşəli frazeologizmlər, əfsanə və rəvayətlərdən alınmış frazeologizmlər

Key words: main sources of phraseologisms, bibleisms, phraseologisms of French origin, phraseologisms taken from myths and legends.

Ключевые слова: основной источник английских фразеологизмов, фразеологизмы французского происхождения, фразеологизмы полченные из мифов и легенд.

İngilis dilinin frazeologizmlərinin əsas mənbəyini Bibliya, bədii ədəbiyyat, mifik rəvayətlər və əfsanələr təşkil edir. Qədim dövrlərdən indiyədək Bibliya insanlar tərəfindən ən çox oxunan kitab olmuşdur. İngilis dili Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərlə o qədər zəngindir ki, onları saymaq qeyri-mümkündür. Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlər bibleizmlər adlandırılır. İngilis dilində geniş yayılmış bibleizmlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

To be of one mind “bir fikirdə qalmaq”; to answer a fool according to his folly “bir kəslə layiq olduğu kimi davranmaq”; at the eleventh hour “son məqamda”; in the twinkling of an eye “bir göz qırpımında”; a wolf in sheep’s clothing “qoyun dərisi geymiş canavar”; to possess one’s soul in patience “səbrini yığmaq”; forbidden fruit “qadağan olunmuş meyvə-haram”; to strengthen somebody’s hand “bir kəsi dəstəkləmək”; to hide one’s light under a bushes “istedadını boğmaq”; a drop in the bucket “dənizdə bir damla”; daily bread “gündəlik ruzi”; to heap coals of fire on somebody’s head “bir kəsi utandırmaq”; to cast pearls before swine “xamlamaq”; the promised land “həsrəti çəkilən yer”; the prodigal son “fərsiz oğul”, “ata-anasına ağ olmuş oğul”; can the leopard change his spots “qozbelə qəbr qazar”; to laugh to scorn “istehza ilə gülmək”; Juda’s kiss “riyakarlıq”, “xəyanət”; a dead letter “kağız üzərində qalmaq”, “həyata tətbiq olunmamış”; to worship the golden calf “sərvətə baş əymək”; to beat the air “boş yerə çalışmaq”, “xəlbirlə su daşımaq”; to bend the knee to (smb) “diz çökmək”; built upon sand “davamsız”; to call in question “sual altında qoymaq”; to change one’s skin “tanınmayacaq dərəcədə dəyişmək”; to dig a pit for somebody “bir kəsə quyu qazmaq”; to draw a bow at a venture “bir şeyi düşünmədən etmək”; to fall on stony ground “nəticəsiz olmaq”, “boşa çıxmaq”; to gnash the teeth “dişlərini qıcırdatmaq”; to go from strength to strength “qüvvətlənmək”; to gird up one’s loins “gücünü yığmaq”, “gücünü toplamaq”; to have pity on (smb) “yazığı gəlmək”, “bir kəsə ürəyi yanmaq”; to fall upon one “bir kəsin davamçısı olmaq”; to lift up one’s voice “səsini ucaltmaq”; to take counsel “məsləhətləşmək”; to wash one’s hands off “məsuliyyəti öz üzərindən atmaq”; by the sweat of one’s brow “öz alın təri ilə”; a labour of love “təmənnasız”, “şəxsi mənfəət güdməyən”; the olive branch “zeytun budağı” (sülh simvolu); the law of the Medes and Persians “dəyişməyən qanun”; the mammon of unrighteous-

ness “pul”, “zənginlik”; a little bird (whispered to) me “yerin də qulağı var” (Курнин А.В. Англо-русский фразеологический словарь).

Frazeologizmlərin bəziləri dualardan götürülmüşdür. Məsələn: for better, for worse “yaxşı və pis gündə”, “hər nə olursa, olsun”; from the bottom of the heart “səmimi qəlbdən”, “ürəkdən”; lay violent hands on oneself “özünə qəsd etmək”; the world, the flesh and the devil “yanlış həvəs”; like a giant refreshed “yeni qüvvə ilə”, “yeni hisslə” (The Book of Common Prayer).

Bəzi bibleizmlər zaman keçdikcə formaca qismən dəyişdirilmiş və ingilis dilinin lüğət tərkibinə müasir formada daxil olmuşdur:

The gall and the wormwood “nifrət oyadan bir şey”, “mənfur” frazeologizmin komponentlərindən “the” artıqlı götürülərək onun forması qismən dəyişdirilmişdir. Bu frazeologizmin müasir forması belədir: “wormwood and gall”.

A man soweth, that shall he reap “nə əkərsən, onu da biçərsən” frazeologizmində to sow felinin arxaik forması atılmışdır. Bu frazeologizmin müasir forması isə belədir: “Whatever a man sows, that shall he reap”.

“Hope against hope” “möcüzəyə ümid etmək”, “möcüzələrə inanmaq” frazeologizmi “who against hope be alieved in hope” frazeologizminin müasir formasıdır. A lost sheep “yolunu azmış”, “yolundan çıxmış (adam)” frazeologizmi bibliyada “for I found my sheep which was lost” formasındadır. A drop in the bucket “də-nizdə bir damla”, “çox az” (Bibliyada: as a drop of bucket).

Müasir qloballaşma dövründə dünya xalqları ictimai həyatın bütün sahələrində: elm, mədəniyyət, iqtisadiyyat, siyasət, ədəbiyyat, incəsənət və s., bir-biri ilə qarşılıqlı və sıx əlaqədədirlər. Bu dillərin yaxınlaşması və bir dildən digərinə frazeoloji birləşmənin keçməsi üçün zəmin yaradır. Bir dildən başqa bir dilə keçən, müxtəlif xalqların bir-biri ilə sıx əlaqəsi, əmək fəaliyyəti, elm və incəsənətin inkişafı nəticəsində əmələ gələn frazeologizmlər beynəlxalq frazeologizmlər adlanır. İngilis dili frazeologizmlərinin əksəriyyəti Qədim Roma və Yunan ədəbiyyatlarından götürülmüşdür. Bu frazeologizmlər aşağıdakılardır:

The golden age “qızıl əsr” (bu frazeologizm yunan yazıçısı Qesiodun poemasından götürülmüşdür. Bu poemada Saturun əsri təsvir olunmuşdur ki, bu əsrdə insanlar qayğısız, rahat, müharibəsiz həyat keçirmişlər); a labor of Hercules “Herkules əməyi” (həddindən artıq çətin iş); Lares and Penates “lrlar və penatlar” (dindar ailə); Achilles’ heel “axilles dabanı” (yeganə ən zəif yer); Augean stables “avgi tövlələri” (bərbad, çirkin, baxımsız, xaraba qalmış bir yer); a labour of Sisyphus “sizif əməyi” (ağır və faydasız əmək).

Homerin “İlliada” və “Odissea” poemalarından və digər əfsanələrdən götürülmüş frazeologizmlərdən: Homeric laughter “qəhqəhə ilə gülüş”, “qəhqəhə çalıb gül-mək”; a sardomic laugh “acı gülüş”, “istehzal gülüş”; winged words “qanadlı sözlər”; between Scylla and Charybdis “iki od arasında qalmaq”, “çıxılmaz vəziyyətdə qalmaq”; on the knees of the Gods “bir Allah bilir”; the trojan horse “troya atı” (gizli təhlükə); like a Trojan “cəsur”, “igid”; on the razor’s edge “təhlükəli vəziyyət”; Penelope’s web “Penelop planı”.

Yunan tarixindən, Ezop və digər əfsanələrdən götürülmüş frazeologizmlər: to blow hot and cold “ikili mövqe tutmaq” (Ezop əfsanələri); the lion’s share “ən yaxşı hissə”, “ən çox hissə”; the last straw “səbr kasası dolmaq”; to nourish a viper in one’s bosom “qoynunda ilan bəsləmək”; to take time by the forelock “fürsətdən

istifadə etmək”; to call a spade a spade “necə var, elə demək” (Plutarx); the Gordian knot “dolaşq iş”, “müşkül məsələ”, “əngəl”; the unwritten law “yazılmamış qanun”; Platonic love “platonik sevgi” (filosof Platonun yaradıcılığından götürülmüş frazeologizm); there’s many a slip twixt the cup and the lip “arxı keçməmiş hop demə” (Aristotel); one swallow does not make a summer “bir güllə bahar olmaz” (Ezop əfsanələrindən götürülmüşdür); the dog in the manger “nə özü yeyir, nə başqasına verir” (Lukian); take the wolf by ears “özünü riskə atmaq”. (Кунин А. В. Фразеология современного английского языка).

İngilis dilinin frazeologizmləri sırasına fransız, ispan, italyan, alman, ərəb, çin dillərindən alınmış frazeologizmlər də daxildir.

İngilis dilindəki bəzi frazeologizmlər latın dilindən fransız dilinə, fransız dilindən də ingilis dilinə keçən frazeologizmlərdir. Məsələn: Homer sometimes nods “hər kəs səhv edə bilər”, “səhsiz insan yoxdur”; at the Greek Calends “heç vaxt”; to pass under the yoke “məğlubiyyətlə barışmaq”; a word is enough to the wise “arifə bir işarə” .

Fransız yazıçılarının əsərlərinin bir çoxu ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Onlara misal olaraq Fransua Rable, Jan Batist Moler, Latonten və başqalarının əsərlərini göstərmək olar ki, bu əsərlərdəki frazeologizmlərin bir qismi ingilis dilinin lüğət fonduna daxil olmuşdur.

Fransız dilindən alınan frazeologizmlər: to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; to cultivate one’s garden “öz işi ilə məşğul olmaq”; to leap to the eye “diqqəti özünə cəlb etmək”; let us return to our muttons “söhbətimizə qayıdaq”; place of arms “müharibə meydanı”, “əməliyyat meydanı”; to pull the devil by the tail “ehtiyac içində olmaq”, “yoxsulluq çəkmək”, “ağır vəziyyətdə olmaq”; pure and simple “ümumiyyətlə”, “şübhəsiz”, “əlbəttə”; castles in Spain “xam xəyal”. Alman dilindən ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş frazeologizmlər: speech is silver, silence is golden “danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır”; storm and stress “iztirablı günlər”; between hammer and anvil “od ilə su arasında”; the mailed fist “hərbi güc”; storm and stress “gərginlik”. Müasir ingilis dilində yalnız bir neçə ispan dilindən alınmış frazeologizmlər var. Məsələn: the fifth column “beşinci kolon”, “düşmənin gizli köməkçiləri” (bu frazeologizm İspaniyada vətəndaş müharibəsi dövründə yaranmışdır. Madridi azad edən faşist Mola əhaliyə onun şəhərdə beş kolonunun, yəni beş gizli köməkçi dəstələrinin olduğunu bildirmişdi), war to the knife “yaşamaq üçün deyil, ölüm üçün mübarizə” (bu frazeologizm qubernator Saragosa fransızların təslim olma tələbinə Palafoksun verdiyi cavab ilə bağlı yaranmışdır) Migel de Servantesin əsərlərindən tərcümə olunmuş bəzi frazeologizmlər də ingilis dilinin frazeologizmlər sırasına daxil olmuşdur. Hollandiya dilindən alınma frazeologizm: Forlorn hope “son ümid”.

Çin dilindən alınma frazeologizm: to lose face “etibarını itirmək”, “nüfuzunu itirmək”.

Ərəb bədii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlər, əsasən, “Min bir gecə” nağıllarından tərcümə edilmiş frazeologizmlərdir. Məsələn: Alladin’s lamp “Ələddinin sehirli çırağı”. Bu nağıldan rub the lamp “arzularını asanlıqla həyata keçirmək” frazeologizmi ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

İngilis frazeologizmlərinin çoxu İngiltərəyə ABŞ-dan gətirilmişdir. Bunların sırasına aşağıdakı frazeologizmləri aid etmək olar:

Bread-and-butter letter “təşəkkür məktubu”, cut no ice “əhəmiyyəti olmamaq; a hard row to hoe “çətin tapşırıq”, “çətin iş”; in the soup “çətin vəziyyətdə”; to make a monkey out of somebody “bir kəsi ələ salmaq”; to make the fur fly “səs-küy salmaq”, “dava salmaq”; on the level “vicdanlı”, “namuslu”; spill the beans “ağızdan qaçırtmaq”, “sirri vermək”; strike oil “uğur qazanmaq”; to take back seat “çəkinmək”, “gözdən itmək”; have a good time “yaxşı vaxt keçirmək”; you bet! “əmin olun”; do one’s level best “əлиндən gələnı etmək”; fly off the handle “özündən çıxmaq”, “hırlənmək”; paddle one’s own canoe “öz yolu ilə getmək”, “heç kimdən asılı olmamaq”. Amerikan mənşəli frazeologizmlərin müəyyən bir qismini Amerika bədii ədəbiyyatından alınmış frazeologizmlər təşkil edir. Amerikalı yazıçıların əsərlərdən alınmış frazeologizmlər ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş və hal-hazırda da ingilislər tərəfindən geniş istifadə olunur. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar:

Vaşinqton İrvinq (XVIII əsr) – A Rip Van Winkle “Rip Van Vinkl”, “irticaçı”, “köhnəpərəst”, “tərəqqi düşməni”.

Fenimor Kuper (XIX əsr) –bury the hatchet “sülh bağlamaq”, “barışmaq”; dig up the hatchet “müharibəyə başlamaq”.

Q. Lonqfello (XIX əsr) – ships that pass in the night “təsadüfi görüş”(Tales of Wayside Inn); smoke the pipe of peace “barışmaq” (The Song of Hiawtha)

Ralf Voldo Emerson (XIX əsr) – hitch one’s wagon to a star “xəyalə dalmaq”(Society and Solitude).

Cek London (XX əsr) – the iron heel “dəmir daban”, “imperializm” (romanın adı) Marqaret Mitçell (XX əsr) – gone with the wind “mövcud olmayan”, izsiz itən” (romanın adı).

İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma frazeologizmlər mühüm yer tutur.

Ədəbiyyat

Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963 səh 8-10.

Наси́ева Ә. Н., Наси́ева А. К. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət Bakı, 2006.

Ку́нин А. В. Английская фразеология. М., 1970. səh 7-12; səh 190-206.

Ку́нин А.В. Большой англо- русский фразеологический словарь, М., 2005.

Романов С. П., Коралов А. Л. Пособие по переводу с английского на русск ий. М., 2006. səh 111-125.

Vəliyeva N. Azərbaycanca-ingiliscə- rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006.

Sugra Maharramova

Borrowed Phraseologisms in the English Language

Summary

According to the article about phraseologisms in “Borrowed Phraseologisms in the English Language” it notes that there are different sources of borrowed phraseologisms. The Bible ,fiction,myths and legends arrange the source of the borrowed phraseologisms .Phraseologisms entered the English language especially from the French ,German, Chinese,Arab ,Spanish,Italian,Holland languages .

Сугра Магеррамова

Заимствованные фразеологизмы в английском языке

Резюме

В статье «Заимствованные фразеологизмы в английском языке» говорится о различных источниках заимствования фразеологизмов. Делается вывод о том, что фразеологизмы в большинстве своем заимствуются из Библии, художественной литературы, из мифов и легенд, с помощью примеров обосновывается проникновение в английский язык фразеологизмов через французский, немецкий, китайский, арабский, испанский, итальянский, голландский языки.

Rəyçi: Zahirə Əliyeva
 filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KƏMALƏ MEHDİXANLI

AzTU

kamala@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏDƏ SÖZ SIRASI

Aşar sözlər: ingilis dili, sintaksis, Azərbaycan dili, söz sırası.

Ключевые слова: английский язык, синтаксис, азербайджанский язык, порядок слов

Key words: english, Syntax, azerbaijani, word order.

İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən sadə cümlələrdə sözlərin sırası sintaktik vasitələrdəndir. Sadə cümlə komponentlərinin bağlanması söz sırasının rolunu nəzərə alıb-almamasına görə dilçilər, məsələn Ə.M.Cavadov: K.M.Abdullayev, K.N.Vəliyev və başqaları sadə cümlə komponentlərinin əlaqələndirilməsində söz sırasının əhəmiyyətini göstərirlər. Lakin digər Azərbaycan dilçisi Ə.Xəlilov bu fikri müdafiə etmir. Sadə cümlədə söz sırası da intonasiya kimi cümlə strukturunun və onun əmələ gəlməsini təmin edən dil vasitəsidir. Sadə cümlədə sözlərin sırasından danışarkən ilk növbədə onun başqa dil qanunları arasındakı mövqeyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Dil qanunlarını iki qrupa bölmək mümkündür: xüsusi dil qanunları, ümumi dil qanunları. Bütün dil sistemində özünü göstərən dil hadisələrinə sıralanma, intonasiya, vüğu və təkrar daxildir. Hər bir dilin morfoloji quruluşu onun sintaktik quruluşuna və ya əksinə, sintaktik quruluşu morfoloji quruluşuna uyğun gəlir. Sistemlər arasındakı uyğunluq, ahəng, məhz ümumi qanunlar əsasında mümkün olur. Məsələn: Azərbaycan dilində söz vurğusu axırıncı hecanın üzərinə, məntiqi vurğu isə xəbərdən əvvəlki, sözün üzərinə düşür. Deməli, istər sözdə, istərsə də cümlədə vurğu eyni yerə düşdüyü üçün vahid vurğu sistemi yaranır. Söz sırası da vurğu kimi morfoloji quruluşu sintaktik quruluşlu bir-birinə bağlayır və vahid ahəngə salır. Məsələn: Azərbaycan dilində Yazı-çı-lıq və yaz-dır -ıl(maq) ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus quruluşdur. Lakin sıralanma prinsipinə görə bunlar eynidir. Çı-lıq; dır-ıl şəkilçilərinin eyni mövqedə yerləşməsi təsadüfi xarakter daşıyır. Çı-şəkilçisinin isimlər üçün yaratdığı mənanı-dır fellər üçün yaradır. -Lıq şəkilçisi mücərrədliyin, -ıl şəkilçisi isə məchulluğun əlamətidir. Məchulluqla mücərrədlik isə bir-birinə yaxındır. Deməli, nitq hissəsindən asılı olmayaraq abstraktlıq və ya mücərrədlik bildirən şəkilçilər kökdən uzaq düşür. Buna görə də B.A.Serebrennikov yazır ki, iltisqi dillərdə şəkilçilərin sıralanmasında müəyyən bir qanun vardır. Abstraktlıq bildirən şəkilçilər isə kökə yaxın yerləşir. İstər cümlələr, istərsə də şəkilçilərin sıralanma prosesini üç mərhələyə bölmək olar.

I mərhələ: Sıralanmanın 1-ci mərhələsində hadisə, əşya, hərəkət, əlaqədar olaraq məntiqi-semantik ardıcılıq əsasında dilin lüğətindən sözlər, qrammatik formalar seçilir. Əgər ev haqqında danışılacaqsə -ev, -divar, -qapı, -pəncərə və sair sözlər seçilir. Bu mərhələ seçmə və ya seleksiya adlanır.

II mərhələ: Seçilmiş sözlərin və qrammatik formaların bir-birinə olan münasibəti müəyyənləşir, onların birləşmə qabiliyyəti aşkar olunur, valentliyi təyin edilir. Çünki, sıra komponentinə daxil olan sözlərin, şəkilçilərin, cümlələrin hamısı eynihü-

quqlu (eynivalentli) olmur. Sözlərin,şəkilçilərin.cümlələrin müxtəlif huquqluğu (müxtəlif valentliyi) onların sıralanması üçün şərait yaradır,kiçik valentli ünsür yüksək valentli ünsürə güzəştə gedir. Məsələn:

Ev ,qapı,pəncərə,divar sözlərinə görə yüksək valentlidir və qalan sözləri özünə tabe edir.Qapı,divar,pəncərə sözləri eynivalentli sözlər olduqları üçün bunlar birləşə bilmirlər.Beləliklə, dildəevin qapısı, evin pəncərəsi ,evin divarı və sair birləşmələri yaranır. Dildəki şəkilçilər müəyyən vəzifə daşıyır.Şəkilçilərin mənası onların semantik valentlik münasibətinin meydana çıxmasına şərait yaradır.Cümlə səviyyəsində semantik valentlik zamana,məkana və aspektə görə müəyyənləşir.Bir qayda olaraq keçmiş, indiki və gələcəkdən,böyük məkan kiçikdən, təsdiq forma inkar formadan əvvəl gəlir.

III mərhələ: Əgər birinci və ikinci mərhələ bütün dillər üçün eynidirsə, 3-cü mərhələ dilin quruluşu ilə bağlıdır.Buna görə də eyni məqsəd üçün seçilmiş eyni valenti tol,ayaq (Azərbaycan dilində), -leg, -table(İngilis dilində) sözləri müxtəlif şəkildə sıralanır.

Məsələn:

-Stolun ayağı (Azərbaycan dilində). - The leg of the table(İngilis dilində).
Semantik valentlik dilin bütün yarışlarında mühafizə olunur. Məsələn:-Musa dayı, Səriyə xala və uşaqlar da işləyirdilər (Azərbaycan dilində)

- Uncle Musa, aunt Sariya and children working,too(İngilis dilində). Bu cümlələrdə ata (father); ana (mother), Musa dayı –(Uncle Musa), Səriyyə xala-(aunt Sariya) sözlərindən sonra yerləşir. Sözlərin semantik valentliyi qrammatik kateqoriyaların semantik valentliyindən kiçikdir.Buna görə də semantik valentlik cəhətdən kiçik olan söz qrammatik vəzifə daşıdıqda yeni keyfiyyət kəsb edir.Əgər Əli dəni Məstan xoruza,toyuq və cücələrə atırdı – cümləsində xoruz, toyuq ,cücə sözləri valentlik cəhətdən bu cür sıralanırsa,bu sözlərdən bir yeni qrammatik vəzifə kəsb etdikdə onun semantik valentliyi qrammatik-semantik valentliklə əvəz edilir.Məsələn:-Çil toyuq da cücələri ilə birlikdə Məstan xoruza baxırdı-cümləsində,toyuq sözü qrammatik vəzifəsinə görə leksik valentlikdən üstündür .Dil vahidlərinin semantik əsaslar üzrə sıralanması leksik-qrammatik sahələrin meydana çıxmasına səbəb olur. Sintaktik vahidlərin sıralanmasından danışarkən dil və nitqin münasibətini də nəzərə almaq lazımdır.Çünki dil və nitq ayrı-ayrı sıra xüsusiyyətlərinə malikdir. Dil və nitq müxtəlif, bir-birindən fərqli sıralanmanın meydana çıxmasına şərait yaradır.Dil və nitqlə əlaqədar olaraq söz sırasında əmələ gələn fərqləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

I.Nitq ictimai hadisə olmaqla bərabər fərdiliyə də meyl edir.Buna görə də,dilin daxili qanunları əsasında yaranan söz sırasını məqsəddən asılı olaraq dəyişdirmək mümkündür.Dilçilikdə tez-tez rast gəldiyimiz adi,normal, düzgün sıralanma istilahları-dilə:qeyri-adi normal olmayan,inversiya edilmiş sıra isə - nitqə məxsusdur. Məsələn:

- Kərim kitabı qardaşına verdi – cümləsi eyni dildə danışan bir neçə şəxsin (ümuminin) dilin daxili qanunları əsasında qurduğu cümlədir.Lakin bu cümləni bu və ya digər səbəbdən asılı olaraq müəyyən fərdlər – Kitabı Kərim qardaşına verdi:-Kərim qardaşına kitab verdi: -Qardaşına Kərim kitabı verdi kimi qura bilərlər.

II. Nitq hərəkidir, dinamikdir, amma dil isə statikdir, sabitliyə meyl edir. Dilin sabitliyi həmişə nitq tərəfindən pozula bilər. Beləliklə,nitq axımında sabit nə varsa

dilə, dəyişkənliklər isə nitqə məxsus xüsusiyyətdir. III. Nitq bütün ictimai və tarixi hadisələrə məruz qalır. O realizasiya şəraiti ilə bağlıdır. Dilin daxili qanunauyğunluqlarına isə bunlar təsir edə bilmir. Yəni nitqdə dəyişikliklər baş versə belə, onlar daxili qanunauyğunluqlara təsir etmir. Dil vahidlərinin sıralanmasına xidmət edən göstəricilər ya isim, ya da fellə əlaqədardır. Əlbəttə, isim və ya felin bütün kateqoriyaları deyil, ancaq ismin haları və felin zamanları sıralanmaya xidmət edir. L. Yelmslev yazır ki, sıra özü-özlüyündə hal kateqoriyasını ifadə edə bilər. Ondan bir az sonra bolqar dilçisi Teodorov Balamu halsız dil yoxdur fikrinə əsaslanaraq hətta, hal olmayan dildə belə halları axtarmışlar. Hər bir dildə sözlərin sadə cümlə əmələ gətirmə prosesində sıralanması müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, dilçi alim S.D. Kasselson sadə cümlələrin qurulmasında halların sırasını mühüm amillərdən hesab edir, subyektlə obyektin bir-birindən yerinə görə seçildiyini göstərir. Ç. Qrinberq isə onu belə müəyyənləşdirir. Əgər dildə fel, ismi subyekt və obyektədən sonra gələrsə, belə bir sıralanma aparıcıdır və dildə hal sistemi vardır. İsm-in hallarının cümlədə sözlərin sıralanması ilə əlaqədar olmasını Azərbaycan dilçilərinin əsərlərindən də görmək olar. Azərbaycan dilində sadə cümlədə sözlərin sırasından danışan S. Cəfərov tamamlığın yerindən bəhs edərkən biri – kimdən (nədən) digəri isə -kimə (nəyə)) sualına cavab verən tamamlıqdan əvvəl kimdən, sonra isə kimə tamamlığının gəldiyini göstərir.

Yaxud, biri kimlə, digəri isə kimə sualına cavab verən tamamlıqlardan əvvəl kimlə sonra isə kimə sualına cavab verən tamamlıq gəlir. Digər bir dilçi R. Xəlilov zərfliyin yerindən danışarkən yazır: Əşyanın çıxış və ya başlanğıc nöqtəsini bildirən və çıxışlıq halda duran yer zərfliyi əvvəl, hərəkətin istiqamət və yaxud qurtaracaq nöqtəsini bildirən və yönlük halda duran yer zərfliyi isə sonra gəlir. Əlbəttə, Azərbaycan dilində sadə cümlə daxilində işlənən hallarına sıralanması aşağıdakı sxem üzrə gedir: kim (nə), -kimi (nəyi), kimdə (nədə), kimdən (nədən), kimə (nəyə)-nə. Müasir ingilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq hal kateqoriyası yoxdur. Məhz bu baxımdan müasir ingilis dilində söz sırası xeyli sabitdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sadə cümlədə söz sırasının sabitlik, yaxud sərbəstlik dərəcəsi həmin dilin qrammatik, konkret desək, morfoloji quruluşundan asılı olur. Dildə morfoloji quruluş nə qədər zəngin olsa, söz sırası da bir o qədər sərbəst olur (Məsələn: Azərbaycan dilində, rus dilində olduğu kimi). Bunun əksinə olaraq morfoloji quruluş nə qədər zəif və kasıb olsa, həmin dilə xas olan söz sırası da bir o qədər sabit olur. Buna müasir ingilis dilini göstərmək olar. Belə ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində hal kateqoriyası və hal şəkilçiləri yoxdur. Bunları ingilis dilində söz önləri əvəz edir. Dildə söz sırasının sabitlik və sərbəstlik məsələsi ismin qrammatik kateqoriyaları, xüsusən ismin hal formaları zəif olan, yaxud heç olmayan dillərdə söz sırası sabitləşmək məcburiyyətində qalır, o ismin hal kateqoriyasının funksiyasını daşımalı olur, sözlər arasındakı qrammatik əlaqələri ifadə edir. Müasir ingilis dilində söz sırası sadə cümlə tərtib etmək vasitəsi olmaqla yanaşı iki əlavə funksiya da daşıyır: 1. sintaktik-semantik; 2. stilistik. Bir sıra hallarda sadə cümlədə mübtəda ilə vasitəsiz tamamlığın, söz birləşməsində isə təyinlə təyin edilən komponentin yerini dəyişdikdə, cümlə üzvlərinin və eləcə də söz birləşməsinin komponentlərinin sintaktik funksiyası, həm də cümlə və söz birləşməsinin semantikasi dəyişir.

İngilis dilində:

The hunter killed a tiger.-(Ovçu pələng öldürdü). Bu sadə nəqli cümlədə sözlərin yerini dəyişsək,görərik ki,cümlənin mənası dəyişir. Məsələn: 1.The hunter+killed + a tiger –(Ovçu pələng öldürdü).

2. A Tiger + killed + the hunter –(Pələng ovçunu öldürdü).

İngilis dilində verilmiş 1-ci sadə nəqli cümlədə sözlərin yerini dəyişdikdə cümlə öz struktur quruluşuna görə dəyişmir, ancaq semantik baxımdan yeni bir cümlə yaranır. Yəni struktur baxımdan 1-ci cümlədə söz sırası (cümlə üzvlərinin yerinə görə) dəyişmir və belə düzülür:

Mübtəda + xəbər + tamamlıq 2-ci cümlədə də struktur quruluş 1-ci ilə eyni olaraq qalır,ancaq məna baxımından dəyişir. Azərbaycan dilində isə əksinə olaraq sadə cümlədə söz sırasını dəyişdikdə cümlənin mənası dəyişmir. Məsələn: -Ovçu pələngi öldürdü. -Pələngi ovçu öldürdü. Yuxarıda ingilis dilində verilmiş birinci sadə cümlədə the hunter ismi cümlənin başlanğıcında,xəbərdən (killed) əvvəl durduğu üçün - mübtəda (subject) a tiger –sözü xəbərdən (killed) sonra durduğu üçün vasitəsiz tamamlıqdır; ikinci cümlədə isə a tiger -sözü cümlənin başlanğıcında, xəbərdən əvvəl durduğu üçün mübtəda (subject)- the hunter – sözü xəbərdən sonra durduğu üçün vasitəsiz tamamlıqdır.

Azərbaycan dilində verilən sadə cümlələrdə isə söz sırası bundan fərqlidir.Belə ki, birinci cümlədə ovçu ismi cümlənin əvvəlində, vasitəsiz tamamlıqdan (pələngi) əvvəl işlənərkən mübtəda olur və xəbər cümlənin sonunda olur; ikinci cümlədə isə (pələngi) vasitəsiz tamamlığı ovçu mübtədasından əvvəl, xəbər (öldürdü) cümlənin sonunda işlənir.Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində sadə nəqli cümlənin xəbəri həmişə mübtədadan sonra gəlir. Sözlərin sadə cümlələrdə yerini bu şəkildə dəyişməsi sayəsində həmin cümlələr bir-birinə zidd mənaya malikdirlər. Azərbaycan dilində verilən hər iki cümlədəki sözlərin yerini dəyişsək belə onların ümumi semantik mənası dəyişməz.İngilis dilində isə həm quruluş,həm də mənası dəyişər. Bunu aşağıdakı sxemdə də göstərmək olar. Məsələn:Azərbaycan dilində:

1.Ovçu pələngi öldürdü[1(M);2(T);3(X)].

2.Pələngi öldürdü ovçu[2(T);3(X);1(M)].

3.Öldürdü pələngi ovçu[3(X);2(T);1(M)].

Ədəbiyyat

1. Bağirov Q.Ə. “Sadə cümlənin üslubi xüsusiyyətləri”. Bakı, ADU, 1975, 238 səh.
2. Abdullayev Ə.Z. “Azərbaycan dili. Sintaksis”. IV hissə. Bakı, “Maarif” nəş., 1972, 476 s.
3. Xəlilova R.Y. “Sadə cümlədə söz sırası”. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqatlar.. Bakı, 1968.
4. Cooper R. “Qualification and Sintacsis Theoty. Dordricht”. 1983. 412 s.
5. Danes F. “Some thoughts on the sematic structure of the sentence”. Lingan. 1967, 33 p.

К.Мехтиханлы

Порядок слов в английском языке
Резюме

Синтаксис – это часть грамматики языка, указывающая правила соединения слов и словосочетания в предложениях. В статье рассматриваются некоторые аспекты простого предложения в современном английском языках, его роль и значимость в художественной и разговорной речи.

В статье также рассматривается порядок слов в современном литературном английском языке, его некоторые виды простого и сложного предложения английского языка.

K.Mekhikhanli

Word order in english
Summary

The functionsl reatures of the simple sentence in modern English and Azerbaijan languages, in the fiction andn spoken languages are considered in this article. The article speaks about the word-order in contemporary literatural English, its compare with Azerbaijani, also some kinds of simple and compround sentences of the English language.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
filologiya elmləri namizədi, dosent

FİRƏNGİZ PƏNAHOVA

AzTU

firangiz@mail.ru

TƏRKİBİNDƏ BİTKİ ADLARI OLAN FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN DİLÇİLİK ELMİNDƏ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Aşar sözlər: İngilis dili, frazeologiya, bitki adları.

Ключевые слова: Фразеологические единицы, флористических компонентом английского языка.

Key words: Phraseological, floristic, English.

Tərkibində bitki adları olan frazeoloji birləşmələr hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan və ingilis dillərində də frazeoloji fondun mühüm bir qismini əhatə edir. Məlum olduğu kimi, frazeoloji vahidlər insanları əhatə edən gerçəkliyin obyekt və hadisələrini əks etdirən dilin mühüm bir qismini təşkil edir. O, həmin gerçəkliyi özünəməxsus şəkildə ifadə edir. Özü də bu ifadə etmə heç də sırf ifadə etmə səciyyəsi daşımayıb, pragmatik məqsəd daşıyır. Belə ki, frazeoloji vahidləri işlətməkdə məqsəd ünsiyyətdə müəyyən effektdə nail olmaqdır.

İnsanı əhatə edən obyektiv aləm onun yaşayışının, dolanışığının mənbəyini təşkil edir. Bunda başqan, xalqlar, insanlar bitki və heyvanlar aləminin məhsullarından istifadə etməklə öz həyatlarını qururlar.

İnsanlar təkcə yeyib-içmir, onların xoş və xoş olmayan günləri, bayramları, yasları, mərasim və ayinləri ilə bağlı olan mənəvi həyatları olur. Bütün bunları bitki aləminə mənsub olan realiyalarsız təsəvvür etmək çətindir. Məsələn, Azərbaycan xalqının əziz bayramlarından olan Novruz bayramının sabit atributlarından biri səməni ilə bağlıdır. Səməni cücərdilmiş buğdadan hazırlanıb, özünün yaşıl (göy) rəngi ilə yeni həyat, yaz rəmzi kimi qiymətləndirilir. Buğda insanın gündəlik yeməyə ehtiyacını ödəyən bir bitkidir. Onu üyüdülmüş, qovurulmuş şəkildə müxtəlif xörək, şirniyyat və çörəklərin tərkibində işlədirlər. Buğdadan səməni şəklində istifadə təkcə insanın yeyib-içmə ehtiyacından irəli gəlmir. O, müəyyən mərasimlə bağlıdır. Buradan da aşağıdakı misralarda əksini tapmış əhval-ruhiyyə meydana gəlmişdir: Səməni, saxla məni, İldə cücərdərəm səni. Məsələ təkcə səməni ilə bitib-tükənmir. Bitki aləminin bütün obyektləri (ot, tərəvəz, meyvə, kol, ağac və s.) insanda müəyyən müsbət və yaxud mənfi münasibətlər doğurur. Odur ki, frazeoloji vahidlərdə də bu münasibətin cürbəcür təzahürlərini görürük. Frazeoloji vahidlər həmin nöqtəyi-nəzərdən müxtəlif dillərin materialları əsasında intensiv şəkildə öyrənilməkdədir. Bu sahədə aparılmış tədqiqatların bir çoxu müqayisəli şəkildə yerinə yetirilmişdir.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, belə bir tədqiqat Azərbaycan dilinin materialları əsasında hələ də aparılmamışdır. Bildiyimiz kimi, dünyada təsadüf edilən 11 iqlimin 9-u Azərbaycandır. Səməneli iqlim şəraiti bu torpağın bitki örtüyünün zənginliyində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan xalq danışığı dili, zəngin folklor irsində bu zənginliyinin nişanələri bol-bol əks olunmuşdur.

Frazeoloji vahidlər dilin ifadəliliyinə, ekspressivliyinə xidmət edir, ancaq burada artıq başqa şəkildə ifadə edilmiş gerçəklik formaları nəzərdə tutulur və

artıq dildə mövcud olan işarələr inventarından istifadə edilir. Floristik tərkib hissəli və ya tərkibində bitki adları olan frazeoloji vahidlər bu prosesi dolğun şəkildə əks etdirir. Məqalənin əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibində bitki adları olan frazeoloji birləşmələri müqayisəli şəkildə təhlil etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirilmisinə səy göstərilmişdir:

- Azərbaycan və ingilis dillərində bitki adlarının hansı qruplar əmələ gətirdiklərini araşdırmaq.
- Azərbaycan və ingilis dillərində bitkilərə münasibətin oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq;
- Azərbaycan və ingilis dillərində bitki adlarının frazayaratma imkanlarının nəzərdən keçirmək;
- Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji sistemlərin formalaşmasında müşahidə edilən linqvistik təmayülləri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmək;
- Bitki adları tərkib hissəli frazeoloji vahidlərin qrammatik strukturunda oxşar və fərqli cəhətləri müqayisəli şəkildə öyrənmək.

Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərinin bitki adlarının iştirakı ilə düzələn frazeoloji vahidlər, təsviri və müqayisə-qarşılaşdırma metodları əsasında öyrənilir. Aydın məsələdir ki, frazeologizmlər bir gündə, bir ildə əmələ gəlib inkişaf etmir. Bunlar müəyyən müddət ərzində formalaşır, fəaliyyət göstərir və hətta aradan çıxır. Beləliklə, frazeologizmlərin tarixi aspektdə öyrənilməsi də lazım gəlir. Odur ki, burada bir sıra tarixi-diaxronik cəhətdən yanaşılmışdır. Frazeologiya elmi artıq elə bir mərhələyə gəlib çatmışdır ki, onun müraciət etdiyi material olduqca müxtəlif aspektlərdə öyrənilir. Həmin aspektlərdən biri də frazeoloji materialın özək tərkib hissələrinə görə öyrənilməsidir. Bu aspekt dil və obyektiv gerçəklik, dil və təfəkkür kimi məsələlərlə sıx təmasdadır.

İngilis dilinin frazeoloji materialları bu aspektdə həm özü-özlüyündə, həm də başqa dillərlə müqayisədə kifayət qədər öyrənilmişdir. Azərbaycan dilinin floristik mənşəli frazeoloji vahidləri indi-indi öyrənilir. Özü də həmin material başqa dillərin, o cümlədən ingilis dilinin materialları ilə müqayisədə ilk dəfədir ki, öyrənilir. Hər iki cəhət bu tədqiqatın elmi yeniliyi hesab edilə bilər. Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, frazeologiya elminin tərkib hissəsi olan bu iş müqayisəli tədqiqatlar üçün yeni material, yeni yanaşma platforması təqdim edir. İkincisi, bu tədqiqat sayəsində Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemlərinin müqayisəsindən hasil olan qənaətlər müəyyən olunur. Bu ondan ibarətdir ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində frazeoloji vahidlər fikrin obrazlı ifadəsinə xidmət edir, lakin burada özək tərkib hissələrinin seçilməsi meyarları başqa-başqadır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, birinci, burada müvafiq dillərin floristik tərkib hissəli frazeoloji vahidlərinin necə formalaşması nümunələr əsasında aydınlaşdırılır. Məhz buna görə də həmin materialdan ali və orta məktəb auditoriyalarında ingilis və Azərbaycan dillərinin tədrisində, ingiliscə-azərbaycanca və azərbaycanca-ingiliscə lüğətlərin tərtibində istifadə etmək olar.

Frazeologiyanın elmi tədqiqı, hər bir dil sahəsinin tədqiqı kimi, müvafiq vahidlərin təsnifatından başlayır. Frazeologiyanın təsnifi sahəsində müasir dilçi-

bu və ya digər dilin frazeoloji tərkibinin həmin siniflər üzrə heç kəsin təsnif etməməsi təsadüfi deyildir. Tədqiqatçılar bir qayda olaraq onunla kifayətlənmişlər ki, bir neçə misalı ya uyuşmaların, ya vəhdətlərin, ya da birləşmələrin qəlibinə salmışlar. Faktiki olaraq frazeoloji vahidlərin tam təsnifatına rast gəlmirik. Materialın həmin metod üzrə təsnifatının nə nəzəri, nə də praktiki əhəmiyyəti olmamışdır.

M.T.Tağıyev semantik metoddan savayı frazeoloji vahidlərin tərkib ünsürlərinin qrammatik xarakteristikalarına görə təsnifatının da adını çəkir. O, bu münasibətlə N.M.Şanskinin “Frazeoloji tərkiblər onların strukturu nöqtəyindən” tədqiqatına istinad edir. Ancaq həmin metod da onu qane etmir. Müəllif bunlardan başqa, frazeoloji materialın leksik tərkibinin xarakteri, mənşəyi, ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərə görə təsnifatı məsələlərini də qeyd edir. O, əhatə metoduna üstünlük verməyi lazım bilir. M. T. Tağıyev əhatə metodunun mahiyyətini belə şərh edir. Konkret vahidin əhatəsinin müəyyənləşdirilməsi və materialın bu baxımdan öyrənilməsi nüvə vəzifəsini frazeologizmin yeri-nə yetirdiyi konfigurasiya əsasında aparılır.

Tədqiqatçıya görə, əhatənin qrammatik və leksik-semantik tiplərini müəyyənləşdirməkdən ötrü ekspressivləşmə yolu ilə frazeoloji əhatənin forma və həcmi bütün mümkün olan variantlarda yoxlanılır və əhatə situativ əlaqələr və genişlənmələrə qarşıdurma yolu ilə təsbit edilir. Açıq-aydın struktur əlamətlər sayəsində əlaqənin konfigurasiyaları situativ olub, struktur olmayan nə varsa, onlardan ayırd edilir. Bundan sonra müəllif əhatə metodunun köməyi ilə izah edilə bilən bir sıra problemləri sadalayır.

İngilis dili frazeologiyasının görkəmli tədqiqatçılarından olan A.B.Kunin leksik adlandırma ilə frazeoloji adlandırmanı müqayisə edərək göstərir ki, frazeoloji adlandırmada konnotativlik üstündür. O, üslubi cəhətdən markalanmışdır. Onda qiymətvermənin xüsusi çəkisi çox artıqdır. Tədqiqatçı frazeoloji adlandırmanı qanuni dil hadisəsi hesab edir və əonu insanın obyektləri və onlara münasibəti ifadəli dil vasitələri ilə işarələndirmək cəhdi ilə bağlıdır.

İ.İ.Çernişeva alman frazeologiyasının öyrənilməsi, identifikasiyası prinsiplərindən danışarkən frazeoloji vahidlərin eyniləşdirilməsi və onların başqa sabit söz birləşmələrindən ayırd edilməsi üçün istifadə olunan meyarlara aşağıdakılar aid etmişdir:

1. Qrammatik (sintaktik) struktur: a) söz birləşmələri; b) predikativ birləşmələr və cümlələr.

2. Əmələgəlmə üsulu: a) tərkib hissələrinin tək-tək calanması; b) seriya şəklində əmələgəlmə; c) model üzrə əmələgəlmə.

3. Məna struktur və sabit söz birləşmələrinin konkret tərkibində semantik inkişafın (сдвиг) olub-olmamasının qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi: a) tərkib hissələrinin semantik dəyişməsinin nəticəsində meydana çıxmış məna; b) tərkib hissələrinin məxsusi leksik mənalarının əsasında meydana çıxmış məna; c) tip strukturu nəticəsində meydana çıxmış məna.

Ədəbiyyat

1. Балли Ш. Французская стилистика (перевод с фр. языка К. А. Долинина). М., 1961.
2. Тагиев М.Т. Окружение фразеологизма и слова // Труды Самаркандского Государственного Университета им. Алишира Навои, вып. №178. Вопросы фразеологии III. Самарканд, 1970, стр. 210.
3. Чернышева И.И. Немецкая фразеология и принципы ее научной систематизации. // Немецко-русский фразеологический словарь, М., 1975, с.651-652.
4. Орлова И.М. Фразеологическая активность членов лексико-семантической группы, объединенной общим значением «явления растительного мира» - В кн.: Вопросы фразеологии и фразеоматики. М., 1983, с.49.
5. Степанова И.С. Английские фразеологические единицы с флористическим фразеологическим компонентом (в сопоставлении с русским). АКД, Киев, 1987, с.2-3.

F.Panakhova

The Phraseological Units with Floristic Component
Summary

The phraseological units with floristic component cover an important part of the phraseological funds in the Azerbaijani and English languages. The study aims to provide a comparative analysis of phraseological units with floristic component in English and Azerbaijani languages. The article is also devoted some kinds of verbs in simple and compound sentences, their role and significance in morphological system analysis the construction of a sentence and phrase in context of pragmatically pronunciation. The author of article gives the thoughts and ideas of well-known scientists and linguistics.

Ф.Панахова

Фразеологические единицы с флористическим компонентом
Резюме

Фразеологические единицы с флористическим компонентом составляют важную часть фразеологического фонда азербайджанского и английского языков. Целью исследования является проведение сравнительного анализа фразеологических единиц с флористическим компонентом в обозначенных языках. В статье также рассматриваются некоторые виды глаголов в простых и сложных предложениях, их роль и значение в морфологической системе английского языка. В данной статье анализируются конструкция предложения и фразы в контекстах прагматических пропозиций. Автор статьи выдвигается мысли и высказывание известных ученых и лингвистов.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
filologiya elmləri namizədi, dosent

SOLTANXANIM MUSAYEVA

AAHM

soltan@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTİNDƏ İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN ƏKSI

Aşar sözlər: Azərbaycan dili, İngilis dili, fonetik təsir.

Ключевые слова: фонетическое влияние, английском языке, азербайджанский язык,

Key words: Azerbaijani language, English, phonetic influence.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti kitabları 4 cildə ibarət olub, akademik M.A.Dadaşzadənin rəhbərliyi ilə 1969-cu ildə başa çatmışdır. Geniş oxucu kütləsi üçün tərtib edilmiş bu ilk filoloji lüğət, Sovet hakimiyyəti illərində respublikamızda iqtisadiyyatın, həm də keyfiyyətə dilimizin lüğət tərkibində meydana çıxmış yeni mənalar, məfhumlar və mənə incəliklərini izahlı anlamını açıb göstərmişdir. <<Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti>> kitabı müasir ədəbi dilimizin bütün leksikasını əks etdirməyi nəzərdə tutmuşdur. Lüğətdə əks olunan ana dili sözləri ilə yanaşı Şərq mənşəli ərəb və fars sözləri, həmçinin Qərb mənşəli ingilis alman, fransız və s. mənşəli sözlər də daxil edilmişdir. Lüğətdə əcnəbi sözlərin mənşəsinin verilməsi xüsusi çətinlik törədən məsələlərdən biridir. Çünki, məlum olduğu kimi, əcnəbi sözlərin çoxu müxtəlif dillərdə olduğu kimi yazılır və işlənir. Lüğətdə həmçinin əks olunan ingilis dili mənşəli sözlər də dilimizin lüğət tərkibinə keçərək onun fonetik və qrammatik qanunlarına uyğunlaşaraq işlənmişlər. İngilis dilinə məxsus sözlər idman, ailə-məişət, hərbi sənaye və bir çox sahələrdə işlənməklə yanaşı, elm və texnika sahəsində də onlardan geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Lakin bununla yanaşı Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində əks olunan ingilis dili mənşəli sözləri tədqiq edərkən aşağıdakı prinsipləri nəzərə almaq lazımdır:

- 1) İngilis dilinə məxsus söz və terminləri düzgün və səliqəli ifadə etmək,
- 2) Onların mənə və mənə incəliklərinin açıb göstərmək,
- 3) Hər hansı bir ingilis dilinə məxsus söz və terminlərin işləndiyi sahənin hədd və çərçivəsini müəyyən etmək,
- 4) İngilis dilinə məxsus söz və terminlərin ana dilinin fonetik və qrammatik dəyişikliyə uğramasını açıb göstərmək və s.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti müəyyən dərəcədə normativ bir lüğət olduğundan orada işlənən ingilis dilinə məxsus söz və terminlərin heç də hamısını əhatə etmir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində əks olunan, özünəməxsus yer tutan ingilis dili mənşəli sözləri öz işlənmə məqamlarına görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

a) Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində əks olunan ingilis dili mənşəli sözlərin əksəriyyəti terminoloji xarakter daşıyır.

Termin qəti surətdə müəyyən olmuş mənaya malik olan sözdür.

İngilis dilinə məxsus sözlərin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə daxil olunması üçün əsas şərt onlara olan tələbat və onların az-çox geniş yayılmasıdır.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində tibb, biologiya, ailə-məişət, texnika, iqtisadiyyat, hərbi sənaye və s. sahələrə aid yüzlərlə alınma sözlər vardır ki, bunların da müəyyən bir hissəsi ingilis dilinə məxsusdur.

b) Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində əks olunan ingilis dili mənşəli sözlərin daha bir işlənmə sahəsi onların ümumtəhsil məktəbləri üçün tərtib edilmiş dərslik və dərs vəsaitlərində, həmçinin elmi-kütləvi ədəbiyyat, mətbuat səhifələrində və s. sahələrdə işlənməsidir.

Quruluşca növləri

İngilis dili mənşəli sözlər Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində struktur quruluş baxımından aşağıdakı növlərə ayrılır.

1. Sadə tərkibli ingilis dili mənşəli sözlər:

Məsələn; avral, lift, boks, futbol, kompyuter, rinq, akr, bunker, allo, vaqon, vağzal və s.

2. Ana dilinə mənsub şəkilçilərlə işlənən düzəltmə tipli ingilis dili mənşəli sözlər,

Məsələn; boksçu, liftçi, vaterpolçu, futbolçu və s.

3. İngilis və başqa Avropa dillərinə məxsus iki sözün birləşərək mürəkkəb tərkibli sözlər. Məsələn; vaqon-restoran, qaz-holder, kinofilm, qazlift və s.

Fonetik araşdırma

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində ingilis dili mənşəli sözləri yazılış və fonetik tərkibinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Yazılmış və fonetik tərkibini dilimizdə saxlayanlar:

Məsələn; lift-lift, film-film və s.

2. Yazılışına görə fərqlənən, lakin fonetik tərkibcə dilimizə yaxın olan sözlər.

Məsələn: check-çek və s.

3. Həm yazılış, həm də fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən ingilis mənşəli sözlər. Məsələn: meeting-mitinq və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, başqa əcnəbi sözlər kimi, ingilis dili mənşəli sözlər də dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir və onun fonetik, qrammatik qanunları əsasında formalaşmış və onlar Azərbaycan dilinin 4 cildlik izahlı lüğətində rus dili variantında olduğu kimi işlənmişlər. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində rus dilindən və rus dili vasitəsilə ingilis dilindən alınan sözlərin əksi orijinala maksimum dərəcədə yaxın yazılır. Amma, hər halda ingilis sözlərinin Azərbaycan dilindəki trələffüzü rus dilində olduğundan müəyyən dərəcədə fərqlənir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində işlənən ingilis dili mənşəli sözləri Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə tabe olması qanunauyğun və obyektiv prosesdir. Bu terminlərin, yəni ingilis dili mənşəli sözlərin fonetik cəhətdən dilimizdə dəyişilməsi dil sistemləri arasındakı fərqlərdən irəli gəlir.

Orfoqrafik təhlil

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində ingilis dili mənşəli sözlərdən bəhs etdikdə orfoqrafik təhlil aparılması zəruri və məqsədə müvafiq hesab edirik.

Orfoqrafiya- yazılı nitq formasıdır. Orfoqrafik təhlil Azərbaycan dilinin yazı normalarına görə qanunlaşdırılmış müxtəlif təzahürləri, onların yazılışının tənzimləməsidir. Əlbəttə, bütün bunlar müəyyən prinsiplər əsasında müəyyənləşir və dilimizin daxili inkişaf qanunlarına əsasən uzlaşır. İngilis dili sözlərinin orfoqrafik mənimsənilməsinin əsas içtimai mahiyyəti dil daşıyıcılarından yazılı anlaşmasını

təmin etməkdir. Bunun əsasında Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları durur. Həmin qaydaların özəyini isə fonetik, morfoloji və tarixi ənənəvi prinsiplər təşkil edir. Bə"zən orfoqrafiyanın əməli qaydalarına ciddi riayət olunmadıqda eyni tipli ingilis sözlərinin yazılışında müxtəlifliyə yol verilir.

Məsələn, Azərbaycan dilində d samiti r samiti ilə yanaşı işlənə bilər. "dörd, dərd, mərd, yurd" və s.

Burada d samiti karlaşsa da tam "t" samiti tələffüzündə düşmür. Bu qayda ingilis dili mənşəli sözlərə şamil edildikdə bə"zən yazılış normasında vahidlik prinsipi pozulur.

Məsələn, standart - standart.
crossvord - krasvord.
start- start.

Rus dili vasitəsilə ingilis dilində alınmış bu sözlərdə qoşa samitli sözlərin yazılışı ingilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif olurlar.

Məsələn: İngilis dilində: Azərbaycan dilində:

Cottedj	koteç
Crossvord	krossvord
Voleyballe	voleybol
Effect	efekt
Differential	diferensial

Qrammatik Təhlil

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində əks olunan ingilis dili mənşəli sözlərin qrammatik təhlili dilçilik və lüğətçilik baxımından maraqlı bir məqam olub, əcnəbi sözlərin ana dilimizin qrammatik qaydalarına uyğunlaşmasını, onunla həmahəng işlənməsini nəzər diqqətimizi cəlb edir. Qrammatik mənimsəmə dedikdə ingilis sözlərinin dilimizin morfoloji kateqoriyalarına uyğunlaşmasını nəzərdə tutur. Ana dilinin qrammatik ölçülərini nəzərə almadan qəbul edilmiş əcnəbi sözlər formasız, biçimsiz leksik parça kimi qəbul edilir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində əks olunan ingilis dili mənşəli sözlərin aşağıdakı seçilmiş sözlərdə ana dilimizin qrammatik qanunlarına uyğunlaşaraq işlənməsinə nəzər salaq:

- a) çı, çi, çu, çü-şəkilçiləri ilə
qreyderçi, liftçi, voleybolçu, traktorçu, rekordçu, kombaynçı, buldozerçi
 - b) layıcı, ləyici-şəkilçiləri ilə
şstamp-ştamplayıcı
asphalt-asfaltlayıcı
şrift-şriftləyici
press-presləyici
manevr-manevrləyici
 - v) lamə, ləmə-şəkilçiləri ilə
şirf-şirfləmə
pres-presləmə
mina-minalama
 - q) ləşdirmə-şəkilçisi ilə
modern-modernləşdirmə
kredit-kreditləşdirmə və s.
- Semantik Araşdırma

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində əks olunan ingilis dili mənşəli sözlərin semantic təhlili xüsusi maraq kəsb edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, əcnəbi sözlərin ana dilimizdə mənimsənilməsi iki xüsusi əlamət daşıyır:

- 1) Formal əlamət
- 2) Funksional əlamət

Formal mənimsəmə -əcnəbi sözün fonetik, qrafik və morfoloji xarakterini alan dilin müvafiq normalarına maksimum yaxınlaşma xəttinə deyilir.

Funksional mənimsəmə-əcnəbi sözlərin leksik-semantik dəyişməsi işlədilməsinin müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Dilimizdə işlənən ingilis sözləri semantik sistemə daxil olur, müstəqil dəqiq mə'nalar qazanır. İngilis mənşəli sözlərin dilimizdə işlənərkən ilk növbədə mə'na seçimi faktı əsas götürülür. Əcnəbi sözlər dilimizin leksik semantik sisteminin tələblərinə müvafiq olaraq dəyişikliyə uğrayır. Dilimizdə semantik strukturunu genişləndirən ingilis mənşəli "sonq" sözü də Azərbaycan musiqi terminologiyasında "komik operalar, musiqi nömrələrində oxunan satirik mahnılar" mə'nasında deyil, hal-hazırda tamamilə fərqli mə'nalarda işlənməyə başlayır: 1) caz elementləri ilə sosial-tənqidi məzmunlu mahnıların xüsusi növü; 2) Ən dəbdə olan və populyar mahnıların cazla müşayiət olunması. Başqa bir ingilis mənşəli menager-menecer sözü 2 mə'na daşıyır: 1) Təsərrüfatda, idarəetmədə işləyən mütəxəsis; 2) peşəkar idmanda idmançıların məşq və yarışını təşkil edən şəxs. "Menecer" sözünü Azərbaycan dilində izahında rus dilindən kəlmə əlavə mə'naları təkrar olunur:

1) Şirkətlərin, bankların, maliyyə idarələrinin, onların struktur bölmələrinin rəhbər heyəti;

2) Emissiyaların və borc istiqrazların kapital bazarında yerləşdirilməsini həyata keçirən rəhbər qrupun iştirakçıları.

İngilis dili mənşəli blok - blok termini Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində (1 cild, səh.210) Azərbaycan dilinin həm siyasi və həm də texniki lüğətlərində çoxmənalı söz kimi işləyir:

1) Blok- ağır şeyləri qaldırmaq üçün sadə maşın, mexanizm və onun fırlanan dişdən (çarxdan) ibarət olan hissəsi;

2) Blok- sözü bir sıra element və hissələrdən ibarət olan qurğunun hissələri. Məsələn: qapı blokları və s.

3) Blok- beton kütlədən ibarət iri kərpiclər şəklində tikinti.

4) Blok- böyük bir binada mənzillər qrupu.

5) Blok- siyasi məfhum- Atlantik bloku.

Mə'ruzədə qeyd olunan ingilis dili mənşəli sözlər dilimizdə struktur quruluş e'tibarilə - sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla 3 qrupa aid olması canlı misallarla izah edilmişdir. Leksik – semantik araşdırma bir neçə ingilis dili mənşəli sözlə sübuta yetirilmişdir və orfoqrafik, fonetik, qrammatik analiz mə'ruzənin ana xəttinin təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətləri. 4 cildə.
(1969 – 1987 – ci illər).
2. Nadir Məmmədli. Alınma terminlər. 1997, "Elm" nəşriyyatı.
3. Aslanov A.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində başlıca dəyişikliklər.
1954. Azər. Respubl.EA.
4. Qarayev A.A. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma sözlər. Bakı, 1990.
5. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı, 1967.

C. Мусайева

В азербайджанских словарях заимствованных слов английского происхождения
Резюме

В статье рассматриваются в азербайджанских словарях заимствованных слов английского происхождения, методы их перевода на азербайджанский язык, а также рассматриваются использование в терминологический словарей. В Этой же статье также рассматривается аккободасия-фонетическое влияние гласных звуков на согласных или наоборот, а также фонетическое явление элизия-выпадания звуков на английском языке.

S. Musayeva

The phonetical word creation
Summary

The article ingestigates the translation styles of English origin words and terms of the Azerbaiyan lauguage at the use of member compasite and wouycomposent terms at the Azerbaijani terminological dietiouuairies. The article deals with phonetic influence of the vowels to the consonants- accomodation or contrary also the dropping of the sound in English-elision

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
filologiya elmləri namizədi, dosent

НИНА БУНЯТОВА
ЛЯМАН АХУНДОВА
АЗТУ
nina@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ НЮАНСЫ ПРОИЗНОШЕНИЯ ФОНЕТИКИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: fonetika, sait, samit, dişarası səslər, vurğu, işarə əvəzliyi, modal feillər.

Ключевые слова: фонетика, согласный, гласный, межзубные звуки, ударение, указательные местоимения, модельные глаголы, фонетическая, транскрипция, глухие, согласные, звонкие, согласные, существительный, наречие.

Key words: phonetics, consonant vowel voiceless constant voiced constant, interdental, stress demonstrative pronoun, modal Verb, adverb hearing, phonetic transcription.

Аннотация. Основной целью данного раздела является приобретение умения правильно произносить английские слова и предложения, а также развитие способностей слышать и понимать речь носителей языка. Для достижения этих целей необходимо знать, как произносятся отдельные звуки, а также слова, в которых они используются. Не менее важным является также знание того, как интонационно оформляются английские предложения, какие члены предложения ударные, а какие безударны и другие фонетические особенности английского языка. В этот раздел будут включены тексты, озвученные носителями языка, и у вас будет возможность слышать образцы как британского, так и американского произношения. Классификация английских звуков

При произнесении согласных звуков воздух на своём пути встречает разные преграды, образованные активными органами речи: языком, губами, зубами и альвеолами.

Согласные

Если органы речи смыкаются так, что полностью преграждают проход для воздуха, то мы произносим смычный согласный. Такие согласные также называют взрывными, так как при размыкании органов речи слышен небольшой взрыв. К смычным взрывным звукам принадлежат русские согласные [j, б, т, д, к, г] и английские [p, b, t, d, k, g].

Если воздух проходит наружу через полость носа, то такие смычные звуки называются носовыми. Примерами носовых смычных являются русские [Н, М] и английские [п, ш, д]. Если органы речи смыкаются не полностью, а оставляют узкий проход - щель для воздуха, то мы произносим щелевой согласный. В русском языке щелевыми являются звуки [с, з, ф, в, ш, ж*, л], в английском языке. Преграда на пути выдыхаемого воздуха может быть образована различными органами речи. Если нижняя губа сближается с верхней, то появляются губно-губные согласные. В русском языке это звуки [п, м], в английском [p, m, w]. Если нижняя губа прикасается к верхним зубам, то такие согласные называются губно-зубными. В русском языке это звуки

СФ, в}, в английском - [f, v]. Если кончик языка находится между нижними и верхними передними зубами, то произносится межзубный согласный:

[0, 5). Русские согласные [т, д, н, л, с, з] - зубные, так как конец языка поднимается к внутренней поверхности верхних зубов. Английские согласные [t̤ d, t, s, z] - альвеолярные, так как кончик языка прикасается или приподнимается к альвеолам.

По работе голосовых связок различают глухие и звонкие согласные. Жри произнесении глухих согласных голосовая щель раскрыта и выдыхаемый воздух проходит через гортань беззвучно. При звонких согласных голосовые связки сближены и напряжены. Выдыхаемый воздух приводит их в колебания, в результате чего образуется звонкий согласный звук. В русском языке звуки: [б, в, г, д, ж, з, л, м, н, р, ц] - звонкие согласные, а звуки: [к, п,

с, т, ф, х, ч, ш, щ] - глухие согласные звуки. В английском языке к звонким звукам относятся: [b, v, g, d, z, l, m, n, r], к глухим – [k, p, s, t, f, t̤, ð, θ, h].

Сравните:

Звонкие согласные: Глухие согласные:

б - [b] к - [k]

в - [v] п - [p]

г - [g] с - [s]

д - [d] т - [t]

ж - [ʒ] ф - [f]

з - [z] х - [h]

л - [l] ч - [t̤]

м - [m] ш - [ʃ]

н - [n] щ - [ʃ]

р - [r]

ц - [d̤]

Гласные

Для классификации гласных рассматриваются различные положения языка относительно твердого нёба, а также, какая часть языка участвует в артикуляции и как высоко спинка языка поднимается к твёрдому нёбу. Различают гласные переднего ряда, когда кончик языка упирается в основание нижних зубов, а спинка языка довольно близко подходит к твердому нёбу~ английский гласный [i:] и русский [и]. Если язык оттянут назад и кончик языка опущен, а спинка языка приподнята к мягкому нёбу, мы произносим гласные заднего ряда: английский звук [a:] и русские звуки [о] и [у]. По положению губ различают огубленные и неогубленные гласные. Например, при произнесении русского звука [у] губы округляются и выдвигаются вперёд: [у] является огубленным гласным. При произнесении [и] губы чуть растянуты, но не выдвинуты вперёд: гласный [и] - неогубленный гласный. Качество гласного зависит от напряжённости мускулатуры органов речеис чем напряжённая артикуляция, тем отчётливее и ярче звук. Соответственно различают гласные напряжённые и ненапряжённые. Например, ан-

глийский гласный [i:] произносится с большим напряжением, чем [i].* Особенности английского произношения

Органы речи устроены у всех народов одинаково. Однако в каждом языке* есть свои особенности в звуковом строе, свои способы произношения звуков; и фраз. Каждый язык характеризуется определённым укладом органов речи имеет свои особенности в интонации предложения.

В отличие от русского языка звонкие согласные в английском языке в конце слов и перед глухими согласными не оглушаются. Звонкость - глухость в английском языке являются смысловозначительной чертой, т.е. отличает одно слово от другого: bad (плохой) - bat (летучая мышь)

¹ Глухие согласные в конце слов произносятся очень энергично. Звонкие же* согласные произносятся менее энергично, особенно в конце слов. В русском языке звонкие согласные в конце слов и перед глухой согласной оглушаются: дуб, сев.

[tin] tin - тень I dei] day - день I feit] late - лет [neim] name - нет

Английский язык чётко различает напряжённую и протяжную артикуляцию одних гласных звуков и ненапряжённое и краткое произнесение других. Пример:

[nit - ni:t]

1 luk I lu:z |

В русском языке противопоставления слов по долготы и краткости нет.

В английском языке есть долгие звуки, которые произносятся напряжённо и протяжно, в то время как краткие гласные - ненапряжённо и кратко:

[u-u:]

11111

Долгота в транскрипции обозначается двумя вертикальными точками после гласной. Долгота - краткость отличают одно слово от другого. Например:

Г/ ал 1 полный - [fu:l] дурак

В русском языке долгота - краткость не несёт смысловозначительной нагрузки. Звуки противопоставляются по твёрдости - мягкости: угол - уголь ел - ель нос-нёс

и ио глухости - звонкости: путь - будь , том - дом собор - забор

В английском языке согласные не смягчаются,

В английском языке существуют дифтонги (да - два*, фонг - звук), которые являются неделимыми звуками. Первая часть дифтонга "ядро" произносится довольно чётко, вторая часть представляет собой скольжение в направлении звуков [i] или [э]. Кроме того, имеются гласные звуки, состоящие из трёх элементов: [aiə], [auə]. В русском языке дифтонгов' нет. Сочетания звуков- "ой, эй, ай" дифтонгами не являются.

Большинство английских гласных звуков произносится с плоским укладом губ, т.е. углы губ слегка оттянуты в стороны*, а губы не округляются шве выпячиваются. Например:

[pen] pen

[si:v] sieve

[kout] coat

И, наконец, в английском языке существуют звуки^ которых в русском языке, нет:

межзубные звуки [5, 0]. Например:

[0ik] thick - густой

[0in] thin-тонкий

[бex] they - они

[öis] this - это

губно-губной звук [w]. Например:

[weit] wait - ждать Ё wi:] we - мы I wai } why - почему носовой звук [г)

] Например:

[sig] sing - петь I raitiq] writing - пишущий звук [г] Например:

[rait | write - писать I rout] wrote - написал I 'rivə } river - река звук В а: },

при котором используется уклад языка не характерный для русского языка.

Например:

[ə:li] early - рано [gə:l] girl - девочка I tOt] turn – поворот

В английском языке артикуляция, т.е. произнесение гласных почти не поддаётся влиянию согласных. Гласный звук является ведущим в артикуляции. В связи с этим рекомендуется при постановке английского произношения сочетать а гласным звуком как можно больше различных согласных звуков. Мы придерживаемся этого принципа в фонетических упражнениях, данных ниже. В русском языке артикуляция гласных в большой степени зависит от твёрдости или мягкости соседних согласных: вол - вёл; нос - нёс.

Фразовое ударение

Выделение голосом слов в предложении или во фразе называется фразовым ударением.

В русском предложении слова не выделяются так резко фразовым ударением и оно падает почти на каждое слово; русская речь, по сравнению с английской, производит впечатление более плавной. Конечно, и в русской речи есть слова, которые не выделяются ударением, но их не так много. Не выделяются ударением, например, частицы ли, же, ведь; обычно безударны союзы и, но; не всегда ударны личные и притяжательные местоимения (я, он, она, мой, его, её), часто безударны предлоги (в, на, от, и т.д.).

Сравните:

'Я 'стал рассказывать ей об 'этом инци'денте, но 'она 'так ниче'го и 'не поня'ла.

ЕВе'gan 'telling her about the 'incident, but she 'didn't under stand 'anything.

В английском языке происходит чередование ударных и безударных сл- шв* что создаёт определённый ритм английской речи. При большом количестве многосложных слов в русской речи и при свободном ударении, ритм русского предложения не столь ясно уловим, как в английской речи. Если же произносить? английские предложения, ставя ударения по законам русского языка, то такая английская речь будет звучать как чтение по слогам. Поэтому совершенно необходимо знать особенности фразового ударения в английской речи.

Примечание:

- В полных отрицательных формах ударной является лишь частица* глагол - безударен:

It% 'not on the 'table. I do 'not 'like it. He can't 'do it

- В английском языке ударение обозначается значком ' , который сжавится перед ударным слогом.

Литература

бі Х. П. Адонн «Фонетика современного английского языка» М-1989 71 Л. В. Славгородская «Некоторые особенности языка научной дискуссии» Москва-1998.

8¹ J Marchand H. "Bases of studying of phonetics of English language", 1989.

9} Ермаков А.А. «Практическая грамматика английского языка». Москва, «Айрес Пресс», 2004 г.

Q. Mamedova A.Rüstəmovanın

N. Bünyatova

L. Axundova

İngilis dilinin fonetikasi

Xülasə

İngiüscə səslənmələr, necə intonasiya biliklər, cümlo hissələri ingilis dili digər fonetik xüsusiyyətləri də az vacib deyil və ya vurğusuz okmur. Ana dil tərəfindən səsləndirilib mətnləri bu bölməsinə daxil olacaq və siz Britaniya və Amerika tələffüz həm nümunələri eşitmək imkanımız olacaq. İşdə göstərilən mövzu geniş əmdırılmaş ingilis dilinin fonetikasi təhlil edilmişdir.

"The English pronunciation, phonetics of the English Language"

N. Bunyatova

L. Akhundova

The knowledge of how intonation the English

Summary

The knowledge of how intonation the English offers are made out, what sentence parts shock and what are unaccented also other phonetic features of English language is not less important also. The texts sounded by native speakers will be included in this section, and you will have a possibility to hear samples both British, and the American pronunciation. A main objective of the given section is ability acquisition correctly to say English words and offers, and ako development of abilities to hear and understand speech of native speakers. For achievement of these purposes it is necessary to Know, how separate sounds, and also words in which they are used are said.

Rəyçi:

Nuriyyə Rzayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

YUSİF SÜLEYMANOV
Azərbaycan Texniki Universiteti
suleymanli1959@mail.ru

İNTERFERENSIYA PROSESİNDƏ STRUKTUR-SEMANTİK DƏYİŞMƏLƏR

Açar sözlər: struktur – semantik dəyişmələr, problemlər, interferensiya, dillərarası əlaqə.

Key words : structural – semantic changes, the problems, the interference, in the contacting languages.

Ключевые слова: структурно – семантические изменения, процесс интерференции, проблемы, межъязыковая отношения.

Xarici dillərin öyrənilməsinə tələbat durmadan artır. Bu da özünü həyatımızın bütün sahələrində xüsusilə də elmi texniki, iqtisadi və mədəni sahələrində daha parlaq biruzə verir. Müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan digər ölkələrlə əlaqələrini gündən-günə genişləndirməkdədir. Xüsusilə yetişməkdə olan gənc nəslin intellect kimi formalaşmasında beynəlxalq aləmə çıxış, dünya mədəniyyəti ilə elmin müxtəlif sahələrinin inkisafı ilə tanışlıq, təhsildə kompyuter texnologiyası imkanından geniş istifadə olunması, Avropaya integrasiya cəhdi, dünya təlim-təربiyə, təhsil və tədris təcrübəsindən faydalanma müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Bildiyiniz kimi, İngilis dili beynəlxalq aləmdə, eləcə də bütün dünyada böyük nüfuza malikdir. Məhz, bu baxımdan ölkəmizdə də xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilimin öyrənilməsinə maraq artmaqdadır. Ona görə də ingilis dilinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün onun Azərbaycan dili ilə muqayisəli şəkildə öyrənilməsi olduqca zəruridir. Bu baxımdan Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif sistemli dillərin tədqiqinə son dövrlərdə maraq xeyli artmışdır. Dilçi alimlərimiz xarici dillərin Azərbaycan dili ilə tutuşdurmaqla və muqayisəli öyrənilməsi istiqamətində xeyli işlər görmüşlər.

Bütün dünyada 3000-ə yaxın dil mövcuddur. Onlar müxtəlif dil qruplarına daxildir və onlar arasında çoxlu fərqlər olduğu halda, oxşar cəhətlər də az deyil. Hər bir dil bir xalqın nemətidir. Elə dillər vardır ki, onların yazı dili yoxdur, lakin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi qalmaqdadır. Dillər – istənilən fikri səslərlə ifadə etmək üçün insanların istifadə etdikləri ünsiyyət vasitəsidir. Əgər insan öz nitq fəaliyyətində bir neçə dildən istifadə edərsə, deməli həmin dillərlə əlaqədə olur. Dillərarası əlaqələrin baş verməsi vəziyyəti iki və daha çox dillərin kontaktı əsasında olur. Bu əlaqələr zaman dillərin interferensiyası baş verir ki, o da dillərin bütün sferalarına təsir göstərir.

İlk dəfə olaraq Praqa dilçilik məktəbinin alimləri interferensiya hadisələri haqqında fikir söyləmişlər. Onlar belə bir fikir söyləmişlər ki, interferensiya prosesi zamanı dillər arasında dil normalarının pozulması baş verir. Bu zaman həm mənfi, həm də müsbət nəticələr əldə edilə bilər. Belə interferensiya anlayışı daha geniş yayılmışdır.

İki müxtəlif dil sistemlərindən-(məsələn Azərbaycan və ingilis dilləri) insan nitqinə əlaqəli təsir göstərən amillərdən biri ana dilinin xarici dilə təsiridir. Biz əsas dil sistemi kimi Azərbaycan dilini interferensiyanın bir mənbəyi kimi, ingilis dilini

isə interferensiyanın bir obyekt kimi götürə bilərik. Lakin bu o demək deyildir ki, əsas sistemi biz Azərbaycan dili götürək. Bunun əksi də ola bilər, yəni əvvəllər öyrənilmiş xarici dil də götürülə bilər. Bu da belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, əgər ana dili bütün sahələrdə dəqiq dil normaları əsasında öyrənilirsə, o halda ana dili interferensiyasının əsas mənbəyi ola bilər. Əks halda isə öyrənilən ingilis dili Azərbaycan dilinə təsir göstərməklə gündəlik nitqimizə daxil ola bilər. İnterferensiya məsələsi dilçilikdə əsas problemlərdən biridir. Bu məsələnin öyrənilməsində biz Azərbaycan və ingilis dillərinin bütün səviyyələrinə müraciət etməliyik. Bu məsələnin araşdırılmasını hər iki dili qarşılaşdırmaqla, onların müxtəlif səviyyələrini öyrənməklə həll etmək olar. İstər şifahi nitqdə, istərsə də digər yarınlarda buna şahid olmaqla müxtəlifliyi görmək olar.

Əlaqədə olan dillərin quruluşlarının fərqli olması (məsələn, ingilis və Azərbaycan dilləri) interferensiyanın baş verməsi üçün əsas faktorlardan biridir. Ona görə də interferensiyanın vaxtında və düzgün aradan qaldırılması üçün ilk öncə ana dili və ingilis dili arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri bilmək daha vacibdir. Bu əsasda ingilis və Azərbaycan dillərinin quruluş fərqlərini bilmək interferensiya faktorunun baş vermə səbəblərini açmış olur.

Xarici dilin tədrisində interferensiyanın müxtəlif növləri baş verə bilər:

1). əməlgəlmə mənşəyinə görə - xarici və daxili ; 2). ana dili vərdişlərinin ötürülmə xarakterinə görə - birbaşa (vasitəsiz), bilavasitə ; - dolayısı ilə (vasitəli) 3). əməlgəlmə xarakterinə görə - açıq və gizli ; 4). linqvistik təbiətinə (yəni səviyyələrinə) görə - fonetik, leksik və qrammatik ;

Xarici interferensiya - xarici dil nitqinə nüfuz etmədir. Ona görə də onu dillərarası adlandırırlar.

Daxili interferensiya - dildaxili oxşatma və bənzətmə nəticəsində meydana gəlir.

Bir dilin xüsusiyyətlərinin digər xarici dilə birbaşa (vasitəsiz) şəkildə ötürülməsi – birbaşa interferensiyadır. Yəni, xarici dilin əlamətlərini ana dili əlamətləri əvəz edir. Dolayısı ilə ötürülən xüsusiyyətlər isə vasitəli interferensiya adlanır. Yəni, xarici dilin əlamətlərinin heç bilinməməsi və ya az bilinməsi və onun ana dilində iştirak etməməsidir.

Deyilənlərdən belə aydın olur ki, birbaşa (vasitəsiz) interferensiya zamanı Azərbaycan dilinin semantik, qrammatik xüsusiyyətləri və tələffüz normaları, bütövlükdə ingilis dili nitqinə keçir və başqalarından fərqli, xüsusi milli aksentlə xarici nitqdə səslənir. Nitq səhvləri birbaşa interferensiyanın əmələ gəlməsinə səbəb olur ki, bu da özündə sözün hərfi tərcüməsinin ana dilindən ingilis dilinə keçməsinə ifadə edir. Məsələn : **”boy”** – sözü Azərbaycan dilində dastanda boy (yəni qollar) ; oğuz türklərinin soy kökü ; hündürlük mənasında işlənir. İngilis dilində isə **”boy”** – oğlan mənasında işlənir.

”top” –ingilis dilində - zirvə; təpə; yüksək nöqtə, Azərbaycan dilində isə silah növü, parça, kağız (topu); oyun üçün top.

”fit” – ingilis dilində : 1). ürək keçmə; tutma; ruh yüksəkliyi, 2). uyğun gəlmək; münasib olmaq. Azərbaycan dilində isə **”fit”** çalan, səs çıxaran alət mənasında işlənir.

”it” – Azərbaycan dilində heyvan və itmək mənasında işlənir. **”it”** - ingilis dilində III-cü şəxs təkdə cənsiz əşyaların əvəzinə işlənir və **”o”** kimi tərcümə edilir.

“not” –Azərbaycan dilində musiqi işarəsi kimi işlənir, ingilis dilində isə “xeyr” mənasında işlənən inkarlıq ədatıdır. Yuxarıda göstərilən nümunələr birbaşa Azərbaycan dilindən ingilis dilinə keçir ki, bu da birbaşa interferensiyanın yaranmasına səbəb olur. Lakin dilə birbaşa keçməsinə baxmayaraq burada verilən nümunələr səhv ekvivalentdir. Ona görə ki, yazılışı və oxunuşu eyni olmasına baxmayaraq mənalar tamamilə fərqlidir. Interferensiya hadisəsi əsasən bir dilin digərinə təzahür etməsi və təsir göstərməsidir. Bu hadisə iki dilin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı gedən bir prosesdir ki, bu zaman dil normaları pozulur və digər dil təsirinə məruz qala bilər. Müşahidələr göstərir ki, interferensiyanın müxtəlif növləri mövcuddur.

Xarici dilin öyrənilməsində yeni dil materialının mənimsənilməsi və həmin xarici dilin müxtəlif elementlərinin öyrənilməsi həmin dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarının dəyişməsi əsasında baş verir. İlk öncə xarici dili öyrənən həmin dilin xüsusiyyətlərini doğma dil normalarına uyğun öyrənməyə çalışır. Bu zaman hər iki dil həm fonetik, leksik və qrammatik müqayisə olunmalıdır.

Müasir dövrdə ingilis dili əsas beynəlxalq dil səviyyəsində öyrənilir və biz də bunu gündəlik həyatımızda hiss edirik. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı və onlar arasında xarici dilin funksiyasının artması, dünya mədəniyyətlərinin ingilis dilində öyrənilməsi Azərbaycan və ingilis dillərinin interferensiyası prosesində də özünü göstərir. Məhz, bu əlaqələr özünü ən çox xarici şirkətlər,firmalar və təşkilatların fəaliyyət sahəsində biruzə verir. Məsələn: internet, compyuter, marketing, server,pleyer, reyting, limit, market, şou, şoumən, şoubizness,klip, kontur, broker, biznes, brifinq, bos, kontrol, konflikt və s.

Dilimizə daxil olan bu sözlər bəzən dil normalarını pozur,bəzən də olduğu kimi qəbul edilir. Bu zaman iki dil arasında interferensiya hadisəsi baş verir, yəni bir dil digərinə müdaxilə etməklə ona təsir göstərir. Ona görə də interferensiyanın tədqiqi xarici dillərin öyrənilməsində əsas rol oynaya bilər. Məhz, bu əsasda interferensiya əlaqədə olan dillərin daxili mexanizmini açmaqla onların həm mənfi, həm də müsbət nəticələrini üzə çıxarır. Bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, mənfi nəticəli interferensiya sanki bir xəbərdarlıq edirmiş kimi nitqdə təzahür etməklə dil əlaqələrinin inkişafına maneə yaradır. Dil sistemlərinin belə pozulması interferensiyanın təsir nəticəsi kimi xarici dildə nitqin qurulmasının bütün səviyyələrində aşkar edilir. Dilin inkişafından danışarkən dildaxili (intralingvistik) və dilxarici (ekstralingvistik) faktorlardan danışılır. Dillərarası əlaqələr məhz dilxarici faktorlara daxildir. Bütün bunlar ümumilikdə bütün social əlaqələri əhatə edir. İstər qohum dillərin , istərsə də onlarla yanaşı qohum olmayan dillərin qarşılıqlı əlaqələri iqtisadi və mədəni əlaqələrin zəminində yaranır. Social əlaqələr nəticəsində dillərin kontaktı baş verir. Çoxmənalı ingilis sözləri dilimizə daxil olmaqla daha geniş işlədilir. Məsələn: “meeting”- sözü ingilis dilində çoxmənalı bir sözdür: - 1)mitinq , 2) iclas, 3)yığıncaq, 4) görüş, 5) qovuşuq yeri kimi mənası olduğu halda, Azərbaycan dilində : yalnız bir mənası “mitinq”(toplantı) mənasında işlənir. “Ring”, “start”, “leader” və başqa bu kimi sözlər ingilis dilində çoxmənalı sözlərdir , Azərbaycan dilində isə təkmənalı sözlərdir. İngilis dilindən sözlərin dilxarici amilləri arasında Qərblə əlaqələrin güclənməsinin də xüsusi yeri vardır. Belə əlaqələrdə daha fəal iştirak edənlərin mentalitetində müəyyən dəyişmələr baş verir.

Beləliklə, interferensiya yavaş-yavaş baş verən prosesin ayrılmaz hissəsi olmaqla, qəbul edilmiş dil sistemində bu və ya digər dillərin hər elementinə təsir göstərməklə nüfuz edir.

İngilis dilinin leksikologiyasını sistemli şəkildə araşdırmış V.V.Yeliseyeva bu dildəki omonimiya faktlarının mənbələri sırasında etimoloji dubletlərin xüsusi yer tutduğunu qeyd edir və bunu konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirir: *bazis towest part of anything* və eyni zamanda *basis deep sounding*. Bu kimi dil faktları eyni zamanda dublet səciyyəli leksik paralellizmləri təşkil edirlər. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu kimi dil faktlarına etimoloji dubletlər problemi çərçivəsində cənib şəkildə müraciət edilir, onların yaranma səbəbləri və şəraiti müxtəlif rəqəslərindən araşdırılır. Onu da qeyd etmək ki, etimoloji dubletlər məsələsini leksik paralellər problemi çərçivəsində araşdırmaya cəlb edərkən, istər-istəməz leksik variantlar probleminə də toxunmalı oluruq. Belə ki, sistem daxili paralellik situasiyaların, habelə dubletlik vəziyyətini yaradan situasiyalarda məhz variantlılıq öz işini görmüş olur. konkret olaraq «İngilis dilinin tarixində etimoloji dubletləri»ni araşdırmış M.O.Nikitina özünü eyniadlı dissertasiyasında bu dildəki etimoloji dubletlərdən bəhs edərkən onların həm dialekt rəngarənliliyi səbəbiylə, həm də fərqli zamanlı və fərqli tranzit dil vasitəçiliyi ilə mənimsənilən alınmalarla bağlı meydana çıxdığını qeyd etmişdir. Dilçi, bu qrup ləkəmlər və variantları sırasında *ancient-ensign*, *guard-ward*, *mainour*, *manner-manoevure* və s. faktları qeyd etmişdir. «Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin etimoloji əsasları» sahəsində fundamental araşdırma müəllifi olan N.N.Amosova da məsələyə geniş rəqəsdən nəzərə salaraq, etimoloji dubletlik situasiyası ilə səciyyələnen paralellik hallarının yekcins təbiətli qənaətini dilə gətirmişdir. Belə ki, dilçi bizim xüsusi növ sistem xalili paralellik kimi xarakterizə edə biləcəyimiz bu dil faktlarının meydana gəlməsində daxili və xarici faktorların rolunu fərqləndirmişdir. Daha dəqiq desək, biz, müəllifi apardığı fərqləndirmə əsasında yanaşmanın məhz intro- və ekstralingvistik faktorlara söykəndiyi haqqında məntiqi nəticə hasil edə bilmişik. Konkret olaraq N.A.Amosova «ümum-milli dildə təsadüf edilən dialektal dubletləri, yəni eyni bir sözün fonetik variantlarını» fərqləndirmiş və müvafiq nümunələri qeyd etmişdir: kent.dial dent-əzik, mərkəzi şərq dial. dint-zərbə, şimal diat. Raid-hücum, mərkəzi Şərq road-yol və s. İrəlində təkrarən Amosovanın yanaşmasına qayıtmamaq üçün məqamı yetişdiyinə görə, onun variant və dublet faktlarına yanaşması ilə bağlı məsələyə öz münasibətimizi bildirmək istərdik. Belə ki, doğrudan da, sistem daxili paralelliklərdən bəhs edərkən, sözün variantları ilə bağlı nəzəri problemə toxunmamaq mümkün deyil. Lakin variantlılıq situasiyasının N.N.Amosovanın yanaşmasında şahidi olduğumuz kimi, demək olar ki, dubletlik hadisəsi ilə eyniləşdirilməsi bir qədər qeyri-adekvat təhlil yanaşması hesab edilə bilər. Belə ki, bu növ dubletlik özlülüyündə, N.N.Amosovanın bildirdiki kimi, çox vaxt semantik şaxələnmə ilə nəticələnen variantlılığı təgəssüm etdirmir. Dubletlik özlülüyündə tələffüz fərqliliyinin sərhədlərini aşan bir hadisə olub mütləq şəkildə variantlılıq çərçivəsindən kənarlaşan müstəqil söz yarıdıcılığını ehtiva edir. N.N.Amosovanın bu qeydi ilə bağlı fərqli mövqeyimizin olmasına baxmayaraq, ümumilikdə, onun ingilis dilinin sistem daxili paralellikləri ilə bağlı fikirləri ilə bölüşürük. Belə ki, daha əvvəl də bildiyimiz kimi, ingilis dilinin tarixi leksikologiyasını araşdıran dilçi bu dildəki sistem daxili paralelliklərin yaranma səbəbləri sırasında kənar dil faktorunun da mövcudluğuna, tam bağlı ola-

raq, diqqət çəkərək yazırdır: «İngilis dilinin lüğət tərkibində anqlo-skandinav dublet formaları da mövcuddur. Həmin dublet formalar səs forması və məna cəhətlərinə görə fərqlənsələr də, ortaq kökdən şaxələnmə faktlarını ehtiva edirlər. Məsələn: shirt-köynək və skirt-ətək».

Ədəbiyyat

- 1.Верещагин Е.М. "Психологическая и методическая характеристика двуязычия. (билингвизма)", Москва, 1968, стр.131.
- 2.Баранникова Л.И. "Сущность интерференции и специфика ее проявления." Москва, Наука, 1972, стр.88.
- 3.Мəmmədov N.X. "Dil əlaqələri probleminin tədqiqi." Türkölogiya, Bakı, 2000,N-1-4,s.69-80.
- 4.Мəmmədli N. "Alınma terminlər". Bakı, "Elm" nəşriyyatı 1997.

Yusif Suleymanov

The structural – semantic changes in the interference process
Summary

This article is devoted about the interference between Azerbaijan and English languages. All the problems have been discussed in the article. And also here is shown and explained the examples about structural – semantic changes in these languages.

As we know during the appearing of the interference in the both languages all the norms are lost. It is clear that everybody must know well his own language completely.

Юсиф Сулейманов

Структурно – семантические изменения в процессе интерференции
Резюме

Эта статья посвящено структурно – семантические изменения в процессе интерференции между Азербайджанским и английским языками. Все проблемы в этом статье обсуждено.

Тоже здесь указаны и объяснены с примером о структурно – семантические изменения в процессе интерференции при контакте языков. Поэтому каждый должен знать свой язык полностью.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
filologiya elmləri namizədi, dosent

RƏFİQ CƏFƏROV
AYBƏNİZ HƏSƏNOVA
AzTU
rəfiq@imailru

**FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ GƏLƏCƏK ZAMAN
FORMALARININ QRAMMATİK VƏ MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ
HAQQINDA**

Açar sözlər: fransız dili, grammatika, semantika, azərbaycan dili

Ключевые слова: французский язык, семантика, грамматика, азербайджанский язык.

Key words: french, semantic, grammar, azerbaijan

Bir çox dillərdə olduğu kimi, fransız və azərbaycan dillərində də qrammatik gələcək zaman obyektiv gələcək zamanı bildirməyə xidmət edir.

Gələcək zaman bu ümumiliklə yanaşı çətinlik, müəyyənlik, müstəsna, bəzən dəfəlik, çoxdəfəlik, qeyri-qətilik, dinamiklik, statiklik və s. kimi məna xüsusiyyətləri ilə ifadə etmək üçün istifadə olunur.

1. Fransız və azərbaycan dillərində gələcək zaman hərəkətin qətiyyətlə icra olunacağını ifadə edir. Belə hallarda fransız dilində sadə gələcək (futur simple), azərbaycan dilində isə qəti gələcək zaman forması işlənir. Məs: C'est moi gagnerai la course – Yarışda birinciliyi özüm qazanacağam.

2. İnsanlar öz müdrik əməllərindən Xəzərə nur qədər verəcəklər.

Tutub gur çayların ağ əllərindən Xəzərin qoynuna gətirəcəklər.

(N.Xəzri Sumqayıt səhifələri. "Şeirlər" c. 99)

Göründüyü kimi yuxarıdakı misallarda fellər hərəkətin qətiyyətlə icra olunacağını ifadə edir. Haqqında danışdığımız fellərin ifadə etdiyi bu məna xüsusiyyətləri danışanın subyektiv münasibətlərdən asılı deyildir. "Bu çətinlik danışanın iradəsindən kənarda obyektiv aləmdə fəaliyyət göstərən hal və hərəkətlərin mahiyyətindədir". (A.Axundov "Felin zamanları" Bakı. 1961. səh. 1)

2. Fransız və azərbaycan dillərində gələcək zaman, hərəkətin müəyyən gələcək zamanda icra olunacağını ifadə edir. Gələcəyin müəyyənliyi adətən cümlədəki zaman zərflərlərinin köməyi ilə əmələ gəlir.

Fransız dilində b mənadə əsasən sadə gələcək (futur simple), bəzən isə yaxın gələcək (futur immediat), azərbaycan dilində isə qəti gələcək zaman forması işlənir. Məs:

1) Nous aurons du monde mardi.

Çərşənbə axşamı qnağımız olacaqdır. (g. Möpassant. Bel ami. s. 240.)

2) Aujourd'hui c'est moi qui vais arriver le premier. (Eme M. Le derrier. "Nouvelles". P-25). Bu gün birinci mən gələcəyəm.

3. Sabah Xəzərimə töküləcəkdir. –

Bəlkə Peçora da, bəlkə Lena da?! (N.Xəzri "Sumqayıt səhifələri", şeirlər. 100)

İstər fransız dilində haqqında danışdığımız gələcək zaman formalarının bu məna xüsusiyyəti mütləq xarakter daşıyır. (Bax A.Axundov Felin zaman formaları.

Səh. 96). Ehtimal gələcək (futur hypothétique) və qeyri-qəti gələcək zaman forması da zaman zərfləkləri ilə işlənib müəyyənlik ifadə edə bilər. Lakin bu xüsusiyyət ehtimal gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman forması üçün tipik olmadığı halda, sadə gələcək zaman forması üçün çox tipikdir.

3. Fransız və azərbaycan dillərində gələcək zaman bir sıra hallarda ümumi qaydaya görə istisna olan hərəkətin icrasının müstəsnalığını ifadə edir. Bu mənada fransız dilində sadə gələcək azərbaycan dilində isə qəti gələcək zaman forması işlənir. Məs:

1) Mon mari arrive ce soir, après six semaines d'inspection. Nous aurons donc relâche. (g. Mappassant. "Bel ami s. 98)

Bu axşam ərim ay yarımliq yoxlamadan sonra qayıdır. Bir həftə görüşmək mümkün olmayacaqdır. (səh. 90)

2) Sabah qiraətxana bağlı olacaq. Burada verilmiş fellər adi qaydadan fərqlənən bir hərəkətin icra olunacağını ifadə edir. Sadə gələcəyin bu mənası özünü əsasən "être" (olmaq) köməklik və əsas felin passiv formasında və "avoir" (malik olmaq) göstərdiyi halda, qəti gələcək zaman forması özünü bir qayda olaraq "olmaq" köməkçi felində göstərir. (bax. A.Axundov "Felin zamanları". Səh. 96)

4. Fransız və azərbaycan dillərində gələcək zaman bir sıra hallarda danışanın müəyyən bir şəxsə və ya onun danışığına kinayəsini bildirir. Gələcək zamanın bu mənə xüsusiyyətinin əmələ gəlməsində intonasiya və müxtəlif leksik vasitələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada fransız dilində yaxın gələcək (futur immédiat), azərbaycan dilində qəti gələcək zaman forması işlənir.

Məs: 1) Blaise – Vartigue! Que je vais me moquer de mes camarades! Que je vois me carrer! (P.Morivau. Comedies, p. 97).

Blez – aman allah! Mən ki, bunları masqaraya qoyuram. Guya mən onlar üçün bəzənirəm! Guya onlar üçün özümü çəkirəm!

2) Guya ki, fəhlənin mazutlu əli Dövlət yaradacaq, qanun verəcək, əsilzadələr isə yerə girəcək. (S.Vurğun. "Dram əsərləri". Səh. 161).

Belə hallarda fransız və azərbaycan dillərində gələcək zaman anlayışı xeyli zəifləyir, qətilik mənasından heç bir əsər-əlamət qalmır. (s. 97)

5. fransız və azərbaycan dillərində gələcək zaman bir sıra hallarda hərəkətin bir dəfə icra olunacağını ifadə edir. Bu mənada fransız dilində sadə gələcək (bax. O. Богомолова. Соир. Франс. У. Москва 1948. с. 262.). "Azərbaycan dilində isə qəti gələcək zaman forması işlənir". (s. 97)

Məs: 1) Madame Zaroche Mathieu viendra diner avec la comtesse de Persemeur. (g. Maupassat. Bel ami p. 207)

Madam Maro. Montye qrafinya Persemyur ilə axşam yeməyinə gələcəklər.

2. Yekə saat ramazanın qabarlı əlində göründü: - Tahir, oğlum dedi get, dincəl, iki saatdan sonra gecə növbəsinə yola düşəcəyik (M.Hüseyn "Abşeron" 138)

Yuxarıdakı misallarda gələcək zaman formasında duran fellər hərəkətin gələcəkdə bir dəfə icra olunacağını ifadə edir.

6. Fransız və azərbaycan dillərində gələcək zaman bir sıra hallarda hərəkətin gələcəkdə dəfələrlə icra olunacağını ifadə edir. Bu mənada fransız dilində sadə gələcəkdə (futur simple) duran sonsəh 5 bax..... (davam etmək), repetur (təkrar etmək) felləri və leksik ifadələr "Par mois" – hər ayda, autant aue ma vie – ömrüm boyu və s. işləndiyi halda, azərbaycan dilində qəti gələcək zaman forması lek-

sik ifadələrlə (həmişə, hər bir zaman) və feli bağlama tərkibli sadəcümlələrdə işlənir. Məs:

1. Bu toucheras pour cela deux cents francs mois de fixe (g. Maupassant. Bel ami, 62.)

Bunun əvəzində ayda müntəzəm olaraq iki yüz frank almalısan.

2. Bu anlar qalacaq həmişə yadda.

Çağlayır könlümün sevinc ümmanı. (N.Xəzri. Vətənə qayıdarkən, şeirlər, 84)

3. Ötdükdə qoynundan dağın, təpənin

Köksümdə ürəyin vuracaq sənin. (N.Xəzriş "İki yaşında", şeirlər, 50)

Burada birinci misalda "touche ras" (alacaqsan) feli hərəkətin gələcəkdə bir neçə dəfə icra olunacağını mətndəki "par mois de fixe" (ayda müntəzəm olaraq) leksik vasitəsinin köməyi ilə, ikinci və üçüncü misallarda "qalacaq" və "vuracaq" felləri haqqında danışdığımız məna xüsusiyyətini "həmişə" sözü və "ötdükcə" feli bağlamasının köməyi ilə ifadə etmişdir.

7. Fransız və azərbaycan dillərində gələcək zaman hərəkətin sürəkliliyini ifadə edir. Bu mənada fransız dilində mürəkkəb gələcək (futur anterieur) və ən mürəkkəb gələcək (futur surcompose) azərbaycan dilində qəti gələcək zaman forması işlənir. Belə hallarda gələcək zamanı əhatə edən sintaktik-asmantik şərait xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məs: 1. H.aura tout fait en un clin d'oeil.

O bir göz qırpımında hə şeyi edəcəkdir (etmiş olacaqdır).

2. J'aurai eu tout prepare en une seconde. (Mən bir saniyədə hər şeyi artıq hazırlamış olacağam).

3. Stansiyaya daxil olacaq qatar bir göz qırpımında növbəti stansiyaya çatacaqdır.

Göründüyü kimi gələcək zaman formalarının sürəklilik bildirməsi üçün bir göz qırpımında, bir saniyədə - kimi ifadələrin işlənməsi də zəruridir.

8. Azərbaycan dilinin gələcək zaman formalarından fərqli olaraq, fransız dilində mürəkkəb gələcək, gələcəyin müəyyən məqamında hərəkətin olub qurtaracağını göstərir (ifadə edir). Demain j'aurai lu ce livre – Sabah bu kitabı oxumuş olacağam.

F.Bruno, L.Bidua, A Dal mürəkkəb gələcəyin bu məna xüsusiyyətini nəzərə alaraq bunu bitmiş gələcək adlandırmağı təklif edirlər.

Danışq dilində isə hərəkətin daha qəti icra olunub qurtaracağını göstərmək üçün ən mürəkkəb gələcək (futur surcompose) istifadə olunur.

Məs: J'aurai eu tout prepare en une seconde – Mən bir saniyədə hər şeyi artıq hazırlamış olacağam.

9. Fransız və azərbaycan dillərində gələcək zaman hərəkətin dinamikasını ifadə edir. Belə hallarda fransız dilində yaxın gələcək (futur immediat), mürəkkəb gələcək (futur anterieur) ən mürəkkəb gələcək (futur surcompose), ehtimal gələcək (futur hypothetique), azərbaycan dilində qəti gələcək zaman forması işlənir.

Məs: 1. He vais prendre un taxi. (A.Maurais, "Fleurs de saison", Novellas, 60)
Mən taksi ilə gedəcəyəm.

2. En un instant, I aura fini son travail – O, bir anda işini qurtaracaqdır.

3. En un instant I aura en acheve son diner – O, bir anda artıq öz naharını qurtarmış olacaqdır.

4. Etvenne guaetta le moment ou elle tournerait la tete – Etyen onun başını çevirəcəyi vaxtı gözləyirdi. (A.Maurois, Fleurs de saison, Nouvelles, p. 89)

10. Fransız və azərbaycan dillərində gələcək zaman dinamik və statik hərəkətlər ifadə edir. Fransız dilində belə hallarda futur simple, azərbaycan dilində isə qeyri-qəti gələcək zaman forması işlənir. Bu zaman formaları, hərəkilik bildirdikdə dinamiklik, ümumilik bildirdikdə isə statiklik ifadə edir.

Məs: 1. Je lui demanderai de montrer le maivement a l'actrice qui jouera le personnage – Gərək xahiş edən gəlib həmin hərəkəti, rolu oynayacaq artistə göstərsin. (A.Maurois. Ci es un grand artiste. “Nouvelles. P. 107.”) . Aktyorluq məharəti.+

2. Qui vivra, verra

Ölmərik, görərik (atalar sözü)

3. Lenin əl verdi ona

Dedi: yaxın bir zaman

Ukrayna təmizlənər

Alman quldurlarından

(R.Rza. “Lenin”, s. 15)

4. Canını sevən, qanından keçər.

Burada birinci və üçüncü misllardakı verilmiş “təmizlənər” felləri hərəkətin inkişafını, onun dinamikasını ifadə etdiyi halda, ikinci və dördüncü misallardakı “Vivra”, “verra” və “keçər” felləri geniş zamanlılıq – statik hərəkətlər ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. R.C.Cəfərov”.Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər.” /Avtoreferat/Bakı.2001-ci il.
2. N.Ə.Həsənov.”Müasir Azərbaycan dilinin leksikası”. Bakı.1978-ci il. ADU.-nun nəşri.
3. R.C.Cəfərov.”Manuel de français”, “ELM və TƏHSİL” nəşriyyatı. Bakı.1996-cı il.
4. L.V.Şanskiy:”Fransız DİLİNİN SEMANTİKASI” Moskva.1953-cü il.
5. K.Miller:”Fransız dilində alınma sözlərin geniş yayılmasının şərtləri və səbəbləri.Moskva.2003-cü il.
6. D.S.Lotte.”Fransız leksik alınmaları və kalkaların Rus dilində işlənməsi”. Moskva.1961-ci il. “ELM”nəşriyyatı.

R.Cəfərov

A.Həsənova

Грамматические и семантические свойства французский Заимствованных слов
в азербайджанском языке

Резюме

В статье рассматривается суть и связь категорий времени грамматики французского языка, а также анализируются мотивы и употребление настоящего, будущего и прошедшего времен французского языка и их эквиваленты в

Азербайджанском языке. В данной статье также анализируется лексико-семантическое развитие слов и терминов французского происхождения в современном французском языке.

R.Djafarov

A.Qasanova

Grammatical and semantical peculiarities of french borrowing in azerbaijani.

Summary

The article deals with the connection and essence of the category of tense in the English grammar, also use and motive of present, past and future tense forms of English and their equivalents in Azerbaijan are analysed. The article deals with the lexic-semantical progress of the words and terms of the contemporary French language.

Rəyçi:

Nuriyyə Rzayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

ŞƏFƏQ MƏHƏRRƏMOVA
QƏNİRƏ ALLAHVERDİYEVA
AzTU
Şəfəq.@imail.ru

**MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ VARIANTLIQ
PROBLEMİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: dil vahidləri, variativlik, mürəkkəb sintaktik vahid

Ключевые слова: :единицы языка, вариантность, сложный синтак-
тический единиц.

Key words: language units, version, sintaktichesky komplekx units

Son dövrlərdə müxtəlif sistemli dillərdə variativlik problemini araşdırarkən mürəkkəb cümlələr, sintaktik vahidlər, bağlayıcılar və onların növləri kimi məsələlər xüsusilə alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Müxtəlif sistemli dillərdə tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiyasını tədqiq edən dilçilər maraqlı nəticələr əldə etmişlər. Alimlərin əksəriyyətinin qənaətinə görə, sintaktik vahidin intonasiyası, eyni zamanda onun sintaqmlara bölgü xarakteri, hər bir sintaktik vahidin mənasından, hansı fikri ifadə etməsindən və mürəkkəb sintaktik vahidin məqsədindən asılıdır. Mürəkkəb sintaktik vahidin variativliyi və eləcə də onu təşkil edən komponentlərin bir-biri ilə əlaqəsi onların qrammatik əlaqəsindən daha sıxdır. Üzvlənmə cümlənin konkret məna tərəfindən və onun məqsədindən asılıdır. Belə ki, intonasiya danışanın söylədiyinə münasibətini ifadə etməklə yanaşı, onun məna tündən asılı olaraq da variativliyə uğrayır. Mürəkkəb sintaktik vahidin baş və bucaq cümlə komponentlərinə və eyni zamanda sintaqmlara bölünməsi, həmin tip mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentlərinin kifayət qədər məna tamlığına malik olmasından asılıdır. Hətta baş və bucaq cümlə komponentləri arasındakı qovuşuqda dəqiq intonasiya bölgüsü, əsas tonun yüksəkliyinin variativlik xarakteri, sintaqmların tonal bitkinliyi və komponentlər arasındakı fonetik pauzanın olmaması özünü büruzə versə belə, sintaqmatik bölgü digər vasitələrlə, məsələn sintaqmlarda məna mərkəzinin tapılması, intensivlik amplitudasının artması, əsas tonun yüksəkliyi, ayrılmış hecaların uzunluğu, baş və bucaq cümlə komponentlərinin qovuşuğundakı temp kontrastının, növbəti sintaqmadakı son hecaların mütəmadi uzanması hesabına də həyata keçə bilər. «Yeni» tərkibin ikinci komponentində yerləşən bağlayıcı və bağlayıcısız mürəkkəb sintaktik vahid yaranır. Bu qrupa daxil olan mürəkkəb sintaktik vahidlərin əksəriyyətində variativlik baş verir. Əsas tonun hərəkət xəttində bitkinliyə malik olmayan mürəkkəb sintaktik vahidlərin birinci komponenti intonasiya müstəqilliyinə malik olmur.

«Bucaq cümlə komponenti baş cümlə komponentinə bağlayıcı və bağlayıcı sözlərlə bağlanaraq mürəkkəb sintaktik vahidin sonunda yerləşir və bu tiptən olan mürəkkəb sintaktik vahidlər əlavə olunaraq komponentlərdaxili (pauzalardaxili) üzvlənməyə məruz qalır. «Yeni» tərkib mürəkkəb sintaktik vahidin ikinci komponentində yerləşir». Komponentlərin bağlayıcı və bağlayıcı sözlərdə bağlanıb «yeni» tərkib birinci komponentdə işlədilən mürəkkəb sintaktik vahidlərdə ikinci komponent birinci komponentə həm məna, həm də intonasiya cəhətdən əlavə güc verir.

Onun məna qatamamlığı mürəkkəb sintaktik vahidlərin sintaqmlara bölgüsü zamanı fasilənin qeyd alınmaması, mürəkkəb sintaktik vahidlərin kompleks intonasiya birliyinə malik olması zamanı baş verir. Belə hallarda ikinci komponentin rolu bəzən artaraq, mürəkkəb sintaktik vahidin birinci komponentində tonun düşməsi, həmin komponentin tam bitkinliyi üçün vacib hesab olunan ana qədər daam edir. Qeyd edək ki, müxtəlif sistemli dillərdə variativlik probleminin başlıca səciyyəsi tədqiq olunarkən qrammatik xüsusiyyətlər – bağlayıcı sözlər, komponentlərini yerləşmə vəziyyəti, mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentlərinin leksik cəhətdənq daha da genişlənməsi, komponentlərin hansı feldən sonra işlədilməsi və s. faktorlar da az əhəmiyyət kəsb etmir.

Tabelilik bağlayıcıları müasir ingilis və Azərbaycan dillərində cəniş yayılmış köməkçi nitq hissəsi olan bağlayıcıların bir növüdür. Bu bağlayıcılar mürəkkəb cümlə daxilində müxtəlif budaq cümlələri baş cümləyə bağlayır, sadə cümlə tərkibində işlənə bilir, cümlənin həmcins üzvlərini bir-birinə bağlayır.

L.S.Barxudarov və D.A.Ştelinq ingilis dilində tabelilik bağlayıcılarını bağladıqları bucaq cümlələrə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

- 1) ismi budaq cümlələri bağlayan tabelilik bağlayıcıları:
 - mübtəda budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: that, if, whether;
 - predikativ budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: that if, whether, lesit, because, as, as if, as though;
 - tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: that, if, whether, lest.
- 2) zərflilik budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan tabelilik bağlayıcıları:
 - zaman budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: when, whenever, while, till, until, after, before;
 - yer budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: when. Wherever;
 - səbəb budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: as, because, since, for, so;
 - məqsəd budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: that, in order that, so that, lesi, for fear that ;
 - nəticə budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: so tzat, so ... that, such ... tzat, that;
 - tərh-i-hərəkət budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: as, the, way;
 - müqayisə budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: than, as, as if, as though, like, as ... as, not so...as;
 - şərt budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: if, once, unless, in case, on condition that, provided that seeing that;
 - güzəşt budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: though, although, even though, no matter how.
- 3) appozitiv budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: that. whether, as if.

M.Hüseynzadə isə Azərbaycan dilində tabelilik bağlayıcılarını aşağıdakı kimi qruplaşdırıb:

- 1) aydınlaşdırma bildirənlər: ki, belə ki;
- 2) səbəb bildirənlər: çünki, ona görə ki, bundan ötrüdür ki, o səbəbə, buna görə də, indi ki, madam ki;
- 3) müqayisə və bənzətmə bildirənlər: sanki, guya, elə bil ki, necə, deyirsən, deyərdim;
- 4) şərt bildirənlər: əgər, hərgah, yoxsa, indi ki, madam ki, vaxta ki, halda ki;

5) güzəşt bildirənlər: hərçənd, hərçənd ki, gərçi, madam ki, indi ki.

Bildiyimiz kimi, qrammatik quruluşuna görə ingilis dili flektiv (analitik) dillərə, ondan fərqli olaraq Azərbaycan dili isə aqqlütinativ (sintetik) dillərə məxsusdur. İki qohum olmayan və müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan dildə tabelilik bağlayıcılarının tədqiqatına cəlb edilməsi və tədqiqatın nəticəsində hər iki dil arasında oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarılması istər nəzəri, istərsə də praktik cəhətdən müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, ingilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif qruplara daxil olması baxmayaraq, aparılan tədqiqatlar nəticəsində tabelilik bağlayıcılarının işlənməsində oxşar cəhətlər özünü göstərir ki, bu da müxtəlif sistemli dillərdə qrammatik morfemlərin variativliyi kimi özünü göstərir.

Hər iki dildə tabelilik bağlayıcıları tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki budaq cümlələrin baş cümləyə bağlanması mühüm rol oynayır. Bu bağlayıcılar bağladıkları komponentlərdən birinin digərindən asılı vəziyyətə düşməsinə, birinin digərinə təbə olmasına ciddi təsir edir. İngilis və Azərbaycan dillərində tabelilik bağlayıcıları real məna yox, formal qrammatik məzmun kəsb edir. Yəni tabelilik bağlayıcıları ayrılıqda lüğəvi mənaya malik müstəqil söz olmadıqları üçün söz yaradıcılığında iştirak etmir, yəni sözdüzəldiyi şəkilçi qəbul edib başqa nitq hissəsinə çevrilə bilmir, bağladıklar hissələrin ümumi məzmunu ilə bağlı olub, birləşmələrlə birlikdə meydana çıxır, cümlədə müstəqil sintaktik funksiya daşıya bilmir, başlıca vəzifəsi sözlər, söz birləşmələri və ya müstəqil cümlələr arasındakı əlaqələri ifadə etməkdən ibarətdir. İntonasiya müstəqilliyindən məhrum olan mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri, müstəqil cümlə funksiyası daşıya bilməzlər. Yalnız bütövlükdə mürəkkəb sintaktik vahid ayrı-ayrı komponentləri özündə ehtiva etməklə. Müəyyən kommunikativ tip kimi çıxış edir və intonasiya müstəqilliyinə malik olur. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, hər iki dildə tabelilik bağlayıcılarının işlənməsi qismən baş cümlədə işlənən fellərin semantik xüsusiyyətlərindən və budaq cümlədə ifadə olunan fikrin məzmunundan çox asılıdır. N.A.Kobrina və E.A.Korneyeva vurğulamışdılar ki, ingilis dilində əsasən «that, if, lest» bağlayıcıları hiss-qavrayış bildirən fellər, təfəkkür mənalı, arzu, istək, güman bildirən fellər, xahiş, əmr, təklif bildirən fellər və nitq bildirən fellərdən sonra işlənərək tamamlıq budaq cümlələrini əmələ gətirir və baş cümləyə bağlayırlar. Ə.Abdullayev Azərbaycan dilində ki bağlayıcısının yuxarıdakı mənaları ifadə edən fellərdən (görmək, hiss etmək, inanmaq, arzulamaq, xahiş etmək və s.) sonra işlənərək tamamlıq budaq cümlələrini baş cümləyə bağladığını qeyd etmişdir. Müəllif «Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr» adlı əsərində yazır: «Müxtəlif mənbələrdən toplanmış tabeli mürəkkəb cümlələri araşdırdıqda belə qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycan dilindəki tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlələrin xəbərləri daha çox nitq felləri ilə, təfəkkür və görmə-əşitmə prosesi ilə əlaqədar olan fellərlə ifadə olunur. Belə baş cümlələrdə ismi xəbərlər və başqa fellərlə ifadə olunan xəbərlər az işlədilir».

Adı çəkilən alimlərin fikrincə, ingilis dilində *that* bağlayıcısının *sure, certain, sorry, glad, pleased, anxious, desired* sifətlərindən sonra, Azərbaycan dilində isə *ki* bağlayıcısını *əmin, şad, arxayın, razı, günahkar, ümidvar* sifətlərindən sonra işlətməklə tamamlıq budaq cümlələrinin baş cümləyə bağlandığını müşahidə etmək olar.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində elə tabelilik bağlayıcıları vardır ki, onlar omonimlik, başqa sözlə, variativlik xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, eyni

tabelilik bağlayıcısından müxtəlif budaq cümlələri baş cümləyə bağlanan üçün istifadə olunur. Müasir ingilis dilində *that* bağlayıcısı mübtəda, predikativ, tamamlıq, məqsəd və nəticə budaq cümlələrini, *if* bağlayıcısı mübtəda. Tamamlıq, predikativ, şərt budaq cümlələrini, *as* bağlayıcısı predikativ, səbəb, zaman, tərz-hərəkət, müqayisə budaq cümlələrinin, *since* bağlayıcısı səbəb və zaman budaq cümlələrini, *because* bağlayıcısı predikativ və məqsəd budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayır. Azərbaycan dimlində isə ki bağlayıcısı demək olar ki, bütün budaq cümlələri, *indi ki*, *madam ki*, bağlayıcıları səbəb, şərt və güzəşt budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayır. Bunlardan əlavə, ki bağlayıcısı zaman budaq cümləsinin əmələ gəlməsində də fəal iştirak edir və budaq cümlələrinin müxtəlif tiplərini yaradır. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq rol. Ə. Abdullayev bu tip cümlələrdə ki bağlayıcısının qısa təsvirini vermişdir. Alimin fikrincə, «baş cümlədən qabaq gələn zaman budaq cümləsinin digər bir tipi yenə də ki bağlayıcısı vasitəsilə əmələ gəlir. Lakin bu tipin əvvəlkindən fərqi ondadır ki, orada ki bağlayıcısı baş cümlə ilə budaq cümlə arasında yerləşirdi. İkinci tip zaman budaq cümlələrində isə ki bağlayıcısı budaq cümlənin daxilində yerləşir. Zaman budaq cümləsinin bu tipi məncə səbəb (yaxud əsas) və nəticə bildirir». Həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dilimizdə bu tip cümlələr geniş şəkildə işlənir.

Müxtəlif sistemli dillərdə variativliyin özünəməxsus qrammatik komponentlərini səciyyələndirərkən baş və budaq cümlələrini struktur tiplərini də aydınlaşdırmağı məqsəduyğun sayırıq. Baş cümlə komponentinin müxtəlif mövqələrdə işlənməsinə baxmayaraq, o, yalnız formal cəhətdən həmin funksiyanı yerinə yetirir. Başqa sözlə, zahirən baş cümlə komponentinə oxşayan, ancaq mürəkkəb sintaktik vahidin müxtəlif mövqələrdə (əvvəldə, ortada, sonda) işlənən hissələr ara cümləyə meyl edir. İngilis dimlinə məxsus baş və budaq cümlə komponentlərinin həm yerinə, həm də işlənməsinə görə araşdırılmış mürəkkəb sintaktik vahidlərin nətidələrindən aydın olur ki, həm bağlayıcılı, həm də bağlayıcısız tamamlıq budaq cümlələri eynidir. Digər struktur əlamət, budaq cümlə komponentinin baş cümlə komponentində işlədilən müəyyən söz qrupundan asılılıq dərəcəsidir. Belə bir nüvəsöz tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb sintaktik vahidlərin baş cümlə komponentində işlədilən, şəxslı və şəxssiz formalarda olan təsirli fellərdir. Şəxslı və şəxssiz formalarda olan təsirli fellər sindetik və asindetik tammalıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin təşəkkül tapmasında iştirak edərək, onun struktur növlərindən biri kimi çıxış edir. Sintaktik əlaqə vasitəsi kimi, tamamlıq budaq cümlə komponentli mürəkkəb sintaktik vahidlərin hissələri arasında əvəzliliklərin işlədilməsi və vacib şərtləndəndir. Həmin əlaqə vasitəsi kimi anafirik əvəzliliklər həm sindetik, həm də asindetik tamamlıq budaq cümlə komponentli tabeli mürəkkəb cümlələrə eyni dərəcədə xasdır. Araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, ingilis dilində daxili struktur-semantik əlaqə – baş cümlə komponentinin işlənmə mövqeyi, baş cümlə komponentində izahedici sözün olması, fəlin zaman formalarının işlədilməsi, anafirik əvəzliliklərin işlədilməsi, heç də komponentlər arasında *that* bağlayıcısını olub-olmaması ilə əlaqədar deyildir. *That* bağlayıcısının rolu budaq cümlə komponentinin baş cümlə komponentinə tabe olduğunu bir daha sübuta yetirir. Bəzən *that* bağlayıcısı baş və budaq cümlə komponentləri arasında sərhəd signalı rolunu oynayır. O, nə baş cümlə komponentinə, nə də budaq cümlə komponentinə aiddir. Hər bir nitq icimasında müxtəlif fərqlərin olması faktı hamıya məlumdur. Bir insanın bildiyi çox sayda söz onun qonşusuna

məlum olmaya bilər. Bu zaman leksik variativliyin bir neçə növü diqqəti cəlb edir. Xüsusi leksik variantivlərin, regional və sosial dialektlərin olmasına rəğmən, dialektal fərqlər səthi olaraq qalır. Bu fərqlər ola bilsin ki, gələcəkdə dəri çərçivəyə düşsün. Bu baxımdan mürəkkəb cümlələrin əmələ gəlməsində intonasiya, bağlayıcı sözlər, bağlayıcılar, komponentlərin mənə və qrammatik uyğunluğu və sair amillər önəm daşıyır. Variativlik xüsusiyyətinə malik olan bağlayıcıların qazandığı sintaktik vəzifə özünəməxsus əlamətləri ilə seçilir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Əbdullayev: «Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr». Bakı, 1974.
2. Ə.Əbdullayev: «Azərbaycan dili məsələləri». Bakı, 1992.
3. M.Əsəyinzadə «Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya». III hissə, Bakı, 2007.
4. D.Yunusov: «Müxtəlif sistemli dillərdə mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyi», Bakı, 2005.

III.Магеррамова
Г.Аллахвердиева

Вариантность в разнотемных языках Резюме

Вариативность в языке и сравнительный анализ языковых единиц предложенная вашему вниманию статья посвящена проблеме вариативности в современном азербайджанском и английском языках. В статье дается обзор исследования вариативности на различных языковых уровнях в разнотемных языках. В статье также анализируется вариант.

Q.Allakhverdiyeva
SH.Maharramova

Ность в языке и варианты единиц в разных языковой структуре Summary

Suggested to your attention article is devoted to the problem of variation in the modern Azerbaijani and English languages. In the article is given the review of the investigation of the variation on different language' s levels in the non-related languages. The article speaks about the words-order in contemporary

Literatural English its compare with Azerbaydjani also some kinds of simple and compound sentences of the English language.

Rəyçi: Yusif Süleymanov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MƏLEYKƏ ƏSƏDOVA
İRADƏ BƏDƏLOVA
AzTU
maleyka@mail.ru

**AZTU AZƏRBAYCANIN MƏTBUAT SƏHİFƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİ
MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN İŞLƏNMƏSİ**

Açar sözlər: dövlət dili, söz yaradıcılığı, neologizm, leksik element, yeni informasiya.

Ключевые слово: государственный язык, словообразование, неологизм, лексический элемент, новая информация.

Key words: official language, derivation neologism, lexical element, new information.

Leksik alınmalar müxtəlif dillərin inkişaf tarixində əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Alınmalar çoxşaxəli söz hadisəsi kimi həmişə dilçi alimlərin diqqətini özünə çəkmişdir. Sözlər başqa-başqa dillərdən müxtəlif səbəblərdən alınır. Belə alınma prosesi dilə keçmiş sözlərin dilin leksik sisteminin fərqli laylarında da yer almasına da təsir göstərir. Məsələn, tərkibində yunan və latın mənşəli ünsürlər olan alınma sözlər daha çox terminoloji laya daxil olur. Bu xüsusiyyət bütün dillərdə özünü göstərir. Məlumdur ki, sözlərin həm dilxarici, həm də dildaxili amillərlə səciyyələnir. Hər bir yeni anlayışı ifadə etmək üçün dilin daxili imkan və vasitələri kifayət etmir. Bu baxımdan, leksika dilin digər şöbələri ilə müqayisədə alınmaların təsirinə daha tez qalır, dəyişir. Müasir dövrdə yaranan yeni sözlər dünya dillərində sürətlə yayılır. Bu, bir tərəfdən, qloballaşma və inteqrasiya ilə bağlıdır, digər tərəfdən, elmi-texniki imkanlarının son dərəcə artması, asanlaşması ilə əlaqədardır.

Dünya dillərindəki hər bir yeni informasiya müasir kommunikasiya vasitələri ilə bir-birinə ötürülür. Yeni anlayışların adları, təbii ki, inkişaf etmiş ölkələrdə beynəlxalq dillərdə yaradılır. Informasiya alan dildə yeni anlayışların ifadəsi üçün söz və terminlərin kifayət etməməsi ilə yanaşı, yeni ad və terminlərin unifikasiyasına meyillilik alınma sözlərin üstünlük verilməsinə səbəb olur. Beləliklə, başqa dildən söz və terminlər ya hazır şəkildə alınır, ya da onlarda müəyyən dəyişikliklər edilməklə işlədilir. Elm və texnikanın inkişafı, həmçinin Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası Avropa dillərindən külli miqdarda sözlərin dilimizə keçməsinə zəmn yaratmışdır. Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə o zaman söz keçir ki, bu dildə həmin sözün ifadə etdiyi məfhumu bildirən başqa söz olmur və ya onun tam ekvivalent variantını dildə ifadə etmək çətin olur. Məsələn, telefon, mobil telefon, çarter, konqres, memorandum, panoram, kompüter, biznes, mikser, bill, sistern, aysberq, kross, printer, ofset, menecer, **marketing, lider, spiker, monitor, lobbi, boykot, piket** və s. kimi sözlərin dilimizdə qarşılığı, demək olar ki, yoxdur.

Son dövrdə alınmaların çoxu müasir həyatın öncül sahələrinə aid anlayışları adlandıran sözlərdir. Yeni alınmaların böyük bir hissəsi ingilis mənşəli sözlərdir. Bu sözlər dilimizdə yayılma dərəcəsinə və işlənmə tezliyinə görə fərqlənir. Bir qism sözlər çox, digər qism sözlər isə az işləkliliklə səciyyələnir. Elə alınmalar da vardır ki, hazırda Azərbaycan dilində böyük işləklilik qazanmış, hamının istifadə etdiyi

ümumişlək sözlər qrupunda yer almışdır. Bu cür alınmalar dil daşıyıcıları tərəfindən asın başa düşülür. Məsələn, **menecer, konveyr, konteyner, dispetçer, vağzal, komfort, futbol, boks, xokkey, bifşteks, lider, lift, kloun, doker, detektiv, caz, qol, dopinq, kabel, layner, autsayder, blok, avral, ballast, banknot, boykot, bulfanq, bufer, büdcə, nokaut, nokdaun, centlmen, dollar, klub, mitinq, miçman, tennis, kovboy, avtokar, alleqator, barmen, buklet, kompüter, şou, market** və s. belə alınmalardandır. Azərbaycanda eləcə də başqa dövlətlərdə baş verən hadisələr, ölkə həyatının bütün sahələrində gedən işlər, ilk növbədə informasiya vasitələrində işıqlandırılır. Kütləvi informasiya vasitələri vizua (dövri mətbuat), audial (radio), və audiovizual (televiziya və sənədli kino) olmaqla üç yerə bölünür. Kütləvi informasiya vasitələrinin əsas funksiyası informasiyanın ötürülməsi, onun əhalinin geniş kütlələrinə çatdırılmasıdır. Mətbuatda informasiya yazılı dildə ifadəsini tapır. İnformasiyanın qeyd edilməsi üçün onunla bağlı bütün anlayışların adları olmalıdır. Bu və ya digər anlayışın adının dildə olmaması həmin adı bildirən sözün başqa dildən alınmasını tələb edir. Beləliklə, dilə alınma sözlər gəirilir. Yeni alınma sözün dildə yaşama hüququ qazanması ilə zaman tələb edir. Bir sıra hallarda alınma söz dilin daxili quruluşuna, onun leksik, qrammatik, fonetetik sisteminə yad olduğundan dildə qalmır. Lakin bu və ya digər mətbuat orqanında işləyənlərdən asılı olaraq alınma sözlərin ardıcıl və izafə işlədilməsi hadisəsi də baş verir. Jurnalistə, məqalə müəllifinə hər hansı sözü işlənməməklə bağlı qadağa qoymaq olmur. Nəticədə, mətbuatda işlədilən yeni alınmalar həm mövcud dövr üçün zəruri, həm də dilə lazımsız yerə gətirilən yad sözləri əhatə edir. Alınmaların az olmayan bir qismi isə sahə terminologiyalarının payına düşür və bu terminlər elmi-texniki tərəqqi, müasir dövrlə bağlı yeni anlayışların adları kimi dilə keçir. Avropa mənşəli alınmaların mətbuatda və Azərbaycan dilində sayı artdıqca bu alınmaların müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilməsinə ehtiyac da artır. Bu baxımdan, bir sıra alınmaları araşdıraq. “*Brifinq*” publistikada ictimai-siyasi termin kimi işlənir. Əvvəllər də dilimizdə istifadə olunmuş bu söz son dövrlərdə mətbuatda çox işlənir və tədricən ümumişlək söz səciyyəsi almaqdadır. “**Brifinq**” sözü elmi ədəbiyyatda amerkanizm (**briefinq**) kimi qiymətləndirilir. İngilis dilinin **to brief** felindən yaranmış, ingilis dilinə fransız dilindən (**brif**) keçmişdir. İlk dövrlərdə həmin leksik vahid ingilis dilinə “kral məktubu” mənasında işlənməmişdir. **Brief** isminin əsas mənası “qısa, yığcam” deməkdir. **Brifinq** sözü Azərbaycan dilində dövlət nümayəndələrinin jurnalistlərlə keçirdikləri qısa görüşün adını bildirir. Bu söz daha çox siyasi terminlərə yaxınlaşır. İ. Aydınovun izahına görə, **brifinq** – xarici siyasət idarəsinin, beynəlxalq təşkilatların rəsmi nümayəndələrinin mətbuat vasitələri ilə qısamüddətli görüşüdür. “Xarici işlər nazirlərinin bir saatlıq təkbətək söhbətindən sonra jurnalistlər üçün **brifinq** keçirildi. **Brifinqdə** jurnalistlərlə görüşdə müzakirə edilmiş məsələlər barədə qısa məlumat verildi”.

Konqres sözünün mənası iclas olan **kongressus** latın mənşəli sözündən alınmadır. Müasir dövrdə yüksək səviyyəli, beynəlxalq miqyaslı toplantılar konqres adlanır. Bir sıra ölkələrdə qanunverici orqan konqres sözü ilə ifadə olunur. Sözün bu yeni mənası ingilis dili zəminində yaranmışdır. **Konqresmen konqres üzvü**. Bu söz ingilis dilində yaranmışdır. Latın mənşəli **songressus** sözü ilə **man** “kişi, adam, şəxs” sözünün birləşməsidir. “ABŞ konqresində soyqırım məsələsinin təkrar gündəmə çıxarılması gözlənilir. Bu dəfə konqresmenlərin soyqırımı tanıma ehtimalı əvvəlkindən çoxdur”. Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələləri üçün dildə mü-

əyyən tematik qrupların aktuallaşması səciyyəvidir. Son dövrdə hesablama texnikasının, müasir informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə bağlı dilimiz keçmiş alınma sözlərin sayı xeyli artmış və bu sözlərin leksikası, kompüter slenqləri ilə bağlı araşdırmaların aparılmasının aktuallığını dönö-dönə qeyd edirlər.

Kompüter sözü ingilis dilindəki “hesablama” mənalı **compute** felindəndir. Oksford lüğətinə görə **compute** feli ingilis dilində 1961-ci ildən işlədilir. Həmin lüğətdə **computer** sözünün aşağıdakı mənalari verilmişdir: 1) sayan, 2) rəsədxanada hesablama aparən və s. Oksford lüğətində **computer** leksik vahidinin “elektron-hesablama maşını” mənasına rast gəlmirik. Bu mənaya sonrakı lüğətlərdə təsadüf olunur. Bu lüğətdə “computer” sözünün isim kimi iki mənası verilmişdir. 1) hesablayan insan, yaxud əşya; 2) ali riyaziyyatın mürəkkəb əməliyyatlarını yüksək sürətlə yerinə yetirməyə qadir olan mexaniki, yaxud elektron aparat. İşlənmə tezliyinə görə də bu söz rus və Azərbaycan dilinə aid əvvəlki lüğətlərdə qeydə alınmır. Bu da hesablama texnikasının bu vasitəsinin ötən əsrin 80-ci illərdə dilimizə keçməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycanda 1993-cü ildə çapdan çıxmış informatika lüğətində **komputer** sözü də yerini almışdır. Söz “elektron hesablama maşını” mənasında izah edilir. Komputer Azərbaycan və ingilis dillərində eyni anlayışı - əsasən mürəkkəb hesablamaları aparmaq üçün istifadə olunan elektron qurğusunu ifadə edir. Azərbaycan dilində əvvəllər bu anlayışı bildirmək üçün **elektron-hesablama maşını** (EHM) sözbirləşməsi – termindən istifadə edilirdi. Bir müddət hər iki termin sinonim kimi çıxış etmiş, son dövrlərdə isə “**komputer**” termini “**elektron-hesablama maşını**” söz birləşməsi – termininin, demək olar ki, tamamilə dildən sıxışdırılmışdır. “**Kompüterdə aludə olanların axır zamanlar sayı xeyli artıb. Uşaqlar vaxtlarının çoxunu kompüter qarşısında keçirirlər**”. (“*Təhqiqat*” 18 mart 2010). **Yard** “ **yard**” 91,44sm-ə bərabər uzunluq vahididir. Bir yard 3 futdur. **Yard** sözünün ingilis dilindəki mənalari arasında **rey** onun ölçü vahidi kimi işlənməsinə əsas verə bilən mənadır. Dənizçilikdə “**man the yards!**” **Rey**! – komandası vardır. **Rey** sözü holland dilindən alınmadır. Gəmidə dor ağacına eninə bərkidilmiş metal və ya ağac tiri bildirir. Düz yelkənlərin bərkidilməsi və siqnalın qaldırılması üçün nəzərdə tutulur. Çoxmənalı “**yard**” sözünün isim kimi ondan çox leksik mənası vardır. Azərbaycan dilində **Scotland Yard** birləşməsi işlənir. İngilis dilindən **Scotland Yard** birləşməsi də alınmışdır. London cinayət-axtarış polisi idarəsinin adını bildirir. İngilis ölçü sisteminin həcm bildirən vahidləri də dünya dillərinin bir çoxunda işləklik qazanmışdır. Müasir dövrdə ingilis ölçü sisteminə məxsus həcm vahidlərinin bir hissəsindən beynəlxalq miqyasda istifadə olunduğundan bu sözlərin əksəriyyəti internasional sözlər cərgəsinə daxil olmuşdur. **Barel** (barrel) – həcm vahidi. Bu vahid həm dənəvər maddələrin, həm də mayələrin ölçülməsində istifadə olunur. Dənəvər maddələr üçün bir ingilis bareli 163,651, ABŞ-da bir neft bareli 1591-dir. **Barrel** sözünün əsas mənası çəlləkdir. Maye və dənəvər maddələrin məhz belə tipi qablarda ölçülməsi məqsədəuyğun olduğundan ölçü vahidinin adı da bu sözdən götürülmüşdür. İngilis ölçü sistemində tətbiq olunan başqa bir həcm vahidi **qallon** sözü ilə adlandırılmışdır. Mayələr üçün 1qallon=4,4051 (ABŞ). İngilis qallonuna bəzən imperial gallon da deyilir.

Hazırda Azərbaycan neft ixrac edən ölkələrdən biri olduğundan neftlə bağlı dünyada gedən proseslər bilavasitə ölkə ilə bağlı olur. Dünya bazarında neft məzənnəsinin dəyişməsi ilə bağlı məlumatlar təkcə qəzetlərdə deyil, radio və televiziya

da, demək olar ki, hər gün səslənir. “*Neftin bir barelinin qiyməti yenə də aşağı düşmüşdür. Bu gün birjalarda “Azəri layt” adlanan Azərbaycan neftinin bir bareli 72 ABŞ dollarına satılmışdır*”. Çəki ölçüsü kimi ingilis dilində *funt* sözü geniş işlənir. Bu sözün “*pund*” və “*punt*” sözü geniş işlənir. İngilis dilində “**pound**” və “**pond**” formalarında yazılır. Latın dilində “**pondus**” – çəki daşı mənasında işlənmişdir. Alman dilində eyni mənanı verir və “*pfund*” şəklində yazılır. Alman dilindən ingilis dilinə keçmişdir. Müasir ingilis dilində (**ph**) qrafem birləşməsi (**f**) səsini verir. İngilis ölçü sistemində ticarət funtu 0,4536 kq-a, aptek, pul funtu isə 0,3732 kq-a bərabərdir. Böyük Britaniyada pul vahidi funt sterlinqdir. İngilis funt sterlinqi dünyanın əsas döner valyutalarından biri olduğundan onun adı dünya dillərinin çoxuna, o cümlədən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Funt sterlinq söz birləşməsi şəklində olan termdir. Birləşmənin ikinci tərəfi sterlinq sözü qədim ingilis gümüş sikkəsinin adını ifadə edir. Azərbaycan dilindəki Avropa mənbəli alınmaların bir qismi dilin ümumişlək leksik fonduna daxil olmuş və bu dilin müvafiq lüğətlərində öz yerini tutmuşdur. Azərbaycan dilinin izahlı və Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğətindəki alınmaların müqayisəsi göstərir ki, iki lüğətə daxil edilmiş alınmaların ümumi sayı üst-üstə düşmür. Qeyd etmək lazımdır ki, “Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti” çapdan çıxanadək Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin iki cildi nəşr olunmuşdur. Ona görə də Avropa mənşəli sözlərin lüğətinin tərtibçiləri, yəqin ki, həmin nəşrlərdən istifadə etmişlər. Bununla belə, bəzi sözlər izahlı lüğətlərdə, digərləri isə alınmalar lüğətində qeydə alınmır. Bir sıra sözlərin mənşəyi iki lüğətdə fərqli şəkildə göstərilir. Qeyd olunan lüğətlərdəki alınmalar suverenlikdən əvvəlki dövrə aiddir. Sonrakı dövrdə dilimizə xeyli miqdarda yeni alınma daxil olmuşdur. Bəzi alınmaların semantikasında və işlənmə sahələrində dəyişmələr baş vermişdir. Buna aid bir nümunəni nəzərdən keçirək. **Bufer** (ing). Dəmiryol vaqonlarında, avtomobillərdə və s. yerlərdə toqquşa zamanı təkanın gücünü azaltmaq üçün yaylı qurğudur. Eyni zamanda bufer münaqişədə olan tərəfləri bir-birindən ayırma, təhlükəli rəqibdən qorunmaq, ondan aralanmaq üçün aralıq yer, məkan, vasitə anlamlarında da istifadə olunur. Bu mənalar izahlı lüğətdə verilmiş birinci mənadan sonra yaranmışdır. Bu da sözün sonralar semantik inkişaf keçməsindən xəbər verir.

İzahlı lüğətdə tərkibində “**bufer**” sözü olan terminoloji söz birləşməsi də verilmişdir: “**bufer dövlət** - ərazisi, bir-biri ilə rəqabət edən böyük dövlətlər arasında olan hərbi və siyasi cəhətdən zəif dövlət”. Müasir dövrdə hesablama texnologiyaları sahəsində də “bufer” sözü termin kimi işlənir. Kompüterlərdə fəal yaddaş qurğusu ilə yanaşı, bufer yaddaş da qurğusu da olur. Bu və ya digər məlumat buferdə yerləşdirilir və lazım gəldikdə həmin məlumat buferdən götürülür. R.C.Cəfərov 1990-cı ildəki tətqiqatında göstərir ki, Avropa mənbəli terminlərin Azərbaycan dilində çoxdur. Və Azərbaycan dili ilə Avropa dilləri arasında birbaşa dil əlaqələrinin olmadığından onlar vasitəçi rus dilinə keçdikdən sonra alınmışdır. Avropa mənşəli termin əvvəlcə rus dilində müəyyən model əsasında formalaşmış, rus modelinə uyğun şəkildə Azərbaycan dilinin müvafiq terminologiyasına keçmişdir. Əlbəttə ki, R.Cəfərovun sözlərində müəyyən qədər həqiqət vardır. Müasir dövrdə Avropa mənbəli terminlərin heç də hamısı rus dilinə məxsus modellər əsasında formalaşmır. Bu terminlərin birbaşa alınması prosesi gedir. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan dilində Avropa dillərindən alınma terminlər daha çox sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, elmi-texniki sahələrə, mədəniyyət və idmana aiddir. Qeyd olunduğu kimi, hər bir dövrdə baş

verən dəyişmələr, sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, elmi və mədəni sahələrdə yer alan hadisələr ilk növbədə mətbuat səhifələrində özünə yer alır. “Mətbuat dilində alınma terminlərin iki başlıca xüsusiyyəti – spesifikliyi və ümumişlək səciyyə daşması geniş müşahidə olunur. ...Mətbuat dili elm və texnikanın son nəəliyyətləri ilə əlaqədar yaranmış terminoloji xarakterli vahidləri tezliklə dar semantik sahədən çıxarıb ümumişlək anlayışlar sırasına daxil edir.” (11, 42-43).

Ədəbiyyat

- 1) Коробкова М. Немецкие заимствование в английском языке. Автореф. Дисс. ...канд. Филол. Наук. Москва, 1996.
- 2) Мамаедов Э. Арабские заимствование в современном азербайджанском терминологии: Автореф. Дисс. ...канд. Филол. Наук. Москва, 1990.
- 3) Егаровка К.Н. Типы лингвистических заимствование. АКД, 1971.

M.Asadova
I.Badalova

Peculiarities of use of European origin borrowed words in prees Summary

Questions of use of new European borrowed words and used ones in soviet period in press within last years are considered in the article. Explanation and semantic development of some borrowed words are analyzed. Questions of spreading of European borrowed words in various spheres, their division into lexical and semantic groups is studied.

M.Асадова
И.Бадалова

Особенности употребления заимствованных слов Европейского происхождения Резюме

В статье рассматривается вопрос употребления в прессе за последние годы новых, а также употребленных в советское время заимствованных Европейский слов. Анализируются толкование и лексическое развитие некоторых заимствованных слов. Рассматриваются вопросы распределения Европейских заимствованных слов по различным сферам и их деление на лексико-семантические группы.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
filologiya elmləri namizədi, dosent

LEYLA EMİNOVA
ŞƏFİQƏ ƏLİYEVƏ
AzTU
leyla.@imal.ru

ZOOMETAFORİZMLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: idiom, dil mənbəi, ekvivalent, analoq, tərcümə

Key words: idiom, source language, equivalent, analogue, translation

Ключевые слов идиома, исходный язык, эквивалент, аналог, перевод.

Zoometoforizmlərin insanin əsl xarakterinin, simasının müxtəlif cəhətlərinin üzə çıxarılmasına imkan verən məcazlaşmış, metaforikləşmiş zoonimlərdir. Belə sözlərin məcazi mənada işlənməsinin əsas meyarı həmin sözlərin mənalarının aid edilən canlıya uyğun gəlməsidir. Sözüün ifadə etdiyi məcazilik aid olduğu canlının ümumiləşdirilmiş konkret bir əlaməti əsasında formalaşır və dildə çox geniş istifadə olunur. Sözü məcazi mənənin verilməsi dil daşıyıcısının məxsus olduğu xalqın həyat tərzilə, onların yaşadığı şəraitlə, mühitlə və ilk növbədə həmin xalqın ümumiləşmiş davranış tərzilə və milli xüsusiyyətləri ilə sıx surətdə əlaqədardır.

Zoometoforizmlərin bütün dillərinin lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsi olub, onun söz ehtiyatının artımında böyük rol oynayır. Onlar lüğət tərkibinin xüsusi bir təbəqəsini təşkil edir və fikrin yığcam, dəqiq, obrazlı, emosional ifadəsi üçün, bu və ya digər üslubi məqamlarda mətni çalarlıq üçün lazım olan zəruri ehtiyacı təmin edir. Xalqın mədəni-millî dünya anlamı baxışları və dünyagörüşləri etnoqrafiyaların, tarixçilərin, psixoloqların, dilçilərin və digər elm sahəsi mütəxəssislərinin tədqiqat mərkəzində durur. Bu mənada xüsusilə dil sistemlərində ümumi və spesifik əlamətləri aşkar etməyə imkan verən müqayisəli şəkildə aparılan tədqiqat işləri xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Semasiologiyanın həsr olunmuş bütün tədqiqat işlərində metaforik vahidlərin yaranması, ardıcıl olaraq, dilin milli-mədəni spesifikasiyası ilə əlaqələndirilir. Xalqların və dillərin daha da yaxınlaşdığı, sıxlaşdığı, dillər arasında əlaqələrin, inteqrasiya prosesinin xeyli dərəcədə artdığı bir dövrdə cəmiyyətin sosial quruluşundan asılı olaraq dil vahidlərinin, söz və ifadələrin mənalarını dərinlən araşdırmaq zəruri və elmi baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

Zoometoforizmlərdə xalqın müdriklüyü, sevinci, kədəri, məhəbbəti, nifrəti, zəhmətkeşliyi, mübarizliyi, ədaləti, bir sözlə, bir çox mənfi və ya müsbət keyfiyyətləri əks olunur. Zoometoforizmlərdə yaxından və dərinlən tanışlıq və təhlil bizə ingilis və Azərbaycan dillərinin tarixində özünü göstərən spesifik xüsusiyyətləri, onlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri müqayisə yolu ilə ayırd etməyə imkan verir. Hər bir zoometoforizmin yaranma tarixi vardır; bəziləri isə çox qədim olub insanların, bəşəriyyətin lap ibtidai inkişaf dövrünə gedib çıxır. Hər bir müasir dilin lüğət tərkibinin ümumi zoonimik və eləcə də zoometaformik fondunda bu cür tarixi düşüncə tərzinin, dünyabaxışının nadir, qiymətli söz və ifadə nümunələri hifz olunub saxlanılır.

Belə bir qənaətə gəlmişik ki, coğrafi ərazicə yaxın olan dillərin əksəriyyətinin zoometaforiyası, əsasən uyğun gəlir. Bu yaxın ərazidə yaşayan heyvanların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müxtəlif etnoslara məlum olması ilə bağlıdır. Onların kökü, mənşəyi lap qədimlərə gedib çıxa bilər. Ola bilər ki, bir çox leksemlər əsas kökə dilə məxsus olaraq koqnat olsunlar; hətta öləri müqayisə və tutuşdurma göstərir ki, müasir Avropa dillərinin zoometaforizmlərin əksəriyyətinin mənşəyi ümumdür. Bu cəhət də diqqəti cəlb edir ki, əsas kök dilin semantik mikrosistemlərinin bəzi izləri müasir dövrümüzdə qədər zoometaforizmlərin polisemiyasında özünü qoruyub saxlayır. Bunlara ən qədim folklor nümunələrində, əfsanə və nağıllarda rast gəlmək olur. Məsələn: bir çox Hind-Avropa dillərində, o cümlədən german dillərində ayı (bear) sözü-qaba, köntöy, yöndəmsiz, kobud, qanmaz, sadələvh adam kimi məcazi mənalarla malikdir. Azərbaycan dilində: A yı qandı, kürd qanmadı, Köntöy ayı, səndə onun tayı, Həssaslıq hara, o hara, əsil ayıdır və s. ifadələrdə də “ayı” sözü həmin məcazi çaralarda işlənmişdir. Sadəcə beynəlxalq və regional təşkilatlarda rəsmi yazışma dili olmaqla deyil, eyni zamanda söz ehtiyatının zənginliyi və keçdiyi inkişaf yolu ilə də digər dillərdən bu və ya digər dərəcədə fərqlənən ingilis dili bədii ədəbiyyatda və məişət üslubunda istifadə olunan idiomların (sabit söz birləşmələri) bolluğu ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. Bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, həmin dildə geniş istifadə olunan idiomatik ifadələr tərkibində rəng, heyvan, qida, ev əşyaları və sair fərqli məfhumları ifadə edən sözlərin olması ilə səciyyələndirilə bilər.

Oksford dilçilik və fonetika lüğətinə görə idiomun tərfi belə verilir: “*idiom* (latın dilində “*idioma*” olub xüsusi mülkiyyət mənası verir) məcazi mənə verən söz birləşmələrinin ifadə edilməsidir. Burada məcazi mənə dedikdə sözün normal izahatından və hərfi mənasından fərqlənən ifadələrin təqdim edilməsi nəzərdə tutulur. İdiomlara müxtəlif dillərdə tez-tez rast gəlinir və təxmini hesablamalara görə ingilis dilində 25 000 idiomatik ifadə vardır”.

Bəzi dilçi alimlərə görə sabit söz birləşmələrinin mənası ifadənin tərkib hissələrini təşkil edən sözlərin bütünü kimi başa düşülməlidir. Başqa sözlə, hər bir sözü başa düşən şəxs ümumilikdə ifadənin tam mənaasını başa düşməlidir. (2).

Bununla belə vurğulamaq lazımdır ki, bu, heç də bütün idiomların tərcüməsi üçün qüvvədə deyil. Məsələn; “Fred kicked the bucket” cümləsində sözlərin hərfi mənaasına baxsaq “Fred vedrəni təpiklədi” kimi baş düşülür. Lakin, bu cümlənin ikinci mənası olaraq “Fred öldü” mənası da var. Yəni burda “kick the bucket” sərbəst yox, sabit söz birləşməsi olaraq istifadə olunub.

Eyni zamanda, yuxarıdakı fikirləri dəstəkləyən idiomatik ifadələrə də tez-tez rast gəlmək olar.

Məsələn; “He lays the cards on the table” cümləsinə fikir verək. Burada “kartları stolun üstünə qoymaq” ilə yanaşı “gizli olanları aşkara çıxartmaq” mənası da anlaşılır. Çünki kartlar əgər stolun üzərinə qoyularsa demək ki, artıq gizli bir şey qalmır.

Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, müasir ingilis dilində istifadə olunan sabit söz birləşmələrinin bəzilərinin tərkibində at, pişik, it, inək, qoyun, keçi, ördək, toyuq və sair kimi ev heyvanlarını ifadə edən sözlər istifadə olunur (fat car, sitting duck, mad as a hen, to be in the dog house və sair). Bu idiomların etimologiyasına və Azərbaycan dilinə tərcümə edilmə yollarına və eyni zamanda hər iki dildə ifadələrin yaranma vəziyyətinin müqayisə edilməsinə fikir vermək olar.

Ümumiyyətlə ingilis dilində olan atalar sözləri, zərb məsələlər və idiomların Azərbaycan dilinə tərcümə olunması üçün bir neçə metoddan istifadə edilir ki, onlar arasında ən çox istifadə olunanların aşağıdakı kimi sinifləndirmək olar:

1. Ekvivalent tərcümə: həm mənə, həm obraz, həm də leksik tərkib etibarilə hər iki dildə demək olar ki, eyniyyət təşkil edən ifadələr. Belə ifadələrin sintaktik quruluşu isə çox vaxt bir-birinə uyğun gəlmir ki, bu da ingilis və Azərbaycan dillərinin qramatik quruluşları arasında fərqli xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Məsələn; All that glitters is not gold=hər parıldayan qızıl deyildir.

2. Anoloji (anoloq) tərcümə: mənaca uyğun, lakin obraz və leksik tərkib etibarilə bir-birindən qismən, yaxud tamamilə fərqli olan idiomlar.

Məsələn; every man thinks his own geese swans =heç kim öz ayranına tuş deməz.

3. Kalka və bir baş tərcümə üsulu: Azərbaycan dilində anoloq və ekvivalent qarşılığı olmayan ifadələr bu üsulla tərcümə olunur.

Məsələn; never refuse a good offer-yaxşı məsləhətdən heç vaxt imtina etmə (3;6)

Yuxarıda sadalandığımız və ən çox istifadə olunan metodlardan əlavə izah edici və antonim tərcümə metodlarından da yararlanır ki, birincidə məxəz dildə verilən ifadənin izah edilməsi, ikincidə isə antoniminin verilməsi ilə hədəf dildə qarşılığı verilir.

Sadaladığımız və qısa da olsa izahı verdiyimiz metodları da nəzərə almaqla aşağıda göstərdiyim və tərkibində ev heyvan adlarının ifadə edildiyi sözlərin olduğu idiomların tərcüməsinə fikir verərək hər iki dildə işlənmə mexanizimlərinə nəzər salaq:

1. Fat cat – ingilis məişət və publisitik üslublarında geniş istifadə olunan bu ifadə ilk dəfə 1920-ci illərdə ABŞ-da siyasi partiyalara yardım edən varlı insanlar üçün istifadə edilib. Həmin insanların siyasi təbliğat kampanyalarını maliyyələşdirmək imkanı geniş idi (4). Bu söz dilimizdə “varlı insan” kimi tərcümə olunur və göründüyü kimi bu da izah edici metod ilə həyata keçirilir. Başqa sözlə bu ifadənin dilimizdə anoloq və ya ekvivalent qarşılığı olan ifadə yoxdur və bir ölkəyə məxsus olduğu üçün onun izahatına baxıb söz formasında qarşılığını veririk. Əlavə məlumat üçün də istifadə olunur.

Azərbaycan dilində varlı insanlar üçün “kök işik” ifadəsinin işlənməsi təcrübəsi yoxdur. Lakin varlı və kök insanlara “harınlamış”, “piylənmiş” kimi ifadələrin işlənməsi tez-tez rast gəlinən haldır. Bununla belə bəzi mətbu orqanlarda artıq bu ifadədən istifadə olunma hallarına rast gəlinir. Məsələn, www.faktxeber.com saytında 14.05.2011 tarixli bir xəberin başlığına diqqətimizi yönəldək: “Medvedev Duma üzvlərinə “kök pişi” dedi” (5).

Mətni oxuyarkən belə bir cümlə ilə qarşı-qarşıya gəlirik: “Artıq ölkədə sağlam siyasi rəqabət zəifləyib. Hazırda Duma siyasi partiya nümayəndələri tərəfindən idarə olunmalıdır, nəinki kök pişiklər tərəfindən” (5).

Zənnimcə bu cümlənin dilimizdə belə verilməsi oxucular auditoriyası üçün qaranlıq qalır və burada “kök pişik” ifadəsi ilə nəzərdə tutulan fikrin tam anlaşılmasına zəmin yaradılmır (çünki qəzet oxuyan hər kəs siyasi terminlərlə tanış olmaya bilər). Çünki, “kök pişik” “fat cat” idiomunun ekvivalenti kimi nəzərdə tutulursa, onda

məna və obraz etibarı ilə də eyni olmalıdır. Burada isə sadəcə leksik tərkib eynilik təşkil edir. Bu isə dil normasının pozulması kimi qiymətləndirilə bilər.

Başqa misal olaraq 01.05.2010-cu il tarixində [www. milli.az](http://www.milli.az) saytında təqdim edilən xəbərə fikir verək “the New York Times” bildirir ki, ölkənin iri banklarının rəhbərlərini maliyyə terrorizmində suçlayan aksiya iştirakçılarının əllərində “Uoll-stritdəki “piyli pişik”lər daha da şişir!”, “Uoll-Strit iqtisadiyyatımızı şişirdib!” və “Böyük bankların məsuliyyəti artırılmalıdır!” plakartları tutublar (6).

Burada kök əvəzinə piyli sözü ifadə edilir, amma yenə düşünmək olar ki, bu sözün orijinal mətnində işlənmə yerini bilməyən oxucu məsələdən tam agah olmaya bilər. Ona görə də mətbu orqanlarda xarici qəzəzlərə istinad verilən xəbərlərdə “fat cat” idiomu bir başa “kök pişik” kimi deyil, “varlı siyasətçilər”, “xalqın pulunu mənimsəyən şəxslər kimi” verilsə daha məqsədəuyğun olar. Eyni zamanda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına dilçilik İnstitutunun hazırladığı 4 cildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də “kök” sözünün izahında belə bir ifadəyə rast gəlmədik.

2. Let the cat out of bag-<http://idioms.thefreedictionary.com> saytı bunun izahını belə verir: hər hansı bir həyəcanlı xəbərin agah edilməsi aşkar edilməsi (bəzən istənmədən də baş verə bilər). İfadənin hərfi tərcüməsini şərh etsək “torbada olan pişiyin çıxarılması” kimi ifadə alınar. Azərbaycanda bizim gündəlik danışdıqlarımızda və ədəbi əsərlərdə hər hansı bir şəxsin sevincli, həyəcanlı olması vəziyyətlərində “deyəsən, torbada pişik var” ifadəsini tez-tez rast gəlinir. Göründüyü kimi hər iki dildə olan və “pişik” sözünün köməyi ilə yaranan ifadələr demək olar ki, eyni mahiyyət daşıyır sadəcə antonim tərcümə vasitəsi ilə məsələyə işıq tutulur.

3. Dog-tired, like a fish out of water, wouldn't hurt a fly, could eat a cow və sair idiomlar dilimizə ekvivalentləri ilə tərcümə olunur-müvafiq olaraq “it kimi yorulmaq” “sudan çıxmış balıq kimi”, “milçəyi belə öldürməz”, “acından lap inək də yeyərdi”. Göründüyü kimi bu idiomlar hər iki ölkədə eyni vəziyyətlərdə və eyni obraz və məna yükü daşıyaraq eyni leksik tərkiblərdən istifadə olunmaqla istifadə olunur.

4. Hold your horses, separate the sheep from the goats və buna bənzər idiomlar dilimizə anoloq yolla tərcümə edilir. Məsələn, ingilislərdə hərfi mənası “atını saxla” olan birinci yazdığımız sabit söz birləşməsi Azərbaycan dilində “ayaq saxla”, “dayan” kimi çevrilir. Bu ifadə 19-cu əsrdə ABŞ-da istifadə olunmağa başlayıb və idiomun əmələ gəlməsi kimi müxtəlif səbəblər göstərilir (Çində barıtın partlaması ilə döyüşçülərin atlarının yüyənini çəkərək dayanmaları və sair) (7).

İkinci yazdığımız ifadə isə yenə eyni üsulla-analoq-tərcümə olunur və “pisi yaxşıdan ayırmaq”, “ağı qaradan seçmək” kimi ədəbiyyatımızda istifadə olunur.

Yuxarıda az olsa ev heyvan adları ilə yaranan idiomların qısa şərhini bizə bunu deməyə imkan verir ki, bu ifadələrin hamısını eyni üsulla tərcümə etmək mümkün deyil və bu üsulların səhv tətbiqi müəyyən anlaşılmazlıqlara gətirib çıxara bilər. Ona görə də məxəz dildəki mətnlərdə belə hallara rast gəldikdə, ifadələrin original mətnində işlənmə yerini baxaraq Azərbaycan dilində onun uyğunlaşdırılmış qarşılığını tapmaq lazımdır. Əgər belə bir ifadə və ya söz yoxdursa, bu məqamda izah edici üsuldən yararlanaraq tərcümə edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Crystal, A dictionary of linguistics and phonetics, 4th edition. Oxford, UK: Balckwell Publishers. 2008
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Idiom>.
3. Tofiq Abasquliyev. İngilis atalar sözləri və onların Azərbaycanca, rusca qarşılıqları. Elm nəşriyyatı. 1981
4. <http://www.seslisozluk.net/>
5. <http://faktxeber.com/medvedev-duma>
6. <http://www.milli.az/news/world>
7. http://en.wikipedia.org/wiki/Hold_your_horses

L. Eminova
Ş. Əliyeva

Translation of some English idioms that have words relating to
domestic animals into Azerbaijani and their analyses
Summary

In both English and azerbaijani languages the use of idioms are frequently observed. Because they are widely used in the English language, in press materials and literary works readers encounter with them. In these cases, it is important to comprehend them and some methods must be employed to translate these idioms.

Otherwise some misunderstandings will occur and language norms will be violated. In the article analyses of some idioms have been presented.

Ш. Алиева
Э. Лейла

Перевод и анализ некоторых английских идиомов, включающих названия
домашних животных
Резюме

Как на английском, так и в азербайджанском языке часто встречаются случаи использования постоянных словосочетаний. Широкое распространение таких словосочетаний, в частности на английском языке, приводит к их частому появлению перед читателями в прессах (редакциях) и в литературных произведениях. В этом случае, в их понимании для перевода на азербайджанский язык должны быть использованы различные методы.

В противном случае произойдут определенные недоразумения и это приведет к нарушению норм языка.

В статье уделено место анализу некоторых идиомов.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
filologiya elmləri namizədi, dosent

İLƏHƏ QULİYEVƏ
XALİDƏ ZAMANOVA
AzTU
ilahə.imail@ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ANTROPONİMİK SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏSİ

Açar sözləri: antroponimlər, semantik vahidlər, universal sistemlər, totemlər

Key words: antroponims, semantic units, universal systems, totems

Ключевые слова: антропонимы, семантические единицы, универсальные системы, тотемы

Bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən tarixi inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq ingilis və Azərbaycan xalqlarının antroponimik sistemlərdə semantik baxımdan oxşar yaxud eyni adlara rast gəlmək mümkündür. Bu oxşarlıqlar hər iki xalq üçün ümumi olan bəzi qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Fərqli mədəniyyətlərə malik olan xalqlar arasında oxşar və ya eyni semantik əsaslara söykənən antroponimik vahidlərin meydana gəlməsi bir sıra tarixi hadisələrlə izah olunur.

Fikrimizcə ingilis və Azərbaycan antroponimiyasında fonetik cəhətdən oxşar olması ya onların eyni dil ailəsini təmsil edən xalqların dillərindən yayılması ilə ya da təsadüfən fonetik paralel yaratması ilə bağlıdır.

Adlar haqqında Pulqramın və Con Stüart tətqiqatları daha qiymətli sayılır. Mill qeyd edir ki, xüsusi adlar şəxsə ancaq adlandırmaq və çağırmaq üçün verilir. Lakin şəxsi fərdi səciyyələndirilmir. Şəxs adlarının əsas əlaməti ondan ibarətdir ki onlar əslində heç bir məna vermir. Valideynlər uşağa adı öz gələcək arzularına uyğun verirlər.

Adı verən valideyn ümid edir ki onun verdiyi ad gələcəkdə özünü doğruldacaq. Şəxs adının insana fərdilik gətirə biləcəyinə də inanmaq olar, lakin bu bir o qədər də əsaslı fakt hesab olunmur. Bununla yanaşı adın başqaları tərəfindən necə qəbul edilməsi şəxsiyyətin özünəhörmətinə təsir göstərir.

Qədim dövrlərdən müşahidə edilən adın mistikləşdirilməsi böyük bir tarixi dövr ərzində xalqların advermə adət və ənənələrində mühüm rol oynamışdır. Təkcə ləqəbləri deyil hətta yeni doğulan uşağa birinci adı seçərkən də valideynlər onun öz adını doğruldacağını düşünür və buna görə də öz arzularına müvafiq ad verirlər. Elm bunu inkar etsə də uşağın böyüyərək ona verilmiş adı doğrultduğu haqqında bir sıra faktlar məlumdur. Məsələn almanlarda Herr Gross cənab Böyük Nəhəng adlı şəxsin özündən müştəbehlik mərazinə tutulduğu, Her Klemer cənab Kiçik adlı şəxsin natamamlıq kompleksinə mübtəla olduğu qeydə alınmışdır. Dünyanın bütün antroponimik sistemləri universaldır, eləcə də ingilis və Azərbaycan xalqlarının adseçmə ənənəsi bir-birinə uyğun gəlir, həm ingilislərdə həm də azərbaycanlılarda insanın xarici gözəlliyini əks etdirən sözlər antroponimləşdirilir.

Həm ingilis həm də Azərbaycan vətəndaşı ad seçimində ülviliyə, xoşbəxtliyə, gözəlliyə, yüksəkliyə can atır, ən bəşəri hisslərini əks etdirir. Bununla yanaşı hər iki xalqın adlar sistemində tarixən formalaşmış və hazırda sıradan çıxmış ad yaradıcı-

lığının qalıqlarına rast gəlirik. İngilis dilində bəzi adlar insanın xarici fiziki nöqsanını əks etdirir. Məsələn məşhur Campbell adı qael mənşəli olub əyriağız mənasını verir. Cameron adı qael dilində əyriburun deməkdir. Cecil adı kor sözündən götürülmüşdür. Bu cür adlar ənənə əsasında bu gün də işlənilməkdədir.

Müərrəd təfəkkürün hələ formalaşmadığı qədim dövrlərdə insanlar özlərini təbiətin bir parçası kimi təsəvvür edir, ad seçərkən ətraf mühitdəki əşyaların adından istifadə edir, yalnız müəyyən müddətdən sonra uşaq böyüyüb ərsəyə gəldikdə göstərdiyi şücaətə, özünü tanıtdığı hansısa bir hərəkətə görə ikinci bir adla adlandırılırdı. Bu cür ibtidai advermənin izlərinə günümüzdə də rast gəlmək mümkündür.

Ş.Sədiyev yazır ki, xalqımızın tarixində övlada ad verilməsinə nikbin münasibət bəslənilmişdir. O zamanlar bu hadisə şadlıqla, təntənə ilə qeyd olunardı. Həmin vaxtlarda ad məsələsini valideynlər deyil ancaq advermə peşəsinə görə xalq arasında tanınmış hörmətli şəxslər həll edərtilər. Onlar da xoşagələn bir ad seçib uşağa həmin adın verilməsini məsləhət görürdilər.

Qədim azərbaycanlılar zərdüştinə və ayinlərinə sitayiş edir, göyə, günəşə, aya, oda, suya, torpağa, dəmirə, daşa, ruhlara və ətraf aləmdəki canlılara pərəstis edirdilər.

1. Totemlərə sitayişlə əlaqədar olan şəxs adları- Laçın, Tərən, Aslan, Qaplan və s.

2. Göyə, Tanrıya etiqatla əlaqədar olan şəxs adları- Göyxan, Tanrı və s.

3. Qədim azərbaycanlılar ətrafda xarab olmayan əbədi hesab etdikləri təbiət materiallarına tapınıb və bunlardan şəxs adları düzəldirdilər- Aydəmir, Altın, Polad və s.

Müasir ingilis antroponimiyasında işlədilən qədim german və ya roman-german mənşəli Ada-alicənab, Eric-şərəfli hakim, bşçı, Elva-pəriyəbənzər kimi bir sıra adlar xristianlıqdan qabaqki dövrün məhsulu sayıla bilər. Eyni zamanda burada vaxtilə Britaniya adasında məskunlaşmış tayfaların soragını verən bir çox şəxs adları ingilisləşdirilmiş şəkildə işlənilməkdədir.

Xristian dinini qəbul etdikdən sonra ingilislər arasında da yeni advermə mədəniyyəti meydana gəlmiş və burada xristian kilsəsinin böyük rolu olmuşdur. Orta əsrlərdə və yeni tarixdə kilsə nəinki yeni doğulan uşağa ad vermək ayinini də icra edir, hətta yeni ingilis antroponimik modellərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu.

Məlum olduğu kimi ingilis dilində bizim adət etdiyimiz şəxs adı ifadəsinin vahid terminoloji qarşılığı yoxdur. Həmin anlayışı ifadə etmək üçün ingilis baptismal name, christian name, first name, given name və s. kimi söz birləşmələrindən istifadə edirlər. Eləcə də forename və latın mənşəli prename sinonimləri familiyadan qabaq gələn ad mənasında işlədilir. Məşhur ingilis və amerikan yazıçılarının tam adlarına diqqət yetirək:

William Makepeace Thackeray

Charles John Huffam Dickens

Qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanlarda olduğu kimi müasir ingilislərin əcdadları arasında da dini mədəniyyətin təsiri altında seçilən şəxs adları hazır şəkildə götürülüb işlədilir və bu zaman ibtidai dövrlərdə adın mənasına və yaxşı səslənməsinə diqqət yetirilməsi prinsipinə əsasən bir o qədər də əhəmiyyət verilmir, bununla ingilislər də özlərinin dindənqabaqki adət və ənənələrindən tədricən uzaqlaşdırılır.

İctimai-siyasi tarixin sonrakı gedişində türklər arasında bu və ya digər dərəcədə dindən uzaqlaşma prosesi baş vermiş, bu da öz növbəsində onların advermə mədəniyyətinin yeni pilləyə keçməsinə, ad seçimində ruhanilərin rolunun sıxışdırılaraq aradan çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Halbu ki eyni zaman kəsiyində ingilislərdə bu proses müşahidə edilməmiş, burada kilsənin və din xadimlərinin rolu demək olar ki əksilməmişdir və orta əsrlərin dərinliyindən keçib gələn müvafiq ənənə bütövlükdə və ya bu ənənənin nəzərəcarpacaq dərəcədə böyük izləri bizim günlərimizdə də öz gücünü qoruyub, saxlamaqda davam edir.

Nitqin yaranması və tədricən inkişafı ilə əlaqədar olaraq xüsusi adların yaranması zərurəti meydana çıxmışdır. Xüsusi adlar xalqın tarixini, milli adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, həyat tərzini və s. izah edir, aydınlaşdırır.

Dilçiliyin ən böyük şöbələrindən biri olan onomologiya dilimizdə mövcud olan bütün xüsusi adların yaranmasını, inkişafını, dəyişməsinə, leksik və qrammatik quruluşunu, üslubi imkanlarını və s. öyrənir. Onomastika bütövlükdə xüsusi adları toplusudur. Xüsusi adlar ümumi adlardan yarandığı kimi, xüsusi adlardan da ümumi adlar yaranır. Bunlar “apelyativ” adlanır. Ümumi adlardan və ya apelyativlərdən xüsusi adlar əmələ gəlir. Məsələn, “qızılgül” sözü həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində eyni mənaya malikdir:

a) şəxs adları, soyadları, təxəllüs və ləqəblər

b) coğrafi adlar

c) səma cisimlərinə verilən adlar

ç) qəzet və jurnallara verilən adlar

d) heyvanlara verilən xüsusi adlar

Xüsusi ismləri ümumiləşdirərək belə adlandırmaq olar:

İnsan adları-antroponimlər, coğrafi adlar-toponimlər, tayfa və millət adları etnonimlər, çay, dəniz, göl adları-hidronimlər, heyvan adları-zoonimlər. Kosmik adlar-kosmonimlər, səcdəgah adları-teonimlər, əşyalara və müəssisələrə verilən adlar-ktermatonimlər.

Antroponomika onomastikanın ən geniş yayılmış sahələrindəndir. Antroponomika-yunan mənşəli olub-anthropos (insan.adam, şəxs) və onoma (ad) sözlərindən ibarətdir. Antroponomika insan adlarını öyrənən sahədir. Azərbaycan dilçiliyində bu termin insan adları (Xurman, Sevda, Elşad, Samir və s.), ingilis dilində isə “Personal names” (Tom, Elizabeht, Hamlet, Laura və s.) kimi ifadə olunur. Antroponimlər ünsiyyətlə bağlı meydana gəlmişdir. Qədim latınlar insanın adını özünə bərabər tutmuş “Homen nomen” demişlər. Ada belə bir münasibə elə bizim də bir sıra xalq ifadələrində təzahür edir: “İgid ölər, adı alar”, “Adın çıxmaqdan sa, canın çıxsa yaxşıdır”, və s. Ad həmişə san, nüfuz, reputasiya hesab olunmuşdur. Tanınmış adama “adlı-sanlı” , pis əməl edənə isə “heç adına-sanına yaraşmır” deyilməsi təsadüfi deyildir. Adlar ilk insan qrupları, ailə yaranandan meydana gəlmişdir. Tayfa, nəsil, yaxud ailə içində adamların sayı artdıqca onların fərqləndirmək, fərdiləşdirmək lazım gəlirdi. Adlar məhz bu zəruri tələbdən törənmişdir.

Tədqiqatçı alimlərimizdən A.Axundov, A. Qurbanov, M. Adilov, A.Əliyev, Ə.Cavadov və başqaları antroponomikaya aid məqalələr, elmi işlərlə çıxış etmişlər. Xarici dilçilərdən onomologiyanın tədqiqində C.S.Mill, X.Cozeff, B.Rassel, M.Breal, A.V.Nikonov, A.V.Superanskaya, S.Syorensen və başqalarının xidməti böyük olmuşdur.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri A. baxıxanov ilk dəfə olaraq “Gülüstanı – İrəm” əsərində antroponimlərin tədqiqinə geniş yer vermişdir. Əsərdə Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Seyid Həsən Şirvani, Əbülülə Gəncəvi, Məhsəti gəncəvi və başqa görkəmli şəxsiyyətlərin həm tərcümeyi – hallarını. Həm də adlarının izahını vermişdir. Həmçinin o, “Adlar və titullar haqqında” əsərini yazmış və bir çox titulların ləksik mənalərini vermişdir. Tarixi şəxsiyyətlər – hökmdarlar, şahlar. Fatehlər, yazıçılar, şairlər və s. xalq arasında öz ləqəbləri ilə tanınmışdır. M.F. Axundovun “Aldanmış kəvakib” povestində on yeddi obraz göstərilir. “Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlənin öz dostu İran şahzadəsi Cəlalüddövləyə yazdığı məktub” adlı fəlsəfi əsərində saysız-hesabsız onomastik vahidlər-antroponimlər, toponimlər, hidronimlər, ideonimlər və s. işlədilmişdir. Əsərdə 150-dən çox antroponim qeydə alınmışdır. Bütövlükdə antroponimlər əsərin ideyasına. Süjet xəttinə xidmət edir. Dilimizdə çoxlu ərəb və fars mənşəli adlar vardır. Bu adlar 7ci əsr və sonrakı dövrlərdə ərəblərin Azərbaycana istila etməsi ilə bağlıdır. M. F. Axundov yaşadığı dövr, yəni 19 cu əsr üçün həmin adlar xarakterikdir.

Tarixi abidələrimizdən olan “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanı Oğuz xalqının həyat və mübarizə tarixindən bəhs edir. Dastanda xeyli şəxs adları çəkilir. İ. Şıxıyevanın hesablamalarına görə dastanda 77 şəxs adı çəkilir. Bu adlardan biri də “din sərvəri Məhəmməd” peyğəmbərdir. Məhəmməd peyğəmbərin adı dastanın ayrı-ayrı boylarında təqdim olunmuşdur. Məsələn, “adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdilər”. “Görklü Məhəmməd” deyəndə “görkəmli, yaraşqlı Məhəmməd” nəzərdə tutulur. Dastanın əksər boyları “günahlarını adı görklü Məhəmməd Mustafaya bağışlasın” cümləsi ilə tamamlanır. Dastanda İslam dinin müqəddəs şəxslərdən Əli, Həsən, Osman, Hüseyn, Ayişə, Fatimə və başqalarının adı çəkilir. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında salur Qazan adı demək olar ki, bütün boylarda şəkildir. Digər qəhrəmanlardan bayandır xan, şölkü Məlik, Aruz Qoca, Banu Çiçək və başqalarının adları da çəkilir.

Mahmud Kaşğarlarının “Divani lüğət – it – türk” əsəri əvəzsiz tarixi xəzinələrdən biridir. B lüğətdə türk xalqlarının dili, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru, adətləri öz əksini tapmışdır. “Divan”da onomastika məsələləri xüsusi yer tutur. Mahmud Kaşğarlı əsərdə toponimik adları – qədim şəhər, göl, çay adlarını xəritəyə köçürmüşdür. Qaraxanlılar dövrünün toponimik sistemini ətraflı əks etdirmişdir. “Divan” da dünya xəritəsinin ərazi toponimləri əks etdirmişdir. Bu, ilk türk xəritəsi və orta əsrlərin ən dəqiq xəritələrindəndir. Xəritədə Azərbaycanın adı “ərzi – Azəradqan” kimi çəkilir. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və qonşu ölkələr göstərilir. “Divan”da həmçinin 110 şəxs adı çəkilir. Kişi adları çoxluq təşil edir: Atış, Burslan, Barman, Əfrasiyab və s. Qadın adlarından Altun, Tarım, Sürəyya və s. göstərilir. Mahmud Kaşğarlı dövründə türklər iki qola ayrılırdı: Şimali qrupu (qıpçaq) şəxs adları (Azak, İnal, Kay, Səlcuk və s.); Cənub qrupu şəxs adları (Çuğlan, Çağrı, Bəğ. Boğra kara xan, Yağan Təqin və s.) Lüğətdə 70% türk. 20% ərəb və 10% fars mənşəli şəxs adları işlədilmişdir.

M. Kaşğarlının “Divan”ında 180-ə qədər toponimdən istifadə olunmuşdur. Divanda türk mənşəli yer adlarından - Altun xan, Işık göl, Tərin dəniz, Suvar və s; ərəb və fars mənşəli yer adlarından – fərqa, Buxara, Sayram. Yemən və s; tayfa adlarından – Türk, Kumuk, Bulğar. Tankut və s; şəxs adlarından – Şu, Kəşmir,

Nişabur, Barsğan və s. adları bunlardır: Sitkün, Suğnak, Karnak, Karaçuk, Sepren (Sabran).

Ədəbiyyat

1. Abbasova A. Müxtəlif sistemli dillərdə antroponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. B., 2005.
2. Əliyeva H. Ümumi antroponimika problemləri. B., 1985.
3. Həsənov H.Ə. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti. B., 2002.
4. Qurbanova A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. B., 1988.
5. Sədiyev Ş. Adlar necə yaranmışdır. B., 1969.
6. Nuessel F. The study of Names. A Guide to the Principles and Topics. Greenwood Press Westport Connecticut London.
7. Ragussis M. Acts of Naming. The family plot in Fiction. New-York, 1986.
8. Rastorguyeva T. The history of English language. M., 1983.

Q.İlakha.
Z.Khalida

Antroponimic systems of english and azerbaijani.
Summary

The article deals with naming traditions of English and Azerbaijani nations. All the antroponimic systems in the world are universal, therefore, naming traditions of English and Azerbaijani nations coincide-both of them include words that resemble beauty, happiness and parents beliefs.

Г.Илаха
З.Халида

Антропонимия в английском и азербайджанском языках
Резюме

Статья посвящена традициям наименования в Английской и Азербайджанской нациях. Все антропонимные системы мира универсальны следовательно наименования в Английской и Азербайджанской нациях совпадают-обе включают в себя слова ассоциирующиеся с красотой счастьем и доверием родителей.

Rəyçi: Səbinə Alməmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RAMİL HACIYEV
Qafqaz Universiteti
ramil-haciyev@hotmail.com

MILITARY LANGUAGE PSYCHOLOGY

Açar sözlər: Psixolinqvistika, hərbiçinin dili, səbəbiyyət, müşahidəçilik, psixoloji reallıq.

Key words: Psycholinguistics, military language, causality, observability, psychological reality.

Ключевые слова: Психолингвистика, военный язык, причинность, наблюдаемости, психологическая реальность.

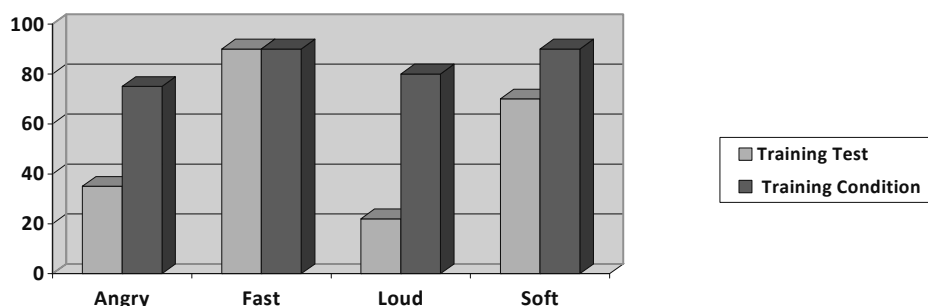
In this part of my thesis, I am investigating some linguistic features and their relationships with various psychological meanings to an association with international and resident military members. Research determines; what are the causes of diversified speech, why do servicemen use various speeches, and how language changes from psycholinguistic point of view. In addition, it is frequent information that servicemen come from all regions or for international army forces they come from almost all over the world, but it is also frequent information that servicemen use acronyms and jargon, so its psycholinguistic impact can be taken into account in the research papers, as well. Moreover, as you know human stays both in the center of language and psychology. Nevertheless, nowadays effects of psycholinguistics in modern military forces of first country are being reduced day by day because of highly improvement in technology which becomes so mentioned for its sound system orders. Modern speech technology is based on digital signal processing, probabilistic theory and search algorithms. These techniques make it possible to perform significant data reduction for coding and transmission of speech signals, speech synthesis and automatic recognition of speech, speaker or language(1). It lets the people in the army use less direct speech and increase technology in military environment. Besides, I am going to draw your attention to language used for command and its psychological point, language of communication and its psychological point, used language in control mechanism in military services and its psychological point and at last characters and physical appearance impact on language.

What does the word "command" reminds you. The word itself is not soft, pleasure or kind, furthermore, it reminds us some anxiety, short up, obey, officiality and etc. In this part of my academic research, "Yes Sir" psychology in Azerbaijan military services, speech codes, training test and real condition atmosphere and generally used language is going to be researched. First and foremost, "Yes Sir" psychology plays unbelievable role in Azerbaijan military service. If a soldier can respond respectfully "Yes Sir" on time to the commands given by commander despite the fact that you as a soldier do it exactly or not, you can get along well with almost all commanders. In addition, this kind of soldiers are known as alert soldiers by servicemen and become idol in the regiment and company. For psycholinguistic point of view in spoken language of military service when you say "Yes Sir" the commanders will remember you as an obedient member of company, they believe

that you will obey all rules of army and that is why they will not deal with you anymore. Moreover, arranging your speak intonation, speed, and tone while saying "Yes Sir" on time without postponing will create you great opportunity such as to be respectful soldier among elder officers, non-commissioned officers and soldiers. In short, "Yes Sir" psychology lets soldiers get along well with servicemen, to be alert, seen as if you are obedient one, and makes you one of the respectful soldiers in military service.

From psycholinguistic point of view, commanding required some language characteristics. Best or obeyed commands announced by commanders who are well known for their discipline and their self-confidence. While commanding selected or used language should be harsh to make the soldiers' psychology ready to obey the rules. For instance, "Go and die with your honor!" expression call obligation to mind but "Could you possible go and die, please?" this expression call soldiers' mind as "What a nonsense command it is." and they never obey it. Furthermore, language in military service must be official. Otherwise, soldiers never take seriously. In other words, language has not been used in an emotional way which inclines to pity in military services. Although war is growing up day by day in a country, to reduce its pitiful emotion or to increase logical emotion in soldiers' eyes, people in the army use some specific vocabulary. The tasks that soldiers are required to perform are emotionally taxing and, in today's society, much more violent than the tasks required of an average citizen. As such, soldiers must maintain a different level of emotional distance from their everyday activities in order to be able to perform these tasks. This distance may be partly established through using acronyms or military jargon to describe events whose words in civilian society bear a great deal of emotional semantic content (Kirtley 2010: p 79). The word war is latent with negative or traumatic meaning, but O.E.F, the acronym for Operation Enduring Freedom, which is how the war in Afganistan is referred to by the military, has much emotional content (2). In addition, stress plays significant role in language. Stress psychology itself, demonstrates us the thing that we deal with is very important and that is why my behavior especially my psychology changes randomly to overcome the mission. Stress heightens while encountering these tree situations; workload, emotional state (anxiety and fear), deception, training test and training condition. Workload makes the people feel themselves not sufficient; indeed, they labor under responsibility. Military operations are often conducted under conditions of stress induced by high workload, high emotion tension, G-forces, and other conditions commonly encountered in the battlefield operations put military personnel under stress, which in turn impacts on their speech and the communication they have with speech processing equipment and other military personnel (3). Feeling anxiety or fear drives people to stressful situation, as well. Well trained people in military are mentally robust and they react to anxiety and fear differently than less trained people in society who are civilians. Their speech changes while producing differently than military people. At last people cannot dissimulate their feelings during deception, in fact, they seem as if they struggled with the truth therefore, psychologically they cannot control their voice, their speech, and their feeling so they speak stressfully. In addition, this is obvious that training test cannot be as same as training condition, it is for only preparation to get ready for in all conditions of war. Mem-

bers in the military service behave differently in training tests than training condition. Stress plays main role and their feelings such as angry, fast, loud and soft rises and falls according to test and condition. I am going to demonstrate you how the speech and its psychology changes during training test and training conditions.

In brief, workload, emotional state, deception and training test-conditions are causes for stress while speaking especially commanding.

Short and secure commands are Speech codes. According to me, speech codes should be easy to use or pronounce in speech and should be short particularly, in multilingual military services it can be hard to pronounce and make the people understand it clearly. For example, word "snow" coded for the word "attack" in spite of using "conversationalist". Moreover, in military language servicemen protect its secure language and never make public this secret speech codes. For instance, they do not use commands clearly, if they know that enemy forces can hear their dialogue. They say a word "move" with numbers or they say "leaf", "rose" codes for the word "fire". Speech codes are useful to make military language confidential to not make the others understand it.

Summing up the paragraphs given above is to get along well with servicemen, to be alert, to be obedient and respectful "Yes Sir" language psychology plays main role. Using language harshly, officially, logically emotional and its stress, psychologically help the servicemen make the soldiers obey the rules of army. To make the contrivance hidden, secure, easy and short speech codes can be taken into account in military services. All asserted given above in the last paragraph induced to give right orders and make soldiers do it on time and entirely.

Controlling in military service affairs has priority position. Defect controlling system in military cannot sort out military discipline. However, commanding or communicating works in this system. In accordance with controlling, inspecting officers' behavior, psychology and speech style changes from tolerant to serious, from mild to harsh and from modest to arrogant. More significantly, inspector psychology is ready not to use appeasement. Therefore, they used to be a little impolite in other words, they have some specific vocabulary to prohibit something such as "cannot", "must" or "must not". Most significantly, they use harsh language psychology, in fact, their speech tone is generally rising and their spoken vocabulary is not uncertain it is absolutely definite. Above all, control officers or inspecting officers are chosen for prior rank. So psychologically, this cause may give possibility to

the inspecting officers as showing themselves arrogant and also using arrogant language. For me arrogant language psychology consists of three parts. One of them is rude speaking psychology. An others are uppish and directly refusal language psychology. To sum up, while controlling spoken language is far away from appeasement, inspecting officers' behavior has impacts on their psychology and their psychology has impacts on their speech and that is why they use rude, harsh, arrogant and refusal language more.

In this part of my research paper I am going to point out types of communications and its psycholinguistic causes. People in military service have different speech comprehension and usage than civilians. Kirtley (2010) conducted interviews with seven members of military in order to find out how they believe military and non-military speech differ. The interviewees reported a wealth of differences between the two groups' speech. The first and most frequent thing that interviewees were likely to note was the use of military-related lexical items, including acronyms and slang (4). Military communication psychology is changeable for its respondent. Internal forces, external forces, inspirational language psychology, punctuality, speech codes, monolingual and multilingual language psychology are come up for review in academic paragraphs given below.

Servicemen find themselves in the middle of communication in every walk of their life. They get in touch with internal and external members of military service. Internal military members can be separated in two parts; servicemen communicate with soldiers and servicemen communicate with servicemen. Communication between servicemen to soldiers make the language psychology work in an authoritarian way; that is, commanders are prior rank, older than soldiers and generally they are more powerful and more clever than majority of soldiers hence, all these mentioned items give me a chance to write about psycholinguistics in military service such as commanders use of language to soldiers is harsh, brave, certain with rising intonation but soldiers use of language to commanders is modest, flawless, and respectful. Communication psychology between servicemen to servicemen can be diversified according to military degree of rank. To exemplify, a captain talks respectfully to major; in contrast, a captain make communication glibly with same rank members in the army who are captain or lieutenant. However, external army forces members always use respectful language despite the fact that they are older than soldiers or army officer, they are more powerful and more clever than majority of soldiers or army officer. Psychologically the reason is that external military forces members do not know each other very well because their togetherness has not been continued over long. In brief, in internal army forces, members communication are different to soldiers than army officer but in external army forces members use of language psychology is generally stable.

Used language in military communication required punctuality, it should be absolutely definite. Listener or receiver can easily understand what the spoken subject is about. Well psychology lets speaker to speak punctually. On the other hand, misunderstanding comes out in a language, it can be resulted with undesirable effects and even a very low error rate can have dramatic consequences. Some words in English are nearly same with each other but have opposite meanings. For example, if receiver hears eject instead of reject he can make a big mistake in the

army. Moreover, people in the army avoid of using "oh" instead of "zero" because of its pronunciation. It can cause a big target firing problems in coordinate system of rockets. Speaker psychology should not be prejudiced by bad reports or some social and especially family problems for not to make mistake or cause misunderstanding during communication.

As it is given in commands, speech codes also take a part in communication in military service. One of the main reasons behind coded language psychology is useful to make the things secure. Communication must operate securely, with high intelligibility, under conditions of noise and jamming. The speech signal, for example, must be coded and transmitted with sufficient fidelity to be understood by listeners who are not native in the language being spoken (5). Fidelity can be taken into account psychologically and this psychology about fidelity have some impacts on our speaking such as being secure or protect the information privacy.

Army is a place where the servicemen accept new candidates without paying attention to their accent and language vastly. In developed countries' armed forces we can see so many multilingual servicemen and in developing countries' military forces we can see different servicemen who use language in different accents. In multilingual armed forces it is expected to standardize soldiers' language such as their shape or uniform. Although its members come from all over the country and from every kind of background, the military is a community of speakers, one that vigorously practices institutionalization that results in greater homogeneity. Along with standardized haircuts and uniforms, the language used in the military is something that new recruits begin to adopt from the moment that they enter service (6). In multilingual armed forces, the difficulties to change the language come out obvious in the situations given below and can cause a lot of language understanding problems.

- *During the negotiation of the integration plans;

- *During the preparation of training exercises;

- *During the generation of mission orders;

- *During the performance of the mission;

These problems arise due to the lack of:

- * Basic knowledge of the foreign language involved;

- *Common definitions of critical military terms;

- * Employment of working automatic machine translation system (7).

On the other hand, it is difficult to say same idea for monolingual armed forces. As an army officer you can shape soldiers uniform, hair cut, language, behavior and also their accent while giving commands to the soldiers who are junior in rank but you cannot change his accent or dialect in daily military communication because it is a natural part of his psychology. Using their own accents in their daily communications can be a good subject to laugh and discuss among soldiers. As psychologically, it is normal for the soldiers, who did not know each other before military service and did not have anything in common before this period of military years, to make a joke about their accent. The most consistently discussed differences about speech in the military in Kirtley (2010) were lexical items. Just as when an American Speaker and a British speaker of English come together and talk about the different words that they have for the same referents, the interviewees

particularly noted the new words that they learned to use for the first time during service (8). Moreover, non-native language members face difficulties to be comprehensible among native speakers. Speech communication system must provide a high degree of performance despite the fact that many of the talkers and listeners will be working in languages, which are not their native language. This causes difficulties due to foreign accents and due to human comprehension limits in non-native languages (9). To sum up, in multilingual military services soldiers try to learn common language and adapt themselves to the language for being comprehensible however, they face so many difficulties but in monolingual psychology soldiers never give up their accent in daily communication.

Inspiring language always changes servicemen psychology from negative to positive. Army officers should know how to speak psychologically and in which circumstances they should speak. First, they are able to boost the morale during discourse and encourage them to gain success. To make the soldiers feel themselves always ready army officers use some specific psychological language. Some of these motivating sentences are; "Homeland! may my life be a sacrifice for you", "My love, you are my homeland." or to give some examples from their own glorious history and also tell some hero lives from history. Then, thanks to some psychologically true sentences army officers can cause togetherness in the company. After that, encouraging sentences make soldiers to believe themselves and primarily their army officers. Used discourse in gaining success, boosting the morale, feeling togetherness and trust are result of inspiring language psychology.

To sum up communication language psychology in armed forces and its psychological causes draw our attention to its sections. Speech in internal forces changes according to its respondent but in external discourse it is almost stable. Certain language usage does not provide an opportunity for misunderstanding each others during communication in military service years. Speech codes and its fidelity psychology causes secure. Monolingual armed forces integral part is its accent and multilingual armed forces face difficulties in language among native and non-native speakers. Inspiring language psychology, its causes and effects help us to understand success, morale, togetherness and trust in military service. All these causes in speech are diversified according to its language psychology.

Servicemen's physical appearance, character, age, social statue has impact on servicemen language. Through gym or sport activities in military regime, military officers' physical appearances are shaped more differently than civilians' body. Shaped body and military regime have some effects on characters and also including servicemen's speech. According to my observation during military service for a year I can claim that the first cause on rude spoken language in military service is negative characteristics of servicemen. Perverted servicemen use language in an ignorant and swearing way. Uneducated or ill-educated servicemen speak loudly with some swearing, ignorance and jargon. In contrast, smart servicemen use language concisely and clearly. Athletic ones uses direct language. Alert ones also speak loudly. Serving military members speak authoritatively. Respectful, aloud and direct speeches are used by honest people in the armed forces. Hardworking ones language usage can be described as authoritatively and concisely. Strong, disciplined, patriotic and dominant military members use authoritative, concise,

respectful, clear, and sometimes loud language. In addition, low socio-economic family backgrounded members, who live shanty town, use jargon language in army. At last, I want to draw your attention to young and older military members. Young members generally use swearing and ignorant language. However, old members use authoritative, concise, clear and respectful language. In brief, people in armed forces who have negative attitude behave negatively, who have positive attitude behave positively, poor family members and different group of age members in army have their own speech styles.

In conclusion of military language and its psychological causes, I declare command language with "Yes Sir" psychology, speech codes and used commanding language. Then, harsh, adamant and patronizing language psychology are required in controlling language. While communicating, military members use their verbal behavior differently against to internal and external forces. Furthermore, speech codes, definite, mono and multilingual language plays significant role in communication. At last how physical appearance, character, age and social status have an impacts on language usage are mentioned in this part of my academic research. Psycholinguistic causes are explained why people use various speech in military service.

References

1. Dr. Edouard GEOFFROIS, Dr Timothy ANDERSON, Ms Ozgur ORMAN, Use of Speech and Language Technology in Military Environments, Turkey, 2005, P25
2. M. Joelle Kirtley, Speech in the U.S Military: A Sociophonetic Perception Approach to Identity and Meaning, USA, 2011, P 25
3. Dr. Edouard GEOFFROIS, Dr Timothy ANDERSON, Ms Ozgur ORMAN, Use of Speech and Language Technology in Military Environments, Turkey, 2005, P35
4. M. Joelle Kirtley, Speech in the U.S Military: A Sociophonetic Perception Approach to Identity and Meaning, USA, 2011, P 24
5. Dr. Edouard GEOFFROIS, Dr Timothy ANDERSON, Ms Ozgur ORMAN, Use of Speech and Language Technology in Military Environments, Turkey, 2005, P17
6. M. Joelle Kirtley, Speech in the U.S Military: A Sociophonetic Perception Approach to Identity and Meaning, USA, 2011, P 24
7. Dr. Edouard GEOFFROIS, Dr Timothy ANDERSON, Ms Ozgur ORMAN, Use of Speech and Language Technology in Military Environments, Turkey, 2005, P24
8. M. Joelle Kirtley, Speech in the U.S Military: A Sociophonetic Perception Approach to Identity and Meaning, USA, 2011, P 25

9. Dr. Edouard GEOFFROIS, Dr Timothy ANDERSON, Ms Ozgur ORMAN, Use of Speech and Language Technology in Military Environments, Turkey, 2005, P17

Ramil Hacıyev

Hərbiçilərin dil psixologiyası
Xülasə

Psixologiyanın həyatın hər səhifəsində o cümlədən hərbi qüvvələrdə hərbi qulluqçularımızın istifadə etdikləri danışığda önəmli rol oynadığını hamımız bilirik. Əmirlər verilərkən psixologiyanın ona hazır olması həmin psixoloji vəziyyətin əmrin cəld və tam icra olunmasındakı səbəblər haqqında yazdım. Hərbiçinin ünsiyyət psixologiyasının zaman-zaman dəyişmə səbəblərindən bəhs etdim. Bundan əlavə yoxlama əsnasındakı danışığın fəqliliyinin psixoloji tərəflərini araşdırdım. Komandirlərin fiziki görünüşlərinin və karakterlərinin danışığındakı fərqliliyin yaranmasına təsirini və onun psixoloji səbəblərini müşahidə etdim.

Рамиль Гаджиев

Язык психологии военных
Резюме

Мы все знаем важную роль психологии во всех сферах жизни, особенно, в жизни военнослужащих. Написал о причине психологического состояния, когда издаются приказы быть готовым психологически быстро и четко выполнения приказа. Обсудил причину общения военных со временем. Кроме этого во время проверки исследовал разницу разговоров с психологической стороны.

Наблюдал физической внешность командиров и отличие характеров и его психологическую причину.

Rəyçi: Nüsrət Şıxbabayev
ingilis dili üzrə fəlsəfə doktoru

SHAKAR MEHDILI
Azerbaijan State Pedagogical University
sheker_mehdili@yahoo.com

TASK-BASED LANGUAGE LEARNING (TBLT) AND CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATED LEARNING (CLIL)

Açar sözlər: tapşırıq, qanun, hədəf dil, kateqoriya

Key words: task, principle, target language, category

Ключевые слова: задача, принцип, целевой язык, категория

Task-based language learning (TBLL), also known as Task-based language teaching (TBLT) or Task-based instruction (TBI) focuses on the use of authentic language and on asking students to do meaningful tasks using the target language. Such tasks can include visiting a doctor, conducting an interview, or calling customer service for help. Assessment is primarily based on task outcome, in other words the appropriate completion of real world tasks, rather than on accuracy of prescribed language forms. This makes TBLL especially popular for developing target language fluency and student confidence. As such TBLL can be considered a branch of Communicative Language Teaching (CLT).

The idea of the Task-Based Learning (TBL) was popularised by Prabhu who, working in schools of South India, claimed that students were just as likely to learn language if they were thinking about a nonlinguistic problem than if they were concentrating on particular language forms. Instead of a language structure, students are presented with a task they have to perform or a problem they have to solve.

According to the key principles of TBL, learning is fostered through performing a series of activities as steps towards successful task realization. The focus is on language use for authentic, real-world needs. TBL relies heavily on learners' knowledge of the world, on learners' using skills of deduction and independent language analysis to exploit the situation fully. Motivation for communication becomes the primary driving force. The emphasis is on communicative fluency rather than the accuracy. The target language is used in a naturally occurring context. The materials are selected and adopted from authentic sources.

Analysis of the key principles of the Task-Based Learning demonstrates the apparent similarity between the Task-Based Learning and the Communicative Language Teaching. A basic distinction between TBL and CLT is that CLT is a philosophy or orientation whereas TBL represents a body of principles and procedures for making communicative language teaching work in the classroom.

The four fundamental principles underlying the Task-Based Teaching (TBT) are: meaning is primary, grammar and form are not ignored, the task is a complete unit and there is a systematic relationship between pedagogical tasks and target/real-world tasks.

There are different interpretations and definitions of a task in the Task-Based Teaching. According to Ellis ^[1], a task is a work plan that requires learners to process language pragmatically in order to achieve an outcome that can be evaluated in terms of whether the correct or appropriate propositional content has

been conveyed. To this end, it requires them to give primary attention to meaning and to make use of their own linguistic resources. Nunan ^[2] defines a task as “a piece of classroom work that involves learners in comprehending, manipulating, producing or interacting in the target language while their attention is focused on mobilizing their grammatical knowledge in order to express meaning. The task should also have sense of completeness, being able to stand along with a beginning, a middle and an end”.

In a foreign language classroom both pedagogical and linguistic tasks are used. Pedagogical tasks

have a principal focus on meaning while linguistic exercises focus on manipulation of form. Tasks have a non-linguistic outcome while exercises have a linguistic outcome.

Willis ^[5] suggests three basic stages in the framework of the Task-Based Learning: the Pre-task, the Task cycle, and Language focus. In the Pre-task the teacher explores the topic with the class and highlights useful words and phrases, helping students to understand the task instructions. During the Task cycle, the students perform the task in pairs or small groups while the teacher monitors from the distance. The students plan how they are going to report to the class on what they do. In the language focus stage the students examine and practice specific language features which the task has provoked.

The major criticism of TBL concerns its applicability to lower learning levels. However, there are

many tasks that are suitable for beginners or young learners. Another point of criticism is about restricted patterns of language that are usually used in the Task-Based Learning. Language patterns that are used in discussion, debate, or social interaction of other kind fail to be included in the task-based interaction.

According to N.S.Prabhu, there are three main categories of task; information-gap, reasoning-gap, and opinion-gap.^[3]

- **Information-gap activity**, which involves a transfer of given information from one person to another – or from one form to another, or from one place to another – generally calling for the decoding or encoding of information from or into language. One example is pair work in which each member of the pair has a part of the total information (for example an incomplete picture) and attempts to convey it verbally to the other. Another example is completing a tabular representation with information available in a given piece of text. The activity often involves selection of relevant information as well, and learners may have to meet criteria of completeness and correctness in making the transfer.

- **Reasoning gap** Reasoning-gap activity, which involves deriving some new information from given information through processes of inference, deduction, practical reasoning, or a perception of relationships or patterns. One example is working out a teacher's timetable on the basis of given class timetables. Another is deciding what course of action is best (for example cheapest or quickest) for a given purpose and within given constraints. The activity necessarily involves comprehending and conveying information, as in information-gap activity, but the information to be conveyed is not identical with that initially comprehended. There is a piece of reasoning which connects the two.

- **Opinion gap** Opinion-gap activity, which involves identifying and articulating a personal preference, feeling, or attitude in response to a given situation. One example is story completion; another is taking part in the discussion of a social issue. The activity may involve using factual information and formulating arguments to justify one's opinion, but there is no objective procedure for demonstrating outcomes as right or wrong, and no reason to expect the same outcome from different individuals or on different occasions.^[3]

In TBL learning is fostered through performing a series of activities as steps towards successful task realization. Since the emergence of TBL tasks have been widely used in language teaching, either as the basis of language course or as one of its components. The major criticisms of TBL concern its applicability to lower learning levels and the use of restricted language patterns. Nevertheless, tasks are widely used in language teaching, either as the basis of language course or as one of its components.

The term Content and Language Integrated Learning (CLIL) was defined in 1994, and launched in 1996 by UNICOM, the University of Jyväskylä and the European Platform for Dutch Education, to describe educational methods where “subjects are taught through a foreign language with dual-focused aims, namely the learning of content, and the simultaneous learning of a foreign language”^[6] CLIL can be interpreted as an “umbrella” term describing both learning content subject such as physics or geography through the medium of a foreign language and learning a foreign language by studying a content-based subject^[7]. In CLIL content subjects are taught and learnt in a language, which is not the mother tongue of the learners. Knowledge of the language becomes the means of learning content, language is integrated into the content-based subject teaching, and this increases motivation to study natural contextualized language. Therefore, CLIL provides a practical approach to both content and language learning that improves intercultural understanding^[8].

The important advantage of CLIL is its potential for achieving bilingualism and improving intercultural understanding. Firstly, CLIL helps to broaden intercultural knowledge and understanding and develops intercultural communication skills. Secondly, CLIL improves target language competence and raises awareness of both mother tongue and target language. Thirdly, CLIL provides opportunities to study content and learn subject-specific terminology and hence prepare students for future studies and/or working life. Finally, CLIL offers new learning strategies while adding diversity and flexibility to existing methods and forms of classroom practice.

The implementation of CLIL is based on four main principles. These are cognition, community, communication and culture. The four guiding principles means that the learner works with an interface in which cognition (the thinking skills and problem solving approaches specific to that particular topic), community (the development of the self-awareness of the learner with respect to the content, him/herself as a learner, and the purpose of learning in the wider environment be it at school, university or the surrounding society), communication (interaction with others and the language domains specific to the topic), and culture (how the learner engages

with the language and content and the discourse features required to both learn and communicate), are all interlinked ^[9].

In a CLIL lesson all four language skills are usually combined: listening (it is an input activity, vital for language learning), reading (it is the major source of input, using meaningful material), speaking (it focuses on fluency, accuracy is seen as subordinate), writing (it is a series of lexical activities through which grammar is recycled).

Vilkancien points out five major tasks for successful CLIL implementation: course design, methodology, tasks and activities, competence development, and teaching and learning environment ^[4]. Successful implementation of CLIL very much depends on the attitude of educational authorities towards this innovative and creative approach and their ability to develop strategies for implementing the approach at schools and to express more support for local initiatives.

CLT, having an aim to improve students' ability to communicate, has left a deep mark on teaching and learning of a foreign language and has been extensively used in classrooms all over the world, notwithstanding the criticism for having neglected the teaching of grammar with a consequent loss among students in accuracy in the pursuit of fluency.

The important advantage offered by CLIL is its potential for achieving bilingualism and improving intercultural understanding. Firstly, CLIL helps to broaden intercultural knowledge and understanding and develops intercultural communication skills. Secondly, CLIL improves target language competence and raises awareness of both mother tongue and target language. Thirdly, CLIL provides opportunities to study content and learn subject-specific terminology and hence prepare students for future studies and/or working life. Finally, CLIL offers new learning strategies while adding diversity and flexibility to existing methods and forms of classroom practice.

The basis of CLIL is that content subjects are taught and learnt in a language which is not the mother tongue of the learners.

- Knowledge of the language becomes the means of learning content
- Language is integrated into the broad curriculum
- Learning is improved through increased motivation and the study of natural language seen in context. When learners are interested in a topic they are motivated to acquire language to communicate
- CLIL is based on language acquisition rather than enforced learning
- Language is seen in real-life situations in which students can acquire the language. This is natural language development which builds on other forms of learning
- CLIL is long-term learning. Students become academically proficient in English after 5-7 years in a good bilingual programme.
- Fluency is more important than accuracy and errors are a natural part of language learning. Learners develop fluency in English by using English to communicate for a variety of purposes
- Reading is the essential skill.

Each of the approaches can be successfully adopted in the English language classroom either in combination or separately. Students' needs determined by

students' psychological characteristics as well as other factors influencing the learning/ teaching process should be decisive in an approach selection.

CLIL has precedents in immersion programmes (North America) and education through a minority or a national language (Spain, Wales, France), and many variations on education through a 'foreign' language. Euro-funded projects show that CLIL or similar systems are being applied in some countries, but are not part of teacher-training programmes. There has been an increase in the number of schools offering 'alternative' bilingual curriculum, and some research into training and methodology. Several major European organizations specializing in CLIL projects have emerged, including UNICOM and TIE-CLIL.

There is no doubt that learning a language and learning through a language are concurrent processes, but implementing CLIL requires a rethink of the traditional concepts of the language classroom and the language teacher. The immediate obstacles seem to be:

- Opposition to language teaching by subject teachers may come from language teachers themselves. Subject teachers may be unwilling to take on the responsibility.
- Most current CLIL programmes are experimental. There are few sound research-based empirical studies, while CLIL-type bilingual programmes are mainly seen to be marketable products in the private sector.
- CLIL is based on language acquisition, but in monolingual situations, a good deal of conscious learning is involved, demanding skills from the subject teacher.
- The lack of CLIL teacher-training programmes suggests that the majority of teachers working on bilingual programmes may be ill-equipped to do the job adequately.
- There is little evidence to suggest that understanding of content is not reduced by lack of language competence. Current opinion seems to be that language ability can only be increased by content-based learning after a certain stage.
- Some aspects of CLIL are unnatural; such as the appreciation of the literature and culture of the learner's own country through a second language.

Until CLIL training for teachers and materials issues are resolved, the immediate future remains with parallel rather than integrated content and language learning. However, the need for language teaching reform in the face of Europeanisation may make CLIL a common feature of many European education systems in the future.

References

1. Ellis R. 2003. Task-Based Language Learning and Teaching. Oxford: Oxford University Press.
2. Nunan D. 2004. Task-Based Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Prabhu, N. S. (1987). "Second Language Pedagogy". Oxford University Press. Retrieved 18 January 2013.

4. Vilkanienė L. 2007. CLIL: Lithuanian Context. Language in Different Contexts. Research papers. Volume 2.
5. Willis J. (1996). A Framework for Task-Based Learning. Oxford: Longman.
6. [www.cec.jyu.fi/tilauskoulutus/henk keh/clil.htm](http://www.cec.jyu.fi/tilauskoulutus/henk%20keh/clil.htm), accessed 20 January 2008.
7. www.teachingenglish.org.uk/think/methodology/clil.html, accessed 22 March 2008.
8. www.inged.org.tr/news-online/issue-2.pdf, accessed 24 January 2008.
9. www.pi.ac.ae/metsmac/proceedings/2006/Marsh-DMETSMaC-2006.pf, accessed 22 March 2008.

Şəkər Mehdili

“Tapşırığa əsaslanan dil tədrisi” və “Məzmun və Dilin qarışıq şəkildə öyrənilməsi”
Xülasə

Bu məqalə İngilis dilinin tədrisində geniş istifadə olunan “Tapşırığa əsaslanan dil tədrisi” və “Məzmun və Dilin qarışıq şəkildə öyrənilməsi”nə həsr olunmuşdur. Müəllim bu metodlardan ingilis dilinin tədrisi zamanı istifadə edərək şagirdlərdə nitq vərdişlərini inkişaf etdirməyə çalışır. Bir çox məşhur metodistin bu metodlar haqqındakı fikirləri məqalədə öz əksini tapmışdır. Məqalənin yazılması zamanı xarici ədəbiyyatlara müraciətlər olunmuşdur.

Шекер Мехдили

«Обучение на основе задания» и «Обучение содержания и языка в
интегрированной форме»
Резюме

Эта статья посвящена «Обучение на основе задания» и «Обучение содержания и языка в интегрированной форме» которые широко используются на занятиях английского языка. Учитель старается развивать речевые навыки студентов использованием этих методов. В этой статье представлены зрения многих известных методистов. При написании статьи мы обращались к зарубежной литературе.

Rəyçi: Balaxan Hüseynov
filologiya elmləri doktoru, professor

ZEYNAB KHALILOVA
Azerbaijan State Pedagogical University
zeyneb@mail.ru

CLASSROOM PLANNING WITH ESL

Açar sözlər: tələbə, sinif, dil, müəllim, sual və s.

Key words: student, class, language, teacher, question etc.

Ключевые слова: студент, класс, язык, учитель, вопрос и т.д.

As ESL students are integrated into age-appropriate classes, teachers face the challenge of meeting their needs as well as those of their English-speaking peers. It is common for teachers to ask themselves questions such as:

- How can I address all of the prescribed learning outcomes in the curriculum when I have to make haste slowly with the ESL learner?
- How can I get the ESL student(s) to grasp the subject matter, understand instructions, and participate in classroom activities?
- Do I try to teach grammar? ... phonics?
- How much should I attempt to individualize instruction?
- What use, if any, should students be allowed or encouraged to make of their first language as part of classroom learning? When first bringing ESL students into a mainstream class, some degree of special preparation is helpful. This can include:
 - familiarizing yourself with the students individual profiles (cultural background, prior education, current skills in English, etc.) by reviewing their initial assessment records and meeting with the ESL specialist

Instructional Tips and Strategies

ESL students who have been placed in a mainstream learning environment typically face a threefold challenge. They are simultaneously working to develop:

- a grasp of the knowledge, skills, and attitudes specific to various subjects
- a better command of the English language
- an ability to interact with others and function within the social environment of the school.

There are many possible ways in which teachers can adjust their instructional practice to help ESL students meet these challenges, without jeopardizing the learning of other students. Several adaptations are suggested here. These are based on the recognition that:

- for ESL students, even teachers who do not think of themselves as teachers of language have an important role to play in facilitating linguistic development (teaching in any subject area consequently needs to involve some focus on language)
- teachers need to use varied forms of presentation and encourage students to represent their knowledge and understanding in a variety of ways in order to respond effectively to diversity within the student population.

Teachers will find that many of the strategies and approaches suggested here also help enhance the learning achievement of English-speaking students in their class (es). While most can be applied or adapted for use in any classroom that includes ESL students, teachers will need to select from these strategies and approaches on the basis of their students needs. It is important to note that, for funding purposes, where the only additional services provided to the students are adaptations within the mainstream classroom, there must be documentation of adaptations specifically designed to address the needs of the ESL student which are distinct from those that would normally be provided to address student differences.

The Teachers Use of Language

- provide additional “wait time” for student responses to questions

When asked a question, ESL students typically translate it into their first language, formulate an answer in their first language, and translate an approximation of the answer into English, before giving their response. They accordingly need more time to respond than do students whose first language is English.

- teach the language of the subject

In some subjects students not only encounter specialized vocabulary (e.g., *photosynthesis* in biology), but also language structures that occur with high frequency in that subject. For example, passive construction, though not frequently used in everyday discourse, is extensively used to describe processes in subjects such as Science and Studies (e.g., the experiment *was carried out*, the logs are *felled and floated* downstream, the ballots *are counted*). Subject-specific vocabulary also includes many words that have different meanings in specific contexts (e.g., *mass* has more than one meaning, including its very specific and precise meaning in physics). ESL students need to have these words explained in context, as the dictionary generally lists common meanings of words first, which tends to increase the learners confusion. Cloze exercises based on lesson content (i.e., passages with important key words omitted for students to fill in) are a good way to reinforce ESL students grasp of content and new vocabulary.

- simplify sentence structures and repeat sentences verbatim before trying to rephrase

Short, affirmative sentences (no negatives) are easiest for new learners of English to understand. Complex sentences and passive verb constructions pose a greater challenge and should be used judiciously. ESL students will gradually become familiar with these more challenging constructions, if they are given help processing them. Explanations can be useful, but it is often a good idea to repeat verbatim difficult sentences containing important information and ideas. This gives students a second chance to process the same structure something they don't get if they are presented too quickly with a rephrased version that may be just as challenging as the original sentence.

- rephrase idioms or teach their meaning

ESL students often translate idiomatic expressions literally. For example, a teacher might say Take a stab at it, to encourage a student; the ESL students would be very confused by their literal interpretation of this. If someone uses an expression like this, rephrase it so that ESL students can attach meaning to it. Post a list of the weeks idioms for students to see.

- clearly mark transitions during classroom activities

To avoid confusing ESL students when changing topic or focus, explicitly signal the changes (e.g., first we will..., now it's time for...)

Contextual Supports for Linguistic Development

- write key words on the board and use visual and other non-verbal cues, wherever possible, to present key ideas

Concrete objects, charts, maps, pictures, photos, gestures, facial expressions, etc. form an important complement to oral explanations for ESL students. Advance organizers are sometimes useful cues for upcoming activities.

- provide written notes, summaries, instructions, and prereading

ESL students may not be able to process oral information quickly enough to understand fully or to make their own meaningful notes; your notes can highlight key ideas, new words, etc.; written instructions are particularly useful to students when homework or major projects are assigned.

- use the students native languages to check comprehension and clarify problems

If you or some of your students speak some of the native languages of your ESL students, use the first language to clarify instructions, provide translations of key words that are difficult to explain in English, and find out what the students know but cannot express in English. Most ESL students will only need this additional support for a limited time or in rare situations. Research indicates that the more highly developed a student's first language, the more successful they will be in acquiring a second. In fact, bilingual learners who continue to develop their first language have more success than those who focus entirely on acquiring English; there are also many benefits for students self-esteem when they know that their primary language is valued.

- communicate interest in students linguistic development and set expectations

Recognizing that all students use language to both grasp and formulate ideas, let ESL students know that their progress in learning the language is important to you. Give feedback and evaluation on this as well as on the other aspects of their learning related to particular subjects.

- respond to students language errors

In responding to students written errors, try to focus on consistent errors of a specific type (e.g., lack of plural endings) and concentrate on modelling or correcting only that error. If you target each and every error, the student cannot easily see the logical rule that must be applied in particular situations and may become confused and overwhelmed. Always remember to focus on content first, however.

- use directed reading activities

Many students hope careful reading of the textbook will make up for what they failed to understand in class. Guided or directed reading assignments will help them read and to better effect than if they simply attempt to wade through a chapter with the help of a dictionary. With ESL students it is often better to discuss before they read, rather than the reverse. Consider:

- previewing the text (focusing on chapter headings, illustrations, glossaries, etc. so that students have a sense of the organization and content before they begin to read)
- providing a pre-reading question about the main idea(s) in the text as a focus for reading
- having students locate key words (e.g., technical terms) in the passage and use contextual clues to explain their meaning

Some ESL students may be unfamiliar with cooperative learning strategies or even culturally predisposed to reject them. The rationale for cooperative learning may consequently need to be explained, and the related strategies may need to be explicitly taught.

Cooperative learning groups provide opportunities for ESL students to interact orally with their peers in a small, non-judgmental forum. ESL students are able to hear others use the language of the subject to review key points. They are also able to ask questions they might be reluctant to pose in front of the whole class. Research studies show that the use of carefully structured learning groups has many positive outcomes in terms of academic achievement, communication skills, race relations, the development of socially responsible and cooperative behaviour and attitudes, and self-esteem.

- encourage students to rehearse information or instructions orally

Students can work in pairs or small groups to explain or reinterpret instructions to each other. In this way, peers help ensure that everyone in the group understands.

- use peer tutoring

Use of peer tutors is especially helpful for integrating new arrivals and helping orient them to school and classroom routines. The approach works best if the students being paired are compatible, if specific responsibilities are assigned, and if some training and recognition are provided for those who undertake the tutoring. For example, a supportive student (perhaps a well integrated ESL student whose language skills are already quite developed) can be assigned to work with an ESL peer on a set of math problems, verbalizing each step of the process aloud. If the ESL student can verbalize the process at the end of a specified period, both students receive recognition.

- establish a homework club

A homework club is usually a safe, quiet environment for students to complete homework assignments.

In most subject areas, ESL students should be able to grasp essential concepts, if these are presented carefully, emphasized through repetition, and clearly distinguished from finer points that the students are less able to fully assimilate.

When engaging in educational planning for a Special Needs student for whom English is a second language, it is important to include an ESL specialist teacher on the IEP team. It may also be necessary to include on the team a bilingual individual who can facilitate home-school liaison. As participants in the planning process for ESL students who have special needs, these individuals may be able to help provide information or perspective on:

- the student's family situation (What is the immigrant status of the student and the student's family? Does the student have siblings?)
- the language(s) used in the students home (What command of the English language do the student's parents or guardians have?)
- the student's first-language proficiency (Has the student's level of first language proficiency been assessed? Is the student literate in a language other than English? When did the child begin to speak the first language?)

References

1. Harmer Jeremy. The practice of English language teaching.
2. Musayev Oruc. İngilis dilinin qrammatikası.
3. Qurbanova Dürdanə. İngilis dilinin tədrisində yazılı və şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi yolları.
4. Starkov A. Dixon R. English teacher's book.
5. Ur Penny. A course in language teaching.
6. Wright W. Keith. Methods of teaching English.

Zeynab Xəlilova

Xarici dil dərslərində sinfin planlaşdırılması Xülasə

Məqalədə xarici dil dərslərinin planlaşdırılmasından söhbət gedir. Xarici dil dərslərini planlaşdıran zaman müəllim hər şeyi diqqətlə nəzərə almalı və şagirdləri yaxşı motivasiya etməyi bacarmalıdır. Dərslər elə təşkil edilməlidir ki, şagird burada daha çox xarici dildə danışsın. Xarici dil dərsləri zamanı şagirdin nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək çox önəmlidir. Müəllim bunun üçün bir çox vasitələrdən istifadə etməyi bacarmalıdır ki, bu da müəllimin peşəkarlıq səviyyəsindən çox asılıdır.

Зейнаб Халилова

Планирование класса на уроках иностранного языка Резюме

Эта статья посвящена планированию уроков иностранных языков. В планирование уроков учитель должен хорошо всё подумать и уметь хорошо мотивировать своих студентов. Учитель должен постараться чтобы ученики говорили в иностранном языке. Важно развивать речевых навыков студентов. Для этого учитель должен использоваться многими средствами, а это зависит от учителя.

Rəyçi: Balaxan Hüseynov
filologiya elmləri doktoru, professor

ГЮЛЬНАРА ИСМАИЛОВА

АзТУ

gulyanara@mail.ru

СОЗДАНИЯ РАЦИОНАЛЬНЫЙ МЕТОДИКИ ПЕРЕВОДА В СФЕРЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ТЕКСТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: ingilis dili, elmi-texniki terminologiya, metodologiya.

Ключевые слова: английский язык, текст, наука, методика.

Key words: English, text, scientific-technical, methods, terminology.

Одной из главных задач обучения иностранному языку в вузах является, известно обучение навыкам перевода оригинальной литературы по специальности. Для создания рациональной методики в области научно-технического перевода необходимо знать особенности языка научной литературы и, разумеется, в первую очередь, специфику его словаря. Тексты, переводимые студентами разных специальностей, отличаются друг от друга по типу по стилю изложения и по содержанию. Даже простое перечисление отдельных видов научной литературы (статьи в научных и технических журналах, доклады, монографии и т.д.) показывает необходимость более или менее различного подхода к обработке и переводу текстов. Всю научную и научно-информативную литературу можно условно разделить на три типа:

1) Научно-техническая литература: статьи, монографии, книги, патенты, технические отчеты и описания;

2) Правовая и политическая литература: постановления, указы, договоры и др.

3) Документальная литература управленческого характера: приказы, деловые бумаги, директивы, удостоверяющие факты юридического значения.

Естественно, такое деление не устраняет наличие смешанного типа материалов. В научной литературе довольно часто встречаются труды популярного жанра, где авторы используют средства художественной образности.

Предпосылки квалифицированного перевода научно-информативного текста сводятся в основном к владению языком оригинала и перевода и определенной общеобразовательной подготовке. Перевод всегда имеет дело с системой языковых средств, определенным образом отобранных и организованных в подлиннике и требующих такого же отбора и организации средств того языка, на который подлинник переводится. Средства, использованные для выражения определенного содержания в подлиннике, и средства, служащие для передачи их в переводе, всегда непосредственно связаны грамматикой и словарем. Отсюда вытекает необходимость самого должного внимания и к смыслу слов, и к грамматическим формам в их взаимосвязи, и к терминологии, которая прежде всего характерна для научной речи.

Связь между предложениями обычно выражена четкими логическими соединениями типа: «однако»....., «в результате этого», «в связи с этим» и эмоционально окрашенная лексика, разговорная фразеология, лексика с преобладающим образным содержанием, средства подчеркнутого синтаксиса

ческого построения. Господствующей тенденцией для этого вида материала является подчинение его отдельных особенностей стилистической норме книжно-письменной речи. Что же касается словаря научной литературы, то выделяют обычно три основных пласта: а) нейтральная лексика, б) литературно-книжная и общеупотребительная (народная) лексика, в) терминологическая лексика. Для текстов научно-технической литературы, наряду с общеупотребительной лексикой всех типов книжно-письменного и речевого материала служащей основным фоном, характерно наличие терминов и определенных фразеологических комплексов. Общеизвестно, что под термином понимают слово или словосочетание, связанное с понятием, принадлежащим к определенной области науки или техники. Современные науки и производства почти ежедневно выдают огромное количество терминологических наименований, где выделение определенных понятий и связей является делом ученых-специалистов. На долю лингвистов падает классификация терминологической лексики, сопоставление выделенных групп и обоснование некоторых методических выводов. Многочисленные исследования по терминологии позволяют сказать, что аспект изучения терминологической лексики еще не исчерпал своей проблематики. Многие исследователи дают описание терминологии в качестве подсистемы общелитературного языка через призму лексико-семантических и грамматических категорий общелитературного языка. В создании терминологии путем языковых средств обычно функционируют те слова, которые способны называть объект изучения и выражать понятия. Часто таким номинативно дефинитивным, наречия, т.е. большое количество знаменательной лексики. Научно – технической литературе термины часто преобладают над общеупотребительной лексикой. Эти слова научного и научно-технического языка употребляются для выражения специальных понятий и обозначают специальные предметы. Однако, как и обычные слова, термины могут быть многозначны. Полисемантность термина, наличие в нем нескольких связанных между собой значений обычно представляется переводчику как обычная многозначность слова, одно из значений которого он реализует в переводе, опираясь на широкий контекст. В связи с многозначностью терминов следует различать: 1) термины, относящиеся к понятиям, не связанным или находящимся лишь в отдаленном родстве друг с другом; 2) термины, объединяющие понятия, достаточно близкие.

Термины, многозначность которых проявляется не в одной какой-либо специальности, обычно не представляют затруднений при переводе, тогда как термины второй группы, объединяющие очень близкие понятия, требуют от переводчика более глубокого проникновения в то, о чем в контексте идет речь. При переводе терминологии с английского языка на азербайджанский следует, прежде всего, обращать внимание на семантическую термины. Существует масса параллельных слов, значения которых семантически не совпадают. Тут переводчик должен быть особенно внимателен. Можно назвать целый ряд английских терминов, которые, перейдя на азербайджанский, освоены языком, но не дают нам полного эквивалента в сравнении с подлинным значением их в английском языке. Здесь наблюдаются несовпадения во всех значениях и не совпадения частичные. Подобные слова-термины, перешедшие

на азербайджанский язык и освоенные им, не совпадают по значению с первоначальным их понятием. Встречаясь с ними, переводчик не должен фиксировать внимание на неправильном варианте, т.е. сходство здесь чисто внешнее, и он имеет дело с так называемыми «ложным: друзьями переводчика». В изучении терминологии существует несколько аспектов, главными из них являются логический и лингвистический аспекты изучения терминов. В переводе важны, конечно, не только вопросы терминологии, но в этом сложном и трудоемком процессе и терминам принадлежит не последнее место. Они интересны тем, что способны выражать различные употребления. Выход Азербайджана из замкнутой сферы социальной и экономической жизни в мировое сообщество способствовал его включению в глобальные процессы. Постоянное расширение научно-технических и экономических связей между Азербайджаном и различными странами, заключение нефтяных контрактов, интенсивное привлечение зарубежных инвестиций в экономику республики предопределили возрастающие потоки информационного обмена, увеличение количества литературы, издаваемой на иностранных языках, необходимое специалистам в их научной и практической деятельности, а также поток товаров и современных технологий. В этой связи преодоление межъязыковых барьеров стало актуальной проблемой современности и требует совершенно нового подхода к проблеме перевода различного рода литературы. В статье рассматриваются вопросы перевода текста, в общем, и научно-технической литературы, в частности, в контексте проблемы машинного перевода (МП). Переводом называется процесс и результат создания на основе исходного текста на одном языке равноценного ему в коммуникативном отношении текста на другом языке. При этом коммуникативная равноценность или эквивалентность понимается как такое качество текста перевода, которое позволяет ему выступать в процессе общения носителей разных языков качестве полноценной замены исходного текста (оригинала) в сфере действия языка перевода. Коммуникативная эквивалентность нового текста по отношению к оригиналу обеспечивается выполнением трех основных требований:

- текст перевода должен в возможно более полном объеме передавать содержание оригинала, что, прежде всего, означает недопустимость произвольного опущения или добавления информации;
- текст перевода должен соответствовать нормам языка перевода, так как их нарушение, по меньшей мере создает помехи для восприятия информации, а иногда ведет и к ее искажению;
- текст перевода должен быть примерно сопоставим с оригиналом по своему объему, чем обеспечивается сходство стилистического эффекта с точки зрения лаконичности или развернутости выражения.

Однако выполнение указанных требований к тексту перевода часто связано с преодолением разного рода объективно существующих трудностей. Рассмотрим те из них, с которыми мы можем столкнуться при автоматической переработке текста, в частности, при машинном переводе. Понятно, что в данном случае, если перевод не соответствует этим нормам, винить некого, поскольку машинный перевод еще не предназначен для самостоятельного перевода, он требует редактирования.

Перевод может осуществляться:

- 1) с одного языка на другой – неродной, родственный, близкородственный;
- 2) с литературного языка на его диалект и наоборот, или с диалекта одного языка на другой литературный язык;
- 3) с языка древнего периода на данный язык в его современном состоянии (например, со староазербайджанского языка на современный азербайджанский, с древнерусского языка на современный русский, со староанглийского на современный английский и т.д.).

Круг деятельности, охватываемой понятием «перевод», очень широк. Переводятся с одного языка на другой стихи, художественная проза, научное и научно-популярные книги из различных областей знания, дипломатические документы, деловые бумаги, статьи политических деятелей и речи ораторов, газетные материалы, беседы лиц, разговаривающих на разных языках и вынужденных прибегать к помощи посредника-переводчика, дублируются кинофильмы. При этом различают технический перевод, где важно знать принятые за рубежом стандарты обозначений тех или иных понятий, и литературный перевод, когда требуется получить текст, по художественной ценности максимально близкий к оригиналу. В данном случае представляет интерес исследование возможностей выполнения этих типов переводов с помощью компьютера. Так, говоря о МП, следует, прежде всего, помнить, что компьютер-создание бездушное. Он не понимает языковых нюансов, намеков в тексте, того, что называется тонкой игрой слов. Да и, собственно, понять содержание текста в полной мере ему не под силу. Мышления как такового при МП не происходит: предложение расчленяется на части речи, в нем выделяются стандартные конструкции, слова и словосочетания переводятся по находящимся в памяти машины словарям. Затем переведенные части речи собираются по правилам другого языка. Хотя сегодня программы-переводчики умеют строить осмысленные фразы, и за последние несколько лет качество перевода улучшилось, однако компьютер еще плохо разбирается в грамматических нюансах и жаргоне, поэтому его главное назначение - переводы научно-технической и научно-популярной литературы, деловых бумаг, руководств, писем из электронной почты, страничек из Интернета (Web-страниц). Эти типы переводов достаточны лишь для общего понимания текста. Другое применение систем – облегчение рутинной работы переводчиков, выполнение за них подстрочного перевода, который можно легко подправить.

Предметом научно-технического перевода является литература, различная по своему характеру: монографии и книги по научно-технической тематике, различные учебники, журнальные статьи, технические описания, справочники, инструкции, чертежи, планы, патенты, лицензии и организационно – распорядительная документация. Эти виды научно-технической литературы отличаются друг от друга. Например, язык научных трудов отличается от языка технических справочников яркостью, наличием образных сравнений или элементов полемики. Однако форма изложения у всех видов научно-технической литературы довольно схожа. Перевод научно-технической литературы – это та сфера переводческой деятельности, в которой наблюдается взаимное

проникновение специальной терминологии из одной области знаний в другие. В результате этого для перевода технической литературы и документов требуется одновременно использовать отраслевые и толковые словари различных предметных областей.

Литература

1. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: Международные отношения, 1974.
2. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – Высшая школа, 1968.
3. Черняховская Л.А. Перевод и смысловая структура. М: Международные отношения, 1976.

G.İsmayılova

Elmi-texniki terminologiya sahəsində ingilis dilindən tərcümə prosesində optimal metodologiyanın yaranması.

Xülasə

Məqalədə elmi-texniki terminologiyanın tərcümə prosesində çətinliklərdən, problemlərdən, və onları aradan galdırılması yollarından danışılır, həmçinin, ingilis dilində elmi-texniki terminologiyanın başqa dillərə tərcümə prosesində optimal metodologiyadan söhbət açılır. Tərcümədə əsas şərt aşağıdakılardan ibarətdir: mətnin məzmunu açıq-aydın, konkret və dəqiq olmalıdır, mətn ədəbi dil normalarına uyğun olmalı, tərcümə prosesində onun ümumi məzmunu itməməlidir, mətnin ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcümə prosesində əlavə fikir irəli sürülməməli, müəllifin ideyası əsas götürülməlidir.

G.İsmailov

Formation of optimal methodology in the process of translation from english on the branch of technological terminology

Summary

This article deals with the difficulties of scientific-technical translation and development of technique. Problem arising during the translation and elimination methods of these matters have been reflected in this article, too important terms of the translation are those that the text should be rich in content idea should be fully clear and locanic and should keep the norms of the literary scientific-technical literature in Azerbaijani an English has got some ways of training. The article gives the full analysis of their learning.

Rəyçi: Yusif Süleymanov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LEYLAXANIM NƏCƏFOVA

AzTU

leyla@gmail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN FRAZEOLoji SİSTEMİNDƏ OMİTONİM KOMPONENTLİ VAHİDLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: frazeoloji vahid, antroposentrik mücərrədləşmə, ornitonim, semantik təhlil, oxşarlıq.

Key words: phraseological unit, anthropocentric abstraction, omithonym, the semantic analysis. similarity.

Ключевые слова: фразеологическая единица, антропоцентрической абстракции, орнитоним, семантический анализ, сходства.

Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində yer alan ornitonimli komponentli frazeologizmlərin leksik - semantik təhlilinə tətbiq edəcəyimiz digər qruplaşdırma antroposentrik ölçü meyarlarına istinad edir. Yəni, biz, bu təsnifatda əsas kimi, omitonimli frazeologizmlərdə həmin aparıcı komponentin davranış və ya əlamətlərinin insanın hansı davranış və əlamətlərinə köçürülməsindən çıxış edəcəyik. Araşdırma, daha konkret desək, təsnifatlandırma zamanı omimetaforik keçidi reallaşdıran implikasiya zəngirinin əks istiqamətindəki məna spektrlərinin müəyyən əsas konseptlər tərkibində qruplaşdırmasını təklif edəcəyik. Xatırladaq ki, müasir leksik - semantik xarakterli araşdırmaların qəlibləşmiş terminoloji vahidlərindən sayılan konsept "koqnitiv səviyyə vahidi olmaqla, özündə hər hansı bir anlayış və məna təbiətinə dair olan hər bir şeyi ehtiva edir" [9]. Məsələn, "xeyir" konsepti və ona daxil olan anlayışlar, eləcə də "şər" konsepti və ona daxil olan anlayışlar və s.

Antroposentrik təhlil meyarının təhlilinə qayıdaraq onu qeyd edək ki, bu cür yanaşma konsepsiyasının tarixi antik fəlsəfənin təşəkkül dövrlərinə gedib çıxsa da, onun (antroposentrizmin) leksik semantik təhlil meyarı kim. dilçilik araşdırmalarına aktiv şəkildə cəlb edilməsi dönəmi kimi, bir çox tədqiqatçılar məhz, son zamanlar, konkret olaraq, XX - XXI əsrləri qeyd edirlər (daha ətraflı: [8]). Lakin obyektivlik naminə onu da qeyd etməliyik ki, antroposentrizmin fəlsəfi konsepsiya kimi mahiyyətini açıqlayan N.M.Smimova bu yanaşmanın (antroposentrizmin) klassik formulu hələ Protoqonun "insan bütün aşıyaların ölçü vahididir" - kəlamında öz ifadəsini tapdığını qeyd edir. Filosof alim yazır: "antroposentrizm idrak, qavrama göstərisi (но3HaBaTejи>Hafl ycTaHOBKa) olan və təbiət və cəmiyyət haqqında istənilən biliklərdə, habelə qavrayışın, idrakın özündə insanın ölçü meyarı kimi olduğunu önə sürən antropomorfizmin ən kəskin, qütbləşən forması kimi təzahür tapır (kursiv bizimdir. - F.V.)" [12]. öz növbəsində, antropomorfizm isə (yunan dilində "insan" və "foma", "növ" sözlərinin birləşməsindən törəmişdir) " cansız təbiətin əşya və hadisələrinin və eləcə də heyvan və göy cisimlərinin, mifik varlıqların insana aid psixi xüsusiyyətlərlə "təhciz edilməsi". onların (yəni, sadalanan canlı - cansız varlıqların F.V.) insana uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur" [6] Yəni, insan öz təbiətinə aid olan xüsusiyyətləri eynilə ətraf aləmə köçürür. ətraf aləmdəki canlı və cansız varlıqlar onun kimi (insanın özü kimi) qəzəb və sevinc hissləri yaşayır, sevir və

sevilir və eləcə də yalnız ali şüur daşıyıcısı olan insana xas olan digər əlamət və xüsusiyyətlərə "malik olur". Digər tərəfdən antroposenirik yanaşma heyvanların, o cümlədən quşların aparıcı özəlliklərinin insanın üzərinə "köçürülməsini" də mümkün edir.

Frazeoloji vahidlərin meydana gəlməsində, təcəssüm abstraksiyasının mühüm rol oynadığını vurğulayan A.V.Kunin onun (təcəssüm abstraksiyasının — F.V.) yalnız, çıxış nöqtəsi, istinad məqamı olan obyektlərin fərqlənən cəhətlərindən kənarlaş-maqla (yəni, mücərrəd təcəssümün yaradılması anında fərqli aspektləri bir o qədər də nəzərə almadan F.V.) meydana gəldiyini" qeyd edir. Və əlavə edir ki, bu zaman əsas diqqət həmin obyektlərin ortaq cəhətlərinə verilir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, həmin obyektlər tamamilə eyniyyət təşkil edirlər. Təcəssüm abstraksiyası üçün müqayisə edilən obyektlərin qismən eyniliyi tamamilə yetərlidir [11;135] Məhz, frazeoloji antropomorfizm də bu xarakterli mücərrədləşməni meydana gətirmiş olur. Yəni, müqayisə edilən tərəflər, yəni bir tərəfdən insan digər tərəfdən isə quşların eyniyyəti kimi absurdluq iddiası ortaya atılmır. Halbuki, daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, primitiv insanların ilkin metaforik mənə keçidlərinin mənbəyini, məhz, həmin aşağı inkişaf səviyyəli təfəkkürə malik insanın özünü təbiətlə, o cümlədən onun ayn ayrı təzahür formaları olan heyvanlar, quşlar və s. obyektlərlə eyniləşdirməsindən törəmişdir.

Bizim hal- hazırda haqqında danışdığımız antroposentrik mənə köçürməsi ornitotumlu frazeoloji vahidlərdə eyniyyət müəyyən faktora istinad edir. Məhz, həmin faktor, əlamət, xarakteristika və s. insanın görünüş, davranış və s. xüsusiyyətləri ilə paralellik əsasında mücərrəd təcəssümlük (yəni, təcəssüm abstraksiyası) yaratmış olur. Məsələn, xoruzun pipiyinin al qırmızı rəngi insanın əsəb anında, gərginlik məqamında və ya alkoqollu içki qəbulu zamanı əldə etdiyi rənglə eyniyyət təşkil etməsi müvafiq xarakterili frazeologizmin meydana gəlməsinə əsas verir. Digər tərəfdən köçəri quşların həyat tərzinin müəyyən bir əraziyə bağlılıq əsasında qurulmaması adekvat mənə köçürülməsinə, daha dəqiq desək, təcəssüm abstraksiyasına yol açmışdır. (köçəri quş - a bird of passage).

Onu da qeyd edək ki, omitonimli frazeoloji vahidlərin antroposentrik əsaslı mənə köçürmələrinin leksik - semantik dəyərləndirməsinin ortaya qoyduğu təsnifatda diqqət yetirdikdə, burada bilavasitə insanın üzərinə deyil, onun fəaliyyəti üzərinə də mənə keçidlərini müşahidə etmiş olacağıq. Yəni, biz, bu təsnifatda aşkar antroposentrizmlə yanaşı (qaşqaldağa oxşamaq, toyuq kimi qırmızı olmaq, (as) red as a turkeycock; to eat like a bird - quş kimi (az) yemək, It is an ill bird that fouls its own nest; hərfən: "Öz yuvasını batıran pis quşdur"), bilavasitə, yəni dolayısı ilə antropomorfizm keçidlərini də müşahidə edə bilərik. Yəni, burada insanın bilavasitə özü deyil, onu onun hərəkəti və ya hərəkətinin yönəldildiyi digər obyektlərin quşlarla müvəqqəti təcəssüm abstraksiyası ortaya qoyulur. Məsələn: A bird in the hand is worth two in the bush; "Soğan olsun, nəgd olsun" ; To count one's chickens before they are hatched "Cücəni payızda sayarlar" və s. Başqa sözlə desək, sonuncularda antroposentrizm daha implicit şəkildə ifadə tapmış olur. Burada insanın özü ilə deyil, onun fəaliyyət sahələri ilə, və ya həmin fəaliyyət sahələrinin konkret yekunu kimi ortaya çıxan digər obyektlərlə mücərrəd eyniyyət paralelləri aparılır.

İngilis, tatar və rus dillərinin frazeoloji sisteminin təklif etdiyi geniş materiallara istinadən "Frazeologiyada insan : antroposentrik və aksioloji aspektlər" proble-

minin ətraflı şəkildə araşdırmış olan Baqautdinova Q.A. aksioloji frazeoloji diadalar (yəni, ikili qarşılaşdırmalar - F.V.) olan "həyat - ölüm", "sağlamlıq - xəstəlik", "varlılıq - kasıblıq" və s. mənə qarşılaşdırmalarında antroposentrik yanaşmanın xüsusilə qabarıq şəkildə ifadə tapdığını qeyd etmişdir. [8].

İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemində yer alan omitonim komponentli vahidlərin leksik - semantik təhlili burada aşağıdakı mənə konseptləri və çalarhqlançərçivəsində mənə köçürülmələrinin müşahidə edildiyini ortaya qoyur.

I..İnsanın fiziki göstəricilərinin səciyyəiləndirməsinə istiqamətlənən (xarici görünüşünfın səciyyəiləndirməsi, yas - cins fərqləndirməsi istiqamətli) metaforikləşmə əsaslı OFV-lər: As naked as a jaybird "Zığ - zığ quşu kimi lüt"? qaşqalqağa oxşamaq, A black hen lays a white egg "Qara toyuq ağ yumurta qoyur"; Fine feathers make fine birds;"Yaxşı lələk quşu gözəlləşdirir (Yaxşı lələk yaxşı quş eləyir)" Yəni, "Gözəllik ondur doqquzu dondur"; Builki sərçə bildirkinə cük - cük öyrədir, a hen party danışiq dilində zarafatla, iriniya ilə qız bazan, arvad bazarı və ya qadın kompaniyası, qadın - qız qonaqlığı; (as) red as a turkeycock "Hind toyuğu kimi qırmızı".

II İnsanın daxili aləmi və psixoloji - əqli durumu ilə bağlı mənaların ifadəsinə istiqamətlənmiş OFV-lər: azad adam,-free as a bird" ; (as);innocent as adove, ala qarğa bala çıxarmaz - someone has adong tongue"dili uzun adam, hər şeyə qarışan adamhaqqında"; ala qarğa balasına aşıq olub to be head over ears in lovewith someone "bir kəsə (və ya nəyə) isə ifrat dərəcədə aşıq olan adam haqqında" ;ikisi də bir yuvanın quşudur, birds of a fealher; birds of a feather fly (flock) together"Kor koru tapar, su çuxuru" Kəklik qaqqıldamasa, qaranquş onu tapmaz. - One'language is his (her) enemy. "Hər kəs öz ayağından (dilindən) asılar"(dili acı adamhaqqında); köçən quş - a bird of passage "tez - tez yerini - yurdunu dəyişməyəməyli olan adam haqqında"; qanadsız quş kimi olmaq "çarəsiz vəziyyətə düşmək",quş kimi olmaq "özünü yüngül, sağlam hiss etmək", Qaranquş gəldi-gedərdi, sənəsrəçənin qədrini bil. - A bird in the hand is worth two in the bush. (Olanınla qane olmağın faydası ilə bağlı ibrətamiz ifadə); Quş nəğməsi ilə tanınar: Quş dimdiyi ilə, insan biliyi ilə tanınar. A bird may be known by its song (hərfi tərcümə: Hər qusnəğməsi ilə tanınar); quşbeyin (başiboş) birdbrain"; It is an ill bird thai fouls itsown nesl ; hər-fən: "Öz yuvasını batıran pis quşdur"; An old bird is no to be caughtwith chaff. "Keçəl suya getməz" ("təcrübəli adam haqqında"), A raven never be aneagle. "Qarğadan qırğı olmaz"; a plucked pigeon "aldadılmış maymaq";Hl.

III. İnsanın davranış və həyat tərzinin səciyyəiləndirməsinə istiqamətlənmiş OFV-lər ağzı ilə quş tutmaq /gözü ilə quş tutmaq someone will cui off the soles of your shocs from under you; Better an egg today, than a hen tomorrow ; Alı-cı quş dimdiyindən bilinər. You can tell a (the) bird by its flight. A bird may be known by its song.; Live like a fighting cock hərfi tərcüməsi: "Doyuş xoruzu kimi yaşamaq . yəni, "yağ içində böyrək kimi yaşamaq", qarğa mündə qoz var "ö/ünii şübhəli aparmaq"; alaca qarğaya da borcludur to be deeply in debt to be up to the armpits in debt "hamıya borclu almaq, borcu çox olmaq" ; iki quşu bir güllə ilə vurmaq - to kill two birds with one stone "eyni zamanda iki işin öhdəsindən uğurla gəlmək"; ilan ağzından qaçıb qurtaran quş kimi to break away from the death "ölümdən qurtulmaq"; like a sitting duck "oturmuş ördək kimi" - "Çəpər sər-çəsi başını kola soxub elə bilir heç kim onu görmür" Qaraquş milçək tutmaz. - An eagle doesn't

catch flies. (ingilis variantının hərfi tərcüməsi: "qartalmilçək tut-maz"), və ya Neither lion presses mice, nor eagle catches flies. "Nə şir siçan ovla-yır, nə də qartal milçəkItutur", yəni, "bir insamu özünə yaraşmayan (nəlayiq) işi gorməsi haqqında"; quş olub'göyə uçmaq someone seems to have fallen thfough the earth ; to get one's ducks in a row, yəni, "işləri səhmana salmaq"; "Evdə xoruz-dur, çöldə fərə"; quşu gözündən vurmaq "bir işin tam şəkildə öhdəsindən gəlmək"; quşu göydə tutmaq "eyhamı, işarəni ani olaraq başa düşmək, və ya vəziyyəti anındaca anlamaq"; A bird in the hand is worth two in the bush."Nağdı qoyub, nisyəyə qaçma"; Lələ (yəni, quş.-fr F.V.) uçdu, yurdu.qaldı; The birdhas flowm "Əsər - əla-mət qoymamaq"; A cock is valiant on his own dunghill "Hər quş öz yuvasında ağıdır" ; A little bird told me. / A little bird whispered to me. / Beards are wagging (Cəmiyyətdə ayrı - ayrı insanlar tərəfindən yayılan şayiələrin mənbəyini gizli saxlanması zamanı istifadə edilən ifadə); Every bird likes its own nest "Hər quşa öz yuvası xoşdur"; 'If (büt) one claw is caught the'Whole bird is lost. / A sirigle claw ensnared, and the bird is lost. Barmağını qatrana batıbsa, onda batdm; To count one's chickens before they are hatched "Cücəni payızda sayarlar"; to eat lilce a bird - quş kimi (az) yemək; Danışiq dilində: Toyuq kimi dimdikləmək (insana-əid) ; The early (bir işi görmək üçün çox qorxmaq/çəkinmək); to tell cock-and-bull stories, hərfən "Xoruz və buğanın əhvalatlarını danışmaq", yəni, "mənasız söhbət eləmək" ; söhbət at a pigeon and kill a crow, hərfən: "göyərçinə güllə atıb, qarğanı öldürmək", yəni, "əsl məramı gizlətmək, maskalamaq".

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva A.K.İrigiliscə-Azərbaycanca zoometaforizmlər lüğəti, Bakı, Nurlan. 2004. <http://www.transht.az>
2. Hacıyeva A.K.Zoometaforizmlər (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında), Bakı, Nurlan, 2006, 151 s.
3. Məmmədzadə K. İngiliscə - Azərbaycanca - Rusca Frazoloji lüğət, Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşri, 2008, 163 səh.
4. Vəliyeva N. Azərbaycanca - ingiliscə - rusca frazeoloji lüğət, Bakı: Nurlan, 2006, I hissə. <http://vazikilitra.narod.ru/nik.htm>
5. Vəliyeva N. Azərbaycanca - ingiliscə - rusca frazeoloji lüğət, Bakı: Nurlan, 2006, II hissə. <http://vazikilitra.narod.ru/nik2.htm>

L.Najafova

Lexico - Semantic Classification Phraseological Units with the Omithocomponents in the English and Azerbaijani Languages
(on the basis anthropocentric abstraction)
Summary

In this article on the basis of identifying anthropocentric abstraction the lexico - the semantic analysis of phraseological units of English and Azerbaijani languages is given. On the basis of the multisector analysis the author come#tö cohclü'siori that the given types of the phraseological units can be divided into three groups: 1) the phraseological units abstracting on the basis of similarity to appearance of the

person, 2) on the basis of prospective similarity its intelligence, inner world and character of the person, 3) on the basis of prospective similarity with vital way, a manner of behaviour of the person.

Л.Наджафова

Лексико-семантическая классификация фразеологических единиц
азербайджанского языков

Резюме

В статье рассматривается лексико-семантический анализ фразеологических единиц английского и азербайджанского языков на основании антропоцентрической абстракции отождествление. Автор на основании многосекторного анализа приходит к выводу о том что,данного рода фразеологизмы можно разделить на три группы:

1.фразеологизмы абстрагирующиеся на основании сходства с внешностью человека;

2.на основании предполагаемого сходства его интеллектом ,внутренним миром и характером человека.

3.на основе предполагаемого сходства с жизненным укладом,манерой поведения человека.

Rəyçi: Həbib İsmayilov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent.

PAKİZƏ MƏMMƏDZADƏ

AzTU

pakizə@gmail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ PREFİKS VASİTƏSİLƏ YARANAN TÖRƏMƏ FELLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏSİ

Açar sözlər: ingilis dili, azərbaycan dili, prefiks, fellər.

Ключевые слова: английский язык, азербайджанский язык, префиксы, глаголы.

Key words: English, Azerbaijani, prefixes, verbs.

Bir sıra Avropa dilləri ilə müqayisədə ingilis dilinin fel düzəldən prefiksləri bir qədər çox leksik xarakterə malikdirlər və bildiyimiz kimi Avropa dillərində prefikslər müəyyən qrammatik funksiya daşıyırlar. Prefikslər vasitəsilə düzələn törəmə fellər içərisində bir sıra sinonim prefikslərə də rast gəlinir. Məsələn, **de-, dis-, mis-, un-**. Bu prefikslər törətdikləri fellərə hərəkət və ya əks mənə verirlər: *to misunderstand, to mistrust, to misuse, to undertake, to underline, to overcome, to overlook, to unrise, to untie, to unpack, to uphold, to repay* və s.

Bu prefikslər arasında **over-, under-** kimi antonim prefikslər qrupu təşkil edənlərə də rast gəlmək olur. P.M.Karakuş fel düzəldən ön şəkilçilərdən danışarkən onun doqquz növünü göstərir. Fel düzəldən ön şəkilçilərdən danışarkən biz ön şəkilçilərinin nitq hissəsini dəyişə bilən və bilməyən xüsusiyyətlərini nəzərdən qaçırmamalıyıq. Çünki fel düzəldən ön şəkilçilərinin bəziləri hər hansı bir nitq hissəsinə artırılaraq onu dəyişdirir, bəziləri isə dəyişdirmir.

Bu baxımdan aşağıdakı modellər yaranır:

1) Nitq hissələrini dəyişə bilən ön şəkilçiləri;

2) Nitq hissələrini dəyişə bilməyən ön şəkilçiləri.

1) Nitq hissələrini dəyişə bilən ön şəkilçiləri: Be+n=v

Bu modellərin aşağıdakı semantik xüsusiyyətləri var:

1) Əsasın ifadə etdiyi obyektə öyrənmək, əhatə etmək, təmin etmək. Məsələn, *cloud-becloud (buludla əhatə etmək)*

2) Əsasın ifadə etdiyini bir şeydən məhrum etmək. Məsələn, *head-behead (boynunu vurmaq)*

3) Əsasın ifadə etdiyi kimi olmaq. Məsələn, *slave-beslave (kölə etmək, nökar etmək)*

4) Hərəkətin gücləndirilməsi, intensivliyi, tamlığı, artıqlığı, mənası. Məsələn: *to bebait-to bait or worry persistently, to bebreach-to breach soundly*

5) Əsasın göstərdiyi kimi etmək və ya həmin əlaməti və ya keyfiyyəti vermək mənasında. Buhalda “**be**” prefiksi əsas ənisim və sifətlə birləşir. Fellərin düzəldilməsinin bu tipi, canlıvəməhsuldar tip hesab olunur. Məsələn: *to bedim-to make dim, to befoul-to make little, to befool-to make a fool, to beblind-to make blind*. Müasir dövrdə konversiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq “**be**” prefiksinin rolu xeyli azalıb. “**Be**” prefiks ilə olan sözlərin tarixi və etimologiyası bunu bir daha sübut edir ki, onların əksəriyyəti qədim və orta ingilis dövründə yaranıb.

De + n = v – Bu model aşağıdakı semantik xüsusiyyətə malikdir.

Əsasını ifadə etdiyi vəziyyətə gətirmək. Məsələn: feble-enfeeb (zəiflətmək)

En+V=V-Semantik xüsusiyyət:adətən felə gücləndirici mənə verir. Məsələn: close-enclose: lighten-enlighten.

1.They should be encouraged to suffer hunger without complaint (Jane Eyre,p.29)

2.I learnt for the first time to take pleasure in fine scenery?in the hills yhat enclosed our wouded valley. (Jane Eyre,p.34)

2)**Nitq hissələrinin dəyişə bilməyənön şəkilçiləri:Un+V=V**

Un prefiksi fellere quşularaq əks hərəkət ifadə edir.Məsələn:to cover(örtmək)-to uncover(üstünü açmaq),to behind(əyilmək)-to unbehind(qalxmaq), to shoe(ayaqqabı geymək)-to unshoe(ayaqqabını soyunmaq), to fasten(bərkitmək,bağlamaq)-to unfasten(açmaq)

1.İ dressed unfastened the door with a trembling hand/and opened it.(Jane Eyre,p.55)

2.He unstopped the mast and furlled the sail and tied it.(The Pld Man and the Sea,p.95)

Öz mənalarına görə “**un**”prefiksi ilə əmələ gələn fellər 2 böyük semantik qurupa bölünür: 1)Hərəkət bildirən insan əlinin köməyilə həyata keçirilə bilən fellər və ya onları əvəz edən düzəltmə sözlər.Bu fellər aşağıdakı mənaları ifadə edir:

a)birləşdirmək,yapışdırmaq: to bind(bağlamaq), to buckle (kəmərləmək),to brace (bağlamaq),to button (düymələmək),to clasp(qucaqlamaq), to fold (qatlamaq) və s.

1.Miss Miller helped me **to undress**.(Jane Eyre,p.20)

2.She **unlocked** a cupboard and brought out a good-sizet cake (Jane Eyre,p.33)

2)Əqli və ruhi anlayışları ifadə edən fellər.Bu semantik qurupa daxil olan fellər azlıq təşkil edirlər.Məsələn:

1. İ dislike you the worst of anyone in the world, except John Reed: (Jane Eyre , p.15)

2. Martin took a bath, after which he found that the head of laundryman had disappeared. (Martin Eden, p.142)

2) Bölgü mənası,əsas tərkib hissələrinə bölünmə mənası: to connect birləşdirmək – to disconnect ayırmaq , to join qoşulmaq , birləşmək – to disjoin bölünmək və s.

3) Nədənsə məhrum etmə mənası :to disrank “rütbədən məhrum etmək”,to disclaim “öz hüquqlarından imtina etmək,tanınammaq” və s.

Bu mənə brinci mənadan demək olar ki,heç nə ilə fərqlənmir.Belə ki,burada dis- prefiksi prefiksiz əsasla ifadə olunmuş mənaya əks olan mənə yalnız hərəkət mənası ifadə edir.Məsələn,1.There was I,standing in the middle of the room, none publicly dishonoured. (Jane Eyre, p.31)

2. “Do you mean that we may dismiss you to the rainy night?” (Jane Eyre, p.118)

Müasir ingilis dilində roman dillərindən keçmiş dis-prefiksi ilə başlayan çoxlu sayda fellərə rast gəlinir. Dis-prefiksi sözün əsasını ifadə etdiyi mənaya əks olan mənə ifadə edir.Onların bəziləri öz inkişafı dövründə yeni mənə kəsb edərək mənalarını dəyişiblər.Məsələn, 1.It was discovered in the strangest way.(Jane

Eyre,p.143)2.The dark cloud of blood had settled and dispersed in the miledeep sea. (The Old Man and the Sea,p.82) Mis- prefiksinə bütün german dillərində rast gəlinir. Qədim ingilis dilində çatışmamazlıq, itgi,yoxluq,yanlış,səhv hərəkətləri ifadə etmək üçün fellərə qoşularaq işlədilir. Müasir ingilis dilində yayılmış səhv, pis mənasını ifadə edən feli prefiks mis- prefiksdir. Məsələn, to misname – “düzgün adlandırmamaq”,to mistake – “səhv etmək”, to miscall – “düzgün çağırmmamaq”, to miscount – “düzgün saymamaq”, to misunderstand – “səhv başa düşmək” və s. Mis- prefiksinin digər mənaları aşağıdakı kimidir: to mistrust “etibar etməmək”, to mislike “xoşlamamaq”, to misaffect “sevməmək”. Bu fellərdə mis-prefiksi prefiksiz əsasın inkarlıq mənasını ifadə edir. Müasir ingilis dilində belə fellər az işlənir və bir qayda olaraq dis- prefiksi ilə düzəldilmiş sözlərlə əvəz olunur. Un,de, dis prefikslərinə oxşar olaraq mis- prefiksi də təsirli fellərin kökünə qoşulur. Məsələn, to advise- to misadvise, to apply-to misapply, to hear-to mishear,to behave-to misbehave

Beləliklə,müasir dövrdə mis-prefiksi fellərin məhsuldar prefiksi hesab olunur.

1)What was great and strong in him, she missed, or worse yet misunderstood. (M.Eden, p.184) 2. He didn't truly feel good because the pain from cord across his back had almost passed pain and gone into a dullness that he **mistrusted**. (The Old Man and the Sea,p.65)

Re-prefiksi latın mənşəlidir.İlk vaxtlar re- prefiksi yalnız roman sözlərinə qoşulurduq ancaq XVI əsrdən başlayaraq bu prefiks əsl ingilis sözlərindən yeni məna qollarını verən fellər yaratmağa başladı: to live- to relive (to live again, to recall, to life): to greet- to regret (to greet again or in return).

Bir qayda olaraq re- prefiksi əvvəlki və yaxud da ilkin mənaya əks olan mənəni ifadə edir. Məsələn, He went away, but **reappeared**almost at once.(Jane Eyre, p.40)

Re-prefiksivasiyə silə düzəlmiş yeni felləri əvvəllər düzəldilmiş və ya alınma fellərdən ayırmaq üçün yeni fellərdə re-prefiksi əsasdan defis işarəsilə ayrı yazılır. Məsələn, to re-collect “yenidən yığmaq”, to recollect “yada salmaq”.

Re-prefiksi aşağıdakı hallarda da defislə yazılır.

I.Əgər əsas fel e saiti və ya başqa saitlə başlayırsa: to re-echo, to re-organize, to re-iterate və s.

II.Neologizmlərdə və ya hazırkı şərait üçün nəzərdə tutulmuş düzəltmə sözlərdə: to re-label, to re-group.

III. Əgər düzəltmə söz sadə şəkilçisiz sözlə qarşı-qarşıya qoyularsa onda defis işlədilir. Məsələn, to do- to re-do, to discuss- to rediscuss.

1.”I did not like **re-entering** Thornfield”. (Jane Eyre,p.48)

2.Frank**re-examined** them. (The Financier,p.32) **De**-prefiks latın mənşəlidir. Müasir ingilis dilində o,fellərin də düzəlməsində iştirak edri.Müller lüğətində yüz-lərlə **de** prefiksi ilə düzəldilmiş fellərə rast gəlinir. Onlardan təxminən yarısı Vebs-terin etimoloji lüğətində verildiyi kimi ingilis dilinə roman dillərindən keçiblər. Bu fellərin tərkibində **de**- prefikis var idi: to derail relsdən çıxmaq, yolundan çıxmaq>>, to derange sıradan çıxmaq, to deport sürgün etmək (F.deportate) , to depose kənar etmək,çıxartmaq(işdən) (O.F.depose), to defraud aldatmaq (L.defraudare), to deport, to deface silmək, şəklini pozmaq (O.F.defacier).

De-prefiksi ilə yanaşı fellərin etimologiyası göstərir ki, onların əsasları roman mənşəlidir. Buna baxmayaraq müasir ingilis dilində **de**-prefiksi çox canlı və çox istifadə olunan prefiksdir. İngilis sözlərinin əsasında yaranmış, tərkibində **de**-prefiksi olan fellər aşağıdakı mənaları verir. 1) Əks mənalı hərəkət və düzəldilmiş mənası: to decodeşifrələrini açmaq (to chipper şifrələmək), to defame ixtira etmək (to fame şöhrətlənmək), to deforest meşəni məhv etmək (to forest meşə salmaq). Məsələn, From **detesting** her and her foul tongue at firstç Martin greü to admireher as he observed the brave fight she made. (Martin Eden, p.176)

2) Məhrum etmək, azad etmək, uzaqlaşdırmaq, xilas etmək və s. mənalar: to derate vergüllərdən azad etmək, to deplume uzaqlaşdırmaq, to depauperize < qurtulmaq.

Under-prefiksi ilə sözdüzəltmə **Under + V=V**

Bu prefiks hələ qədim ingilis dövründə **under**- sözünü zərfdən (aşağı, aşağıda, altında mənasını verən) sözdüzəlməsi zamanı yaranıb. Elə həmin dövrdə **under**-sözyaradıcı kimi çıxış etmişdir. Məsələn, under-leginnan məqsəd daşıyan, under-fon nail olan və s.

Under-prefiksi hərəkət bildirən fellərə qoşularaq əşyanın altınahərəkətin yönəlməsini bildirir. Məsələn, tounderlie nəyinsə altında olmaq, to underrun axmaq (aşağı).

Under-prefiksi fəllərə qoşularaq tam olmayan hərəkət mənasını verir: to underload (yarımcıq yükləmək), to undernourish (doyunca yedizdirməmək) və s. Məsələn, 1) The average personality reshapes frequently, every few years even our bodies undergo a complete overhaul. (Truman Capote, p. 154)

1) "I'll be glad to undertake it". (The Financier, p. 128)

Over-prefiksi ilə sözdüzəltmə **Over + V=V**

Over-prefiksidən danisarkən qeyd etmək lazımdır ki, Vebsterin lüğətində over- ilə olan sözlərin iyirmi sekkizi ingilis Dövrünə aiddir.

Müasir ingilis dilində over- prefiksi fəllərin söz yaradıcı elementi kimi geniş işlədilir. Fəllərin tərkibində over- prefiksinin müstəqil ləksik mənasının mübahidə olunacaq dərəcədə itirildiyini və nisbətən daha ümumi məna kəsb etdiyini mübahidə edirik. Müasir ingilis dilində over ilə düzələn çoxlu fellər var ki, onlar da iki sinfə ayrılaraq müxtəlif mənalar kəsb edir.

1) **Over** prefiksi hərəkət ifadə edən Fəllərin əsasına qoşularaq yerləşdirmə mənasını ifadə edir. Məsələn, overbuild (binanın üstünü tikmək).

Bu misallarda over- prefiksi öz mənasın görə under-prefiksinin antonimi kimi çıxış edir. 1) İstiqamət bildirməyən hərəkət fəllərinə qoşularaq over-prefiksi həmin fellərə artıqlıq, çoxluq, bolluq mənasını verir. Məsələn, to overdo (yenidən qızartmaq), to overdrik (çox yükləmək) və s. Məsələn,

1) It was the plerude to the blankness that often overcame him. (The Path of Thunder, p. 148)

1) "You must have overtired yourself". (The Picture of Dorain Grey, p. 235)

Up- prefiksi ilə sözdüzəltmə **Up + V=V**

Bu prefiks istiqamətlə bağlı olan hərəkət bildirən fellərə qoşulur. Məsələn, to uphold, to uplift, to upraise, to uprise, touproot və s.

Up- prefiksi fellərin yaradılmasında söz yaradıcı element kimi iştirak edir və məhsuldar şəkilçi sayılır. Məsələn,

1) The defiance of every canon of her **upbringing** struck her in one concentrated blow (Hatters Castle,p.86)

2)Her mouth was large,her nose **upturned**. (Truman Capotep.127)

Ədəbiyyat

1. Амосова Н. Лексикология английского языка.М.,1955
2. Antrushina G.B."English Lexicology".М.1985
3. Axundov A.Ümumi dilçilikB.,1979.
4. Ginzburg A."A Course in Modern English Lexicology".М.,1966
5. Cəfərov S.Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı.B.,1960
6. Каращук П.М.Словообразование английского языка.М.,1977

P.Mamedzade

Verb forming prefixes in Modern English Language Summary

The subject of our article is "Verb forming prefixes in Modern English Language" Affixes are considered to be one of the most productive ways of supplying the word formation because they are closely connected with lexicology and its branches. Affixes types of base.

Affixation is connecteds with morphology.All morphemes are subdivided into two large classes:roots and affixes.This article is of theoretics of the language.

П.Мамедзаде

Префиксиальные глаголы в современном английском языке Резюме

Данная работа посвящена теме Префиксиальные глаголы в современном английском языке. В словообразовании современного английского языка префиксация играет значительную роль.

Лингвисты-ученые в своих трудах отметили особую роль о значение префиксиальные словообразование и грамматический особенность и простых и сложных предложениях английского языка.Префиксы в английском и в азербайджанском языках играют важную роль в структуре грамматическом словообразование и в лексическом системе.

Rəyçi:

Yusif Süleymanov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NURİYYƏ RZAYEVA

AzTU

nuriyye.@.ru

QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNDƏ İNGİLİS DİLİNİN SİNTAKSİSİNDƏ BAŞ VERƏN ƏSAS DƏYİŞİKLİKLƏR

Açar sözlər: ingilis dili, sintaksis, qədim dövr, orta əsr, dəyişilirlər.

Ключевые слова: английский язык, синтаксис, трансформация.

Key words: English, sintaksis, transformation.

Müasir ingilis dilində olduğu kimi qədim ingilis dilində də məqsəd və intonasiasına görə cümlənin üç növünü fərqləndirmək olar:

1. Nəqli cümlə - bu özü də təsdiq və inkar formasında ola bilər, məs.:

Nu wille we secgan be suban Donna paere ea ymbe Creca land... (Orasius)
(Now will we speak about Greece, on the south of the river Danuba)

Hem liste nat to go to bedde sone. (They did not like to go to bed soon)

2. Sual cümləsi, məs.

Hu moeg se ealda mann eft beon acenned ? (how can the old man be born again?) Qədim ingilis dilindəki sual cümlələrindən danışarkən Peter S. Baker fel+mübtəda (V+S) söz sırasının sual cümlələri üçün xarakterik olduğunu yuxarıdakı misalla izah etmişdir. O, qeyd edirdi ki, bu tip cümlələr sual sözü ilə başlasa da, başlamasa da, V+S söz sırasına malik olurlar (13).

Başqa bir mənbədə də qədim ingilis dilində sual cümlələrinin mübtəda və xəbər inversiyasının nəticəsində əmələ gəldiyi qeyd olunur. Bu cür cümlələrdə “do” köməkçi sözü tələb olunmurdu (12). Hwaet getacniad donne da twelf oxan buton da XII apostolas? (What signify then those twelve oxen except those XII apostles?)

Gördüyümüz kimi hər iki mənbədə də sual cümləsinin mübtəda və xəbərin yerdəyişməsi nəticəsində əmələ gəlməsi qeyd edilmişdir. Bununla belə Peter S. Baker bu cür söz sırasının (V+S) həm də nəqli cümlələrdə də ola biləcəyini göstərmişdir. O, “Beowulf” əsərindən belə bir misal çəkir.

Eart pu se Beowulf, se pe wid Breca wunne. (7, 23) Baker qeyd edir ki, bir çoxları bu parçanı sual cümləsi kimi tərcümə edirlər: “Are you the Beowulf who contended with breca?” Lakin , müəllif təkidlə bu cümlənin nəqli cümlə olduğunu söyləyir. “You are that Beowulf? the one who contended with Breca!” (13).

Qədim ingilis dilindən sual cümlələri müxtəlif vasitələrin köməyi ilə əmələ gəlmişdir. Bu vasitələrə sual əvəzliliklərini və zərflərini, yuxarıda haqqında danışdığımız cümlənin baş üzvlərinin inversiyasını (burada xüsusi sualların yaranması nəzərdə tutulur) və ya sadəcə inversiyanı (burada isə ümumi sualların düzəldilməsi nəzərdə tutulur) aid etmək olar. O dövrdə sual cümlələrində işlənən əvəzliliklərə Hwaet (what), hwa (Who is that man?); Hwaet sceal ic sinzan? (What shall I sing?); Hwylc is min modor? (which is my mother?) Bununla yanaşı qədim ingilis dilində xüsusi sual vermək üçün bu cür sual zərflərindən də istifadə olunmuşdur: Hwanne (when), hu (how), hwy (why), hwaeder, hwider (where) və s. Bu zərflərdən sonar da baş üzvlərin inversiyası olur. Məs.: Hwider hweorfad we? (Where do we set out?) (10? 268-269)

Suzan Pintzuk qeyd edir ki, “Helsinki corpus”- da ponne (then) zərfinin daxil olduğu 43 “vh-sualların”dan birində vh-tərkibi ilə təsriflənən fel arasında zərf işlənir: Forhwy ponne sceal anegum men dynccean to rede odde to uniede? (Why then shall it seem too severe or hard to any man?) O göstərir ki, 42 sual cümləsində isə zərf təsriflənən feldən sonrtə işlənir. Məs.: Bid he ponne buton swylce stan oppe treow? (What is it then but like stone or log?); Hwaer beop ponne his welan and his wista? (Where are then his riches and his feasts?) (8,164).

Əmr cümləsi: cümlənin bu tipinə gəldikdə isə müasir ingilis dilində olduğu kimi qədim ingilis dilində də əmr cümləsi fellə başlamışdır. Bu da onun fel əsasında qurulduğunu göstərir. Məs.: Brinz pa pinz (Bring those things); Beod ze on soelum (Be you happy); Brinz me tva pa betstan tyccenu (Bring me tvo, the best kids). Misallardan göründüyü kimi burada II şəxsin təkinə və yaxud cəminə müraciət olunur (10, 251). Qədim ingilis dilində də yuxarıdakı cümlə növləri yüksək hiss və həyacanla ifadə edildikdə nida cümləsi kimi işlədilmişdir. Məs: and cwoed: “Foeder min” (and said: “My Father!”); Cedmon, sinz me hwoet – hwuzu! (Cedmon, sing me something!) Qədim ingilis dilində struktur cəhətdən nida cümləsi əmr cümlələrində demək olar ki, fərqlənməmişdir. Onlar yalnız tonun dəyişməsi və emosionallıq dərəcəsinə görə bir - birindən seçilirdilər. Belə bir misala nəzər salaq: Doet woes zod cyninz ! (That was a good king!) (10, 270).

Orta ingilis dili və erkən yeni ingilis dili dövründə cütlərkibli cümlənin kommunikativ tiplərinin strukturunda müəyyən dəyişikliklər baş verir. Orta ingilis dilində cümlənin kommunikativ tiplərindən olan sual cümləsinin qurulmasında elə bir əhəmiyyətli dəyişiklik baş vermir. Onu qeyd edə bilərik ki, bu dövrdə sual cümlələrinin ümumi və xüsusi tiplərində felin analitik formaları ilə əlaqədar olan natamam inversiya halları daha da artmışdır. Sual cümlələrinin yaranmasında əsaslı dəyişikliklər isə məhz erkən yeni ingilis dili dövrünə təsadüf edir. Bu yeniliklər cümlədə sabit söz sırasının yaranması ilə bağlı olmuşdur. Dövrün ilk vaxtlarından cümlədə sintaktik münasibətlərin əsas ifadə vasitəsi söz sırası olmuşdur. Bu dövrdə sual cümləsində ki, sıraya əsasən sözönsüz tamamlıq feldən sonra işlənmişdir. Məhz elə bu vəziyyətdə sözönsüz işlənən tamamlığın əsas sintaktik əlamətinə çevrilmişdir. Lakin bununla belə XVI əsrin əvvəllərində bəzi sual cümlələrində xəbərlə sözönsüz tamamlığın arasında mübtədanın işləndiyi hallarda olurdu. Məs: Eat cats mice? Orta ingilis dilində sual cümlələri ilkə qarışıqlıq tam inversiyanın olduğu hallarda ortaya çıxmışdır. Belə ki, tam inversiya zamanı köməkçi feldən istifadə olunmadan indiki və ya keçmiş zamandakı xəbər cümlənin əvvəlində işlənmişdir. XVI əsrin əvvəllərində indiki və ya keçmiş qeyri-müəyyən zamanda olan cümləyə istər ümumi, istərsə də xüsusi sual verərkən tam inversiya baş vermişdir. Məs.: Call you? What find I here? Sual cümlələrinin bu cür işlənməsi erkən yeni ingilis dili dövrünə qədər davam etmişdir. Tədricən erkən yeni ingilis dilində indiki və keçmiş qeyri – müəyyən zamanların analitik formaları olan “do” və “did” köməkçi fellərindən istifadə olunmağa başlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “perifrastik” (yəni, semantik yükə malik olmayan) “do” ilk dəfə XIII əsrdə meydana gəlmiş, ancaq o dövrdə onun nə inkarlıq, nə də inversiya ilə heç bir xüsusi əlaqəsi olmamışdır (11, 156).

Köməkçi fel kimi “do” sözündən XV əsrdən başlayaraq həm sual, həm də inkar cümlələrinin qurulmasında istifadə olunmağa başlamışdır. Xüsusən də, sual cümlələrində “do” köməkçi felindən istifadə olunması cümlədə mübtədə və xəbərin

yerinin sabitləşdiyini göstərirdi. Qeyd edək ki, erkən yeni ingilis dilinin sonlarına yaxın “do” və “did” analitik forması xüsusi sual cümlələrinin yaranmasında istifadə edilirdi. Məs: Why did you not speak to him? (3, 202) Bu dövrün görkəmli siması V.Şekspirin əsərlərində həm “do” ilə , həm də onsuz işlənən xüsusi suallarada rast gəlmək olur. Məs.: What meanes this, my lord?;How like you this play?; What doe you call this play? və s. Ümumi sualların düzəldilməsində hələ uzun müddət qədim quruluş tipindən istifadə olunmuşdur. Belə ki, XVIII əsrin ortalarına qədər ümumi suallar tam inversiyanın köməyi ilə (yəni, köməkçi feldən istifadə olunmadan felin, cümlənin əvvəlinə keçməsi ilə) qurulmuşdur. Məs: Seemed he a gentleman?; Know you to whom you speak? Ümumi sual cümlələrinin müasir dövrdəki quruluşu isə ancaq 1750-ci ildən sonra formalaşmağa başlamışdır (10, 269).

“Do” köməkçi felindən danışarkən Kroch məsələnin funksional izahını verməyə çalışmışdır. O qeyd edir ki, cümlədə işlənən “do” dinləyiciyə mübtəda və tamamlığı fərqləndirməyə kömək edir. O, “V+NP+NP” modelli cümlə ilə “Do+NP+V+NP”modelli cümləni fərqləndirir. Kroch fikrini bununla əsaslandırır ki, ikinci modeldəki “do” sözünün köməyi ilə ondan sonra işlənən birinci NP-in mübtəda olmasını söyləmək çətin deyildir (6,72). Müəllif öz araşdırmasında beş cümlə tipinin həm qədim, həm də müasir dövrdəki strukturlarını fərqləndirmiş və diqqəti də “do” köməkçi felinin işlənməsinə yönəltmişdir. O, bu cümlə tiplərinə nəqli inkar (negative declarative), sual inkar (negative question), təsdiqdə olan təsirli sual (positive question transitive), təsdiqdə olan təsirsiz sual (positive question intransitive) və təsdiqdə olan “wh-obyekt” suallarını (positive wh-object) aid etmişdir. Bu cümlə tiplərinin həm qədim, həm də yeni dövrdə hansı struktura əsasən qurulduğunu müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salaq:

Bundan başqa “do” sözü nəinki köməkçi fel kimi sual cümlələrinin yaranmasında, həmçinin fel əvəzləyicisi kimi nəqli cümlələrdə də istifadə edilmişdir. “Do” sözünün bu mənada işlənməsi əsas fel olmadan işlənən modal və köməkçi fellər kimi, cümlədə xəbərin yerini də boş qala bilməyəcəyini göstərmişdir. Məsələn:

Helpeth me now, as I Dyde yow whileer (Chaucer).

(Help me now as I did (help) you formerly.)

Stand! So I do, against my will... (Shakespeare)

İngilis dilinin tarixində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış inkarlıq olmuşdur. Qədim ingilis dilinin sintaksisindən məlum olduğu kimi o dövrdə inkar cümlələrinin yaranmasında iki və daha çox inkarlıq bildirən elementdən istifadə olunurdu. “Ne” ədatı qədim dövrdə beon (to be), habban (to have), willan (to want), witan (to know) kimi fellərlə birləşib cümlədə inkarlıq bildirmək üçün işlənirdi: ne+is nis; ne+waes naes; ne+waeron naeron; ne+ hadde nadde; ne+had nad və s (2,90). Qədim ingilis dilinin sonlarına yaxın başqa qüvvətləndirici inkar ədatı naht (noht) inkar cümlələrinin düzəldilməsində istifadə olunmağa başlayır (4,96). İnkarlığın ifadə vasitələrindəki əsaslı dəyişikliklər məhz orta ingilis dili dövründə baş vermişdir. Bu dövrdə qədim dövrdəki nawiht əvəzliyindən yeni bir inkar ədatı “ not (nat)” inkişaf edib, qədim inkarlıq bildirən “ne” ədatının işlənmə dairəsini azaldır. Artıq orta ingilis dilinin əvvəllərindən “ne” demək olar ki, müstəqil şəkildə işlənmirdi; yəni o, həmişə “noht (not)” ədatı ilə birlikdə işlənirdi. (ne ... noht (naht)) XIV əsrdən “not” ədatı inkar cümlələrində

aparıcı rol oynamağa başlayır. Məs.: The Longabardis which dwelled not thane in Itaile (The Longabards which didn't dwell then in Italy)/

XVI əsrin ortalarından isə feldən əvvəl işlənən “ne ... noht (not)” formasındakı “ne” ədatı tamamilə istifadədən çıxır. XVI əsrin sonlarına qədər “not” inkar ədatı daha çox felin şəxslı formasından əvvəl işlənmişdir. Məs.: My sunne I not defende. Buna baxmayaraq V.Şekspirin dilində “not” ədatının feldən sonra işlənməsi hallarına da rast gəlmək olar. Məs.: I know not which is which.

Sual cümlələrindən danışarkən qeyd etdik ki, XV əsrin əvvəllərindən indiki və qeyri-müəyyən zamanların analitik formaları (do, did) yarandı. Bu analitik formalar nəinki sual cümlələrinin qurulmasında, eyni zamanda bu dövrədən başlayaraq tədricən inkar cümlələrində də istifadə olunmağa başlandı. Məs.: I see you do not meane to parl with her; Thou dos not love her. Qeyd edək ki, XVI-XVII əsrlərdə bütün cümlə tiplərində işlənən perifrastik “do”, məhz XVII əsrin sonlarına yaxın daha çox sual və inkar cümlələrinin qurulmasında istifadə edilmiş, təsdiq bildirən cümlələrdə isə sintetik formalara üstünlük verilmişdir. Elə bu vaxt “do-parafrazi” indiki və keçmiş qeyri-müəyyən zamanda olan inkar və sual cümlələrinin analitik formasına çevrilmişdir. Orta ingilis dilinin əvvəllərində hələ də çoxinkarlılıq üstünlük təşkil etmişdir. Məs.: He nolde no raunsoun (He did not want any ransom); Ne soeh ich nauere oer swulche cnihtes (I had never seen such knights). Zaman keçdikcə ingilis dilindəki bu polineqativlik mononeqativliklə əvəz olunmağa başlayır. Artıq orta ingilis dilinin sonlarına yaxın “non man i-cumen” (nobody came) tip cümlələrə rast gəlmək olardı. Bununla belə, ona da deyə bilərik ki, hələ tam mononeqativlik formalaşmışdı. Çünki erkən yeni ingilis dilində də bir neçə inkari sözün işləndiyi rast gəlmək olar. V.Şekspirdən götürülmüş misallara nəzər salsaq, dediyimiz fakt daha aydın olacaqdır: that can not be so neither; love no man in good earnest.

Inkar cümlələrinin inkişafında yeni mərhələ erkən yeni ingilis dili dövrü ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, bu tip cümlələrin strukturunda baş verən dəyişiklik “ne” ədatının istifadədən düşməsi oldu. Məs.: This may in nothings restrane the kynges pover. Bu dövrdə belə mononeqativ cümlə ilə yanaşı başqa tip inkar cümlələrindən də istifadə edilirdi: bu tip cümlələr feldən əvvəl işlənən inkarlılıq bildirən sözdən və təsdiqdə olan ümumiləşdirici üzvdən ibarət olmuşdur (10,266). Məs.: I can not charge yow with any thing. Nida cümlələrinə gəldikdə isə, qədim ingilis dilindən fərqli olaraq orta ingilis dilinin sonu və erkən yeni ingilis dilində nida cümlələrinin sturukturunda müəyyən dəyişikliklər oldu. Bu dövrlərdə də “What (what)” və ya “how” sözləri ilə başlayan nida cümlələrinə rast gəlmək olar. Məs.: How sweet the moonlight sleeps upon this bank! (Shakespeare). Cümlənin digər kommunikativ tipləri də xüsusi intonasiya ilə deyildikdə nida cümləsi əmələ gəlirdi, məs.: Hold up thy tayl, thou Sathanas! (Hold up your tail, Satan!) (Chaucer).

Ədəbiyyat

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996.
2. Abdulrahimov E.H. The ABC of the history of the English language. Bakı: Mütərcim, 2005.
3. İlyish B.A. History of the English Language. Leningrad, 1973.

4. İshltla Singh. The History of English. Hodder Arnold. New York: Oxford University Press Inc, 2005.
5. Kaushanskaya V.L., Kovnerc R.L., Kozhevnikova O.N. etc. A Grammar of the English Language. L.: Prosvescheniye, 1967.
6. Kroch, Anthony and Ann Taylor. Verb movement in old and Middle English: dialect variation and Language contact. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
7. Peter S. Baker. Introduction to old English. Oxford: Blackvell, 2003.
8. Pintzuk S. Phrase Structures in Competition: Variation and Change in old English
9. Word order. Doctoral dissertation, University of Pennsylvania, 1991.
10. Rodney Huddleston, Geoffrey K. Pullum. The Cambridge University Press, 2002.

N.Rzayeva

The changes in the communicative types of the sentence in the course of the
historical development of the English language
Summary

The article focuses on the changes in the communicative types of the sentence throughout the development of the English language. The content of the article comprises the following problems: -the changes happened in the structure of the declarative sentences; -the use of the analytical forms in the formation of the negative and interrogative sentences; -the formation of the imperative and exclamatory sentences in the course of the historical development of the English language, etc. Here is presented different examples from old, Middle and Modern English literature in order to interpret this theme.

Н.Рзаева

Трансформация в структуре синтаксисе в древней и средней
английского языка
Резюме

В статье рассматривается трансформация в синтаксическом структуре в средней и древней английского языка, их типология на современном этапе, взаимосвязь родственных языков и коммуникативные формы синтаксиса и их употребление на современном этапе. В статье также анализируется история языковые и культурные связи английского языка с другими Западноевропейскими языками а также рассматривается в древнем английского языка синтаксические трансформация в составе предложений и его всестороннее развития в историческом этапе.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
filologiya elmləri namizədi, dosent

LALƏ KAZIMOVA
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
asadova_L@mail.ru

FONETİKANIN ORFOQRAFIYA VƏ ORFOEPIYA İLƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİNİN NƏZƏRİ-METODİK ƏSASLARI HAQQINDA

Açar sözlər: fonetika, orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqə, nəzəri-metodik əsas

Ключевые слова: фонетический, связь между орфографией и орфоэпией, методико-теоретическая основа

Key words: phonetic, communication(connection) between spelling and orfoepikal, methodical theoretical basis

Nitqin ən kiçik vahidi səslərdir. Prof. A.Axundov yazır: "İnsanlar arasında ən vacib ünsiyyət vasitəsi olan dil öz vəzifəsini-kommunikativ rolunu, hər şeydən əvvəl, danışq səsləri vasitəsi ilə yerinə yetirir. Təkcə bu hal dilin varlığı və fəaliyyət göstərməsi üçün fonetikanın nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu aydın göstərir". Daha sonra o, fikrinə davam edərək yazır: "Dil ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini iki şəkildə: şifahi və yazılı dil vasitəsi ilə icra edir. dilin bu iki forması bir-biri ilə sıx bağlıdır. Belə ki, dilin maddi əsasını təşkil edən səslərdən kənarda dil yoxdur və ola da bilməz. Digər tərəfdən, yazılı dil özü də fonetik quruluş daxilində danışq səslərinin linqvistik ekvivalenti olan fonemlər əsasında mümkün olur və fəaliyyət göstərir. Yazılı dil məhz danışq səslərinin, daha dəqiq desək, fonemlərin yazılı işarəsi olan hərflər, qrafemlər sistemindən ibarətdir. Deməli, fonetik quruluş nəinki səsli dilin, həmçinin yazılı dilin varlığı üçün də əsas şərtlərdən biridir" (2, 7).

M.İ.Matusevic isə fonetikanın dildəki nəzəri əhəmiyyətindən danışarkən yazır: "fonetikanın nəzəri əhəmiyyəti aşkar şəkildə belə bir faktdan irəli gəlir ki, o (fonetika), dilin xarici forma olan səs cəhətini öyrənir ki, bu xarici formada da onun məzmunu ifadə olunur və dil öz əsas vəzifəsini həyata keçirir" (9, 71). Demək dili onun xarici forması olan səslərdən (fonemlərdən) və onların yazıda ekvivalenti olan hərflərdən kənarda öyrətmək qeyri mümkündür.

Səs və hərflər arasındakı münasibətlərin öyrədilməsi bilavasitə orfoqrafiya və orfoepiya ilə bağlıdır. Prof. Y.Kərimov yazır: "Sözlərin səs-hərflər tərkibi, sözlərdə səs və hərflər arasındakı fərqlərin şagirdlərə anladılması şagirdləri yazı ilə ədəbi tələffüz arasındakı fərqi anlamağa hazırlayır. Bu da şagirdlərin orfoqrafik-orfoepik vərdislərə yiyələnməsinə səbəb olur" (7, 116).

Fonetikadan öyrədilən səs və hərflər arasındakı münasibətlər əvvəlcə orfoqrafiya ilə orfoepiya arasındakı münasibətləri, daha sonra isə mahiyyət etibarilə ilə düzgün yazı ilə düzgün tələffüz arasındakı münasibətləri öyrənməyə gətirib çıxarır.

İbtidai siniflərdə fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisi indiyə qədər xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Hələ də dilçiliyin bu bölmələrinin fəndaxili əlaqələr sistemində mövqeyi və rolu nəzəri-metodik cəhətdən lazımı səviyyədə işlənib hazırlanmamışdır. Halbuki, ibtidai siniflərdə fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu əhəmiyyət, hər şeydən əvvəl, aşağıdakılarla şərtlənir.

a) fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisi şagirdlərin fonetik hazırlığını artırır, onların düzgün yazı və düzgün tələffüz bacarığını inkişaf etdirir;

b) şagirdlərin səsle hərf arasındakı fərqi daha aydın başa düşmələrinə imkan yaradır. Bu da orfoqrafiya ilə orfoepiya arasındakı fərqi, daha sonra isə yazılı nitqlə şifahi nitq arasındakı fərqi anlamağa səbəb olur;

c) bir sıra mühüm fonetik hadisə və qanunların orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqələndirilməsi şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik normalara yiyələnmələrinə, onların intellekt kimi formalaşmasına kömək edir. Yazı və tələffüzdə özünü göstərən neqativ halların, dialektizmin aradan qaldırılmasında şüurluluğu təmin etmiş olur və s.

Prof. Ə.Əfəndizadə göstərir ki, orfoqrafiya və orfoepiya haqqında elmi anlayışa şagirdlər ilk dəfə olaraq əsasən, fonetika bəhsini öyrənərkən yiyələnirlər. Başqa sözlə, yazılı nitqlə şifahi nitq normaları arasında fərqli cəhətlərin olduğunu bu bəhsi keçərkən dərk edirlər. Demək, fonetika şagirdlərdə orfoqrafik və orfoepik vərdişlərin yaranmasında bir növ zəmin rolunu oynayır (5, 158). Prof. Ə.Əfəndizadə yazır ki, ədəbi tələffüz, başqa sözlə desək, orfoepiya orfoqrafiyanın başlıca prinsiplərindən biri olan fonetik prinsipin əsasını təşkil edir. Demək düzgün yazının əsasında duran əsas amillərdən biri də düzgün tələffüzdür. Lakin bununla belə bir sıra hallarda bunun əksini də görürük. Yəni sözün düzgün tələffüzünün əsasında onun düzgün yazılışı (orfoqrafiyası) durur. Məsələn, stəkan, qrammatika, plan, qalstuk və s. sözlərin düzgün tələffüzü onların düzgün yazılışına (orfoqrafiyasına) əsaslanır. Beləliklə, aydın olur ki, fonetika dildaxili əlaqələr konsepsiyası çərçivəsində orfoqrafiya və orfoepiya ilə daha çox bağlıdır. Bu da fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisi tələbini ortaya çıxarır.

İbtidai siniflərdə fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisinin əhəmiyyətini aşağıdakılarla səciyyələndirmək olar:

1. Fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisi həm fonetik mövzuların möhkəm mənimsənilməsinə səbəb olur, həm də şagirdlərin bir sıra vacib orfoqrafik və orfoepik qaydalara yiyələnməsinə imkan yaradır. Məsələn, sait və samitlərin tədrisi zamanı qoşasaitli və qoşasamitli sözlərin yazılışı və tələffüzü üzərində aparılan işlər nəticəsində şagirdlər həm sait və samit səslər barədə daha geniş məlumat əldə edir, həm də anlayırlar ki, sözün səs tərkibi ilə hərf tərkibi həmişə bir-birinə uyğun gəlir. Yəni dilimizdəki bir sıra sözlər tələffüz edildiyi kimi yazılmaz və ya yazıldığı kimi tələffüz olunmur.

2. Məktəbdə fonetik mövzuların orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisinin bir əhəmiyyəti də ondan ibarətdir ki, bu əlaqələndirmə prosesində istifadə olunan test və çalışmalar bir tərəfdən şagirdlərin əldə etdikləri bilikləri möhkəmləndirir, digər tərəfdən də gələcəkdə öyrədiləcək bir sıra biliklərin asan mənimsənilməsi üçün əvvəlcədən əlverişli zəmin yaradır. Məsələn, ahəng qanunu barədə verilən bilik, gələcəkdə şəkilçilərin düzgün yazılışı və tələffüzünü möhkəm və şüurlu mənimsəməyə əvvəlcədən əlverişli şərait yaradır, yaxud heca, vurğu barədə fonetikadan əldə olunmuş biliklər sözlərin sətirdən-sətrə düzgün keçirilməsi qaydalarını, yaxud sözlərin vurğuya görə düzgün tələffüzünü tez və möhkəm mənimsəməyə imkan yaradır.

3. Fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisi ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafı üçün də çox əhəmiyyətlidir. Adətən məktəblərimizdə çox vaxt müəyyən səhvlər üzündən kitab dilinə, hərfi tələffüzə üstünlük verilir. Bu oxu prosesində özünü daha bariz göstərir. Şagirdlər müxtəlif bədii mətnləri məhz yazıldığı kimi oxumağa meyl göstərirlər və öz aləmlərində bunu düzgün sayırlar. Əslində isə bu, çox zərərli bir vərdəşdir. Kitab dilinə meyl ifadəli oxu normalarını pozur, dili təbiiliyindən uzaqlaşdırır. Ona görə də müəllim fonetikanın tədrisi prosesində orfoqrafiya və orfoepiya üzərində iş apararkən yazılışı ilə tələffüzü arasında fərq olan sözlərin orfoepiyasını öyrətməklə şagirdlərin ifadəli oxu vərdişlərini inkişaf etdirmiş olar.

Bir çox hallarda şagirdlər, məsələn, sonu cingiltili samitlərlə (b, d, z, q, c və s.) bitən sözlərin ayrı-ayrılıqda yazılışı və tələffüzü arasındakı fərqi deyir, izah edir, bunlara dair müxtəlif misallar da göstərirlər. Lakin oxu prosesində onların ədəbi tələffüz qaydalarına müvafiq tələffüz olunmasına riayət etmirlər. Müəllim çalışmalıdır ki, fonetikanın tədrisi ilə bağlı öyrədilən hər ibr ofroqrafik və ya orfoepik qaydaya şagirdlər yazı və oxu prosesində əməl etsinlər, öyrənilən qaydaları əməli fəaliyyətlərində tətbiq etməyə səy göstərsinlər. İşin belə təşkili, söz yox ki, şagirdlərin ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafına çox müsbət təsir göstərmiş olar.

4. Fonetikanın orfoqrafiya ilə əlaqəli tədrisi oxu-yazı təlimində müəyyən çətinliklər törədən dialektizmin, şivə xüsusiyyətlərinin aradan qaldırılmasına da çox müsbət təsir göstərir. Məlum olduğu kimi, respublikamızın müxtəlif bölgələrində bir çox sözlər müxtəlif cür tələffüz olunur. Məsələn, deyil sözü müxtəlif ləhcələrdə dəyil, döyül, degil, dögül və s. kimi, yaxud toyuq sözü toyux, tovuğ, tavuq, taviq, toviş və s. kimi tələffüz olunur. Orfoepik və orfoqrafik qaydaların öyrənilməsi nəticəsində şagirdlər belə sözlərin həm düzgün tələffüzünü, həm də düzgün yazılışını mənimsəmiş olurlar ki, bu da savadlı yazı və düzgün tələffüz üçün çox əhəmiyyətlidir.

Digər tərəfdən fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisi prosesində şagirdlər tələffüzü yazılışına görə müəyyənləşən sözlərlə də tanış olurlar. Bu da onların orfoqrafik və orfoepik vərdişlərinin inkişafına kömək edir. Belə ki, dilimizdə bir sıra sözlər vardır ki, onların düzgün tələffüzü düzgün yazılışı ilə müəyyən edilir. Bu sözlərin bir qismi yazıldığı kimi tələffüz olunmadıqda hətta sözün mənası da dəyişə bilər. Məsələn: hiss, addım, kəllə, küll və s. Bu qəbildən olan sözləri yazıldığı kimi, yəni qoşa samitlə tələffüz etmədikdə sözlərin mənası dəyişir. Müqayisə et: hiss-his, addım-adım, kəllə-kələ, küll-kül və s.

Bir qism sözlər isə tərkibində samitlərin yanaşı işləndiyi alınma sözlərlə bağlıdır. Belə sözlər tələffüzdə müxtəlif cür səsləndiyinə görə, məsələn: stəkan-istəkan-istakan; briqadir-briqədir-birqədir, ş kaf-işkaf-ışkaf və s. yazıda da müəyyən çətinlik törədir. Yəni həm səhv tələffüz olunur, həm də səhv yazılır. Belə sözlərin düzgün tələffüzü onların yazılışı əsasında müəyyən edilir. Yəni söz necə yazılırsa, elə də tələffüz olunmalıdır. Dilimizdəki bu kimi hadisələrin şagirdlərə praktik şəkildə öyrədilməsi söz yox ki, onların yazı-oxu mədəniyyətini yüksəldir. Orfoqrafik-orfoepik normaların dərk edilməsi üçün əsas verir.

5. Nəhayət, fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisi bütövlükdə dil tədrisinin, xüsusən morfologiya, leksika, söz yaradıcılığı bəhslərinin mənimsənilməsi üçün də əlverişli zəmin yaradır. Çünki dilin bu bölmələrinin

hamısında sözlərin düzgün yazılışı və düzgün tələffüzü əsas şərt kimi özünü göstərir.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin əsas məqsədi şagirdlərə savadlı yazı və düzgün tələffüz vərdisləri aşılamaqdan ibarətdir. Bunun əsası isə fonetikanın tədrisi ilə bağlıdır. İbtidai siniflərdə ana dili fənninin tədrisində başlıca məqsəd şagirdlərə doğma dildə oxumağı, yazmağı öyrətmək, onların şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirməkdir. Şifahi və yazılı nitqin əsasında isə orfoqrafik və orfoepik normalar durur. Məhz buna görə də nəticəyönlü kurikulum (program) əsasında hazırlanmış “Azərbaycan dili” dərsləklərində şagirdlərin orfoqrafik normaları gözləməklə savadlı yazıya yiyələnmələri və oxu zamanı orfoepik normalara riayət etmələri diqqət mərkəzində saxlanılır.

İbtidai siniflərdə fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisi tamamilə qanunuyğun bir proses sayılır və böyük təcrübi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri. Bakı, 1985
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Elm, 1975
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı: API, 1969.
5. Əfəndizadə Ə. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı: Maarif, 1975
6. İskəndərov Z. Fonetika bəhsinin təkrarına dair//Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, IV buraxılış, 1987
7. Kərimov Y. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1997
8. Kərimov Y. İbtidai siniflərdə orfoqrafik çalışmaların sistemi. Bakı: Azər-nəşr, 1965
9. Матусевич М.И. Введение в общую фонетику. М., 1959
10. Рождественский Н.С. Обучение орфографии в начальной школе. М., Уч-педгиз, 1960
11. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı: Təhsil, 2008

Л.Асадова

О методико-практической основе взаимосвязи орфографии и орфоэпии с фонетикой Резюме

Самая малая единица речи – это звуки. Основную тему фонетики составляют звуки и буквы. Именно в этом аспекте школьники постепенно начинают понимать и воспринимать понятия звуков и букв, и их взаимосвязь с фонетикой. Взаимоотношение между звуками и буквами неотделимо связаны с орфографией и орфоэпией. Взаимосвязь фонетики с орфографией и орфоэпией в период обучения до сих пор не являлось особым объектом исследования. В настоящее время взаимосвязь фонетики с орфографией и орфоэпией в начальных классах играет большую роль и характеризуется следующими:

- В период обучения взаимосвязь между фонетикой с орфографией и орфоэпией увеличивает степень подготовки ученика и направляет их на правильное правописание и произношение.

- Создает условия для более четкого понимания букв и звуков и разницы между ними. И это в дальнейшем служит причиной для дальнейшего изучения письменных и устных речей и нахождения различий между орфографией и орфоэпией

В период обучения создание ассоциации правильного произношения и правописания оценивается как важное условие. С этой точки зрения обучение фонетики играет важную роль в обучении всего курса грамматики. В школьной программе большое место уделяется взаимосвязи между фонетикой и орфографией и имеет практическое значение обучения.

L.Asadova

About a methodical practical basis of interrelation
Spelling and orfoepikal with phonetics
Summary

Smallest unit of speech are sounds. The basic theme of phonetics is made by(with) sounds and letter. In this aspect the schoolboys gradually begin to understand and to perceive concepts of sounds and letters, and their interrelation with phonetics. Mutual relation between sounds and letters are inseparably connected to spelling and orfoepikal. The interrelation of phonetics with spelling and orfoepikal during training till now was not the special object of research. Now interrelation of phonetics with spelling and orfoepikal in initial classes plays the large role and is characterized by the following: "during training the interrelation between phonetics with spelling and orfoepikal increases a degree of preparation of the schoolboy and directs them on correct spelling and pronunciation. "creates conditions for more precise understanding of the letters both sounds and difference between them. And it further serves the reason for the further study of written and oral speeches and presence of distinctions between spelling and orfoepikal

During training the creation of association of a correct pronunciation and spelling is estimated as the important condition. From this point of view the training of phonetics plays the important role in training all rate of grammar.

In the school program the large place is given to interrelation between phonetics and spelling and has practical meaning of training.

Rəyçi: Fikrət Xalıqov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

УЛЬКЕР АСАДОВА
АУЯ
ulker@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА С КОМПОНЕНТАМИ – ЗООНИМАМИ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: Frazeoloji vahid, zoonim, ingilis dili, rus dili.

Ключевые слова: phraseological units, zoonyms, English into Russian .

Key words: Фразеологизм, зоонимами, английский язык, русский язык,

Животные всегда играли значительную роль в жизни нашей планеты. Они обожествлялись и часто использовались первобытными людьми в ритуалах, а именно из ритуала, по мнению многих лингвистов, и возник язык. Значительная роль животных в картине мира находит адекватное отражение в языковой картине мира. Человек никогда не обходился без животных, с древних времен они живут в тесном взаимодействии друг с другом. Животные сопровождали его всю жизнь, являясь неотъемлемой его частью. Некоторые из них имели символическое значение. Так, например, корова считалась небожителем, олицетворением неба и божества. Лошадь олицетворяла сумерки хтонического мира, считалась порождением ночи. Что касается кошки, то она была символом колдовства и зла [Маковский, 1992]. В древней картине мира собаки занимали крайне низкое положение и причислялись к нечистым существам, к тому же в народном сознании они часто отождествлялись с дьявольскими силами [Миллер, 1876].

Наиболее полное представление о носителях языка заключается во фразеологических единицах данного языка, поскольку именно в них отражается история народа, быт и мировоззрение.

Рассмотрим фразеологические единицы, содержащие зоонимы (названия животных), которые представляют собой достаточно большой слой лексики и обладают высокой употребляемостью в английском языке и исследуем способы перевода английских фразеологических единиц, содержащих зоонимы на русский язык.

С.В.Влахов и С.С.Флорин отмечают, что возможность достижения полноценного словарного перевода фразеологической единицы зависит от соотношений между единицами ИЯ (исходный язык) и ПЯ (переводящий язык):

1. Фразеологическая единица имеет в ПЯ точное, не зависящее от контекста полноценное соответствие (смысловое значение + коннотации), т.е. фразеологизм ИЯ, равный фразеологизму ПЯ, переводится эквивалентом.

2. Фразеологическую единицу можно передать на ПЯ тем или иным соответствием, обычно с некоторыми отступлениями от полноценного перевода, т.е. фразеологизм ИЯ, приблизительно равный фразеологизму ПЯ, переводится вариантом (аналогом).

3. Фразеологическая единица не имеет в ПЯ ни эквивалентов, ни аналогов, неперебиваемое в словарном порядке, т.е. фразеологизм ИЯ, неравный фразеологизму ПЯ, передается иными, нефразеологическими средствами.

Упрощая схему, можно сказать, что фразеологические единицы переводят либо фразеологизмом – фразеологический перевод, либо иными средствами – нефразеологический перевод [Влахов, Флорин, 1980: 183].

Помимо данного деления, фразеологические эквиваленты можно классифицировать следующим образом:

I Полные эквиваленты – это русские эквиваленты, в большинстве своем являющиеся моноэквивалентами английских фразеологизмов, совпадающие с ними по значению, по лексическому составу, образности стилистической направленности и грамматической структуре.

Число подобных соответствий немногочисленно, к этой группе относятся фразеологические единицы интернационального характера, основанные на мифологических преданиях, библейских легендах и исторических фактах.

Например: англ. Augean stables – Авгиевы конюшни

Pyrrhic victory – Пиррова победа

Achilles' heels – Ахиллесова пята

The apple of discord – яблоко раздора

Из фразеологизмов других типов А.В.Кунин отмечает:

- сравнения: as bold (brave) as a lion – «кроткий (храбрый) как лев»;

as free as a bird – «свободный как птица»;

as cunning as a fox – «хитрый как лиса»;

as busy as a bee – «трудолюбивый как пчелка»;

- пословицы: extremes meet – «крайности сходятся»;

habit is a second nature – «привычка – вторая натура».

II Частичные эквиваленты – это не означает какой-либо неполноты в передаче значения, а лишь содержит лексические, грамматические или лексико-грамматические расхождения при наличии одинакового значения одной и той же стилистической направленности. Поэтому частичный эквивалент по степени адекватности перевода следует считать равноценным полному эквиваленту.

Частичные эквиваленты в свою очередь делятся на следующие группы:

- *частичный лексический эквивалент*.

А.В.Кунин, как и В.Н.Комиссаров, подразделяют их на две подгруппы:

русские эквиваленты английских фразеологизмов, совпадающие по значению, стилистической направленности и близкие по образности, но несколько расходящиеся по лексическому составу. Примером могут служить следующие обороты:

- light as a feather – «легкий как перышко»;

- put by for rainy day – «отложить на черный день»;

- like a tired butterfly – «как сонная муха»;

- as flies to sugar – «как мухи на мед».

а также некоторые пословицы:

- hawks will not pick hawks' eyes out – «ворон ворону глаз не выклюет»;

- don't count your chicken before they are hatched – «цыплят по осени считают».

русские эквиваленты английских фразеологических единиц, совпадающие с ними по значению, по стилистической направленности, но разные по Образности. Это явление В.Н.Комиссаров называет аналогом. Примером могут служить следующие обороты:

- to be born with a silver spoon in one's mouth – «родиться в сорочке»;
- when pigs fly – «как рак на горе свиснет», «после дождика в четверг»;
- he that sleeps with dogs must rise up with fleas - «с кем поведешься, от того и наберешься»;
- put the cat near the goldfish bowl - «пусти козла в огород»;
- the dog that fetches will carry – «тот, кто сплетничает с вами, будет сплетничать о вас»

- *частичный грамматический эквивалент.*

К этой группе относятся русские эквиваленты английских фразеологизмов, совпадающие с ними по значению, по стилистической окраске и образности, но отличающиеся числом, в котором стоит существительное, или порядком слов:

Расхождение в числе

- fish in troubled waters—«ловить рыбу в мутной воде»;
- play in somebody's hands – «играть на руку»;
- catch old birds with chaff - «провести старого воробья на мякине».

Расхождение в порядке слов

- all is well that ends well – «все хорошо, что хорошо кончается»;
- a hungry fox dreams about chicken – «голодной лисе все куры снятся»;
- strike while the iron is hot - «куй железо, пока горячо».

III Калькирование или дословный перевод фразеологизмов при наличии полного или частичного эквивалента.

Несмотря на наличие полного или частичного эквивалента, устойчивые сочетания слов иногда приходится переводить дословно. Такой перевод особенно важен, когда образ, заключающийся во фразеологизме, небезразличен для понимания текста, а замена его другим образом не дает достаточного эффекта. Например: the lion's share – «львиная доля»;

- love me – love my dog - «любишь меня – люби и мою собачку» (т.е. все, что со мной связано);
- crawl along like a turtle - «ползти как черепаха».

Дословный перевод часто применяется при наличии расширенной метафоры, фразеологических синонимов, игры слов и каламбуров. Оборот *care killed a cat* переводится «заботы до добра не доводят»; «не работа старит, а забота». Однако наличие противопоставления в следующем отрывке из Шекспира требует дословного перевода:

- Claudio, what! Courage, man! What *care killed a cat*, thou hast mettle enough in thee to kill care (Shakespeare, "Much Ado About nothing", act 5, scene 1).

- Клавдио, подбодрись, дружок! Хоть говорят, что *забота и кошку уморить может*, у тебя такой живой нрав, что ты можешь и заботу уморить.

Согласимся с точкой зрения С.В. Влахова и С.С. Флорина, утверждающих, что предпосылкой для калькирования является достаточная *мотиви-*

рованность значения фразеологической единицы значениями ее компонентов. Т.е. калькирование возможно только тогда, когда дословный перевод может довести до читателя истинное содержание всего фразеологизма (а не значения составляющих его частей). Это осуществимо, во-первых, в отношении образных фразеологических единиц, главным образом фразеологических единств, сохранивших достаточно свежей метафоричности. В истинных идиомах – фразеологических сращениях – образная основа почти не воспринимается, и кальки с них кажутся бессмысленными, например:

let the cat out of the bag – «разболтать секрет»;
enough to make a cat laugh - «курам на смех»;
wait for cat to jump - «занимать выжидательную позицию»;
that cock won't fight - «этот номер не пройдет».

Во-вторых, калькированию подвергаются ряд пословиц, которые не обладают подтекстом: *extremes meet*.

В-третьих, калькой можно передать и некоторые устойчивые сравнения, но только убедившись, что носитель ПЯ воспримет их правильно: *заячья душа*, например, будет понятна для тех народов, у которых заяц – символ трусости; но у индийцев этот зверек символизирует мудрость, так что в Индии перевод калькой будет непонятен читателю. Англ. *bite the hand that feeds you* («кусать руку, которая тебя кормит») вызывает представление о неблагодарности; английскую пословицу *fish and visitors smell in three days* можно также перевести калькой: «рыба и гости протухают через три дня», такой перевод, несмотря на наличие подтекста («нельзя злоупотреблять гостеприимством»), будет понят каждому. Иначе, чем калькой, которая здесь сближается с лексико-фразеологическим и свободным переводом и не переведешь характерных английских пословиц типа правил гигиены: *After dinner sleep a while, after supper walk a mile* может принять, например, такой вид: «Пообедавши – вздремни, ужин съел – гулять иди» [Влахов, Флорин, 1980: 195].

IV Буквализм. Калькирование принципиально отличается от буквализма тем, что калькирование – оправданный дословный перевод, буквализм же – дословный перевод, искажающий смысл переводимого высказывания. Например: *in a bee line* – «напрямик»;

dog my cats! - «честь возьми!»;
see the elephant - «приобрести жизненный опыт»;
to eat crow - «признавать свои ошибки»;
to have butterflies in one's stomach - «нервничать от страха».

Если перевести данные фразеологические единицы дословно, то получится бессмыслица, так как буквализм нарушает языковую форму, т.е. стремится к линейному построчному механическому замещению элементов исходного текста.

V «Обертональный» перевод – это своего рода окказиональный эквивалент, используемый для перевода фразеологизма только в данном контексте. Следует учитывать, что окказиональность данного эквивалента определяется исключительно особенностями контекста, и в другом контексте перевод может и не быть «обертональным», а полным или частичным эквивалентом.

To have a bee in one's bonnet обозначает «носиться с какой-то идеей», «быть с причудой», но этот перевод должен быть заменен «обертональным» в следующем отрывке:

Everybody knew that "young Mont" *had a bee in his bonnet* about children immigration (J.Galsworthy. "Swan Song", p. 1, ch.12)

Все хорошо знали, что иммиграция детей – конек «Молодого Монта».

VI Описательный перевод фразеологической единицы сводится, по существу дела, к переводу не самого фразеологизма, а его толкования, как это часто бывает с единицами, не имеющими эквивалентов в ПЯ. Это могут быть объяснения, сравнения, описания, толкования – все средства, передающие в максимально ясной и краткой форме содержание фразеологической единицы. Этот вид перевода применим к пословицам и поговоркам. В различных вариантах описательного перевода наиболее полно отражается творческий подход автора к предлагаемому материалу. В данном случае наиболее интересным является перевод пословиц с русского языка на английский, где в некоторых случаях используются компоненты английской пословицы или поговорки, например: шила в мешке не утаишь – «truth will out» (ср. англ. пословицу – «murder will out»)

Привлекает внимание также и другой вид описательного перевода, в котором полностью или частично передается образность русской пословицы или поговорки, например: «за что купил, за то и продаю» – *I sell my goods at the price I've paid for them.*

Многие описательные переводы являются рифмованными, например:

«дуракам закон не писан» - fools are fools, they observe no rules;

«в гостях хорошо, а дома лучше» - East or West, home is best;

«знает кошка, чье мясо съела» - well knows the kitten, whose meat is eaten.

Анализ лингвистической литературы позволяет нам сделать вывод, что существует много способов перевода фразеологических единиц с компонентом - зоонимом, однако мы должны помнить, что реальный процесс перевода фразеологических единиц не сводится к подбору "эквивалентных языковых соответствий", а представляет собой сложный процесс, в котором помимо собственного мастерства переводчика играют роль и набор культурных знаний потенциальных реципиентов, на которые ориентируется переводчик, и характер взаимоотношения контактирующих культур, и многие другие факторы, влияющие на качество и приемлемость перевода.

Библиография

1. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М.,1986.
2. Литвин А.В. Об изучении зооморфных характеристик. Новосибирск,1974.
3. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М.,1956.
4. Смит Л.И. Фразеология английского языка. М.,1959.
5. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. М.1978.
6. Влахов С.В., Флорин С.С. Непереводимое в переводе. М.1980.
7. Миллер В.Н. Значение собаки в мифологических верованиях. М.,1876.
8. Маковский М.М. Картина мира и миры образов\\ВЯ.1992. №6.

Ülkər Əsədova

Tərkibində zoonimlər olan ingilis frazeoloji vahidlər və onların rus dilində qarşılığı
Xülasə

Bu məqalə tərkibində zoonimlər (heyvan adları) olan frazeoloji vahidlərə həsr olunub və belə frazeoloji vahidlərin ingilis dilindən rus dilinə tərcümə yolları araşdırılıb. Tərkibində zoonimlər olan frazeoloji vahidlər lüğətin böyük hissəsini təşkil edir və hər iki dildə geniş istifadə olunur. Amma linqvistik ədəbiyyatın analizi edərək biz o nəticəyə gələ bilərik ki, tərkibində zoonimlər olan frazeoloji vahidlərin ingilis dilindən rus dilinə bir çox tərcümə yolları var.

Ulker Asadova

English phraseological units with components - zoonyms and their
equivalents in Russian
Summary

In this article phraseological units with components - zoonyms (names of animals) are examined and different ways of translating such phraseological units from English into Russian are analysed. These phraseological units present a large layer of vocabulary and are widely used in these languages. But analysing linguistic literature we may come to the conclusion that there are a lot of ways of translating phraseological units with components - zoonyms from English into Russian.

Rəyçi: Çingiz Qaraşarlı
filologiya elmləri doktoru

СЕВИНДЖ ГАСАНОВА
АУЯ
sevinjhasanova@yahoo.com

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

Ключевые слова: язык, культура, концепт.

Key words: language, culture, concept.

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, konsept.

Как известно, культура - объект изучения многих наук, а лингвокультурология изучает взаимоотношение языка и культуры, однако, в отличие от лингвострановедения, основное внимание акцентирует на лингвистическом аспекте. Лингвокультурология сопряжена с лингвострановедением как системой руководящих принципов решения общеобразовательных и гуманистических задач, но вместе с тем лингвокультурология имеет ряд специфических признаков.

Начиная с конца XX века, лингвокультурология постепенно вытесняет страноведение и в дидактическом плане. Об этом свидетельствуют работы по методике преподавания русского языка как иностранного В.В. Воробьёва, Ю.Е. Прохорова, В.М. Шаклеина, И.Б. Игнатовой, Д.И. Башуриной и публикации по методике преподавания русского языка как родного Т.Ф. Новикова, Л.П. Сычуговой и других.

С последних двух десятилетий XX века термин “лингвокультурология” всё чаще употребляется в сопряжении с термином “лингвострановедение”. Лингвокультурология сосредоточивает внимание на отображении в языке духовного состояния человека и общества. Это, как справедливо отмечает Д.И. Башурина, требует видоизменения системы дидактических координат: вместо системы “обучение языку - ознакомление с культурой” в центре внимания оказывается взаимоотношение между коммуникативной компетенцией, лингвокультурологией и лингвострановедением в системе “обучение языку – ознакомление с культурой - обучение языку”.

Методологические основания исследования проблемы взаимодействия языка и культуры только закладываются. Их источниками служат труды В.В. Воробьёва, В.М. Шаклеина, В.Н. Телия, В.А. Масловой и др. Так, для В.Н. Телия методологической основой лингвокультурологии служит “семиотическая презентация данных этого взаимодействия, рассматриваемого с учётом когнитивного содержания ментальных процедур, результатом которых и являются культурно оязыковленные ментальные структуры” (14, с.17). Поддерживая эту точку зрения, всё же нужно отметить, что такое видение объекта лингвокультурологии недостаточно рельефно отличает её от смежных научных дисциплин. Что же всё-таки следует считать объектом лингвокультурологии: язык как средство репрезентации культуры или культуру, рассматриваемую сквозь призму языка? И всё же, несмотря на их очевидное “родство”, когнитивную лингвокультурологию следует отличать от когнитивной лингвис-

тики. В отличие от “чистой” когнитивистики, культурология, как и другие науки, изучающие гуманитарное знание, “не может развиваться под сенью идеалов «научности» и объективности естественно-научного и тем более формализованного знания”. Однако лингвокультурология – это наука, которая не может обходиться без принципов научного познания мира. Соответственно, есть не формализованные, “бастионы” научности, где “определённая доля методологизма и аналитики успешно сочетается с нарративностью, “рассказом” как свободным размышлением, и происходит это на пересечении различных “горизонтов” культуры, науки и искусства” (9, с. 499-500).

Для лингвокультурологии такой подход вполне естествен, так как, по утверждению Рикёра, “бытие в мире, с точки зрения нарративности, это бытие в мире, уже маркированном языковой практикой, связанной с этим предпониманием” (13, с. 99). Необходимость комбинаторного подхода к объектам культуры, при котором органически соплагаются нарративность, художественное мышление и элементы глубокого методологического анализа, обуславливается потребностью лингвокультурологии в неопределённом дискурсивно-мыслительном пространстве: между строгой научностью и вольной фантазией. Первая неприемлема по своей отвлеченности и по причине заключённого в ней методологического насилия над продуктами дискурсивного познания, вторая как абсолютно ничем неограниченное воображение – в чистом виде также неприемлема.

Последним образцом гармоничного сочетания названных подходов считается знаменитая “Осень средневековья” Й. Хейзинги, содержащая в себе не только стилистику “рассказа”, поэзии, но и элементы глубокого методологического анализа. При этом сам Хейзинга не приветствовал “беллетризованные исторические труды”. И всё же его стремление к свободному и творческому мышлению может служить для лингвокультурологии неким образцом взаимодополнительности науки и нарратива.

Сама природа гуманитарного знания предполагает особого рода “культурологическую” методологию, включающую многообразие “языковых игр” с обязательным наличием нарративных элементов. Примечательно, что в такой методологии не совсем обычны и сами понятийные средства. Это не логические понятия, а своего рода “понятия-ключи” (2), не абстрактные или взятые по аналогии, а скорее конкретно-образные и точно не определяющие, но схватывающие своеобразие предмета или события. Такие обыденные понятия близки к современным культурным “концептам”, способным актуализироваться в различных “контекстах”.

В основании лингвокультурологической методологии лежат обыденные понятия особого рода: “концепты-словообразы”, которые не превращаются в абстрактные понятия, а обогащаются, благодаря живому, не “теоретизированному” повествованию, поиском в фактах культуры смысла жизни.

Итак, поиск методологических оснований лингвокультурологии осуществляется путем использования элементов концептологии, герменевтики и общей филологии. В соответствии с таким методологическим вектором на современном этапе развития лингвокультурологии предпринимается попытка интегрировать в лингвистические методы приемы и методики культурологии:

общефилософские, идеографические (описывающие) метод В. Виндельбанда, интуитивистские (М. Шелер, Н. Гартман), феноменологические (Э. Гуссерль), герменевтические (Г.Г. Гадамер), структурно-функциональный анализ (К. Леви-Строс и др.).

В этом плане можно выделить несколько методов лингвокультурологии:

1) диахронический метод, основанный на сравнительном анализе различных лингвокультурных единиц во времени; 2) синхронический метод, сравнивающий одновременно существующие лингвокультурные единицы;

3) структурно-функциональный метод, предполагающий разделение объекта культуры на части и выявление связей между частями; 4) историко-генетический метод, ориентированный на изучение лингвокультурного факта с точки зрения его возникновения, развития и всей дальнейшей судьбы; 5) типологический метод, предназначенный для выявления типологической близости различных лингвокультурных единиц историко-культурного процесса; 6) в основе сравнительно-исторического метода лежит сравнение самобытных лингвокультурных единиц во времени и проникновение в их сущность.

В последнее время по способам репрезентации концептов разрабатываются и собственно лингвокультурологические методы. При этом исходят из того, что способы объективации концептов, протекающей по герменевтическому кругу, обеспечивают лингвокультурологу возможность создания речемыслительного “портрета предмета познания”. В процессе создания такого “портрета”, когда прорисовываются отдельные фрагменты (элементы) образа предмета, происходит лингвокогнитивный отбор и интерпретация отдельных культурно значимых смыслов (по происхождению, качеству, внешнему виду, функции, переживаниям) и их знаковое кодирование в виде сем семантической структуры слова (фразеологизма). Таким образом, создание речевого портрета того или иного предмета, по Е. Бартминскому, является средством организации минимальных смысловых элементов внутри языкового значения. Сами смысловые элементы являются производными, возникающими в процессе фиксации интерпретируемых человеком признаков, примет, свойств, качеств и функций познаваемого объекта. Их мы рассматриваем как результат прототипной семантики. Отобранные таким образом признаки Е. Бартминский называет профилем. “Разные профили являются не разными значениями, а способами организации смысловой структуры того или иного значения. ...Можно понятие прототипа рассматривать как своего рода профилирование, принимая факт существования прототипного профиля и его производных” (3, с. 220).

Результатом процесса создания речевого портрета предмета –профилирования, Е. Бартминский считает профиль. В этом главное отличие его подхода от концепции Р. Лангакера. Профилирование у Е. Бартминского является “сечением”, поиском граней общественного сознания (3, с.33). В концепциях Е. Бартминского и Р. Лангакера различаются основания профилирования: общественное, этнокультурное сознание у первого и сознание субъективное, индивидуальное - у второго. В отличие от Р. Лангакера, ограничивающего профилирование рамками наблюдения (20, с.28-33), Е. Бартминский счи-

тает, что опытную рамку формируют различные коды: вербальный, поведенческий, мифолого-идеологический, предметно-символический.

Имеет смысл говорить не столько о разных приёмах концептуального анализа, сколько о целесообразности их комплексного использования. Доминирование в этом тандеме того или иного приёма определяет специфику соответствующей методики: визуальной методики Р. Лангакера; методики профилирования Е. Бартминского и его школы; описания по предикатным связям и моделированию диагностических контекстов; описания концепта по его ассоциативному полю; анализа значения по словарным дефинициям; этимологического анализа; методики изучения концепта через лексико-грамматическое поле лексемы, его репрезентирующей.

Сторонники лингвистического подхода к пониманию дисциплинарного статуса лингвокультурологии демонстрируют её общие генетические корни с лингвистикой, связывая её возникновение с лингвистическими доктринами В. фон Гумбольдта, В. Вундта, Г. Шухардта, А.А. Потебни и др. При таком дидактическом подходе, считает Ю.Е. Прохоров, культура страны рассматривается как составная часть коммуникативных потребностей изучающих язык, экстралингвистическая основа речевых ситуаций и реализуемых в них интенций. “Целью преподавания является обеспечение коммуникативной компетенции учащихся” (12, с.96).

Предметом лингвистической культурологии является язык как реализация творческого начала человеческого духа, как отражение культурных ценностей этнического сообщества, а центральной проблемой – проблема изучения языковой картины мира, специфической для каждого языкового коллектива (5, с.45). Как утверждает В.В.Воробьёв, углубление семантики до “предметной синтагматики” обеспечивает способность анализировать вербализованный объект культуры как единство языковой и внеязыковой сущности. Следовательно, лингвокультурология направлена и на анализ внеязыкового содержания культуры, и на лингводидактическое описание взаимосвязи языка и культуры, причём с акцентом на последнюю.

По мнению Е.Ю. Прохорова, в лингвокультурологии задаётся более высокий и абстрактный уровень описания проблемы соотношения языка и культуры. Хотя автор ставит на первое место обучение культуре, он всё же указывает на необходимость комплексного учёта трёх критериев: 1) языкового, включающего в себя частотность употребления языковых единиц с учётом заданных границ; 2) ознакомительного, реализующегося в понятии учебно-методической целесообразности; 3) культурологического, предполагающего учёт степени важности и первоочередности информации с позиции данной отрасли знания.

В связи с этим становится важным использование лингвокультурологического подхода в иностранной аудитории при обучении английскому языку, поскольку лингвокультурологические сведения являются необходимой составляющей коммуникативной компетенции иностранного студента, особым образом воплощёнными в семантике языковых единиц. Лингвокультурологические знания вызывают необходимость формирования лингвокультурологической компетенции как части коммуникативной. Лингвокультурная ком-

петентность, изучаемая лингвокультурологией, феномен культуры, а не феномен языка.

Анализ методической литературы позволил определить лингвокультурологический подход как один из наиболее эффективных, нацеленных на формирование и совершенствование навыков и умений осуществления межкультурного общения путём изучения языка как феномена культуры.

Результатом формирования у студентов вторичного когнитивного сознания посредством овладения иностранным языком является обретение ими способности к межкультурной коммуникации. Наряду с языком при таком подходе культура составляет основное содержание обучения, что отвечает психологическим особенностям изучения иностранного языка.

Лингвокультурологический подход даёт возможность уйти от упрощенного фактологически-фрагментарного ознакомления обучаемых с определёнными аспектами культуры и позволяет учащимся сформировать достаточно полную картину “иностранной действительности” посредством исследования как языкового, так и внеязыкового содержания избранных для изучения сфер. Поскольку в дидактической интерпретации лингвокультурология представляет собой теоретическое обоснование формирования вторичной языковой личности, тех коммуникативных умений, которые необходимы для обучения носителей разных национальных картин мира и предупреждения межкультурной интерференции, то лингвокультурологический подход в обучении русскому языку как иностранному является одним из условий овладения лексикой, обеспечивающей межкультурную коммуникацию. Изучение иностранной лексики и овладение ею в лингвокультурологическом аспекте способствует переходу на другую знаковую систему, необходимую для формирования вторичной языковой личности. Владение языком в современной методике понимается, как способность на нём общаться свободно, корректно и адекватно. Таким образом, языковая картина мира углубляется до лингвокультурологической картины мира как системы знаний о культуре, воплощенной в определенном национальном языке, а индивидуальное употребление лингвокультурой сменяется лингвокультурологической компетенцией как социально значимой системой.

Дополняя данное В.В. Воробьёвым определение в методических целях, Д.И. Башурина под лингвокультурологической компетенцией понимает систему знаний о культуре, воплощенную в определенном национальном языке, и комплекс умений по оперированию этими знаниями. Автор доказывает, что способность к межкультурной коммуникации является результатом формирования у учащихся вторичного когнитивного сознания посредством овладения каким-либо языком как иностранным, что может быть достигнуто в процессе лингвокультурологического изучения репрезентативных фрагментов культуры. Таким образом, при лингвокультурологическом подходе культура становится объектом познания и обучения.

Как известно, лингвокультурология изучает взаимоотношение языка и культуры, однако, в отличие от лингвострановедения, основное внимание акцентирует на лингвистическом аспекте. Лингвокультурология сопряжена с лингвострановедением как системой руководящих принципов решения об-

щепрообразовательных и гуманистических задач, но вместе с тем лингвокультурология имеет ряд специфических признаков: 1) она является дисциплиной синтезирующего типа, занимающей пограничное положение между науками, изучающими культуру и филологию; 2) основным объектом лингвокультурологии является взаимосвязь языка и культуры и интерпретация этого взаимодействия; 3) предметом исследования лингвокультурологии служит духовная и материальная культура, вербализованные артефакты, формирующие “языковую картину мира”; 4) лингвокультурология ориентируется на новую систему культурных ценностей, выдвинутую современной жизнью общества, на объективную информацию о культурной жизни страны (5, с.32).

Увлечение когнитивной семантикой на рубеже XX-XXI веков иногда сознательно или подсознательно связывается с представлением о том, что системно-структурные аспекты лингвистического анализа исчерпали свой эвристический потенциал. Такому пониманию, как ошибочному, противопоставляется убеждение А.В. Бондарко, что развитие когнитивной семантики не только не противоречит системно-структурному подходу, но, наоборот, предполагает его. Их совместимость допустима и с точки зрения описания средств формального выражения языковых значений, и с точки зрения системного моделирования семантических категорий языка и речи (единиц языка, высказывания и даже целого текста). Нет сомнения, что речь должна идти о системно-когнитивном исследовании языковой семантики.

Вместе с тем это не значит, что допускается возможность простого объединения семантики системно-структурной и семантики когнитивной. Этому противостоит отсутствие у них единого принципа. Системно-структурная семантика исследует содержание слова с позиции объекта (логический подход), а когнитивная - с позиции субъекта (антропоцентрический подход). Некоторыми учёными высказываются суждения о несовместимости двух названных подходов (17).

Поскольку здесь нет оснований говорить о несовместимости методологических позиций, наоборот, системно-структурный подход не противоречит стратегическим основам когнитивной семантики. Последняя, хотя и опирается главным образом на синтетическое видение объекта во всей его целостности и сложности, все же не может обойтись без аналитического осмысления реальной действительности - без разложения целого на части и установления между ними закономерных связей и отношений. Более того, синтез предполагает аналитическое мышление: прежде чем синтезировать познаваемое событие, необходимо знать, что в данный момент моделирование картины мира или отдельного её фрагмента подлежит мысленной интеграции. И всё же подобного рода аргументы останутся неубедительными, если не уточнить, о какой системно-структурной семантике идёт речь.

В настоящее время объектом лингвокультурологии является языковая – дискурсивная деятельность, рассматриваемая с ценностно-смысловой точки зрения. Такое определение объекта лингвокультурологии восходит к гумбольдтовской концепции, согласно которой язык активно участвует во всех важнейших сферах культурно-дискурсивной жизни: в восприятии и понимании действительности. “Язык, в соответствии с рассматриваемой концепцией,

есть универсальная форма первичной концептуализации мира, выразитель и хранитель бессознательного стихийного знания о мире, историческая память о социально значимых событиях в человеческой жизни. Язык – зеркало культуры, отображающее лики прошедших культур, интуиции и категории миропредставлений” (11, с.30).

Сравнение культуры и языка вообще и в особенности конкретной национальной культуры и конкретного языка обнаруживает некий изоморфизм их структур в функциональном и внутри иерархическом плане. Подобно тому, как различают литературный язык и диалекты, выделяя при этом еще и просторечие, а в некоторых случаях и арг, в каждой этнокультуре Н.И.Толстой различал четыре вида культуры: а) культуру образованного слоя, “книжную”, или элитарную; б) культуру народную, крестьянскую; в) культуру промежуточную, соответствующую просторечию, которую обычно называют “культурой для народа”, или “третьей культурой”; г) традиционно-профессиональную субкультуру (пастушескую, пчеловодческую, гончарную, торгово-ремесленную) (16, с.235).

Несколько изменив порядок перечисленных языковых и культурных слоев, учёные выстраивают два параллельных ряда:

литературный язык – элитарная культура
просторечие – “третья культура”
наречия, говоры – народная культура
арго – традиционно-профессиональная культура.

Для обоих рядов может быть применён один и тот же набор различительных признаков:

- 1) нормированность – ненормированность;
- 2) наддиалектность (надтерриториальность) – диалектность (территориальная расчленённость);
- 3) открытость – закрытость (сферы, системы);
- 4) стабильность – нестабильность.

Каждый отдельный языковой или культурный страт характеризуется определённым сочетанием признаков, например, для литературного языка это нормированность, наддиалектность, открытость, стабильность, а каждый столбец – убыванием, ослаблением признаков и превращением их в свою противоположность, например, от нормированности литературного языка до ненормированности арг или от наддиалектности элитарной культуры до диалектности традиционно-профессиональной культуры.

Однако всё это можно отнести скорее к предыстории науки о взаимодействии языка и культуры. Первые упоминания о лингвокультурологии как научной дисциплине содержатся уже в работах М.М. Покровского, Г.В. Степанова, Д.С. Лихачева и Ю.М. Лотмана.

Надо сказать, что, начиная с XIX века, проблема языка и культуры постоянно находится в центре внимания философов, лингвистов и культурологов, опирающихся на антропоцентрические принципы познания и описания мира. В эпицентре лингвокультурологии конца XX века оказывается не только язык, но и дискурс, в которых разными языковыми и дискурсивными единицами представлен соответствующий образ мира.

Особенно рельефно эта точка зрения обосновывается в работах В.Н. Телия. В её концепции, лингвокультурология, в отличие от других культурологических дисциплин, призвана изучать живые коммуникативные процессы в их синхронной связи с этническим менталитетом, действующим в данную культурную эпоху. При таком понимании задач лингвокультурологии предметом её исследования становится “археология культуры”. Лингвистические “раскопки” культурно-исторических слоев здесь осуществляются с помощью таких категорий, как национальная картина (образ, модель) мира, языковое (этнокультурное) сознание и ментальность (менталитет) народа. Названные категории, надо отметить, не являются синонимами: каждая из них имеет свое содержательное лицо (15, с.35). Однако все эти категории объединяет так называемый национальный (этнический) компонент. На важность национальных (этнических, в нашей терминологии) корней в жизни человека указывали многие русские философы начала XX века, например, работы Бердяева, Ильина, Трубецкого. По мнению Н.А. Бердяева, вне национальности, понимаемой как индивидуальное бытие, невозможно существование человечества. И именно через национальную индивидуальность каждый отдельный человек входит в человечество, он входит в него как национальный человек (6, с. 232-233).

Чем обуславливается неповторимость, непохожесть этнических культур? Этот вопрос напрашивается потому, что многие элементы сами по себе не всегда являются уникальными, повторяясь во множестве культур. С точки зрения философии, уникальность этнокультуры создаётся той системой организации элементов опыта, которая свойственна лишь данной культуре. С точки зрения психологии, уникальность этнокультуры обуславливается тем, что “в основе мировидения и мировосприятия каждого народа лежит своя система предметных значений, социальных стереотипов, когнитивных схем. Поэтому сознание человека всегда этнически обусловлено, видения мира одним народом нельзя простым “перекодированием” перевести на язык культуры другого народа” (7, с.20).

С точки зрения лингвокультурологии, объяснение самобытности этнокультуры следует искать в словах, которыми фиксируются образы познаваемых предметов и явлений. Почему в словах? Потому что такое слово вырастает из действия и несёт в себе его скрытую энергию - потенциальную модель культурного действия. С помощью культурно маркированного слова как раз и задается та система координат, в которой человек живет, в которой формируется образ мира как основополагающий элемент этнокультуры (8, с.221). “Назвать” - значит приписать определённое значение, а приписать определённое значение - значит понять, включить в свое сознание. За словом в его звуковой или графической материальности стоит фрагмент живого образа из мира конкретной этнокультуры. Системность же значений есть отражение системности самой культуры, той структуры образа мира, которая в ней сформирована.

Укрепление принципов когнитивистики в современных гуманитарных исследованиях, открывая в культурологии неизвестные страницы, вместе с этим ставит новые проблемы, которые нуждаются в комплексном междисципли-

лиарном решении. При этом, мы имеем в виду не только интеграцию таких наук, как философия, психология, логика, когнитология и лингвистика, но и привлечение внутрисубъектных взаимосвязей. В языкознании естественные и поэтому наиболее продуктивные взаимосвязи обнаруживают лингвокультурология, психолингвистика, прагматическая лингвистика и когнитивная лингвистика. Взаимосвязь лингвокультурологии и когнитивной лингвистики позволяет проникнуть в одну из самых сокровенных областей культуры - языковое сознание. В основу когнитивной лингвистики кладётся аналитическая объективность “научности”. Прагматическая лингвистика даёт возможность высветить этнокультурологические аспекты коммуникации, психолингвистика раскрывает универсальные и этнокультурные психические механизмы порождения и восприятия речи, кодирования и декодирования этнокультурной картины мира; элементы социолингвистического анализа подчинены осмыслению общественных факторов, влияющих на становление и развитие языковой личности и формирование национально-культурного компонента в семантическом пространстве языка.

Речь идёт о таком подходе, при котором ставятся и решаются вопросы, связанные с устройством объекта исследования. Именно в ходе его реализации была достаточно основательно структурирована семантическая система языка в отечественном языкознании. В её моделировании, как известно, используются элементы структурной семиологии, а разработанная методика компонентного анализа позволила смоделировать семантическую структуру языка в целом, представить семантическую структуру отдельных языковых единиц и на этой основе описать принципы упорядочения отдельных семантических подсистем (ЛСГ, семантических полей и др.). Однако для комплексного и корректного рассмотрения проблемы синергетики сопряженного кодирования информации языковыми и мыслительными средствами этого явно недостаточно. Собственно проблема состоит в том, что наши знания обычно не поддаются эксплицитной языковой и логической репрезентации. Её сложность задана на нейробиологическом уровне, поскольку образная информация сохраняется в правом полушарии коры головного мозга в виде зрительных образов, а мыслительная (понятийная) - в левом в виде сигнификатов линейно упорядоченных вербальных единиц. Знания обоих типов не существуют изолированно, информация при необходимости перебрасывается с одного полушария в другое, она постоянно сверяется, коррелируется. Чрезвычайно важно понять, при помощи сопряжения каких мыслительных и языковых механизмов возникает та неуловимая синергетика слова, которая позволяет ему быть не только средством передачи, но и средством формирования и выражения мысли. Полагаю, что решение данной задачи нуждается в особом когнитивно-семиологическом подходе, опирающемся на синтетико-аналитическое осмысление взаимодействия внеязыковой и языковой семантики. Структурные элементы (наносмыслы) образного и понятийного познания на разных этапах отражения и интерпретации действительности находятся в интерактивном режиме: переходят друг в друга. Такая взаимность возможна лишь в том случае, если смысловые структуры языкового и доязыкового мышления изоморфны на уровне глубинной семантики (4, с. 237).

Объективирование информации языковыми и довербальными средствами можно рассматривать как явление двойного кодирования, согласно теории которого в процессе взаимодействия языкового и довербального кодов включаются механизмы избирательного внимания, благодаря чему при переходе от ощущений к восприятию и представлениям запоминаются наиболее значимые для человека признаки и свойства познаваемого объекта. Это приводит к конденсации и кристаллизации приобретенной информации в форме первичного концепта. Он – продукт многократного перекодирования мысли с правого, довербального, полушария коры головного мозга в левое (речевое) и наоборот. Такое перекодирование, преодолевая законы линейного мышления, порождает симультанные, синергетические (нелинейные) содержательные формы концепта, образующие его многослойную организацию, на которую впервые обратил внимание Ю.С. Степанов в 1997 году. Многослойный характер смыслового содержания концепта обуславливается двумя факторами: поэтапной, слойно-ярусной обработкой информации и триединством ее категоризации в (а) когнитивную систему, (б) эмотивно-оценочную и (в) языковую. Многослойная структура концепта формируется в результате взаимодействия разных креативных источников – эмпирического (предметно-чувственный опыт), мотивационного, рефлексивного и интерпретационного. В результате на основе иерархически организованной информации, с одной стороны, формируется знание индивида и сознание как общественная когнитивная категория, с другой - структурируется семантическое пространство языка.

Основой такого структурирования служат понятия “смысл”, “значение” и “значимость” (1). В семасиологии бытуют различные толкования этой триады. В семасиологической концепции академика Д.Н. Шмелёва (18, с.15), например, смысл определяется как “внеязыковое предметное содержание” слова. В нашей концепции такое понимание смысла является исходным, но не единственным. Кроме довербального, мы выделяем ещё и речевой смысл. Однако и во второй своей разновидности он оказывается проецированным на внеязыковую действительность. Это позволяет использовать категорию смысла в исследованиях по когнитивной семантике в процессе познания и вербализации объектов внеязыковой действительности. Постигание семантического пространства языка осуществляется главным образом через исследование его основной единицы - значения (10, с.62). В когнитивной лингвокультурологии оно в конечном итоге подчиняется выявлению и структурированию концептосферы. В свою очередь решение этой задачи предполагает анализ основной единицы концептосферы – концепта, по ряду параметров отличающегося от понятия. Понятие и концепт – явления, разумеется, однопорядковые, сравнимые, но не равнозначные. Концепты, конечно же, лишь наиболее сложные и непременно обыденные (житейские) понятия, являющиеся важными элементами соответствующей концептосферы языка и этнокультуры. Однако это лишь весьма обобщённое суждение, которое предполагает поиск культурологической специфики концепта. В этом плане некоторые исследователи усматривают возможность параллельного употребления таких двух смежных понятий когнитивной семантики, как “концепт” и “смысл”.

Литература

1. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики, М., Гнозис, 2005.
2. Ауэрбах Э. Мимесис. Изображение действительности в западноевропейской литературе. М.: Прогресс, 2000.
3. Бартминский Е. Этноцентризм стереотипа // Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии. Тезисы конференции, Новосибирск, 1980.
4. Величковский Б.М. Современная когнитивная психология, Изд-во Московского Государственного Университета, 1982.
5. Воробьев В.В. Лингвокультурологические принципы презентации учебного материала, Проблемы концентризма, М., 1997.
6. Ильин И.А. Собрание сочинений в десяти томах, т.1, Москва, Изд-во Русская книга, 1993.
7. Леонтьев К.Н. Избранные письма, Москва, 1993.
8. Лурье С.А. Национально-культурная специфика языкового сознания русских и англичан, М., 1997.
9. Микешина Л.А. Философия познания. Москва, Прогресс, 2002.
10. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика, М., АСТ, Восток-Запад, 2007.
11. Постовалова В.И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы, Фразеология в контексте культуры, М., Языки рус. Культ., 1999.
12. Прохоров Ю.Е. Действительность. Текст. Дискурс. М., Изд-во Флинта, Наука, 2009.
13. Рикёр Поль. Конфликт интерпретаций, пер. с фр. И.С. Вдовина, М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2002.
14. Телия В.Н. Фразеология в контексте культуры, Языки русской культуры, М., 1999.
15. Телия В.Н. Лингвокультурология – ключ к новой реальности феномена воспроизводимости несколькословных образований, Язык. Культура. Общение, Сборник научных трудов, М., Гнозис, 2008.
16. Толстой Н.И. Язык и народная культура: очерк по славянской мифологии и этнолингвистике, Избранные труды Славянская литературно-языковая ситуация, Слово, т. 2, М., 1998.
17. Чернейко Д., Лингвокультура и познание, Москва, 2003.
18. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики, М., Наука, 1973.
19. Lado R. Linguistics across cultures. Syntactic structures, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1957.
20. Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar, Volume II, Descriptive Application. Stanford, California: Stanford University Press, 1991.

S.Hasanova

The lingua-culturological aspects of interrelation of the language and culture

Резюме

Represented article is devoted to the investigation of the various aspects of the language and culture's relationship. As it is known, culture is the object of investigation for many sciences, but Lingua-Culturology studies the interrelation of the language and culture. Beginning with the end of the XX-th century Lingua-Culturology as an independent science displaced the course studying the regions. Many scientists dealt with this theme. In Slavistics – V.V.Vorobyeva, V.M.Shakleina, V.N.Telia, V.A.Maslova, V.S.Bibler, V.Q.Kostomarov, E.M.-Vereshaqin, N.F.Alefrenko, in Germanistics – R.Lado, R.W. Langacker, S.A.Lurye, E.Goffmann, and also Azerbaijani linguists – M.T.Qayıbova, N.Ch.Vəliyeva. There is an interesting material for the development of the cognitive linguistics. What is a concept, the notion of the concept's sphere, it's specific peculiarities are investigated here.

S.Həsənova

Dil və mədəniyyət qarşılıqlı münasibətlərinin linqva-kulturoloji aspektləri

Xülasə

Təqdim olunmuş məqalə dil və mədəniyyətin bağlılığının müxtəlif aspektlərinin tədqiqinə həsr olunub. Bildiyiniz kimi, mədəniyyət bir çox elmlərin tədqiqat obyektidir, linqva-kulturologiya isə dil və mədəniyyətin əlaqələrini öyrənir. XX əsrin sonunda linqva-kulturologiya bir elm kimi ölkəşünaslıq elmini sıxışdırmağa başlayır. Bir çox alimlər bu mövzuda əsərlər yazır. Rusistikada - V.V.Vorobyeva, V.M.Şakleina, V.N.Teliya, V.A.Maslova, V.S.Bibler, V.Q.Kostomarov, E.M.Vereşaqin, N.F.Alefrenko, xarici alimlərdən – R.Lado, R.V.Lengaker, S.A.Lurye, E.Qofman, Azərbaycan dilçilərdən M.T.Qayıbova, N.Ç.Vəliyeva. Məqalədə koqnitiv dilçiliyin inkişafı üçün gərəkli material təqdim olunub. Burada konsept nədir, konseptosferanın anlayışı, özünəməxsus xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Rəyçi: Nigar Vəliyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

SAMİRƏ MƏMMƏDOVA
İ.Nəsimi adına Dillçilik İnstitutu
msa@yahoo.com

GERMAN-TÜRK DİL ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNDƏN

Açar sözlər: german, türk, İsveç, Norveç-skandinav, alınma sözlər

Key words: German, Türk, Sweden, Norway, Scandinavian borrowings

Ключевые слова: германский, тюркский, Швеция, Норвегия, скандинавский, заимствования

German-türk əlaqələrinin ən qədim çağları «Qədim Skandinaviya coğrafiya əsərləri»ndə öz əksini tapmışdır. XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərinə aid olan həmin mənbədə şimal ölkələrinə gəlmiş türklər haqqında aşağıdakı məlumat verilir. Şimal dilində yazılmış bütün mötəbər hekayətlərin əvvəlində söylənir ki, şimalda asiyaadan gəlmə türklər məskunlaşmışlar. Buna görə də inamla demək olar ki, onlar şimala öz dillərini də gətirmişdilər. Və bizim «Şimal dili» adlandırdığımız bu dil Sakslandiyada, Danimrakada, İsveçrədə və Norveçin bəzi hissələrinə yayılmışdı. Həmin xalqın başçısı Tor oğlu Odin idi. Onun çoxlu oğulları var idi. Bir çox adamlar öz nəsilərini Odinə aid edirdilər (3, 65).

Skandinaviya və ümumiyyətlə german xalqlarının əfsanəvi allahları arasında əsas yerləri tutan For və Odinin məhz Skandinaviya mənbələrində türklərə aid edilməsini təsadüfi hal hesab etmək olmaz.

Çünki eyni məlumatlara tək qədim Skandinaviya əsərlərində deyil, başqa yazılı mənbələrdə də rast gəlirik. Onlar da Odinin başçılığı altında yadelli xalqın şimala gəlməsini və şimalın səcdəgahına çevrilməsindən bəhz edirlər. İnqilqlər haqqında saqalarda Snorinin «çar» Odinin istedadına dair təsvirində belə söylənilir. Belə söyləyirlər ki, Odin və onunla birlikdə döyüşçüləri şimal ölkələrinə gələndə onlar adamlara elə məharət öyrətdilər ki, o vaxtdan bəri hələ də qorunmaqda və yaşamaqdadır. (5, 95-97). Odin onların arasında ən məşhuru idi. Çünki, o bunların hamısını bildirdi, bununla belə heç də bildiklərinin hamısını öyrətmirdi. O, öz dostları ilə bir yerdə oturarkən elə gözəl və füsunkar görünürdü ki, hamıya ruh verirdi. Amma öz rəqiblərinə qarşı döyüşdə o çox dəhşətli və amansız öldürdü. Hər zaman düşmənin bütün həmlələrini dəf edərək düşməyə qalib gəlirdi. O və onun kahinləri mahnıların ustadı adlandırılırdı. (5, 142) Çünki sənət şimal ölkələrinə onlardan keçmişdir. O, elə edirdi ki, onun rəqibləri lal və kar olur və onları dəhşət bürüyürdü.

Yuxarıdakı məlumatlardan göründüyü kimi qədim germanlar öz allahları kimi təsvir etdikləri **Tor** və **Odini** şimal ölkələrinə yürüş etmiş türklərin və yaxud troyalıların başçıları hesab etmişlər. Həmin türk mənşəli rəhbərlərin allahlaşması prosesi təbii bir hal olub, bütün xalqların dini surətlərinin meydana çıxmasında özünü göstərmişdir. Məlumatın əfsanələşmiş variantına nəzər salaq. Onun döyüşçüləri döyüşdə **quduz it və canavar kimi ulaşır**, öz qalxanlarını dişləyirdilər və çox qüvvətli idilər. Onlar adamları öldürdülər və heç bir od-dəniz onlara təsir etmirdi. Belə döyüşçülər **berserxlər** adlanırdılar.

Odin simasını tez-tez dəyişə bilirdi bu zaman onun bədəni yatmış və yaxud ölmüş kimi uzanıqlı vəziyyətdə qalırdı. Lakin, bu anda o, bir quş və vəhşi heyvan

qiyafəsində, balıq və ya ilan şəklində bir anda uzaq ölkələrə yetişir orada öz işi və yaxud başqalarının işi ilə məşğul olurdu. O, söz ilə odu heçirə bilirdi. Onun «skid-bladır» adlı gəmisi var idi. Onun vasitəsilə böyük dənizlərdə üzərdi. Onun iki qardaşı var idi. Onlara danışmaq öyrətmişdir. Onlar çox ölkələrin üzərindən uçar və gəlib Odinə lazımı məlumatları verərdilər. Odur ki, Odin çox müdrik idi. Bütün bu məharət və bacarıqları o, ruhlar və mahnılar vasitəsilə öyrənirdi. Buna görə də **asları** cadugarlıq ustaları hesab edirdilər. Odinə torpaq altında gizlədilmiş bütün xəzinələr məlum idi. O, elə sehlər bilirdi ki, onun köməyi ilə torpaq, Qayanı, daşı açdırır oradan lazım olanları götürürdü (5, 142)

Bu mətdən göründüyü kimi, Odinə gah qeyri-adi keyfiyyətlər, bacarıqlar gah da dərin biliklər aid olunur. Eyni zamanda onun başqa ölkələrdən gəldiyi də bildirilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bir çox german saqalarında For və onun oğlu Odin konkret şəxslər hesab olunurlar. Odinin və onun atası Forun şimal xalqlarının mifologiyasında müxtəlif allahlara çevrilməsi, qədim xalqların mifologiyası üçün ənənəvi prosesdir. Onların **aslar** adlandırılması Asiya mənşəli adlar ilə bağlı idi.

Hətta xeyli sonrakı çağları eramızın əvvəllərində aid gerçək şəxslərin də əfsanələşdirilməsi və tanrılaşdırılması german mifologiyasında özünü aydın göstərir. Bunu **türkdilli hunlarla** german tayfalarının eramızın əvvəllərində baş vermiş əlaqələrində görmək olar.

Xalqların böyük köçü nəticəsində hunların bir hissəsi Asiyadan şərqə Avropaya köçmüşdür. Avropa **hunlarının tərkibində** qədim **bulqarları, saviilər, saramatlar** və başqaları vardı. Başqa xalqları məğlub edən hunlar german tayfalarından biri olan **ostqatlarla** üz-üzə gəlir. Qotlar hunların təzyiqi altında Dnestre doğru çəkilirlər. Onların bir hissəsi isə Germanaruxun oğlu **Hanibudun** başçılığı altında hun ittifaqının tərkibinə daxil olmaq məcburiyyətində qalır. Beləliklə, germanlarla türklərin daha bir tarixi əlaqəsi baş verir. Eramızın əvvəlki əsrlərində troyalılarla üzləşən germanlar eramızın IV əsrində başqa bir türk xalqı ilə üz-üzə gəlir.

448-ci ildə Atillanın başçılığı altında hunların qərbi Avropaya böyük hücumu başlayır. Onlar Dunay çayının hər iki sahili boyunca hərəkət edirdilər. Yürüşün başladığı anda markomanlar və başqa german tayfaları hunlara qoşulurlar 451-ci ildə hunlar Qalliyaya daxil olurlar. Strasburq, Şpeyer və başqa şəhərləri tuturlar. 453-cü ildə Atillanın ölümündən sonra hunların əksər hissəsi Qara dənizin şimal sahillərinə qayıdır. Lakin hun-german əlaqələri hər iki xalqın etnogenezinə böyük təsirlər buraxmışdır Hunların Avropada qalan hissəsi assimilyasiyaya uğrayaraq germanlaşır. Əsrlər keçdikcə real atilla surəti german xalqlarının mifoloji surətinə, german xalqlarının məşhur surətini çevrilir.

«Edda» adlı island saqasındakı **Atli** obrazı və onu əhatə edən surətlər german-hun tarixi əlaqələrinin mifologiyada əyani sübutudur. Hunların qərbi Avropada german xalqları ilə əlaqəsini aydın göstərən başqa bir məlumata nəzər salaq 448-ci ildə hunlar Alillanın başçılığı altında qərbi Avropaya böyük yürüşə başladılar. Onların topladığı iri hərbi qüvvələrin tərkibinə hunlardan başqa **antlar, alanlar, slavyanlar**, german tayfalarından olan gerullar da daxil idi Hunlar Dunayın hər iki sahili boyunca iki qanad şəklində irəliləyirdilər. Yürüş zamanı qarşılarına çıxan roma qalalarını dağıdıb, **markomanları** və başqa german tayfalarını öz ordularının tərkibinə daxil edərək Dunayın mənbələrində birləşən hunlar əsasən, atlılardan ibarət olan **dahi bir ordu** yaratdılar. Keyn çayının sahilində hunlara

şərqi franklar və başqa tayfalar da onlara qoşuldular. 451-ci ildə hun ordusu böyük bir hərbi qüvvə ilə Qalliyaya daxil olur. Strasburqu, Şpeyeri və başqa şəhərləri tuturlar. Göründüyü kimi, german saqalarındakı Atlı surətinin arxasında eramızın birinci əsrində baş vermiş real tarixi hadisələr, german tayfaları ilə sıx əlaqədə olmuş hunların rəhbəri Atilla durur.

Həmin hadisələr on illiyi əhatə etmiş və həmin dövrdə hunların və hun ittifaqına daxil olan başqa türk tayfalarının dillərindən german dillərinə xeyli söz keçə bilib. Araşdırmalar göstərir ki, doğrudan da german dillərində xüsusilə Skanlinaviya xalqlarının dillərində xeyli aşkar edilmiş türkiizmlər və eyni zamanda türk dillərindəki sözlərlə eyni kökdən ibarət olduğu güman edilən sözlər vardır. Aşkar edilmiş türkiizmlər adlandırdığımız sözlərin əsl türk sözləri olması heç bir şübhə doğurmur. Məsələn üçün «qarışıqlıq», «izdiham», «kalabalıq» sözü eyni mənada isveç və türk dillərində işlənməkdədir. Lakin aşağıdakı göstərdiyimiz kimi həmin sözlər quruluşca türk dillərinə məxsusdur. Kalabalıq. Bu söz isveç dilində «qarışıqlıq», «izdiham» və s. mənalarda işlənir. Həmin söz türk mənşəlidir. Müasir türk dilində kalabalıq sözü «qarışıqlıq», «başabas», «izdiham» mənalarını daşıyır. Həmin söz türk dilində kök və şəkilçiliyə (kalaba-lıq) ayrılır. Kalaba sözü də ayrılıqda «qarışıqlıq», «izdiham» mənalarını ifadə etməkdədir (2, 33-35).

Müqayisə edilən sözlərin türk dillərində həm törəmə variantını, həm də söz kökünün olması həmin sözün türk mənşəli olduğunu göstərir.

Adliq-edliq

Alman isveç və bir sıra başqa german dillərindəki adel sözü «zadəganlıq» mənasını ifadə edir. Həmin dillərdəki «adlıq» sözü (adel+liq) eyni mənalı sifət olub «zadəgan əsilli», «nəcabətli», «adlı-sanlı» deməkdir. İsveç dilindəki «zadəgan mülki», «var dövlət» mənalı al sözü şübhəsiz, eyni kökdəndir. Qədim türk və uygur dillərindəki «ed» və «ət» sözləri «var-dövlət», «mülk» mənasındadır. Qədim türk dilindəki ed sözü – liq şəkilçisi ilə birləşərək edliq sözünü əmələ gətirmiş və bus öz german dillərindəki aldiq sözü kimi «var-dövlət», «nəcib şəxs» mənalarında işlənmişdir. Beləliklə, german dillərindəki alt-adel-adliq və türk dillərindəki «ed/ət-edlig» eyni mənaları ifadə edir.

Anlaq

İsveç dilindəki «anlaq» sözü «bacarıq», «istedad» mənalarını ifadə edir. Sözlün kökü «ana» (duymaq) felidir. Anlaq isə isim düzəldən şkilçidir. Həmçinin bu sözün anlamaq mənasını daşıyır.

Türk dillərindəki anlaq sözü də eyni mənasını ifadə edir: «ağıl», «istedad», «zehin» və s. Türk dillərində bu sözün əsasını **anla** feli, həmin felin kökünü isə türk dillərindəki «ası», ana (qədim türk) sözü təşkil edir. İsveç dilindəki ana feli («duymaq», «anlamaq») kimi bu sözlər də «duymaq», «anlamaq», «dərk etmək», «dərrəkə» və s. yaxın mənalarını bildirir. Beləliklə, müqayisə edilən dillərdəki sözlərin eyni mənşəli olduğu aşkardır.

Ösa, asa felləri isveç və island dillərində çömçəyəbənzər qabla su çıxarmağı, **kar, kur** şəkilçilərinin əlavəsi ilə düzələn **askar, askur** sözləri isə həmin qabın özünü bildirir. Türk mənşəli çuvaşların da dilində eyni mənə və quruluşa malik sözlər vardır. **As** feli çömçəyəbənzər qabla su çıxarmağı, **ka** şəkilçili **aska** ismi həmin qabı bildirir.

Bir sıra başqa Skandinaviya sözlərinin də daha yaxın fonetik qarşılıqları məhz çuvaş dilində rast gəlinir ki, bu da german xalqları ilə sıx tarixi əlaqədə

olmuş hunların xüsusilə, onların tərkibindəki bulqarların çuvaşların bilavasitə əcdadları olması ilə izah edilə bilər.

İsveç dilində:

«arv», «irs», «miras», «artig», «sevimli», «halla», «adlandırmaq», «çağırmaq».

Çuvaş dilində:

áráv «irs», «miras», «artak», «sevimli», «hala», «danışmaq», «adlandırmaq». Yurta («alaçıq», «çadır»), yoghurt («yoğurt», «qatıq») kimi türk sözləri isə yalnız german dillərinə deyil, bir çox başqa dillərə də daxil olmuşdur. Yurta, yoghurt isveç dilində də eyni mənaları ifadə edir. Rus dilində də işlənən həmin sözlərin (yurta, yuqurt) türk mənşəli olduğu «Rus dilində türkiizmlər» adlı lüğətdə qeyd olunur (2; 4; 6).

German dillərində bir neçə içki adı da müşahidə olunur.

Booze, boose XII əsr ingilis dilində qeydə alınmış bus öz içki mənasında işlənmişdir. Türk dillərində darı, arpa və başqa bitkilərdən hazırlanmış buza adlı içki mövcud olmuşdur. Həmin içki adına ayrı-ayrı türk dillərində gúzak, froza, froza və s. variantlarında rast gəlinir.

Koumiss. Bu söz ingilis dilində madyan südündən hazırlanmış içkiyə deyilmişdir. «İngilis dilinin etimologiyası lüğətində» onu tatar dilindəki **kumiz** sözündən olduğu göstərilir. Əslində isə həmin söz əksər türk dillərində və qədim türk dilində işlənmişdir (məs.azərb.qınız). «Qədim türk dili lüğətində» həmin sözün izahına da rast gəlinir: Sytdin qumuz bola tuturlar («süd kumuza çevrilir»). German dillərindəki bəzi türkiizmlərin mənbəyi xüsusi araşdırma tələb edir, daha doğrusu onlar hər hansı german türk əlaqələri çərçivəsindən kənara çıxaraq, german dillərinə başqa mənbədən daxil olmuşdur.

German dillərində, xüsusilə də Skandinaviyada məskunlaşmış isveç, norveç və digər xalqların dillərindəki türkiizmlər onu göstərir ki, german – türk əlaqələrinin tarixi çox qədim çağlara gedib çıxır və bu əlaqələrin tarixi hələ araşdırılmamışdır. Bunu xüsusilə german dillərinə çox qədimdə daxil olmuş və qədim Avropa müəlliflərinin etrusk mənşəli hesab etdikləri **belt** («kəmər») və bu kimi onlarca sözlər haqqında demək olar. Növbəti məqalələrimizdə haqqında bəhs edəcəyimiz, german dillərində müşahidə olunan türkiizmlərin daha qədim german – türk kontaktlarına – yeni eradan əvvəlki çağlara aid olduğunu və onların qaynaqlandığı türk dilinin Avropada çox qədim çağlarda danışılan etrusklara aid olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Qaraşarlı Ç. Qədim yunan, roman, kelt və german dillərində türkiizmlər. Bakı, 2005
2. Qaraşarlı Ç. German dillərində türkiizmlər / məqalələr toplusu, ADDU məqalələr toplusu, V, 2000
3. Мельникова Е.А. Древнескандинавские географические сочинения. М., 1986
4. Миланова Д.Э. Шведско-русский словарь. М., 1973
5. Хойслер А. Германский героический эпос и сказание о Нибелунгах. М., 1960
6. Чувашско – русский словарь. М., 1985

S.Mammadova

About the history of Germanic-Turkic language contacts

Summary

Researches show that numerous Turkic elements found in Germanic languages witness about very old Germanic-Turkic ties, referring to pre-historic times. Some of such borrowings are directly referred by old European authors to the Etruscan language, and that is a vivid proof to justify the opinions of those who considered the Etruscan language to be of Turkic origin. This phenomenon once more shows that there are mysteries in relation to the ethnical origin of Etruscans who settled Europe in pre-historic times.

С.Мамедова

Об истории германо-тюркских языковых контактов

Резюме

Древние тюркские элементы обнаруженные в германских языках свидетельствуют о древности германо-тюркских языковых контактов, об их принадлежности к доисторической эпохе. Некоторые из таких заимствований древне европейскими авторами отнесены этрусскому языку, что является ярким свидетельством для точек зрения тех, которые были сторонниками тюркского происхождения этрусского языка. Эта феномена еще раз показывает существованию тайн в отношении этрусов, поселивших Европу в доисторической эпохе.

Rəyçi:

İsmayıl Kazımov

filologiya elmləri doktoru, professor

Fil.ü.f.d. AYTƏN ALLAHVERDİYEVA
AMEA-nın Dilçilik İnstitutu
a._ayten@mail.ru

FƏLSƏFİ KƏMİYYƏT KATEQORİYASININ LİŊVİSTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: fəlsəfə, kəmiyyət kateqoriyası, topluluq anlayışı, say, təklil anlayışı.

Ключевые слова: философия, категория количества, понятие собирательности, числительное, понятие единичности.

Key words: philosophy, the quantity category, collectivity concept, numeral, unity concept.

Kəmiyyət fəlsəfi-idrakı kateqoriya olmaq baxımından bizi əhatə edən obyektiv reallığı, gerçəkliyi əks etdirir. Başqa sözlə desək, kəmiyyət digər fəlsəfi-idrakı kateqoriyalar kimi obyektiv reallığın, gerçəkliyin müəyyən detallarını aydınlaşdırır. Bu da məlumdur ki, obyektiv reallıq, gerçəklik, ümumən, bizi əhatə edən aləm, bir tərəfdən, kəmiyyət baxımından aydınlaşdırılırsa, digər bir tərəfdən də keyfiyyət baxımından işıqlandırılır, aşkarlanır. Məhz elə buna görə də kəmiyyət və keyfiyyət kateqoriyaları dialektikanın əsas kateqoriyalarından olub, dünyanın dərk edilməsində həlledici pillələrdən biri sayılır. “Fəlsəfə ensiklopediyası”nda kəmiyyət kateqoriyasının tərifı aşağıdakı kimi verilir: “Kəmiyyət kateqoriyası universal, yəni məntiqi kateqoriya olub gerçəkliyin dərk edilməsində vacib pillələrdən biridir” (1, s.552)

Qeyd etdiyimiz kimi, kəmiyyət kateqoriyası məntiqi kateqoriyadır. Məntiqi kateqoriyalara materiyaya aid olan, onu müxtəlif cəhətlərdən təyin edən kateqoriyalar daxildir. Kəmiyyət, keyfiyyət və ölçü, məkan və zaman, hadisə və mahiyyət, forma və məzmun, zərurət və təsadüf, səbəb və nəticə, ümumilik, xüsusiyyət və təklil, mücərrədlik və konkretlik, məntiqilik və tarixilik kateqoriyaları belələrindəndir.

Kəmiyyət kateqoriyası müasir insan təfəkkürünün ən mücərrəd kateqoriyalarından biridir. Mücərrədliyin çox yüksək səviyyəsinə malik olduğu üçün kəmiyyət kateqoriyasının obyektiv aləmlə birbaşa əlaqədə olması ilk baxışda tez nəzərə çarpmır. Kəmiyyət kateqoriyası ilə müqayisədə keyfiyyət kateqoriyası obyektiv reallığı daha çox yaxındır, yəni iy, dad, rəng və s. bildirən sözlər “bir”, “beş”, “on” sözlərinə nisbətən real həyata daha çox bağlıdır. Məhz bunu nəzərə alaraq, fəlsəfə tarixində ayrı-ayrı cərəyanların nümayəndələri kəmiyyət kateqoriyasının obyektiv gerçəklikdən kənar, sırf şüur məhsulu olduğu qənaətinə gəlirlər.

Kəmiyyət kateqoriyası dünyanın bütün dillərində mövcuddur və bu dillərdə leksik qrammatik vasitələrlə geniş ifadə xüsusiyyətlərinə malikdir. Dünyanın bir sıra dillərində kəmiyyət anlayışının leksik üsulla – xüsusi nitq hissəsi olan saylarla ifadəsi bir o qədər də inkişaf etməyərək, yalnız birinci onluq səviyyəsində qalmışdır. Bu dillərdə saylar yalnız təklillər vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn, L.Konantin verdiyi məlumata görə, botokud tayfasından olan adamlara yalnız “bir” sayı məlum idi. Birdən yuxarı bütün çoxluqlar “çox” anlayışı ilə ifadə olunurdu. P.Şmidtin verdiyi məlumata görə isə, botokudlar ikiyə qədər sayırlar. “İki”dən yuxarı çoxluqları “çox” anlayışı ilə ifadə edirlər.(2.s.217) Əlbəttə, botokud tayfasına məxsus olan kəmiyyət anlayışı və onun dildə ifadə vasitəsi dünyanın bütün dillərinə xas deyil. Bu hal daha çox inkişafdan geri qalmış tayfa və xalqlar aiddir. Dünyanın əksər dil

ailələrində (hind-Avropa, Altay, Ural, sami-hami və s.) kəmiyyət anlayışını ifadə edən sözlər inkişaf edərək mücərrədliyin ən yüksək pilləsinə qalxmış, bu anlayışı ifadə edən ayrıca nitq hissəsini – sayları meydana çıxarmışdır.

Dünyanın inkişaf etmiş əksər dillərində, o cümlədən türk dillərində də kəmiyyət anlayışı qrammatik vasitələrlə ifadə oluna bilir. Kəmiyyət anlayışının şəkilçi morfemlərlə ifadə oluna bilməsi mücərrədliyin son nöqtəsidir. Şəkilçi morfemlərlə kəmiyyət anlayışının ifadə oluna bilməsi baxımından dünya dillərini bir neçə qrupa ayırmaq mümkündür. Bəzi dillərdə kəmiyyət kateqoriyası təklik-çoxluq qarşıdurması (türk dillərində, monqol dillərində və s.) başqa dillərdə də təklik-ikilik-çoxluq qarşıdurması ilə (məsələn, müasir ərəb dilində) öz ifadəsini tapır. Hətta bəzi dillərdə təklik-ikilik-üçlük-çoxluq, eləcə də təklik-ikilik-üçlük-dördlük-çoxluq qarşıdurması müşahidə olunur. Bizi əhatə edən aləmdə mövcud olan əşyaların iki, üç və dörd olmasını bildirmək üçün xüsusi vasitələrdən – şəkilçi morfemlərdən istifadə olunması dili ağırlaşdırır. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadə olunması üçün qrammatik vahidlərin – şəkilçilərin olması bir o qədər də vacib deyil. Əgər dildəki hər hansı leksik vahid şəkilçi qəbul etmədən çoxluq – topluluq ifadə edə bilirsə, cəm şəkilçisinin işləməsinə ehtiyac duyulmur. Yəni dildəki sözün özü topluluq bildirir və bu topluluq fasiləli(diskret) çoxluqdan fərqli olaraq fasiləsiz (adiskret) olur. Müasir dilimizdəki *sürü*, *naxır*, *camaat*, *kütlə*, *su*, *quş*, rus dilindəki *стадо*(*sürü*), *толпа*(*kütlə*) və s.

Kəmiyyət anlayışı təkcə obyektiv aləmdəki əşya və hadisələrə şamil olunmur. İş, hal və hərəkətin sürəkliliyi, intensivliyi felin tərz kateqoriyası ilə yanaşı kəmiyyət anlayışının daşıyıcıları olan sözlərlə də ifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində: *çox*, *xeyli*, *az*; ingilis dilində: *many* (*çox*), *few* (*az*), *much* (*çox*), *little* (*balaca*, *az*) və s.

Kəmiyyət kateqoriyasının qədim bir tarixə malik olması rus dilçilərindən Y.S.Malovun, A.M.Şerbakın, N.A.Baskakovun və başqalarının əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Müxtəlif dillərin qrammatikalarına dair yazılmış əsərlərdə kəmiyyət kateqoriyasından həm nəzəri, həm də praktik şəkildə müəyyən qədər bəhs edilmiş, burada da əsasən -lar, -lər cəm şəkiçisinə geniş yer verilmişdir.

Müasir dilçilik ədəbiyyatında kəmiyyət kateqoriyasının müxtəlif dillərdə ifadə vasitələri haqqında M.Terentyevin, N.İ.Aşmarinin, A.A.Şaxmatovun, R.A.Budaqovun, A.N.Kononovun, N.K.Dmitriyevin, A.A.Reformatskinin, V.İ.Koduxovun və başqalarının əsərlərində də geniş məlumat verilmişdir. Digər türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyində də kəmiyyət kateqoriyasına aid bir çox əsərlər yazılmış, müəyyən fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan dilçiliyində kəmiyyət kateqoriyası haqqında ilk dəfə Xəlid Səid Xocayev məlumat vermişdir.(3) Bu haqda az da olsa H.Mirzəzadə də yazmışdır.(4) M.Şirəliyev kəmiyyət kateqoriyasının üç yolla ifadə olunmasını qeyd etmişdir: morfoloji, leksik, sintaktik.(5) Kəmiyyət kateqoriyası haqqında məlumatlara M.Hüseynzadənin, S.Cəfərovun, Ə.Dəmirçizadənin, F.Zeynalovun, N.Məmmədovun, və A.Axundovun, R.Xəlilovun da məqalə və monoqrafiyalarında rast gəlinir. Azərbaycan dilçiliyində kəmiyyət kateqoriyasının tədqiqi sahəsində A.Aslanovun xidməti böyükdür. Belə ki, o, kəmiyyət kateqoriyasına ayrıca bir məqalə həsr etmiş, bu kateqoriyanın müxtəlif anlayışları haqqında geniş, ətraflı məlumat vermişdir.(6)

Müasir Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasının üç yolla ifadə olunduğu qeyd edilir. A.Aslanov yazır: Müasir Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyası,

əsasən, üç vasitə ilə ifadə olunur: 1. Leksik 2. Morfoloji 3. Sintaktik. Kəmiyyət kateqoriyasının ifadə edilməsində başlıca rol oynayan həmin üç vasitənin hər birinin özünəməxsus formal əlamətləri, müəyyən məna xüsusiyyətləri və müxtəlif məna çalarları vardır. Bu vasitələrin bəzisi geniş, bəzisi isə məhdud əhatə dairəsinə malikdir. Bu vasitələrlə ifadə olunan kəmiyyətlər konkret ola bildiyi kimi, ümumi və ya qeyri-müəyyən də ola bilər. Hər üç üsul ilə təklik, cəmlik, topluluq ifadə olunur. (6)

Kəmiyyət haqqında J. Qəribova öz tədqiqat əsərində yazır: “Kəmiyyət kateqoriyasını dildə olan ən mürəkkəb və çoxcəhətli kateqoriyalardan biri hesab etmək olar. Bu kəmiyyət məfhumunun özünün mürəkkəb xarakterli olmasından irəli gəlir. Kəmiyyət kateqoriyasının daxilində iki subkateqoriyasının – ölçü və miqdar subkateqoriyalarının olduğunu söyləmək olar.

Deməli, kəmiyyət həm bölünən (diskret), həm də bölünməyən (indiskret) ola bilməz. Daha doğrusu, miqdar, ayrı-ayrı hissələrdən ibarət olduğuna görə, onu bölünən, ölçü isə belə hissələrə ayrıla bilmədiyinə görə. Onu bölünməyən kəmiyyət kimi müəyyənləşdirmək olar.

Həm bölünən, həm də bölünməyən kəmiyyət əşyalarda, hərəkət və prosesdə eyni zamanda əşyaların, yaxud hərəkət və prosesin keyfiyyətində miqdar, ölçü, həcm, intensivlik dərəcəsi və s. kimi təzahür edir.

Buna görə də, kəmiyyət əşyalarla deyil, hərəkət (yaxud proses) və keyfiyyətdə müəyyənləşdirmək olar” (7, s.6) Təxminən eyni fikirlərə Məmmədali Qıpçağın «Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi» adlı sanballı monoqrafiyasında da rast gəlmək olar. (8)

Bütün bu tədqiqat işlərini araşdırdıqda məlum olur ki, müəlliflərin əksəriyyəti kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji yolla ifadə vasitələrinə daha geniş yer vermişlər. Azərbaycan dilində ismin cəmi *-lar, (-lər)* şəkilçisi ilə düzəlir və ahəng qanununa uyğun olaraq sözün son saitindən asılı olaraq iki cür yazılır. Məsələn: *qanunlar, adətlər* və s.

Azərbaycan dilində *-lar (-lər)* şəkilçisindən başqa digər şəkilçilər də vardır ki, onların vasitəsi ilə də cəmlik yaradılır. Bu şəkilçilərdən biri də az məhsuldar olan *-gil* şəkilçisidir. “Bu morfemin kəmiyyət anlayışı ifadə edən digər morfemlərdən fərqi ondadır ki, onun istifadə dairəsi çox dardır. Azərbaycan və türk dilləri istisna olmaqla bu şəkilçi digər türk dillərində işlənmir. *-gil* morfeminin birvariantlı olması, həmçinin müəyyən qrup sözlərlə (xüsusi adlar və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş qohumluq terminləri) işlənməsi ona müstəqil şəkildə yanaşmasını tələb edir. (9, s.36) Bu şəkilçi haqqında A. Aslanov yazır: “Bu şəkilçi ədəbi dildə az işlənsə də, xalq danışığı dilində, bir çox dialekt və şivələrdə geniş dairələrdə işlənməkdədir.” (6)

Ümumiyyətlə bu şəkilçinin Azərbaycan dilində işlənməsi çox da qədimə gedib çıxmır. Belə ki, bu şəkilçidən danışarkən A. Əlizadə XIX əsrdən əvvəl bu formanın işlənmədiyini qeyd edir. (10) Məsələn:

Bayaq qızım gəlib ki, bu günlərdə Feyzulla dayıgilin teatrında təzə teatr çıxardacaqlar. (Anar)

Azərbaycan dilinin ingilis dilindən fərqi bundan ibarətdir ki, isimlərin saylarla işlənərkən cəm şəkilçisi qəbul etmədiyi halda, ingilis dilində isə işlənən isim mütləq cəmlənməlidir. Məsələn, Azərbaycan dilində *bir kitab* və *beş kitab* birləşmələrindəki kitab sözləri cəm şəkilçisi qəbul etmir. Lakin ingilis dilində bunun tam

əksini görürük: one book – five books. Yəni ingilis dilində sayla isim kəmiyyətə görə uzlaşır.

Məsələn, *ingilis dilində*:

*Why, I pay **five dollars** a week for board now, an' there's nothin' excitin' about it, you can lay to that.* (J.London)

Azərbaycan dilində:

*Bu otuz altı ildə Fətullahın klarneti çox məclislər yola salmışdı, çox toylar çalmışdı, böyük ailəni – özləri də **beş** qız – dolandırmışdı, o klarnet qızları böyütmüşdü, oxutmuşdu, onalrı ərə vermişdi.* (Elçin)

Ümumiyyətlə, dilçilik tarixində müxtəlif dillərdə - istər hind-Avropa dillərində, istərsə də türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də kəmiyyət iki formada işlənir: tək və cəm.

Mənasına görə təklik yalnız əşya, şəxs, hərəkət və s.- nin vahid, tək olmasını bildirir. Cəmlilik isə göstərilənlərin cəm halda olduğunu, topluluğunu, çox olmasını (çoxluğu) bildirir, əksəriyyəti - *lar*, *-lər* şəkilçisi ilə və ya müxtəlif dillərdə bu şəkilçinin ekvivalent şəkli ilə düzəlir. Deməli, cəmliyin əsas qrammatik ifadə vasitəsi bu şəkilçidir. Göründüyü kimi, təklik və cəmlilik kəmiyyətin müxtəlif vasitələri ilə ifadə olunur: *qələm- qələmlər, qapı- qapılar* və s.

Topluluq mənasında olan söz bir neçə şəxsin, əşyanın və s.- nin toplu halda olmasını bildirir. Məsələn, *meşə* dedikdə orada bitən bütün ağaclar, *ordu* dedikdə orada olan bütün əsgərlər nəzərdə tutulur və s.

Digər dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də topluluq bildirən sözlər geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilində topluluq bildirən *meşə, quş, qarışqa, üzüm, alma, armud, gül. balıq, daş, ağac, qum, qoyun, kitab* sözləri rus, alman və ingilis dillərində aşağıdakı kimi ifadə olunur:

Rus dilində: *лес, птица, муравей, виноград, яблоко, груша, цветок, рыба, камень, дерево, песок, овца, книга.*

İngilis dilində: *forest, bird, grape, apple, rear, flower, fish, stone, tree, sand, shur, book.*

Müxtəlif dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində yalnız təklik anlayışı bildirən bir qisim sözlər də vardır ki, onlara - *lar*, *-lər* cəm şəkilçisi əlavə etmək olmur. Bu hal bütün dillərə xas olan bir əlamətdir. Belə sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Şəxs adlarından ibarət xüsusi isimlər. Məsələn: *Nigar, Rəna, Akif, Həsən*;

2.Şəhər adları: *Bakı, Sumqayıt, Gəncə, İstanbul, London, Paris, Nyu-York, Berlin* və s.

3.Ölkə adları: *Azərbaycan, Türkiyə, Ərəbistan, İrak, Çin* və s.

4.Qitə adları: *Asiya, Afrika, Avropa, Antarktida* və s.

5.Okean adları: *Sakit okean, Hind okeanı, Atlantik okeanı, Şimal Buzlu okeanı.*

6.Cəhət adları: *Şimal, Cənub, Şərq*;

7.Çay adları: *Araz, Kür, Neva, Nil, Lena* və s.

8.Dəniz adları: *Xəzər dənizi, Qara dənizi, Egey dənizi* və s.

9.Dağ adları: *Qafqaz, Himalay, Tyan-Şan, Savalan* və s.

10.Rayon və qəsəbə, kənd adları: *Cəlilabad, Astara, Kəlbəcər, Qazax, Bərdə, Badamdar* (qəsəbəsi) və s.

11. Təbiət məfhumu ilə bağlı olan sözlər: *yağış, şaxta, ayaz, şəfəq*.

12. İlin fəsilləri: *yaz, yay, qış; spring, summer, autumn, winter* (ingiliscə);

13. Abstrakt mənalı feldən düzələn sözlər: *həyat* (yaşayış), *açılış* və s.

14. İlin ayları: *yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr*.

Kəmiyyət kateqoriyasının leksik ifadə vasitələrindən biri də saydır. Say konkret olaraq əşyanın miqdarını və sırasını, bir sözlə, kəmiyyətini bildirir. Bu nitq hissəsi də təklik və cəmlik (çoxlıq) xüsusiyyətinə malik olmaqla əşya və hadisələrin miqdarını konkret şəkildə göstərir. İsimlərdə konkret çoxluq mənası, demək olar ki, saylarla düzəlir. Bu zaman isimlərin miqdarı kəmiyyətə konkret olaraq göstərilir. Məsələn, *10 tələbə, 5 kitab, 3 qələm* dedikdə tələbənin on, kitabın beş, qələmin üç olduğu konkretliyi məlum olur.

Saylarda kəmiyyət müəyyən miqdar və qeyri-müəyyən miqdar saylarında özünü büruzə verir. Aşağıda da göründüyü kimi miqdar saylarından yalnız «bir»dən başqa hamısı cəmlik bildirir.

Müasir Azərbaycan dilində miqdar sayları aşağıdakı qruplara bölünür: təkliklər, onluqlar, yüzliklər, minliklər.

Təkliklər: *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz*.

Onluqlar: *on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan*.

Yüzliklər: *yüz, iki yüz, üç yüz, dörd yüz, beş yüz, altı yüz, yeddi yüz, səkkiz yüz, doqquz yüz*.

Təklik miqdar sayları azacıq qanunauyğun fonetik dəyişikliklə bütün türk dillərində eyni cürdür.

Rus dilində: *два, три, четыре, пять, шесть, семь, восемь, девять*.

İngilis dilində: *two, three, four, five, six, seven, nine*.

Alman dilində: *zwei, drei, vier, fünf, sechs, sieben, acht, neun*.

Onluqlar:

Türk dilində: *on, yirmi, otuz, kırk, elli, altmış, yetmiş, seksen, doksan*.

Türkmən dilində: *on, yigirmi, otuz, kırk, elli, altmış, etmiş, seksen, toqsan*.

Özbək dilində: *yiğirmi, utiz, kırk, ellik, altmış, etmiş, sakson, tukson*.

Qaqauz dilində: *on, irmi, otuz, kırk, elli, altmış, etmiş, seksen, doksan...*

Rus dilində: *десять, двадцать, тридцать, сорок, пятьдесят, шестьдесят, семьдесят, восемьдесят, девяносто*.

İngilis dilində: *ten, twenty, thirty, forty, fifty, sixty, seventy, eighty, ninety*.

Alman dilində: *zehn, zwanzig, dreizehn, vierzehn, fünfzehn, sechzehn, siebzehn, achtzehn, neunzehn*.

Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, istər türk dillərində, istərsə də german dillərində, habelə rus dilində onluqlar həm fonetik, həm də struktur cəhətdən fərqli xüsusiyyətlər kəsb edir.

Dildə topluluq bildirən kəmiyyət kateqoriyası həm leksik, həm morfoloji, həm də sintaktik vasitələrlə ifadə olunur.

Topluluq anlayışı dairəsində əşyanın toplu halında, birgəlik halında olması, vahidlərin bir yerə cəmlənməsi açıqlanır. Topluluğu ayrı-ayrı vahidlərə ayırmaq mümkün deyildir, onları bölmək olmur.

Həmçinin kəmiyyət təkrar sözlərlə də ifadə ola bilər. Dilimizdə olan bu cür qoşasözlər üç növ üzrə qruplaşdırılmışdır: 1) qoşa sözlərin hər iki tərəfi müstəqil

leksik mənaya malik olur; 2) qoşa sözlərin birinci və ya ikinci komponenti lüğəvi mənə daşıyır; birinci komponent leksik mənə daşdığı halda, ikinci tərəf leksik mənə daşmır və birinci tərəfin təhrif edilmiş formasını təşkil edir. Həmçinin tərəfləri sinonim təşkil edən (dərd-qəm, dost-aşna, əkin-səpin, gül-çiçək, mal-dövlət, el-oba, şax-budaq və s.) və antonim mənalı sözlərdən də (uşaq-böyük, qoca-cavan, iri-xırda, əkin-biçin, az-çox və s.) ibarət olur.

Cüt kəmiyyəti müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə təzahür edir. Cütlük kateqoriyası bütün başqa qrammatik formalardan fərqlənir. Dillərdə cütlük kateqoriyasına çox az rast gəlinir. Qrammatik forma olan cütlük kateqoriyasının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu, adi danışq dilində də, bədii danışq dilində də eyni cür səslənir. Bunu hətta inkişafdan geri qalmış bəzi xalqların (Qrenlandiya, Yeni Zelandiya və s.) dillərində də müşahidə etmək olar.

Kəmiyyət kateqoriyasının cütlük forması problemi ilə bağlı ilk tədqiqat işi V.fon Humboldt tərəfindən yazılmışdır. Sonra bu məsələyə R.A.Budaqov, M.Qrande, D.İ.Edelman, E.Z.Dubnova, A.N.Jukova və başqa alimlər də toxunmuşlar.

Cütlük kateqoriyası sami dillərindən, əsasən, ərəb dili üçün səciyyəvidir. Ərəb dili vasitəsilə o, Şimali Afrikaya, Avropaya (Malta dili vasitəsilə) yayılmışdır. Bir sıra ərəb sözləri cütlük kateqoriyasında türk dillərinə də keçmişdir. Avropa dillərindən yunan, alman, slavyan və Litva dilləri cütlük kateqoriyasını sanskrit dilindən və ya sanskrit dilindən müəyyən vasitəçi dil vasitəsilə götürmüşdür. Cütlük kateqoriyasına Avropa dillərindən təkcə lapland dilində rast gəlmək olur. Maraqlıdır ki, lapland dili ilə qohum olan fin, eston, macar və digər fin-ugor dillərində cütlük kateqoriyası yoxdur. Buna görə də güman etməyə əsas vardır ki, cütlük kateqoriyası Avropa dillərinə qədim hind sanskrit dilindən keçmişdir. Doğrudur, bəzən cütlük kateqoriyasının Kimr adlanan Uels və aşağı Bretan dilində də olduğunu söyləyirlər. Lakin Kimr dilini cütlük kateqoriyası olan dillər sırasına aid etmək olmaz.

Beləliklə, cütlük kateqoriyasının geniş yayıldığı yer Asiyadır. Sanskrit dili ilə eyni mənbədən olan digər Asiya dillərində cütlük kateqoriyası müşahidə edilmir. Təkcə malabar dili istisna təşkil edir. Ümumiyyətlə, belə bir fakt diqqəti cəlb edir ki, sanskrit dilinin qrammatikası bütünlüklə Avropaya keçdiyi halda, sanskritlə bağlı olan Asiya dilləri ondan az şey götürmüşdür. Belə güman etmək olar ki, sanskrit dili ilə eyni mənşəyə malik olan Asiya dilləri başqa dillərin təsirinə məruz qalmış, sıxışdırılmış, bu dillər üçün səciyyəvi olan qrammatik xüsusiyyətlərini itirmişdir. Buna görə də Asiya dillərini ilk növbədə bizim müasir dillərlə müqayisə etmək lazımdır.

Cütlük kateqoriyası zend (Avesta dili bəzən zend dili də adlanır) dilinə yad deyildir. Bu dili də sanskrit dilinə aid etsək, cütlük kateqoriyasının Asiyanın üç rayonunda yayıldığı inkar edilmir. Cütlük kateqoriyası Avropa, Afrika və Asiyanın aşağıdakı dillərində müşahidə edilir:

1. Avropada - Malta - ərəb dilində, Litva, lapland dialektlərində. Polşanın bir neçə kənd rayonlarında, Farer adalarında. Norveçdə, Cenevrənin bir neçə rayonunda, Almaniyada.

2. Afrikada - yeni ərəb dilində.

3. Asiyada - ərəb malabar dilində.

Cütlük kateqoriyası Asiyanın şərqində (özünün yayılmasının üçüncü rayonunda) geniş miqyasda olmasa da, malaziya dilində, xeyli inkişaf etmiş formada tağal və ona qohum olan panpanq dilində (Filippin adaları), nəhayət, Yeni Zelandiya adalarında yayılmışdır.

Amerika dillərində cütlük kateqoriyasına nadir hallarda rast gəlmək olur. Ancaq dünyanın ayrı-ayrı hissələrində, əsasən, uzaq şimalda - qrenland dilində, çox kiçik ölçüdə Meksikanın totanik dilində, cütlük kateqoriyasının zəif izləri isə keçua dilində, Çilinin araukan dilində rast gəlmək olar.

Bu qısa xülasədən aydın görünür ki, cütlük kateqoriyası mövcud olan dil ailələri çox azdır. Lakin onun istifadə dairəsi çox böyükdür.

Cüt kəmiyyətinə geniş yayılmış dil ailələrində hind-Avropa və sami dilləri ailələrində rast gəlinir. Bu dillərin bəziləri cüt kəmiyyətə danışan və eləcə də müraciət olunan şəxsin adından «mən» və «sən» nöqtəyi-nəzərindən izah edir. Bunlarda cüt kəmiyyəti əvəzlikdə möhkəmlənib və dilin özünə o cərhəvədə toxunur ki, orada əvəzliyin təsiri yayılır, bəzən, hətta bir neçə şəxs haqqında söhbət gedəndə, təkcə I şəxs əvəzliyi ilə, yəni «biz» anlayışı ilə məhdudlaşır. Başqa dillərdə bu forma təbiətən cüt obyektlərin mövcudluğuna əsaslanır: *göz, qulaq, dodaq* və başqa cüt bədən orqanlarına, cüt təsəvvür olunan göy cisimlərin - *Ay* və *Günəşə* və s. Belə dillərdə cüt kəmiyyəti bu anlayışlar cərhəvəsindən, xüsusən də mənasından kənara çıxmır. Bir çox dillərdə isə cüt kəmiyyəti bütün nitq hissələrinə məxsus olmuşdur.

Başqa dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də cütlük anlayışı bildirən sözlər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, haqqında söhbət açdığımız «cütlük» məfhumundakı cüt sözünün özü də kəmiyyət mənalı sözdür. Bu sözə yanaşı «iki» və «qoşa» sözləri də ikilik mənasını bildirir. Beləliklə, *cüt, iki, qoşa* sözləri bir-birinin sinonimidir. Onlar yeri gəldikcə paralel işlənir. Məqamına görə bir-birini əvəz edə bilər. Məsələn, «*Öküzün cüt buynuzu var, öküzün iki buynuzu var, öküzün qoşa buynuzu var*» kimi işlədə bilərik. Bundan əlavə, «*Bəzi heyvanlar cütdırnaqlılar (ikidırnaqlılar, qoşadırnaqlılar) fəsiləsinə aiddir*» kimi də işlədilir və s.

Cüt, iki, qoşa kəmiyyəti bildirən sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda başqa nitq hissələrinə (xüsusilə də ismə) qoşularaq mürəkkəb sözlərin yaranmasına səbəb olur. Bunlar da aşağıdakı qaydalar üzrə düzəlir:

1. Kəmiyyət bildirən eyni sözün təkrarı ilə düzəlir və həmin sözlər zərf kimi çıxış edir: *cüt-cüt, iki-iki, qoşa-qoşa* və s.

2. *İki* sözü *bir* sözü ilə işlənərək sifət əmələ gətirir: *ikibir (iki-iki, cüt-cüt)*.

3. *Cüt, iki* və *qoşa* sözləri isimlə işlənir, heç bir şəkilçi qəbul etmir. Mürəkkəb sifət və isim düzəldir: *cütbuynuz, cütyanacaq, ikiqat, ikiqanad, ikigöz, ikimil, ikitaxta, ikirəng, ikimərtəbə, ikicərgə, qoşabuynuz, qoşaqanad, qoşadodaq* (üst dodağı yarıq olan: dəvə, dovşan və s. heyvanlar haqqında), *qoşalülə, qoşapiltə* və s.

4. *Cüt, iki* və *qoşa* sözləri sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməklə (- *lı, -li, -lu, -lül; -lıq, -lik, -luq, -lül*) isimlərlə işlənərək mürəkkəb sifət düzəldir:

qoşaatlı, qoşaqanadlı, qoşayelkənli, qoşalüləli, qoşacibli, cütbaşlı, cütbuynuzlu, cütqanadlı, cütyelkənli, cütlələkli, cütçəyirdəkli, ikiagızlı, ikiadamlıq, ikiadlı, ikiyanaqlı, ikiaylıq, ikiarvadlı, ikiarvadlılıq, ikibarmaqlı, ikibaşlı, ikibölməli, ikibuynuzlu, ikivalentli, ikiqanadlı, ikiqollu, ikiqulplu, ikidayaqlı və s.

5. Kəmiyyət bildirən *cüt, qoşa, iki* məfhumları ilə düzələn mürəkkəb sözlər müxtəlif sahələrdə termin kimi də işlədilir. Məsələn: *qoşadırnaqlı(lar), cütdırnaq-*

lı(lar), ikiqanadlı(lar), qoşaqaqadlı (lar) (zoologiya); *ikidillilik, qoşasəsli, iki-mənalı, ikihecalı* (dilçilikdə); *ikifazalı* (fizikada); *ikiatomlu, ikielementli* (kimyada); *ikisəsli, ikitaklı* (musiqidə); *ikielektrodlu, ikimotorlu, ikisəthli* (texnikada) və s.

Ümumiyyətlə, dilimizdə mövcud olan cüt kəmiyyəti bildirən sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İnsanın bədən üzvlərini bildirən sözlər: *göz, qulaq, yanaq, dodaq, çiyin, kürək, bilək, dirsək, ayaq, diz, topuq, böyrək* və s.

2. Heyvan və quş bədən üzvlərini bildirən sözlər: heyvanlarda *buynuz, dırnaq*, quşlarda *qanad, dimdik, caynaq* və s.

3. Müasir Azərbaycan dilində əşya adı bildirən bir sıra sözlərin leksik mənasında cütlük kəmiyyəti anlayışı mövcuddur. Məsələn: *qayçı, gözlük, kəlbətin, tərəzi, maşa, sırğa, əqrəb (saatda)* və s.

4. Geyim adları və bəzən onun növlərini, hissələrini bildirən sözlər: *ayaqqabı, çəkmə, çarıq* (köhnə məişətdə), *corab, qol* (pencəkdə, köynəkdə), *əlcək* və s.

Dünya dillərində cütlük kəmiyyəti kateqoriyasının yaranmasını M. Qıpçaq belə səbəbləndirir: “Dünya dillərində ikilik formasının meydana çıxmasının səbəbi təbiətdə cüt, yaxud qoşa şəkildə təsadüf olunan predmetlərin insan təfəkküründəki inikasıdır. Yəni biz bu fikirdəyik ki, ibtidai insan əhatə edən aləmdə cüt və qoşa əşyaların varlığı ikilik (buna “ikilik” ideyası da demək mümkündür) haqqında təsəvvürün yaranması, dildə əmələ gəlməsi və ikiliyi ifadə etməyə qabil xüsusi morfoloji formanın meydana çıxmasına təkan vermişdir. İkilik “ideyası”nın yaranmasında təbiətdəki simmetrik predmetlər, xüsusən insanın bədən üzvlərinin qoşalığı, yaxud əksliyi (məsələn, kişi və qadın) belə təsəvvürlərin yaranmasında əsas ola bilər. Çünki elm artıq çoxdan sübut edib ki, ibtidai insan təfəkkürü indiki insanın idrakı ilə müqayisədə daha çox konkret idi... Beləliklə, aydın olur ki, ikilik anlayışının əmələ gəlməsi real gerçəkliklə bağlıdır”. (8, s.150)

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, kəmiyyət kateqoriyası universal məntiqi kateqoriyadır, əsasən, isimlərə xas kateqoriya olsa da, substantivləşmiş bütün nitq hissələrinə şamil edilir. Bu kateqoriya insan şüurunun, təfəkkürünün inkişafı ilə sıx bağlıdır. İnsan ictimai həyat təcrübəsində təfəkkürünün inkişafı ilə əlaqədar tək olanı cüt olandan, onu da çox olandan ayırmağa başlamış, tədricən qeyri-müəyyən cəm kəmiyyəti anlayışını yaratmışdır. Bu anlayış müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Ədəbiyyat

1. Философская энциклопедия. т.2, М., «Советская энциклопедия», 1962, с.576
2. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания. М., Наука, 1977, 287 с.
3. Хочаев С. Османли-özbək-qazax dillərinin müqayisəli sərfi. B., 1921
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası . B., 1962
5. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h.B.,1951
6. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları. B., Azərb.SSR E-nın nəşr., 1963, 91 s.
7. Qəribova J.A. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasının ifadə üsulları (Tarixi-müqayisəli tədqiqat) fil.e.n.avt.Bakı, 1994, 31 s.
8. Qıpçaq M.D. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. B.,2000
9. Novruzov M.D. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. fil.e.d. avt.B.,2003,69 s.

10. Ализаде А.Дж. Категория числа в азербайджанском языке на материале письменных памятников XIV-XIX вв. АКД, Баку, 1966, 25 с.
<http://filosof.historic.ru/enc/item/f00/s04/a000471.shtml>
http://turba-philosophorum.narod.ru/forskninger/Nikanorov/1_Num_Arist.html
<http://www.philology.ru/linguistics1/zvegintsev-60a.htm>
<http://www.philology.ru/linguistics1/reformatskiy-87b.htm>

A.Allakhverdiyeva

Linguistic analysis of the philosophical category of quantity

Summary

The quantity category is investigated from the philosophical and linguistic point of view in the article. Putting forward the ideas of some scientists on the quantity category, the ways of expression of the quantity category is analyzed. The quantity category is one of the most abstract categories of modern human mentality. Because of high level of abstraction in the first view the direct link of quantity category with objective world is not observed. The quantity category exists in all language of the world and it has great range of grammatical and lexical expression means.

A.Аллахвердиева

Лингвистический анализ философской категории количества

Резюме

В статье исследуется категория количества с философско-лингвистической точки зрения. Рассматриваются идеи, выдвинутые о категории количества и способы выражения категории количества. Категория количества является одним из самых абстрактных категорий современного человеческого мышления. Из-за высокого уровня абстрактности прямая связь категории количества с объективным миром на первый взгляд не очень наблюдается. Категория количества существует во всех языках мира и в этих языках обладает широким спектром грамматических и лексических средств выражения.

Rəyçi: Zemfira Əliyeva
filologiya elmləri doktoru

NARIMOV HAMID AZIMOVICH
Urganch Davlat Universiteti Uzbekistan
hamid.747@rambler.ru

XORAZM SHEVALARIDAGI AYRIM OZIQ-OVQAT O'SIMLIKLARI NOMLARI HAQIDA

Açar sözlər: Xorəzm şivələri, dilçilik, ərzaq adları, bitki adları

Key words: Khorezm dialect, linguistic, names of barley, names of wheat

Ключевые слова: Хорезмский диалект, языкознание, наименование продуктов, название растений

Fitonimlar tilning uzoq tarixga ega bo'lgan qismidir. Ularda xalq hayoti, madaniyati, tarixi, ijtimoiy-siyosiy qarashlaridan tashqari, ularni ijod qilgan xalqning tili va tiliga xos bo'lgan qadimgi an'analar saqlanib qolganligiga shubha bo'lmasligi kerak. Ana shunday muhim manba bugungi kunda unutilib bormoqda. Chunki hozirgi fan va texnikaning mislsiz taraqqiyoti, qishloq xo'jaligi va tibbiy bilimlarning integratsiyalashuvi ko'pgina fitonimlarning iste'moldan chiqishiga sabab bo'lmoqda.

Ularning o'rnini xalqaro va adabiy tilga xos so'zlar egallamoqda. Shuning uchun ham xalqimiz yaratgan bebaho til boyligimiz bo'lgan fitonimlarni saqlab qolish ham dolzarb muammolardan biriga aylandi. Bu muammo nafaqat bizni, balki boshqa xalqlarning ham ushbu soha mutaxassislari tashvishga solmoqda.

Ular "hozirgi jamiyat dunyoqarashida sodir bo'layotgan ijtimoiy, madaniy-ruhiy o'zgarishlar shu darajada ko'lamliki, xalq tasavvurida ming yillar davomida mavjud bo'lgan tushunchalar bir yilda ham yo'qolib ketmoqda" (1), – deb bong urmoqdalar. O'zbek tilshunosligida ham ushbu muammo dolzarbligicha qolmoqda.

Biz ushbu tadqiqotda fitonimlarning oziq-ovqat bilan bog'liq turlari haqida so'z yuritamiz.

Xorazm shevalarida *arpa*, *bug'doy*, *shali*, *chimishkä* // *semichka* (kungaboqar), *tari* // *tariq*, *suli*, *zig'ir*, *kynjyt*, *loviya*, *mash* kabi oziq-ovqat o'simliklari nomlari qo'llaniladi.

Arpa bilan bog'liq fitonimlar. Arpa boshqodoshlar (g'allagullilar oilasi)ga mansub bir va ko'p yillik don o'simligi. O'zbekistonda arpa yem-xashak uchun ekiladi. Hozirgi davrda uning bir qancha turlari yetishtiriladi. Jumladan, *unumli arpa*, *qarshi arpasi*, *toshkallak arpasi*, *nutans*, *persikum* va boshqalar.

Arpa hozirgi turkiy tillarning ko'pchiligida deyarli bir xil shaklda qo'llanadi. Qiyos qiling: qirg'z. *arpa*, turkm. *arpa*, qq. *arpa*, turk. *arpa*, ozarb. *arpa*, tatar. *arpa*, oltoy. *arba*, uyg'z. *apa*, *arpa* va hokazo.

M.Koshg'ariy lug'atida *arpa* اَرپا shaklida qayd qilinadi: arpasiz at ashumas, arqasiz alp cherik sijumas (arpasiz ot qir osholmaydi, yordamchisiz yigit (bahodir) jangda yenga olmaydi (2).

XIV asr Xorazm yozma manbalarida *arpa* اَرپا (yachmen) tarzida qo'llaniladi: eshak huch *arpa* bergandin qacharmu (3) kabi. S.E.Malov fikricha, *arpa* so'zining asosi *ar* bo'lib, qadimgi turkiy tilda *ar* erta ma'nosini anglatadi. Shunday ekan, arpa

erta pishar, tez pishib yetiladigan ma'nosida bo'lishi mumkin (4). Lekin so'zning ikkinchi qismi (-pa) haqida hech qanday fikr aytilmaydi. Xorazmda arpa ot yemi sifatida ekiladi. Uning turli xil navlari xalq orasida ommalashmagan.

Bu:day // **bug'doy** bilan bog'liq fitonimlar. Mazkur fitonim o'g'uz lahjasida *bu:day*, qipchoq lahjasida *bug'day* tarzida ishlatiladi. Bug'doy boshqodoshlar (g'allagullilar oilasi)ga mansub don ekini. Bug'doy eng qadimiy ekin bo'lib, Old Osiyoda 5-6 ming, Misr va Xitoyda taxminan 3 ming, Markaziy Osiyoda 4-5 ming yil ilgari ekila boshlagan. Mazkur fitonim turkiy xalqlar, xususan, o'g'uzlarda *ashliq* shaklida qo'llangani yozma manbalardan ma'lum (5).

Ushbu fitonim barcha turkiy tillarda faol qo'llanadi: qirg'. *buuday*, turkm. *bugday*, qq. *biyday*, ozarb. *bug'day*, turk. *bug'doy*, qoz. *biyday*, uyg'. *bug'day*, ayrim uyg'ur shevalarida *bog'day* (6), tatar. *boday*, oltoy. *buuday*. Mo'g'ul tilida uning *ulaan buuday* shakli qo'llanadi. Mahmud Koshg'ariyning "Devon"ida ushbu so'zning *bug'daj* shakli bilan birga *tarig'* ko'rinishi ham uchraydi (7).

Umuman, ko'pgina manbalarda *tarig'* "don" ma'nosini bildirgan. Qayd etilgan lug'atda ham *tarig'lag'*, *tarig'lig'jer* – "ekin joyi" deb tilga olinadi (8). Ehtimol, dala so'zi ham shu so'z bilan aloqadordir. Qiyos qiling: *tarig'lag' → tarlag' → tala → dala* kabi.

Hozirgi turkiy tillar orasida bu so'z qadimgi manbalarga yaqin holatda yoqut tilida saqlangan: *tuorax* "don", chuvash tilida ham *tira* "don" ma'nosini bildiradi. Mo'g'ul tilida shu mazmunni anglatuvchi *tarna*, *yr tar* so'zlari mavjud.

Xorazm shevalarida *ta:ri* donli o'simliklarning bir turini anglatadi. Uning *sipsa ta:ri* navi ham bor. Xorazm shevalarida bug'doyning *yambash*, *yuna* kabi navlari nomi ham faol ishlatilmoqda.

Gunji // **kunji** bilan bog'liq fitonimlar. Kunjut Xorazmda *gunji* // *kunji* shakllarida ishlatiladi. Kunjutsdoshlar (kunjutgullilar oilasi)ga mansub bir yoki ko'p yillik o'simlik. Uning asl vatani Afrika. Hindiston, Xitoy, Misr, Gretsiya, Eron kabi mamlakatlarda ham ekiladi. Uning 35 tacha turi mavjud. O'zbekiston, Turkmaniston, Ozarbayjonda ham oziq-ovqat va tibbiyotda qo'llanish uchun etishtiriladi.

Hozirgi turkiy tillarning ko'pchiligida *kunjut* so'zi mavjud. Misol uchun qirg'. *kunjut*, turkm. *kunji*, ozarb. *kunjut*, tatar. *kunjut*, o'zb. *kunjut*. Uyg'ur tilida va uning ayrim shevlarida *kunjut* va *qunjuat* shakli uchraydi (9).

Ushbu so'z eroniy tillarda ham faol qo'llanadi. Masalan, fors tilida *konjid* (10) کنجید, tojik tilida *kunchud* shakliga ega. Fors tilida bu so'z xol (badandagi tug'ma dog') ma'nosini kasb etgan (11).

Ayrim tadqiqotchilar tojik tilidagi *kunjid*, *kunjol* // *kunjola* // *kunyor* // *kunjara* so'zlari o'zbek tilidagi *kunjara*, *kunjit* so'zi bilan bir asosga ega bo'lib, *kunjut* eroniy tillardan turkiy tillarga o'zlashgan deb hisoblaydilar (12).

Sha:li (ad. orf. sholi) bilan bog'liq fitonimlar. Ushbu fitonim Xorazmda har ikkala lahja vakillari nutqida bir xil – *sha:li* shaklida ishlatiladi. Sholi boshqodoshlar (g'allagullilar oilasi)ga kiruvchi bir va ko'p yillik o'simliklar turkumi.

Sholi juda qadimgi ekinlardan biri bo'lib, Xitoy, Hindiston, Afrikada bir necha ming yil ilgari ekilgan degan fikrlar bor. Olimlarning taxmin qilishicha, Mar-

kaziy Osiyoda miloddan avvalgi 2-, 3-asrlarda sholi yetishtirilgan. U ko'pchilik xalqlarning asosiy donli ekini bo'lib, doni (guruch)dan, yormasidan turli ovqatlar tayyorlanadi.

Ko'pchilik xalqlarda non o'rnini bosadi. Sholi doni qayta ishlanib, spirt, kraxmal, pivo, poxolidan qog'oz, arqon, shlapa va boshqa sanoat mahsulotlari tayyorlanadi. Sholi fitonimi xuddi shu shaklda fors va tojik tillarida ham mavjud. Turkiy tillarda ayrim fonetik farqlar bilan talaffuz qilinadi: qirg'. *shali*, uyg'. *shal*, qq. *sali*, o'zbek *sholi* kabi.

Xorazmda sholichilik ancha rivojlangan bo'lib, hozir uning turli navlari yetishtiriladi : *avangard*, *lazer*, *o'zbek besh*, *yetmish besh*, *talmas*, *äläñä*, *gulzar*, *aqsha:l'*, *qizilsha:l'*, *yıldız*, *gölshän*, *nökis* va boshqalar. Sholining tozalangan doni, ya'ni guruchi turli xil talaffuz qilinadi: *burunch* (o'g'uz lahjasi), *bürünch* // *bürych* (qipchoq lahjasi).

V.V.Radlovning lug'atida ushbu so'z *pirinj* پرنج shaklida qayd etiladi: *pirinj danäsi* (risovoe zerno), *pirinj chortasi* (risoviy sup), *pirinjin bashini ajirtlamak* (chistiy ris), *pirinjchi* (vozdelivatel ris), *pirinjlilik* (risovoe pole) (13).

Yuqorida qayd etilgan o'simliklardan tashqari, Xorazm shevalarida *löbä* (**ad. orf.** loviya), *mash* // *məsh* (**ad. orf.** mosh) , *zig'ir* (**ad. orf.** zig'ir) kabi donli o'simliklar ham yetishtiriladi.

Ular vohada unchalik ko'p tarqalmagan. Shu sababli bo'lsa kerak, ularning turlari haqida ham mahalliy aholi bilmaydi. Ko'pchilik oziq-ovqat uchun foydalaniladigan o'simliklar madaniy holda yetishtiriladi. Yovvoyi, tabiiy holda o'sadigan yeyimli o'simliklar hozirgi kunda deyarli yo'q. Mavjud o'simliklarni ham aholining juda kam qismi biladi. Bu, ehtimol, cho'l va qum zonalarida asosiy qismining o'zlashtirilishi oqibatidir.

Xulosa qilib aytganda, Xorazm shevasidagi oziq-ovqat nomlariga oid fitonimlarni o'rganish va ularni boshqa tillar bilan qiyoslash til tariximizni ilmiy-nazariy fikrlar bilan to'ldirishda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Черепанова О.А. Мифологическая лексика Русского Севера. Л., 1983, – С. 4.
2. Mahmud Koshg'ariy. *Devonu lug'ot it-turk*. Birinchi tom. – Toshkent: 1960. – B. 144.
3. Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмские памятники XIV века. Том I. –Ташкент: Фан, 1966. – С. 65.
4. Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна (тексты, переводы, словарь). – М., 1961. – С. 100.
5. Dadaboev H. “Devonu lug'ot it-turk”dagi turkiy tillarga xos fonetik va leksik-semantik xususiyatlar haqida // *Tilshunoslikning dolzarb masalalari*. – Toshkent, 2008. – B.7.
6. Attuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya. –Toshkent: Fan,1968. – B. 99.
7. Mahmud Koshg'ariy. *Devonu lug'ot it-turk*. Ikkinchi tom. – Toshkent: 1961. – B. 86.

8. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'ot it-turk. Birinchi tom. – Toshkent: 1960. – B. 459-460.
9. Bafoev B. Ko'hna so'zlar tarixi. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 42-43.
10. Vafioy A., Abdusamatov M., Avezmetov Sh. Forscha-o'zbekcha lug'at. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – B. 247.
11. شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. ۱۳۰۲. ص ۳. امیر کبیر. ۱۳۸۶. جلد
12. Bafoev B. Ko'hna so'zlar tarixi. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 42-43.
13. Радлов. В.В. Опыт словаря тюркских наречий Т. IV, 2-часть. – С. 1333.

Narimov Hamid Azimoviç

Харəзм диалектində işləнən ərzaқ və bitki adları
Xülasə

Məqalə Харəзм диалектində istifadə olunan ərzaқ və bitki adlarının araşdırılmasına həsr olunub.

Arpa, buğda, күncüt və дүyү (çəltik) adlarının mənşəyi və etimologiyası müzakirə olunur və düzgün elmi qənaətlər əldə edilir.

Arpa, bu:day // bug'doy, gunji // kunji, sha:li, burunch (o'g'uz lahjasi), bŷrŷnch // bŷrŷch (qipchoq lahjasi), pirinj danəsi (risovoe zerno), pirinj chortasi (risoviy sup), löbya (ad. orf. loviya), mash // məsh (ad. orf. mosh), zig'ir (ad. orf. zig'ir) kimi terminlər məqalədə təhlil edilmiş, etimologiyası araşdırılmışdır.

Наримов Гамид Азимович

Имена растений и питания в Хорезмском диалекте
Резюме

Статья посвящена изучению имен питания и растений которые используются в Хорезмском диалекте.

Термины ячмень, пшеница, кунжут и рис и другие имена обсуждаются и ведется анализ происхождения и этимологии, приводятся правильные выводы.

Такие термины, как *Arpa, bu:day // bug'doy, gunji // kunji, sha:li, burunch (o'g'uz lahjasi), bŷrŷnch // bŷrŷch (qipchoq lahjasi), pirinj danəsi (risovoe zerno), pirinj chortasi (risoviy sup), löbya (ad. orf. loviya), mash // məsh (ad. orf. mosh), zig'ir (ad. orf. zig'ir)* были проанализированы в статье, и проведен этимологический анализ.

Narimov Hamid Azimovich

The names of food and plants used in Khorezm dialects

Summary

The article is devoted to investigate the names of food and plants used in Khorezm dialects. The origin and etymology of names of barley, wheat, sesame and rice (paddy) are discussed. .

Arpa, bu:day // bug`doy, gunji // kunji, sha:li, burunch (o`g`uz lahjasi), bŷrŷnch // bŷrŷch (qipchoq lahjasi), pirinj danäsi (risovoe zerno), pirinj chortasi (risoviy sup), löbya (ad. orf. loviya), mash // məsh (ad. orf. mosh) , zig`ir (ad. orf. zig`ir) terms, are analyzed in the article, the etymology investigated.

Rəyçi: Professor Z.D.Dusimov

РУЗИМБАЕВ САРВАР САПАРБАЕВИЧ
Доцент Ургенчского Государственного Университета
d sarvarbek -1973 @mail.ru

СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АЛОГИЗМОВ В ЯЗЫКЕ ДАСТАНОВ

Açar sözlər: dastan, alogizm, Özbək folkloru, leksika

Key words: dastan, epos, alogizm, Uzbek folklore, vocabulary

Ключевые слова: дастан, эпос, узбекский фольклор, лексика

Язык фольклорных произведений обладает множеством своеобразных черт. Одним из них являются алогизмы, воспринимаемые нами постоянным образом в качестве «непреложной истины». Алогизм – суждение, противоположное логике. (1) Эти суждения, по определению В.Я. Проппа, являются первобытными формами человеческого мышления. (2) В этой связи, первичные образцы подобного мышления имеют отношение к мифам. Так как мифы, пользуясь формулировкой французского ученого Л. Леви Брюля, представляют собой воззрения человечества до появления логического мышления. (3) Человеческая речь, в частности язык основывается на логике. И по этой причине мысль выражается посредством логики. Однако в основе художественного мышления человека лежит сильная эмоциональность, а на этой почве возникает алогичная речь. (4) Данный аспект, в основном, проявляется в языке фольклорных произведений. Ибо профессиональный писатель в письменной литературе обходит данное явление.

Известно, что фольклорные произведения, в особенности, мифы, отличаются древностью своего происхождения. Алогичные суждения из их структуры перекечевали впоследствии в сказки, а затем в дастаны.

Построения, основанные на алогизме, в устном творчестве возникают на основе фактора антиномии (5). Данные факторы в устном творчестве находят свое отражение в различных ракурсах.

Мы в нашем исследовании алогизмы, используемые в языке дастанов, классифицировали следующим образом:

1. Алогизмы, связанные с полисемией.
2. Алогизмы, связанные с пространством и временем.

1. Алогизмы, связанные с полисемией

Алогизмы, основанные на полисемии, часто используются в языке дастанов, их можно разделить на следующие тематические группы:

- А) алогизмы с гипо-гиперонимическими отношениями;
- Б) алогизмы с градуонимическими отношениями;
- В) алогизмы с партонимическими отношениями;
- Г) алогизмы с символично-метафорическими отношениями;
- Д) алогизмы с метонимическими отношениями.

Гипонимия – это отношения между значениями, вытекающими из иерархической связи лексем словарного богатства. Сущность таких отношений заключается в том, что лексемы, определяющие узкое понятие или значение,

вступают в видовую (гипоним) и родовую (гипероним) связь с лексемами, определяющими широкое понятие или значение, данная связь осуществляется посредством интегральных сем. Например, значение лексемы *тюльпан* входит в состав значения лексемы *цветок*, значение лексемы *кошка* входит в состав значения лексемы *животное*. Характерно, что в языке фольклорного произведения одновременно проявляется понятие вида и рода. В этой связи во многих случаях возникают ассоциативные обороты. Например, упоминая «хлеб-соль», подразумеваются все виды продовольствия, при упоминании курицы и кошки имеются в виду все домашние животные.

В языке дастанов также наблюдаются подобные явления, такие изображения, когда видовые и родовые понятия вытекают друг из друга, способствуя возникновению алогизмов. Слово «Ёгоч» (дерево), использованное в языке дастанов, подразумевает собой все его разновидности: от саженцев до больших деревьев: «*Икки ёгоч келтириб экиб эрди*»(6). Разумеется, здесь имеется ввиду высадка саженцев. А в фольклорном языке данное обстоятельство не конкретизируется. Данные понятия уходят своими корнями в первобытное мышление, человек первоначально все деревья представлял посредством родового понятия под названием «дерево». В процессе общественного развития произошел переход от родового понятия к видовому.

Приведенные в дастанах подобные понятия выступают в различных проявлениях.

Градуонимия – градуирование того или иного признака у членов тематической группы лексем. Данное градуирование рассматривается как одно из проявлений оппозиции и определяется по отношению к главному слову данного ряда. Например: по признаку «возраст» (главное слово выделено): **бузоқ**-тана-гунажин-сигир; киз-жувон-**аёл**, На основе градуирования «признака»: **чиройли**–сулув-кёркам-зебо; согласно признаку «темп движения»: **юрмоқ**-чопмоқ-югурмоқ-елмоқ.

В фольклорном языке слово **вода** приводится в качестве главного понятия, при упоминании его разновидностей также основное значение сводится к воде: *Кўзда ёшим Жайхун этиб...* (Ошиқнома, 2-китоб, с.16)

Мавж уриб оқади денгиз...(Ошиқнома,2-китоб, с.217)

Кўзим ёши тўлиб, мисоли уммон...(Ошиқнома, 2-китоб, с.209)

Все приведенные в данных примерах выделенные наименования определяют собой воду. Таким образом, в фольклорном языке вода градуируется по признаку “количества”.

Партонимия – выражение отношений целого-частного в тематических группах лексем. Например, автомобиль (целое) – кузов (частное) – мотор (частное) – колесо (частное), дом (целое) – комната (частное) – терраса (частное) – коридор (частное). Здесь лексемы *автомобиль* (в первом примере) и *дом* (во втором примере) являются главными словами. Известно, что в значении лексемы проявляется отражение событий реальной действительности в сознании человека, следовательно, в основе отношений целого-частного из структуры значений лежит необходимость выражения в языке отношений целого-частного в реальной действительности.

Данное явление можно наблюдать в следующем примере:

Харом экан санга едирган тузи... (Ошикнома, 2-китоб, с. 60)

В народном сознании соль определяет родовое понятие, впоследствии она обрела полисемантический характер и превратилась в символ всех блюд, приготовляемых с добавлением соли. По этой причине, хотя соль не используется в своем натуральном виде, упоминание ее в речи в качестве пищи не выглядит сверхъестественным и в лингвистике выражает перенос значения по способу синекдохи. В следующем примере герой произведения при обращении к возлюбленной использовал своеобразное “частное”:

Қаро кўз билан кўзлашдим,

Ширин сўз билан сўзлашдим. (Ошикнома, 1-китоб, с.47)

Оборот «черные глаза» из приведенного примера представляет собой яркое проявление синекдохи. Ибо здесь подразумевается черноглазая возлюбленная. Фольклорные произведения невозможно представить без символики. Объектом художественной литературы, а также устного творчества является реальная жизнь. Однако при изображении реальных событий основную роль играет художественное мышление. В этой связи главной движущей силой в нем выступает первобытная фантазия (7). В результате в деятельности символических изображений, образов проявляются различные грани алогизмов. Солнце – отец, луна – мать, звезды – дети. Подобного рода символические образы во множестве встречаются в фольклорных произведениях, слушатели воспринимают их в качестве непреложной истины.

В дастанах наблюдаются различные проявления данного аспекта:

Боши тумогли бир лочин,

Қуша тарлон салон келди (Ошикнома, 2-китоб, с.269)

В данных полустихиях приведены три символа, два из них подразумевают возлюбленную, один - влюбленного. Действительно, невозможно встретить сокола в головном уборе. Здесь речь идет о девушке, надевшей характерный для женщин высокий головной убор. Упоминаемый во втором полустихии тарлон (канюк-курганник) – боевая птица наподобие сокола – также приводится по отношению к девушке. А влюбленный оценивает себя в качестве обыкновенной птицы. Ибо он пленен другой птицей. Данная символика в метафорической форме определяет образы молодых людей.

Метафорические изображения, использованные в дастанах, воплощают в себе различные объекты живой и неживой природы.

Ман бир тилло узук санда бўлойин, Ёр қора кўзларинг на тилар мандан. (Ошикнома, 1-китоб, с.31) Влюбленный стремится предложить себя возлюбленной в качестве «золотого колечка». Характерно и то обстоятельство, что влюбленный обращается к черным глазам возлюбленной. Кстати, в данном месте оба оборота - «золотое колечко», «черные глаза» способствуют появлению парного алогизма. В следующем примере наблюдается еще одно проявление данного определения:

Қаро кўз билан кўзлашдим,

Ширин сўз билан сўзлашдим. (Ошикнома, 1-китоб, с.47)

Понятно, что использованный в полустихии оборот “ласковое слово” определяет возлюбленную и наблюдается метафорическое явление.

Оборот «черные глаза» из данных полустипий полностью отличается от приведенного выше. В предыдущем обороте заключался главный смысл, в алогизм он превратился лишь с точки зрения формы обращения влюбленного к возлюбленной. А в последнем примере данный оборот в значении понятия возлюбленной представляет собой яркий образец синекдохи. В дастанах данные понятия используются то в собственном значении, то в символическом смысле. Слушатель, погруженный в события дастана, полнее воспринимает их, получает художественно-эстетическое наслаждение.

В дастанах алогизмы чаще всего наблюдаются в изображении движения образов и развития событий. В устной речи стремление к краткости весьма доминирует. Так как в «диалектной речи» проявляется стремление к «экономии» (8). Несмотря на выпадение отдельных слов из структуры предложения, значение речи остается понятным: «*Ўчоқда чой қайнаб турибди*» (9). Обычно на очаг ставится кумган, в котором кипит чай. Для выражения данного понятия в языке дастанов используются не все компоненты предложения. В предложении «*Баногоҳ от оёғининг овози эшитилди*» (Ашикнаме, книга I, с.70) также наблюдается данная особенность. Поскольку можно услышать цоканье копыт коня. Однако слушатель обращает внимание не на грамматическое строение речи, а на движение событий. Сказитель также в своей речи особо не придерживается грамматических правил. В отдельных случаях предложение, выражающее большой смысл, сокращается до трех слов. Однако имеется возможность в полной мере осознать движение мысли: «*Салбинийэзнинг инжуси узилди*» (Ошикнома, 1-китоб, с.13). Данное предложение на самом деле должно было бы построено следующим образом: «*Салбинийэзнинг бўйнига осилган инжусининг ипи узилди*». Следующее предложение сокращено до двух слов: «*Сувга кет*», *деб қари онам қўймади* (Ошикнома, 1-китоб, с.18). Хотя предложение, которое должно было бы построено в форме *Сув олиб келиши учун жўнаб кет*, приобрело в устной диалектной речи оригинальный вид, оно не вызывает у слушателя двусмысленности или чувства удивления. Поскольку слушатель, захваченный движением событий, после близкого знакомства с деятельностью героев дастана начинает с полунамека воспринимать сущность речи исполнителя. Известно, что данное явление в лингвистике называется эллипсис. Речь в алогизмах из дастанов имеет целенаправленный характер. Данная направленность составляет основу повествуемого события, а мысль концентрируется вокруг нее, что позволяет слушателю быстро уловить основной смысл. Например, в следующем предложении основное внимание уделено слову «*қароқчи*» (разбойник). По этой причине не представляется трудным раскрыть сущность вопроса явления алогизма в структуре предложения: «*Магар сен йўл уриб юрган қароқчи бўлмагайсан?*» (Ашикнаме, книга I, с.36). Разумеется, разбойник не бьет дорогу, он грабит людей, идущих по этой дороге. Автор речи не раскрывает данную подробность. Ибо слушатель сам прекрасно знает, чем может заниматься «разбойник», поэтому в устной речи не требуется пояснений. Следовательно, в фольклорных произведениях имеет место свойство «малым движением добиваться большого результата (релейный эффект)»(10). Проявление данной особенности составляет основу устной

речи в фольклоре. «Алогичные» выражения, появившиеся в результате глубоких чувств сказителя, получают «логическое» переосмысление у слушателя.

2. Алогизмы, связанные с пространством и временем.

В дастанах постоянным образом проявляют себя пространственно-временные отношения. В обоих этих понятиях в своей неразрывной связи используются реальные события и фантастика(11). В дастанах часто упоминается реальное пространство: «*Хоразм вилоятида Қўнғирот деган шаҳарда бир подшо бор эрди, отиға Тўхтамишхон дер эрдилар*». (Ошиқнома, 1-китоб, с.170) В то же время имеют место нереальные эпические наименования: «*Зулумот шаҳринда бир подшо бор эрди*». (Ошиқнома, 1-китоб, с.263) Первый пример выражает конкретное, реальное пространство, подводя слушателя к реальной жизни. А пространство из следующего примера для слушателя предстает в абстрактном виде, оно представляется в качестве когда-то существовавшего города. Кстати, данное наименование связывает слушателя с древностью и создает впечатление о существовании подобного города. Такие пространственные объекты, как гора «Кўхи қоф», сад «Эрам», являются мифологическими наименованиями, слушатель мысленно воссоздает их в условной форме. Поэтому все эти пространственные объекты обладают алогичностью, которую не замечает слушатель. Известно, что, хотя такие топонимы, как Хорезм, Кунград, были реальны, ими никогда не правил Тохтамышхан, о существовании города Зулумот нет никаких данных. Само собой очевидно, что последующие наименования являются мифологическим пространством. Однако слушатель дастана воспринимает эпическое повествование в качестве реального события. Ибо эпическое изображение вызывает у слушателя эмоциональный взгляд к реальности (12). В этой связи ни у кого не создается впечатления о нереальности данных понятий. Данное явление в художественной литературе называется мистификация, этим в определенных художественных целях придается таинственный характер изображаемому, выдается желаемое за действительное. Если обратиться к категории времени, то в эпосе изображение времени наблюдается на высочайшем уровне алогичности. В фольклорных произведениях также реальное историческое время творчески переосмысливается создателем, превращаясь в художественное время. В данном случае время изображается абстрактно или в гиперболической форме. В вступительной части дастана используются, в основном, такие обороты, как «қадим замонда», «ўтган замонда». Данный прием чаще всего используется, чтобы показать отдаленность от слушателя происходивших событий, ибо насколько древнее событие, настолько слушатель проникает верой в реальность фантастического изображения. Точнее, алогизмы сохраняют свою действительную силу. С движением событий понятие времени упоминается еще чаще. С точки зрения своего содержания наблюдаются два проявления. Первое представляет собой связанное с мифологическим мировоззрением изображение весьма нереального времени, которое вообще невозможно представить. Однако слушатель воспринимает это в качестве гиперболы:

«*Ҳар бир куним менинг минг йил бўлубдур*». (Ошиқнома, 1-китоб, с.53)

Второе проявление изображения времени связано с какими-то относительно достоверными моментами.

«Тўрт кунда йигирма кунлик йўлни олиб, Гулустун шахрига кириб...»
(Ошикнома, 1-китоб, с.291)

«Уч ойда борган йўлни қирқ кунда олиб, Қўнғиротга келдилар». (Ашикнаме, книга I, с.195) Для эпического изображения характерно то обстоятельство, когда выход за рамки логического в гиперболическом описании обосновывается эпическими закономерностями. Ибо главный эпический герой рождается «чудесным» образом. Его алогичные действия объясняются данной особенностью. Его эпический конь также не является обыкновенным существом, во многих случаях его невеста не принадлежит к человеческому роду, а является пери. По этой причине слушатель верит в достоверность алогичной деятельности данных образов. Поскольку понятие о том, что они не являются обыкновенным конем или обыкновенными людьми, способствует появлению у слушателя возможности «переварить» любые алогизмы. В отдельных случаях изображение времени отходит от гиперболы, склоняясь к литоте: *«Бу беи кунлик ўтар дунёи фоний»* (Ошикнома, 2-китоб, с.27) Таким образом, алогизмы, связанные со временем, подбираются для достижения поставленной цели при изображении события. Из приведенного анализа очевидно, что в лексике народных дастанов широко используются алогизмы. Их начальные образцы уходят своими корнями в глубь веков. Человечество, находившееся на первобытном этапе своего развития, было весьма ограничено в словарном богатстве и не способно дифференцировать номинации рода и вида, что создало благодатную почву для возникновения явления алогизма. Во-вторых, представления, связанные с мифологическим мышлением первобытного человека, способствовали еще большему расширению данного явления. Поэтому в фольклорном языке можно наблюдать взаимное изменение месторасположения понятий рода и вида, иногда расширение значения. Данное явление неразрывно связано с развитием речи и языка. Появлению алогизмов, прежде всего, способствуют факторы художественного мышления. Не следует также забывать, что уровень аудитории слушателей художественного произведения вполне позволял верно воспринимать алогизмы, исходя из мировоззрения составляющих ее людей.

Литература

1. Словарь иностранных слов. - М.: Русский язык, 1987. - С. 28.
2. Русский фольклор. Т. XVI. - Л.: Наука, 1974. - С.237.
3. См.: Гулыга А. Принципы эстетики. - М.: Политиздат, 1987. - С. 208.
4. Венедиктов Б.Л. Внелогическое начало в фольклорной поэтики. // Русский фольклор. Т. XVI. - Л.: Наука, 1974. - С.219.
5. Хроленко А.Т. Семантическая структура фольклорного слова. // Русский фольклор. Т. XIX. - Л.: Наука, 1979. - С.148.
6. Ошикнома, 1-китоб. – Ургенч: “Хорезм”, 2006. – С.45.
7. Виноградов В.А. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. - М.: Наука. 1963. - С. 131.
8. Джуманазаров Ю. Синтаксическое построение южнохорезмского (огузского) диалекта узбекского языка. - Т.: Фан, 1976. – С. 36.

9. Гүрүғли. – Урганч: “Хоразм”, 2004. – С. 72.
10. Хроленко А.Т. Семантическая структура фольклорного слова. // Русский фольклор. Т. XIX. - Л.: Наука, 1979. - С.151.
11. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. - Л.: Наука, 1988. - С.33.
12. Венедиктов Б.Л. Внелогическое начало в фольклорной поэтики. // Русский фольклор. Т. XVI. - Л.: Наука, 1974. - С.219.
13. Абдурахмонов Г., Мамажонов С. Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: Ўзбекистан, 2002.
14. Жамолхонов Х.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. (Ўқув қўлланмаси) 1-қисм – Т.: Низомий номли ТДПУ нашриёти, 2004.
15. Қиличов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Маъруза матнлари. 2-нашри, Бухоро: “университет”, 2001.
16. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: “Ўқитувчи”, 1995.
17. Турсунов У. Мухторов Ж. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Т.: “Ўзбекистон”, 1992. -399 б.
18. Ошиқнома, 2-китоб. – Урганч: “Хоразм”, 2006.

Sərvər Ruzimbayev

Dastanların dilində aligozmlərin üslubi işlənməsi
Xülasə

Məqalədə dastanların leksikasında işlənən alogizmlər tədqiq edilmişdir. Alogizmlərin polisemiya yaradan hiponimiya, qraudonimiya, partonimiya, metonimiya, simvolik-metaforik digər növləri tədqiq edilmişdir. Alogizmlərin zaman və məkanla əlaqədar olması müəllif tərəfindən analiz edilmişdir. Bəllidir ki, folklor əsərlərinin dilinin çox orijinal xüsusiyyətləri vardır. Onlardan biri, və birincisi bu dildə alogizmlərin işlənməsidir. Folklor əsərlərindən xüsusilə miflər öz qədimliyi ilə fərqlənir. Buradakı hadisələrin, təhkiyənin sonradan dastanların dilinə keçməsi də məlumdur. Müəllif məhz dastanların dilində alogizmləri öyrənmişdir.

Sarvar Ruzimbayev

Stylistic use of alogisms in language of dastans
Summary

The article is devoted to investigate alogisms which are used in the vocabulary of dastans. Its hypochemy, graduonimy, parthonimy metonymy, symbolical-metaphorical types connected with police are analyzed. Also their types related to place and tense are brightened. Language of folklore works possesses a set of peculiar fig. One of them are the alogisms perceived by us in the constant image as "indisputable truth". It is known that folklore works, in particular, myths, differ an antiquity of the origin. Illogical judgments from their structure removed subsequently to fairy tales, and then in dastans.

Rəyçi: Professor Z.D.Dusimov

SEVİNC CƏLİLOVA

ADPU

filologiya_magistr@mail.ru

A.ABDULLAYEV VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Açar sözlər: Nitq mədəniyyəti, lüğət zənginliyi, fikrin aydınlığı.

Ключевые слова: культура речи, богатство словаря, ясность мысли.

Key words: speech culture, vocabulary richness, clarity of mind.

Nitq mədəniyyəti: söz ustalığı, yaxşı danışib yaza bilmək sənəti sahəsidir; o, nitq vasitələrindən məqsədəuyğun və təsirli istifadə etmək bacarığıdır. Nitq mədəniyyəti eyni zamanda adamlar arasında ünsiyyət mədəniyyətidir. İnsan bu mədəniyyəti bütün ömrü boyu yığır, toplayır. Şagirdlər bütün fənlərə aid dərslərdə öz fikirlərini aydın, savadlı ifadə etməyi, düzgün mədəni və ifadəli danışmağı bacarmalıdırlar ki, bu da yüksək nitq mədəniyyəti deməkdir.

Yüksək nitq mədəniyyəti dedikdə, hər şeydən əvvəl, dili mükəmməl bilmək, sözləri müvəffəqiyyətlə seçib işlətmək, fikri: ifadəli, aydın surətdə izah edə bilmək nəzərdə tutulur.

Nitq mədəniyyətinin uzun bir tarixi vardır. Azərbaycanda təxminən XIX əsrin ikinci yarısından sürətlə inkişaf etməyə başlamış nitq mədəniyyəti sonrakı illərdə daha da inkişaf edərək zamanın mütəfəkkir adamları tərəfindən bir mübarizə silahı kimi istifadə olunmuşdur.

Dil mədəniyyəti dedikdə isə millətin ömrü boyu qazandığı mücərrəd ideyaların, forma və ifadələrin mürəkkəb bir sistemi nəzərdə tutulur. Məsələyə bu mövqedən yanaşdıqda deyə bilərik ki, Azərbaycan dili də milli mədəniyyətimizin nailiyyəti olmaqla bərabər, əhəmiyyəti etibarı ilə başqa dillər sırasında özünə müəyyən və görkəmli yer tutmuşdur. Məktəbdə şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün bir çox alimlərimizin fəaliyyətini qeyd etmək olar ki, bunların içərisində prof. A.Abdullayevi xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Məktəbdə şagirdlərin nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək məsələlərinə dair professor A.Abdullayev bir neçə əsər yazmış və həmin materiallarda nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməyin əsas yollarını müəyyənləşdirmiş, dil-ədəbiyyat müəllimlərinə bir sıra faydalı göstərişlər vermişdir. Professor A.Abdullayev dövrün tələblərindən çıxış edərək məktəbdə nitq mədəniyyəti məsələsini ön plana çəkməyin zəruriliyini göstərmişdir. O, şagirdlərdə fikri aydın və rəvan ifadə etmək bacarığı yaratmaq üçün hər şeydən əvvəl, müntəzəm olaraq şagirdləri öz nitqləri üzərində müstəqil çalışdırmağı faydalı hesab edir.

Şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün onları çalışdırmaqla bərabər, həm də böyük şəxsiyyətlərin, görkəmli söz sənətkarlarının iş təcrübəsindən, nitq mədəniyyətinə aid söylədikləri mülahizələrdən şagirdlərə məlumat verməyi çox faydalı hesab edir. Belə məlumatlar şagirdlərdə maraq oyadır, onlara istiqamət verir. Pədoqoji-metodik ədəbiyyatda nitq mədəniyyəti problemi üzrə professor A.Abdullayevin müntəzəm yazılarına rast gəlirik.

Nitq mədəniyyəti məsələləri A.Abdullayev yaradıcılığında önəmli yerlərdən birini tutmuşdur. O, şərikli və ayrılıqda yazdığı metodik vasitələrdə, bir çox qəzet-

jurnal məqalələrində şifahi və yazılı nitqin xüsusiyyətlərindən, təlim prosesində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməyin yollarından ətraflı bəhs etmişdir (1,2,3...9 və s.)

Prof. A.Abdullayev haqlı olaraq nitqin şifahi formasının rolunun qat-qat genişləndiyini və onun böyük əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edir. Lakin bu o demək deyil ki, məktəblərdə şifahi nitq inkişafı çox vaxt yalnız yazılı nitqin inkişaf etməsinə hazırlıq mərhələsi kimi qiymətləndirilir.

Prof. A.Abdullayev nitq inkişafı üzrə işlərin yalnız ana dili dərslərində deyil, bütün təlim fənlərinin tədrisi prosesində əlaqəli və sistem şəklində aparılmasının əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir. O, tələb edir ki, şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafı üzərindəki iş müəllimin məktəbdə aparacağı bütün məşğələlərdə öz əksini tapmalıdır.

Şifahi nitqlə yazılı nitqin oxşar və fərqli cəhətləri, şagirdlərin tələffüzündə müşahidə olunan qüsurlar və onun aradan qaldırılması ilə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, müəllimin öz nitqinin nümunəvi olması, bütün müəllimlərin ədəbi dil normalarına ciddi riayət etməklə nitqinin dolğun, məzmunlu, ardıcıl, əlaqəli, məntiqi olmasına fikir vermələri, şagirdlərin danışdığındakı yersiz təkrarların, parazit sözlərin və s. qarşısının ilk gündən alınmasını zəruri hesab edir. Bunun üçün orfoepiya dərnişininin təşkil edilməsi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirmək üçün bir sıra faydalı əyani vəsait növlərindən istifadə olunması məsləhət bilinir.

Prof. A.Abdullayev öz yazılarında şagirdlərin nitq mədəniyyətini yüksəltməyin yalnız məktəbin öhdəsinə düşən bir iş deyil, ümumxalq işi olduğunu qeyd edir. O, bu məqsədlə “Azərbaycan müəllimi” qəzetində (1964-cü il 4 oktyabr) “Yüksək savad və zəngin nitq mədəniyyəti uğrunda” adlı məqaləsi ilə müzakirə açmış, geniş pedoqoji ictimaiyyətin diqqətini bu məsələnin həllinə cəlb etmişdir. Bu məqalə ilə əlaqədar olaraq aparılan geniş müzakirə bütün müəllimləri hərəkətə gətirmiş, hətta tibb alimlərini, filosofları və başqa mütəxəssisləri belə, öz məqalələri ilə müzakirədə iştirak etməyə həvəsləndirmişdir. “Azərbaycan müəllimi” qəzetinin redaksiyasına bu barədə xeyli sayda məqalə göndərilmişdir ki, bu hal, müəllim kütləsinin nitq mədəniyyəti və savad məsələsi ilə nə dərəcədə maraqlandığını bir daha sübut etmişdir.

Şagirdlərin yazılı və şifahi nitqindəki qüsurların bir qismini doğuran səbəblər həm prof. A.Abdullayevin məqaləsində, həm də həmin məqalə ilə əlaqədar fikir söyləyən alimlərin yazılarında göstərilmişdir.

Prof. A.Abdullayev öz məqaləsində şagirdlərin Azərbaycan dilindən dərin və əsaslı biliyə malik olmamasının, onların fikirlərini gözəl, aydın, səlis və rəvan söyləməkdə çətinlik çəkmələrinin bir səbəbini orfoqrafiyamızdakı bəzi dolaşıqlıq və uyğunsuzluqla izah edir.

“Yüksək savad və zəngin nitq mədəniyyəti uğrunda ” adlı məqalədə professor A.Abdullayev şagirdlərin Azərbaycan dili fənnindən geridə qalmalarının bir sıra səbəblərini göstərməklə yanaşı, orfoqrafiyamızda olan müəyyən dolaşıqlıqların sahmana salınmasını, dilimizdə olan və dilimizə keçən bəzi sözlərin yazı qaydası ilə tələffüzü arasındakı fərqi aradan qaldırılmasını, eyni zamanda məktəblərimizdəki rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafına və üslubiyyətə geniş yer verilməsini məsləhət görmüşdür. Məktəb həyatında vacib olan bu kimi məsələlərin vaxtında qaldırılması və xüsusi ilə onun müzakirəyə verilməsi müəllimləri daha çox düşündürməlidir.

Professor A.Abdullayev məktəblərdə rabitəli nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə daha geniş yer verilməsini haqlı olaraq irəli sürmüşdür. Nitq

mədəniyyətinin inkişafı üçün digər sahələrlə yanaşı, rəhbərlik nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunu nitq mədəniyyətinin ən mühüm sahəsi adlandırmışdır.

Professor A.Abdullayevin nitq mədəniyyəti sahəsində yazdığı digər bir dərslik isə “Müəllimin nitq mədəniyyəti haqqında” kitabıdır.

Müəllif bu tədqiqatında nitq mədəniyyəti anlayışını özünəməxsus bir orijinallıqla, həm də yeni aspektdə şərh etməyə səy göstərmiş və buna tamamilə nail ola bilmişdir. Bu dərsliyə qədər hazırlanmış bir sıra dərsliklərdə nitq mədəniyyəti bir qayda olaraq ədəbi dilin zəngin və rəngarəng normalarına yiyələnmək şəklində şərh olunmuşdur. Bu isə həmin anlayışın ancaq bir tərəfini – formasını əhatə etmiş; daha mühüm olan tərkib, məzmun isə kölgədə qalırdı. Professor bu dərsliyində N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.F.Axundov, F.B.Köçərli kimi bir çox görkəmli şəxslərin söz sənəti və nətiqlik haqqındakı fikirlərini dərinlən öyrənərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, nitq mədəniyyətini təkcə forma gözəlliyi kimi qiymətləndirmək məsələyə birtərəfli yanaşmaqdır.

Müəllif yazır: “Dil mədəniyyəti, təfəkkür mədəniyyəti deməkdir; yaxşı danışmaq üçün, hər şeydən əvvəl düzgün fikirləşməyi bacarmaq lazımdır... Aydın təsəvvür etmədiyin bir şeyi, aydın olmayan, dumanlı şəkildə də söyləyəcəksən. İfadənin qeyri-dəqiqliyi və dolaşıqlığı, əlbəttə, fikrin dolaşıqlığından meydana gəlir. Dil şüurun ifadə formasıdır. Dil düzgün deyilsə, demək, şüur da qüsurludur. Əgər dil (nitq) səliqəsiz və anlaşılmazdırsa, demək, fikrin özü qeyri-dəqiqdir ” (3,34)

“Müəllimin nitq mədəniyyəti haqqında” əsərinin ikinci üstünlüyü orasındadır ki, müəllif birinci fəsildə Azərbaycanda nitq mədəniyyəti məsələsinin tarixi köklərini araşdırmış, bu barədə olan fikirləri ümumiləşdirmiş və gözəl nəticələr əldə etmişdir. Burada Nizami, Füzuli, Qövsü Təbrizi, Əbdülxalıq Qafarzadə (Cənnəti) , Fəridun bəy Köçərli, Mahmud bəy Mahmudbəyov və başqa şəxslərin nitq haqqındakı mülahizələri şərh olunmuş, onların əsərlərindən maraqlı faktlar verilmişdir. Məsələn, 10-cu səhifədə Fəridun bəy Köçərliyə belə bir sitat verilmişdir: “Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşmaq şəxsin fikri də dolaşıqdır. İbarəpərzadlıq fikrin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dəlalət etləyir, doğru və səlamət fikrli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur ”.

Kitabın müsbət cəhətlərindən biri də budur ki, burada gözəl nitqin əsas əlamətləri yığcam şəkildə izah olunmuş və müəllimlərə bir sıra konkret məsləhətlər verilmişdir. Müəllif sözü düzgün seçib yerində işlətmək məsələsinə nitqin bədii və təsirli olmasını təmin edən şərtlər, şifahi nitqin əsas xüsusiyyətləri, ədəbi dilin normalarını gözləməyin zəruriliyi, nitqin dəqiq və yığcam olması və s. məsələləri aydın bir dillə oxuculara çatdırmış, bununla əlaqədar olaraq bir sıra maraqlı faktlar vermişdir.

Nitq mədəniyyətinin inkişaf etməsində üslubiyyətə dair aparılmış işlərin də mühüm təsiri vardır. Buna görə də əgər yüksək nitq mədəniyyəti uğrunda mübarizədə əməli nəticələr əldə etmək istəyiriksə, ana dilimizin zənginliyini və ifadəliliyini, qüdrət və gözəlliyini şagirdlərə dərk etdirmək istəyiriksə, onda məktəbdə qrammatika ilə yanaşı üslubiyyət üzrə məşğələlərə də müəyyən yer verilməliyə. Vaxtı ilə məşhur tənqidçi Belinski bu məsələlərdən danışarkən qeyd etmişdir ki, qrammatika yalnız düzgün yazıb oxumağı öyrədir, dilə yaxşı yiyələnməyi öyrətmək isə onun (yəni qrammatikanın) vəzifəsi deyildir. Belə məsələlərlə nitqdə istifadə olunan

vasitələrin qanunauyğun şəkildə işlədilməsini və söz ustalığının imkan və yollarını öyrənən üslubiyyat məşğul olmalıdır.

Nitq mədəniyyətindən bəhs edərkən ədəbiyyat tədrisinin və yazı işlərinin mövcud vəziyyətinə də nəzər salmadan keçmək olmaz. Belə ki, bədii ədəbiyyat dilin qoruyucusudur. Kamil ədəbi-bədii əsərlərdə dilimizin tükənməz zənginlikləri, şeiriyyat və gözəlliyi əks olunmuşdur.

Bildiyimiz kimi, gəncləri ədəbi dil normalarına, ümumiyyətlə dildən yaradıcı və müstəqil surətdə istifadə etmək məharətinə yiyələndirməkdə bu kimi nümunələr son dərəcə əlverişli vasitə və mənbədir.

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, şagirdlərin nitq mədəniyyəti, bu mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi məsələləri hamını düşündürməlidir. Şagirdlərin yüksək savad və nitq mədəniyyəti uğrunda aparılan mübarizə - hər bir məktəbin bütün pedoqoji kollektivinin əsas işidir.

Nitq mədəniyyətinin əsası uşaq yaşlarından, məktəbdə ana dili təliminə başlarkən qoyulmalıdır. Bu işə başçılıq edib istiqamət vermək isə, məktəb rəhbərinin və Azərbaycan müəllimlərinin şərəfli vəzifəsidir.

Sonda onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1992-ci ildən tətbiq olunan test imtahanlarının da nitqimizə mənfi təsirləri vardır. Bu mənfi təsirlər də ondan ibarətdir ki, test şagirdlərin nitqini məhdudlaşdırmaqla onları əzbərçiliyə sövq edir və bu da şagirdləri fərdi düşüncədən yayındırır, nəticədə şagirdlər müstəqil fikir yürütməkdə xeyli çətinlik çəkirlər. Yəni şagirdlər hər hansı məsələnin cavabını mexaniki olaraq əzbərləyirlər amma cavaba necə gəlib çıxmağı bilmirlər. Testin ən pis cəhəti isə ondan ibarətdir ki, ildən-ilə imtahan testlərində təkmilləşdirmə adı altında “məntiqi” suallar salmaqla novatorluq edilməsidir. Bu da çox zaman şagirdlərin 11 il ərzində qazandığı biliyi üzə çıxarmır, əksinə, ona tapmaca xarakterli testlər verilir, lazımsız əzbərçiliyə, beyni yükləməyə istiqamətləndirən dolaşdırıcı variantlar təqdim etməyə hesablanır.

Ədəbiyyat

1. A.Abdullayev. Məktəblərimizə yüksək savad və zəngin nitq mədəniyyəti gətirək // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 1965, III bur., səh. 8-17
2. A.Abdullayev. Müəllimin nitq mədəniyyəti haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 1965, II bur., səh 100-102
3. A.Abdullayev. Müəllimin nitq mədəniyyəti haqqında. Bakı: Maarif, 1966, 76 səh.
4. A.Abdullayev.Şagirdlərdə nitq inkişafına diqqəti artıraraq, I məqalə // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 1966, III bur., səh. 15-26
5. A.Abdullayev. Şagirdlərin nitq mədəniyyətinə diqqəti artıraraq // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 1974,IV bur., səh. 3-10
6. A.Abdullayev. Yüksək savad və zəngin nitq mədəniyyəti uğrunda. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 4oktyabr 1964
7. Uşaq nitqini inkişaf etdirməkdə bağça işçilərinin mühüm vəzifələri // Azərbaycan məktəbi, 1952, №5, səh. 65-72
8. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirmək yolları haqqında // Azərbaycan məktəbi, 1955, №5, səh. 42-51

9. Şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirək. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, №16, 12 aprel 1956

Севиндж Джалилова

А.Абдуллаева и культура речи
Резюме

В статье рассматриваются вопросы истории речевой культуры, а также развития речевой культуры у школьников. Следует отметить что, нужно обратить внимания на развития речевой культуры у школьников с первых дней детского сада, и углублять в начальной школе, продолжит даже средней школе. В развития речевой культуры отмечается важность учителей, учебников и учебных пособий. Кроме того было подчеркнуто что нужно оставить в центре внимание учение всех разделов языка. Здесь был отмечен мысли Фиридун бека Кочарли, известного русского критика Белинского и также профессора А.Абдуллаева о речевой культуре.

Sevinc Jalilova

A.Abdullayev and speech culture
Summery

This article deals with the history of speech culture and the development of pupils' speech culture. It is noted that the development of pupils' speech culture is paid attention from the first day of their attending the kindergarten, and it should be extended in primary as well as upper secondary schools. The role of teachers, student's books and teaching aids in the development of speech culture is noted. Further, there was underlined that the issue should be kept the spotlight on in teaching all language levels. F.Kocharli's, famous Russian critic Belinsky's and the professor A.Abdullayev's opinions on speech culture were also provided in this article.

Rəyçi: Nazilə Yusifova
pedoqogika üzrə fəlsəfə doktoru

LALƏ MƏMMƏDOVA

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəb

mnflala@yahoo.co.uk

İNGİLİS DİLİ QRAMMATİKASININ TƏDRİSİNİN METODOLOGİYASI

Açar sözlər: İngilis, qrammatika, metodika, tədris, praktika

Key words: English, methods, practice, grammar, teaching

Ключевые слова: английский, методы, практика, грамматика, учение

Xarici dillərin tədrisində verilmiş materialların dinləyiciyə çatdırılması üçün müxtəlif metod və priyomlardan istifadə olunur. Dilin tədrisinin ən çətin özəlliklərindən və xüsusiyyətlərindən biri tədris olunan materialın auditoriyanın ana dilində qarşılığının olmamasıdır. Belə çətinliklər ingilis dilinin tədrisi zamanı da qarşıya çıxır. Dil tədrisinin ən problematik aspektlərindən biri də qrammatik materialın auditoriyaya çatdırılması və onun qavranılması prosesidir. Bu sahədə bir çox tədqiqatlar aparılmış və mühüm elmi nəticələr əldə edilərək praktikaya tətbiq olunmasına rəğmən bu sahədə bir sıra çətinliklər hələ də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Araşdırma apardığımız məqalədə də qrammatikanın tədrisinin ən innovativ və müasir tətbiqi üsulu haqqında ümumiləşdirmə-hansı növ tədris prosessləri tətbiq etmək və praktiki əhəmiyyətini işıqlandıracağıq.

Beləliklə, bu məqalədə müvafiq ingilis dilinin qrammatikasının tədris texnikalarının geniş çeşidlərinin ümumi xarakteristikasını araşdırılmışdır.

Tədris prosesini planlaşdırmadan öncə, tədrisinə start verəcəyimiz movzunun nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmalıyıq. Tədris etdiyimiz qrammatika başlığı altında hansı tapşırıqlar və mənalər gizlənmişdir və strukturun öyrənilməsinə nələr aid edilməlidir kimi məsələlər tədrisin başlanmasından öncə öyrənilməlidir.

Bəzi qrammatik materialların öyrədildiyi dildə paralelləri olduğu üçün onlara yiyələnmək və qavramaq asand həyata keçir. Qrammatik materialların digər bir qisminin isə auditoriyanın ana dilində paralelləri olmasa da onlar bəsit olduğu üçün qavranılması asand olur. Lakin, bir sıra qrammatik materiallar vardır ki, onların paralelləri qarşı dildə olmadığı habelə, çətin olduqları üçün tədrisində bu və ya digər formada çətinliklər qarşıya çıxır. Onların bəziləri sadə qrammatik struktur olsada lakin, onların öyrənilməsi və işlənmə yerini (müəyyən və qeyri müəyyən artıklar kimi) müəyyən etmək çətinlik yaradır.

Buraya şifahi nitqdə tədris olunan qrammatik strukturun nümunələrini necə başa düşmək, onların yazılı formalarını necə müəyyən etmək, onlardan həm şifahi və həm də yazılı nitqdə necə istifadə etməni, kontekstdə onların mənalarını necə anlamaq və onlardan istifadə etməklə semantik mənalı ifadələrin düzəlməsini tətbiq etmək kimi məsələlər ortaya çıxır.

Qrammatikada bəlli bir qrammatik strukturu tədris edərkən, biz tələbələrə kifayət qədər müxtəlif lakin, əlaqəsi olan materiallar vasitəsi ilə qarşıya qoyulan tapşırığı yerinə yetirməyə çalışırıq.

İngilis dili linqvistlərinə görə, dörd əsas metod ingilis dilinin qrammatikasının tədrisində nəzərə alınmalıdır.

- 1) Təqdimat,
- 2) İsolasiya və izahat,
- 3) Praktika
- 4) Test. (1,s7)

Ənənəvi təcrübədə biz qrammatikanın tədrisi prosesində, qrammatik struktur materialını auditoriyaya təqdim etməklə başlayırıq. Təqdimatın məqsəd və vəzifəsi strukturun auditoriya iştirakçılarının qavramasına nail olmaqdan ibarətdir. Burada məqsəd məlum qrammatik materialın forma və məzmunu həm yazılı və həm də şifahi nitqdə işlənmə yerinin öyrədilməsi və qısa müddətli yaddaşa həkk olunmasıdır. Bu zaman müəllim və ya tələbə qısa bir hekayəni və ya dialoqu mətn kitablarından seçərək oxuyur və tədris olunan qrammatik strukturu analiz edərək anlamağa və qavramağa çalışır. Bunun davamı olaraq, yəni qısa müddətli yaddaşa məlumatların ötürülməsi üçün tələbələrə verilmiş mətni ucadan oxumaq, təkrarlamaq və ya məndəki müvafiq hissələri köçürmək tapşırığı verilə bilər. Qrammatik material asand və tez qavrandığı halda isə təqdimat mətni bir və ya iki cümlədən artıq olmaya bilər.

“İsolasiya və izahat” adlanan ikinci metod isə qrammatik kontekstin təqdimat prosesindən sonra qrammatik məsələlərin özünün üstündə dayanmaq zərurətini ehtiva edir. Bu zaman onların necə səslənməsi və qarşılıqları, onların anlamı, işlənmə dərəcəsi və yeri və tətbiq olma qaydaları üzərində iş aparılmalıdır. Burada əsas məqsəd dinləyicilərin və öyrənənlərin strukturun müxtəlif aspektlərini başa düşməsidir. Bəzi dərslərdə dinləyicilərə ana dillərində müəyyən məsələlərin izahını, tərcüməsini və ümumiləşdirilməsini verilə bilər. Akademik siniflərdə və qrammatik strukturun kifayət qədər çətin aspektlərinin tədris olunduğu yerlərdə isə bu mərhələ daha çox zaman lakin, sadə və ya ana dilinə paralel ola bilən qrammatik strukturun tədrisi zamanı isə bu daha az vaxt apara bilər.

Pratikki metoda gəldikdə isə, bu mərhələ müxtəlif sinif və ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Bu proses qısa yaddaşa həkk olunmuş materialların uzun müddətli yaddaşa transfer olunmasında böyük rol oynayır.

Qavranılması çətin olan qrammatik strukturlarda isə, biz yazılı və şifahi formaların manipulyasiyasına vaxt ayırmaqla, məzmunu üstünlük verməməklə başlaya bilərik. Belə praktikalar adətən ayrıca tapşırıqlar verməklə (praktik edilmək üçün strukturu nümunə olaraq istisna olmaqla aralarında xüsusi bağlantı olmayan müxtəlif sözlər, frazalar və ya cümlələr) yerinə yetirilir. Bu tip tapşırıqlar aşağıdakı kimi olur:

a) Nöqtələrin yerini doldurmaq (dinləyici müvafiq yerləri verilmiş nümunədə doldurur).

He is boy. We have umbrella. (a,an) artikulları düzgün yerləşdirilməlidir.

Transformativ tapşırıqlar (dinləyici strukturu bir tərzdən başqa tərzə keçirir.)

This is a woman. (put into the plural)

Cavab: They are women.(1,s 8)

Bu tip tapşırıqların funksiyası və qayəsi qaydaları sadə etmək və dinləyicilərin materialı daha yaxşı qavramasına əmin olmaqdan ibarətdir. Bu tip tapşırıqları yerinə yetirən dinləyici qrammatik materialı daha tez qavramaq imkanına malik olur və tədricən fikirlərini həmin struktura müvafiq olaraq istehsal edir və həmin dildə danışan əcnəbi tərəfindən anlaşıla bilinir. Lakin, praktikasız az olan dinləyicilərdə bu tip tapşırıqların səmərəliliyi məhdud çərçivədə olur.

Praktik proseduranın başqa bir kateqoriyası düzgün formanın qavramasını və ya istehsalını vurğulamaqla yanaşı məna çalarlarını da buraya əlavə edir. (1,s8).

Belə praktiki tapşırıqlar yenə də ayrıca tapşırıqlar əsasında yerinə yetirilir. Bu tip tapşırıqlar aşağıdakılardır:

a) Tərcümə, əcnəbi dilə və ya əksinə

O, hər gün ingilis dili üzərində məsuliyyətlə çalışır.

Və ya

He works hard at his English every day.

Bu tərcümə söz, cümlə, ifadə və ya mətn formasında da həyata keçirilə bilər.

b) Nöqtələrin yerini doldurmaq və ya dörd seçimli testlər,

He(works, is working, worked) at the moment

Cavab: He is working at the moment (1, s8)

c) Nöqtələrin yerini variant verilməməklə doldurmaq

Last night we Television

d) Uyğunlaşdırma

He an animal

İ is soldiers

She are a woman

The men am a student

The dog a soldier

Cavab: He is a soldier və s.

Qrammatikanın tədrisində yerinə yetiriləcək son metod isə “Test”-dir. Dinləyici test tapşırıqlarını yerinə yetirməklə özlərinə və müəllimlərinə öyrəndiklərini və qavradıqlarını nümayiş etdirir. Testin əsas obyektı tədris olunmuş materiallar çərçivəsində olunmalıdır.

Keçirilmiş test tapşırıqlarının nəticələri təhlil olunmalı və təhlil olunmuş nəticələr uyğun olaraq tədris olunmuş materialların qavranılmasında olan zəif nüanslar yenidən öyrədilməlidir. Dinləyicilər tərəfindən zəif qavranılmış qrammatik materialın yenidən tədris etdikdən sonra, bir daha test mərhələsi həyata keçirilir ki, öyrənənlərin verilmiş materiallara tam yiyələnməsinə əmin olunsun.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdim ki, yuxarıda təhlil olunan 4 metodologiyaya ən zərurisi və əhəmiyyətli olanı praktiki mərhələdir. Praktiki mərhələnin daha effektiv aparılması qısa yaddaşda olan məlumatların uzun müddətli yaddaşda ötürülməsində və tətbiqində böyük rol oynayır.

Elmi yenilik:

Tədqiqat praktik metodun daha çox tədris prosesində önəm verilməsini üzə çıxarmaqla qrammatik praktika priyomlarının gələcəkdə daha da effektiv və geniş miqyasda araşdırılmasına zəmin yaratmış olacaqdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti:

Məqalənin nəzəri və praktik əhəmiyyəti böyükdür. Məqalə nəzəri aspektdən qrammatik nəzəriyyənin konkret bir sahəsinə aydınlıq gətirə bilər. İngilis dilinin tədrisində və tədris proqramlarının hazırlanmasında məqalənin elmi nəticəsindən yararlanmaq mümkündür. Tədris prosesində məqalədə qeyd olunmuş metodlardan istifadə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Penny Ur. Grammar practice activities Kembric universiteti: 2001.
2. Jack Richard. Approaches and methods in language teachin,Kembric universiteti:2001
3. William Littlewood. Foreign and second language learning. Cambridge. 2002
4. Holiday, A. Appropriate methodology. Cambridge. 1994
5. Pennycook, A. The concept of method. TESOL. 1989
6. Swaffar, J/ Teacher classroom practices. Modern Language journal. 1982
7. Arthur Hughes. Testing for language teachers. Cambridge. 2003
8. June K. Phillips. Foreign language standards. USA..1975
9. Jack C. Richards. Reflectivve teaching in second language classrooms. Cambridge. 1997

Lala Mammadova

Methods of the English language grammar teaching
Summary

The article is dedicated to the research of the methods of the english language grammar applied in the training process. Four methods are studied in the article. Each method is studied in the article seperately and the use of either of them is enli-ghed in the article on the basis of samples.

While studying the material the researches of well known English linguists are referred to.

The main purpose of the research to help english language teachers in the grammar teaching process.

Лала Маммадова

Методы грамматики английского языка преподавания

Резюме

Статья посвящена исследованию методов английского языка грамматики применяются в учебном процессе. Четыре метода изучаются в статье. Каждый метод изучается в статье отдельно и использование любой из них с подсказкой в статье на основе образцов.

Изучая материал проведены исследования известных английских лингвистов упоминаются. Основная цель исследования, чтобы помочь преподавателей английского языка в процессе грамматика преподавания.

Rəyçi: Sadi Sadiyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

TƏRANƏ NƏSİBOVA
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
nasibova_tarana@mail.ru

ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAFINDA BƏDİİ TƏSVİR VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: Məna, Müxtəlif, təsvir etmək, əlavə etmək, termin, bədii ədəbiyyat, eyni məna

Key words: meaning, different, describe, to add, terminology, fiction, the same meaning,

Ключевые слова: значение, разное, описать, добавлять, терминология, художественная литература, одинаковое значение.

Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi çox əhəmiyyət kəsb edir. Mən AZMİU-də əcnəbi tələbələrə azərbaycan dilini öyrədirəm. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn tələbələrə Azərbaycan dilinin gözəlliklərini, incəliklərini daha dərin-dən öyrətmək üçün seçdiyim mətnlərdə bədii təsvir və ifadə vasitələrinə də yer ayırıram.

Təsvir vasitələri bədii dilin ən mühüm tərkib hissəsidir. Linqvistik ədəbiyyatda bunlar məcazlar adlanır. Dildə sözlər müxtəlif mənalarda işləyə bilər. Bu cəhətdən sözün həqiqi və məcazi mənası meydana çıxır. Bədii təsvir vasitələri sözün kəsb etdiyi məna ilə bağlıdır. Bədii təsvir vasitələrini yaxşı başa düşmək üçün hər şeydən əvvəl sözün həqiqi və məcazi mənasının nə olduğunu bilmək lazımdır.

Sözün həqiqi mənası onun dildə lüğəti mənasıdır. Məsələn, “yanmaq” sözünə baxaq. Əgər “ocaq yanır”, “lampa yanır” deyilsə, “yanmaq” sözü - əsl mənasındadır. “Fələklər yandı ahımdan, muradım şəmi yanmazmı” misrasında isə “yandı, yanmazmı” sözləri məcazi mənada işlənmişdir.

Burdan aydın olur ki, sözün məcazi mənası onun bilavasitə daşdığı məna deyil, əlavə kəsb etdiyi, şərti mənasıdır.

Şifahi nitqin inkişafında bədii əsərlərin rolu böyükdür. Bədii əsərlər söz ehtiyatının artırılmasına, zəngin leksikaya malik olmağa imkan yaradan vasitədir. Bədii əsərlərdə sözün məcazi mənada işlədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, hadisəni, əhvalatı, danışığı şirinləşdirir, onun bədii gücünü artırır.

Məsələn, Səməd Vurğunun aşağıdakı şeirindən bir parçanı nəzərdən keçirək;

Ürək dil açır ki, - sönməmiş odum -
Hücuma başlayır mənim söz ordum.
Könüllər mülkündə min yuva qurdum,
Unutmaz aləmdə sevən sevəni,
Məhəbbət ilhama çağırır məni.

Bu parçada “ürəyin dil açması, odun sönməməsi, söz ordusunun hücuma başlanması, könüllər mülkündə yuva qurulması” məcazi mənada işlədilmişdir.

Məcəzin müxtəlif növləri var. Həmin növlərin hər biri müəyyən prinsip əsasında yaranır və özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir.

Epitet - Bədii əsərdə mənanı qüvvətləndirmək, müəyyən bir cəhətdən diqqətə çatdırmaq üçün fikri ifadə edən sözə qüvvətləndirici, təyinedici söz artırılır. “Epitet” yunan sözü olub “əlavə” deməkdir.

Nəzərdə tutulan əşya və yaxud hadisə bildirən sözə əlavə olunan söz onun mahiyyəti, əlamət və keyfiyyəti ilə əlaqədar olur.

“Çənlibeldən səni deyib gəlmişəm,
Alma gözlü, qız birçəkli Qırat gəl.
Dəmir yerinə polad geyib gəlmişəm,
Alma gözlü, qız birçəkli Qırat gəl”

(Koroğlu dastanından)

Bu parçada “alma gözlü, qız birçəkli” sözləri epitetdir. Dastanda təsvir olunan Qırat qeyri-adi olduğu üçün burada işlədilən epitetlər də ümumiyyətlə at üçün qeyri- adidir.

Və ya

Açır qızıl şahinlərim göy üzündə qanadını,
Yazır mavi üfuqlərdə ana yurdum mərd adını

(Səməd Vurğun)

Misralarında “qızıl şahinlərim” ifadəsi epitetdir. “Qızıl” sözü şahin sözünə əlavə olunaraq epitet yaratmışdır.

Misal gətirilmiş misralardan aydın olur ki, müəyyən cəhəti nəzərə çatdırmaq üçün onu ifadə edən sözə qüvvətləndirici başqa bir sözün əlavə olunmasına “epitet” deyilir. Əlavə olunan söz təyinedici xarakter daşıdığı üçün epitetə bədii təyin də demək mümkündür.

Azərbaycan dilində geniş yayılmış müxtəlif sənətkarlar tərəfindən işlədilən epitetlər var. “Şahbaz baxışlı”, “hindu xallı”, “Kaman qaşlı”, “gül üzlü”, “alma yanaqlı” və s.

Təşbeh – Bədii əsərdə çox istifadə olunan təsvir vasitələrindən biri də təşbehdir. Bu mənşə etibarlı ilə ərəb sözü olub, “oxşatmaq, bənzətmək” mənasını ifadə edir. Ona görə də, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında məcaz vasitələrindən biri kimi təşbeh sözü əvəzinə “bənzətmə” termini də işlədilir.

Bədii ədəbiyyatda bir əşyanın və ya hadisənin müəyyən əlamətə görə özündən daha qüvvətli əşya və hadisəyə oxşadılmasına təşbeh və ya bənzətmə deyilir. Məsələn,

Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır,
Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır.
Pərişanlıq zülfün öz qaydasıdır,
Nə badi-səbadan, nə şahəndir

(Molla Pənah Vəqif)

“Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır” misrasında şair təşbeh yaratmışdır.

Təşbeh müəyyən əlamətlərinə görə epitetlərdən fərqlənir. Epitetlər bir sözə qüvvətləndirici başqa bir söz əlavə etmək yolu ilə düzəlsə, təşbeh iki əşya (yaxud hadisə) arasında oxşar əlamət tapmaq yolu ilə düzəldilir.

Bədii dildə çox geniş yayılmış məcaz sözlərindən biri də metaforadır. Metafora yunan sözü olub, köçürmək mənasını ifadə edir.

Bir əşya, yaxud hadisənin müəyyən əlamətinin başqa əşya üzərinə köçürülməsi metaforadır.

Məsələn,

Qartal öz gücünü duyar yuvada,
Uçub cövlan edər sonra havada.
Yarar tufanları düşdükcə dara.
Qıy vurub şığıyar ağ buludlara
Uçar, o uçduqca üfüq boyunca,
Hökmünü göstərib göyə doyunca,
Lakin enərkən qaya başına,
Nə qanad şaqıldar, nə də qıy vurur.
Büküb öz boynunu sakitcə durar...
Pələng nərə çəkər hücumdan qabaq,
Bir anda bir yerdə dayanmayaraq...
Dağlar dilə gələr onun səmindən,
Ağaclar titrəyər hər nərəsindən
Ancaq şikarını aldımı pələng,

Hayqırmaz bir daha nərə çəkərək

Hay vurub, qıy vurub qışqırmaz yenə
Sakitcə baş qoyar öz pəncəsinə.

Metafora yolu ilə bu və ya başqa əşya üzərinə xüsusiyyətlər köçürülür.

Bədii dildə tez tez rast gəlinən məcazi növlərindən biri də Metonomiyadır.

Yunan dilindəki “metonomadro” sözündən alınmışdır və ad dəyişmə mənasını bildirir.

Məsələn, “Səməd Vurğunu dönə dönə oxumuşam”. Burada Səməd Vurğunun əsərləri nəzərdə tutulur.

Ələsgərəm, hər elmdən halıyam,
Gözəl, sən dərdlisən, mən yaralıyam,
Dedi nişanlıyam, özgə malıyam,

Sındı qol qanadım yanıma düşdü.

Bu parçada “sındı qol qanadım yanıma düşdü” misrasında məcazilik metonomiya əsaslanır.

Təkrir – bədii əsərin emosionallığını artırən ifadə vasitələrindən biri də təkrirdir.

Eyni sözün yaxud söz qrupunun ifadənin təkrar olunması “təkrir” hesab olunur.

Dahilər yaradan, ey böyük ana,
Şərimin hər sözü alqışdır sana!
Alqış o boyasız, rəngsiz üzünə,
Alqış o hiyləsiz, təmiz sözünə,
Alqış əmdiyimiz halal südünə!

(Səməd Vurğun)

Burada “alqış” sözü təkrirdir.

Təkririn növlərindən biri də “anaforadır”. Anafora sözün mənası eyni başlanğıc deməkdir. Misralar yaxud cümlələr eyni sözlə başlayırsa, başqa sözlə, təkrar olunan sözlər başlanğıcda gəlsə, belə “təkrirlərə” anafora deyilir.

Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya nədir dəyərin?
Eşqsiz olsaydı, xilqətin canı,
Dirlik sarmazdı böyük cahanı.
(N. Gəncəvi)

“Epifora” da təkrir növlərindən biridir. Anaforanın əksinə olaraq, nitqi qüvvətləndirmək məqsədilə təkrar olunan söz və ifadələr cümlənin axırında gəlsə, “epifora” kimi işlədilir.

“Mənim adım kefli İsgəndərdir, bəs sizin adınızı nə qoyaq? Mən dağları, daşları quşları, ayları və ulduzları və dünya- aləmləri bura şahid çəkərim və bu qızları onlara nişan verərim və soruşaram ki, bu camaata nə ad qoymaq olar? O bə-də hamısı bi səslə cavab verər “Ölülər”. Mən cəmi millətləri bir yerə yığıb təvəqqə edirəm ki, Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa eləsinlər, o vədə bütün yer üzünün tayfaları sizi bir səslə adlandırırlar “Ölülər”.

C. Məmmədquluzadə “Ölülər” əsəri

Kefli İsgəndərin monoloqundan

Bu parçada işlədilər “ölülər” sözləri epiforadır. Bədii ifadə vasitələrindən biridə “litotadır”. Litota – yunan sözü olub, “kiçiltmə, əhəmiyyətsizləşdirmək” mənasını bildirir. Söz sənətkarı müəyyən hadisəni, əşyanı əsərin ideyasına uyğun, əslində olduğundan zəif, kiçik şəkildə nəzərə çatdırır.

Şahim! Arxa cəbhə çox qorxuludur,
Elə bil, doğurdan cahan yoludur.
Eldarın dəstəsi gəlir irəli,
Qırır sərçə kimi bizimkiləri.

S. Vurğun “Vaqif” dramından

Bu parçada şair, Eldarın dəstəsinin Qacar ordusunu sərçə kimi qırdığını deməklə, bədii ifadə vasitəsi – litota yaratmışdır. Və ya belə bir misal :

Təbiətin təbi gəlmişdi cuşa,
Qaranlıq dərələr düm-ağ olmuşdur,
Aran şaxtasının soyuqluğundan
Təpələr büzüşüb yumaq olmuşdu

Bu parçada təpələrin kiçildilərək yumağa bənzədilməsi “litotadır”.

“İnversiya” Bədii ədəbiyyatda çox işlənən ifadə vasitələrindən biri də inversiyadır. Bu latın sözü olub, yer dəyişmək deməkdir.

Inversiya – nitqin, ifadənin bədii təsiri artırmaq məqsədi ilə sözlərin qrammatik ardıcılığının qəsdən pozulması prosesidir.

Doymayır, ayrılmayır bir an Xəzərdən gözlərim,
Zillənir yelkənlərə hər gün Səhərdən gözlərim.

(S. Rüstəm)

Və ya

Xoş keçmədi il çöllüyə, dəhqanə, nə borcum?
Yağmadı yağış bitmədi bir danə, nə borcum?
Əsdi qara yel çəltiyə, bostanə nə borcum?

(M.Ə.Sabir)

Daha maraqlı bir misalı nəzərdən keçirək

Aldıq məktubunu, Məhəmməd Qacar,
Tərən oylağında sar ola bilməz!
Basma ayağını bizim torpağa,
İlandan, əqrəbdən yar ola bilməz.

(S. Vurğun)

Bədii dildə çox istifadə olunan ifadə vasitələrindən biri də “mübaligədir”. ərəb sözü olan mübaligə “şişirtmək, üstünlük vermək, artırmaq” mənasında işlədilir. Ədəbiyyatşünaslıqda bu bəzən “hiperbola ” sözü ilə ifadə olunur. Bu da yunan mənşəli sözdür və “mübaliqə” ilə eyni mənanı bildirir.

Od tökür, od tökür günəş ağzından,
Torpağın nəfəsi tənqiyir hərdən,
Yanğınlar yaxsa da yerə göylərdən,
Əl işdən soyumaz, ürək arzudan.

(S.Vurğun “Muğan” poemasından)

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, qeyd etdiyim bədii təsvir və bədii ifadə vasitələri nitqin inkişafına xidmət edərək, onun zənginliyini artırmış olur.

Ədəbiyyat

1. Y.K.Qarayev “Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzillər”, Bakı, 2002.
2. G.Ş.Kazımov “Dilimiz tariximiz”, Bakı, 1998.
3. G.Ş.Kazımov “Müasir azərbaycan dili”, Bakı, 2000.
4. T.İ.Hacıyev “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” I hissə, Bakı, 2012.

Тарана Насибова

Роль художественного описание и средств выражения
в развитии устной речи

В статье рассматриваются пути развития устной речи на занятиях азербайджанского языка. Автор использовал научную литературу в области литературоведения. В работе приведены цитаты из произведений азербайджанских поэтов.

жанских поэтов и писателей, а также фольклорного наследия азербайджанского народа. На примерах которых автор даёт объяснение художественно-изобразительных средств: метафора, сравнение, эпитет др.

Статью могут использовать студенты-иностранцы, а также преподаватели азербайджанского языка, работающие с иностранными студентами.

Tarana Nasibova

The role of fictional description and ways of expression
in the development of oral speech

Summary

The article deals with the material which shows the ways of progressing oral practice in teaching azerbaijanian. The author used the useful, interesting and scientific literature in her article. We see the examples from the different poems, stories and novels. At the same time one can see the examples of Azerbaijan folklore. The author explains in details every literary term as “metonymy”, epithets, and metaphors and so on.

This article is very useful for students who learn Azeri and for the teachers who work with foreigner.

Rəyçi: Professor Alima Osmanzadə

SƏKİNƏ EYVAZOVA
AAHM
səkinə.@.ru.

**İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ HƏRBİ XARAKTERLİ
MƏTNLƏRİN TƏRCUMƏSİ PROSESİNDƏ LAKONİK
FORMANIN İFADƏSİ**

Açar sözlər: elmi-texniki tərcümə, mətn, fel, qrammatik terminlər, praktik tərcümə, söz birləşmələri

Ключевые слова: научно-технический перевод, текст, глагол, грамматические термины, практический перевод, фразы.

Key words: scientific and technical translation, text, verb, grammar terms, practical translation.

Bu məqalədə elmi-texniki tərcümənin bir sıra çətinliklərindən danışılır.

Texnikanın sürətlə inkişafı və elmi-texniki informasiyanın genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, elmi-texniki tərcümənin praktik əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Tərcümə zamanı meydana gələn çətinlikləri aradan qaldırmağın yollarını göstərən bu məqalədə əsas məqsəd elmi-texniki mövzuda mətnin müxtəlif elementlərini analiz edə bilmək, düzgün tərcümə etmək bacarığı və vərdişlərini inkişaf etdirməkdir.

Giriş və üç hissədən ibarət olan bu məqalədə əsasən ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik, qrammatik və stilistik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.

Birinci hissədə, yəni «Elmi-texniki tərcümənin leksik problemləri»ndə elmi texniki tərcümənin bəzi xüsusiyyətlərindən, neologizmlərin yaranması üsullarından, onların qurulmasından və tərcümə vasitəsi ilə çatdırılmasından bəhs edilir.

İkinci hissədə – «Tərcümənin qrammatik problemləri»ndə praktik tərcümə zamanı rast gələn olduqca mürəkkəb qrammatik quruluşlar araşdırılır. Felin şəxsiz formaları və onların tərkiblərinin izahına xüsusi yer ayrılır. Bu hissədə xüsusilə ingilis və Azərbaycan dillərinin müxtəlif struktur quruluşundan irəli gələn tərcümə problemlərinə fikir verilir, məchul növlü tərkiblər, sözün çoxmənalılığı və çox funksiyalılığı izah edilir. Üçüncü hissədə – «Elmi-texniki mətnlərin praktik tərcüməsi»ndə isə texniki məqalələrin başlıqlarının struktur və tərcüməsi açıqlanır.

Elmi-texniki məqalələri tərcümə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onların dili ümummilli dilin bir hissəsi olsun. Elmi-texniki ədəbiyyatın dilini bədii ədəbiyyatın dilindən fəqləndirərkən əsas cəhət mətnlərdə müəyyən edilən termin bolluğudur. Mətnin tam dolğun bir şəkildə tərcüməsi üçün vacib olan tələblər aşağıdakılardır: Orijinalda olan mətnin dəqiq dolğun verilməsi;

1. Fikrin tam aydınlığı ilə lakonik formada çatdırılması. Bunun üçün ingilis dilinin spesifik xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilində əks etdirmək vacib deyil. Burada milli kalorit gözlənilməlidir;

2. Tərcümə tam şəkildə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarını özündə qoruyub saxlamalıdır. Tərcümə zamanı Azərbaycan dilində yox dərəcəsində olan, lakin ingilis dili üçün xarakterik hesab edilən sintaktik tərkiblərin nəzərə alınması da vacibdir.

Elmi-texniki ədəbiyyatda sübhəsüz ki, emosionallıq, obrazların fərqliliyi, me-tafora, yumor və s. olmur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, canlı danışiq dilinə aid olan bu ifadə üsulları olmasa da, elim-texniki mətnlərdə bəzən texniki üslubda obrazlı frazeoloji birləşmələrə də rast gəlmək olar.

Məsələn: *The wife is alive – Məftil cərəyan altındadır.*

Dead man's handle – Təhlükəsizliyi təmir edən düyməli dəstək.

4. Elmi-texniki terminologiyada bir neçə komponentdən ibarət çoxlu terminlər vardır. Çoxkomponentli terminlər elə sözbirləşmələridir ki, onların komponentləri arasında məntiqi əlaqə uzlaşma əlaqəsi ilə ifadə olunur.

Məsələn: *load governor – gücün tənzimlənməyicisi.*

Onlar həm də elə söz birləşmələridir ki, bunların komponentləri qrammatik yolla, yəni sözünü vasitəsilə, ya da saysız-hesabsız şəkilçilərin köməyi ilə düzəlir.

Məsələn: *rate of exchange – valyuta kursu.*

Terminli söz birləşmələri sözün həqiqi mənasında tam leksik vahidlərdir.

Birinci qrupa elə terminli sözbirləşmələri aiddir ki, onların hər iki komponenti xüsusi lüğətə aid olan sözlərdir. Onları sərbəstdirlər və verilmiş birləşmələrdən kə-narda işləyə bilər. Məsələn: *brake – tormoz.*

Belə ki, bu komponentlərdən ibarət olan terminli birləşmələr sərbəst şəkildə yeni məna kəsb edir.

Məsələn: *brake gear – tormozlaşdırma avadanlığı.*

İkinci qrupa elə terminlər aiddir ki, bu terminlərin birinci komponenti olan sifət bu və ya digər elm sahəsi ilə bağlı xüsusi, spesifik məna kəsb edir.

Məsələn: *vitreous electricity – yarımkeçirici cərəyan.*

İkinci qrupa həm də elə termin birləşmələri aiddir ki, onların 2-ci komponenti həqiqi mənalarda işlənmiş olsun, lakin 1-ci komponentlə birləşmədə isə müəyyən elmi sahəsinə uyğun xüsusi, spesifik məna kəsb etsin.

Məsələn, *electric eye – foto element.*

Üçüncü qrupa aid terminlər terminoloji cəhətdən bölünməzdirlər və onların komponentləri arasındakı əlaqə bir qədər sıx olur.

Məsələn, *wire – gərginlik altında olan naqıl; live steam – ilkin buxar.*

Terminin xarakter xüsusiyyəti onun müəyyən anlayışla çıx əlaqədə olması, dəqiqliyi və təkmənalılığa meyd etməsidir. Terminli birləşmələrin komponentləri təyini əlaqədə olur. Bir qayda olaraq terminli birləşmələrin əsas komponenti axırda işlənin. Elmi-texniki terminli birləşmələrin tərcüməsinin əsas üsulları bunlardır.

5. Təyin kimi işlənen birləşmədə komponentlərin ardıcılığında dəyişiklik etməklə tərcümə.

Məsələn: *avtomobile repair plant construction project – avtomaşın təmiri zavodunun tikinti proyektı.*

Elmin inkişafı, xüsusən də texnikanın, radiotexnikanın inkişafı dildə bir sıra neologizmlərin yaranmasına təkan vermişdir. Yeni sözlər digər bir tərəfdən atom tex-nikasının başa düşmənin tələbatından yaranmışdır. Məsələn, *atom* sözündən bir çox terminlər əmələ gəlmişdir – *atomize, atomizatron, atom energy* və s.

Elmi-texniki terminologiyada neologizmlərin yaranma yolları aşağıdakılardır:

- şəkilçilərlə;
- konvensiya yolu ilə;
- mürəkkəb elmi-texniki sözlərlə;

- ixtisar etmə yolu ilə.

Şəkilçilərlə düzələn neologizmlər özləri də iki yerə bölünür: suffikslər və prefikslər. Elmi-texniki terminologiya sahəsində ən geniş istifadə olunun prefikslər isə bunlardır: *-re, -over, -under*.

Məsələn: *undervoltage* – azaldılmış gərginlik, *instellar* – ulduzlar və s.

İngilis dilində yeni sözlər əks hallarda dildə mövcud olan sözlərin dəyişmədən bir nitq hissəsindən, başqa bir nitq hissəsinə keçməsi ilə əmələ gəlir. Bu proses konvensiya adlanır. Konvensiyanın ən geniş yayılmış növü isimlərin fəlləşməsi prosesidir. Məsələn: *power, to power, motor, to motor* və s.

Mürəkkəb elmi-texniki terminlər yeni söz əmələ gətirmənin elə bir üsuludur ki, burada iki sözün birləşməsindən bir söz yaranır və onlar ya bitişik, ya da defislə yazılır.

Məsələn, *bootleg* – kabelin dirəyi, *flashbulb* – impuls lampası.

Bəzi mürəkkəb neologizmlər bir-birinə sözün vasitəsi ilə birləşən iki sözdən ibarət olur. Məsələn, *voltage to ground* – yerə nisbətən gərginlik.

Son zamanlar ixtisaretmə yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlmə tendensiyası xeyli genişlənmişdir. İxtisarların sayca artımı onunla izah oluna bilər ki, mürəkkəb söz və söz birləşmələri həcmcə böyük və əlverişli deyillər və təbii ki, buradan onların qısa şəkildə verilməsi tələbatı yaranır. İxtisarların aşağıdakı növləri var:

- hərbi ixtisarlar – *E-east, R-ramlway, HB-hidrogen bomb*;

- hecalarla ixtisarlar – *Maxcap-maximum capacity* – maksimum güc;

- yeni söz əmələ gələrkən bəzən başlanğıc sözdən şəkilçi düşür;

- sözün sonuncu hecasının saxlanması ilə əmələ gələn neologizmlər: *chute* – *parachute*;

- iki sözdən süni yolla əmələ gələn neologizmlər də vardır ki, buraya əsasən *electronic* – *elektrikin köməyi ilə hərəkət edən*, *motel* – *avtoturistlər üçün mehmanxana* və s. bu kimi sözlər daxildir.

Elmi-texniki neologizmlərin tərcüməsi zamanı ilk növbədə onların yaranması üsullarını bilmək, bunlardan başqa söz və söz birləşməsinin strukturunu da analiz etmək barəcəsinə malik olmaq lazımdır. Belə ki, *follower* sözündəki *er* suffiksi yarışın icraçısını, ya da əşyanı göstərə bilər. Bu sözün əsas mənası eisdə follow sözündən yaranan izləmək sözüdür. Sözün strukturuna baxımından məzmunu istinad edərək Azərbaycan dilində *follower* termininə bir qədər uyğun gələn məna tapırıq: *təkrarlayıcı, izləyici mexanizm*. Azərbaycan dilində oxşarlığı olmayan neologizmlər bir qayda olaraq əvvəlcə müxtəlif cür tərcümə olunur və müəyyən vaxt keçəndən sonra verilmiş neologizm üçün irəli sürülmüş variantlardan ən yaxşısı seçilir və doğru dilimizdə möhkəmləndirir. İngilis dilində formaca məlum, məzmunca isə məchul olan felin şəxsiz formalarına rast gəlmək olar. Bunlara misal olaraq gerund və məsdəri göstərmək olar.

Məsələn: *after weighing the loads were shipped to the consumers* – yüklər çəkiləndən sonra şlicılara göndərildi.

Bu cür cümlələr xəbəri məchul növdə olan tabeli mürəkkəb cümlə vasitəsilə tərcümə edilir.

To need, to want, to require, to stand, to endure və s. fəllərindən sonra gerund məlum növdə işlənir, lakin mənacə məchul növ olur. Bu halda onun ifadə etdiyi hə-

rəkətin kiminsə tərəfində icra edildiyi və ya icra edilməli olduğu göstərilir. Məsələn: *The equipment needs repairing – Bu avadanlıq təmir olunmalıdır.*

Bəzən elmi-texniki məqalələrdə bu cür cerundla yanaşı formaca məlum, məzmunca isə məchul növdə olan məsdə də işlənir. Məsələn: *They were not to use – Onlardan istifadə etmək lazımdı gəlmədi.* Bu cür məsdər əksər hallarda təyin funksiyasını yerinə yetirir və Azərbaycan dilinə təyin bucaq cümləsi kimi tərcümə olunur. Beləliklə də, formaca məlum növdə, lakin məzmunca məchul növdə olan məsdər və cerundlu cümlələr Azərbaycan dilinə ya məlum növdə olan qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə, ya da müxtəlif budaq cümlələrdə tərcümə oluna bilər. Digər dillərdə olduğu kimi müasir ingilis dilində də modal qateqoriyası bir sıra vasitələrlə ifadə edilir. Bunlardan biri də modal fellərdir. Modal fellər məsdərin müxtəlif formaları ilə işlənir. Məsdərlə işləyərkən, modal fellər hərəkətin mümkünlüyünü, qeyri-mümkünlüyünü, vacibliyini, gerçəkliyini, lazımlığını və s. bildirir. Modal fellər *car, may, must* məchul növdə olan məsdərlə işləyərkən Azərbaycan dilinə olar, bilər, lazımdır+məsdər növdə olan məsdərlə tərcümə olunur.

Məsələn: *The machine tool can be stopped at any moment –*

Dəzgahı istənilən anda dayandırmaq olar

və yaxud *Dəzgah istənilən anda dayandırıla bilər.*

Must, may və *micht* kimi modal fellər məsdərin bitmiş forması ilə işləyərkən bu zaman hərəkətin bitməsinə əhəmiyyətli dərəcədə əminlik ifadə edir.

Məsələn: *He may have got the condenser he needed – Bəlkə də o ona lazım olan kondensəroneri alıb.*

İndiki zaman feli sifəti, yəni Participle I cümlədə əsasən 2 funksiyanı – təyin və zərflilik funksiyalarını yerinə yetirir və əsasən elin axırına – *ing* şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Bu feli sifət məchul növdə olanda çox nadir hallarda təyin funksiyasını yerinə yetirir və təyin olunan sözdən sonra işlənir.

Məsələn: *The compound being treated for several hours turned dark red – Bir neçə saat ərzində tədqiq olunan maddə tünd qırmızı rəngə çevrildi.*

Keçmiş zaman feli sifəti, yəni P II əsas felin 3-cü formasından əmələ gəlir və sərbəst işləndikdə iki funksiyanı yerinə yetirir. Təyin funksiyasında olanda o təyin etdiyi söz və yaxud isimdən əvvəl yazılır. Feli sifət II təyin etdiyi sözdən sonar gələ bilər. Bu halda feli sifət indiki və keçmiş zamanın məchul növü ilə, ya da bucaq cümlə kimi tərcümə oluna bilər. Məsələn: *He offered the best solution of the problem concerned – O müzakirə olunmuş problemin çox yaxşı həllinə təklif etdi.*

Bəzi hallarda Partisiple I tərcümə edərkən Azərbaycan dilində söz sırasını dəyişməku tələb olunur. Məsələn: *The capacitance received is believed to be half the total capacitance required – Əldə edilmiş həcm tələb olunan ümumi həcmənin yarısı hesab olunur.* Feli sifət I və feli sifət II izah edici sözlərin köməyi ilə bir təyin birləşmə əmələ gətirir ki, bu da Azərbaycan dilinə ya indiki və keçmiş zamanın məlum və məchul növləri, ya da təyin budaq cümləsi şəklində tərcümə oluna bilər.

Feli sifət II zərflilik funksiyasında işləyəndə onun qarşısında *when, while, if, az, though* bağlayıcıları işlənir. Bu zaman onlar Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsi və güzəşt bucaq cümləri şəklində, ya da feli bağlama kimi tərcümə oluna bilər. Məsələn:

They worked as ordered – Onlar tələb olunduğu kimi işlədilər.

While used precision instruments require very dedicate handing –

Dəqiq qurğulardan istifadə edrəknə, onlarla ehtiyatla davranmaq tələb olunur.

İngilis dilində tamamlıq feli sifət tərki mövcuddur ki, bu da əsasən ümumi halda isim və feli sifətdən ibarətdir. Bu tərkib bütövlükdə cümlədə mürəkkəb tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir və Azərbaycan dilinə budaq cümlə vasitəsi ilə, ya da təsirlik halda olan isim və feli sifət vasitəsilə tərcümə edilir. Tamamlıq feli sifət tərki adətən hissi və əqli qavrayış ifadə edən fellərdən – *to have, to get* fellərdən və arzu, istək, niyyət ifadə edən *to want, to wish, to keep* fellərindən sonra işlənir. *They wanted the test results plotted and explained – Onlar istəyirdilər ki, yoxlamanın nəticələri diaqramlar şəklində olsun və izah edilsin.*

Ədəbiyyat

1. N.Xudiyev: “Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları”.
2. A.Qarayev: “Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar”
3. E.Haugen: “The analyse of indiguistic horriwing”, “Lang.”, 1950.

S.Eyvazova

Scientific-technical terminology in English and Azerbaijani Summary

This article deals with the difficulties of scientific-technical literature in Azerbaijani and English has got some ways of training. The article gives the whole analyse of their learning. Problem arising during the translation and elimination methods of these matters have been reflected in this article, too. Important terms of the translation are those that the text should be rich in content; idea should be fully clear and laconic and should keep the norms of the literary language.

С.Эйвазова

Научно-техническая терминология в английском и азербайджанском языке Резюме

В этой статье рассматриваются трудности научно-технического перевода и техническое развитие, проблемы. Трудности, возникающие при переводе и методы их устранения также нашли за свое отражение. Основными условиями при переводе является то, что текст должен быть содержательны, идея – ясной и лаконической, обязательное сохранение норм литературного языка. Научно-техническая литература в азербайджанском и английском языках имеет некоторые способы изучения. В статье дается полным анализ их присвоение.

Rəyçi: Yusif Süleymanov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XƏDİCƏ ZEYNALOVA

AAHM

xedicə@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İSTƏK BƏ ARZU MƏNALI FELLƏRİN MÜQAYİSƏLİ XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: ingilis dili, fellər, azərbaycan dili, arzu forma.

Ключевые слова: английский язык, глаголы, азербайджанский язык, форма желания.

Key words: english, verbs, azerbaijani, forme wish.

Çoxcəhətli və çətin nitq hissəsi hesab edilən felin bir çox cəhətləri tədqiq olunsa da, onların sintaqmatik təsnifatından, prinsipləri məsələsindən, habelə onların müxtəlif sintaqmatik tiplərə bölünməsindən demək olar ki, çox az söhbət açılır. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində əmələ gələn sintaqmatik tiplər fellərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən asılıdır. Sintaqmatik əlaqələrin yaranması sintaqmatik əlaqəyə girən leksik vahidlərin valentlik xüsusiyyətləri ilə həyata keçirilir. Fellərin valentlik xüsusiyyətlərində obyektin semantikasında göstərilən sintaqmatik əlaqələr öz əksini tapır. Müasir ingilis dilində fellərin sintaqmatik cəhətdən Q.Q.Poseptsov geniş şəkildə təhlil etmişdir. Arzu mənalı fellərin cümlədə yaratdığı sintaqmatik əlaqələr ətraflı araşdırılmadığı üçün bu qrupa aid olan və ingilis dilində daha çox istifadə olunan arzu bildirən fellərin sintaqmatik təhlilini, valentli komponentlərini araşdıracaq, eləcə də ditributiv modellərinin üzə çıxarılmasına cəhd edəcəyik. Arzu mənalı fellərin ardıcılıqla şırhinə keçək:

1. İlk öncə arzu mənalı “to wish” felinin sintaqmatik təhlilinə nəzər salaq. Araşdırmalar nəticəsində bu felin aşağıdakı modellərini müəyyənləşdirmişik:

Model 1: $S1 + V_{wish} + S2 + S3$

Model 2: $S + V_{wish} + S2$

Model 3: $S1 + V_{wish} + S2 + V2$

1. M1. $S1 + V_{wish} + S2 + S3$ modelində “to wish” feli arzu, istək mənasını ifadə edir. *Heflew into hardly repressed passion, and wished himself clear of the whole household.* (Th.Dreiser “Sister Carrie”). Bu modeldə bəzən pis niyyətin ifadəsi də öz əksini tapa bilər. Məsələn:

“Heaven forbid! That would be the greatest misfortune of all! To find a man agreeable who one is determined to hate! Do not wish me such an evil”. (Th.Dreiser “Sister Carrie”) – bu modelə aid cümlələrə az-az hallarda rast gəlmək olur. 2. Model 2: $S + V_{wish} + S2$ modelində subyaekt dərk edilmiş arzunu ifadə edir: “*I would not wish to be hasty in censuring anyone; but I always speak what I think*”. (J.Austen “Pride and Prejudice”).

a) Aşağıda ədəbiyyatdan gətirdiyimiz cümlə nümunəsində fel “never” ilə hərəkətin keyfiyyətinə işarə edir.

“*When I am in the country*”, he replied, “*I never wish to leave it; and when I am in town it is pretty much the same. They have each their advantages, and I can be equally happy in either*”. (Th.Dreiser “Pride and Prejudice”).

b) Arzunun səmimiyyətliyini, qeyri-səmimiliyini ifadə edir.

Did she sincerely wish to answer his letter? (Th.Dreiser “Jennie Gerhardt”).

c) Fel subyektin vəziyyətinə işarə verir.

He wished to be buried in the little Lutheran cemetery, which was several miles father out on the South Side, and he wanted the beloved minister of his church to officiate. (Th.Dreiser “Jennie Gerhardt”).

d) Təklifi ifadə edən arzu.

“I have a million on my own right. I could give you every luxury. There isn’t anything you could ask for that you couldn’t have. I say this, not because I want to speak of my money, but because I love you and wish to gratify your every desire. It is love that prompts me to write”. (Th.Dreiser “Sister Carrie”).

c) Cəsarət dolu arzunu ifadə edir.

Mary wished to say something sensible, but knew not how. (J.Austen “Pride and Prejudice”).

e) Arzu cəhd etməni özündə əks etdirir.

Mrs. Bennet wished to understand by it that he thought of paying his addresses to one of her younger girls, and Mary might have been prevailed on to accept him. (J.Austen “Pride and Prejudice”).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu modelə aid olan “*to wish*” feli cümlələr müasir ingilis dilində daha çox istifadə olunur.

3. Tərkibi tamamlıq budaq cümləsi ilə məsdər formasında prediaktiv fel olan Model 3: *S1 + Vwish + S2 + V2* modelində fel güclü arzunu ifadə edir.

He wished that he was standing in his shoes and feeling with his heart. (S.Maugham “Of Human Bondage”).

Araşdırılan “*to wish*” feli qeyd etdiyimiz modeldə aşağıdakı mənalara malik olur: a) Məsləhət bildirən arzu: *“I’m awfully sorry. You know I’m frightfully fond of you. I wish you would come to London”.* (S.Maugham “Of Human Bondage”).

Cümlədə subyektin etdiyi arzuda istəklə bərabər bir məsləhət də hiss olunur. Məsləhət bildirən arzu adətən inkar ədatı “*not*” ilə işlənir.

“Don’t get excited, father”, said Lester quickly. “We won’t get anywhere that way. I say I might marry her. She’s not a bad woman, and I wish you wouldn’t talk about her as you do. You’ve never seen her. You know nothing about her”. (Th.Dreiser “Jennie Gerhardt”).

b) Nəzakətli xahiş ifadə edən arzu.

I shall send for my clothes when I get to Longbourn; but I wish you would tell Sally to mend a great stil in my worked muslin gown before they are packed up. (J.Austen “Pride and Prejudice”).

Bəzən bu bu xahiş özündə qəzəb dolu bir əmri ifadə edə bilər.

“I wish you would leave me out of your conversation, Mr. Clutton, said Miss Price brusquely”. (S.Maugham “Of Human Bondage”).

c) Kiminsə yaxşılığına yönəlmiş arzu.

“Many of my acquaintances are already there for the winter, I wish that I could hear that you, my dearest friend, had any intention of making one of the crowd-but of that I despair”. (J.Austen “Pride and Prejudice”).

Kiminsə yaxınlığına yönəlmiş arzu mənasını ifadə edən “*wish*” feli cümlələrdə *S1 + Vwish + S2 + could + V2* konstruksiya daha çox istifadə olunur. Bu konstruksiya cümlədə *V2* aşağıdakı yarımqrupa daxil olan sözlərlə ifadə olunur:

1. İnsanın yaradıcı fəaliyyətini bildirən fellər: *to build, to create, to make* və s.: *"I don't know any life that's so full of happiness as ours. I wish I could make you feel what a wonderful privilege it is. One can serve God in every walk, but we stand nearer to Him. I don't want to influence you, but if you made up your mind-oh, at once - you could't help feeling that joy and relief which never desert one again".* (S.Maugham "Of Human Bondage").

2. Niitq felləri: *to say, to tell* və s.:

"I wish I could say anything to comfort you," replied Elizabeth: "but it is wholly out of power. You must feel it; and the usual satisfaction of preaching patience to a sufferer is denied me, because you have always so much". (J.Austen "Pride and Prejudice").

3. Hərəkətin istiqamətini bildirənlər: *to come, to move* və s.:

"My dear, you are a perfect trouvaille," Miss Crawley would say. "I wish you could come to me in London, but I couldn't make a butt of you as I do of poor Briggs no, no, you littli sly creature; you are too clever – Isn't she, Firkin?" (W.M.Thackeray "Vanity Fair").

d) Təəssüf hissi bildirir. Bu mənada *"to wish "* felindən sonra gələn budaq cümləsindəki fel Past Perfect-də işlənir. Bu da baş vermiş və ya verməmiş hərəkət və ya hadisəyə olan təəssüf hissini özündə əks etdirir.

"I wish to God I'd never had anything to do with her", he said. (S.Maugham "Of Human Bondage").

2. Sinonimik sıranın növbəti *"to want"* feli – neytral vahid sayılır və həmin sırada bütün digər felləri əvəz edə bilər. Tədqiqatımız nəticəsində aşağıdakı modellər aşkarlanıb:

Model 1: $S1 + V_{want} + S2$

Model 2: $S1 + V_{want} + V2$

Model 3: $S1 + V_{want} + S2 + V2$

1. M1 – $S1 + V_{want} + S2$ modelində fel ehtiyacı ifadə edir:

"Oh God!" cried Lawson furiously. "I knew it was that. He wants morality". (S.Maugham "Of Human Bondage").

Subyektin duyduğu ehtiyac aşağıdakılarla ifadə edilə bilər:

a) madiyyata olan ehtiyac:

"You want your money back, I suppose, " said George, with a sneer". (W.M.Thackeray "Vanity Fair").

"I'll not argue with you," she replied with determination. "I want the ticket and that's all there is to it". (Th.Dreiser "Sister Carrie").

b) mənəvi dəyərlərə olan ehtiyac:

"You needn't say so if you don't think so, you know. I want the truth". (S.Maugham "Of Human Bondage").

c) hörmət, yüksəliş, tərif kimi müsbət münasibətə ehtiyac:

"People ask you for criticism, but they only want praise. Besides, what's the good of criticism? What does it matter if your picture is good or bad?" (S.Maugham "Of Human Bondage").

d) mənəvi istəkdən yaranan ehtiyac:

"I want my lunch", she said. (S.Maugham "Of Human Bondage").

e) həyat, iş, karyera üçün lazımlı olana duyulan ehtiyac:

"Then he wanted tools and nails, and in time all the closets and shelves were put in order". (Th.Dreiser "Jennie Gerhardt").

"To want" felinin bu modeldə *"not"* ədatı ilə işlənməsi bir zaman çox işlənən obyektə olan ehtiyacın tükəndiyini, daha istənilmədiyini ifadə edir.

"But I don't want him back", she said. (S.Maugham "Of Human Bondage").

2. Model 2: *S + V1want + V2* modelində *V2* fellərin digər yarımqrupları ilə işlənərək subyektin aşağıdakı fəaliyyət növləri, maraq dairələrini ifadə edir:

a) əqli fəaliyyət bildirən, idrak felləri: *to know, to trust* və s.:

"But the child's name", he insisted. "She should have a name. Soon in another year she goes to school. People will want to know who she is. It can't go on forever like this". (Th.Dreiser "Jennie Gerhardt").

b) konkret hərəkət bildirən felləri: *to go, to walk, to sit, to do*:

I hate this place, and want to leave it. (W.M.Thackeray "Vanity Fair").

c) yalnız danışq aktını bildirən nitq felləri: *to speak, to tell, to say* və s.:

She then sat still five minutes longer; but unable to waste such a precious occasion, she suddenly got up, and saying to Kitty, "Come here, my love, I want to speak to you, "took her out of the room. Jane instantly gave a look at Elizabeth which spoke her distress at such premeditation, and her entreaty that she would not give in to it." (J.Austen "Pride and Prejudice").

d) təfəkkür felləri: *to think, to understand* və s.:

"Not so fast ", he repeated. "I want to think about this. I have some time yet". (Th.Dreiser "Jennie Gerhardt").

e) görmə felləri: *to see, to look* və s.:

"So much the better", Sir Pitt answered. "I want to see YOU, Miss Becky. Come along with me into the parlour, and they entered that apartment together". (W.M.Thackeray "Vanity Fair").

3. Tərkibi mürəkkəb məsdərli tamamlıq olan *S1 + Vwant + S2 + V2* modelində israrlı arzu və bu arzusun gerçəkləşməsinə yönəlmiş hərəkət ifadə olunur: *"Oh, more than ever. Strickland isn't the man to make a woman happy. I can't last. I want her to know that I shall never fail her".* (S.Maugham "The Moon and Six pence"). Tədqiqatımızda *"to desire"* felinin daha çox 3 modelinin şahidi olur:

Model 1: *S1 + Vdesire + S2*

Model 2: *S1 + V1desire + V2*

Model 3: *S1 + V1desire + S2 + V2*

Qeyd etmək lazımdır ki, *"to desire"* feli yuxarıda sintaqmatik təhlilini apardığımız *"to want"* və *"to wish"* fellərindən daha güclü istəyi ifadə etməsi ilə fərqlənir. Bu felin ifadə etdiyi arzu və istəkdə səy, coşqunluq və həvəs öz əksini tapır: *Mr. Osborne desires me to say, once for all, that he declines to receive any messages, letters, or communications from you on this or any other subject.* (W.M.Thackeray "Vanity Fair"). a) *S1 + Vdesire + S2* modelində subyektin dərk edilməmiş arzusu öz əksini tapır.

He only craved the best, as his mind conceived it, and such doings seemed to him a part of the best. (Th.Dreiser "Sister Carrie").

Beləliklə, ingilis dilində arzu bildirən fellərin sintaqmatik təhlilindən aydın olur ki, bu qəbildən olan felləri aşağıdakı kimi sinonim cərgədə qeyd edə bilərik: *to wish, to desire, to want, to will, to yearn, to languish, to crave*.

Ədəbiyyat

1. Chatman S. The classification of English verbs by (not sentential) object types. In: Transformations and discourse analysis project. L. 1961.
2. Почепцов Г.Г. Синтагматика английского слова. Киев. 1976.
3. Z.Ə.Əlizadə. "Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər". Bakı. 1965.
4. О.В.Долгова. "Семантика неплавной речи." М. Высшая школа. 1978.

SH.Zeynalova

Syntagmatic analysis of the verbs expressing "wish" in Modern English Summary

This article deals with the syntagmatic analysis of verbs expressing "wish" in Modern English. The autho refers to the thoughts of the linguists, thoroughly researches syntagmatic relations of verbs expressing "wish", and gives their distributive models using the selected sentences from the English literature.

The article is dedicated to the verbs wish in azerbaijani. It is shown in the article that the process of verbs wish characteristic for azerbaijdjani more than in english. The article is devoted to the investigation of this situation and serves to the spreading.

Х.Зейналова

Синтагматический анализ глаголов «желания» английского языка Резюме

Данная статья посвящена синтагматическому анализу глагола выражающих «желание» в современном английском языке. Автор приводит примеры различных лингвистов, которые детально изучили синтагматические отношения глаголов выражающих «желание» и приводит примеры избранных предложений из английской литературы.

Статья посвящена выражения формы желания в английском языке и их адъективизации в азербайджанском языке. В статье также анализируется что процесс фдъективизации формы желания характерен для азербайджанского языка в большей мере, чем для английского языка.

Rəyçi: Adilə Zeynalova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NİGAR HƏSƏNOVA
SEVİNC HACIYEVA
AzTU
nigar.@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN FRAZEOLÖGİYASINDA SİNONİMLİK PROBLEMİ

Açar sözlər: ingilis dili, frazeologiya, azərbaycan dili, sinonim.

Ключевые слова: английский язык, фразеология, азербайджанский язык, синонимия.

Key words : english, frazeological, azerbaijani, synonymy.

Hər şeydən əvvəl yadda saxlamaq lazımdır ki, hər bir sözün, ifadənin, frazeoloji birləşmənin kontekstdən kənarda mənası yoxdur. Belə ki, ola bilər ki, həmin kontekstdə, həmin ifadə başqa məna kəsb etsin, ancaq ayrılıqda digər mənanı versin. Yadda saxlamaq vacibdir ki, frazeoloji birləşmə adətən hər hansı bir dildə hazır materialdır və o bir söz və ya ifadə ilə əvəz oluna bilər. Məsələn, frazeoloji birləşmə N+N kombinasiyası isim kimi işlədilmişdir:

maiden name - the surname of a woman before she was married

brains trust – “ a committee of expert” or a member of reputedly well informed persons chosen to answer questions of general interest without preparation

N's+N - cat's paw – “one who is used for the convenience of a cleverer and stronger person”

lady's man - “one who makes special effort to charm” or please woman.

N+prep.+N - the arm of the law.

N+and+N lard and master - husband\$ all the world and his wife - everybody\$ ways and means - methods of overcoming difficulties.

A+N greenroom - “the general reception room of a theatre” (it is said that formerly such rooms had their wall coloured green to relieve the strain on the actors' eyes after the stage lights)

high tea - “ an evening meal which combines meat or some similar extra dish with the usual tea”

N+ subordinate clause: ship that pass in the night chance acquaintances.

İkinci qrupa daxil olan frazeoloji birləşmələrdə fel istifadə olunur

V+N - to take advantage

V+ post positive: - to give up

V+and+V: - to pick and choose

V+(one's) +N+(prep): - to snap one's finger at

V+one+N: - to give one the bird, to fire smb.

V+subordinate clause: - to see how the land lie;

- to discover the state of affair.

Üçüncü qrupa daxil olan frazeoloji birləşmələr zərflik funksiyasında olur.

N+N: - tooth and nail

Prep+N: - by heart, of course.

Advb+Prep.+Adj + Noun: - once in a blue moon.

Prep+N+or+N: - by hook on by crook.

Conjunction + Clause: - before one can say Jack Robinson.

Dördüncü qrupa daxil olan frazeoloji birləşmələr sözünü kimi işlədilir.

Prep. + N +prep.: - in consequence of.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip frazeoloji birləşmələr həmişə artikilsiz olmur.

Müqayisə edək: by reason of, on the ground of.

Beşinci qrup frazeoloji birləşmələr nidalar kimi işlədilir. Bu qəbildən olan ifadələr adətən əmr cümləsi quruluşuna malik olurlar. God bless me! Hong it (all)! Take your time! Go to Hell!

Bütün bunlarla yanaşı daha bir növ frazeoloji birləşmə vardır ki, onlar tamamlanmış cümləyə bənzəyir. These are formula used as complete utterances and syntactically shaped like sentences, such as the well known American maxim keep smiling! or the British keep Britain tidy!

N.Amosovanın fikri isə spesifik xarakter daşıyır. Məs.: Save your breath - Shut up or tell it to the marines (one of the suggested origins is tell that to the horse marines; such a corps being non-existent, as marines are a sea going force the last expression means tell it to someone who doesn't exist because real people will not believe it).

Frazeoloji sinonimdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, onların bir çoxu idiomatik deyildir və onların ən azı bir çalarlığı üst-üstə düşür.

to change up one's mind – to decide

to think better of və yaxud to do smb/ to death

1. be the death of smb. 2. blow out smb.'s brains

3/ do smb. to death 4. let daylight into smb.

5. put smb. to death 6. send smb. off the deep end

7. settle smb.'s hash 8. take smb.'s life.

B bunların hamısının sinonimlik dominant to kill smb'dir kimisə öldürmək.

Bildiyimiz kimi, adi sinonim sözlərdə də sinonimlik dominant vardır və həmin söz ən azı bir çalarlıqda bütün sinonimlik qrup sözünün yerinə işlədilə bilər. Bu halda həmin söz, yəni dominant müəyyən həddə qədər o mənada işlədilir, həddən sonra artıq o işlədilə bilməz. Biz bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq frazeoloji sinonimləri şərti olaraq qruplaşdıracaq və lazım gəldikdə onları faktik material əsasında izah edəcək və kontekstdə həmin sinonimlik frazeoloji birləşmənin həm dominantını həm də özünü təhlil etməyə çalışacağıq.

1 Zərf və zərflik funksiyasını ifadə edən bir qrup frazeoloji sinonimlər və onların təhlili.

1 a good bit birləşmələri

2 a good deal a considerable quantity, much

3 a great deal “ müəyyən dərəcədə çox” mənasında işlədilir

4 a vast deal

Həmin birləşmələrin hər birinin misallarda işlədilməsinə fikir verək.

1. She used the car a great deal - həddindən artıq mənasında

2. I have had a good deal to do with boys during naval - kifayət qədər çox

3. They knew... a vast deal about flowers (galsv)

4. Jolly frowned: “Of course, my first year we talked a good bit about that sort of thing” (Galsw)

Səcu ifadə adətən danışq dilində işlədilir.

(all) of sudden

1. all at once 2. (all) of a sudden 3. on a sudden

Hər üç ifadə suddenly qəfildən mənasında işlədilir, ancaq özlərinin çalarlığına və işlədilməsinə görə fərqlənir və bütün bunları biz aşağıda yazdığımız (yəni gətirdiyimiz) misallar vasitəsilə izah edək.

But finally it occurred to me at all of a sudden that these animals didn't reason. (TW)

"You know? mama? how young and inexperienced I was? when you presented him before me? of a sudden? as a lover". (Dick)

all at once - gözlənilmədən, qəfildən

Confused and terrible sounds came from behind the door of Anmixter's room... All at once and before Harron had a chance to knock on the door, Anmixter flung it open (Norris).

On a sudden - qəfildən, gözlənilmədən - digər sinonimlərə nisbətən az işlədilir.

... you do feel so strange and stuffy and like... smb. that has been married on a sudden or struck by lightning... (Twain)

A month of Sundays

1. a coon's age 2/ a month of Sundays 3. a donkey's years

Hər üç ifadə a very long life - çox uzun müddət mənasında işlədilmişdir.

One little rumour about your being a crank would do more to ruin this business than all the plots and stuff that these fool story-writers could think up in a month of Sundays. (S.Lew)

Bu ifadə adətən zarafatla çox qeyri-müəyyən uzun müddət mənasında işlədilmişdir.

"You bet !... Best-friend chicken I've tasted for a coon's age". (S.Lew)

Amerikanın variantında uzun müddət mənasında.

"I've known Kim Ching donkeys years..." (S.Maughan).

Bu ifadə isə slenqdir və uzun illərdir mənasında işlədilmişdir.

(As) clear as day (light)

1. (as) clear as a bell

2. (as) clear as a crystal

3. (as) clear (plain) as day (daylight)

4. (as) clear as the sun (in the sky)

5. (as) plain as a pikestaff

6. (as) plain as print

7. (as) plain as a the nose on ones face

8. (as) plain as the palm of ones hand

Bütün bu ifadələrin hamısı ümumilikdə götürdükdə quite clear - tamamilə aydın mənasının müxtəlif çalarlarını ifadə etdiyini biz aşağıdakı misallardan görürük.

"...I see what I have to do, clear as day!

The matter was clear as daylight and would be disposed of in half an hour or so... (Galsw).

Burada məna gün kimi aydındır.

It was as clear as the sun that I was no better than I should be. (W.God)

It was as clear as the sun in the sky that Tommy had come home from jail just as a vet from war, with his head up... (D.C.)

Məna allahın yaratdığı günəş kimi bəlli, aydın mənasında.

"...It is as clear as crystal that Mr. Snagsty is that boy's father". (Dick) - tamamilə aydın şübhəsiz mənasında.

"Sure, we contacted them. You can't hear any voices, but the taps are coming clear as bell". (D.Carter) - tamamilə aydın (səs haqqında) mənasında.

That June would have trouble with the fellow was as plain as a pikestaff: he had no more idea of money than a ew. (Galsw.) - şübhəsiz, tərəddüdsüz, mübahisəsiz, aydın, bəlli mənasında. "If you have put us in danger of being sold up - and I see sold up in your face, George. as plain as print - m you have done a shameful action". (Dick) - Yəqin ki, ehtimal ki, mənasında işlədilmişdir.

1. at death's door

2. in the jaws of death

3. one foot in the grave

4. one's days (hours) are numbered

5. on one's last legs

6. on one's last pins

7. on the brink (verge) on the grave ifadələrinin ümumi mənası ölüm zamanı in danger of death, "ölüm qorxusu"dur.

...He kept on worrying her until she got brain-fever, and for six weeks was at death's door. (Carter D.) - "ölüm ərəfəsində, ölüm astanasında" mənasında.

I'm on the brink of the grave, and I am not likely tole to you.(Carter D.)

...There was a great improvement of symptoms one of those deceitful bulls by which her inexorable disease so often beguiles the anxious heart, even on the verge of the grave (Henry St.) - qəbrin kənarında ölüm əsnasında ölümün astanasında mənasında işlədilmişdir.

An old fellow with one foot in the house of Lords and one in the grave, and no difference them, to speak of... (Galsw.) - bir ayağı burda, bir ayağı gorda, qəbirdə, bir ayağı bu dünyada, bir ayağı o dünyada mənasında.

Now, when her days were numbered when her vision was foreshortened, she... (Charli. S) - kiminsə son dəqiqə və saniyələri (ölüm qabağı) mənasında.

"Suppose" said Rascoe,... "I am privileged because my hours are numbered?" (Roemer S/)

...few men think of death till they are in its jaws. (Field) - ölümün pəncəsində mənasında.

...a bleedin ruin is Bob, I tell you. 'E' on 'is last legs. (A.Cronin).

People had grown tired of saying that the "Disunion" was on its last legs. (Galsw.) Son günlərini yaşamaq (müəssisə, adam haqqında) mənasında.

"The district a Horney wouldn't give much weight to the stuff you've suspected and guessed and deduced - not when it conflicts with my sworn confession" (Myers E) Kim iləsə hesablaşmaq nəyəsə qulaq asmaq çəkisi (məcazi) olan bir şeylə hesablaşmaq mənasında. Nəyəsə son dərəcə əhəmiyyət vermək, məna vermək, nəyisə özünün müqəddəs ali borcu hesab etmək, nəyəsə pərəstiş etmək mənasında işlədilmişdir.

to lose one's ifadəsinin 20 sinonimi vardır. Bunların da hər birinin öz çalarlığı vardır, ancaq onların hamısının bir sinonimlik dominant vardır: become angry - açıqlanmaqdır, to make a conclusion - 6, to make a hint - 10, to make a (ones) living - 10, to make mistake - 19, make an end of (to) – 9, to put (set) (ones) trust in - 10, to put ones pride in ones pocket (pocket ones pride) - 7, to upset somebodys (the) apple-cart - 12, to get smb. into trouble - 12, to drive somebody mad - 12, to get (put, set) somebodys back up - 12, to give a laugh - 7, to give a look - 21, to give somebody a scolding - 13 və s. Sonda onu qeyd edə bilərəm ki, ifadənin mənasını kontekstdən kənarda mənasının tamlığı ilə tutmaq çətindir.

Ədəbiyyat

1. Abbasquliyev T. İngilis atalar sözləri və onların Azərbaycan-rus qarşılıqları.
2. Амосова Н. Основы английской фразеологии. М., 1963.
3. Кунин. Английская фразеология. М., 1970.
4. Кунин. Курс фразеологии современного английского языка. М., 1986.
5. Каменецкайте. Синонимы в английской фразеологии. М., 1971.

N.Gasanova

S.Gadjiyeva

The problems of synonymy in the phraseology of the English language

Summary

In this article we about classification of phraseological units and views of different scholars about phraseology and tried to express our own attitude too/ We basically investigated phraseological synonyms and tried to illustrate this article with practical material taken from different literary woks. We also spoke here about synonymic dominant and contextual meaning of words, word combinations and phraseological units as well.

Н.Гасанова

С.Гаджиева

Проблемы синонимии в фразеологии английского языка

Резюме

В данной статье рассматривается проблема синонимии в фразеологии современного английского языка, а также говорится о словах-доминантах, о контекстуальном значении слов, словосочетаний и фразеологических единиц.

В данной статье также анализируется некоторые важные аспекты в процессе перевода синонимических ряд в составе фразеологических соединений, а также их роль в английском и азербайджанском языках, их проблемы и трудности, а также их проаделения в обоих языках.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NƏCƏF NƏBİYEV
Az.DİU, “Xarici dillər-1” kafedrası
najafnab@yahoo.com

KONTEKST VƏ ONUN SEMANTİK ROLU HAQQINDA

Açar sözlər: kontekstual tədqiqat, sabit sözbirləşmələri, düzgün tərcümə, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji konfigurasiya.

Key words: contextual study, stable phrases, correct translation, phraseological units, phraseological configuration.

Ключевые слова: контекстуальное изучение, устойчивые словосочетания, правильный перевод, фразеологические единства, фразеологическая конфигурация,

Kontekst anlayışı dilçilikdə yeni məsələ deyildir. Keçmiş sovet dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndələri bu anlayışın mahiyyətini açmağa, onun söz və söz birləşmələrinin mənalarının müəyyən olunmasında rolunu araşdırmağa çalışmışlar. Bu baxımdan N.N.Amosova, R.A.Budaqov, Q.B.Kolşanski, M.T.Tağıyev, V.P.Jukov, V.İ.Qriqoryev, A.B.Kuninin fikirləri xüsusi maraq kəsb edir. N.N.Amosova hesab edir ki, kontekst sözün semantik məzmunun açılması üçün lazım olan minimal əhatə dairəsidir. Dilçi alim kontekstin dörd növünü göstərir: dəyişkən kontekst, daimi kontekst, yarım daimi kontekst, məhdud sabit kontekst. N.N.Amosova qeyd etdiyi kontekstlərin özünəməxsus növləri olduğunu bildirir. Məsələn, dəyişkən kontekst iki cür ola bilər: geniş kontekst və dar kontekst. Geniş kontekst dedikdə N.N.Amosova, dil vahidinin mənasının tam şəkildə araşdırılması üçün vacib olan dialoqu nəzərdə tutur. Dar mənada isə bu dəyişkən sözbirləşməsi və ya cümlədən ibarət ola bilər. Daimi kontekst dedikdə dilçi alim frazeoloji vahidlərin özünü nəzərdə tutur. Çünki frazeologizmlər leksik, məna, və sintaktik baxımdan sabit söz birləşmələri olub məcazi mənada işlənən dil vahidləridir. Bu vahidlər bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Hər şeydən əvvəl onlar iki və daha artıq sözdən ibarət olsa da, leksik baxımdan parçalanmaya uğramır. Bu birləşmələrin komponentləri öz leksik mənalarını itirərək məcazi mənada işlənir. Məsələn, ingilis dilində “It rains cats and dogs” – güclü yağış yağır. Əslində bu cümləni hərfi tərcümə etsək tamamilə mənasız söz yığını alınar: “İt, pişik yağır”. Fransız dilində “canard boiteux” ifadəsini ana dilimizə tərcümə etdikdə “axsaq ördək” mənasını versə də, bu ifadə işgüzar fransız dilində “müflisləşmiş, kasıb müəssisə” mənasını verir. Burada axsaq ördəklə, kasıb müəssisə arasında asosiativ bir əlaqə yaranır və frazeoloji birləşmə əmələ gəlir. Bu hal azərbaycan dilində də müşahidə edilir. Belə ki, “mən sənə bel bağlamıram” ifadəsində söhbət kiminsə belinin bağlanıb bağlanmamasından getmir, söhbət kiməsə etibar etməməkdən, inanmamaqdan gedir. Yarım daimi kontekst dedikdə sintaktik cəhətdən sabit olan, lakin məcazi mənada işlənməyən sabit söz birləşmələri nəzərdə tutulur: ingilis dilində “pay attention” – diqqət yetirmək; “pay a visit” – səfər etmək, fransız dilində “tomber malade” – xəstələnmək; “gravement malade” – ciddi xəstə və sair. Məhdud sabit kontekst dedikdə N.N.Amosova komponentləri məcazi mənada işlənməyən sabit söz birləşmələrini nəzərdə tutur. İngilis dilində: “struggle for existence” – həyat uğrunda mübarizə, “according to

expectation”-gözlənilənlərə görə, fransız dilində “cité universitaire”–universitet şəhərciyi; “faire visite”–səfər etmək və sair. N.N.Amosovanın frazeologiyanın kontekst daxilində öyrənilməsində böyük xidmətləri, cəsarətli fikirləri frazeologiyanın bir elm kimi inkişafında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Onun frazeoloji birləşmələrin sabit kontekstin məhsulu olması və bu kontekstin bütün xırdalıqları ilə açıqlanması frazeologiyanın tədqiqi tarixində özünəməxsusluğu ilə seçilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yarım daimi və məhdud sabit kontekstlərin araşdırılmasında müəyyən dolaşıqlıqlar və bir sıra üst-üstə düşən məqamlar müşahidə olunur. Yuxarıdakı misallardan da aydın görünür ki, N.N.Amosovanın təsnifatında bu iki kontekst arasında dəqiq sərhəd qoymaq qeyri-mümkündür. R.A.Budaqov göstərir ki, kontekst sözün mənasını müəyyənləşdirə biləcək minimal vahiddir. Kontekst həm cümlədən, həm də bütöv bir fəsildən ibarət ola bilər. Bu baxımdan R.A.Budaqov kontekstin iki növünü göstərir: dar və geniş kontekst. Q.V.Kolşanski kontekst haqqında nəzəriyyəsi R.A.Budaqovun fikirləri ilə müəyyən oxşarlıqlara malik olsa da, bu nəzəriyyənin bir sıra üstünlükləri vardır. Belə ki, Kolşanski kontekst adı altında nəinki sözün, habelə başqa dil vahidlərinin mənasının müəyyən olunmasında müstəsna əhəmiyyətə malik olan minimal vahidlər məcmuyunu nəzərdə tutur. Beləliklə, dilçi alim iki cür kontekst növü göstərir: mikrokontekst və makrokontekst. Birinci halda dil vahidinin mənasının müəyyən olunmasında cümlə kifayət etdiyi halda, ikinci halda bu abzas, tematik situasiya, bütöv bir fəsil və ya kitabdan ibarət ola bilər. Göründüyü kimi kontekst məsələsi Q.V.Kolşanski tərəfindən tam tədqiq edilməmişdir. Belə ki, kontekstin nə formal cəhətləri, nə də nitq situasiyasında onun minimum hissələri bütün xırdalıqları ilə açıqlanmamışdır. Bu izahatların bir sıra dəqiqləşmələrə ehtiyacı vardır. Bu baxımdan M.T.Tağıyevin monoqrafiyası kontekst məsələsinin hərtərəfli tədqiqində bir növ yeni bir dövr açmışdır. Görkəmli azərbaycan dilçisinin məlum monoqrafiyası həm dil vahidlərinin öyrənilməsində, kontekstin rolu məsələsinin tədqiqində, həm də frazeologiyanın müstəqil bir elm kimi formalaşmasında mühüm tədqiqat əsəridir. M.Tağıyev göstərir ki, frazeoloji birləşmələrin onu əhatə edən vahidlərlə olan xarici əlaqələrini öyrənmək mühüm məsələdir. Bundan başqa O, konfigurasiya anlayışını izah edir və göstərir ki, frazeoloji birləşmə ilə onu əhatə edən elementlər arasında özünəməxsus əlaqələr mövcuddur. Əslində konfigurasiya frazeoloji birləşmə və onun əhatə dairəsindən ibarətdir. Əhatə dairəsi dedikdə isə dilçi alim bir-birilə xüsusi əlaqələrlə bağlanmış leksik-qrammatik elementlərin məcmuyunu nəzərdə tutur. M. Tağıyev hesab edir ki, əgər birləşmənin elementləri komponentlərin valentlik əlaqələrinə əsaslanmırsa və bir-birilə özünəməxsus əlaqə yaradırsa, onda birləşmə frazeoloji vahiddir (Ботинки просят кашу.). Əgər bunun əksi müşahidə edilirsə, yəni birləşmənin komponentləri valentlik əlaqələrinə əsaslanırsa, onda sərbəst söz birləşməsindən söhbət gedir (Дети просят кашу). Rus dilində feli frazeoloji birləşmələri hərtərəfli nəzərdən keçirən Tağıyevin bu əsəri frazeoloji birləşmələrin xarici morfoloji əlaqələrinin öyrənilməsində irəliyə atılmış cəsarətli bir addım olsa da, əsərdə frazeologizmlərin daxili semantik əlaqələri bir növ nəzərdən keçirilməmiş kimi görünür. Halbuki frazeologizmlərin öyrənilməsində fikrimizcə, daxili semantik əlaqələrin öyrənilməsi, xarici morfoloji əlaqələrin öyrənilməsi qədər vacibdir. Frazeologizmlərin öyrənilməsinə həmin metoddan yanaşsaq çoxsaylı frazeoloji birləşmələr frazeologizmin tədqiqat obyektindən kənarda qalır.

Hesab edirik ki, frazeoloji birləşmələrin təkcə bir əlamətinin öyrənilməsi bizi əsas məqsəddən yayındıra və məsələnin hərtərəfli tədqiqinə mane ola bilər. Semantik sabitlik və struktur-semantik əlaqələrin birgə öyrənilməsi bu dil vahidinin tədqiqində açar rolunu oynayır. Məsələn, alimin nəzəriyyəsinə əsaslansaq, biz frazeologizmləri mürəkkəb sözlərdən ayırmağa müəssər ola bilmərik. Belə ki, mürəkkəb sözlər olan “blue eyed, dark-haired, heart-breaking” və başqaları da frazeoloji birləşmələr kimi xüsusi əhatə dairəsinə malikdir. V.P.Jukov frazeoloji əhatənin frazeologizmlər üçün fərqləndirici əlamət olduğunu qeyd edir. Frazeoloji əhatə kimi O, semantik cəhətdən realizə olunan frazeologizmlə bilavasitə sintaktik əlaqəyə girən sözləri frazeologizmin fərqləndirici əlaməti hesab edir. Jukova görə bu əsasən frazeologizmi müşayət edən söz ola bilər. Bu da dilçi alim tərəfindən gah leksik əhatə, gah da frazeoloji əhatə adlanır. Əlbəttə bu arzu olunan hal hesab oluna bilməz. Bəzi hallarda dilçi alim yanlış olaraq rus dilində olan bir sıra frazeologizmləri zərf rolunda çıxış edən frazeologizmlərə aid edir: курица лапой, как кошка с лапой, как зеницу ока, как кошка с собакой, благим матом, как банный лист. Əslində qeyd olunan ifadələr bir sıra fellərlə işlənərək feli frazeologizmlər əmələ gətirir. Bu frazeologizmlərdə fellər özlərinin nominativ mənalarında işlənsələr də, söz birləşməsinin digər hissəsi məcazi mənada işlənir. V.P.Jukov haqlı olaraq “гнать” felini frazeologizmi müşayət edən söz hesab edir (и в хвост, и в гриву). Bu ifadə əslində müxtəlif fellərlə işlənir: гнать, бить, лупить, погонять кого-либо və ya достоваться, поподать кому-либо за что-либо. Demək bu halda frazeologizmi müəyyən edə biləcək kontekst rolunda çıxış edən sözdən deyil, feli frazeologizmlərdən ayrılı biləcək ifadələrdən söhbət gedə bilər. Bu halda distribusiya anlayışı yada düşür. Struktur dilçilikdə distribusiya dedikdə elementin başqa elementlərlə müqayisədə qarşılaşa biləcəyi bütün kontekstlərin, əhatə dairələrinin cəmi nəzərdə tutulur. Dilçilik elmində bu metod əvvəllər fonologiyada, morfologiyada, sintaksis və semasiologiyada, son vaxtlar isə frazeologiya sahəsində tətbiq olunmaqdadır. Distribusiya metodu hələ də dilçilikdə az öyrənilmiş bir sahədir. Distribusiya ancaq kontekst daxilində həyata keçirildiyindən onun öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır. Distribusiya anlayışı əsasən aşağıdakı məsələlərlə bağlıdır: 1. Kontakt əlaqəsi. Bu halda frazeologizmi semantik cəhətdən müəyyən edən söz və ya ifadə onunla bilavasitə sıx əlaqədə olur. Bu zaman söz və ya birləşmə frazeologizmdən əvvəl və ya sonra gələ bilər. 2. Distant əlaqəsi: Bu halda frazeologizmi müəyyənləşdirən minimal vahid bu dil vahidindən söz və ya söz birləşməsi vasitəsi ilə izolyasiya edilmiş olur. 3. Uyğunluq. Bu halda frazeoloji birləşmə yaranmış vəziyyətdə verilən məlumata əsasən müəyyən edilir və frazeologizm distant və ya birbaşa kontakt əlaqəsinə görə müəyyən edilə bilər. Belə bir əlaqəni İ.İ.Meşaninov şərti olaraq “сеператизация” adlandırırdı. 4. Birləşmə əlaqəsi. Bu adətən kommunikativ xarakter daşıyan iki və daha artıq frazeologizm-cümlənin birləşməsi nəticəsində mümkün olur. Distribusiya metodu haqqında edilən şərhlər bir daha sübut edir ki, bu metod frazeoloji birləşmənin heç də həmişə dəqiq ayırd edilməsi üçün kifayət etmir. Fikrimizcə bu metod onun müəllifləri tərəfindən hərtərəfli hazırlanmamış və frazeologizmlərin kontekst daxilində dəqiq müəyyən edilməsi üçün o qədər də uğurlu bir seçim hesab oluna bilməz. Frazeologizmlərin kontekst daxilində müəyyən edilməsi üçün ən uğurlu seçimlərdən biri A.V.Kuninin aşağıda şərh olunan metodu hesab oluna bilər. Bu metoda görə frazeologizmin müəyyən edilmə-

sində həm dil daxili, həm də kənar amilləri bir yerdə öyrənmək lazımdır. Müəllifin fikrincə, ayrıca götürülmüş, söz, söz birləşməsi, cümlə və ya bütöv bir situasiya frazeologizmlərin müəyyən edilməsində həlledici rol oynaya bilər. Ona görə də frazeoloji kontekst kimi üç cür kontekst növü göstərilir: 1. Cümlədaxili kontekst. Bu sadə və ya mürəkkəb cümlə daxilində işlənə biləcək söz və ya söz birləşməsi ola bilər. Here is realism as large as life. Bu kontekstdə as large as life frazeoloji vahidi “mark” sözü ilə birləşmədə öz frazeoloji mənalardan birini şən, şad, gümrəh, sağlam) reallaşdırır. Here is the mark as large as life on the rear left wheel misalında as large as life frazeologizmi “mark” sözü ilə birgə işləndikdə “diqqəti cəlb edən, böyük həcmdə” mənasını ifadə edir. 2. Frazeoloji vahidin ikinci aktualizatoru sadə və ya mürəkkəb cümlədən ibarət ola bilər. Belə bir frazeoloji kontekst adətən əvvəlcədən xatırlanan replikalar üçün xarakterikdir. Məsələn: “And how did little Tim behave”? asked Mrs. Gratchit... ”As good as gold” said Dick.

3. Bəzən frazeologizmin mənasının tam açıqlanması üçün nə sadə, nə də mürəkkəb cümlə kifayət edir. Bu halda sabit söz birləşməsinin işləndiyi situasiyaya müraciət etmək lazım gəlir. Məsələn, But there it is, as large as life frazeologizminin mənasının tam şəkildə aydınlaşması üçün ondan əvvəl bu cümlələrin işlənməsi zəruridir: How did you cut your knee, Ray? - I didn't” he said.

Frazeoloji birləşmələrin kontekst daxilində öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyətə malikdir. Bu bir tərəfdən frazeoloji vahidlərin mənalарının düzgün başa düşülməsi, onların digər dillərə tərcüməsi, digər tərəfdən onların dil elementləri ilə sintaktik və semantik əlaqələrinin tədqiq edilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Frazeologizmlərin kontekstual tədqiqi oxunulan ümumi materialın başa düşülməsində nə qədər vacibdirsə, dil vahidlərinin sintaktik və semantik əlaqələrinin öyrənilməsi də gənc tədqiqatçılar üçün o qədər vacibdir. Dildə elə frazeoloji birləşmələr vardır ki, onların əsil mənasını kontekst xaricində müəyyən etmək kifayət qədər mürəkkəbdir.

Ədəbiyyat

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963.
2. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. М., 1965.
3. Колшанский Г.В. О природе контекста. Вопросы языкознания, 1959, № 4.
4. Кунин А.В. Английская фразеология. М., 1972.
5. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку, 1966.

Наджаф Набиев

Контекст и его семантический роль

Резюме

Знание закономерностей речевой реализации фразеологизмов очень важно как в практическом изучении английского языка, так и межкультурных отношениях, так как поведение ФЕ в речи дает возможность выявить сочетаемость и контекстуальную моделированность фразеологизмов, поскольку в речи реализуются их коммуникативные потенции как единиц языка в рамках фразеологических конфигураций. Знание закономерностей речевой реалии-

зации ФЕ очень важно также при преподавании, практическом изучении любого языка, а также при переводе с одного языка на другой.

Najaf Nabiyev

Context and it's semantic role

Summary

The contextual investigation of the phraseological units in English has a great theoretical and practical importance. The contextual study of stable phrases gives some possibility for the investigation of the modeling and its communicative potential as the language units, these peculiarities are realized in the phraseological configuration. The real meaning and the correct translation of phraseological units from one language to another are possible only on the basis of contextual learning and it is very important in the teaching process.

Rəyçi: Professor Əfqan Abdullayev

AYTƏN CƏLİLOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
abdulla-celilov@mail.ru

**EKSTRALİŊQVİSTİK AMİLLƏRİN DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN
ZƏNGİNLƏŞMƏSİNƏ TƏSİRİ
(İngilis dilinin materialları əsasında)**

Açar sözlər: ekstralingvistik (xarici) amillər, dil əlaqəsi, lüğət tərkibi, alınma sözlər.

Key words: extrainguistic (external) factors, language contact, vocabulary, borrowed words.

Ключевые слова: экстралингвистические (внешние) факторы, языковой контакт, лексика, заимствованные слова.

Dil insan həyatının, fəaliyyətinin elə bir sahəsidir ki, onsuz nəinki insanın fəaliyyətini, hətta bir ictimai, sosioloji varlıq kimi insanın özünün varlığını, mövcudluğunu təsəvvürə gətirmək belə mümkün deyildir. Dil cəmiyyətə, onu təşkil edən insanlara məxsusdur və onlara xidmət edir. Buna görə də dilin yaranması və inkişafı yalnız cəmiyyətdə baş verir.

Bu məqaləni yazmaqda məqsədim ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təsir göstərən ekstra-lingvistik amillərin rolunu aydınlaşdırmaqdır. Hər bir dilin leksikası keçdiyi inkişaf prosesini bütövlükdə özündə əks etdirir. Dilin inkişafında və onun lüğət tərkibinin formalaşmasında, zənginləşməsində daxili (lingvistik) amillər və eyni zamanda xarici (ekstralingvistik) amillər böyük rol oynayır. Dilin və onun lüğət tərkibinin daxili amillərin təsiri ilə inkişafı dilin öz sistemindən irəli gəlir və daxili inkişaf qanunlarına əsaslanır. Dilin və onun lüğət tərkibinin inkişafı tamamilə daxili amillərin təsirindən ola bilməz, bu eyni zamanda xalqın tarixi inkişafından asılıdır. Dil və xalqın tarixi vəhdət təşkil edir və buna görə də xalqın tarixində baş verən hadisələr dildə öz əksini tapır. Çünki dil cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrini daha geniş və ətraflı əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir. Lakin bu hadisələrin dilin bütün səviyyələrinə təsiri eyni dərəcədə deyildir. Tarixin, yəni xarici amillərin izlərinə dilin ən çox leksik təbəqəsində təsadüf olunur. Məsələn: İngilis dilinin lüğət tərkibində çoxlu sayda fransız sözləri vardır. Bunun səbəbi İngiltərənin XI əsrdə Normanlar tərəfindən işğal olunması və özü ilə güclü fransız təsiri gətirməsidir. Fransız dilinin ingilis dilinə təsirinin izləri, yəni fransız sözləri ilə zənginləşməsi, şübhəsiz ki, bu ingilis dilinin mənsub olduğu xalqın tarixi ilə bağlıdır.

Xarici amillər özünü dil və cəmiyyətin müxtəlif münasibətlərində göstərir. Bu amillər insan fəaliyyətinin, cəmiyyət tarixinin müəyyən məsələləri ilə əlaqəlidir. Sosial dəyişikliklər, müharibələr, işğallar, miqrasiyalar, mədəniyyət əlaqələri və bir çox tarixi hadisələr xarici (ekstralingvistik) amillər hesab olunur [1, s.7]. Dilin dəyişməsi və inkişafında rol oynayan xarici amillərin əsasən dilin lüğət tərkibinə böyük təsiri vardır. Bu amillərin təsiri nəticəsində dilə yeni sözlər daxil olur və dilin leksik təbəqəsini yeni söz ehtiyatı ilə zənginləşdirir.

Xarici amillərdən biri sayılan dillərin əlaqəsi, kontaktı dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rola malikdir. Xalqlar arasında yaranan iqtisadi və hərbi

əlaqələrin meydana gəldiyi dövrdən dillər arasında da münasibətlər yaranmağa başlamışdır. Dillər bir-biri ilə müəyyən əlaqədə olur. Bu dillər müxtəlif vasitələrlə bir-birinin mədəniyyətinə, dilinə, həyat tərzinə təsir edir və onda öz izlərini qoyub gedir. Heç bir dil bu təsirdən, əlaqədən kənarda qala bilmir və bunu inkar etmək də doğru deyil. Bu xarici amil xalqlar arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və bir çox əlaqələr əsasında meydana çıxır. Bu amilin mövcudluğu əsasında dünya dillərində “dil əlaqəsi ənənəsi” yaranmışdır və bu ənənə bütün dillərdə mövcuddur [2,s.406]

Dillərin təsiri özünü ilk növbədə sözlərlə göstərir və bu təsir tarixi səbəblərlə – müharibələr, ərazinin işğalı, səyahət, ticarət və s. ilə əlaqədardır. Xarici amillərin təsirinin nəticəsi olan alınma sözlərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rolu danılmazdır. Dilin lüğət tərkibindəki alınma sözlər həm alınma mənbəyinə, həm də alınma dövrünə görə fərqləndirilir. Müasir ingilis dilində müxtəlif dillərdən alınma sözlər vardır və bu sözlər ingilis dilinə müxtəlif dövrlərdə və tarixi mərhələlərdə keçmişdir. Hər bir dövr özünə görə tarixi, sosial, iqtisadi, mədəni əlaqələri əhatə edir. İngilis dilindəki xarici amillərin təsiri ilə alınmış sözləri beş əsas qrupda birləşdirmək olar:

1. kelt dilindən alınma sözlər;
2. latın dilindən alınma sözlər (I qat I-VI əsrlər, II qat VI-VII əsrlər, III qat XV-XVI əsrlərdə ingilis dilinə keçmiş latın sözləridir);
3. skandinav dillərindən alınma sözlər;
4. fransız dilindən alınma sözlər;
5. başqa dillərdən (yunan, holland, italyan, ispan, alman, rus, ərəb, fars və s.) alınma sözlər.

Qədim ingilis dilinin lüğət tərkibinə iki dil: Kelt və Latın dilləri təsir göstərmişdir. Britaniya adalarında yaşayan yerli əhali keltlərlə bu əraziləri işğal edən german tayfaları arasındakı əlaqə və münasibət nəticəsində çox az miqdarda kelt sözləri qədim ingilis dilinə daxil olmuşdur. Kelt dilinin ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsirini bəzi coğrafi adlarda indi də müşahidə etmək olar. məsələn: “Stratford-on-Avon” sözündəki “Avon”, “Exeter” sözündəki “Ex”, “Loch Lomand” sözündəki “Loch” və s. Sonralar bəzi kelt sözləri fransız dilinin təsiri ilə ingilis dilinin leksikasına daxil olmuşdur. məsələn: cloak, car, career və s.

Latın sözləri qədim ingilis dilinin leksikasına tarixin müxtəlif mərhələlərində, müxtəlif xarici amillərin təsiri nəticəsində daxil olmuşdur. I əsrdəki Roma işğalından sonra Germanlar tərəfindən qitədə mənimşənildiyi guman edilən latın sözləri bu təsirin I qatını təşkil edir. Bu mərhələdə ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş latın sözləri əsasən germanlara tanış olmayan yeni əşya və anlayışları bildirirdi. Bu sözlər əsasən kənd təsərrüfatı, ticarət, tikinti və məişətlə bağlı idi.[3,s.127] Kənd təsərrüfatı ilə bağlı latın dilindən alınmış vinum (vin), cerasum (cieres), prunus (plume), piper (pipor), beta (bete) sözlərini misal göstərmək olar. Həmin dövrdə ingilis dilinin lüğət tərkibinə ticarətlə bağlı olan ölçü vahidlərini və malları bildiren latın sözləri də daxil olmuşdur. məsələn: uncia (ynce), pondo (pund) və s.

Kelt dili vasitəsilə də qədim ingilis dilinin leksikasına latın dilindən xeyli sayda söz keçmişdir. Eramızın I əsrində Britaniyanı zəbt edərək ölkəni öz koloniyalarına çevirən romalılar bu ərazilərdə bir sıra hərbi düşərgələr, yollar, istehkamlar və s. tikdilər. Bu cür tikintilər latınca “strata”- küçə, “vicus”- yaşayış qəsəbəsi, “castra”- düşərgə və s. adlanırdı. Həmin ərazidə yaşayan yerli əhali keltlər

bu sözləri mənimsəmiş və öz dillərində işlətməmişlər. Daha sonra bu əraziləri işğal edən german tayfaları ilə keltlər arasındakı münasibət nəticəsində həmin sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Latın dilinin təsirinin II qatı xristian dininin yayılması ilə bağlıdır. İngiltərədə xristianlıq yayılanda latın dili kilsə dili kimi istifadə olunmağa başlandı. Bu təsirin nəticəsində qəbul olunan latın sözləri dini əhəmiyyət kəsb edirdi və əsasən VI-VII əsrdə ingilislərin xristian dinini qəbul etməsi ilə lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Bu hadisənin nəticəsində ingilis dilinin lüğət tərkibi yeni sözlərlə zənginləşdi. məsələn: *candela* (candel), *angelus* (engel), *episcopus* (biscop), *schola* (scol), *monachus* (munuc) və s. [4, s. 70]

Təbii ki, təhsil sahəsindəki terminlər də latın dilindən keçmişdir. İngiltərədəki ilk məktəblər kilsə məktəbləri olduğundan ilk müəllimlər də rahib və keşişlər idi. Elə məktəb “school” sözü də latın dilindən götürülmüşdür. Bəzi ümumi anlayış bildirən sözlər də həmin dövrdə qəbul olunmuşdur. məsələn: *lion*, *tiger*, *plant*, *chalk*, *spade* və s.

Orta ingilis dövründə də latın dilinin təsiri ilə lüğət tərkibinə yeni sözlər daxil olmuşdur. Latın dilinin təsirinin III qatı intibah dövrü ilə əlaqədardır. İntibah dövründə yeni coğrafi kəşflərlə yanaşı, bu dövrdə ədəbiyyat, incəsənət inkişaf etməyə başladı. Məhz bu səbəbdən də həmin dövrdə ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş latın sözləri elmlə, incəsənətlə bağlı olan sözlərdir. məsələn: *physician*, *anatomy*, *genius*, *antenna*, *translate* və s.

Digər alınma sözlər kimi, skandinav sözləri də xarici amillərin təsirinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. IX əsrdən başlayan Skandinaviya işğalı ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. XI əsrə qədər davam edən işğal dövründə xeyli miqdarda skandinav sözləri ingilis dilinə daxil oldu. məs: *lagu* (law), *cnif* (knife), *diegan* (die), *husbonda* (husband), *skye* (sky) və s. [5, s. 13] Eyni zamanda III şəxsin cəmini bildirən əvəzliliklər də skandinav sözləridir: *they*, *them*, *their*.

Skandinav dili german dilləri ailəsinə mənsub olduğundan, həmin dildən alınma sözlər çox zaman bəzi dilçilər tərəfindən doğma sözlər sırasına daxil edilir. Skandinavların və ingilislərin eyni həyat tərzini, eyni mədəniyyəti, ədəbiyyatlarında ümumi cəhətlər olduğundan bu dillərdəki çoxu sözlər oxşar idi. Bir çox skandinav sözləri alındığı dövrlərdə anqlo-sakson sözləri ilə paralel şəkildə işlədilir. məsələn: *sick* - ill, *dike* - ditch, *raise* - rise, *skill* - craft, *hale* - whole, *skirt* - shirt və s.

Buna baxmayaraq xeyli sayda sözlər var idi ki, onlar bir-birindən fərqlənirdilər və həmin sözlər ingilis dilinə daxil olmuşdur. məsələn: isimlər - *kid*, *egg*, *cake*, *skirt*; sifətlər - *happy*, *low*, *ugly*, *ill*; feillər - *get*, *give*, *take*, *die*, *kill* və s. Skandinaviya işğalı dövründə lüğət tərkibinə daxil olmuş əksər sözlər danışmada işlənmişdir. Klarkın yazdığına görə, XIII əsrdə həmin sözlərə yazılı abidələrin dilində külli halında rast gəlinir. [6,]

İngilis dilinin lüğət tərkibinin inkişafına təsir edən xarici amillərdən biri 1066-cı ildə İngiltərənin normanlar tərəfindən işğal olunmasıdır. Bu işğalın ingilis dilinə təsiri olduqca böyük oldu. Mənşə etibarlı ilə normanlar skandinav tayfalarından idi. IX əsrdə Fransanın şimalına hücum etmiş və üstünlük əldə edən normanlar bu ərazidə məskunlaşmağa başladılar. Təxminən iki əsr müddətində fransız dilini və mədəniyyətini mənimsəyən normanlar, İngiltərəni işğal etdikdə,

onlar yalnız fransız dilinin, mədəniyyətinin və fransız feodal dövlət quruculuğunun daşıyıcıları idilər. Onlar İngiltərəyə fransız mədəniyyətini gətirdilər. Ölkənin idarə olunması onların hakimiyyəti altına keçdi və fransız dili rəsmi dövlət dili elan olundu. Ölkə əhalisi dil cəhətdən iki təbəqəyə bölünmüşdü: yüksək təbəqə fransız dilində, yerli əhali isə ingilis dilində danışdı. İlk dövrlərdə bu iki dil bir-birinə qarışmadan paralel şəkildə işlənsə də, sonralar tədricən bir-birlərinə təsir etməyə başladılar. Bu iki dil arasındakı mübarizə 4 əsrə yaxın davam etdi və sonda ingilis dilinin qələbəsi ilə başa çatdı.

Fransız sözlərinin ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olması XII əsrdən başlanmışdır. İngilis dilinə keçmiş əksər fransız sözləri hakim sinfin həyat və məişəti ilə bağlı sözlər idi. Onlar müxtəlif semantik qruplara bölünür:

1. dövlət idarəçiliyi və hüquq: govern, judge, defendant, notary, evidence, decree, arrest, prison, court, prince, baron və s.

2. hərbi sahə: peace, war, battle, soldier, admiral, enemy, victor, banner, army, artillery və s.

3. ticarət və peşə sahəsi: butcher, merchant, painter, surgeon, money, coin, grocer, barber, pay, tailor, purchase və s.

4. incəsənət sahəsi: colour, figure, art, ornament və s.

5. geyim və bəzək adları: cloak, gown, button, jewel, blouse, mirror, carpet, pearl, coat, brooch, garment, fashion, boot və s.

6. emosional vəziyyət bildirən sözlər: joy, courage, passion, leisure, enjoy, desire, envy və s.

7. ərzaq və yeməklə bağlı sözlər: sugar, fry, boil, bacon, mutton, beef, flour, onion, dinner, supper, vinegar, cream, salad, juice, cucumber və s.

Maraqlısı odur ki, bəzi heyvan əti bildirən sözlər fransız dilindən götürülmüşdür. Məsələn: beef “mal əti”, veal “dana əti”, mutton “qoyun əti”, bacon “donuz əti”, venison “maral əti”. Amma ətindən yeməklərin hazırlandığı bu heyvanlar Anglo-saks adları ilə adlandırılırdı. Məsələn: cow “inək”, calf “dana”, sheep “qoyun”, pig “donuz”, deer “maral”.

İngilis dilinin özünün çoxəsrlik tarixində bir çox başqa dillərlə də qarşılıqlı əlaqədə olmuş, həmin dillər ingilis dilinin lüğət tərkibinə müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdir. XV-XVI əsrlərdə ingilis dilinə latın dilindən başqa yunan, italyan, ispan və holland dillərindən xeyli söz keçmişdir. Lakin, bu dillərdən alınmış sözlər sayca azdır və onlar mədəni, eləcə də ticarət əlaqələrinin nəticəsidir.

Yunan sözləri ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xeyli rolu oynamışdır, onların əksəriyyəti elmi terminlər hesab olunur. Məsələn: philology, physics, dialogue, comedy, gymnastics, epizode, cosmos və s. [7, s. 142] İngilis dilinə daxil olmuş yunan sözlərinin çoxu incəsənət, teatr, ədəbiyyatla bağlı sözlərdir: drama, metaphore, prologue, theatre və s.

İntibah dövründən sonra alimlər elmdə, mühəndislik sahəsində edilən kəşfləri, nəaliyyətləri adlandırmaq üçün latın və yunan sözlərindən istifadə edirdilər. Bu səbəbdən xeyli miqdarda tibbi, bioloji, kimyəvi, texniki sahədəki sözlər, terminlər ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil oldu. Məsələn: tibbi- psychiatry, diaqnosis (Y.); pencilin, appendicitis (Lat.); kimya- creosol (Y.); valency, caustic (Lat.); fizika- electron, phase (Y.); nucleus, transformation, frequency (Lat.) və s.

İtaliya və İngiltərə arasındakı mədəni və ticari əlaqələr nəticəsində bir sıra italyan sözləri İngilis dilinin leksikasına daxil oldu. XIV əsrdən etibarən ilkin italyan sözləri ingilis dilinə daxil oldu. Buna misal “bank” (italyan “banko”- “bench” sözündən götürülüb) sözünü göstərmək olar. İntibah hərəkatının mənbəyi olan İtalyan dilindən ingilis dilinin leksikasına çoxlu sözlər keçmişdir. məsələn: balcony, concerto, sonet, opera, bust və s.

Portuqal dilinin ingilis dilinin leksikasına təsiri çox az miqdarda olmuşdur. XVI əsrdən ingilis dənizçiləri və tacirlərinin portuqal satıcıları ilə əlaqəsi nəticəsində bəzi sözlər lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Bəzi sözlər isə birbaşa alınmışdır. məsələn: bufallo, verendah, cobra, zebra, port(wine), mandarin, tank və s.

Xarici amillərin təsiri nəticəsində xeyli miqdarda alman sözləri də ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Bu dildən alınma sözlər əsasən Almaniyada elm və mədəniyyət sahəsində qazanılmış nəaliyyətləri əks etdirirdi. İngilis dilindəki mineraloji və geoloji terminlərin çoxu alman mənşəlidir. məsələn: cobalt, lehm, sinter, nickel, zink və s.

II dünya müharibəsi dövründə Hitler rejimini və faşist ordusunu təsvir edən bir çox alman sözləri ingilis dilinin leksikasına daxil oldu. məsələn: bunker, gestapo, Reichstag, Weshrmacht, blitzkrieg, fau və s.

Rus dilinin təsiri ilə ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş rus sözləri iki qrupa bölünür: 1) Oktyabr Sosialist İnqilabından əbbəl alınmış sözlər; 2) inqilabdan sonra daxil olmuş sözlər.

Birinci qrupa aid olan sözlər etnoqrafik xarakter daşıyır. Bu onunla bağlıdır ki, XVI əsrdən Rusiyaya gələn ingilislər rus insanları və onların adət-ənənəsi ilə çox maraqlanırdılar. Beləliklə, ingilislər bu cür rus sözlərini mənimsəyərək, onların vətənlərində də yayılmasına səbəb oldular. məsələn: samovar, troika, balalayca, zacuska, suslik, copeck, tsar, vodka, shuba, steppe və s.

İkinci qrupa aid olan sözlər isə Sovetizm adlanırdı. İnqilabdan sonra yeni rejimlə əlaqədar sözlər yaranmağa başladı. Bu dövrdə alınmış rus sözləri sosialist ölkəsi ilə olan yeni sosial əlaqələri, kapitalist ölkəsində qarşılığı olmayan yeni məzmun kəsb edən anlayışları əks etdirirdi. məsələn: Soviet, kolkhoz, bolshevik, sovkhoz, activist, communist və s.

İngilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş Holland dilindən alınma sözlərin əksəriyyəti rəssamlıq və gəmiçilik ilə bağlıdır. məsələn: easel, etch, landscape və s.

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilin lüğət tərkibinə yeni söz və ifadələrin daxil olması, sözlərin yeni məna kəsb etməsi və s. dil hadisələri ingilis xalqının tarixi izlərini lüğət tərkibində həkk etmiş və möhkəmləndirmişdir. Xarici (ekstra-lingvistik) amillərin təsiri nəticəsində ingilis dilinin leksikası həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət etibarilə böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu amillərin təsiri ilə alınmış sözlər dilin lüğət tərkibinin inkişafına və zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Ильиш Б.А. История английского языка. Ленинград: “Просвещение” 1973
2. Qurbanov A. Ümumi Dilçilik. II cild. Bakı. “Maarif” 1993
3. Paşayeva M. M. İngilis dilinin tarixi (qədim dövr). Bakı. 1972
4. Hacıyeva A., Nəjafli E. Contrastive lexicology. Baku: “Science and Education” 2010

5. Смирницкий А.И. История английского языка. М.: МГУ, 1965
6. Clark J.W. A study of old Middle English. London: A. Deutsch, 1957
7. Расторгуева Т. А., Жданова И. Ф. History of the English Language. Москва. 1972
8. Rastorguyeva T. A. A History of English. Moscow: “Высшая школа” 1983

Aytan Jalilova

The influence of extra-linguistic factors in the enrichment of the vocabulary
(on the basis of the english language)

Summary

This article is dedicated to the role of extra-linguistic factors in the lexical enrichment of the English language. Both natural, geographical conditions of life of the native speakers and the social nature of the phenomenon - social, economic transformation, the progress of science and culture are reflected in the vocabulary of the language. External factors include different historical events which influence the development of language. Such are wars, cultural and economic contacts of people, migrations and so on. The history of borrowings in the English language reflects cultural, political and economical relations of the English nation with other foreign countries. The words that borrowed under the influence of these factors have caused on the development and enrichment of the vocabulary of English language.

Айтен Джалилова

Влияние экстра-лингвистических факторов в обогащении словарного
состава языка

(на материале английского языка)

Резюме

Это статья посвящена роли экстра-лингвистических факторов в лексическом обогащении английского языка. В словарном составе языка находят своё отражение как естественные, географические условия жизни носителей языка, так и явления общественного характера — социальные, экономические преобразования, прогресс науки, культуры. Внешние факторы лежат за пределами языка. Таковыми являются миграции народов, военные конфликты, культурные и экономические связи и другие исторические события или явления. История заимствованных слов в словарном составе английского языка отражает культурные, политические и экономические связи английского народа с другими народами. Слова, которые заёмные под влиянием этих факторов вызвали на развитие и обогащение словарного состава английского языка.

Rəyçi: Dosent Kəmalə Cəfərova

f.f.d. AFAQ QƏMBƏROVA
ADU

afaq h@mail.ru

DİLİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ DƏYİŞMƏLƏR

Açar sözlər: lüğət tərkibi, passiv fond, aktiv fondş, köhnəlmiş sözlər, arxaizmlər, tarixizmlər

Keywords: vocabulary stock, passive stock, active stock, obsolete words, archaisms, historicisms.

Ключевые слова: словарный фонд, пассивный фонд, активный фонд, устаревшие слова, архаизмы, историзм.

Dilin lüğət tərkibi daim dəyişmələrə məruz qalır. Belə dəyişmələrin əsas səbəbləri cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələrlə bilavasitə bağlıdır. Sözlərin müəyyən qismi baş vermiş hadisələrlə əlaqədar köhnəlir, ümumişləkliyini itirir və dilin lüğət fondunun passiv qatına keçir. Köhnəlmiş sözlər əvəzinə dilçilik ədəbiyyatında “arxaizm” terminindən istifadə olunur.

T.Əfəndiyeva arxaizmlərə iki istiqamətdən yanaşır. O, əvvəlcə “arxaizm” terminini ümumi şəkildə qəbul edir və göstərir ki, arxaikləşmə həm fonetikaya, həm leksikaya, həm də dilin başqa şöbələrinə aid anlayışdır. Onun fikrinə görə leksikosemantik arxaizmlərlə bağlı “*arxaizm*” terminini “*arxaik söz*”lərlə əvəz etmək məqsədəuyğundur (1, 227). “Arxaik sözlər” termininin köhnəlmiş sözlər əvəzinə işlədilməsi məsələsi bir qədər mübahisə doğurur. İlk baxışdan burada tam eyniyyət, adekvatlıq özünü göstərir. Məsələn, *Kitabi-Dədə Qorqud* dastanlarında işlənmiş *aydar* (Görəlim, xanım nə söylər-aydar), *altun* (qızıl-altun götürün) və s., Nəsiminin dilində işlənmiş *tanrı*, *uzmaq*, *tamu*, *kişi və s.* sözlərindən hansının köhnəlmiş, hansının arxaik olması sualına cavab vermək çətindir. Belə olan təqdirdə, köhnəlmiş sözlər və arxaik sözlər anlayışları tamamilə üst-üstə düşür. Söz arxaikdirsə, deməli, köhnəlmişdir və söz köhnəlmişdirsə, arxaikdir. T.Əfəndiyeva bu məsələ ilə bağlı belə bir fikir irəli sürür: “Arxaizmləri tamamilə işlək olmayan sözlər hesab etmək olmaz. Arxaik sözlər köhnəlsə də, dildən tamamilə çıxmır, onların yalnız işlənmə dairəsi məhdudlaşır. Bu, o deməkdir ki, arxaizmlər fəal iştirakdan məhrum olmuş, dilin aktiv fondundan passiv fonduna keçmiş sözlərdir. Yəni bu vahidlər dilin bütün sahələrində işlənməsə də, müəyyən üslublarda istifadə edilə bilər. Arxaizmlərə, əsasən, elmi üslubda (tarixi əsərlərdə) və bədii üslubda müraciət olunur.” (1, 227) Müəllifin fikirlərində elmi mübahisəyə səbəb olan cəhət arxaik sözlərin dildən çıxmaması ilə bağlıdır. Şöbhəsiz ki, dildə işlənmiş hər hansı bir söz onun leksik fondundan tamamilə çıxmır. Digər tərəfdən, bu, o demək deyildir ki, həmin söz mütləq istifadə oluna bilər. Məsələn, “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarındakı *qavat*, *ağayıl*, *alar*, *kaftan*, *dügün*, Əlinin «Qisseyi-Yusif» poeməsindəki *duş*, *öküş*, *irmək*, Kişvərinin «Divan»-ındakı *tün*, *kilk*, *tavar* və s. sözləri müasir dildə işlənmir. Lakin həmin sözlər Azərbaycan dilinin tarixi leksikası kimi qalır. Lakin bu sözlərin az olmayan qismi yalnız yazılı abidələrdə, klassiklərin əsərlərində qalır və dil daşıyıcıları onlardan istifadə etmir. Lakin passiv fonda keçmiş elə sözlər vardır ki, onlardan dilin müasir vəziyyətində arabit istifadə olunur.

Söz istifadədən tamam çıxıbsa, onun işlənməsi haqqında danışmağa dəyməz. Əslində, sözün təkrar dilə qayıtması nəzərdə tutulmalıdır. Yəni ola bilər ki, ədəbi abidlərdə işlənmiş söz dilin tarixi inkişafının müəyyən dövründə yenidən dilə qayıtsın. Bu halda söz ya əvvəlki mənasında, ya da yeni mənada dilə qayıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənmiş *tanıq* sözü müasir Azərbaycan dilində özünün əvvəlki mənasında bəzi müəlliflərin dilində işlənir.

Köhnəlmə anlayışı dilin müasir vəziyyəti ilə müqayisədə özünə yer tapır. A.Qurbanov haqlı olaraq qeyd edir ki, “köhnəlmiş sözlərin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas meyar dilin müasir vəziyyətidir. Köhnəlmiş hər bir söz dilin bögünkü vəziyyəti ilə yoxlanılır, onun nə dərəcədə işlənilib-islənmədiyini aydınlaşdırılır.” (2, 215)

Passiv lüğət fondu da dilin müasir vəziyyəti baxımından nəzərə alın təyin edilir. Bu mənada həmin fondun tərkibindəki sözlərin müəyyən qismi müasir dövrə aid nitq prosesi üçün köhnəlmiş sayılır. Bəzi müəlliflər köhnəlmiş sözlərin yalnız müəyyən özlərlə işlənməsinə istinad edirlər. Köhnəlmiş sözlərin istifadəsi situativ seçiyə daşıyır və onlar bütönlük funksional özlərlə işlənilə bilər.

A.Qurbanov “arxaizm”i geniş anlayış kimi qəbul edir və lüğəvi arxaizmləri ayırır. Müəllif sözlərin ya özlərinin, ya da mənalarının köhnəlməsinə görə onların növ müxtəlifliyinə malik olmasını göstərir. Onun fikrinə görə, köhnəlmiş sözlər tarixizm və arxaizmlərə bölünür (2, 228).

Elmi ədəbiyyatda irəli sürülən fikirlərdə mübahisə doğuran cəhət “köhnəlmiş sözlər”, “arxaizmlər”, “leksik arxaizmlər”, “lüğəvi arxaizmlər” terminlərinin fərqləndirilməsi üçün konkret şərtlərin yoxluğu ilə bağlıdır.

Tarixizmlərin arxaizmlərdən fərqləndirilməsində meyar ifadə olunan anlayış və predmetlərin tamamilə köhnəlməsi və istifadədən çıxmasıdır. A.A.Reformatski bu cəhəti əsas götürərək tarixizmlərdən fərqli olaraq arxaizmlərin yenidən canlandırılmasının mümkünlüyünü qeyd edir. O, bu fikri şərh edərkən dilin (rus dilinin) passiv lüğət fondundan yenidən istifadəyə qayıtmış *ukaz*, *mayor*, *serjant* və b. sözləri misal gətirir. (3, 480-481) Lakin əksər ədəbiyyatlarda bu tipli sözlər arxaizmlər deyil, tarixizmlər sırasına daxil edilir. Məsələn bundadır ki, tarixizmləri dilçilikdə tarixlə bağlı sözlərdir. Onlar ictimai-siyasi mahiyyət daşıyırlar. Məsələn, S.Cəfərov tarixizmləri belə təyin edir: “keçmiş həyat və məişətin aradan çıxması, dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq aradan çıxmış və ancaq həmin həyatı canlandırmaq məqsədi ilə işlənilən sözlər tarixizmlər adlanır”. (4, 62)

Tarixizmlərinin müəyyən qisminin tarixi hadisələrlə bağlılığı təbiidir. Tarixizmlərin bu hissəsi, əslində, termin və nomenklatur sözlərdir. Məsələn, *serjant* hərbi terminidir. Azərbaycan hərbi terminologiyasında istifadə olunmuş «zavuş» termini bir müddət köhnəlmiş, hazırda isə termin kimi yenidən istifadə olunur. Məlumdur ki, tarix terminləri ayrıca sahə terminləri kimi götürülmür. Hər bir dövrün tarix terminlərinin müəyyən hissəsi ictimai-siyasi leksikaya, digər hissəsi iqtisadi, hərbi və s. terminlərə aid olur.

Köhnəlib istifadədən çıxan sözlərin əsas qismi bu sahə terminologiyalarında özünə yer tapır. Şimali Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə ilhaq edilməsi ölkədə xanlıqların ləğvi, yeni üsul-idarə formasının yaranmasına səbəb olmuşdur. «XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda yeni tarixi şəraitin yaranması, əvvəlki əsrlərdəkindən tamamilə fərqlənən yeni ictimai-siyasi amillərin meydana gəlməsi, yeni üsul-idarənin tətbiqi Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına da təsir göstərmişdir»

(5, 85). Nəticədə, *xan, nökar, naib, xanlıq, saray, malikanə* və s. sözlər istifadədən çıxmışdır. Bu dövrdə *okruq, uyezd, quberniya, qubernator, pristav, qəza, qaradovoy* kimi sözlər işlək ictimai-siyasi leksik qatı yaratmışdır. Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə dilə *şura, sovet, raykom, kolxoz, sovxoz, kooperativ, qolçomaq, bolşevik, kommunist* və s. sözlər daxil oldu, *okruq, uyezd, quberniya, qubernator, pristav, qəza, qaradovoy* kimi sözlər isə köhnəldi.

Özəlləşdirmə, səhm, investisiya, demokratiya, səhmdar, hərrac, parlament, prezident və s. sözlər indi dilimizin ümumişlək leksik qatında yer almışdırsa, *raykom, kolxoz, sovxoz, qolçomaq, bolşevik* sözləri istifadədən çıxmışdır. Göründüyü kimi, əsrdən az bir müddətdə ictimai-siyasi sahədə dörd dəfə əsaslı dəyişiklik baş vermişdir. Bu dəyişikliyin hər biri dilin leksik sisteminə öz təsirini göstərmişdir.

İctimai-siyasi leksikada baş verən dəyişiklikləri izləmək və bu sahəyə aid tarixizmləri sezmək böyük çətinlik yaratmırsa, məişət, həyat tərz, adət-ənənə ilə bağlı tarixizmlərin sezişməsi, onları arxaizmlərdən ayırmaq bir qədər mürəkkəbdir. S.Cəfərov *sacayaq, sini, məcməyi, ləbbadə, kürə, buxarı* kimi sözləri tarixizmlərə aid edir. (4, 67) Əslində, göstərilən sözlər arxaizmlərdir. Bunların müəyyən qismi dialekt və şivələrdə olduğu kimi işlənir.

Əgər *polis* sözü bir dəfə *milis* sözü ilə əvəz olunub tarixizm səciyyəsi qazanmışdırsa, hazırda bunun əksi olan proses baş vermişdir. İndi *milis* tarixizm hesab edilir. Zənnimizcə, bu halda ifadə planındakı dəyişmə məzmun planına təsir göstərməmişdir.

Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü və formalaşması müəyyən tarixi dövr seçmişdir. Bu dövr ərzində dildə yaranan, ona daxil olan, eyni zamanda, lüğət tərkibindən çıxaraq, passiv lüğət fonduna keçən sözlərin qeydə alınması xüsusi əhəmiyyətli məsələdir. Göstərilən məsələ tarixi leksikologiyanın aktual problemidir. Təəssüf ki, “Azərbaycan dilçiliyində tarixi leksikologiyaya dair az-çox ardıcıl-mükəmməl əsərlər yaranmadığı (və ya çap olunmadığı), mötəbər tarixi-etimoloji lüğətlərimiz tərtib edilmədiyi yalnız «Əkinçi» qəzetinin deyil, həmçinin yaradıcılığı dövr təşkil edən klassiklərimizin lüğətləri də düzəldilmədiyi bir şəraitdə hansı alınma söz və ya termin ilk dəfə kimin nə vaxt, nə münasibətlə Azərbaycan dilinə gətirdiyini, hansı mənalarda işlədildiyini, gətirilmə-alınma sözün-terminin sonralar nə kimi mənə və şəkli dəyişmələrə uğradığını düsturlu-dəqiq göstərmək, ardıcıl fikir söyləmək hələlik çətinidir». (5, 195)

Köhnəlmiş sözlərin tərkibinə daxil olan möxtəlif qrupların təyini zamanı müəyyən meyarlardan istifadə olunmalıdır: 1) sözlərin işlənmə dərəcəsi; 2) arxaikləşmənin səbəbləri; 3) arxaik sözlərdən istifadə imkanları və istifadənin xarakteri. Burada dilçilikdə mübahisəli olan bir məsələyə də konkret münasibət bildirmək lazım gəlir. Bu, dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna daxil olan sözlərin bir hissəsinin köhnəlmiş, yaxud qədim sözlər adlandırılması ilə bağlı məsələdir. Passiv fondada qədim sözləri adlı ayrıca toplunu qeyd etmək və onları arxaizmlərdən ayırmaq meylləri vardır.

Dil böyük tarixi inkişaf prosesi keçdiyinə görə lüğət tərkibinin passiv fonduna daxil olan köhnəlmiş sözlər köhnəlmə dərəcələrinə görə bir-birlərindən fərqlənir. S.Cəfərov köhnəlmə dərəcəsinə görə sözləri üç yerə ayırır: «1) İşlənmə gücünü tamamilə itirmiş, mənası məlum olmayan və yeni sözlərin əmələ gəlməsində iştirak etməyən sözlər: *yanşax* - el aşığı; *arı* - təmiz; *bəddöy* - cins at və s.; 2) müasir dildə

müstəqil söz kimi işlənmək gücünü itirmiş və izlərini sözlərin tərkibində saxlamış köhnə sözlər: *toxmaq* sözündə olan *tox* (vur mənasında), *qarmaq*, *qarı*, *qarğı* sözlərində olan *qar* (bərklik mənasında) və s.; 3) vaxtı ilə ədəbi dilimizdə işlənmiş və müasir dildən çıxmış bir çox ərəb fars sözləri: *müsəlləs* (üçbucaq), *zaviyyə* (*bucaq*), *rəfiq* (yoldaş) və s.” (4, 66-67)

A.Qurbanov köhnəlmə dərəcəsinə görə sözləri iki yerə ayırır: a) ancaq müasir dil üçün köhnəlmiş sözlər (*sayru* - xəstə); b) ümumdil üçün köhnəlmiş sözlər (*əsən* - salamat). Bu bölgü şərh edilərkən ayrılmış qruplara aid konkret nümunələr verilmişdir. Həmin nümunələrdən aydın olur ki, ümumdil üçün köhnəlmiş sözlər dilin tarixən əvvəlki dövrlərinə aiddir. A.Qurbanov yazır: “Belə sözlərə, əsasən, qədim abidələrin dilində təsadüf olunur: məsələn: Oğlun sağdır *əsəndir* avdadır (KDQ). Bu misaldakı *əsən* sözü X-XI əsrlərdə *salamat* mənasında işlənmiş, indi isə demək olar ki, tamamilə köhnəlmişdir.” (2, 216)

Elə isə, deyək ki, *suç* (günah) sözü “Dədə Qorqud” dastanlarında, “Dastani-Əhməd Hərami”də, M.P.Vaqifin dilində (*Suçumu*, dərdimi sənə demişəm) işlənirsə bu, necə sözdür? Onun müasir dil, yaxud ümumdil üçün köhnəlməsini necə aydınlaşdırmaq olar».

Qədim arxaizmləri təyin edərkən bu sözlərin dildə çoxdan yaranması və müasir dil materiallarında onların istifadə olunmaması meyar kimi əsas götürülür. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim arxaizmləri də ayrı-ayrı əlamətlərə görə qruplaşdırmaq mümkündür. Belə qruplaşmalar aparmaq üçün ilk növbədə, qədim arxaizmlərin özlərini aşkara çıxarmaq lazımdır. Belə siyahıların tərtibi zamanı tarixi lüğətlərdən istifadə olunur. Azərbaycan dili materialları əsasında tədqiqatların aparılmasında meydana çıxan əsas çətinlik də tarixi lüğətlərin yoxluğundan doğur. “Bir dil çərçivəsində sözlərin tipoloji parametrlərini və dinamikasını aşkara çıxarmaq məsələləri həmin dilin müxtəlif inkişaf dövrlərində sözlərin tarixinin təsviri tədqiqatlar zəminində həyata keçirilə bilər.” (6, 218)

Tarixi lüğətlər belə təsviri materialları əldə etməyə imkan verir. Tarixi lüğətlərdən toplanmış arxaizmlər sözlərin köhnəlməsi prosesinin gedişini, ən başlıcası isə arxaikləşmə mexanizmini öyrənmək üçün geniş imkanlar açır. Dil tarixinə aid materiallar, tarixi lüğətlər aktiv və passiv fond arasındakı rabitənin səciyyəvi cəhətlərini aşkara çıxarmağa kömək göstərir. Belə olduqda, sözün passiv fonda keçmə həddi haqqında məlumat əldə etmək sadələşir və nəticədə aktiv fonda aid vahidin köhnəlmiş söz kimi qəbul olunması ilə bağlı yanlışlıqlar son dərəcə azalır.

Yuxarıda verilmiş mülahizələri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sözün qədimliyi və müasirliyi, başqa sözlə desək, sözün dilin tarixi inkişafının hansı dövründə yaranması onun köhnəlməsi üçün meyar rolunu oynaya bilməz. Sözün hansı dövrə qədər işlək olması və ümumiyyətlə dildə nə qədər davam gətirməsi köhnəlmə üçün əsas meyar götürülməlidir. Beləliklə, köhnəlmiş sözlərin təsnifi ilə bağlı tədqiqat onların iki əsas qrupunu ayırmağa imkan verir: 1) arxaizmlər (arxaik sözlər); 2) tarixizmlər.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, Maarif, 1980.
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985
3. Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва, Наука, 1967
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1970
5. Cəhangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I c., Bakı, Elm, 1978
6. Богатова Г.А. История слова как объект русской исторической лексикографии. Москва, Наука, 1984.

A. Gambarova

Changes in lexical system of a language
Summary

The article covers questions related to transfer of lexical units from active stock of vocabulary of language to a passive one. Main reasons of influence on usage of words are revealed. Principles of definition of obsolete words, archaisms and historicisms are analyzed.

A. Гамбарова

Изменение в лексической системе языка
Резюме

В статье рассматриваются вопросы связанные с перемещением лексических единиц из активного фонда словарного состава языка в пассивный. Выявляются основные причины действующие на частоту употребления слов. Анализируются принципы определения устаревших слов, архаизмов и историзмов.

Rəyçi: Professor Azad Məmmədov

fil.e.n. ELŞAD SƏFƏRLİ
Lənkəran Dövlət Universiteti
UOT: 8.82
elshadsafarli@mail.ru

ABBASAĞANIN AZƏRBAYCAN SONETİSTİKASINDA İLK SONETLƏR SİLSİLƏSİ

Açar sözlər: sonet, sonetlər silsiləsi, estetik ideal, katren, terset, teza, antiteza, lirik “mən”, oktava, sekstina.

Ключевые слова: сонет, цикл сонетов, эстетический идеал, катрен, терцет, теза, антитеза, лирический «я», октава, секстин.

Key words: sonnet, sonnets' series, aesthetic ideal, catren, tercet, teza, antiteza, lyrical “personality”, octava, sexstina

Annotasiya: Məqalədə istedadlı şair Abbas ağanın Azərbaycan sonetistikasında ilk dəfə sonetlər silsiləsi yazması faktı şərh edilir, onun sonetlərinin poetik kanonika baxımından A. Babayev sonetləri ilə eyni ənənə xüsusiyyətlərinə malik olması göstərilir. Bəşəri, humanist, ictimai-siyasi əxlaqi-fəlsəfi məzmun, estetik idealların, ideyaların tərənnümü həmin sonetlərin ən mühüm keyfiyyət göstəriciləri kimi vurğulanır.

Həmçinin, uğurlu cəhətləri göstərilməklə yanaşı, sonetlər silsiləsinin sonet poetikası və forma-struktur baxımından bəzi sənətkarlıq qüsurlarına da diqqət yetirilir.

A. Babayevin sonet janrına yaratdığı marağın, sevginin nəticəsidir ki, onun vaxtsız ölümündən dərhal sonra elə bil ki, bu sahədə boşluq yaranmasın deyə və ölməz şairin bu janrda başladığı işinin davamçıları kimi Abbas ağa, Abbas Abdulla, Şəkər Aslan, Vaqif Hüseynov, Sabir Mustafə kimi istedadlı şairlər qələmə sarılıb poetik imkanları çərçivəsində lirik şeirin bu növünə öz parlaq, kamil töhfələrini verdilər. Bir növ sonet estafetini A. Babayevdən sonra alıb yollarına davam etdilər.

Bu şairlərin cərgəsində Abbas ağa ilkin olaraq, öz sonetləri ilə Azərbaycan sonetinin sonrakı taleyinə bir nikbinlik, inam gətirmiş oldu. Və elə ilk sonetində bu janrın Azərbaycan poeziyasında kütləviləşməsində, təkmilləşməsində böyük xidmətləri olan şairə böyük ehtiramını nümayiş etdirdi. Belə ki, «Azərbaycan müəllimi» qəzetinin 1978-ci il 24 noyabr tarixli sayında dərc edilmiş sonetlərindən birini A. Babayevə həsr etmiş və bu sahədə ustadının əziz xatirəsini yad edərək, onu sonetin ustası kimi xatırlamış, vaxtsız ölümünə kədərləndiyini aşağıdakı tersetlərdə çox yanıqlı, kövrək bir əhval-ruhiyyədə poetikləşdirmişdir:

Qəlbin vaxtsız dayandı, ölümünə ağladığ,
Yanıqlı nəğmələrlə matəmini saxladığ.
Ağ varaqqlar içində yetim qaldı qələmin...
Səndən alıb dərşimi, sonetlər yazıram mən,

Qisasını əcəldən almağa hazıram mən!
Silahın döyüşdədir, daha sənin nə qəmin. [1]

Birinci tersetdə şairin «ağ varaqlar içində qələminin yetim qalması»nın bədbin bir psixoloji məqam, görüntü yaratdığını hiss edən şair, növbəti tersetdə həmin qələmi döyüşdə olan silaha bənzədir və «daha sənin nə qəmin» ifadəsi ilə həmin silahın apardığı poetik mübarizənin nə onun, nə də digər şair davamçılarının yaradıcılığında dayanmayacağı və həmin silah-qələmin yaratdığı nümunələrin ardının gələcəyinə böyük inamını ifadə edir. «Səndən alıb dərşimi, sonetlər yazıram mən» misrası məhz həmin inamın, sonet janrının sabahına bəslənən nikbinliyin göstəricisi idi.

Abbasığa (1934-1998) 1978-ci ildən başlayaraq 29 sonet yazmağa müvəffəq olmuşdur. Bu sonetlərini 1981-ci ildə çap edilmiş «Anama minnətdaram» adlı kitabına daxil etmişdir.

Və maraqlıdır ki, o, həmin sonetləri bir silsilə şəklində birləşdirərək axırncı sonetin altında onların yazılma tarixini – 1978-ci ili qeyd etmişdir. Buna görə də konkret olaraq, hansı sonetin göstərilən il çərçivəsində hansı tarixdə yazılmasını müəyyənləşdirmək olmur. Və əlbəttə, bu qədər sonetin cəmi bir il çərçivəsində yazılması Abbasığanın sonet janrında poetik potensialının heç də digər sonetçilərin poetensialından geridə qalmadığını göstərir. Əksinə bu sahədə yaradıcılıq məhsuldarlığına, yəni il ərzində yaradılan sonetlərin sayına görə, çoxlarını, hətta Adil Babayevi də üstələdiyini, yalnız A.Babayevin iki il ərzində (1970-ci ildə A.Babayev 44, 1971-ci ildə isə 40 sonet yazmışdır) yazdığı sonetlərin say göstəricilərinə görə geridə qaldığını şahidi oluruq.

Abbasığanın sonetlərində poetik kanonika baxımından A.Babayev ənənələrinin davamını görürük. Düzdür, A.Babayev şeirində qafiyə quruluşuna görə az da olsa, hər halda müəyyən qədər çeşidli qafiyə modellərinə və tersetlərdə qafiyə müxtəlifliyinə rast gəlirik. Lakin Abbasığada bunu müşahidə edə bilmirik. Onun sonetləri bircə qafiyə modelinə, - yəni yalnız abab/cdcd/eef/ggf şəklində malikdir. Sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə onun sonetlərində fərqli çalarların müşahidə olunmaması, əlbəttə ki, təəssüf doğurur. Təəssüf doğuran digər cəhətlər isə həmin nümunələrin bəzilərində katrenlər arasında məna-məzmun əlaqələrinin olmaması, yaxud həmin əlaqə bağlarının zəifliyi, teza+inkışaf-antiteza=sintez prinsipinin çox vaxt gözlənilməməsi, qafiyələrin oktavada say məhdudiyyətinin nəzərə alınmaması, 2 qafiyə üzrə bağlanmaması, tersetlərdə isə bəsit qafiyə sxemindən istifadə halları ilə bağlıdır. Buraya zərurət olmadığı halda müəyyən sözlərin təkrarına yol verilməsini də aid etmək olar.

Abbasığanın sonetlərində ən əhəmiyyətli cəhət isə onların müxtəlif mövzu, tematikaya, özü də dövr, zaman üçün aktualıq, müasirlik ruhuna malik olmasındadır. Bəşəri, humanist, ictimai-siyasi, əxlaqi-fəlsəfi məzmun, estetik ideyaların, idealların tərənnümünü Abbasığa sonetlərinin ən mühüm keyfiyyət göstəriciləridir. Lirik qəhrəmanın vətəndaş mövqeyinin fəallığı da bu sonetlərin nəzərəçarpan, qabarıq poetik xüsusiyyətlərini təcəssüm edir.

Qeyd etdiyimiz kimi Abbasığanın birinci sonetini çıxmaq şərtilə digər sonetləri tarixə, tarixi keçmişə müraciət, taxt-tac sahiblərinin, qanlı fəthlərin dünyanı, xalqları qan içində qərq etdikləri, Franko, Salazar kimi yırtıcı cəlladların əməllə-

rinin qarşısının alınmaması dünyanı böyük təhlükələr qarşısında qoyacağı, həyatın keşiyində durmaq, bəşərin qisasını həmin çəlladlardan alınması, bəşərin sabahı üçün narahatlıq duyğularının əksi, Azərbaycan xalqının mentalitet dəyərləri, bu xalqın azadlıq, əmin-amanlıq rəmzi olmasına bəslənilən inam, dünyanın təzadlı, ziddiyyətli tərəflərinin inikası, ərəb xalqının dünənki cahangirlik, rəşadət tarixi ilə bugünkü mütilik, əsarət tarixi, aralarında milli birliyin, bütövlüyün olmaması, parçalanmış xalqları müstəqilliyini, bütövlüyünü təmin etmiş Vyetnam xalqından ibrət götürməyə çağırış notları, təbiətdə canlanma, füsunkarlıq, insanların əhvali-ruhiyyəsində şuxluq, ovqat xoşluğu yaradan baharın, güllü-çiçəkli mənzərələrin təsviri, insanların təmiz sevgi, məhəbbət hisslərinin tərənnümü, həyatı, ömrü mənalı yaşamaq haqqında fəlsəfi fikirlərini poetik təqdimi və mənalı, məzmunlu yaşayan insanların dünyanın sabahına inam, əminlik ifadə edən motivlərin poetikləşdirilməsi həmin sonetlərin başlıca mövzularını təşkil edir.

Abbasəğanın əlvan, çeşidli mövzularının poetik həllində, şair qayəsinin, ideyasının təcəssümündə lirik qəhrəmanın vətəndaş fəallığı mühüm rol oynayır. Şairin 2-ci sonetinin lirik qəhrəmanı kifayət qədər şüurlu, tarixi yaxşı bilən, dünənlə bu günü müqayisə etməyi bacaran və tarixin dərslərindən ibrət götürməyə çağıran bir şəxsdir. Həmin sonetdə şair qayəsini, ideyasını mükəmməl ifadə və lirik «mən»in mövqeyini dolğun əks etdirdiyi üçün tersetlərə müraciət etməyi məqsəduyğun hesab edirik:

Götür-qoy dünyasında tarix ibrət dərsidir,
Ölüm-qan deyənlərin istəyinin tərsidir!
Oxu daşa toxunub, tarixi dananların...

Namərd cahangirlərin alınmasa köpündən,
Bir qatil fərmanından, bircə kibrit çöpündən
Asılı qalacaqdır taleyi insanların! [2, s.36]

Bu tersetlərdə sintez olunan ümumiləşmiş fikirdən doğan poetik ideya müəllif qayəsini, lirik qəhrəmanın daşıyıcısı olduğu estetik ideali necə də dolğun əks etdirir. Axıncı tersetdə lirik qəhrəmanın «namərd cahangirlərin köpü alınmasa, bir qatil fərmanından, bircə kibrit çöpündən insanların taleyi asılı qalacağı» haqqındakı fikirlərində insanların və dünyanın taleyiylə bağlı narahatlıq hissləri də öz əksini tapır. Üçüncü sonetin ikinci katrenində isə lirik qəhrəman ölüm-qan deyənlərdən bəşərin qisasını alacaqlarına böyük inam ifadə edir:

Topların, tufənglərin əridib lüləsini,
Anamız yerdən göyə körpülər salacağıq.
Ölüm, qan deyənlərin tənqidib nəfəsini,
Bəşərin qisasını onlardan alacağıq! [2, s.36]

Lirik «mən»in düşüncəsində ərzi, Yer kürəsini qorumaq insanlığın ən şərəfli vəzifə borcudur. Bu, həm də insanlıq üçün ləyaqət, vicdan məsələsidir.

Dördüncü sonetin lirik qəhrəmanı isə xalqa, nəsə, soy-kökə bağlılığın ifadəçisi kimi, həm də öz nəslinə, mənsub olduğu xalqa azadlığın, əmin-amanlığın

qarantı kimi baxır, «kainatla tən doğulmadığına görə təəssüf hissləri keçirir, əgər kainatla tən doğulsaydı dünyada nəinki qan-qada, fəlakət, ölüm olmazdı, hətta həmin anlayışlar haqqında insanlığın təəvvürü belə olmayacağını» vurğulayır. Nəticədə:

Yol tapmazdı qəlblərə fitnəkarlıq, kin, qəzəb,
Hər kəsin ümində xoş bir sabah doğardı.
Ağlamazdı bir ana, pozulmazdı bir əsəb,
Nə ehkamlar, nə dinlər, nə də allah olardı. [1]

Bir ananın belə ağlamayacağı, bir əsəbin belə pozulmayacağı, dünyada nə ehkamların, nə müxtəlif dinlərin, nə də beyinlərdə kök salan allahın belə olmayacağı haqqda fikirləri lirik qəhrəmanın insanlar arasında süni yaradılan fərqləri, irqi, dini müxtəlifliyi, ayrışdırıcı, ehkamları qəbul etmədiyinə göstəricisi hesab edir və «Xalqlar da müxtəlifdir, məkanlar da müxtəlif» adlı sonetə həmin təəvvürlərin davamı kimi baxır. Həmin sonetə fikrimizin təsdiqi üçün bütövlükdə müraciət etməyi məqsədmüvafiq hesab edirik.

Xalqlar da müxtəlifdir, məkanlar da müxtəlif,
Ancaq insan adını daşıyırdıq hamımız.
Dəblər də müxtəlifdir, zamanlar da müxtəlif
Əsrarəngiz biçimli bir anadır dünyamız.

İrqlər də çeşid-çeşid, ağı var, qarası var,
Ziddiyyətlər doluğmuş təbiətin suçundan.
Bəşərin sinəsində nə qədər yarası var,
Bitməyən, tükənməyən müxtəliflik ucundan.

Təzadlar toqquşanda aralığa qan düşüb,
Həqiqət dəyənlərin payına zindan düşüb!
Qara sözü, ağ sözü olmayaydı cahanda.

Ulduzlardan asıla bayrağı qardaşlığın,
Dinə şirin nəğməsi, dostluğun, qardaşlığın
Dünyanın hər yerində bir dildə, bir lisanda. [2, s.38]

Göründüyü kimi, bu sonetin mövzuyla bağlı müəyyən müddəaları «Nəslimizə dünyada nəsis oldu döyüşmək» sonetinin «Nə ehkamlar, nə dinlər, nə də allah olardı» misrasının məzmun yükü ilə üst-üstə düşür. Misal gətirdiyimiz sonetin sonrakı bəndlərindən isə lirik qəhrəmanın insanlar arasında birliyin, bərabərliyin, qardaşlığın tərəfdarı olduğu aydınlaşır. Bu ideyaların dolğun təcəssümünü son tersetdə lirik qəhrəmanın deyimində daha aydın görmək mümkündür. Və həmin ideyalar lirik qəhrəmanı humanist dünyagörüşünə malik bir insan kimi səciyələndirir və onu bəşəri, mənəvi dəyərləri özündə birləşdirən, mükəmməl estetik idealın daşıyıcısı kimi oxucu nəzərində daha da ucaldır.

Düzdür, bəzi nümunələrdə, xüsusən «İşıqlıdır arzumuz, uğurludur yolumuz» və müəyyən qədər də «Bayrağımız boyanıb dan yerinin rənginə» sonetlərində lirik qəhrəmanın bəzi sovet atributlarına dərinədən bağlılığı, onlarla qürur, fəxr duyması heç də onun manqurt yaddaşa malik olmasından xəbər vermir, sadəcə bunu onun təsəvvüründə müvəqqəti, hökmran quruluşun elementlərinin məcburiyyət üzündən qaldığı və ideoloji asılılıqla bağlı olduğu səbəbi kimi qəbul etmək daha düzgün olardı. Və həmin sonetlərdəki təntənəli, dəbdəbəli pafos da quruluş şeirinin bir cəhəti kimi şərtlənir.

Abbasağanın beynəlxalq mövzuda yazdığı sonetləri də diqqəti cəlb edir. Və bu əsərlərdə təəssüf ki, beynəlxalq aləmin insanı sevindirən, düşündürən, onun yaradıcı, əmin-amanlığın, sülhün bərqərar edilməsinə yönəldilən fəaliyyətindən yox, insanlar arasına nifaq, düşmənçilik toxumu səpən, ölüm, qan, fəlakət törədən Franko, Salazar kimi cəlladlardan söz açılır və onların xəyanətkar, insanlığa yaraşmayan hərəkətləri nifrətlə, lənətlə damğalanır. «Düzü məni açmadı ölümü Frankonun», «Dünyada cəllad kimi ad qazandı Salazar» sonetləri həmin düşüncələrin təzahürüdür.

İspaniyanın tanınmış şairi Qarsia Lorkanın qatili Frankodan onun intiqamını şairi sevnələrin, xalqın yox, əcəlin alması bir tərəfdən təəssüfləndirsə də, lakin tarixin ona cəllad damğasını əbədi vursması lirik qəhrəmanın təssüfünü təsəlli ilə əvəzləyir və onun dərddini yüngülləşdirir. Lirik qəhrəman ən böyük cəlladlardan biri Salazarın da eyni aqibəti yaşamasına, yəni əcəlin əli ilə ondan intiqam alınmasına bütün xalq kimi hədsiz sevinir. Xalqın nifrət damğasından belələrinin heç vaxt qurtula bilməcəyini bildirir. Həmin sonetin son terseti bu mənada çox ibrətvericidir:

Tabutuna basıldı xalqın nifrət damğası,
Məzarda da şəhidlər əlindədir yaxası!
Varam qoca tarixin axıncı hökmünə. [2, s.39]

Son misrada qoca tarixin hökmünə lirik qəhrəman tərəfindən haqq qazandırılır.

Abbasağanın «Ərəb, bu gün başına nələr gəlir dünyada», «Hanı vahid bayrağın, öz sərkədən, rəhbərin» sonetlərində bədii təsvir və ifadə vasitələrinin ən mükəmməl nümunələrindən məharətlə istifadə etməklə, obrazlı düşüncə, deyim tərzində şair ərəb dünyasının parçalandığı, onların arasında vahidliyin, birliyin, bütövlüyün olmaması ürək ağrısı ilə təsvir edilir, dünənki ərəb dünyasının möhtəşəmliyi, şan-şöhrəti qarşısında bugünkü ərəb aləminin mütiliyi, cəsarətsizliyi, acizliyi bədii təzadın, kontrastlı situasiyaların fonunda bu nümunələrdə necə də dolğun, poetik ifadəsini tapmışdır. Lirik «mən», nə qədər ki, ərəbin mənafeyini yadların ayaqları altına öz tax-tacları naminə Ənvər Sadat kimi xəyanətkar başçılar atıb, qurban verəcəklərsə, ərəb dünyasında heç bir birliyin, müstəqilliyin bərqərar olmayacağını vurğulayır və buna görə də onun narahatlığında ərəbləri birləşməyə, bir səngərdə toplanmağa çağırış nidaları güclüdür. Və sanki, növbəti – «Dostuna etibarlı, düşməninə qənimsən» sonetində ərəbləri onlardan sayca çox az, lakin mətin, mübariz, döyüşkən olan, öz bütövlüyü uğrunda itkilər verə-verə uzun müddət mübarizə aparması və nəhayət istəyinə nail olub, ölkənin cənubu ilə şimalı birləşdirərək müstəqilliyinə qovuşan Vyetnam xalqının birlik, mübarizlik əzmindən ibrət almağa səsləyir. Həmin sonetin Vyetnama xitabla deyilən tersetlərinə diqqət edək:

Birdəfəlik qovuşdu cənubun şimalınla,
Düşməyə göz dağısan bugünkü xoş halınla.
Elə bilmə zəfərin sevincimdir tək mənim...
Min-min bacın, qardaşın səngərdə şəhid oldu,
Qurbanlar bahasına Vətənin vahid oldu,
Sağ əlini, qardaşım, gəl başıma çək mənim! [1]

Bizim üçün bu sonetdə ən əhəmiyyətli məqamlardan biri sonuncu terasetin son misrasında, adı çəkilməsə də, parçalanmış Azərbaycanın ürəyində qaysaq bağlayan vahidlik, bütövlük həsrətinə işarə edilməsi, cənubuyla şimalını birləşdirən Vyetnamın qələbəsinə sevinən və onun birlik vüsəlinə qibtə ilə yanaşan lirik qəhrəmanın vyetnamlıya müraciətlə «Sağ əlini, qardaşım, gəl başıma çək mənim» deyimində öz vətəninə də ikiye parçalandığı, o tayla bağlı böyük bir xalqın vüsəl həsrəti vurğulanır, eyni zamanda «qardaşım» dediyi şəxsdən başına əlini çəkməsini istəməsi və bu istəyin onun üçün bəlkə də düşərli olacağına, haçansa Azərbaycan xalqının da bütövlük, vahidlik arzusuna yetişəcəyinə böyük bir inam hissi kövrək duyğularla öz əksini tapır.

Abbasəğanın bir qisim sonetlərində baharın tərənnümünə, gözəl təbiət təsvirlərinə, güllü-çiçəkli bağların, çəmənlərin füsunkar ifadəsinə rast gəlirik. Bütün bunlar şairin kiçik bir janrın çərçivəsində gözəl peyzaj lirikasını yaratmaq məharətini göstərir. Həmçinin, şair sonet janrının ictimai-siyasi, əxlaqi-fəlsəfi və digər mövzularla yanaşı, təbiət lirikası üçün də nə dərəcədə əlverişli bir janr olduğunu bu sahədə yaratdığı gözəl poetik nümunələrlə təsdiqləmiş oldu. Şairin peyzaj, təbiət şeirlərində əksini tapan yüksək sevgi hissləri vətənin hər hansı bir parçasının tərənnümü fonunda bütövlükdə böyük vətən sevgisinin təzahürü kimi poetikləşir. Bu tipli sonetlərin lirik qəhrəmanı üçün ən yüksək sevgi vətənə bəslənən sevgidir, buna görə də o, vətəni göz kimi qorumağı özünə ləyaqət və şərəf borcu bilir. Aşağıdakı sonetin bəzi parçalarına həmin sevginin təzahürü kimi baxırıq:

Vətən adlı diyarda hər şey, hər yan bizimdir,
Qoruyaq, tükənməsin bu diyarın sərvəti.
Dəryalarda balıqlar, düzdə ceyran bizimdir,
Canlılara gərəkdir canlıların şəfqəti

...Canlılara nəvaziş mayasıdır arzumun,
Ən müqəddəs, ən nəcib qayəsidir arzumun,
Vətənə, təbiətə, bəşərə məhəbbətim! [1]

Beləliklə, şairin təbiətə, onun bir parçası olan canlı varlıqlara şəfqəti, sevgisi Vətənə, təbiətə və bəşəriyyətə məhəbbətin inikası kimi şərtlənir.

Abbasəğanın sonetlərində əzəli sevgi mövzusuna da öz poetik yanaşma xüsusiyyətləri vardır. Onun «Gəl alovlu qəlbimin yanğısına su çilə», «Məhəbbətin kəsilməmiş odlu qəlbimə hakim», «Nəğməkardır, bahara olmaz biganə bülbül», «Vəcdə gəlib yurdumun gül ətirli yazından», «Səninləyəm büsbütün, elə sən də mənimсэн» və «Bəhanəydi Alının gözlərinin çıxmağı» kimi sonetləri şairin məhəbbət hisslərini, sevgi duyğularını özünəməxsus poetik ifadələrdə əks etdirir. Bu tipli şeirlərdə

məhəbbət lirik qəhrəmanın həyatına vüsəl şirinliyi, bütün dərdlərinə şəfa gətirən, onu bütün sınaqlardan keçirən, gözüne işıq, dizlərinə təpər verən ilahi bir nemətdir. Sevgilisinin qaynar baxışları aşiqin çöhrəsinə gülüş, sevinc gətirmişdir. «Qaynar bəbəklərində alov yanır, sevgilim» misrasında işlədilən mükəmməl mübaliğə aşiqin gözlərində boylanan işığın, çöhrəsindəki sevincin, qəlbindəki hərarətin hardan qaynaqlandığını necə də gözəl təsvir edir. Lirik qəhrəman belə bir sevgiyə ilahinin bəxş etdiyi töhfə kimi baxır. «Ömrüm boyu vəcd ilə ilahi bir sevginin təmizliyi önündə qul kimi diz çökərdim» misraları isə onun təmiz, pak sevgiyə necə yüksək qiymət verdiyinin şahidi oluruq. Onun həyatda yeganə təmənnası gülün başına dolanan bülbülün təmənnası kimi vüsəl təmənnasıdır. O, öz eşqi ilə gül-bülbül eşqi arasında bir eyniyyət, oxşarlıq görür. Çünki onun sevgisi gül kimi zərif, bülbül kimi gülünə sadıq, dəyanətli sevgidir. «Nəğməkədir, bahara olmaz biganə bülbül» soneti dediklərimizin poetik ifadəsidir:

Məcnuna aşiqliyi bəlkə bülbül öyrədib,
Leyliyə zərifliyi bəlkə də gül öyrədib?
Kitablara düşübdür bu könül məhəbbəti...

Sevgilim, bu dünyada nə sərvət istəyirəm,
Nə dünyaya səs salan bir şöhrət istəyirəm,
Qismətimiz olaydı gül-bülbül məhəbbəti. [2, s.44-45]

Axıncı tersətdə lirik qəhrəmanın həyatda nə sərvət, nə də dünyaya səs salan şöhrət istədiyini, yalnız gül-bülbül məhəbbətini arzuladığını vurğulamaqla gül-bülbül timsalında əhdi, sədaqəti necə yüksək tutduğunu büruzə vermiş olur. Və belə bir məhəbbət onun üçün hər şeydən üstündür.

Abbasağanın sonet poetikasında elə bir yeniliyin, forma-strukturbağlı yaradıcılıq axtarışlarının təzahürünə rast gəlməsək də, lakin onun bu tipli şeirlərində movzu-tematika əlvanlığını, həmin mövzuların poetik həllində üslubi-poetik vasitələr sistemindən mükəmməl istifadə məharətini, obrazlı deyim tərzinə tez-tez müraciət amillərini və ən başlıcası, müəyyən qədər özünəməxsus sənətkarlıq səriştəsinin göstərilməsi hallarını müşahidə etməmək mümkün deyil. Və bu da göstərir ki, Abbasağanın sonetlərini Azərbaycan sonetinin inkişafında, ona marağın A.Babayevdən sonra müəyyən qədər artmasında, bu sahəyə diqqətin cəmlənməsində xidmətlər göstərmiş, töhfələr vermiş poetik nümunələr hesab etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Abbasağa. Sonetlər. "Azərbaycan müəllimi" qəz., Bakı, 1978, 24 noyabr.
2. Abbasağa. Anama minnətdaram. Bakı, Yazıçı, 1981, 178 s.
3. Əsədullayev S.Q. Azərbaycan poeziyasında sonet janrı. Bakı, Mütərcim, 2002, 68 s.
4. Əsədullayev S.Q. Azərbaycan poeziyasında sonet janrı // Azərbaycan, 2003, №6, s. 172-184.
5. Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı, Elm, 1980, 228 s.
6. Həşimli H. Azərbaycan poeziyasında sonet və terset. Bakı, Elm, 2003, 312 s.

7. Həşimli H. Azərbaycan ədəbi mühiti və türk dünyası. Bakı, Nurlan, 2009, 200 s.
8. Həşimli H. Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2009, 444 s.
9. Aslan Ş. Evə məktub. Bakı, Yazıçı, 1991, 206 s.
10. Aslan Ş. Ömrün yayında (sonetlər çələngi) //Azərbaycan, Bakı, 1978, №11, s. 136-141
11. Aslan Ş. Azərbaycan (sonetlər çələngi) //Ulduz, 1980, №4, s. 22-24
12. Hüseynov V. Vətən, sənə borcum qaldı. Bakı, Dünya, 1996, 78 s.
13. Hüseynov V. Mənə vaxt verin, Bakı, Nurlan, 2006, 348 s.
14. Nəbiyev B. Tənqid və ədəbi proses. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, 188 s.
15. Səfərli E.M. Qisas himnləri (sonetlər çələngi). “Lənkəran” qəz. Bakı, 2001, 26 oktyabr-15 noyabr.

Эльшад Сафарли

Первый цикл сонетов Аббасага в азербайджанской сонетистике
Резюме

В статье комментируются факты впервые написанные цикла сонетов талантливое азербайджанского поэта Аббасага, отмечаются одинаковые традиционные особенности, с точки зрения поэтической каноники с сонетами А.Бабаева. Отличаются также, воспевание в этих сонетах мировое, гуманистическое, общественно-политическое, морально-философское содержание, эстетических идеалов и идей как качественный показатель сонетов.

Наряду с удачными чертами, указаны и некоторые недостатки цикла с точки зрения поэтики сонета и структурной формы.

Elshad Safarly

Abbasaga's first sonnets' series in the Azerbaijan Sonetistics
Summary

In the article there is commented the fact that series of sonnets for the first time in the Azerbaijan sonetistics and noted his sonnets have the same traditional character with A. Babayev's sonnets from the poetic canonic point of view. The praise of human, social-political, moral-philosophical contents, aesthetic ideals, ideas are stressed as the important qualifications' pointings of the same sonnets.

Along with shoving successful features, the attention is paid to some craftsmanship defects from the sonnet poetics of sonnets and form-structure point of view.

Rəyçi: Professor Tərlan Novruzov

FİRƏNGİZ KAZIMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
firengiz@mail.ru

**MİRZƏ İBRAHİMOVUN HEKAYƏ YARADICILIĞINA DAİR
BƏZİ QEYDLƏR**

Açar sözlər tədqiqat, hekayə, sürət, mövzu, ədəbi tənqid.

Ключевые слова: и следвани, рассказ, образ, тема, литературное критика.

Key words: Investigation, story, type, topic, literary, criticism

Məlum olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatı çoxmillətli qabaqcıl, zəngin tarixi ənənələri olan ədəbiyyatlarından biridir. Lakin ədəbiyyatımızın keçdiyi inkişaf yolu əsasən sosioloji təhlil üsulu ilə öyrənildiyindən hər bir sənətkarın bədii fikrin inkişafında rolunu və mövqeyini yenidən müəyyən etmək, mənəvi dəyərləri yenidən qiymətləndirmək ehtiyacı ortaya çıxır.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixini yeni təfəkkür prinsipləri əsasında iki yolla, ya ümumidən xüsusiyyə, ya da əksinə öyrənmək mümkündür. Birinci halda ədəbi inkişafın ideya-estetik qanunauyğunluqları nəzəri səciyyəli tədqiqatlarda öz təhlilini tapır. Digər tərəfdən isə, ədəbi prosesdə xüsusi xidmətləri olan sənətkarların yaradıcılığını problemlər, janrlar, sənətkarlıq xüsusiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməklə ədəbi inkişafın bütöv mənzərəsi yaradılır. Müasir demokratik elmi prinsiplər hər bir sənətkarın ədəbi irsini yenidən dəyərləndirməni tələb etdiyi vaxt ikinci tədqiqat üsulu daha səmərəli görünür. Çünki ümuminin bütöv mənzərəsini yaratmaq üçün xüsusi bütöv təfərrüatı ilə öyrənmək təbii, məntiqi bir qanunauyğunluqdur. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, akademik Mirzə İbrahimovun yaradıcılıq yolu yeni elmi ümumiləşdirmələr aparmağa, ədəbiyyatın mübahisəli problemlərinə münasibət bildirməyə zəngin material verir.

Yarım əsrdən artıqdır ki, Mirzə İbrahimovun yaradıcılığı ümumittifaq və respublika tənqidinin, ədəbiyyatşünaslıq elminin diqqət mərkəzindədir. Yazıcının sənət yolu barədə xeyli dissertasiya, monoqrafiya və məqalələr (Hacıyev A. Mirzə İbrahimovun yaradıcılıq yolu. Doktorluq dis. Bakı, 1970; A.Щажыйев, М.Ибрагимов. Баки, 1982; Н.Гулийев. Вятян вь халг намина. Баки, 1981, йеня онун народный писател, Баки, 1982.) yazılmışdır. Çoxmillətli sovet ədəbiyyatının və tənqidinin görkəmli nümayəndələri K.Fedin, N.Tixonov, M.Bajan, G.Markov, Z.Kedrina, V.Vasilyevski, V.Kojevnikov və başqaları M.İbrahimovun ümumi yaradıcılıq yolu, ayrı-ayrı əsərləri haqqında məqalə yazmış, bu sənətkarın ədəbiyyatın inkişafında xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişlər (Ətraflı bax: Творчество отданное народу. Мəqalələr, xatirələr məcmuəsi. Баки, 1986). M.Arif, M.Hüseyn, M.Cəfər, C.Cəfərov, A.Abasov, K.Talibzadə, Q.Qasımzadə, P.Xəlilov, Q.Xəlilov, M.Əlioğlu, T.Qarayev, B.Nəbiyev, A.Hüseynov və onlarca Azərbaycan tənqidçisi və ədəbiyyatşünası M.İbrahimovun yaradıcılığının müxtəlif problemlərinə döənə-döənə qayıtmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı elə bir diskussiya, ədəbi müzakirə, yaradıcılıq müşavirəsi, qurultay və plenum olmamışdır ki, orada M.İbrahimovun sənəti təhlil və qiymətləndirməyə cəlb edilməsin.

Mirzə İbrahimov çoxşaxəli yaradıcılığa malik sənətkardır. O, Azərbaycan ədəbiyyatının bədii oçerk, hekayə, dram, povest, roman və s. janrlarının hər birinin inkişafına təkan vermiş, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində intensiv fəaliyyət göstərmişdir. Bədii tərcümələri rus və Avropa ədəbiyyatını Azərbaycanın geniş oxucu kütləsinə çatdırılmasında mühüm rol oynadığı kimi, yazıcının bir sənətkar kimi ideya-estetik inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir. Belə məhsuldar, özünəməxsus təfəkkür tərzinə məxsus yazıcının fərdi sənətkarlıq dünyasını öyrənməyin elmi cəhətdən səmərəli yollarından biri də onun yaradıcılığını janrlar üzrə öyrənməkdir.

Mirzə İbrahimovun yazıçılıq fəaliyyəti dövründə hekayə yaradıcılığına xüsusi yer ayırmışdır. Bu hekayələr 50-60-cı illərin ədəbi-ictimai meyarları, tənqid və ədəbiyyatşünaslığın tarixi bir dövrünün metodoloji səviyyəsində yazılmışdır. Ümumiyyətlə M.İbrahimovun hekayə yaradıcılığının ideya-bədii özünəməxsusluğu çox vacib şərtlərdən biridir.

Mirzə İbrahimovun hekayələri mövzu, janr və sənətkarlıq baxımından tədqiq edilir, onun Azərbaycan hekayəsinin inkişafında xidmətləri imkan daxilində müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan Azərbaycan nəsrinin ideya və sənətkarlıq cəhətdən inkişaf zəmininə əsaslanaraq yazıcının bütöv yaradıcılıq yolunu izləmək məqsədi ilə paralellər aparmaq məqsədəuyğundur.

50-70-ci illər ədəbi prosesinin yaradıcılıq axtarışları M.İbrahimovun hekayələrinin ideya və poetika baxımından təkamülü tarixilik prinsipi əsasında tədqiq edilmişdir. M.İbrahimovun yaradıcılıq yoluna yeni təfəkkürün tələbləri ilə yanaşılsa, ədəbi əsərlərin qiymətləndirilməsindəki birtərəfliyi, sosioloji təhlil üstünlüyünü, yazıcının hekayələrinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin tədqiqi düzgün araşdırılmışdır. (F.Vəzirova. həyat səhifələri. «Ədəbiyyat və incəsənət» 1954; Q.Yaşar. Mənəvi gözəllik. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1964. Xəlilov P. M.İbrahimovun hekayələri. «Azərbaycan», 1954, №8 və s.)

M.İbrahimovun yaradıcılığı hekayələrlə zəngindir. Şəxsiyyət və onun yazıcının hekayələrində inikası, ədəbin əsərlərində realist təsvir prinsiplərinin təsdiqi M.İbrahimovun ilk yaradıcılıq dövrünə aid olan hekayələri əsasında aparılır.

M.İbrahimovun hekayələrində müəllif mövqeyi və ədəbi qəhrəman, konflikt və xarakter, süjet və kompozisiya, dil və üslub problemləri qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Yazıcının hekayələrinin Azərbaycan ədəbiyyatında yerini müəyyən etmək, M.İbrahimovun bir sənətkar kimi fərdi üslubu, bədii dili nəsrin axtarışları fonunda inkişaf etmişdir.

Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimovun çoxşaxəli yaradıcılıq yolu, onun hekayələri, povest və romanları, dramaturgiyası, publisistikası, klassik və müasir ədəbiyyat haqqında monoqrafiya və məqalələri Azərbaycan ədəbiyyatının ideya və sənətkarlıq etibarını inkişaf yolunu dolğun əks etdirir.

Akademik Kamal Talıbzadə M.İbrahimovun bu baxımdan yaradıcılıq müvəffəqiyyətlərinin sirlərini izah edərək yazır: «Xalq həyatını geniş planda qavramaq ehtirası M.İbrahimovun yaradıcılığında janr müxtəlifliyini doğuran əsas səbəblərdəndir. O, zəngin müşahidələrini, fikir və ideyalarını xalqa çatdırmaq üçün söz sənətinin müxtəlif şəkillərindən istifadə edir, roman, hekayə, dram və ssenarilər yazır, mətbuatda ədəbi tənqidi məqalələrlə çıxış edir» (Talıbzadə K. «Sarı sim»in sədələri. «Azərbaycan gəncləri». 1958, 4 iyul).

Hekayə janrı sənətkarın ədəbi irsinin elə bir qoludur ki, burada onun yaradıcılıq təkamülü ilə yanaşı, Azərbaycan bədii fikrinin və ideya-bədii axtarışları öz əksini tapmışdır. O, bütün yaradıcılığı boyu bu janrın imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir. Mibrahimov hekayə janrına bədii təhlil predmeti seçdiyi həyat materialının məzmununa uyğun olaraq müraciət edir. Daha doğrusu, onun hekayələri real yaradıcılıq zərurətindən yaranır. Yarım əsrdən artıq bir müddət hekayə janrında əsər yazması məhz belə bir qanunauyğunluq nəticəsidir.

M.İbrahimovun yaradıcılığa başladığı dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-estetik prinsiplərinin formalaşdığı bir aman idi. Bu tarixi ədəbi mərhələnin səciyyəvi cəhətlərini nəzərə almadan yazıçının ilk hekayələrini obyektiv qiymətləndirmək olmaz. Yeni ictimai münasibətlər, vətəndaş müharibəsi və yeni cəmiyyət quruculuğu dövrünün kütləvi qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik nümunələri, yeni insan, onun mənəvi-əxlaqi müyərləri bədii fikirdə də əks-səda doğurmuşdu. Güclü müasirlik duyğusuna malik olan M.İbrahimov bir yazıçı kimi belə ictimai mühitin zəminində formalaşırdı.

M.İbrahimovun «Zəhra» (1929), «Mələk» (1930), «Uçaq» (1932), «Üfüqlər qızaranda» (1934), «Yol ayrıcında» (1935), «Etibar» (1940), «İki həyat» (1949), «İşıqlı kənd» (1953), «Heykəl» (1953), «İradə» (1953), «Qartal qəfəsdə» (1958) və Cənub mövzusunda yazdığı hekayələr yazıçının yaradıcılığının böyük bir mərhələsi üçün səciyyəvi olan cəhətləri özündə birləşdirir. Yazıçının ayrı-ayrı hekayələri mövzularına, qaldırılan problemlərin aktuallığına görə ədəbi tənqiddə yüksək qiymətləndirilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz hekayələr mövzu etibarı ilə 30-50-ci illər ictimai-mənəvi həyatın irəli sürdüyü ən aktual və müasir problemləri əhatə edir. M.İbrahimovun yaradıcılıq yolu haqqında əhatəli monoqrafiya yazmış Abbas Hacıyev yazır: «Bədii ləyaqətindən, estetik keyfiyyətindən asılı olmayaraq, yazıçı ilk hekayələrində yeniliyi görməyə, onun inqilabi mahiyyətini duymağa, uşaqlıqdan yaxşı tanış olduğu fəhlə mühitinə, neftçilərin gərgin və yaradıcı əməyinə nüfuz etməyə çalışır» (Əbdac Hacıyev. Mirzə İbrahimov. Bakı, «Yazıçı», 1982, səh.6).

Yazıçının 30-50-ci illərdə yazdığı hekayələrdə və ümumən bu dövr yaradıcılığında şəxsiyyət tarixi-inqilabi prosesin axarında təsvir olunur. İlk hekayəsinin, ilk pyesinin və birinci romanının qəhrəmanları Zəhra, Həyat və Firiduna nəzər saldıqda onları birləşdirən ümumi bir cəhətlə rastlaşırıq. Bunlar ədəbiyyatımızda yeni estetik idealın daşıyıcılarıdır. Onlar inqilabi şəxsiyyətlərdir, dünyanın yenidən qurulmasında sosial aktivlik nümayiş etdirirlər, milli mənəvi keçmişə, əxlaqi və ictimai münasibətlərə yeni dünyagörüşü məvqeyindən yanaşırlar.

İnqilabi dünyagörüşün, maddi və mənəvi azadlıq uğrunda mübarizənin geniş zəhmətkeş kütlələrin həyat amalına çevrildiyini əks etdirən «Üfüqlər qızaranda», yoxsul kəndlilərin, qolçomaqların və özünə yol seçməkdə tərəddüd edənlərin timsalında ifadə etmiş «Qaçaq», «İşıqlı kənd», «Yol ayrıcında» hekayələrində yazıçını konkret olaraq ayrı-ayrı fərdlər yox, inqilabi dönüş dövründə xalqın tarixi taleyi düşündürür. Tarixi quruculuq mübarizəsinin pafosunu, onun adamların psixologiyasında yaratdığı yaşamaq, yaratmaq ehtirası nəzərə almadan bu dövr ədəbi nümunələrinin ümumi estetik prinsiplərini doğru qiymətləndirmək mümkün deyildir. 20-50-ci illər ədəbiyyatının bu keyfiyyətindən danışan tədqiqatı Y.Andreyev yazır: «Çoxluğun» təsviri 20-ci illərdəki bəzi əsərlərin özünəməxsus

cizgilərindən biridir, sovet ədəbiyyatının mühüm kəşflərindəndir, ancaq onun inkişafının başlanğıc nöqtəsi deyil» (Андреев Ю. Революция и литература. Л., 1989, стр.100).

Şübhəsiz, bu prinsip Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafının əsas qaynağı ola bilməzdi. Çünki tarix irəlilədikcə yeni ədəbi-estetik prinsiplər formalaşırdı. Buna görə də “Zəhra” və “Mələk” hekayələrində Azərbaycan qadınlarının həyatında, ictimai mövqeyində baş verən dəyişikliyin ümumi mənzərəsi barədə təsəvvür əldə edirik. Yaxud “Üfüqlər qızaranada” və “İradə” hekayələrində Bakı neftçilərinin inqilabi-siyasi mübarizəsi və əmək sahəsindəki uğurlar təsvir edilir.

«İztirabın sonu» hekayəsi, eləcə də «Cənub» silsiləsi yazıldığı dövrün də ədəbi tənqiddin diqqət mərkəzində olmuşdur. M.Hüseyn, M.Arif, M.Cəfər, P.Xəlilov, V.Vəzirova, Z.Xəlil və başqaları bu hekayələrin mövzu, ideya baxımından aktuallığını ön xəttə çəkmiş, ədəbi prosesdə ictimai-siyasi mündəricənin milli məzmun daşmasında M.İbrahimovun xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişlər (M.Hüseyn. Azərbaycan sovet ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri (üçüncü məqalə) əsərləri. 10-jü jild, Bakı, «Yazıçı», 1979, xəlilov P., M.İbrahimovun hekayələri. «Azərbaycan», 1954, №8, səh.132-135.).

M.İbrahimovun «Cənub hekayələri» milli-azadlıq hərəkatının ümumbəşəri məzmununu, onun müstəmləkə siyasətinin ictimai və mənəvi əzablarına məruz qalmış xalqların tarixi taleyində yeganə çıxış yolu olduğunu realist bədii ümumiləşdirmələrlə əks etdirir. Bu silsilənin ümumbəşəri ideyası Cənubi Azərbaycanın milli koloriti zəminində əks olunub.

M.İbrahimovun “Cənub hekayələri”nin beynəlxalq aləmdə əks-səda doğurmasının, bir çox xalqların dilinə tərcümə olunmasının səbəbini də tədqiqatçılar məhz bu əsərlərdə milli koloritlə ümumbəşərimizin vəhdətində görürlər.

«Cənub hekayələri»nin qəhrəmanları, onların psixologiyası, mənəvi əxlaqi meyarları mübariz, mərd bir xalqın ünvanını nişan verir. M.İbrahimovun hekayə yaradıcılığında «Cənub» silsiləsi həyatın realist təsvirində yazıçının böyük müvəffəqiyyəti idi. (Qasım Qasımlı. Ədəbiyyatda millilik və beynəlmillilik. Bakı, «Elm». 1982, səh.259.)

Ədəbiyyatın həyatı bütün ənişliyi ilə əks etdirmək sahəsindəki axtarışları, göründüyü kimi, M.İbrahimovun da yaradıcılığının yeni dövründə başlıca estetik meyar idi. Bu, yazıçının hekayələrində yeni məzmun və onun orijinal bədii həllini gətirdi. Əgər “Mələk”, “Yol ayrıcında”, “İşıqlı kənd” hekayələrində həyatın təsviri bəri başdan məlum olan ictimai meyarlara tabe tutulurdusa, “Mədinənin ürəyi”, “İnsan ürəyi haqqında ballada”, “Poçtalyon” kimi əsərlərdə həyat həqiqətinə sədaqət hadisələrin inkişaf dialektikləsinin təsviri, bədii-psixoloji təhlil üsulu ön plana keçir. Artıq, oxucu hekayələrin hansı finalla qurtaracağını bəri başdan hiss etmir, həyatda olduğu kimi ədəbiyyatda da insan mənəviyyarının rəngarəng və ziddiyyətli səciyyəsi ilə rastlaşır.

«Mədinənin ürəyi» əsərini M.İbrahimovun hekayə yaradıcılığında yeni mərhələnin başlanğıcı hesab etmək olar. Bu hekayədə ailə münasibətlərinin, qadının həyatda və cəmiyyətdə mövqeyinin təsvirində yazıçı mövqeyi açıq tendensiya şəklində verilmir. Digər tərəfdən «Mədinənin ürəyi» yeni əxlaq normalarını təmsil edən əsərlərlə səsləşir, ədəbi prosesdəki məzmunca yeni bir meylin əlamətlərini özündə birləşdirirdi. Xüsusən, İ.Əfəndiyevin Səlimə, Səriyyə obrazları ədəbi icti-

maiyyətin dərin marağına səbəb olmuşdu. Ədəbiyyatımızdakı bu meyli ümumiləşdirən professor Y. Qarayev yazır: «Bu əsərlərdə məhz yeni əxlaqın adamlarda necə yarandığı, təşəkkül tapdığı nə necə, nə də təzahür etdiyi təsvir olunur. Xüsusən, qadının şəxsiyyət azadlığı məsələsi yeni şəkildə qoyulur, bu azadlığın yeni həddləri irəli sürülür» (Yaşar Qarayev. Poeziya və nəsr. Bakı, «Yazıçı», 1979, səh.153.).

«Mədinənin ürəyi»ndə şəxsiyyətin mənəvi problemləri istehsalat konfliktlərinin təsviri fonunda verilmir. Hadisələr adi, səmimi və xoşbəxt bir ailə çərçivəsində cərəyan edir. onları bir-birinə bağlayan dünyagörüşü yaxınlığı, əxlaq bərdəki meyarlarının vəhdətidir. «Məlumdur ki, təbii meyl, təbii həvəs, təbii anlaşıma və cazibə olan yerdə zahiri bağlara ehtiyac qalmır» (M.İbrahimov. Əsərləri, I cild, səh.317).

Mədinə təmtərağı, dəbdəbəni və israfı sevən, əşya aludəçisi olan, şübhəpərəst qadın deyil. Zahirən gözəl olduğu kimi, mənən, qəlbən də təmizdir. O, çox həssas, ürəyi yumşaq, böyük zövq sahibi olan qadındır. Mənəvi təmizlik, ləkəsiz yaşamaq, ailənin müqəddəsliyinə ləkə gətirə biləcək hər şeyə amansız olmaq onun həyat idealıdır. Odur ki, Yavərin köhnə tanışı, qəlbi qara, yüngül əxlaqlı Kərəm ayağını bu ailədən çəkməli olur.

Qarşılıqlı sevgi Yavəri ruhlandırır, onu yaşamağa, işləməyə sövq edir. Yavər Mədinənin sədaqətinə, səmimiyyətinə inanır, onu sözü düz, mənən bütöv adam kimi tanıyır. Lakin o da qısqanclıq duyğularından azad deyil. Amma qısqanclıq onun Mədinəyə bəslədiyi dərin sevgi duyğusundan irəli gəlir. Mədinə bunu duyur və həmişə çalışır ki, qısqanclıq üçün ailədə heç bir zəmin yaranmasın, əri ilə münasibəti pozulmaz bir ahənglə davam etsin. Lakin rəssam Rasimin Mədinəgilə gəlişi ilə bu ailədə tragik bir vəziyyət yaranır.

Mədinə Rasimin həyat yoluna bəllidir, onunla bir neçə il bir sinifdə oxumuşdur. O, Rasimi görəndə kövrək uşaqlıq xatirələri baş qaldırır, onu ecazkar, saf uşaqlıq illərinə aparır. O illərlə gördüyü Rasimlə indiki Rasimi, tez-tez qəzetlərdə rast gəldiyi “istedadlı” gənc sənətkarı müqayisə edir, onun boy-buxunda, görkəmdə pəhləvana oxşadığına heyranlənir və rəssam gedəndən sonra onunla ilk görüşdən aldığı hissənin təəssüratı altında yaşayır, ürəyinin qeyri-adi ahənglə döyündüyünü duyur. Mədinə Yavərlə rasimi fikrən müqayisə edəndə Yavərin onun yanında balaca, solğun və zəif göründüyünə təəssüflənir. Rasimin tez-tez Mədinəgilə gəlişi və Yavərlə etdiyi söhbətlərdən məlum olur ki, gənc rəssam olduğu kimi, intellektual səviyyəyə də Yavərdən üstündür. Amma Rasim çox təvəzökardır, Yavərin qəlbinə toxunmaq, öz mənəvi-fiziki üstünlüyünü nümayiş etdirmək fikrində deyil. Ağlına, zövqünə görə özündən aşağı səviyyədə olan müsahibinə nəzakətlə qulaq asır, onda yeni hiss, yeni fikirlər aşılamağa çalışır. Mədinə hər dəfə Rasimlə söhbətdən sonra geyimdə, davranışda, danışiqda gözəl görünmək istəyir, Rasimlə danışanda səsinin titrədiyini hiss edir. Ümumiyyətlə, Mədinənin mənəvi aləmindəki təbəddülət tədricən baş verir və bu hekayədə bədii cəhətdən tam əsaslandırılır.

Mədinənin sarsıntılıları, tərəddüdləri hekayədə təbii, inandırıcı bir şəkildə verilir. Rasional bir fikir onu düşdüyü çətin psixoloji vəziyyətdən, mənəvi ziddiyyətdən qurtarır; bir sevgi ki, məsum, günahsız uşağın, sadə, səmimi və təvəzökar ərin həyatını zəhərləyəcək, başqalarını bədbəxt edəcək, ailəni dağıdacaq, qoy o, ölümə məhkum olsun. Mədinə mənəviyyatı, vicdanı qarşısında da məsuliyyət daşıdığını dərk edərək özü üzərində qələbə çalır.

«Mədinənin ürəyi» hekayəsinin ədəbiyyatımız üçün, həmçinin yazıcının yaradıcılıq inkişafı nöqtəyi-nəzərindən də xüsusi əhəmiyyəti var idi. Bu hekayə 60-70-ci illərdə «yeni nəsr» anlayışının ifadə etdiyi məzmunu cavab verdiyi kimi, yaşlı nəslin də yeni dövrün təsiri ilə yeniləşmək istedadını təsdiq etdi. (Bax: Elçin. Klassiklər və müasirlər. Bakı, «Yazıçı», 1967, səh.334)

M.İbrahimovun hekayə yaradıcılığı sübut edir ki, yazıçı bu janrı öz bədii imkanlarına müvafiq bir forma hesab edir.

O, hekayə janrının imkanlarından məharətlə istifadə edir. Hekayə janrı onun yaradıcılığında öz estetik hədudlarını genişləndirir. Bunu yazıcının sənətkarlıq xüsusiyyətləri də təsdiq edir. 30-40-cı illər inqilabi gerçəkliyinin mürəkkəb mənzərəsini, müharibə dövrü sovet adamlarının güclü vətənpərvərlik duyğularını, milli azadlıq hərəkatını və nəhayət 50-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq cəmiyyətdə baş verən ictimai və mənəvi yeniləşməni əks etdirməkdə M.İbrahimov ədəbiyyatda yeni mərhələ yaratmışdır.

M.İbrahimov öz hekayələrində Azərbaycan dilinin ciddi ictimai mətləbləri dərin bir realizmlə əks etdirmək qüdrətini təsdiq etdi. Bəzən obrazlılığın, epik təfərrüatın solğun görünməsinə baxmayaraq yazıcının hekayə dili aydın, xəlqi və lakonikdir. Təbiət və folklor elementləri M.İbrahimovun hekayələrində konkret ideya-estetik funksiya daşıyır, xarakterlərin mənəvi aləminin açılmasında iştirak edir.

Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq M.İbrahimovun hekayələrini onun yaradıcılığının mühüm qollarından biri kimi qiymətləndirmiş, bu əsərlərin yazıcının daha böyük ədəbi janrlara keçməsində rolunu yüksək qiymətləndirmişdir.

M.İbrahimovun hekayə yaradıcılığı bir daha təsdiq edir ki, çoxmillətli Azərbaycan ədəbiyyatı ədəbi fikir tarixində orijinal bir hadisədir, onun müəyyən inkişaf dövrlərindəki sosioloji, sinfi prinsiplərə əsaslanan təsvir meyarları da məhz tarixi bir fakt kimi öyrənilməlidir. Digər tərəfdən yazıcının hekayələri ədəbiyyatımızın inkişafındakı sənətkarlıq çətinliklərini özündə əks etdirməklə bərabər, nəsrimizin yeni istiqamətdə inkişafında əsas mötəbər mənbə olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov Mirzə – əsərləri. I cild. Bakı, 1978–1982
2. İbrahimov Mirzə – Azərbaycan dili. Bakı, 1957
3. İbrahimov Mirzə – Xəlqilik və realizm cəbhəsindən. Bakı, 1961
4. İbrahimov Mirzə – Mədinənin ürəyi, Bakı, 1961
5. Qarayev Yaşar – Mənəvi gözəllik. «Ədəbiyyat və incəsənət» 1953, 12
6. Xəlilov Pənah, M.İbrahimovun hekayələri. «Azərbaycan» jurnalı. 1954, №8
7. Hacıyev Abbas. Mirzə İbrahimov. Bakı, 1982
8. F.Vəzirova, Həyat səhifələri «Ədəbiyyat və incəsənət», 1954, 19 iyun
9. Talıbzadə Kamal. Sarı simin sədələri. «Azərbaycan gənjləri». 1958, 4 iyul
10. Mehdi Hüseyn. «Azərbaycan sovet ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri» əsərləri.
11. Qasım Qasımzadə. «Ədəbiyyatda millilik və beynəlmillilik». Bakı, «Elm». 1982, səh.259

Фиренгиз Кязимова

Некоторые заметки о творчестве М.Ибрагимова в рассказном жанре

Резюме

В статье исследуется творческий путь академика Мирзы Ибрагимова, ведя новые научные обобщения. Основным направлением в исследовании является его творчество в жанре рассказа.

Роль личности и его образа имеют прямое отражение в его работах. В своих произведениях автор придерживается принципов реализма, которые характерны для его времени и являются основой его творчества.

Выявлены большие заслуги М.Ибрагимова в развитии жанра-рассказа в Современной Азербайджанской литературе.

Firangiz Kyazimova

The notes about M.Ibrahimov's creation (work) in Story Style

Summary

We can see Mirza Ibrahimov's creation way with the new scientific conclusions (closing words) in the main phenomenon in the investigation of the author's works.

We can also overlook the role of the leader, his image here. The author uses the Principles of Realizm in his writings that are typical to his time creation and are the basis of his writing style.

Mirza Ibrahimov played a great role in the development of the Story Style of Modern Azerbaijan Literature.

Rəyçi:

Vəfa Mahmudova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AFƏT NAMAZOVA
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
magistr_a@box.az

MÜASİR YAZILI ƏDƏBİYYATDA “DƏDƏ QORQUD” MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: Dədə Qorqud, epos, qəhrəmanlıq, motiv, folklor, obraz, humanizm, yazılı ədəbiyyat.

Ключевые слова: Деде Коркуд, эпос, героизм, мотивы, фольклор, образ, гуманизм, письменной литературы.

Key words: Dada Gorqud, epos, heroism, motive, folklore, image, humanism, written literature.

“Kitabi Dəqə Qorqud” Azərbaycan xalqının tarixi qəhrəmanlıq keçmişini əks etdirən möhtəşəm sənət abidəsidir. “Kitabi Dəqə Qorqud” I minilliyin II yarısında Azərbaycan ərazisində formalaşan və xalqımızın tarixi-qəhrəmanlıq keçmişini əks etdirən bir qəhrəmanlıq eposudur. Təxminən min il bundan əvvəl meydana gələn bu epos oğuz tayfalarının bədii zövqünü, adət-ənənələrini, mənəvi-ruhi aləmi, alpərənlik həyatını öyrənmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Qədimdən oğuzlar haqqında yaradılan bədii-əfsanəvi əsərlər “Oğuznamə” adı ilə tanınırdı. İlk “Oğuznamə”dən XIV əsrdə Misirdə yaşamış Əbubəkr ibn Abdullah ibn Aybək əd-Davadari danışmışdır. Ərəb xəlifəsi Harun Ər-Rəşidin dövründə “Oğuznamə” ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur. Oğuz xana dair bir rəvayətdə deyilir ki, o, Alp Arslanın nəslindən olub, dişi aslan tərəfindən böyüdülmüşdür. Onun barəsində belə deyilir ki, “Türklərdə bir kitab var “Oğuznamə” adlanır və onlar arasında məşhurdur. Burada türklərin ilk hökmdarı və həyatı haqqında danışılır. Onların ilk hökmdarı Oğuz adlanırmış. Qədim oğuznamələrin ən böyüyü və məşhuru “Kitabi Dədə Qorqud” eposudur. Abidənin üzərində “Kitabi Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi oğuzan” ifadəsi yazılmışdır və bu da təsdiq edir ki, bu əsər oğuz dilindədir və burada oğuz tayfalarından danışılır.

Eposda xalqımızın qədim düşüncə tərzini əks etdirən motivlərlə bərabər, I minilliyin II yarısına aid olan torpaq, vətən sevgisi, dövlətçilik ənənələri, islam dinini yaymaq uğrunda mübarizə də öz əksini tapmışdır. I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəlində türk-müsəlman katibləri, tarixçilər onu yazıya almış və onun əsasında “Dədə Qorqud” kitablarını yaratmağa başlamışlar.

Başqa xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycanda da folklor yazılı ədəbiyyatın beşiyi olmuş, Nizamidən başlamış ta bu günə kimi bədii yaradıcılıq sahəsində çalışanlar söz sərvəti xəzinəsi olan folklordan bəhrələnmiş, istifadə etmişlər. Ədəbiyyatşünaslığımızda Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vəqif, M.F.Axundov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov və b. yaradıcılıqlarında folklordan bəhrələnmişlər.

Kitabi Dədə Qorqud motivləri bədii ədəbiyyata daxil olması iki yolla baş verir:

- 1) Folklor vasitəsilə
- 2) Yazılı ədəbiyyat vasitəsilə

Dədə Qorqud obrazı, motivləri və əfsanələri ümumtürk folklorunda və mənəvi şüurda orta çağlardan bəri mövcud olsa da bədii ədəbiyyata bir qədər gec XX əsrdə daxil oldu.

Eposdakı ideya-məzmun dərinliyi, obrazların mənəvi-əxlaqi zənginliyi, qəhrəmanların vətənpərvərlik və humanizmi gəncliyin tərbiyəsində böyük rol oynayır.

Bu gün “Dədə Qorqud” dünya miqyasında tədqiq edilmiş qiymətli sənət abidəsidir. Eposun müasirlik baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi xüsusiyyətlərdən biri müasir ədəbi prosesin fəvqündə duran mənbəyə çevrilməsidir.

Yazıçı Anar yazır: “Hər hansı bir xalq ədəbi irsi nə qədər zəngin olsa da, bir, ya iki əsas kitaba, təməl kitaba, Ana kitaba malikdir. Belə baş kitab xalqın varlığını ən dolğun və bitkin şəkildə əks etdirir... Xalqın həyat tərz, güzəranı, ədəb-ərkan qaydaları, adət-ənənələri, milli xarakterin ruhu və dərin mahiyyəti belə əsərlərdə tam şəkildə ifadə olunur.

Azərbaycan xalqının qədim şah əsəri, Ana kitabı “Dədə Qorqud” dastanıdır”.

“Dədə Qorqud” xalqın etik və estetik dəyərlərini göstərməklə yanaşı, onun yaradıcı təxəyyül və təfəkkür vüsətini əks etdirən abidədir. Bu abidə xalqın Ana kitabı kimi həmişə xüsusi marağa səbəb olmuş və bütün türkdilli xalqların tədqiqatçıları üçün diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində “Kitabi Dədə Qorqud” ancaq Sovet hakimiyyəti illərindən öyrənilməyə başlanmışdır. 1939-cu ildə Həmid Araslı Bakıda ilk dəfə olaraq “Kitabi Dədə Qorqud”u giriş sözü və izahları ilə latın əlifbasında bütöv şəkildə nəşr etdirir. Bu, “Dədə Qorqud” boylarının Azərbaycanda geniş tədqiq edilməsinə imkan yaradır.

1950-ci ildə Həmid Araslı və Məmmədhusəyn Təhmasib əsəri Bakıda nəşr etdirmişlər. 1962-ci ildə “Kitabi Dədə Qorqud” Həmid Araslı tərəfindən yenidən nəşr olunmuşdur. Girişdə H.Araslı dastanların XI-XII əsrlərdə qələmə alındığını, XV-XVI əsrlərdə yenidən üzünün köçürüldüyünü qeyd edir. H.Araslı bu abidə haqqında hələ 1938-ci ildən başlayaraq bir sıra məqalələr yazmışdır.

Ə.Dəmirçizadə 1938-ci ildən “Dədə Qorqud” dastanlarının dili üzərində geniş elmi tədqiqat işi aparır. Onun 1959-cu ildə çapdan çıxan “Kitabi Dədə Qorqud dastanlarının dili” adlı kitabının və digər kitabça və məqalələrinin abidənin Azərbaycan dili tarixindəki mövqeyinin aydınlaşdırılmasında böyük rolu vardır. “Qaraca Çoban” adlı uşaq pyesi də yazmışdır. Repressiya dövründə boyların nəşri və tədqiqi qadağan olunmuşdur. Stalinizm dövründə abidə, onun nəşirləri, tədqiqatçıları, bu mövzuda əsərlər yaratmış ədiblər təqib olunmuş, repressiyalara məruz qalmışlar. Daha sonra abidə “bəraət almış”dır. Folklorçular abidənin öyrənilməsinə başlamış, məqalə və kitablar ərsəyə gətirmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında Kitabi Dədə Qorqud mövzusunda ilk bədii əsərlər 30-cu illərdən yazılmağa başlanmışdır. Bu sahədə şeir və poema hələ də yazılmaqdadır. Deməli, Kitabi Dədə Qorqudun təsir dairəsi janr baxımından müxtəlifdir.

“Dədə Qorqud” abidələrinin təsiri ilə yaradılmış ilk əsərlər M.Rzaquluzadə və Ə.Dəmirçizadəyə məxsusdur. M.Rzaquluzadənin “Ana ürəyi, dağ çiçəyi”, “El gücü”, “Dəli Ozan” povestləri belə əsərlərdəndir.

Ə.Dəmirçizadə “Qaraca Çoban” adlı pyesində Qazan xanın sarayının qarət edilməsi və Qaraca çobanın igidliləri təsvir olunmuşdur. Burada o, əsas xətti Qa-

zan xan – Burla xatun xəttini saxlamış, əsas ideya yükünü isə xalqı təmsil edən Qaraca Çobanın üzərində cəmləşdirmişdir.

Kitabi Dədə Qorqudun müasir nəslrlə əlaqəsini folklor əsasında öyrənmək mümkündür. Bir çox Azərbaycan dastanı, nağıl və əfsanələrində Kitabi Dədə Qorqud süjet və motivlərinə rast gəlmək mümkündür.

M.Rzaquluzadənin “Ana ürəyi, dağ çiçəyi” hekayəsi uzun illər orta məktəb dərslərinə daxil edilmişdir. Bu hekayədə “Dirse xan oğlu Buğac boyu”nun motivləri üstün yer tutur. Əsərin əsas ideyası - ana südü və dağ çiçəyinin möcüzəli təsiridir.

Dastan ilə müqayisədə yazıçı bir sıra yeniliklərdən də istifadə etmişdir. Dastanda olan sonsuzluq motivi əsərdə yoxdur. Əgər dastanda Dirse xanı öz oğlunu öldürməyə xanın qırx nökrəri təhrik edirdisə, hekayədə həmin işi yasovulbaşı görür. Dastanda yaralı Buğacı qarğa-quzğundan iki ov iti mühafizə edirsə, hekayədə oğlının atı mühafizə edir. Lakin yazıçı əsas leytmotivi – ana südü ilə dağ çiçəyinin məlhəm olmasını diqqət mərkəzində saxlamışdır.

Yazıcının digər hekayəsi “Dəli Ozan” 1947-ci ildə “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nun motivləri əsasında yazılmışdır. Hadisələr Bamsı Beyrəyin ətrafında cərəyan edir. Boylarda qəhrəmanın doğulması arzu-diləklə baş verir. Lakin bu “Dəli Ozan”da yoxdur.

Yazıcının əsərində “kafirlər” deyil, Şöklü Məlik və rahiblər nifrət obyektidir. Hekayədə Dəli Qacar, dastanda isə Dəli Qarcadır. O, daha müsbət obrazdır. Dastanda Beyrək on altı il əsirlikdə qalırsa, hekayədə beş il qalır. Əsərin əsas ideyası məhəbbət və qəhrəmanlığın bədii təsdiqidir.

“El gücü” hekayəsi də Dədə Qorqud motivləri əsasında yazılmışdır. Yazıçı “Dirse xan oğlu Buğac boyu”nu 7 hekayədən ibarət silsilə şəklində işləmişdir. İlk hekayə “İgidin adı” adlanır.

Hekayədə Buğacın necə, hansı qəhrəmanlığı göstərərək ad almasından söhbət gedir. Əsərin əvvəlində yaz səhərinin təsviri verilmişdir. Bu təsvir yazıcının bədii bacarığını göstərir. Yazıçı Buğacın boyda ad alması motivini böyük ustalıqla təsvir etmişdir. Yazıçı Qaragün obrazını “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı prototipindən fərqli yaratmışdır.

Hekayədə Qaragün gözü ac, ürəyi qurdlu adam kimi təsvir edilir. Eposda isə onun adı Qaragünədir, Bəylərbəyi Salur qazının qardaşıdır və müsbət personajdır. Oğuz elinin dar günündə özünü tez yetirənlərdən biri də məhz Qaragünədir.

Yazıçı Əhmədağa Muğanlının “Şəhriyar əfsanəsi”, “Qorqud dədənin öyüdü” əsərləri də Dədə Qorqud motivləri əsasında yazılmışdır.

“Şəhriyar əfsanəsi” povestində hadisələr Muğanda baş versə də, qəhrəmanlar Kitabi Dədə Qorquddan tanıdığımız obrazlardır. Yazıçı Ə.Muğanlı “Dədə Qorqud” boylarına, boylardakı obrazlı ifadələrə daha çox üz tutanlardandır.

Yazıçı “Şəhriyar əfsanəsi” povestində Qədirlə Gözəlin toyuna Dədə Qorqudu gətirir, onun oğuznamə qoşmasını bədii detal kimi əsərə daxil edir. Bir sıra ideomatik ifadələr, söz birləşmələri də işlədir: “Qılıncımla doğranım! Öz oxuma sancılım!”, “Çal qılıncın yetdik!” və s.

“Şəhriyar əfsanəsi” povestinin qəhrəmanları da boyun qəhrəmanları kimi qurşaq tutur, at çapır, ox atır və ox düşən yerdə gərdək qurur, dost gəlməsə, darda olan

dost azadlığa çıxmasa gərdəyə girmirlər. Muğan elinin igidləri Dədə Qorqud nəsihəti ilə basdıqlarını kəsmir, saza, sözə hörmət qoyurdular.

Bağır basmaq, baş əyib salam vermək, döyüş günü bir-birinə arxa olmaq kimi xüsusiyyətlər həm “Dədə Qorqud”, həm də “Şəhriyar əfsanəsi” povestinin qəhrəmanlarının əsas xüsusiyyətləridir.

Kitabi Dədə Qorqud mövzusunda povest və ssenari yazmış yazıçı Anarın da yaradıcılığı diqqətəlayiqdir.

Bu povest ilk dəfə Moskvada, sonra da Bakıda nəşr edilmişdir. Povestdə Kitabı Dədə Qorqudun əksər boylarından istifadə etmişdir. Müdrik ozan Dədə Qorqudu əsərinin baş qəhrəmanı etməklə, bütün əhvalat və nağılları onun dilindən vermişdir. Yazıçı əsərin bəzi epizodlarını qədim Qobustana gətirir, qavaldaş çalınır. Ölümsüzlük motivindən burda da istifadə edilmişdir.

Dünyanın bir sıra dillərinə - rus, ingilis, alman, ərəb, fars və s. dillərə çevrilmiş, dəfələrlə nəşr olunmuş, dünya bədii mədəniyyətini zənginləşdirən “Kitabi Dədə Qorqud” qəhrəmanları da belə qüdrətə malik obrazlardır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Ş. Müasir yazılı ədəbiyyatımızda “Dədə Qorqud” motivləri. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 1989, № 2.
2. Ələkbərli N. Kitabı Dədə Qorqud Azərbaycan ədəbiyyatında. Azərbaycan, 1999, № 9.
3. Anar. Dədə Qorqud dünyası. Azərbaycan, 1985, № 11.
4. Həmid Araslı. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı, 1962.

A.Намазова

Мотивы «Деде Горгуд» в современной письменной литературе Резюме

“Китаби Деде Горгуд” является грандиозным памятником искусства, отражающего историко-героическое прошлое азербайджанского народа. В статье говорится о произведениях, написанных на основании мотивов «Деде Горгуд» в современной письменной литературе.

В азербайджанской литературе первые художественные произведения по теме Китаби Деде Горгуд начали писать в 30-ых годах. Первые произведения, написанные под воздействием памятников «Деде Горгуд» принадлежат М.Рзагулузаде и А.Демирчизаде. Произведение переведено на несколько языков и неоднократно выходило в свет.

A.Namazova

“Dada Gorgud” motives in the modern written literature

Summary

“Kitabi Dada Gorgud” is the glorious piece of art, which reflects the historical heroism of the people of Azerbaijan. Works are dealt with in the article, which was written in the base of “Dada Gorgud” motives in the modern written literature.

First literal works in the theme of Kitabi Dada Gorgud in the Azerbaijan literature are begun to be written in 30 years. First works, which was written in the influence of the monument of “Dada Gorgud” belong to M. Rzaguluzada and A.Damirchizada. The work of art are translated into some languages, it was published many times.

Rəyçi: Professor Zaman Əsgərli

AYNA BABAZADƏ
AMİ-nin Mingəçevir filialı
babazade-ayna@mail.ru

SAİB TƏBRİZİ LİRİKASINDA İCTİMAİ MOTİVLƏR

Açar sözlər: ictimai həyatın ziddiyyətləri, saray mühiti, ədalətsizlik, həyat sevgisi, gələcəyə ümid.

Ключевые слова: противоречия общественной жизни, дворцовое общество, несправедливость, жизненная любовь, вера в будущее

Key words: Contradictions of the social (public) life, palace environment, unjustness, life love, hope to (the) future

Saib Təbrizi lirikasının əsasını məhəbbət lirikası təşkil etsə də, bu tipli lirika-nın içərisində şair bəzən açıq, bəzən də üstüörtülü şəkildə ictimai həyatın ziddiyyət-lərini, qaranlıq tərəflərini ifşa edir, tənqid atəşinə tuturdu. Ümumiyyətlə, məhəbbət şeirlərinin içərisinə ictimai motivlərin də əlavə olunması orta əsrlər poeziyasına məxsus səciyyəvi cəhətlərdən idi. Saibi xalqa sevdirən əsas cəhətlərdən biri də onun ictimai motivlərdən yan keçməyərək şeirlərində cəmiyyəti maraqlandıran bir çox mövzulara yer verməsi idi. Sənətkarın ictimai motivli şeirləri rəngarəngliyi ilə seçilir. Onun ictimai motivli şeirlərinin mövzusu canlı həyatdan, şahidi olduğu hadisə-lərdən götürülmüşdür.

Şərqin bir çox mədəni və ticarət mərkəzlərinə səfər edən Saib yaşadığı dövrün ictimai-sosial vəziyyəti ilə yaxından tanış olmuş və həyatın bütün incəliklərini qav-rayaraq şeirlərində əks etdirməyə çalışmışdı. Eyni zamanda yüksək insani duyğuları tərənnüm etməklə yanaşı yeri gələndə bir həqiqətpərəst kimi yaşadığı ictimai döv-rün səciyyəsinə vermiş, həyatda rast gəldiyi ədalətsizlikləri həm dərin kədər hissi ilə əks etdirmiş, həm də tənqid etmişdi.

Saib Təbrizi öz zamanəsindən ürək ağrısı ilə danışaraq yaşadığı dövrandə bəxtiyar insanın olmadığını, bu həyatın yalan, hiylə üzərində qurulduğunu, çoxları-nın qana həris olduğunu bildirir. Hətta şeirlərində biz şairin bu dünyada yaşamaq həvəsinin qalmadığını açıq aydın şəkildə görürük:

Saqi, gəl saxsı qədəhlə qəmimi yüngül elə,
Həvəsim yoxdu qalım dünyada bir zərrə belə.
Mən bu sonsuz çölü gəzməklə nəfəsdən düşdüm,
Tut əlimdən, axı var mənzilimə çox hələ. (5,47)

Saib lirikası haqqında M.Məhəmmədi qeyd edir: “Saibi qlobal kosmoqonik və etik problemlər düşündürürdü. Şair bir tərəfdən kainatın adekvat dərkinə, digər tərəfdən isə, insan yaşayışının mənası və məqsədi, onun cəmiyyətlə münasibətləri-nin ahəngdar şəkllə salınması, ziddiyyətlər və eybəcərliklərlə dolu ictimai həyatda xoşbəxtliyə hansı yollarla nail olması kimi köklü məsələlərin həllinə can atırdı” (4,115). Bu da təbii idi. Çünki sənətkar həyatın gözəlliklərinin ictimai-siyasi mühüt-də gözdən salınmasına razı ola bilmirdi. Əksinə həyatın gözəlləşdirilməsi düşüncəsi ilə yaşayırdı.

Etibar ediləcək, həmsöhbət ola biləcək birinin olmadığını bilən şair öz könlündən başqa bir sirdaş, həmdəm tapa bilməyən insanın mənəvi təkliyinə, həyat faciəsinə acıyırdı.

Narahat qəlbim ilə hər gecə söhbət edirəm,
Ondan özgə, nə edim, naməbərim yoxdu mənim (5,35)

Bir azadlıq carçısı kimi o, insanın könül sərbəstliyinə, mənəvi azadlığı və səadətinə qarşı duranları “qəlbi qara insanlar” adlandırır. Şair zülmkar, insanlara əzab dolu günlər bəxş edən dövrədən şikayətlənirdi. Giley-güzar edərək həyatın onu hər tərəfdən sıxdığını söyləyir və zamanəsində sözə, şeirə, hünərə, fədakarlığa, zəhmətə qiymət verilmədiyindən şikayət edir.

Şah Şəfi Mirzə Süleymanın zamanında sarayda ədəbi mühitin qeyri-səmimiliyini, biganəliyini, soyuqluğunu, iltifatsızlığını görən, ən əsası yaradıcılığına hörmət görməyən məğrur şair belə bir mühütdə yaşamağı özünə sığışdırmayaraq sarayla əlaqəsini tamam kəsərək yaşadığı yeri tərk edir və müxtəlif yerlərə səfər edir.

Bir dürrəm özüm, qiymətimi verməsələr də,
Aydındı mənə, yoxdu xiridar bu məkanda. (5,33)

Saib sarayı zindana, özünü isə qara tikanlar, kol-kos arasında inkişaf edə bilməyən gülə bənzədir. Şairə görə, saray şairləri həqiqətən də qəfəsə salaraq onları əsir edir, cəmiyyətlə əlaqəsini kəsir, düşünən beyinləri kütləşdirir, inkişaf etməyə qoymur. O, sarayda keçirdiyi günlərə heyfslənərək özünü burada yaşayan əsir hesab edir. Şair hər şeiri üçün can qoyduğunu, qan verdiyini söyləyir. Bəzən də özünü qanadı sınımış quşa bənzədir:

Mən o qanadı sınımış bülbüləm, göz yaşından
Tor toxudum, torlanıb başdan - başa bir çəmən. (5,31)

Zəmanənin gərdisindən şikayətlənən Saib qeyd edir ki, “əyri sözlə düz söz bir-birindən seçilir, ancaq əyriyə düz, düzə isə əyri qiymət verirlər, onsuz da bu tipli insanlara nəse deməyin əhəmiyyəti yoxdur!”. O, bu tipli insanları “bəd gövhər” adlandırır. Fəxriyyə səciyyəli bir qəzəlində şair sənəti ilə öyünür və öz üstünlüyünü vurğulayır:

Məni susdurmağa kim cəhd edə, olmaz səməri,
Çün sədəf tək qulağımdan asıram kəlmələri.
Sözlərim köhnə şərabtək kədəri silsə yenə,
Çoxu bu tünd şərabı nuş eləyir bir təhər. (3,131)

Bu qəzəllə özünü onu susdurmağa çalışanlara tutur. Özünü içindən mirvari tökülən sədəfə bənzədirək qeyd edir ki, “şeyrimi eşidəndə tünd şərab içmiş kimi üzlərinin rəngi dəyişir, üzlərini turşudurlar, çünki mənim söhbətim onlara qəm gətirir.”

Saib elmə, hünərə qiymət verilməməsi ilə yanaşı, zəhmətkeşlərin, yoxsulların acı taleyinə də yanır. Zəmanəsində hər şeyin əksinə olduğunu, ağciyərlərin, qəlbi

qara insanların bəxtinin gətirdiyini, qəlbi işıqlı insanların isə dünyasının qara keçdiyini, həyatın hər üzünü- dərddini, azarını gördüyünü ürək ağrısı ilə vurğulayır.

Qəlbi işıq insanlara dünya qara keçdi,
Gördü bu həyatın hər üzün-dərdin, azarın. (5,33)

“Qəlbi yanmışdan olar qəlbi yananın xəbəri” - deyən şair bir növ “Toxun ac-dan xəbəri olmaz” atalar sözünü yada salır. “Yalnız dərddi olan insan dərddinin dərddi-ni anlar, yalnız qəlbi yananın qəlbi yanandan xəbəri ola bilər!” deyir.

Sadə adamların, xalq kütləsinin tərəfdarı kimi cəmiyyətdə baş verən cinayətlərin, xalqın çəkdiyi əzabların başında hakim təbəqənin durduğunu söyləyir və on-ları tənqid atəşinə tutur. O, dünyanı qaşqabaqlı, xallı pələngə bənzədir:

Bu dünya qaşqabaqlı, xall pələngə bənzər,
Xəsislərsə hər xalı bir dinar eyləmişdir. (5,128)

İctimai mühitə, həyata güclü tənqidi münasibət bəsləyən şair yaşadığı mühitdə haqq, ədalətin olmadığından, cəhalətin, elmsizliyin, riyakarlığın baş alıb getməsin-dən fəryad edir. O, ölkəsində bu vəziyyətin yaxşılığa doğru dəyişməsinə ümid et-mir, çünki bu ölkənin güclü idarə edən ədalətli, mərhəmətli, ayıq bir hökmdarı yox idi. Şah günlərini eyş-işrətdə, ziyafət məclislərində keçirirdi. Saib vurğulayır ki, “şah ağlısızsa onun heç bir şöhrəti olmayacaq!”.

Feodallığın hökm sürdüyü orta əsrlərin acgözlük, tamahkarlıq kimi qüsurlarını dö-nə-dönə tənqid edən şair ictimai ədalətsizliyin tənqidində daha amansızdır. Ədibə görə: “xalqın hesabına kef məclisi düzəldənlərin xalqa yazığı gəlməz, onların halına yanmaz! Xalq həm maddi ehtiyac üzündən, həm də mənəvi cəhətdən əziyyət çəkir! Şah zalımdırsa, ölkədə camaat xoş gün görməz!”

Elə ağır keçir illər, əyilibdir belimiz,
Yola saldıqda ili bayram edir ellərimiz. (5,242)

Saibin bu misralarından xalqın necə ağır bir şəraitdə yaşadığını aydın şəkildə duya bilirik. O, qeyd edir ki, insanların günü elə pis keçir ki, onlar hər günü, ili başa vuranda kədərlənmək əvəzinə sevinirlər. Saib şahlara tərifnamə yazmaqdan, onları mədh etməkdən çox nəsihət vermək məqsədini izləmişdir. O, sadə xalqa əzab-əziyyət verən hökmdarları eyş-işrətdən uzaq durmağa, ədalətə, insanlığa, insafli olmağa səsləmiş və söyləyir ki, əgər belə olsa onda yer üzü də gülüstana dönər.

Şair şahların cəmiyyətin bünövrə daşı hesab olan sadə xalq kütlələrinə etdikləri zülmərin nəticəsi olan ağır sonluqları onların gözünün qarşısına gətirərək vurğulayır ki, “rəiyyətə zülm edən şah öz budundan kabab çəkən sərxoş kimidir”.

Şah əzab versə əgər rəyətinə, şah deyil o,
Bənzəyər sərxoşa kim, eylər ətin şişdə kabab. (5,78)

Başqa bir şeir parçasında isə Saib vurğulayır ki, ağılsız, düşünmədən addım atan şah heç bir şöhrətə ucalmayacaq. O, bu sözlərlə şahları yuxudan ayılmağa çalışır:

İti xəncər yarası sonra verir dəhşətini,
Şah ağılsızsa əgər, şöhrəti də olmayacaq. (5,59)

Şairə görə zülm edən hökmdar zəvala məhkumdur. Saib tam olaraq feodal sisteminə, eləcə də şahlıq üsuluna qarşı çıxmır, sadəcə olaraq şahı xalqa qarşı ədalətli, aqıl, xalqın əməyinə qiymət verən bir şah kimi görmək istəyir:

Şişə ra bər tağə-nesyan nəh, qədəh ra xord kon,
Beşkən əz xune-siyahməstan xomare-ruzeqar.
Tobeye-əhdə-cəvanira qəbule-digər əst,
Boqzər əz mey dər cəvani, ey bəhare-ruzeqar. (2,565)

Bu beytin təhlilini Həmid Araslı “Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri” kitabında bu cür verir: “Şişəni unut qədəhi sındır. Zəmanənin xumarını sərxoşların qara qanı ilə poz. Cavanlıq zamanının tövbəsi xüsusi qəbul olunur. Ey zəmanənin baharı, şərabı gənclikdə tərk et.” (2,565).

Göründüyü kimi, şair şeirlərində şahları mədh etməkdən çox onlara nəsihət etməyi qarşısına məqsəd qoyur. Qeyd etdiyimiz beyti o, II Şah Abbası işrətdən uzaqlaşdırmaq məqsədi ilə yazmışdır.

Zahidlərə, vaizlərə, ruhanilərə qarşı yazdığı şeirlərlə onların ikiüzlülüynü, riyakarlığını tənqid edərək zəmanəsinin insanlara zidd yönəlmiş qanunlarına qarşı öz etiraz səsini ucaldan şair Nizami və Füzuli kimi dini mövhumata gülür:

Sanma hüşyarlığı sən hikmətdir,
Bu cahanın hər işi zillətdir.
Şəhərin şeyxi olub guşənişin,
Bu da bir cür tələdir, şöhrətdir. (5,108)

Zahidi qoyma qədəm basmağa meyxanəyə sən,
Meyi, meyxanəni təhqir eləyirsən niyə sən? (5,243)

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin I cildində Saibin dini mövhumata qarşı yazılan şeirləri ilə bağlı yazılır: “Şair üzünü sadə camaata tutub deyirdi: “Zahidin əmmaməsindən bilik umma, günbəz içi boşluqdan səsi böyüdür”, “əgər bilik əmmamədə olsaydı, onda şəhər məscidinin günbəzi hamıdan alim sayılardı”. Saib bu dünyanın səadətini zahidin qiyamət vədindən üstün tutub cənnət və onun süd bulaqları haqqındakı əfsanələri cəsarətlə damğalayır.” (1,526).

“Boş kuzə damın qırağından düşər” -deyən şair cahilliyə qarşı çıxaraq elmə, təhsilə yüksək münasibət bəslədiyini bildirir.

Feodal dərəcəliyinin törətdiyi ictimai və siyasi ədalətsizliklər, müsibətlər incə qəlbli Saibin yaradıcılığında öz dərin poetik əksini tapmışdı. Bir sıra tarixi-ictimai səbəblər üzündən vətəninə tərk etməyə məcbur olan şair lirikasında qürbət

mövzusuna yer verərək, buradan doğan dərin kədərini şeirlərində əks etdirmişdir. O, yad eldə kimsəsizlik dərindən, çəkdiyi izzətlərdən yanıqlı-yanıqlı gileylənərək nisgilini lirik qəzəllərində bu cür dilə gətirir :

Göz yaşım ilə dönübdür qara torpaq çəmənə,
Qütbət eldən köç edib gəldi xəyalım vətənə. (5, 47)

Qütbətə bağlama bel, tərək eləmə tez vətəni,
Hər quşa öz yuvası, hər kişiye öz vətəni. (5,11)

Dövrün ağrı-acılı ziddiyyətlərinin mənəvi aləminə mənfi təsirinə baxmayaraq, şair əzablar çəkə-çəkə bu zamanda bərkidiyini də deyir. O, insana- duyan, düşünən hər bir şəxsə mənəvi sərbəstlik, hiss, fikir azadlığı tələb edir. Məhkumluq həyatının insan üçün böyük bir fəlakət olduğunu söyləyir.

“Haqqın səltənətinə zaval yoxdur” - deyən şair el qüdrətinin yenilməzliyinə, aşağı təbəqənin gücünə böyük ümid bəsləyirdi. Elə buna görə də o, xalq düşməni qarşısında aciz olmamağa, daim fədakar olmağa səsləyərək yazır: “acizlik alçaq düşməni daha da həyasızlaşdırar, yumşaqlığı həddən aşırma ki, ilan dişini töküldükdə balaca uşaq da onu qamçılayar, zülmə baş əymək yaramaz, ah-nalədən bir şey çıxmaz. Çünki qaranlıq yerdə tüstü görünməz olduğu kimi, zalım ürəyində də məzlumların ahının təsiri yoxdur. Buna görə də həyatda şücaət və kişilik göstər və yaqin bil ki, mərdənəlik olarsa əsas şəmşir işini görər, igidlik və cəsarət hər bir müvəffəqiyyətin zəminidir.” O, bütün ayrılıqları tar-mar edəcək bir mərd istəyir. Zəmanənin bütün əzab-əziyyətlərinə, sıxıntılına qarşı şair möhkəmliyi, səbatı təbliğ edir.

Axar göz yaşları bir gün sel olsa,
Yıxar qəflət evin, olsun gümanın.
Sən öz xasiyyətinlə çox öyünmə,
Öyün ki, razı qaldı mehmanın.
Canı çox bəsləmə, ruha fikir ver,
Axı ayna gözüdür, aynadanın. (5,43)

Təbii ki, şairin arzuları ilə mövcud durum arasındakı ziddiyyət onu kədərləndirir, ancaq bu təəssüf hissi Saibi bədbinliyə salmır. Əksinə, onda böyük mənlilik hissi, sağlam və yüksək vətənpərvərlik, xalqa xidmət arzusu alovlandırır. Son dərəcə məğrur təbiətə malik olan şair düşdüyü qəm-qüssə içində, çəkməli olduğu mənəvi əzablarla bərabər, böyük gələcəyə olan ümid və etimadını saxlayır və haqq-ədalətin tezliklə öz yerini tapacağına inam bəsləyir.

O acı sözlərə səbr eyləyərək dözdüm mən,
Çün kamal əhli olan nakam olur, sezdim mən.
Hərzə söz söyləyəne yaxşı cavab susmaqdır,
Susaraq, hay qoparan hərzə dili üzdüm mən. (5,57)

Bu şeir parçasında biz Saibin bütün olanlara baxmayaraq, yalnız səbr etməklə hər şeyin öhdəsindən gəldiyini görürük.

Şeirlərində əsas istiqamətverici amil kimi azadlıq çırpıntıları olan şair humanist bir şah arzulayır və yoxsulların qulağı dinc yaşamalarını istəyir. Saibə görə, cəmiyyətin başında ağıllı, maarifpərvər hökmdar durmalı, bununla da insanların cəmiyyətdəki ahəngdar münasibətlərini təmin etməlidir. Hökmdar ictimai mühitin başında duran bir şəxs olduğundan, həmin mühitin sağlamlığı bir çox cəhətdən onun şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır.

Yaşının, həyat və fəaliyyət təcrübəsinin ona verdiyi müdrikliklə gəldiyi qənaətləri, çıxardığı nəticələri bir neçə misrada yığcam şəkildə ustalıqla ifadə edən Saib bu dünyada düzgün yaşamağın yollarını izah edərək başqalarına həyat dərsi verir:

Kim gedə düz yol ilə, bil, yolu tez qət edəcək,
Əyri yol tutsam əgər, artacaq onda əzabım. (5,75)

Vaxt əzizdir, sən onun qiymətini, qədrini bil,
Qəlp pula satmaginən Yusifi-Kənanları sən.
Bədə çox yaxşıdı, ancaq o da əndazə ilə,
Gəzmə bülbül kimi hədsiz gülüstanları sən. (5,53)

Saib minnət ilə diriliyi ölümdən betər hesab edir. Elə məhz buna görə şair sarayı tərk edir. “Yaxşıdır, minnəti qaytar elə minnət qoyana” -deyən şair kiməsə xahiş etməklə, minnətlə yaşamaqdansa, diri qalmaqdansa ölməyi vacib hesab edir. Bu aləmdə qulağı dinc quru çörək yeyib güzaranını keçirməyi daha üstün tutur.

Tufan qopsa da heç bir zaman başqa süfrələrdə gözünün olmayacağını, öz kasıb süfrəsi ilə kifayətləndiyini, dünya malında, əlvan libaslarda gözünün olmadığını söyləyir. Saibin lirik qəhrəmanı yaşamaq xətrinə dövrəyə baş əyib alçalmağı rədd edir. O, lirik qəhrəmanı vasitəsilə insanları öz mənliliyini ayaqlar altına salıb tapdatmaqdan çəkindirməyə, öz şərəfini qızıla satmamaya, əmək və fəaliyyətə çağırır.

Saib lirikasında həyat sevgisi motivləri özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bədbinlik, eləcə də bu kimi mənfi hallar Saib yaradıcılığında keçici xarakter daşıyır. O, tam mənada nikbin, həyat eşqi ilə yaşayan şairdir. Şairin şeirlərində bədii, fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə yanaşı, həyatilik, gerçəkliyə bağlılıq var. Saibə görə həyatda hər şey: sevinc də, qəm də, dərd də keçicidir. Əsas insanın həyatın mənasını anlaması, onu mənalı keçirməsidir.

Bu gözəl gün də keçər, dərd də keçər, qəm də keçər,
Həyatın şadlığı da, hətta bu matəm də keçər.
Belə rahat yuxu da, mənasız ömrün günü də,
Səni heyran edən hər nə var aləmdə, keçər. (5,181)

İctimai ədalətsizliyə, haqsızlıqlara qarşı Saib öz qürurunu, böyüklüyünü saxlayır, öz cəbhəsindən dönmür. O, sadəcə olaraq əsrinin nifrətə layiq dövlət adamlarından, qaraguruhdan uzaq durmağı, kənar gəzməyi məsləhət bilir. Ancaq bu, heç

də guşənişinlik, tərki-dünyalıq demək deyildir. “Nəhəng ağzına düşsən də ümidini itirmə” -deyən Saib həyatı tərki-dünya olub guşənişinlikdə keçirməkdənsə, daha çox dostlar arasında olmağa, deyib-gülməyi təbliğ edirdi.

Sənətkarın dünyanın etibarsızlığından, ömrün faniliyindən, xəzan küləyinin əsib yeni gəlmiş baharı hər an soldura biləcəyindən hüzn və nisgillə bəhs etdiyi beytlər sadəcə şeir misraları olaraq qalmır, hərəsi ayrılıqda bir hikmətli deyimə, yadda qalan aforizmə çevrilərək heykəlləşir. Özlüyündə dərin müdrik fikir ifadə edən bir qisim beytlər də olmuşdur ki, onlar zərbül-məsəl səciyyəsi daşıyır. Qarşımıza çıxan növbəti beytlərə nəzər salaq:

Bu cahanda heç nəyə, bil etibarım yox mənim,
Çün zamanəylə döyüşməkçün qərarım yox mənim.
Odlara yanmış toxumdur bu həyatda hasilim,
Ömr ötüb keçdi daha, heyhat, baharım yox mənim. (5, 66)

Gözəlliğin nişanı öncə həyalı olmaq,
Həyalı olsan, ey gül, hasil olar niyazın. (5,52)

Hakimlər yanında alçaq təbiətlilərin mənəviyyatca yüksək olan adamlardan çox üstün tutulduğunu, xalq üçün, gələcək üçün, canını, ömrünü, istirahətini verən adamların zillətdə yaşadığını görən şair, ancaq əbədi olan yüksək şeir sənətindən və bu sənətin feyzindən təsəlli alır, ölməz bir inam ilə, gələcəyə olan etiqadı ilə oxucularına ucadan səslənirdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə- I cild. Bakı: AMEA, 1960. 590 səh.
2. Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri.(Seçilmiş əsərləri). Bakı: Gənclik, 1998. 732 səh.
3. Azəroğlu Balaş. Saib Təbrizinin sənət dünyası. Bakı: Yazıçı, 1981. 175 səh.
4. Məhəmmədi Məsiəğa. Saib Təbrizi və farsdilli poeziyada “hind üslubu”. Bakı: Elm, 1994. 187səh.
5. Saib Təbrizi. Seçilmiş əsərləri. Tərtibçi: B.Azəroğlu. Bakı: Öndər, 2004. 256 səh.

Айна Бабазаде

Социальные мотивы в лирике Саиба Тебризи Резюме

В представленной статье говорится об общественных мотивах в творчестве Саиба Тебризи. Следует отметить что, поэт говорит о тоскливых полных угнетений периодах своего народа.

Жалуясь, что жизнь мучает его и жалуется на не оценивании слова, стиха, жертвенности, дерзости. Саиб уподобляет дворца к темнице, жалуется на то что, половину своей жизни провел здесь. Ему жалко тех дней,

которые провел там и считает себя пленником. Но несмотря это, поэт- Оптимист, и тем не менее опирается на своего народа и надеется ,что в один день всё изменится.

Ayna Babazade

Social (public) motives in the lyrics of Saib Tabrizi

Summary

The presented article is about the social motives in Saib Tabrizi's activity. It is noted that, the poet made complaints against the time which gave people poignant days. He said grumbling that the life hurts him thoroughly and complained that in his time word, poem, bravery, self-sacrifice , labour was not valorized. Saib made alike palace to prison and regretted for spending some period of his life in palace. He felt sorry for his days in palace and considered himself prisoner living there. However, the poet was optimist, relied upon people and hoped that everything would be fine.

Rəyçi:

Mahmud Allahmanlı
filologiya elmləri doktoru, professor

SAMİRƏ ƏLİYEVƏ
Əlyazmalar İnstitutu
samira-1971@yandex.com

ŞƏRƏF XANIM BİNTİ MEHMED BƏY ƏR-RUMİ DİVANININ ELMİ-POLEOQRAFİK TƏSVİRİ

Açar sözlər: əlyazma nüsxəsi, elmi-poleoqrafik təsvir, daşbasma, divan, əski mətbu, Şərəf xanım

Ключевые слова: рукописный список, научно-полеографическое описание, литография,

диван, старопечатный, Шереф ханум

Key words: manuscript copy, scientific-poleographical description, lithography, divan, black-letter, Sharaf Khanum

İnsani ehtiyacların zirvəsində özünə yüksək və hətta ən ümdə yer tutan amil kimi fikri ifadə etmək arzusu dayanır. Ülvə varlıq bəşər yaranandan, tarixin ilk dövrlərindən günümüzədək müxtəlif yollarla fikir və həyəcanlarını dilə gətirmiş, bunların uzunömürlü olmasını təmin etmək uğrunda müxtəlif yollarla mübarizə aparmışdır. Misirdə, Anadoluda, Qobustandakı daş kitabələr bunu bir daha təsdiqləyir. Daşlardan sonra, insan ağac lövhələri, çeşidli dərilər, sümüklər və papirus üzərinə öz arzu və istəklərini köçürmüşlər. Beləliklə də ilk əlyazma ərsəyə gəlməyə başlamışdır ki, sonralar da Çində ilk kağız V əsrdə (miladdan sonra) istehsalı başlamışdır, buradan da karvanlar vasitəsilə Orta Asiyaya və İrana gətirilmişdir. XVIII və XIX əsrlərdə Avropa da yazı vasitəsi tapmanın çətin olduğu halda, mənbələrdən Şərqdə ilk kağız fabrikinin hələ 794-cü ildə Harun ər-Rəşid zamanında qurulduğu məlum olur. Deməli, orta əsrlərdə Şərq mədəniyyəti Qərb mədəniyyətindən daha inkişaflı və sivilizasiyalı olmuşdur. “Dünyanın ən qədim yazı və əlifba üsullarının birinin adının türkçə olması babalarımızın yazı və kitab sənətinə verdiyi böyük önəmin göstəricisidir. Dünyanın “mıxı yazı” (mıx yazısı) kimi qəbul etdiyi əlifba əslində türklərin icadıdır. Qədim Şumerdə gil üstündə mıxla yazıldığına görə belə adlandırılıb və sonralar ərəblərin dilinə bu söz “mismari yazı” kimi tərcümə olunub” (1,5). Bu səbəbdən də Şərqdə əlyazma daha tez yaranmış və bütün dünyaya nüfuz edərək bu gün də qiyməti heç bir vasitə ilə ölçülməyən nadir inciləri ilə məşhur kitabxanaları bəzəməkdədir.

Əlyazma əsəri (*manuscript, handsprift* və s.) adından da göründüyü kimi, mətbəədə basılaraq çoxaldılmadan, əllə yazılmış kitab və ya risalə deməkdir. Bunlara qədim dövrlərdə nüsxə deyilirdi – məs: Qurani-Kərim nüsxəsi və s. Hətta üzərinə dua yazılmış, üçbucaq şəklində qatlanmış kağız və ya bez parçaya verilən “muska” adı da bu “nüsxə” kəlməsindən əmələ gəlmişdir. Mətbəənin yaranmasından sonra nüsxəyi-məxlutə (əlyazma nüsxəsi) şəklində adlandırılmağa başlandı, çünki artıq nüsxəyi-mətbuə (basma nüsxə) da araya gəlmiş oldu. Hal-hazırda isə bu ifadələrin yerinə “əlyazma” və ya basma (daşbasma) kimi sinonim sözlər işlədilməkdədir. Əlyazma əsəri bizim ənənəvi olaraq qapaqlı kitab şəklindən (*codex*) başqa, nadir hallarda tomar və rulon şəklində də olur. Əlyazmanın bu şəkli daha çox nəsil şəcərələri, təriqət silsilələri, fərmanlar və bəzi vəqf olunmuş namələrdə işlədilir.

mişdir. Eni uzunluğundan daha hündür olan və əsasən xalq şairlərinə aid şeirlərin yazıldığı xüsusişəkilli əlyazmalar isə mətnşünaslıqda “cüng” kimi tanınır.

Zaman-zaman görüldüyü kimi, yeni kəşf edilən bir əsər bu günə, bizə qədər ədəbiyyat və tarix kitablarımızda adı keçməyən mühüm bir müəllifi tanıda, yaxud bilinməyən bir hadisəni araya gətirə, ya da çox dəyərli və orijinal bir məsələyə həsr edilmiş ola bilər. Məsələn, Mahmud Kaşğarının “Divani-Luğatit-Türk”ü (1072-74) düşünək, bu əsərin tapılıb tanınması, türk dili, tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı üçün yeni bir cığır açmış, bənzəri olmayan bir kəşf olmuşdur. Kitabın yeganə əlyazması təxminən yüz il il öncə Əli Əmiri əfəndi (1857-1924) tərəfindən bir qadından satın alınaraq əldə edilmiş və sonra dövlətə təhvil verilmişdir. Bu əlyazma hər b, yangın, rütubət, əhəmiyyətsizlik səbəblərindən birinin qurbanı olub zamanımıza gəlib çatmasaydı, türk tarixi və mədəniyyəti bu baxımdan böyük bir itki verəcəkdə.

“Nüsxələrin sayı çox olduqda aralarındakı qarşılıqlı əlaqə onların öz təsnifatına əsaslanmalıdır. Mətnlərin təsnifatı iki çür olur: formal və tarixi. Xarici görüşünə və kəmiyyət göstəricisinə görə olan zahiri təsnifatlar nisbətən asandır. Tarixi təsnifat mətnin tarixinin əlamətlərinə əsaslanır, əsərin mətninin tarixini əks və təqdim edir. Birinci, formal və ya zahiri təsnifat mətnin tarixinin müəyyən edilməsindən qabaq ola bilər. İkinci isə yalnız mətnin tarixinin tədqiqi nəticəsində yarana bilər.” (2, 45).

Şərəf xanım divanının əlyazma və çap nüsxələrinin elmi-poleoqrafik təsvirini verməzdən əvvəl bu prosesin səmərəsi və gedişatı barədə bir qədər danışmağı lazım bilirik. K.Şərifova görə, orta əsr əlyazma kitabları müasir nəşr kitabları kimi deyildir. Əgər müasir nəşr kitablarında müəllifin və əsərin adı, eləcə də mündəricatı verildiyi halda, əlyazma kitabları belə deyildir. (4, 174) Ümumiyyətlə, divan ədəbiyyatına aid yazılı abidələrin poleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması əlyazma mətnlərinin düzgün oxunuşu, tekstoloji tədqiqi, onların yaranma tarixi və yerinin müəyyənəşdirilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, köçürülmə (yaranma) tarixləri qeyd olunmayan bir sıra əlyazmaların eyni əlamətləri ilə müqayisə etməklə təxmini olaraq müəyyənəşdirmək mümkündür (5, 264)

Bizə Şərəf xanım divanının iki əlyazma, iki əski mətbu, divanın tam və natamam dörd çap nüsxəsinin mövcudluğu məlumdur və onları belə sıralamaq mümkündür:

№	Köçürüldüyü və ya nəşr olunduğu tarix	Saxlanıldığı yer
1.	XIX əsrin sonları	İstanbul Universiteti kitabxanası
2.	XX əsrin əvvəlləri	AMEA, Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsi
3.	h.1284/m.1267, Mətbəeyi-amirə	AMEA, Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsi
4.	h.1292/1875, Şeyx Yəhya əfəndi mətbəəsi	Şəxsi kolleksiyada
5.	1941, Riza Koşkun mətbəəsi	Şəxsi kolleksiyada
6.	1994, Ankara Milli kitabxana basımevi	Şəxsi kolleksiyada

7.	2002, İstanbul, Kitabevi nəşriyyatı	Şəxsi kolleksiyada
8.	2006, Bakı, Nurlan	AMEA, Əlyazmalar İnstitutu

1. İstanbul əlyazma nüsxəsi. (Bundan sonra şərti olaraq **۷** nüsxəsi olaraq adlandırılmışdır). Bu əlyazma nüsxəsi İstanbul Universiteti kitabxanasında T.2808 şifrəsi altında mühafizə olunur. 98 vərəqdən (196 səhifə) ibarətdir. 24x18,4, 18,4x9,5sm. ölçülərindədir. Rıqə xətt ilə keyfiyyətli, ahərli, açıq saman rəngli Avropa kağızına yazılmışdır. Sətir əvvəlindəki sözlər qırmızı, digər yazılar qara mürəkkəblə yazılmışdır. Cildin üz qabığı açıq lacivərd rəngli kağız, arxa qabığı isə lacivərd meşindən ibarətdir. Cildin iç qapağı açıq yaşıldır. Heç bir əlavə qeyd yoxdur. XIX əsrin sonlarına doğru yazıldığı təxmin edilir. Əlyazmanın forzasında başda kitabxana- nın rəsmi möhürü vurulmuşdur. Harada köçürüldüyü barədə qeyd yoxdur. Bu nüsxədə klassik şeir janr və formalarından bir “Bəsmələ” mənsuməsi, 7 minacat, 3 tövhid, 20 nət, 18 mərsiyə, 1 Həzrət Əli (ə) mədhiyyəsi, 1 çaryar mədhiyyəsi, 1 Veysül-Qərəni mədhiyyəsi, 4 Mövlana və mövləvilik mədhiyyəsi, 2 Əbdülqadir Gilani mədhiyyəsi, 1 Əhməd ər-Rüfai mədhiyyəsi, 1 Qadirilik mədhiyyəsi, 1 Nurəddin Cərrahi mədhiyyəsi, 11 müsəddəs, 1 müxəmməs, 13 təxmiz, 4 qəsidə, 1 məsnəvi, 75 tarix, 191 qəzəl, 2 müstəzad, 29 şərq, 84 qit‘ə, 33 beyt, 2 lüğəz, 2 mənsum məktub, 1 təsbih təşəkkürnaməsi, uşaq üçün yazılmış 1 məsnəvi yer almışdır.

İstanbul əlyazma nüsxəsi başlanır:

گرکدر اولنده هر امورك ياد بسم الله
انى الزمدر اتمک مطلقا معتاد بسم الله

Gərəkdir əvvəlinde hər ümurun yadi-bismillah,
Anı əlzəmdir etmək mütləqa mö`tadi-bismillah.
Bitir:

عمرو کمالک زياد
طالع و بختک گشاد
کوکلنی غایتله شاد
ایده جناب خدا

Ömrü kəmalın ziyad,
Talevü bəxtin güşad,
Könlüni qayətlə şad
Edə Cənabi-Xuda.

2. Birinci mətbu (Türkiyə) nüsxəsi. (şərti olaraq **ب nüsxəsi adlandırmaq).**

Birinci çap olunmuş nüsxə əlyazma (۷) nüsxəsinin demək olar ki, eynisidir. Çox güman ki, bu çap nüsxəsi ۷ nüsxəsinin əsasında hazırlanmışdır. Hətta böyük ehtimalla bunun əksini də söyləmək olar, çünki XIX əsrdə və sonra yazılan bir çox divanların əlyazma nüsxəsinin və nüsxələrinin daha əvvəl çap olunan mətbu nüsxələrindən köçürüldüyü artıq məlumdur. Şərəf xanımın ölümündən yeddi il sonra hicri 1284-cü ildə (m.1867) çap olunan bu nüsxənin sonunda çap qeydi belədir: “Mətbəeyi-Amirədə təb olunmuşdur. Fi 12 rəbiül-əvvəl sənə 1284”. Bu nüsxə iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə 135 səhifə, qəzəllərlə başlayan ikinci hissə isə 115 səhifədir. Kitab iki hissə birlikdə 250 səhifədən ibarətdir. Bu nüsxənin

sonundakı cəp qeydi bu şəkildədir: “Fi 12 rəbiül-əvvəl sənə 1284”. Nüsxə tünd qəhvəyi rəngli qalın karton cildə tutulmuşdur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində bu cəp əsərinin bir nüsxəsi II-329 şifri altında saxlanılır.(9)

Başlanır:

گرکدر اولنده هر امورک یاد بسم الله
انی الزمدر ایتمک مطلقا معتاد بسم الله

Gərəkdir əvvəlində hər ümurun yadi-bismillah,
Anı əlzəmdir etmək mütləqə mö`tadi-bismillah.

Bitir:

عمرو کما لک زیاد
طالع و بختک گشاد
کوکلنی غایتله شاد
ایده جناب خدا

Ömrü kəmalın ziyad,
Talevü bəxtin güşad,
Könlünü ğayətlə şad,
Edə Cənabi-Xuda.

3. II Mətbu nüsxəsi (şərti olaraq ت nüsxəsi adlandıraraq)

İkinci mətbu nüsxəsinin cəp qeydi belədir: “İşbu divanı-müstətab, məşhuri-afaq mərhumə Şərəf xanımın əsəri-pəsəndidələri olub İrgad bazarında şeyx Yəhya əfəndi mətbəəsində ikinci dəfə olaraq bin iki yüz toqsan iki sənəsi rəbiülaxirində əmri-təbi xitama rəsidi olmuşdur. Sənə 1292 (1875)”. Bu mətbu əsər Şərəf xanımın özü kimi şairə və mövləvi tərqiətində olan bacısı qızı Xədicə Nəqiyyə xanım (h.1262/m.1846, h.1316/m.1899) tərəfindən çapa hazırlanmışdır.

Yuxarıda haqqında danışdığımız bu mətbu nüsxə Şərəf xanımın vəfatından 8 il sonra cəp olunmuşdur. Bu mətbu əsər 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissə 168 səhifə, ikinci hissə 115 səhifə, üçüncü hissə 60 səhifədən ibarətdir. Ümumilikdə cəmi 343 səhifədən ibarət olan bu nüsxədə səhifə nömrələri 168+175 şəkildə sıralanmışdır. 168 səhifədən ibarət olan birinci hissənin sonunda və bölmə içində, ayrıca 175 səhifəlik ikinci hissənin 115-ci səhifəsindən sonra birinci mətbu nüsxədə rast gəlmədiyimiz mənzumələr yer almışdır. Əlyazma nüsxəsi (ی) bu mətbu nüsxədən haradasa ücdə biri qədər azdır. ت nüsxəsində müxtəlif janrlarda yazılmış ümumi sayı 677 olan mənzumə yer almışdır. Çox böyük ehtimalla demək olar ki, bu mətbu nüsxənin əsasını təşkil edən əlyazma nüsxəsi dövrümüzə gəlib çatmamışdır.

Başlanır:

گرکدر اولنده هر امورک یاد بسم الله
انی الزمدر ایتمک مطلقا معتاد بسم الله

Gərəkdir əvvəlində hər ümurin yadi-bismillah,
Anı əlzəmdir etmək mütləqə mö`tadi-bismillah.

Bitir:

بن اولور سمدہ شرف عالمده
ظاهر ا یوق ایسه ده اولادم

هر غزل بر ولد قلبمدر

حشره دك ينه گم اولمز آدم.

Bən ölürsəm də, Şərəf, aləmdə,
Zahira yox isə də övladım.

Hər qəzəl bir vələdi-qəlbimdir,
Həşrədən yenə güm olmaz adım.

4. Bakı əlyazma nüsxəsi (şərti olaraq ۴ nüsxəsi kimi adlandırılmışdır)

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əyazmalar İnstitutunda B-1299/2922 şifrəsi altında saxlanılır. Mərhum şair və tədqiqatçı Əlabbas Müznib tərəfindən qarışıq nəsx xətti ilə köçürülmüş bu nüsxə “Qəzəliyyat” adlanır. Əlyazma 24x15 sm ölçüsündə qarışıq zoğalı və qırmızı rəngli əbru tərzində olan müasir dəri cildə tutulmuşdur. Əlyazma açıq yaşıl rəngli qovluqda saxlanılır. Əlyazmanın titullu səhifəsində - forzasında Ə.Müznibin öz xətti ilə ərəb qrafikası ilə توركیه لی شرف (Türkiyəli Şərəf xanımın qəzəliyyatı), səhifənin aşağı hissəsində, sağ küncdə: ۲۵۰ صحیفه لی کندی دیوانندان آلمشدر (250 səhifəli kəndi divanından alınmışdır) yazılmışdır. Həmin səhifədə iki üçbucaqlı müəssisə möhürü basılmışdır. Əlyazma vaxtilə mətbəələrdə hazırlanan, mütəxəssislərinin qeyd etdiyi kimi, çay və ya qənd satışı üçün nəzərdə tutulan üzərində müxtəlif rəsmlər yerləşdirilən parıltılı və qalın kağızların əks tərəfinə qara mürəkkəblə oxunaqlı nəsx xətt ilə hər vərəqə bir şeir - qəzəl olmaqla yazılmışdır. Bu əlyazmada yalnız Şərəf xanımın qəzəlləri yer alıb. ۴ nüsxəsində Şərəf xanımın 189 qəzəli yer almışdır. Hər bir şeirin sonunda – məqtə beytində şairənin adı – təxəllüsü bu formada, yəni mötərizə içərisində “(شرف)” kimi verilib. Eləcə də səhifənin aşağı hissəsində yenidən Şərəf xanım sözü - “شرف خانم” şəklində yazılıb. Bu əlyazma nüsxəsi belə başlanır:

لاابالی مشربم قید وقار اولماز بکا
عاشق شوریده یم ناموس عار اولماز بکا

Laübalı-məşrəbəm, qeydi-vüqar olmaz bana,
Aşiqi-şuridəyəm, namusu ar olmaz bana.
Əlyazma bitir:

مایوس ایسه کده ایله شرف مطلبک طلب
نومید اولما رحمت حضرت توکنمندی

Mə'yus isən də, eylə, Şərəf, mətləbin tələb,
Növmid olma, rəhməti-Həzrət tükənmədi.

۴ nüsxəsindən köçürüldüyü ehtimal olunan bu əlyazmada, ardıcılıq nöqtəyi-nəzərindən birinci mətbu nüsxəsində yerləşən bir neçə əsərin yer almadığını aşkar etmişik. Məsələn, şərti olaraq ۴ adlandırdığımız əlyazmada I mətbu nüsxəsinin II hissəsində (ب,II, 9) yerləşən sıra sayı etibarlı ilə on doqquzuncu olan mənzumə - müstəzad nədənsə əks olunmayıb. Həmin əsərdən – şeirdən bir neçə mısranı aşağıda göstəririk:

بولسم دلداره یوق احوالی عرض ایتمکه قدرت دخی رخصت
عشق ایتدی بنی واله و دمبسته حیرت
چون قالب صورت

Dildarə yox əhvalımı ərz etməyə qüdrət,
Bulsam dəxi rüxsət.

Eşq etdi bəni valehü dəmbəsteyi-heyrət,
Çün ғalibi-surət. (ب nüsxəsi, II, səh. 9)

Və belə bir fakta yenə də ب nüsxəsinin ikinci hissəsində səh. 39-da rast gəlirik. Yəni şərti olaraq م adlandırdığımız Bakı nüsxəsində aşağıda iki beytini nümunə verdiyimiz şeir – müstəzad yer almayıb.

Ol şəm'i bu şəbxaneyi-əğyardə sandım,
Ətrafı tolandım,
Ta sübhə qədər atəşi-qeyrət ilə yandım,
Mövlayə tayandım. (ب, I, 39)

Bu faktlar bir daha göstərir ki, böyük ehtimalla Əlabbas Müznib bu əlyazmaya katib kimi müdaxilə edərkən onu çap etdirmək iddiasında olubmuş. Ona görə də janr etibarı ilə qəzəldən fərqli olan müstəzadları bu əlyazmaya daxil etməyib. Bu faktı həm də o zaman hakim olan qəddar rejimin dinə olan münasibətindən irəli gələn şərtlərlə də izah etmək olar, yəni bu müstəzadlar dini məzmun daşdığı üçün (məs. "Mövlayə tayandım" qafiyəli şeir) əlyazmaya köçürülməyib.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əlabbas Müznib bir çox azərbaycanlı və türk şairlərinin əlyazmalarını toplayaraq çap etdirmək məqsədilə üzünü köçürmüşdü. Lakin təəssüflər olsun ki, sovet hakimiyyətinin 30-cu illər repressiyası bir çox ziyalılarımız kimi onun da həyatına son qoymuş, ədib amansız rejimin qurbanı olmuş və bu əsərləri çap etdirmək ona müyəssər olmamışdı. Onun müxtəlif şair və ədiblərin yaradıcılığından topladığı həmin əsərlərdən bir neçəsi son illər ərzində Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən ərəb qrafikasından müasir latın əlifbasına transfoneliterasiya olunaraq nəşr olunmuşdur.

5. Bakı çap nüsxəsi (bundan sonra I nüsxəsi kimi adlanır). Əlabbas Müznibin köçürmüş olduğu əlyazma nüsxəsi Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 23 iyun 2006-cı il tarixli qərarı ilə "Nurlan" nəşriyyatı tərəfindən işıq üzü görmüşdür. Mətni transfoneliterasiya edib nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi institutun elmi işçisi Samirə Əliyeva, redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Azadə Musabəyli, rəyçi mərhum alim filologiya elmləri doktoru Məmməd Adilovdur. (4)

6. I Türkiyə çap nüsxəsi (şərti olaraq ض nüsxəsi kimi adlandıraraq). Türkiyədə Ertek Hamdi Nazim tərəfindən 1941-ci ildə İstanbulda "Rıza Koşkun" mətbəəsində "Şair Şeref (hanım)" başlığı ilə nəşr edilmişdir. (Kitabın cildi qalın olmayan karton üzldür. Üzərində "C.H.P. Şehremini halkevi nəşriyyatından sayı 2" sözləri qeyd olunmuşdur. Nüsxə cəmi 23 səhifədən ibarətdir. Üzərində müxtəlif möhürlər vurulmuşdur. Ölçüsü 16x24 sm.dir (141). Sözü gedən nüsxə istedadlı şairənin yaradıcılığını özündə tam əks etdirməsə də, Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra onun haqqında ilk tədqiqat işi kimi dəyərlidir. Müəllif özü Şərəf xanım haqqında kitabın əvvəlində belə yazır: "İslam kadın şairlərinin en iyisi ve en şahsiyetlisi sayılsa yeridir". (6,1).

7. II Türkiyə çap nüsxəsi. (şərti olaraq ص nüsxəsi kimi adlandırılmışdır). Türkiyədə cümhuriyyət qurulduqdan sonra ikinci dəfə olaraq Yusif Mardin tərəfindən Şərəf xanım Divanından bəzi şeirlər "Şair Şeref Hanım" adlı başlıqla T.C. Kültür Bakanları Yayınları, 1718, Türk Böyükləri Dizisi altında Ankara Milli Kütüphanə Basım evində 1994-cü ildə çap edilmişdir. Kitab 13,5x19,5 sm ölçüsündədir. Cəmi 238 səhifədən ibarətdir (7). Səhifə sayından məlum olur ki, bu

çap kitabı I mətbu nüsxəsində olduğu kimi, Şərəf xanımın əsərlərini yenə də tam əhatə etmir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə çap edilən hər iki nüsxə (ض və ص) tərtibi, mətnin təhlili, keyfiyyət və Şərəf xanımın divanına yanaşma nöqteyi-nəzərindən qənaətbəxş deyildir.

8. III Türkiyə çap nüsxəsi. (şərti olaraq ۱ nüsxəsi kimi adlandırılmışdır).

Nəhayət ki, çağdaş dövrdə Türkiyəli alim prof.dr. Mehmet Arslanın tərtibatı ilə 2002-ci il dekabr ayında İstanbulda “Kitabevi” nəşriyyatında şairə Şərəf xanımın tam divanı işıq üzü gördü (8). Alim kitabın ön sözündə sənətkar haqqında müfəssəl məlumat vermiş, onun yaradıcılığının bir çox məqamlarına toxunmuş və divanını tam halda oxucu kütləsinə çatdırmışdır. O, bu divanı nəşrə hazırlayarkən daha dolğun olan ikinci mətbu nüsxəsini (kitabda - ث nüsxəsini) əsas götürdüyünü kitabın giriş hissəsində qeyd etmişdir. Tədqiqatçı özü bu barədə belə yazır: “Yazma nusha bu nushadan neredeyse üçte bir oranında eksiktir. Belirttiğimiz gibi büyük bir ihtimalle yazma nusha, I matbu nushadan istinsah edilmişdir. Divan neşirlərində yazma nushanın esas alınması gibi bir kural varsa da, karşılaştığımızda yazma nushadakı hataların daha çok aynı zamanda nushanın çok eksik olduğunu gördük.” (8, 42).

Şərəf xanım Divanının nüsxələrinin elmi-poleoqrafik tədqiq və təhlilini apararkən rast gəldiyimiz faktlardan biri də budur ki, Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan ب nüsxəsinin (329 şifri altında olan nüsxə) ilk səhifələrində bir çox inqilabdan əvvəlki və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra o dövrdə fəaliyyət göstərən kitabxanaların möhürü basılmışdır. Çap kitabının tədqiqinə əsasən söyləmək olar ki, ب nüsxəsinin ilk səhifələrində 1 ellipsisvari, 2 dördbucaqlı, 2 üçbucaqlı olmaqla 5 müəssisənin kitabxana möhürü vardır. Nüsxədə həmçinin şəxsi kitabxana möhürünə də rast gəldiyimizi qeyd etməliyik və bu fakta əsasən bu əsərin Azərbaycana çoxdan gətirildiyini söyləmək olar.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov A. İlk Azərbaycan kitabı. Bakı – 1995, 47 s.
2. Musayeva A. Mətnşünaslığın nəzəri və təcrübi əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: “Elm”, 2007, 200 s.
3. Şərəf xanım. Qəzəllər. Mətni transfoneliterasiya edib nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: Samirə Əliyeva. Bakı – Nurlan – 2006, 109 səh.
4. Şərifli K. Mətnşünaslığın nəzəri əsasları. Bakı: “Nurlan”, 2011, 366 s.
5. Черепнин А.Ф. Описание тюркских рукописей Института Востоковедение.
6. Hamdi N.E. Şair Şeref Hanım. İstanbul: Rıza Coşkun matbaası, 1941, 23 s.
7. Mardin Yusif. Şeref Hanım. Ankara: Kültür Bakanlığı, Milli Kütüphane basım evi, 1994, 238 s.
8. Arslan Mehmet. Şeref Hanım Divanı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002, 548s.
9. ƏYİ. II 329/727. دیوان شرف حاتم
10. ƏYİ. -1299/2922. خانمک غزلیاتی تورکیه لی شرف ۲۵۰ صحیفه لی کندی دیوانندان النمشدر

С.Алиева

Научно-палеографическое описание списков «Диван»а Шереф ханум

Резюме

В данной статье даются подробные сведения о списках «Диван»а ереф ханум бинт Мехмед бек ар-Руми, известной турецкой поэтессы, занимающей видное место среди представительниц тюрской литературы XIX века. В этой статье нашло свое отражение научно-палеографическое описание списков «Диван»а. В статье также рассказывается о количестве произведений, входящих в списки «Диван»а.

S.Aliyeva

Scientific-paleographical description of the copies of “Divan” by Sharaf khanum

Summary

In the given article detailed information about the copies of “Divan” by Sharaf khanum bint Mehmed bek ar-Rumi – the famous Turkish poetess, having distinguished place among representatives of the XIX century Turkish literature. In this article scientific-paleographical description of the copies of “Divan” has been reflected. The article also deals with the quantity of works included into the copies of “Divan”.

Rəyçi: Professor Azadə Musayeva

ORUC ƏLİYEV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Folklor İnstitutu
azfolklor@yahoo.com

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA SU

Açar sözlər: nağıl, dirilik suyu, inanc, törəniş, qeyri-adi qəhrəman, mifoloji düşüncə

Ключевые слова: сказка, живая вода, верования, зарождение, необычный герой, мифологическое мышление.

Key words: tale, the water of vitality, belief, creation, unusual hero, mythological thinking

Məlum olduğu kimi, su dünya mifoloji düşüncəsində yaradıcı başlanğıcdır. Azərbaycan folklorunda, o cümlədən nağıllarında da su ilə bağlı inanclara və onları təmsil edən obrazlara tez-tez rast gəlinir. Azərbaycan nağıllarında qeyri-adi qəhrəmanların törənişində su mühüm yer tutur. Su övlad bəxş edir. Qocalıq çağlarını keçirən insanlara suyun övlad verməsi Azərbaycan nağıllarında öz əksini tapmışdır. Öz kökləri ilə mifoloji düşüncənin hökm sürdüyü çağlara gedib çıxan belə nağıllar maraqlı süjeti ilə seçilir. Belə nağılların ekspozisiyasında övladsız ata-ananın arzusu, qəhrəmanın qeyri-adi, möcüzəli dünyaya gəlməsi motivi mühüm yer tutur. Bu cəhət Azərbaycan nağıllarından “Kəl Həsənin nağılı”nda da əks olunub. Nağılda təsvir olunur ki, uşaq arzusu ilə yaşayan ər-arvad artıq qocalıq yaşlarına gəlib çatıblar. Bir təsadüf onların həyatının axarını dəyişir. Nisə əri xəstələndiyi üçün meşəyə odun dalınca gedir. O, meşədə bərk acır. Odur ki, bir neçə armud dərib yeyir və bundan sonra bərk yanmağa başlayır. Nisə bulaqdan doyunca su içir. Bundan sonra gözəl bir quşun da yumurtasını başına çəkir. Çəkən kimi də şirinliyindən ciyəri alışıb yanır. Bu hadisədən sonra Nisə hamilə olur, qeyri-adi keyfiyyətləri ilə seçilən bir oğlan doğur. Bu oğlan – Kəl Həsən adı insanların bacara bilmədiyi ən çətin sınaqlardan çıxır, heç kimin məğlub edə bilmədiyi Kəşkəş pəhləvanı öldürərək gözəl Pəri xanımı onun əlindən xilas edir (4, 188-200).

Suyun övlad bəxş etməsi, suya inam “Reyhanın nağılı”nda da aydın şəkildə özünü qoruyub saxlamışdır. Bu nağılda da qəhrəman qeyri-adi şəkildə dünyaya gəlir. Övlad həsrətilə yaşayan ata-ananın gözəl bir qızı olur. Ancaq onların sevinci uzun sürmür, gözəlliyi ilə hamını heyran edən Reyhan xanımı Qülzəmi-Qaf şahının oğlu Əş-əş div götürüb zülmət dünyasına qaçırır. Ana qızını tapmaq arzusu ilə dağı-dərəni gəzir, ancaq heç yerdə onu tapa bilməyib kor-peşiman geri dönür. Bu vaxt o, susuzluqdan bərk yanmağa başlayır:

“Gülcahan oğul arzusunu çəkə-çəkə evlərinə gəlirdi. Yolda az qaldı susuzluqdan həlak olsun. Bir təhər özünü sürüyüb bir su gölməçəsinin üstünə saldı. Arvad çox sevindi, gölməçədə olan suyu tamam içib qurtardı. Demə, Gülcahan içdiyi su dərəyə atlarının aygırının su içdiyi gölməçə imiş. Dərəyə aygırı biyabana çıxanda həmişə buradan su içərmiş. Gülcahan bir qədər toxtayıb yoluna davam etdi, axşam evinə çatdı. Bir müddət keçdi, bu gölməçə suyundan Gülcahanın uşağı qaldı. Onun bir oğlu oldu bəeyni Rüstəm pəhləvan (6, 151).

Haqqında danışdığımız hər iki nağıl motivi öz köklərilə mifoloji inancların hökm sürdüyü zamanla səsləşir. Hər iki nağılda ananın tez-tez su içməsi və bunun nəticəsində övlada sahib olması, öz arzusuna çatması su inamı ilə sıx şəkildə bağlılıqdan doğmuşdur. Özünün çoxsaylı araşdırmalarında su ünsürünün türk mifologiyasında oynadığı rola xüsusi diqqət yetirən professor M.Seyidov yazır:

“Suya və bitkiyə (ağaca) inam türk xalqlarının əski inanclar aləmi ilə bağlıdır. Su da, ağac da (dünya ağacı) ilkindir. İnsan və həyat onlardan yaranmışdır. Su və dünya ağacı insanlara can, ruh verir. Bu mifoloji baxış ibtidai insanın həyat tərzindən, yaşayışından, dünyanı dərk etməsindən yaranmışdır. Əski insan üçün su və ağac (bitki) onun həyatı, yaşayışı üçün əsas idi. Buna görə də onlar bir çox xalqlarda mifikləşmişdir. Bu səbəbdən də insan suda, bitkidə əbədlilik, ölməzlik axtarmışdır (11, 118).

Azərbaycan nağıllarının bir bölümündə övladsız valideynlər dərvişin verdiyi almanı və yaxud hər hansı bir təsadüf nəticəsində əldə olunmuş almanı yedikdən sonra arzularına çatırlar. Ata-ananın möcüzəli almanı yeməsilə dünyaya gələn uşaqlar da qeyri-adi keyfiyyətlərilə başqalarından seçilir. Bu motiv, ümumiyyətlə, Şərq xalqlarının folklorunda geniş yayılmışdır. V.M.Jirmunski yazır:

“Sehrli nağıllarda, xüsusən Şərq xalqlarında (ərəb, fars, türk) magik mayalandırmanın əsas vasitəsi olmalıdır. Bu almanı övladsız padşaha (bəzən onun vəzirinə) səyahət zamanı (və ya onun yuxusuna girmiş) qoca dərviş verir (9, 229).

Bu motivə “Şahzadə Mütəlib”, “Məlik Məmməd və Məlik Əhməd”, “Cəlayi-Vətən”, “Şəms-Qəmə” və s. onlarca nağıllarda təsadüf etmək olar.

Nağıllarda diriltmə, cavanlaşdırma, uşaqlıq və s. funksiyaları yerinə yetirən alma təkcə bizdə deyil, dünya mifologiyası və folklorunda da tez-tez rast gəlinən obrazlardandır. Alma ağacı meyvəsini məhsuldarlıq kultu ilə bağlı olaraq bərəkət rəmzi kimi də dəyərləndirmək olar.

Göründüyü kimi, su, bitki qeyri-adi qəhrəmanların dünyaya gəlməsində mühüm yer tutur. Mifoloji inanclarla görə bunlar müqəddəs, ilkin olmuşdur. Dünyanın, canlıların yaranması barədə olan bir örnəyə diqqət yetirək:

“Lap qavaxlar Allahdan başqa heç kim yoxmuş. Yer üzünü də başdan-ayağa suymuş. Allah bı suyu lil eliyir. Sonra bı lili qurudup torpax eliyir. Sora torpaxdan bitkiləri cücədir. Onnan sora da torpaxdan palçıx qəyirip insannarı yaradır, onnara uruh verir (3, 35).

Bu nümunədən də göründüyü kimi, su ilkin yaradılışla sıx şəkildə bağlı düşünülmüşdür.

Azərbaycan nağıllarında suyun mifoloji xüsusiyyətinin izlərinə rast gəlinir. Bu, hər şeydən əvvəl suyun magik verimlik xüsusiyyətidir. “Simanın nağılı”nda əfsanəvi Simurq quşunun yardımı sayəsində su qeyri-adi şəkildə doğulmuş uşağa gözəllik və pəhləvanlıq qüdrəti bəxş edir. Padşahın bağbanının yəndəmsiz bir uşağı dünyaya gəlir. Padşah bağbanın arvadını və uşağını öldürməyi əmr edir. Ancaq padşahın adamlarının onlara yazığı gəlir, ananı çölə buraxırlar, uşağı da aparıb dağın döşündəki böyük bir ağacın altına qoyurlar. Simurq quşu uşağı ölümdən qurtarır. Ananı da uşağın yanına gətirir:

“Arvad baxıb gördü ki, həmin uşaqdı ki, ət parçası kimi idi. Əndamında tük yoxdu, indi bir oğlan olub ki, dünyada misli yoxdu. İstədi götürə qucağına, üz-

gözündən öpə, baxıb gördü ki, uşaq elə ağırdı ki, yerindən tərpədə bilmir. Xəbər aldı Simurqdan:

– Bu nə əhvalatdı?

Simurq dedi:

– Göylə gedirdim, gördüm bir çöllü-bəri-biyabanda qoca bir ağac bir yanı üstə yığılıb. Ağacın altında bir şey ağarır. Yerə enib gördüm ki, bu uşaqdı. Tez götürüb apardım Nil dəryasında çimdirdim, Qaradağ daşından bir parça götürüb əzdim, tük gələn yerlərinə çəkdim” (4, 36).

Bundan sonra heç bir pəhləvanın Simana gücü çatmır. Suyun qəhrəmanı dəyişməsi, pəhləvana çevirməsi möcüzəli su ilə bağlıdır.

Su insana pəhləvanlıq verməklə yanaşı, ona həm də gözəllik gətirir. Onu dəyişir, yeniləşdirir, daha da gözəlləşdirir. “Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi” nağılında sehrli köməkçinin dediyi kimi, Məlik Cümşüd qabağına çıxan ağ suda çimir, qara sudan gözlərinə, kirpiklərinə, qırmızı sudan isə yanaqlarına çəkir, lap axırda isə qabağına bir gümüşü su çıxır, bu su ilə də başını yuyur. Bunların nəticəsində Məlik Cümşüd on dörd gecəlik bir Ay kimi gözəlliyə çatır (4, 96).

Bu baxımdan “Sehrli üzük” (7, 27-44) nağılı da maraqlı süjeti ilə diqqəti çəkir. Keçəl sehrli vasitələrin və köməkçilərin sayəsində var-dövlətə çatır, şah qızı ilə evlənir. Bütün bunlara baxmayaraq, şahzadə qız onun keçəlliyindən məyus olur. Odur ki, onlar həyatlarından o qədər də razı qalmırlar. Bunun da nəticəsində bir sıra bəlalara düçar olurlar. Bir gün qız ürəyini açıb keçələ deyir ki, sən qoçaq, mərd oğlansan, ancaq başına baxanda qol-qanadım sınıb yanıma düşür, sənin keçəl olmağın məni məyus edir, odur ki, qalmışam iki dağın arasında.

Şahzadə qızın bu sözündən qəmlənən keçəl sehrli vasitələrin köməyi ilə möcüzəli suyun olduğu məkana gedib çıxır:

“Keçəl tez üzüyü barmağınan çıxardıb oturdu xalçanın üstündə, dedi:

– Üzük, Həzrət Süleyman eşqinə, məni elə yerə apar ki, orda başımın tükü olsun.

Söz tamam olan kimi xalça qalxdı ərşə. O qədər yol getdi, o qədər yol getdi ki, gedib dünyanın axırına çıxdı, orda bir meşənin içinə endi. Keçəl gördü yanında bir qəşəng bulax var ki, suyu dumdurur göz yaşı kimi. Suyun içindəki daşlar elə gözəl, elə qəşəngdi ki, elə bil ləl-cəvahiratdı. Hava çox istiydi, keçəl də neçə gün idi yol gəlirdi deyən toz-torpağın içindəydi. Odu ki, paltarını soyunub özünü verdi bulağın suyuna, bir çala düzəldib doyunca çimdi. Sonra çıxıb qıraxda başladı suyunu dərməyə, əlini atdı ki, başını qurulasın, gördü əyə, başı teyzən tükdü (7, 44).

Keçəlin çimdüyü su onu gözəlləşdirir. Keçəl o qədər gözəlləşir ki, üzünə baxan deyir ki, bir də baxım. Arvadı onu görəndə gözlərinə inanmır. Ona məhəbbəti daha da artır. Bu nağılda su gözəlliklə yanaşı insanlara xoşbəxtlik, firavan həyat da verir.

Azərbaycan nağıllarında gözləri tutulmuş, ya kor olmuş insanlar sehrli suyun əldə edilməsilə sağlamlığa çatır, xoşbəxtliyə yetirlər. “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”nda gözləri tutulmuş padşahın gözünün dərmanı çox uzaq bir məkanda ağ çeşmədədir. Münəccimlər padşaha deyirlər ki, o bulağın daşından gətirib gözlərinə sürtsən, yaxşı olar. Şahın kiçik oğlu ağır çətinliklərdən, sınaqlardan keçərək uzun yol qət edib ağ çeşmənin olduğu yerə gəlib çata bilir. Burada ağ çeşmə sahibi onu daha çətin sınaqlara çəkir, bütün şərtlərə əməl edən şahzadə atasının gözünün dərmanını əldə edə bilir: “Axırda nələc qalıb bu qədər mərəkədən sonra çeşmədən bir

daş çıxardıb oğlana verdi. Oğlan daşı götürüb qıznan bərabər yel atına minib yola düşdülər. Çox gedib, az gedib atalarının yurduna çatdılar. Padşah balaca oğlunun gəlməsini eşidib xeyli şad oldu. Oğlan tez daşı götürüb atasının gözüne sürtdü, atasının gözü o saat açıldı” (5, 246).

Bu nağılda da suya olan inam əks olunmuşdur. Ağ çeşmədə olan daşın kor olmuş padşahın gözlərinə dərman olması əski inanılardan qidalanır. Nağılda deyilir ki, hər kəs ağ çeşmədən daşı aparmağa gəlibsə salamat qayıtmayıb. Buna təkcə şahın kiçik oğlu igidliyi və ağılı sayəsində çata bilib.

“Daşa dönmüş şahzadə” (2, 46-50) nağılında isə suyun həyat bəxş etməsi, dirilik gətirməsi xassəsi əks olunmuşdur. Bu nağılda Şahzadə Məmməd bulağın başında İsmayla rast olur. Məmmədlə İsmayıl əhd-peyman bağlayırlar, bundan sonra onlar qardaş kimi bir yerdə yaşamağa başlayırlar. Şahzadə Məmməd İsmayılın igidliyi və dəyanəti nəticəsində gözəl Səltənət xanımı yad məmləkətdən götürüb qaçır. Onlar gəlib bulaq başında dayanırlar. Bu vaxt ağacın başına qonan üç göyərçin dostların başına gələcək hadisələri söyləyirlər. Bunu yalnız İsmayıl eşidir. İsmayılın fədakarlığı sayəsində Şahzadə Məmməd bütün çətinliklərdən qurtarır. Bu sirr açılmamalıdır, ancaq padşahın təkidilə İsmayıl sirri açmaq məcburiyyətində qalır. Bunun da sonunda İsmayıl daşa dönür. Hamı yasa batır. Şahzadə Məmməd İsmaylla görüşdüyü bulağın başına gəlir. Göyərçinlərdən biri deyir ki, bacılı, əyər Məmməd bu bulağın suyundan aparıb daşa dönmüş İsmayılın üstünə töksə, o sağalar. Şahzadə Məmməd sevincək həmin bulağın suyundan gətirib daşa dönmüş dostunun üstünə səpir. O saat İsmayıl silkinib daşdan qurtarır.

Göründüyü kimi, daşa dönmüş İsmayıl qeyri-adi bulaq suyunun sayəsində həyata qayıdır.

Azərbaycan folklorunda, o cümlədən nağıllarında İsgəndərin dirilik suyunu tapmaq üçün qaranlıq dünyaya getməsi, bu suyu içməyin ona nəsib olmaması barədə nağıl geniş yayılmışdır. “İsgəndərin qaranlıq dünyaya getməsi” (1, 48-54) nağılında təsvir olunur ki, qızıl taxtında oturan İsgəndərə bütün dünyanın heyvan və insanlarından xərac gəlir. Şah bundan çox qürrelənir. Onun ağıllı vəziri deyir ki, şahım, yadından çıxartma ki, Süleymana qalmayan dünya sənə də qalmayacaq. Bu hadisədən sonra İsgəndər dirilik suyunu axtarır tapmaq üçün səfərə çıxır. İsgəndər yolda Xızır ilə rastlaşır, onlar birlikdə dirilik suyunu axtarmağa başlayırlar. Nəhayət, onlar gəlib bir mağaraya çatırlar. Mağaranın ağzındakı quş dilə gəlib deyir ki, qaranlıq dünya ilə yetmiş beş ağacılıq gedib abi-həyata çatacaqsınız. Onlar həmin yerə çatıb yan-yanı iki bulaq görürlər. Bulaqlardan birinin suyu par-par parıldayır, o birinin suyu isə adi sulardan seçilmir. İsgəndər parıldayan sudan, Xızır isə adi sudan içir. Sonradan məlum olur ki, abi-həyat Xızırın içdiyi imiş.

“İsgəndər Zülqərneyn” (7, 136-143) nağılında da İsgəndərin dirilik suyunu axtarmasından bəhs olunur. Zülmətdəki dirilik suyunun yolunu göstərən qoca deyir ki, Xızır ilə Axirət zamandan başqa hələ heç kəs ora gedib çıxmayıb. Qocanın göstərdiyi yolla İsgəndər gedib zülmətə çatır. Bir bulaq tapır, onun suyundan içir, ancaq onun içdiyi bulaqdan başqa bir bulaq da varıymış, İsgəndər o bulaqdan su içə bilmir.

Bu nağıllar Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” əsərindəki motivlə səsləşir. Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə”nin “Şərəfnamə” adlanan birinci hissəsində dirilik suyu və bu suyun olduğu zülmətdən bəhs etmişdir. Bu

əsərdə göstərilir ki, bir gün İsgəndərin məclisinə yığışanların hərəsi bir maraqlı əhvalatdan söhbət açır. Bir müdrik qoca isə bu məclisdə zülmət ölkəsindəki dirilik suyundan danışır.

Mən deyən zülmət ölkə hamısından yaxşıdır,
Çünki orda çeşmə var ki, dirilik verər (8, 362).

İsgəndər dirilik bulağını tapmaq üçün zülmət diyarına səfərə çıxır. Bu səfərdə Xızır peyğəmbər ona bələdçilik edir. Xızır dirilik suyunu tapır, atdan enərək başını, bədənini o suda yuyur, sonra da ondan doyunca içib əbədi həyat qazanır. İsgəndərə isə dirilik suyundan içmək qismət olur.

Nizami Gəncəvi dirilik suyu ilə bağlı İlyas peyğəmbərlə Xızır Peyğəmbərin məşhur əhvalatlarından da bəhs edir. İlyasla Xızır yolda bir çeşmə başında dayanırlar. Onların yeməyə quru, duzlu balıqları var imiş. Balıq əllərindən həmin çeşməyə düşəndə dirilir. Onlar həmin sudan içib əbədi həyat qazanırlar. Biri dəryaya, o biri isə səhralara gedir.

Şamaxıdan topladığımız bir inanc da bu baxımdan maraqlıdır: “Xızır Zinda, Xızır İlyas, bir də Xızır Nəbi üç qardaşdılar. Deyərlər ki, işin bərkə düşəndə Xızır Zindanı çağır, suda Xızır İlyası, quruda Xızır Nəbini” (10, 11).

Deməli, həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda Xızırın, həm də İlyasın ölməzliyi dirilik suyu ilə bağlanır. Bu isə suyun ilkin başlanğıc olması ilə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, nağıllarda su ilə bağlı inamlar zəngin və rəngarəngdir. Bunların sistemli şəkildə araşdırılması çox gərəklidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. İki kitabda, II kitab (Tərtib edən: Ə.Axundov). Bakı: Azərb. EA, 1968.
2. Azərbaycan folkloru külliyyatı (Nağıllar). II kitab (Tərtib edənlər: H.İsmayılov, O.Əliyev). Bakı: Səda, 2006.
3. Azərbaycan mifoloji mətnləri (Tərtib edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi: A.Acalov). Bakı: Elm, 1988.
4. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, I cild (Tərtib edən: M.H.Təhmasib). Bakı: Azərb.EA, 1960.
5. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, II cild (Tərtib edən: Ə.Axundov). Bakı: Azərb. EA, 1961.
6. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, III cild (Tərtib edən: Ə.Axundov). Bakı: Azərb. EA, 1962.
7. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, IV cild (Tərtib edən: N.Seyidov). Bakı: Azərb. EA, 1963.
8. Gəncəvi N. İsgəndərnamə (Fars dilindən filoloji tərcümə Q.Əliyevindir). Bakı: Elm, 1983.
9. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Изб. труды. Наука, 1974.
10. Qırxıncı otağın sirri (Tərtib edən və toplayanı O.Əliyev). Bakı: Yazıçı, 1998.
11. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983.

Oruj Aliyev

Water in azerbaijani tales
Summary

As it is known, water is a creative beginning in the world mythological thinking. In Azerbaijani folklore, also in tales the beliefs dealing with water and the images that accompanying them are come across. In Azerbaijani tales, in the creation of unusual heroes water takes an important place. The water of vitality presents a child to. In several tales water presents beauty to the heroes. It relates with the magic influence feature of the water. Water beauties and changes the hero. As in the tale "Shah's son Bahram" the water presenting life was expressed with the opening of a blind eye.

Generally, the beliefs dealing with water are rich and variable in tales. It is necessary to investigate them.

Орудж Алиев

Вода в азербайджанских сказках
Резюме

Как известно вода является творческим началом в мифологической системе. В жанрах азербайджанского фольклора, в том числе и в сказках, часто встречаются верования, связанные с водой и образы представляющие их. Вода занимает важное место в рождении необычных азербайджанских героев. «Живая вода» дарит детей. В сказке «Рейхан» Гюльджахан, которая пускается в дорогу, чтобы найти красавицу-дочку Рейхан, не найдя ее, возвращается и жаждет воды. Кое-как она добирается до пруда и досыта напивается водой. От этой воды Гюльджахан забеременеет и у нее родится сын как «пехливан»(богатырь).

В сказке «Гейчек Фатима»(Красавица Фатима), «Пастух и падишахская дочь» и в некоторых других сказках вода дарит героям красоту. Это связано с магическим свойством влияния воды. Вода украшает, изменяет героев. В сказке «Бахрам- падишахский сын» дарение водой жизни выражается здесь тем, что слепой становится зрячим.

В общем, верования в сказках, связанные с водой богаты и разнообразны. Изучение этих верований очень важно.

Rəyçi: Seyfəddin Qəniyev
filologiya üzrə elmlər doktoru

ŞÜKUFƏ VƏLİYEVA
Gəncə Dövlət universitetinin doktorantı
shukufe_1987@gmail.com

XX ƏSR AMERİKAN ƏDƏBİYYATINDA İDEYADAN MİF MODELİNƏ DOĞRU

Açar sözlər: American ədəbiyyatı, Oldos Xakslıç Pol Oster, mif, ideya, model

Ключевые слова: американская литература, Олдос Хакслси, Пол Остер, миф, модель

Key words: American literature, Oldos Khaxly, Paul Oster, myth, model

İngilis publisisti və filosofu Oldos Xakslı 1962-ci ildə “Amerikan mədəniyyətinə baxış” adlı essəsində yazırdı ki, “amerikan həyat tərzı – fizioloji mövcudluğun poeziyasıdır və elmin bütün gücündən məhz bu tipli insanları ərəyə gətirmək namınə istifadə edilir”. İkinci ABŞ prezidenti Adamsın nəticəsi Ceyms Truslou “Bizim biznes mədəniyyətimiz” adlı kitabında belə bir yeni insan tipinin meydana gəlməsini onunla izah edirdi ki, “Amerika biznes sivilizasiyasıdır. Biznesmen kimdir? Bu, bütün dünyaya yalnız gəlir gözü ilə baxan insandır, o, həyatın yerdə qalan hissəsini görmür, çünki kordur (4,238). Onun üçün füsunkar peyzaj olsa-olsa yaşayış evlərinin inşa edilməsi üçün çox əlverişli bir məkandır, şəlalə isə onun beynində yalnız bənd və elektrik stansiyası ilə bağlı ideyalar doğurur. Onun həyatını dolğun həyat adlandırmaq mümkün deyildir. Bu həyatın dərinə dərinə kasıblığı göz qabağındadır” (3,236).

Amerikan ədəbiyyatının klassiki Henri Ceyms Adams kimi hesab edirdi ki, biznes sivilizasiyası “işgüzar maraq dairəsinə daxil olmayan hər şeyi kökündən qazır və həyatın məzmunu hər şeyi udub həzm-rəbedən keçirən monoton yeknəsəkiyə çevrilir”.

XX əsrin əvvəllərində yaşayan yazıçı Lyus Memford yazırdı: “müasir insan yeknəsək işi icra etmək üçün əhliləşdirilib, onun bayramları da elə yeknəsəkdir ... həyat getdikcə marağını itirir, darıxdırıcı bir şeyə çevrilir”.

Klassik amerikan sosioloqu 1967-ci ildə nəşr edilən “Amerika sivilizasiyası” kitabında yazırdı: “günlər, aylar, illər fabrikdə, yaxud ofisdə gündəlik işlərin icrası prosesində yeknəsək keçir. Ofisdə lanç, evdə nahar... hər şey yeknəsəkdir, işdəki əməliyyatlar da o cümlədən. Baxısan, onlarla fərqli qəzet var, ancaq hamısının məzmunu eynidir, standartdır. İnsanlar standart geyimlərdə kluba, bara gedirlər. Həyatdan köçdükdə onları standart tabutlara qoyub standart mərasimlə yola salırlar, yerli qəzetdə standart nekroloqlar çıxır”.

Amerikan meqapolisləri milyonlarla insanın yaşaması üçün ideal mexanizmdir, bu, elə bir nəhəng və standart infrastrukturudur ki, burada yalnız işçi və istehlakçının ehtiyacları nəzərə alınıb. Rus şairi Mayakovski ABŞ səfərindən qayırdıqdan sonra yazırdı: “Amerikda tikililər nə qədər möhtəşəm olsa da, orada innşat işlərinin Avropa ilə müqayisədə nə qədər sürətli və ağılaşdıran olsa da, Amerika göydələnləri nə qədər qəlbi olsa da, onlar qəribə müvəqqətilik hissi doğurur. Hətta ən böyük və yeni tikililərin də alnında “müvəqqətidir” yazılıb. Çünki bütün Amerika, xüsusən

Nyu-York daim sökülüb-tikilir. On mərtəbəli evləri sökürlər ki, on iki mərtəbəli evlər tiksinsinlər, sonra on üç mərtəbəli, sonra... qırx mərtəbəli... ”(2, 102).

Avropada həqiqiliyin meyarlarından biri münasibətlərin uzunömürlülüüyüdür, o şey dəyərlidir ki, zamanın sınağından keçib. Qədim ümdriklər də elə bunu deyirdilər: “həqiqət zamanın bacısıdır”. Amerika isə müvəqqəti peyzajdır, “keçiciliyin landşaftıdır”.

Amerikan həyatının anti-estetikliyi, təbii ki, estetikaya, həyatın hər bir anının gözəlliyinə laqeydlik yaradır. Daimi narahatlıq, uğur qanamaq şansının əldən buraxılması qorxusu hardasa milyonlarla insanı hərəkətə gətirir, onlar daim yerdəyişmə edirlər, amerikan şəhərlərinin miskin görünüşü buradan irəli gəlir.

Amerikan həyatının anti-estetikliyi bir tərəfdən spontan şəkildə, problem içində çabalayan miqrantların ümumi atmosferinin nəticəsi kimi, hər şeydən əvvəl yeni ölkədə sağ qalmaq zərurəti əsasında yaranmışdı. Bu insanların estetikaya meyli yox yerdən ola bilməzdi.

Keçən əsrin 50-70-ci illərində amerikan ədəbiyyatına ekzistensializm fəlsəfəsi böyük təsir etmişdi. İnsanın özgələşməsi problemi ozamanlar ingilis dilində “beat generation” (...a movement of young people in the 1950s who rejected conventional society and favored Zen Buddhism, modern jazz, free sexuality, and recreational drugs. Among writers associated with the movement were Jack Kerouac and Allen Ginsberg) adlanan nəslin ideologiya və estetikasının əsasında dayanırdı. Keçən əsrin 50-ci illərində San-Fransiskoda özlərini “məğlub edilmiş nəsil” adlandıran gənc ziyalılarından ibarət qrup formalaşmışdı. Bu nəslin nümayəndələri, yəni “məğlublar” müharibədən sonrakı depressiyanı, “soyuq müharibəni”, atom faicəsini tənqid edirdilər. Onlar insan şəxsiyyətinin özgələşməsi vəziyyətini əsərlərində təsvir edirdilər. Bu gənc hərəkətinin nümayəndələri belə bir fikri təkrarlayırdılar ki, müasir amerikanlılar müxtəlif sivilizasiyalarda yaşayırlar (1,300). Məğlub yazıçılar arasında ən çox tanınan yazıçı Cek Keruak (1922-1969) idi. Onun yaradıcılıq kredosu birbaşa bədii mətnlərdə ifadə edilirdi. Keruak on roman yazmışdı. Onun “qəsəbə və şəhər” romanı bu nəslin manifesti sayıla bilərdi. Keruak özünün bütün nəsr yaradıcılığını Prustun “İtmiş zamanın sorağında” epopeyası ilə müqayisə edirdi. Prust kimi Keruak da məxsusi, yalnız onun özünə xas olan metodla işləyirdi, “spontan” adlanan bu metodun mahiyyəti bundan ibarət idi ki, ayzıçı ağılına nə gəldisə dərhal yazmalıdır. Keruakın qəhrəmanı cəmiyyətdən qaçır, onun içində yaşaya bilmir. Keruak üçün tənhalıq insanı cəmiyyətdən qovan yeganə və əsaslı səbəbdir. Məhz içində yaşadığın tənhalığın dərinliyindəki hisslər əsasında ətraf dünyanı qiymətləndirmək olar.

Keruakın əsərlərində əhəmiyyətli dərəcədə, yəni süjet anlamında heç nə baş verməsə də qəhrəmanlar daimi hərəkətdədirlər. Təhkiyəçi qəhrəman müəllifin özüdür. Ancaq Keruakın əsərlərində həmişə bir ikinci təhkiyəçi də var ki, onun fikirləri mətn altından təsir edir.

60-cı illər nəslə üçün əlamətdar əsər kimi “Amerikan arzusu” romanı sayıla bilər (1965). Əsas qəhrəman Stiven Rodjek prezident Kennedinin sinif yoldaşdır, müharibə qəhrəmanıdır. O, gözəl psixoloq və TV aparıcısıdır. Ancaq Stivenin həyatı heç cürə alınmır. Ailə həyatı ona sevinc gətirmir, çünki arvadının pul ehtirası sərhəd tanımır.

“Amerikan arzusu” romanının əsas motivi qəhrəmanın daxili zəvvarlığıdır, o, şüuraltının ən gizlin nöqtələrinə nüfuz etməyə çalışır. Bu məqsədlə qəhrəman Nyu-Yorkun lap dibinə çökür. Ancaq onun instinktlərin qadağa zonasına girməsi daxili parçalanmaya səbəb olur. Qəhrəman qətl, intihar, orgiya və orqazm kimi hislərin ən dib hissəsinə enib onların mənasını mənimsəməyə çalışır. Beləliklə aydın olur ki, qəhrəmanın bütün kitab və fəlsəfi təcrübəsi ona psixoloji planda kömək edə bilmir. Qəhrəmanın öz daxilinə səfərinin dinamikası yazıçıda yuxurmanın nəbz kimi döyünən dinamikasını yaradır (1,301).

Burada fəlsəfə, ədəbiyyat... ümumən düşüncə tərzini ilə həyatın digər aspektləri arasında əlaqələrdən bəhs edildi, müxtəlif zamanlarda ayrı-ayrı elm və sənət adamlarının Amerika haqqında təəssüratlarının xülasəsi verildi. Bütün bu faktların tədqiqat kontekstində daha uyarlı şəkildə əsaslandırılmalı bilməsi üçün pragmatizm fəlsəfəsinin mühüm nüanslarından bəhs etmək yerinə düşərdi.

Prağmatizm fəlsəfəsi ABŞ-da ümumi mədəni prosesin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Prağmatizm fəlsəfəsi ilə memarlıq praktikası arasında əlaqələr hələ XIX əsrin sonlarından etibarən qərarlaşmağa başlamışdı. Bu dövrdə ictimai həyat normaları, münasibətlər və mədəni kanonlar dəyişilirdi. Bununla eyni zamanda gözəllik haqqında Avropada qərarlaşdığından fərqli və yeni təsəvvürlər formalaşırdı. Baxılan aspektdə pragmatizm ideyaları amerika memarlığına və digər düşüncə sahələrinə Avropanın klassisizm ənənələrindən xilas olmaqda yardım etdi. Məhz amerika varlığını sübuta yetirmək üçün yeni tendensiyalar ziddiyyətli idi və bir çox təsadüflərdə eklektik xarakter daşıyırdı. Onlar Onlar amerika ədəbiyyatında, eyni zamanda memarlığında yeni əlamətlərin meydana gəlməsinə təkan verdi, bütün bunların özülündə 1870-ci illərdə Çikaqoda yaranan və “Çikaqo məktəbi” ilə tanınmış yeni istiqamət dayanırdı.

Bu şəxslər 1870-1890-cı illərdə 1871-ci ildə Çikaqoda baş vermiş yanğından sonra onun bərpası üstündə əlləşən bir qrup memar və mühəndislərdən ibarət idi. Bu məktəbin təmsilçiləri arasında bir sıra çox tanınmış amerika memarları, o cümlədən Luis Salliven, Uilyam le Baron Cenni, Uilyam Holaberd, Martin Roş, Con Rut, Corc Etvud. Deniel Bernem var idi.

Bu dövrün ictimai şüuru üçün çox səciyyəvi olan nizamlılıq və rəasionalizmə cəhd etməklə arxitektura estetikasının yeni təmayüllərinə xətəri davam edirdi. Bu estetik kontekstdə əsas cəhət məqsədyönlülüynün zahirən meydana gəlməsi idi. Çikaqa meamlarının işgüzar pragmatizmi ruhuna proqres və demokratiya ideyasının hopduğı cəsarətli novatorluq sayılırdı. Rus tarixçisi və memarlıq nəzəriyyəçisi A.V.İkonnikov bu dövrü üslub kontekstində protofunksionalizm adlandırır.

Tədqiqatçıların yekdilliklə təsdiq etdiklərinə görə, postmodernizm və onun nəzəri baxımdan qavranılması mövcud dünyagörüşü konsepsiyalarında müvafiq “epistemoloji partlayışın” təsiri altında formalaşmışdır. Postmodernizmin nəzəriyyəçilərinin hamısı J.F.Liotarın “Postmodern vəziyyət” adlı əsərinin böyük əhəmiyyətindən bəhs edirlər (1979), burada “postmodernizm” anlayışı metatəhkiyəyə inamsızlığı bildirir. Fransız nəzəriyyəçisi üçün müasirlik bütövlükdə “böyük metatəhkiyəyə” inamın eroziyaya uğraması deməkdir. Postmodern erasının mədəniyyətinin əsas əlaməti eklektizmdir və bu da öz növbəsində “mədəniyyətin sıfır dərəcəsidir”.

Məsələn, Pol Osterin “İllüziyalar kitabı” romanının süjetini nəzərdən keçirmək olar. ədəbiyyat professor Devid Zimmer təyyarə qəzasında arvadını və iki uşağını itirir. Yarım il ərzində cəhənnəmin bütün künc-bucaqlarını gəzib dolaşır, içir, içini yeyir və həyata bütün marağını itirir. Ancaq günlərin bir günü televizorda nümayiş etdirilən səssiz kinonun bir fragmenti olmanın möcüzə yaradır, keçən dövr ərzində ilk dəfə Devidin simasında təbəssüm yaranır. İndi əlində heç bir təcili işi yoxdu (pulu var – həyat yoldaşının həyatını sığortalayıb, universitetdən akademik məzuniyyət götürüb), buna görə də gülməyi yadırgamış adamı gülməyə məcbur edən şəxs haqqında roman yazmaq qərarına gəlir. Bu, 50 il qabaq karyerasının pik nöqtəsində olduğu zaman qeyb olmuş komik hektor Mann adlı şəxsdir. Hamı güman edir ki, bu adam çoxdan bu dünyadan köç eləyib. Ancaq kitabçıxdıqdan az müddət sonra Zimmer Nyu-Meksikadan məktub alır, deyilir ki, Mann yaşayır və onunla görüşmək arzusundadır. Bu kitab həyatlarını illüziyalar üstündə quran insanlardan bəhs edir. Nə olursa-olsun insan sonda tək qalır, həyatını daxildən qurub tənzimləyə bilməzsə, gec ya tez, karton evcik uşub dağılanda qarşısında nəhəng uçurum açılır (1,13).

“Cənab Vertiqo” uşmaq qabiliyyəti olan bir oğlandan bəhs edir. Master İequda cındır paltar geyinmiş Uoltu küçədən tapnda onun cəmi-cümlətanı doqquz yaşı vardı və bu zaman Uoltla müqavilə bağlayır: on üç yaşında Uolt uça bilməzsə, gəlib ustadın başını balta ilə bədinindən ayıra bilər. Üç ildən sonra, bir sıra təhlükəli və qorxunc təcrübələri sınağından sonra Uolt doqrudan da uçar. “İllüziyalar kitabı”ndan fərqli olaraq, bu qeyri-adi dərəcədə optimist romandır. Bəlkə kitabın təlqin etdiyi həqiqəti əxz etdikdən sonra insanlar gerçəkdən uçmağı öyrənəcəklər? Niyə də yox. Yeganə problem budur ki, uşmağı ağullarından belə keçirməyiblər, bu arzu ilə yaşamayıblar. Bu hadisə Nəhəng Depressiya dövründə Amerikada baş verir - hər yer qanqsterlərlə doludur, ölkə aclıq və fəlakət içindədir. Kitab sözün əsl mənasında insanı tilsimləndirir (3, 15). Onun janrını müəyyənləşdirmək çətindir – şübhəsiz ki, fantastika deyil, magik realizm saysaq, burada magiya azdır – uşaq uçmağı öyrənir, bunun harası fantastika, ayxud sehrbazlıqdır.

Osterin ən məşhur romanlarından biri “Leviafan” adlanır. Bu roman osterin avtobiografik detallarla ən zəngin əsəridir – təhkiyəni aparan qəhrəmanın taleyi Osteri xatırladır: nöqtəbənöqtə. İlk uğursuz nikah, bu nikahdan bir oğlan uşağının olması, ikinci uğurlu nikah (romanda ikinci qadının adı İrisdir, Osterin öz qadının adı isə Siridir – məşhur yazıçı). Qız uşağının dünyaya gəlməsi. Romanın baş qəhrəmanı benjamin Saksı əsərin elə ilk cümlələrindən tanımalı oluruq, növbəti dəfə “Azadlıq heykəlini” uşurmaq üçün hazırladığı mina partlayır. Romanın əsas teması terrorizmdir. Bu əsər haqqında bir qədər təfərrüatlı danışmaq zərurəti var. Digər romanlarında olduğu kimi bu əsərdə də cəlbədicilik əsas prinsipdir, oxucunu cəlb edib oyuna qatmaq və ona müəyyən ideyaları aşılamaq. Bu əsərdə Pol Oster iki yazıçının dostluğundan bəhs edir – daha doğrusu onun qəhrəmanı Piter Aaron dostu Saks Benjamindən bəhs edir. Saks katolikdir, Rusiyada doğulub. Ata xətti ilə əcdadları talınlar zamanı Rusiyadan qaçıb Amerikaya pənah gətiriblər. Ancaq Saks təkcə bu faktın təsdiqi ilə işini bitmiş hesab etmir. Atasının ailəsindən bəhs edərkən Saks bir dəfə belə bir ifadə işlədir ki, tanrı öldükdən sonra ona Nyu-Yorka köçməkdən başqa əlac qalmır. Bu sözü deyəndə nəyi nəzərdə tutması gizlin deyil: Rusiyada talanlar çar İkinci Aleksandr qətlə yetirildikdən sonra başlanmışdı, çarı

nihilistlər öldürmüşdülər. Demək lazımdır ki, bu halı ilə bombistlərin (terrorçuların) baxış və əməllərini Saks da bölüşür. İndi Amerikada yaşamasından rəncidə olmasa da, narodovolçuların ideologiyası onun ruhuna daha yaxındır. Bütün təhkiyə zamanı boyunca Saks özünü rəsmi dövlət sisteminə qarşı qoyur - əvvəlcə yaradıcılığında, sonra isə daha fəal əməli sahəyə adlayır. Demək, bu anlamda Saks həm də nihilistlərin metaforik nəslinin nümayəndəsidir, onun doğulduğu şərait son dərəcə simvolikdir, yəni “Amerikanı partlatmaq” onun əzəldən alınma yazılıb.

Bütün roman qəribə “üst-üstə düşmələrlə” zəngindir. Qəhrəman doxsanıncı illərin əvvəllərində ahəngdar həyat tərzini qurulmuş Amerikada yaşayır. Ancaq bu qəhrəmanların ömürlərinin açar məqamları həmişə, demək olar bütün hallarda təsadüflə müəyyənləşir (5, 94). İnsanların və hadisələrin qeyri-məntiqi şəkildə üz-üzə gəlib toqquşması. Bir tərəfdən dövlət, hakimiyyət maşının dəqiq çalışması, digər tərəfdən insan həyatının qəribə xaosluqlu, təsadüflərin meydan sulaması ... romanın fəlsəfi süjet qatını ortaya qoyur: dünyada mənasız heç nə yoxdur – hər şey bir-biri ilə sız qarşılıqlı əlaqədədir. Varlığın xaosluqlu Amerikanı “Leviatan dövləti” kimi təcəssüm etdirən Azadlıq heykəlinə qarşı durur. Saksın həyatında ən dramatik anlar məhz heykəllə əlaqəlidir. Uşaqlıqda anası onu abidənin içində ekskursiyaya aparmışdı, qapalı məkanda anası və rəfiqəsi təlaşlanmış, Saks isə yüksəklikdən qorxma xəstəliyinə düşər olmuşdu. Saks elə belə də deyir: “Bu mənim ilk siyasi dərsm oldu. Başa düşdüm ki, azadlıq təhlükəlidir. Bircə anlığa özünü buraxsan – yoxsan.” Şübhəsiz ki, bhu sözlər ümumən azadlığa yox, onun simvollaşdırdığı “dövlət azadlığına” aiddir. Belə bir fonda Saks intihar etmək istəyir, özünü evin damından atır. Saks növbəti romanında dövlət ideyasını inkişaf etdirmək niyyətində olsa da, özündən asılı olmayaraq başgicəlləndirici hadisələr burulğanına düşür və bun nəticəsində oturduğu yerdən qalxıb bütün Amerikanı qarış-qarış gəzməli olur. Bu zaman gözüne yəhudi sol radikal partiyasının mənsubu, Rusiyada doğulmuş Aleksandr Berkmanə həsr edilən bir dissertasiya sataşır və bu Saksın həyatında dəyişmə nöqtəsinə çevrilir. Ədəbiyyatdan birdəfəlik ayrılmaq qərarına gəlir. Ömrünün qalan hissəsini Azadlıq Kəbiri adı ilə siyasi bəyanatlarla çıxış etməyə həsr etmək qərarına gəlir və hər dəfə bu bəyanatlar yayıldıqda müvafiq aksiyalarla müşahidə edilir – qismən konseptual-bəddi, qismən də terrorizmin imitasiyası. Beləliklə Saks Berkmanı özünün sələfi qismən də özünün oxşarı hesab edir. İkilişmə motivi məlumdur ki, Pol Osterin yaradıcılığında mühüm yer tutur. Kitabı diqqətlə mütaliə etdikdə oradan Saksın digər oxşarlarını da tapmaq olar, bunların arasında hətta tarixi şəxsiyyətlər də yox deyildir. Hətta dostu və romandakı təhkiyəçi Aaron da Saksın oxşarıdır. Hər ikisi yazıçıdır, demək olar eyni təkamül yolunu keçirlər, eyni zamanda, yaxud növbə ilə eyni qadınlara vurulurlar. Saks hətta gizlin şəkildə dükanlarda Aaronun kitablarını müəllif kimi imzalayır. Aaron isə üsyançı deyil, sənətkardır, elə beləcə qalır, vəd edilən azadlığın sərhədlərini aşmır. “Leviatan” romanında Saks və Aaronun sevgililəri parlaq boyalarla rəsm ediləblər, onlardan biri yazıçının arvadıdır, ilham pərisi və yol göstərənidir, ikincisi sərsəm bir rəssamdır, üçüncüsü Lilian adlı fahişədir – Azadlıq ideyasının əsl təcəssümü – nə işlə məşğul olursa-olsun vicdan əzabı çəkməyi birdəfəlik unudub. Məhz onunla görüşdükdən sonra Saks daxilində yatan gücü aşkarlayır və məhz bu fahişənin sayəsində kabinet yazıçısı əsl Robin Quda çevrilir. Məhz Hollivud ənənələri çevrəsində romanda sentimantal və ehtiraslı sevimə

səhnələri yer alıb, burada eyni zamanda heç bir məntiqə sığışmayan cinayətlər törədilir. Və beəliklə bizə xalis postmodernist ekşən təklif edilir – eyni zamanda həm amerikansayağı, həm də anti-amerikan əhval-ruhiyyəli ekşən.

İntervülərində Pol Oster dəfələrlə qeyd edib ki, onu daha çox mif ölkəsi kimi Amerika obrazı maraqlandırır. Bu ideya inanılmaz əhvalatlar süzgəcindən keçirilərək oxucuya təqdim edilir, bu ideya bəzən ani şəkildə insan taleyini dəyişən qeyri-adi hadisələr fonunda açılır. Romanın qəhrəmanı Azadlıq Kəbusu qarşısına belə bir məqsəd qoyur ki, mexaniki obrazdan, yaxud dəhşət doğuran obrazdan daxilində yatan mifə çevirmək istəyir. Qəhrəman heykəli dil açıb danışmağa, nəfəs alıb yaşamağa məcbur etmək istəyir: «*Ayl, Amerika. Eyni şeyi deyib, başqa şeyi etməkdən yorulmadınmı. Heykəllərin havada uçmasını görmək istəmirsənsə sübut elə ki, ikiüzlülüyə birdəfəlik yox deyibsən* » (6,103).

Ədəbiyyat

1. Lacey J. Mirror writing Текст. //J. Lacey //The Guardian. -5 Feb., 2005. P.27.
2. Laurence Ch. The Private 'I' behind Mr Ordinary Текст. //Ch. Laurence //The Daily Telegraph. Apr 30, 1994. - p. 18.
3. Leo J.R. Strange Company: Postmodern Critics, Critiques and Bandwagons Текст. //J.R. Leo//Contemporary lit. Madison, 1993. - Vol. 34, № 1. - P. 123-138.
4. Little W.G. Nothing to Go on: Paul Auster's City of Glass Текст. //W.G. Little // Contemporary lit. Madison, 1997. - Vol.38, № 1. - P. 133-163.
5. Maslin J. Cigars and Conversation In the Course of Revelation Текст. //J. Maslin //N.Y.Times. June 9, 1995.-P.6.
6. Caws M.A. Paul Auster: The Invention of Solitude Текст. //M.A. Caws //The Review of Contemporary Fiction. 14.1 (Spring 1994). - P. 7-8.
7. Contemporary novelists. Текст. Fifth ed. [Ed. L. Henderson]. -L., Chicago: St. James Press, 1991. 1053 p.
8. Powell P. The End Is Only Imaginary Текст. //P. Powell //N.Y.Times. May 17,1987. — P. 11.
9. Rodefer S. Translation Текст. //Rodefer S. // Auster P. The Art of Hunger. //P. Auster. Harmondsworth: Penguin, 1992. - pp.261-263.
10. Shapiro D. Author Turns Auteur Текст. //D. Shapiro //People Weekly. 42, 9;1. Aug 29, 1994.-p.26.
11. Shilon I. Paul Auster and Postmodern Quest: on the Road to Nowhere. Текст. //I. Shilon. N.Y.: Lang, 2002. - 22lp.

Юукюфа Велиева

От идеи к мифу в американской литературе 20-го века

Резюме

Эта статья посвящена анализу основных тенденций, выявленных в развитии американской литературы 20-го века, которая осуществляется на основе конкретных теоретических и литературных произведений. Следует отметить, что использование традиционных мифологических моделей и элементов в работах, представляющих классическое направление или тенденции ли-

тературного мифологии типичных для нашего исследования. В структурного анализа текстов выявлены двоично-логических схем: она отражает дихотомию добра и зла (мы видим конкурента негативный характер по сравнению с положительного героя); жизнь и смерть (страх смерти и любви к жизнь); молодость и старость (дети и пожилые люди).

Shukufə Valiyeva

From idea towards myth in the 20-th century american literature

Summary

This article deals with the analysis of the main tendencies revealed in the development of the 20-th century of American Literature that is carried out based on concrete theoretical and literary works. It is to be noted that using the traditional mythological models and elements in the works representing the classical direction or tendencies of the literary mythology is typical for our research. In the structure analysis of the texts there are revealed the binary-logical schemes: it reflects the dichotomy of good and evil (we see the competitor of negative nature in comparison with the positive hero); life and death (fear of death and love for life); youth and old age (Children and elderly people are involved).

Rəyçi: Cavanşir Yusifli
filologiya elmləri doktoru

SƏBİNƏ RAMAZANOVA
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
rsabina90@hotmail.com

**ÇAĞDAŞ POEZİYADA ALLAH
(60-cı illər)**

Açar sözlər: Ateizm, "60-cılar" və Allah fenomeni, V.Səmədoğlu poeziyasında Allah, şairin ziddiyyət təşkil edən fikirləri.

Ключевые слова Атеизм, 60-ые годы и феномен Аллах, Аллах в поэзии В.Самедоглы, противоречивые мысли поэта.

Key word: Atheism, 60-ths and the God phenomenon, God in poetry of V.Samadoglu, forming conflicting conception of poet.

Son dövrlərdə poeziyada Allaha müraciətlərlə tez-tez qarşılaşırsan. Şairlər Allahın insana bəxş etdiyi tale payından elə onun özünə şikayətlənir, bəzənsə Allah yoxdur, Allahsız dünya kimi fikirləri öz misralarında səsləndirirlər. Belə bir sual meydana çıxır ki, ateist fikirləri ilə tanınan şairlərimiz əslində ateistdilərmi? Onlar bu misraları qələmə alarkən doğurdanmı dünyada Allahın olmadığı qənaətinə gəlirlər? Ümumilikdə ateizm nədir, ateistlər kimlərdir, onlar niyə Allahı inkar edir?... kimi suallara aydınlıq gətirək ilk öncə. Ateizm (Atheos yunanca theos-Tanrı, a-inkar şəkilçisi) e.ə V əsrdə yunanlarda təsadüf olunsada, o, XVIII əsrdə yəhudi-xristian Allahına inamsızlıq dünyagörüşü kimi Avropada formalaşmışdır. Ateizm Tanrıya və ruhi varlıqlara olan metafizik inancların rədd edilməsidir, var olan həqiqəti inanc yolu ilə şərh qəbul etməyən bir düşüncə axınıdır. Ateistlərə görə Allah yoxdur, dünya, kainatın yaranmasında İlahi qüvvənin rolu yoxdur. Bir ateistdən sorşurlar ki, niyə Allahın mövcudluğuna inanmırsan, axı onun varlığının sübutu Quranda vardır. O cavab verir ki, Allah yoxdursa, onun kitabı necə ola bilər ki?

İslam dininə görə dünyanı Allah yaratmışdır və biz insanlar etdiyimiz əməllərin qarşılığını- mükafatını, cəzasını o biri dünyada alacağıq. Ateistlər isə heç bir təbiətüstü mükəmməl varlığa inanmırlar. Onlar bugünkü həyatdan zövq almağa çalışırlar, o dünyadan cənnət, cəhənnəm, süd gölü gözləmirlər.

Məqaləmi yazarkən çağdaş poeziyamıza nəzər saldım və bəzi şairlərin yaradıcılığında həm ateist, həm də anti-ateist fikirlərlə qarşılaşdım. Aydın oldu ki, bir çox şairlərimiz öz şeirlərində Allahla, dünyanın yaradılışı ilə bağlı suallara cavablar axtarmışlar. Bunu 60-80-cı illər poeziyasında daha qabarıq görmək mümkündür. Allah haradadır?, Niyə həmişə biz Allaha inanmalıyıq?, Niyə bir dəfə də Allah bizə inanmır?, Allah doğrudanmı göydədir?, Allah harada gizlənib? kimi suallarla yanaşı, Allahdan kimə şikayət edək, Allah şeirimdən də sevinci alıb, Allah bu dünyadan bezmirsə əgər, bəndə niyə bezsin, atam balası.və.s kimi fikirlər də səsləndirmişlər:

Biz Allah övladıyıq
Allaha and içmişik.
İbrahimlə, Musayla,
İsayla yol keçmişik. (F.Qoca)

Allah, harda gizlənmişən, cavab ver.
Çıx, mənə də bir yer göstər, gizlənim.
və yaxud
Yada sal, yada sal, mənə yada sal,
Yoxsa unutmusan oğlunu, Allah. (R.Rövşən)

Hər an üzün Allaha tək bir yol olar ancaq,
Allah görünməz, duyular ancaq. (V.B.Odər)

Varmı var olan, Allah,
Ya elə yox qədimmi?
Sən səndən xəbərsiz
Yoxdan var etmədinmi? (M.İsmayıl)

Azərbaycan poeziyası heç zaman şeir qıtlığından əziyyət çəkməmişdir. “Şeir axını” bütün dövrlər üçün səciyyəvi olmuşdur. Lakin hər dövrün poeziyası özünə-məxsusluğu ilə diqqəti cəlb etmişdir. 60-80-cı illər poeziyasında da bu spesifikasiylik öznü göstərsə də, qeyd etməliyik ki, poeziyada “Allah xofu” demək olar ki, eynidir. Fərqli janr, üslub xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Həmin dövrdə yazılmış iki şeirə nəzər yetirək:

Görərsən gül bitir içindən qarın
Baxma ki, verdiyin söz sözü tutmur.
Çıxır qabağına unutduqların
İnsan unudanı Allah unutmur.

Biz unutmuşduq hər şeyi,
Ancaq heç nə çıxmamışdı Allahın yadından.

Bu şeirlərdən birincisi M.İsmayıl, ikincisi isə V.Səmədoğluna məxsusdur. Özünəməxsus deyim tərz, üslub fərqi o dəqiqə hiss olunur.

Çağdaş poeziyada Allaha daha yaxın olan iki şairimiz vardır, Ramiz Rövşən və Vəqif Səmədoğlu. Bu insanlar öz şeirləri vasitəsilə Allahla danışır, dərhləşir, ona suallar ünvanlayır, dünyada baş verənlərə cavab axtarırlar. Bəzənsə insanların Allahsızlaşdığını görüb sanki Allaha köməyə tələsirlər:

Çoxdandıkı əl üzmüşük öz Allahımızdan
Allah bizim Allahdı keçər günahımızdan. (R.Rövşən)

İndi nə dua, nə qarğış,
Nə nəzir demək vaxtıdır.
Dünya susmalıdır artıq,
Allaha kömək vaxtıdır. (V.Səmədoğlu)

Çağdaş poeziyada Ramiz Rövşən Allaha ən çox küfr edən şair kimi qınaq obyektinə olmuşdur. Doğrudur, şairin misralarına diqqət yetirdikdə görürsən ki, o, gah Allaha bəndəliyini bildirir, gah da ona üsyan edir:

İlahi, səndən də sındı ürəyim
Məni küsdürənin yekəsi sənsən.
- deyən şair başqa bir misrada isə
İlahi, küssəm də, səninem yenə
Gözün axıracan üstümdə olsun.

- deyir. Ramiz Rövşən özünün də dediyi kimi şeirlərini göy üzünə yazan, Allaha pıçıldayan şairdir.

Mövlanadan, Yunis İmrədən üzübəri bir çox ilahi həqiqətlər məhz şairlərin dilindən söylənilmişdir. Belə şairlərdən biri də Vaqif Bayatlı Odərdir. Bir azdan haqqında danışacağımız Vaqif Səmədoğlu ilə Vaqif Bayatlı Odəri birləşdirən və fərqləndirən cəhət nədir? sualına belə cavab verərdim ki, hər iki şairi birləşdirən cəhət Allah xofu, fərqləndirən isə budur ki, Vaqif Səmədoğlunun lirik qəhrəmanının duyğuları daha çox minor motivlər üstündə köklənmişdir. Vaqif Bayatlı Odərdə isə çılğınlıq, coşğunluq ritmini hiss edirsən:

Səni eşitməsə heç kəs,
döz o kütləvi karlığa,
döz o kütləvi korluğa,
lap min il də qal tənha, tək.
Səni Allah yaradıbsa,
Allaha lazımsan demək. (V.B.Odər)

Bu neft lampasının zəif işığı
Divara əlacsız kölgələr salır.
Allah şeirimdən də “sevinc” sözünü
“Sənin deyil”! deyib əlimdən alır... (V.Səmədoğlu)

Vaqif Səmədoğlu Allahla bağlı fikirlərində ateist və anti-ateist mövqedə dayanır. Bəzən Allaha üsyan edən şair bəzən tam bunun əksini edir; tənhalığında, təkliyində, kədərli anında Allaha sığınaraq ondan imdad diləyir.

Müsaibələrinin birində “Dinlərin aşılacağı Allaha mən inanmıram, günahsız bir fəlsəfi əsər, bir şeir də yaranmaz” deyən şair başqa bir müsahibəsində qeyd edir ki, Allahın olduğunu mənə elə ateistlər öyrədib. Volter, Çernişevski mənə sübut edə bilməyiblər ki, Allah yoxdur.

Vaqif Səmədoğlu poeziyası başdan-başa Allaha müraciətlərlə, xitablarla zəngindir. O, tez-tez Allahı səsləyir, onu düşündürən, maraqlandıran, narahat edən suallara cavab tapmağa çalışır:

Allaha inanan
gecəmdir yenə
Şeir oxuyuram
dua yerinə.

- deyən şair bütün vahimədən, əlacsızlıqdan, bələdan, səksəkədən qurtulmaq üçün Tanrıya üz tutur, Allahı şeirləri ilə səsləyir, onunla danışır, tənhalığa çəkilib şeirləri ilə dua etməyə başlayır. Lakin dualarının Allaha çatmadığını görəndə isə ən kəskin tənqidini, etiraz və təəssüfünü giley, narazılıq qarışıq kinayə ilə çatdırır. Allahdan onun özünə şikayətlənir, ondan inciyir, ona üsyan edir. Allahın yazdığı alın yazısı ilə razılaşmır. Məhz bu üsyan ilk baxışdan şairin Allahla bağlı fikirlərinin ziddiyyətli olduğu fikrini oxucuda formalaşdırır:

Allahım, al bu qələm,
bu da alnım.
Fikirləş, tələsmə,
yaxşı bir şey yaz...

Lakin Vaqif Səmədoğlu şairliyin Allah vergisi olduğunu yaxşı dərk edir, dövrədən zərbə aldığı vaxtlarda belə ona sığınır. O, hər yerdə Allahı çağırır; müsahibələrində, şeirlərində, hətta kitabında belə! ("Mən burdayam, İlahi")

Vaqif Yusifli yazır ki, Vaqif Səmədoğlunun bu mövzulu şeirləri poeziyamızda ilk dəfə olaraq Allah üzərindəki mistik örtüyü götürdü, insanla Allah doğmalaşdı və bu doğmalığ insanın son pənahı olan Allaha doğru yolu da qısaltdı. Allah öz bəndələrinin hay-harayını, fəryadını eşidir, günahkar məxluqların əməllərinə boylanır. "Ən uzaq planet olan Allah" Vaqif Səmədoğlunun dualarını dinləyir.

Sonda bir şeyi unutmayaq ki, şair xəyalı sərhəd tanımır. Bu gün istedadlı şairlər varsa, onlara bu vergini verən də Allahın özüdür. Bu əsnada Orxan Pamukun maraqlı sözü yada düşür: "Şeir Allahın bəzi özəl qullarına pıçıldağı sözlərdir". Şairlərimiz nə qədər Allahdan yazıb ona üsyan etsələr də, bəzən küfrlü misralar işlətsələr də, Qulu Ağsəs demişkən:

Bu şeiri özün yazmısan
Babalı mənim boynuma...

Ədəbiyyat

1. İ. Musayeva "Vaqif Səmədoğlunun poetik dünyası"
2. V. Səmədoğlu "Mən burdayam, İlahi"
3. M. Hüseyin "Poeziya dilinin ədəbi qaynaqları"
4. Ədəbiyyat portalları. Lit.az, kult.az

Sabina Ramazanova

God in modern poetry (60-ths)
Summary

You are often meet with appeals to God in modern poetry. Poets complaining now of God himself now resorting to help himself. Thanks to arising poems the conceptions of atheism and anti-atheism draws attention, such poets are R. Rovshan, V. B. Odar, V. Samadoglu. These poets pray to God with their poems and desire calling for help. But when they saw the prayers did not reach to God, they

fight against God, standing on the decrees of Fate and standing on the atheism situation. But how much they complaining of God these poets considered that they believed the profession of a poet is a gift from the Gods.

Сабина Рамазанновой

Аллах в современной поэзии (60-ые годы)

Резюме

В современной поэзии мы часто встречаемся с обращениями к Аллаху. Поэты то жалуются Аллаху то просят помощи. Поэтому часто в стихах встречаемся мыслями об атеизме и анти-атеизм. К таким поэтам мы можем отнести Р.Ровшана, В.Б.Одара, В.Самедоглы и некоторые другие. Эти поэты верят Аллаху, пеклоняются ему, обращаются, с просьбой, но когда их пселание не исполняются, они встающ против судьбы, посланной им Аллахом, останавливаются на атеистических мыслях. Несмотря на то, что они жалуются Аллаху, они верят в дар посланным им Аллахом.

Rəyçi: Seyfəddin Rzayev
filologiya elmləri doktoru

YAKUBOV MUZAFFAR KAMILJANOVIÇ
Urgenc Devlet Universiteti
muzaffarbekota@mail.ru

NIKOLAS ROUNING “BUYUK TEMUR” TRAGEDIYASIDA
AMIR TEMUR SIYMOSI

Açar sözlər: Əmir Teymur, Nikolas Pou, Avropa ədəbiyyatı, faciə

Key words: Nicolas Row, Emir Temur, tragedy, European literature

Ключевые слова: Амир Теймур, Николас Роу, литература Европы, трагедия

Yevropada Amir Temur siymosi badiiy targ'ibotiga bag'ishlab Kristofor Marlodan keyin asar yaratgan ijodkor avlod orasida eng yuksak mavqeni XVIII asr dramaturgi Nikolas Rou (1674-1718) egallaydi. Badiiy qiymati va ommaviyligi darajasiga ko'ra o'z davrida Shekspir tragediyalari bilan bellashishga qodir bo'lgan “Buyuk Temur” (*Mazkur tragediya maqola muallifi tomonidan to'liq tarjima etilgan. Keltirilgan izoh va tarjimalar bizniki - Yaqubov M.*) (Tamerlane, 1701) tragediyasi o'z muallifiga ana shunday sharafti ato etgan asardir. Uning uchta p'yesasi (sahna asari) “Buyuk Temur” (Tamerlane, 1701), “Jeyn Shor fojeasi” (The Tragedy of Jane Shore, 1714) va Afsuslangan Go'zal' (The Fair Penitent, 1703) – XVIII asr davomida sahnada uzluksiz namoyish etilgan va bir necha marotaba XIX asrning birinchi choragida ham sahnada muvaffaqiyatli qo'yilgan. London teatrlarida 1702-yildan to 1776-yilga qadar namoyish etilgan tomoshalar soniga qaraganda ushbu uchta sahna eng mashhur tragediyalar sirasiga kirgan (1, 893; 2, 5). Rouning Temuri, muallif bag'ishlovda Xartingtonning Markiziga atab yozilgan, hech ikkilanmasdan siyosiy allegoriya (kinoya) tarzida qabul qilindi. Tragediyadagi voqea-hodisalar va hukmdorlarning xulq-atvorlari, asarda, shu darajada ochiq oydinki, hozir ham ularga izoh berishga hojat yo'q. Nikolas Rou hayoti haqida bizga juda oz ma'lumot yetib kelgan. Jeyms Uelvud va Stefen Xeylzlar uning ilk biografiylari bo'lganlar. Bu biografiylar ko'proq memuar tarzida yozilgan, unchalik ilmiy ahamiyatga ega emas, fikrimizcha, maqsad – buyuk zamondoshiga nisbatan hurmat bajo keltirish, Rou xayoti va ijodi haqida batafsil ma'lumot berish emas. Shunday bo'lsa ham, bu asarlardan shoir shaxsiyati va atrof-muhiti haqida qimmatli dalillarga ega bo'lish mumkin. Nikolas Rou 20-iyun 1674-yili Littl Barford shahrida (Bedfordshir grafligi) tug'ilgan. Tug'ma iste'dodi, ayniqsa tillar va she'riyatni o'rganishga bo'lgan iqtidori, Nikolasni 13 yoshida qirollik stipendiyasiga sazovor bo'lishiga olib keldi. Zamondoshlarining guvohlik berishicha, u she'r-larni kishini hayron qoldiradigan darajadagi osonlik ila bitgan, “she'rlar uning xayolotida shu daraja tez tug'ilardiki, xuddi u qalam ila yozgandek tuyulardi” (3, 60-70). 1715-yili Nikolas Rou adabiyot sohasidagi yutuqlari va jamiyat ravnaqiga qo'shgan hissasi uchun qirol saroyi shoiri unvoniga sazovor bo'ladi. Nikolas Rou ismi Angliyaning etuk qirol saroyi yozuvchilari ro'yxatida, ya'ni B.Jonson, U.Deyvenent, J.Drayden, R.Sauti, U.Vordsvort, A.Tennison va boshqalarning nomlari orasidan joy olgan (4, 60).

N.Rou siyosiy partiya a'zosi bo'lgan va shu sababli sujet tanlashda o'zining siyosiy qarashlarini e'tiborga olardi. O'z asarlarida davlat, din, axloq-odob,

fuqarolik burch va huquqlar, davlat va din munosabatlariga doir dolzarb muam-molarni ko'taradi. Temurbek obrazida Rou mukammal hukmdor tasvirini bergan, bu bilan o'zini ozodlik va qonun ustuvorligiga asoslangan, ingliz konstitutsion mo-narxiya prinsiplarini quvvatlovchisi sifatida ko'rsatgan.

Besh akt va yetti sahnadan iborat bo'lgan mazkur tragediya, epigraf, bag'ishlov, prolog va epilogni o'z ichiga oladi. Epigrafda mazkur tragediya - TO THE Right Honourable WILLIAM, Lord Marquiss of HARTINGTON - Xarrington markizi Vil'yam janobi oliylariga (bizningcha tarjima shunday bo'lishi kerak, ba'zi bir manbalarda epigraf noto'g'ri talqin etilgan M.Y) bag'ishlab yozilgani ravshan tortadi. "Bag'ishlov"dan N.Rouning asarni yozishdan ko'zda tutgan maqsad-muddaosi lo'nda tarzda namoyon bo'lib, unda ba'zilar Temurbek shaxsiyatida muallif o'sha zamonning eng buyuk qahramonlarini eslatib o'tganini qayd etadi:

"Some People (who do me a very great Honour in it) have fancy'd, that in the Person of *Tamerlane* I have alluded to the greatest Character of the present Age." (Rowe, Nicholas. *Tamerlane*. University of Virginia Library. <http://xtf.lib.virginia>. Keyingi misollar ushbu manbaga asoslanib beriladi). Fikrlarini davom ettirar ekan, Rou bu Buyuk Insonning (Amir Temur M.Y) xayoti, janobi oliylari hayotidan farq qilmasligini: uning Jasorati, uning Dyonati, uning Qat'iyatligi, uning Odilligi va uning o'z Xalqiga Otalarcha g'amxo'rliqi, hammasidan ham, uning Zolimlik va Zulmdan nafratlanishi, va Insoniyatning Osoyishtaligi haqida astoydil qayg'urishi, juda yaqin o'xshashlik beradi oliy janoblariga: ularning Taqdiridagi bir qancha voqealar aynan o'xshash. Ul Hazratlariga hech narsa kerak emas, faqat ishonchli G'alaba, xuddi Temurbek Dunyoga tinchlik bergandek, maqsadga ega. "There are many Features, 'tis true, in that Great Man's Life, not unlike His Majesty: His Courage, his Piety, his Moderation, his Justice, and his Fatherly Love of his People, but above all, his Hate of Tyranny and Oppression, and his zealous Care for the Common Good of Mankind, carry a large Resemblance of Him: Several Incidents are alike in their Stories; and there wants nothing to his Majesty but such a deciding Victory, as that by which *Tamerlane* gave Peace to the World". N.Rouning Amir Temur shaxsiga bo'lgan mislsiz ehtiromi jam etilgan bu satrlarda, mazkur tragediyada Evropa xukmdorlariga ibrat va namuna bo'ladigan bir asar yaratishni niyat qilgani ma'lum bo'ladi. Drama prologida muallif yurt osoyishtaligi, o'z xalqi baxti uchun kurashgan, e'tiqodli shahzoda (Amir Temur M.Y) hayotini o'z asarining bosh mavzusi qilib olganini aytadi:

Our Author makes a pious Prince his Theme.
High with the foremost Names in Arms he stood,
Had fought, and suffer'd for his Country's good,
Yet sought not Fame, but Peace, in Fields of Blood.

Safe under him his happy People sate,
Ayovsizlikni yo'q qilish maqsadida falak, Temurbek timsolida tinchlik rahnamosini jo'natgani madh etiladi:

Till Heaven, the growing Evil to redress,
Sent *Tamerlane* to give the World a Peace.
The Hero rous'd, asserts the Glorious Cause,
And to the Field the chearful Soldier draws:

Drama boshida Boyazidga qarshi bo'lajak jang taraddudida bo'lgan Temurbek qo'mondonlari, Zama va Mirvan suhbatida Sohibqiron osoyishtalik va tinchlikni o'rnatuvchi, barcha urushlarga barham beruvchi, zulm, qullik va azob-uqubatlarga barham beruvchi hukmdor sifatida tasvir etiladi:

Zam.

Our Asian World

From this important Day expects a Lord,

This Day they hope an End of all their Woes,

Of Tyranny, of Bondage, and Oppression,

From our Victorious Emp'ror, Tamerlane. (ACT I. SCENE I.)

Mirvan ham Amir Temurni adolat peshvosi, yaratganning nazari tushgan zafarli jangchi ekanligini aytadi:

Mir.

Well has our holy *Alha* mark'd him out

The Scourge of lawless Pride, and dire Ambition,

The great Avenger of the groaning World.

Well has he worn the Sacred Cause of Justice

Upon his prosp'rous Sword; approving Heav'n

Still crown'd the righteous Warrior with Success;

As if it said, Go forth, and be my Champion,

Thou most like me of all my Works below. (ACT I. SCENE I.)

Sohibqiron ko'pchilik zolim qirollardek hokimiyat tepasiga chiqish nafsida emas, balki ezgulik targ'ibotchisi sifatida talqin etiladi:

Pr.

No Lust of Rule, (the common Vice of Kings)

Mir.

So rich his Soul in every virtuous Grace,

Tarixdan ma'lumki, Sohibqiron har bir jangchisini munosib taqdirlab ularga otalarcha g'amxo'rlik qilgan. Aynan Amir Temurning ushbu xislatlarini muallif sarkarda Zama nutqida haqli ravishda ta'kidlab o'tadi:

Zam.

'E'er the mid Hour of Night, from Tent to Tent,

Unweary'd, thro' the num'rous Host he past,

Viewing with careful Eyes each several Quarter;

Whilst from his Looks, as from Divinity,

The Soldier took Presage; and cry'd, Lead on,

Great *Alha*, and our Emperor, Lead on

To Victory, and Everlasting Fame. (ACT I. SCENE I.)

Amir Temur jasurligini, oliyjanobligini va quchgan zafarlarini tasodifiy emas, balki peshonaga bitilgan munosib taqdir ekanligini, hatto "Rim nayzalari bormagan" no'malum millatlar ham bunga tan berib, hurmat ko'rsatishadi:

Pr. of T.

Nations unknown,

Where yet the *Roman* Eagles never flew

Shall pay their Homage to Victorious *Tamerlane*,

Bend to his Valour, and Superior Virtue,

And own, that Conquest is not giv'n by Chance,
But, (bound by fatal and resistless Merit)
Waits on his Arms. (ACT II. SCENE II)

Yuqorida aytganimizdek, Nikolas Rou mazkur dramasi o'sha davrdagi qirollarga namuna tarzida xizmat qilishini nazarda tutib bitgan, ya'ni Amir Temur timsolida adolatli, bag'rikeng va murruvatli, umuman, barcha yaxshi fazilatlarga ega bo'lgan hukmdorni ko'rsatishga harakat qilgan, turk sultoni Boyazid timsolida esa Sohibqiron siymosiga tamoman teskari qahri qattiq, xalqiga zulm o'tkazgan, ayovsiz va ezgulikni mensimaydigan qiroli sifatida namoyon etgan. Drama Sohibqiron Amir Temur so'zlari ila yakun topadi:

Tam.

Behold the vain Effects of Earth-born Pride,
That scorn'd Heav'ns Laws, and all its Pow'r defy'd;
That could the Hand, which form'd it first, forget,
And fondly say, I made my self, be great:
But justly those above assert their Sway,
And teach ev'n Kings what Homage they should pay,
Who then Rule best, when mindful to Obey: (Act V. Scene II)

Amir Temur
Foniy dunyodagi mag'rurlik nechun?
Mag'rurlar tan olmas hayot qonunin –
Tangri qudratini tan olmas ular.
Buning natijasi biroq, ne bo'lar?!
Samolar o'rgatar yurish-turishni,
Shohmi u, gadomi – aslo farqi yo'q.
Samolarga bo'ysunmasi kim
Bu dunyoga bo'ladi hokim. (tarjima bizniki M.YA)

Yaratgan ham faqat ezgulik, adolat, saxovatpeshalik xususiyatlariga ega bo'lgan inson, uning kim bo'lishidan qat'iy nazar – shohmi yoki gadomi, hokim, ya'ni dunyo hukmdori bo'lishga loyiq ekanini aytib, ushbu buyuk asarga, Nikolas Rou, Sohibqironimiz hayoti va faoliyatiga xolisona baxo bergan tarzda yakuniy nuqtasini qo'yadi.

Adabiyotlar

1. Sherburn, George. The Restoration and eighteenth century (1660 -1789) Text. / George Sherburn. N.-Y.: Appleton-Century-Crofts, 1948. - (A literary history of England / Ed. by Albert C. Baugh. Vol 3). – P.893;
2. Nelson , Bonnie A. Serious drama and the London stage: 1729 1739 Text. / Bonnie A. Nelson. - Salzburg, 1981. - XV, 278 p. - (Salzburg studies in Eng. lit. Poetic drama and poetic theory / Inst, fur Anglistik u. Amerikanistik). – P.5.
3. Cibber 1753, Nicholas Rowe, Esq.; Johnson 1792.-P.- 60-70.
4. Hopkins, Kenneth. The Poets Laureate Text. / Kenneth Hopkins. 3rd ed., rev. and enl. - Wakefield, 1973. – P-60.
5. Nussbaum F., Brown L. The new eighteenth century: Theory, politics, English literature.- N.-Y. ; London : Methuen, 1987. - VI, P.320.
6. Brack O.M. Studies in eighteenth-century culture. Jr. Vol. 13. - Madison : University of Wisconsin Press, 1984. - XII, P.287.

7. Loftis J. The Politics of Drama in the Augustan England. - Oxford, 1963. – P.163.
8. Clark D.B. The source and characterization of Nicholas Rowe's Tamerlane.- MLN. 1950. - Vol. LXV. - P. 145 -152.
9. Аникст, А.А. История английской литературы Текст. - М. -.Учпедгиз, 1956.- С. 482.

Muzaffar Yakubov

Nikolas Rounun “Əmir Teymur” faciəsində Əmir Teymur obrazı
Xülasə

Məqalədə Nicolas Row "Emir Temur" faciə ilə işləri təhlil həsr olunub. Bu faciə Temur `s Avropa Hibgs üçün bir model olan bir real təsvirini verir. Müəllif Temur həyat qərəzsiz qiymətləndirmə verir və sadıq insan kimi xarakterizə edir. Emir Temur şəxsiyyəti həmişə Avropa tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Teymurilər sülaləsinin fəaliyyətinin öyrənilməsi və bütövlükdə böyük töhfə alimlər, tarixçilər və müxtəlif ölkələrin yazıçılarının gətirildi. Təsadüf Emir Temur hakimdir deyil incəsənət və musiqi ədəbiyyatı Avropa nümunələri həkk olunur.

Muzaffar Yakubov

Image of Amir Timur in Nicholas Rowe's tragedy "Emir Timur"
Summary

The article is devoted analyze the work by Nicolas Row “Emir Temur” tragedy. The tragedy gives a real description of Temur`s being a model for European Hibgs. The author gives impartial assessment to the life of Temur and describes him as a faithful man. The identity of Emir Temur always was the focus of attention of the European researchers. The big contribution to studying of its activity and as a whole a dynasty of Temurids was brought by scientists, historians and writers of the different countries. Not incidentally phenomena the Emir Temur it is imprinted in the European samples of art and musical literature.

Музаффар Якубов

Образ Амир Тимура в трагедии Николаса Роу «Эмир Тимур»
Резюме

Статья посвящена анализу трагедии Николаса Роу “Эмир Тимур”. Трагедия дает реальное описание того, что Темур был моделью для европейских писателей. Автор дает беспристрастную оценку жизни Темура и описывает его как правильного человека. Личность Эмира Тимура всегда была в центре внимания европейских исследователей. Большой вклад в изучение его деятельности и в целом династии Темуридов внесли ученые, историки и писатели разных стран. Не случайно феномен Эмира Темура запечатлен в европейских образцах художественной и музыкальной литературы.

Rəyçi: Professor Saparbay Ruzımboev

ÇİNARƏ MƏHƏRRƏMOVA
NÖU
cmeherremova@mail.ru

YAŞAR QARAYEVİN AZƏRBAYCAN TƏNQDİNƏ VERDİYİ TÖHFƏ

Açar sözlər: Azərbaycan, tənqid, realizm, Axundov, novator

Ключевые слова: Азербайджан, критика, реализм, Ахундов, новатор

Key words: Azerbaijan, criticism, realism, Akhundov, innovator.

Ədəbiyyatşünaslığın son dərəcə mühüm sahələrindən biri olan ədəbi tənqid Yaşar Qarayev simasında özünün ən yüksək mövqeyinə çatmışdır. Həm ədəbiyyatşünas, həm də tənqidçi kimi fəaliyyətinin bütün məqamlarında Y.Qarayev qələmindən çıxan hər bir ədəbi – elmi yazıda xalq mənafeyi üçün çırpınan ürəyin istəkləri, vətəndaş məramı və qayəsi, milli ədəbiyyatın təssübünü çəkməsi, onu daim irəli aparmaq ehtirası nəzərə çarpır. Yaşar Qarayev bir tənqidçi kimi tənqidin daşdığı vəzifələri dərindən bilir və dərk edirdi. Odur ki, o əsl tənqidçinin vəzifələrini də düzgün müəyyənləşdirə bilmişdi.

Yaşar Qarayev hər şeydən əvvəl Azərbaycan ədəbi tənqidinin ən fəal və görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə, dramaturgiya ilə səhnənin qarşılıqlı əlaqələrinə, ədəbi metodların inkişaf xüsusiyyətlərinə, müasir ədəbi prosesin aktual problemlərinə dair istedadla yazılmış sanballı əsərlərin müəllifi kimi tanınmışdır.

1955-ci ildə qəzetlərdə ilk elmi-tənqidi yazıları ilə çıxış edən Y.Qarayev əslində Azərbaycan ədəbi tənqidində onu gözləyən missiyaya doğru addımlarını atmışdı. Həmin məqalələrdə, eləcə də ədəbi-tənqidi çıxışlarında xüsusən iki məqam qabarır: müasirlik və mənəvi-əxlaqi problem. Sənət müasirlik axtarışlarında cəmiyyətin ürcah olduğu etik, əxlaqi problemlərlə rastlaşır, burdan çıxış edir. Sənətlə həyat arasındakı bu gerçək münasibətlər Y.Qarayevin ədəbi tənqid yaradıcılığının başlıca problematikasını təşkil etmişdir.

Yaşar Qarayev tənqidi birbaşa Azərbaycan ədəbiyyatındakı maarifçilik hərəkatı ilə bağlıdır. Çünki realizmin iki qolundan biri maarifçi, digəri isə tənqidi realizmdir. Alimin də qeyd etdiyi kimi nəinki maarifçilik hərəkatı, həmçinin maarifçi realizm tənqidi realizmə təsirsiz ötüşməmişdir. Odur ki, maarifçi realizmi tənqidi realizmə ən yaxşı hazırlıq adlandırmaq olar və onları bir-birindən təcrid olunmuş vəziyyətdə təhlil və tədqiq mümkünsüzdür.

Tənqidi fəaliyyətə başlayan hər bir ədəbiyyatşünas kimi Yaşar Qarayev də məhz “tənqidin atası” sayılan M.F.Axundovun aşağıdakı fikirlərindən ruhlanmış, bu yolu və istiqaməti seçərkən əsas məqsədin nədən ibarət olduğunu bir an da olsun diqqətdən qaçırmamışdır. Odur ki, peşəkar bir tənqidçi kimi tənqiddə aid yazılarında həmin fikri verməyi özünə borc bilmişdir. M.F.Axundov yazırdı: “Bəşər təbiətində pis və xoşa gəlməyən cəhətləri kritika və məsxərədən başqa heç bir şeylə qazımaq olmaz” (4, s. 87).

Maraqlıdır ki, tənqidçi sələfinə (M.F.Axundov) münasibətində Yaşar Qarayev ziddiyyətli fikirlərlə çıxış etməklə əslində böyük mütəfəkkir sahiblərinə bir, vahid prizmadan yanaşan tənqidçilərin ziddiyyətli fikirlərini rədd etmək istəyir. Əsl

istedad sahibləri vahid normaya sığışmayan, daim öyrənilməyə, tədqiqata ehtiyacı olanlardır ki, Y.Qarayev də bu həqiqətdən çıxış edərək Axundova münasibətində birtərəflilikdən yan gəzmişdir. Alimin fikrincə, Axundov bir maarifçi kimi pozitiv proqramla çıxış etmiş, bir mühəndis kimi sökülən və tikilən binanın baş yanında durmuş, amansız qələmi ilə “bura sökülməlidir”, “bura isə belə tikilməlidir” demişdir. Tənqidi relizmdə isə vəziyyət tamamilə başqadır. Belə ki, tənqidi realizm adətən “bura sökülməlidir”də qurtarır, çünki birbaşa pozitiv proqram ona xas deyil.

Y.Qarayev yuxarıdakı orijinal fikir sahibi kimi Axundova olduqca yüksək prizmadan yanaşırdı. O bir tənqidçi əqli ilə bu sözləri “Axundov işinin” məzmunu və qiyməti hesab etmişdir.

İstər Axundova, istərsə də maarifçi realizmə münasibətində Y.Qarayev o məqsədi daşımamışdır ki, ədəbiyyat tariximizdə maarifçiliyin və maarifçi realizmin gücünü inkar etsin. Əksinə, xalqı maarifə çağıran ədəbiyyat olmadığı halda Mirzə Cəlillərin, Sabirlərin, xalqın qüsurlarını birbaşa üzünə deyəcək nəslin yetişməsinin qeyri-mümkünlüyü kimi faktı üzə çıxarmaq məqsədi daşımışdı tənqidçi. Necə ki oxuyuruq:

“Həqiqi Maarifçiliyin həll etdiyi ən böyük mənəvi-tarixi vəzifə - milli qürur və azadlıq hissinin tərbiyəsidir ki, bu daha qabarıq şəkildə məhz Şərqdə meydana çıxıb...” (3, s. 23).

Belə məqamda tənqidçinin Axundov irsinə verdiyi qiymətin də xatırladılması yerinə düşər. Tənqidçiyə görə, Azərbaycanda Maarifçilik hərəkatı nəinki milli qürur və azadlıq hissi formalaşıra bildi, həmçinin Avropa klassikləri ilə müqayisə oluna biləcək ilk azərbaycanlı – M.F.Axundovu yetişdirdi. O Axundov ki, XIX əsr müəlliflərindən Avropada ən çox tanınan, buna görə də “Şərqi Molyeri” adlandırılan, müasir qərbi ziyalının (Müsyö Jordanın) realist bədii obrazını yaradan ilk azərbaycanlı müəllif idi. Axundov təkcə maarifçiliyin banisi və klassiki kimi yox, həm də Azərbaycanda, eləcə də bir sıra Asiya ölkələrində əlifba inqilabına ilk təkəri verməklə məşhurlaşmışdı. Tənqidçi fikrini obraza salaraq belə ifadə etmişdi:

“XIX əsrdə yaşasa da Axundov mənəviyyat tariximizdə bu günü – XX əsri yaradanların ordusu başında durdu. Onun adı Azərbaycanda sosial və milli şüurun tarixində hələ də davam edən tam bir mərhələni təşkil edir” (2, s. 90).

Tənqidçi belə düşünürdü ki, məhz Mirzə Fətəlinin təmsalında Azərbaycanda realist milli bədii təfəkkür həm yüksək dərəcədə beynəlmiləl, həm də yüksək dərəcədə ümumbəşəri bir təfəkkürə eyni vaxtda çevrilirdi. Axundov bu işə xüsusən məzhəkədə nail oldu. Axundovun nikbin fəlsəfi gülüşü həm öz tarixi faciəsini, həm də milli qürur və vüqarını dərinlən dərk edən xalqın müdrik təbəssümü kimi səslənirdi. Məhz Axundov satirası bütün feodal keçmişə və orta əsrlərə qarşı tuşlanan fəal gülüş professional milli teatrın da ilk nikbin bünövrə daşı oldu. Tənqidçi bu kimi fikirlərindən sonra qeyd edir ki, Axundov hər əsərində həm əsl maarifçi kimi tendensiyalı və publisist, həm də əsl realist kimi təkrarsız, canlı və həyati görünə bilmişdir.

Digər tərəfdən Y.Qarayev M.F.Axundovu bir dramaturq kimi öz dili ilə danışdırırdı. Axundov dram yaradıcılığında elə bir müqəddəs məramı sahib olmuşdur ki, o bu sənətin ağır yükünü öz çiyinlərində daşıya biləcəyinə inanmış, güvənmişdi. Ağır yük dedikdə bəşər övladının sahib olduqlarının ən qiymətlini -

əxlaqı nəzərdə tuturuq. Həqiqətən də, Axundov əxlaq dərsi verəcək gücə sahib idi. O, bu haqda yazır:

“Drama sənətinin məqsədi insanların əxlaqını yaxşılaşdırmaq, oxucu və qulaq asanları ibrətləndirməkdir”(3, s.75).

Özünün ardıcıl tənqidi fəaliyyətində tənqidçinin elmi və ədəbi-tənqidi kredosunu başqalarından fərqləndirən cəhət dövrün çağdaşlıq və yeniləşmə meyillərini sadəcə qeyd və şərh etməklə qalmayıb, ədəbi dövrün əsas səciyyəsinə müəyyənləşdirməsində və tənqidi proses qarşısında konkret tələblər qoymasında idi.

“Ədəbi tənqid də ədəbi kompasa bənzəyir, burada da əqrəb həmişə eyni qütbü – həqiqət qütbünü nişan verir”(4, s. 128). Yaşar Qarayev ədəbi tənqidi obrazlı şəkildə kompasa bənzətməkdə necə də haqlıdır. Axı bir peşəkar tənqidçi kimi onun özünün də əlində tənqidçi qələmi həmişə məhz “həqiqət” qütbünü nişan verən kompasa əqrəbi olmuşdur. Bu əqrəb, bu qələm heç bir zaman titrəməmişdir.

Tənqidçi bu nüfuza birdən-birə sahib olmamışdı, bütün yaradıcılığı boyu, son dərəcə mürəkkəb və təzadlı bir dövrdə hər dəfə imzasını yenidən təsdiq edərək gəlib çatmışdır. Təzadlı dövr yaşamasına baxmayaraq həm dövrünün səciyyəsinə dərinlən yiyələnə, həm də belə bir şəraitdə ədəbi tənqidin yeridəcəyi strateji xətti də dəqiq müəyyənləşdirə bilmişdir. Çünki Y.Qarayev yaxşı dərk edirdi ki, rəsmi ideologiyanın açıq-açıqına inkarı heç bir perspektiv vəd edə bilməz.

“Tənqid: problemlər, portretlər” (1976) kitabına daxil olan bir çox məqalələr kimi “Tənqidi realizm: estetik ideal və müsbət qəhrəman” məqaləsinin də aparıcı xəttini müasir düşüncədə “bədi cərəyan”, tarixi dəyişmə və varislik prinsiplərinə tabe olan “ədəbi inkişaf” kimi anlayışlar formalaşdırmaq təşkil edir. Həmin məqalədə tənqidçi bədii metodların tarixiylə müsbət və mənfi qəhrəmanların tarixini paralel izləmiş, metodun tip və mahiyyətindəki dəyişikliyin onun axtardığı qəhrəmanların da dəyişməsinə səbəb olduğunu əsaslandırmışdır.

Yaşar Qarayev tənqidinin üzünəməxsus üslubu vardır. Bu, elmi-tənqidi yönəminə görə - estetik-nəzəri, əhatə və təsir imkanları, sirayətedici və yönəldici pafosu, habelə dil-deyim tərzəti etibarlı ilə romantik tənqiddir. Alimin tənqidinin dərinliyində, düşüncə qatında yerləşən nəzəri təfəkkür sələflərinin də nəzərindən qaçmamışdır. C.Cəfərov Yaşar Qarayev tənqidini belə qiymətləndirir: “...bədi əsərin estetik dəyərini, bədii duyğunun incəliklərini fəhm itiliyi ilə dərinlən qavramaqda Yaşarın tənqidi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu, təsvir, əhvalat “tənqidi” deyil, elmi məntiqə əsaslanan fikir, mühakimə, mübahisə tənqididir” (5, s.14).

“Realizm: sənət və həqiqət” monoqrafiyası Azərbaycan ədəbiyyat elminə layiqli töhfələrdən biri kimi diqqət çəkir. Bu monoqrafiya Yaşar Qarayevin uzun illər apardığı araşdırmaların yekunu kimi meydana çıxmış və alimə digər bir sahədə - nəzəriyyəçi-tədqiqatçı şöhrəti qazandırmışdır. Monoqrafiyanın elmi əhəmiyyəti o qədər böyük idi ki, hətta dünya alimləri də buna laqeyd qala bilmirdilər. Bu baxımdan məşhur rus alimi J.B.Borevin yazısı təqdirəlayiqdir: “Yaşar Qarayevin əsərləri böyük elmi maraq doğurur, realizmin estetik problemlərinin həll olunması istiqamətində bir çox yeniliklər gətirir. O, Azərbaycan, habelə bütövlükdə Şərqi regionu ədəbiyyatının ümumi inkişaf mənzərəsi barədə orijinal fərziyyə irəli sürür, bunun parlaq nəzəri səciyyəsinə verir”(5, s.15).

Y.Qarayev qələmindən çıxan hər bir ədəbi – elmi yazıda xalq mənafeyi üçün çarpınan ürəyin istəkləri, vətəndaş məramı və qayəsi, milli ədəbiyyatın təəssübünü

çəkməsi, onu daim irəli aparmaq ehtirası nəzərə çarpır. Yaşar Qarayev bir tənqidçi kimi tənqidin daşdığı vəzifələri dərindən bilir və dərk edirdi. Odur ki, o əsl tənqidçinin vəzifələrini də düzgün müəyyənləşdirə bilmişdi.

Bildiyimiz kimi tənqidçinin əsas vəzifəsi ədəbiyyatın gəlişiminə impuls verməkdir. Digər tənqidçilər kimi Y.Qarayev də bu vəzifəni layiqincə icra edə bilmişdi. Amma milli dil, milli özünüifadəni Yaşar Qarayev qədər qoruyan, milli dil təəssübkeşliyininin şüurunda olan ikinci bir tənqidçidən söz açmaq çox çətindir.

XX yüzilin bilik və intellekt səviyyəsini əldə etməyə can atmış, şüurlu ziyalı ömrünü məqsəd seçmiş, yalnız istedadı, qabiliyyəti, zəhmət və güclü iradəsi sayəsində qazana bildiyi mənalı ömür və yaradıcılıq yoluna malik Y.Qarayev şəxsiyyətinin yetişməsində obyektiv faktorların rolu danılmazdır. Lakin bu alimin təbiri ilə desək, “şəxsiyyət meyarı”nın aparıcılığını danmaq deyil.

Azərbaycan Dövlət Universiteti yuxarıda haqqında danışdığımız faktorlardan biri kimi önəmlidir. Yaşar Qarayev universitet mühitində mühazirələrini dinlədiyi Ə.Sultanlı, M.Arif, M.Cəfər, C.Xəndan, F.Qasımzadə, C.Cəfərov, M.H.Təhmasib kimi alim və professorların təsirindən kənarda qalmamışdır. Belə bir deyim var: “Ustadına kəc baxanın gözlərinə qan damar”. Bu deyimi bu məqamda xatırlatmaqda məqsədimiz Y.Qarayev şəxsiyyətinin formalaşmasında böyük rolu olan Məmməd Cəfər Cəfərova tələbəsinin (Yaşar Qarayev) bəslədiyi sevgi və hörməti, dəyəri göstərmək, əks etdirməkdir:

"Sənət dünyasında gözəllik ölçüsü - əbədiyyət, inkişaf, sürət meyarı - nəsil sayılır. Yeni və köhnə estafet arasında adətən, "bir nəsil" inkişaf fərqi olur. Lakin yaradan şəxsiyyət, düşünən zəka üçün bir zaman vahidi kəsərsiz və təsirsizdir. Belə şəxsiyyətin ömür dünyası həmişə bir fəsildə yaşanır - əbədi gənclikdə!".

60-cı illərdən ədəbi prosesə fəal qoşulan Yaşar Qarayev ədəbi tənqid sahəsində ortaya qoyduğu əsərlərlə öz sözünü demişdir. Tənqidçinin bu baxımdan “Meyar şəxsiyyətdir”, “Faciə və qəhrəman”, “Səhnəmiz və müasirlərimiz”, “Tənqid: problemlər, portretlər”, “Realizm: sənət və həqiqət” və s. kimi əsərləri ən yaxşı nümunələr sayılır. Bir tənqidçi kimi onu düşündürən ən vacib problemlər bunlar idi: ədəbi dövrün yeni ölçü və parametrlərini tapmaq, bədii prosesin inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək, milli ədəbiyyatşünaslığı yeni inkişaf pilləsinə yüksətmək...(5, s. 9).

Ədəbiyyat

1. Kamal Talıbzadə. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı: 1966
2. Yaşar Qarayev. Ədəbi üfüqlər. Bakı: Gənclik, 1985, 288 s.
3. Yaşar Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 255 s.
4. Yaşar Qarayev. Tənqid: problemlər, portretlər. Bakı: Azərneşr, 1976, 197 s.
5. Tehran Əlişanoğlu. Yaşar Qarayev(şəxsiyyəti və ömür yolu). Bakı: Sabah. 1996, 32 s.
6. Təyyar Salamoğlu. Ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: BQU, 2009, 476 s.

Чинара Магеррамова

Вклад, вложения Яшаром Гараевым в критику Азербайджана
Резюме

Литературная критика, являющаяся одной из самых крайне важных областей литературы достигла самых высоких позиций в лице Яшара Гараева.

Яшар Гараев активно присоединившийся к литературному процессу в 60-е годы, сказал своё слова в отношении к произведениям, представленных в области литературной критики. С этой точки зрения такие произведения, как «Критерий личности», «Трагедия и герой», «Сцена и современники», «Критика: проблемы, портреты», «Реализм: искусство и истина» и др. считаются самыми лучшими образцами критика.

Chinara Maharramova

Yashar Garayev's contribution to the Azerbaijan's criticism
Summary

One of the most important areas of the History of literature, literary criticism, reached its highest position in the person of Yashar Garayev.

Yashar Garayev who actively joined to the literary process from 60s, said his word, with the works which put forward in the field of literary criticism . In this regard, the works of critic , such as "Criterion personality", "Tragedy and hero", "Our stage and contemporaries", "Criticism : problems,portraits" , "Realism: art and truth" and etc. is considered the best samples.

Rəyçi: Nüşabə Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Fil.f.d. SƏDİ SADIYEV
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
sanansadiyev@yahoo.co.uk

XX ƏSR AVROPA-TÜRK ƏDƏBİYYATINDA SOSIAL HƏYAT VƏ SOSIAL PROBLEMLƏRİN BƏDİİ MƏNALANDIRILMASI

Açar sözlər: Avropa, türklər, social, problem, mövzu

Key words: Europe, Turks, literature, social, problem, subject

Ключевые слова: Европа, турки, литература, социальной, проблема, с учетом

Ədəbiyyatın başlıca vəzifələrindən biri sosial həyat və sosial problemlərin bədii vasitələrlə ifadə olunmasıdır. Sosial problemlərin ədəbiyyatda əksi mənsub olduğu cəmiyyətin bu və ya digər formada olar qüsurlarını araşdıraraq üzə çıxartmaq və oxucuya onların həlli yolunu göstərməkdən ibarətdir.

XX əsrin ortalarında Türkiyədən Avropaya xüsusi ilə də Türkiyə ilə Almaniya arasında imzalanan 1961-ci il sazişinə əsasən Avropa ölkələrinə böyük türk axını yaranmışdır. Köçlə bərabər Avropa ölkələrində, tədqiqatçılara görə, “İlk dönmə Avropa-türk ədəbiyyatı” formalaşmışdır.

Türk yazırlarının əsərlərində özəlliklə ümumi sosial problemlər ədəbiyyatın başlıca mövzusunda çevrilmişdir. Bu problemlər beş; yadlaşma, siyasi açılım, fabrik və zavodlarda çalışan əcnəbi işçilərin problemləri və almanlarla türklərin bir-birinə olan baxışları kimi təsnifatlaşdırmaq mümkündür. Sosial həyat və sosial problemlər XX əsr Avropa-türk yazarlarının yaradıcılığında başlıca mövzulardan biri olduğu üçün, Avropa-türk yazarlarının bu mövzuda yazdıqları əsərlərini ideya baxımından üç rəqursdan təhlil etməyə çalışacağıq: 1) Mühacir türklərin Avropada qarşılaşdıqları sosial ədalətsizlik və diskriminasiya 2) Avropada yaşayan türklərin məişət və yad mədəniyyətin təsirindən qaynaqlanan kulturoloji problemləri. 3) Siyasi açılışlar. Mühacir türklər fabrik və zavodlarda ölkələrində olduğundan fərqli olaraq cüzi məvacib qarşılığında daha ağır şərtlərlə çalışmaları, fiziki və mənəvi anlamda onları psixoloji sarsıntılara qədər gətirib çıxarırdı. Fabrik və zavodların ağır şərtləri, dayanmadan çalışma tempi, türklərin yadlaşma sürəclərinin ilk mərhələsini yaratmış şərtlərdəndir.

Dillərini anlamadığını, onlara heç gülər üz göstərmədiyi, ən kiçik xətalara görə, pul cəzası kəsən ustabaşı, Avropada yaşayan türklərin təxəyyülündə formalaşan ilk Avropalı obrazıdır. Əsərlərin ümumi qayəsində də türklərin daha ağır işlərdə çalışdırıldığını, avropalılara işə yüngül işlər tapşırılması ön plana çəkilir. Çalışma şərtləri o qədər ağırdır ki, Habib Bektəşin “Bedel” adlı hekayəsində kətdigcə sağlığı pozulan bir işçi, bir neçə gün izn alıb istirahət etmək üçün özünü yaralayarkən ayağını itirir.

Güney Dalın “İş sürgünləri” romanında Kadının ağrıları, ustabaşının verdiyi hormonal dərmanlar üzündən günbəgün onun sağlamlığını sıradan çıxarır. Bunu heç kimə anlatmayan əsərin qəhrəmanını bu dərmanlar sonunda məhv edir. “Yanılmışım, Türkmüş. Yabancı bile olamamış bir yaratık. Yazarın Şevket ile ilgiliyorumu, yaratık benzetmesiyle paralellik gösterir: “Kendisiyle hiç ilgili olmayan biru-

ygarlığın, bir kültürün kafesine yeniden tutsak ediliyordu. Bir yabani hayvan gibi, yaşama ancak sezgileriyle çakişacaktı. Bu yabancı kültürün insanları da ona, anlayamadıkları bu yaratığa bir yabanıla, bir ilkele yaklaşır gibi yaklaşacaklardı.” (s. 9-10, 2)

Fethi Savaşçının “Almanlar bizi sevmedi”, Yücel Feyzioğlunun “Uğultu” və Güney Dalın “ İş sürgünleri” adlı romanları xüsusi ilə fabrik və zavodlarında çalışan türklərin problemlərini ədəbi müstəviyə gətirən əsərlərdir. İşçiləri psixoloji sarsıntıya salan zavod və fabriklərdəki durum Yücel Feyzioğlunun Uğultu romanının da əsas ideyası və süjet xəttidir. Sürəkli olaraq insanların qulaqlarında cingildəyən avadanlıqların uğultusu, müəssisədə çalışanların mono rəngli həyat tərzi və təhlükəsizliyi əsərdə əks olunmuşdur. İnsanlara qoyulmuş qadağalar onları o qədər çərçivədə saxlayır ki, hətta insanlar bəzən dərdələrini bir-biri ilə deyil işlətdikləri avadanlıqlarla bölüşürlər. Yazıçı əsərində ağır iş şəraitini cəhənnəmə bənzədir: “Yedi dev kulenin arasında yetmiş yedi burç, yetmiş yedi burçta yetmiş yedi gözetleme deliği varmış. Uğultusuyla, kara bulutlarıyla koca şəhrin üstünə demir perdelerini germiş, insanları, ağacları, akarsuyu, çimenleri, uçan kuşları yutmaya çalışmış.” (s. 8,1) və ya “Cəhənnəm dedikleri işte burası olsa gerek demiş Hasret, katran kazanıda var, sırat köprüsü de... Zəbanileri de var, Azrail’i de...” (s.48,1) Almanlar bizi sevmedi romanında miqrant işçilərin əzmək üçün özəlliklə bir siyasətin aparıldığı vurğulanır. Romanda miqrant işçilər arasında irqi, dini ayrımların bir az da siyasəti səbəblər üzündən körükləndiyi görülməkdədir. Ağır çalışma şərtləri, qorxu siyasəti və dil problemi, sadəcə türk miqrant işçilərin bir-biriləri ilə deyil, onlardan öncə gələn türklərlə də əlaqələrini zəiflədir.

Fethi Savaşçının “İstasyonda bir deli” adlı hekayəsindəki dəli obrazı, Almaniyadakı iş şəraitini bir cəhənnəmə, Dantenin “Cəhənnəm”-inə bənzədir.

Avropa-türk ədəbiyyatçılarına görə, dil problemi, bilgisizlik və qorxu xofu romanlarda sürəkli əzilmələrinə və haqlarını tələb etməyə mane olan əngəllərdəndir.

Avropada yaşamanın çətinliklərinə aیلə daxili anlaşılmazlıqlar da öz təsirini göstərmişdir. Öz həyat tərzlərini yaradan Türk kişilərinin işdən sonra ən çox vaxtlarını keçirdikləri yer qəhvəxanalardır. Kişilərin qəhvəxana alışqanlığı Avropada da davam etməklə yanaşı uyuşdurucu və spirtli içki alüdəçiliyi vəziyyəti daha da ağırlaşdırır. Fethi Savaşçının “Almanlar bizi sevmedi” romanında alkoqol və sigaret alüdəçiləri təkcə kişilər deyildir. Özlərinə məşquliyyət tapa bilməyən qadınlar ərləri qəhvəxanada vaxt keçirərkən, özlərini alkoqol və siqaretə alüdə edirlər. Gənc qızların durumu isə daha ağırdır. Ailələrində gərəkli maraq və diqqəti görməyən gənc qızlar zamanla gecə həyatına alışmışdır. Fethi Savaşçının “ Yakub karısını öldürdü” hekayəsində onu aldadan xanımını öldürən və dağılan bir ailədən söhbət açılır.

Avropada yaşayan türklər üçün ata-oğul problemi də qaçılmaz olmuşdur. Avropada dünyaya gələn, Avropa həyatına adaptasiya olmuş uşaqlar milli və mənəvi dəyərlərə habelə, Türk ailə institutu dəyərlərinə yadlaşmışlar. Güney Dalın “E-5” romanında Fərid uşaqları ilə münasibət qura bilməyən, təhsilsiz və qaba bir ata olaraq verilir. Böyük oğlu ilə homoseksual olduğu üçün əlaqələrini qıran ata, kiçik oğlu ilə də dünyaya baxışlarının və siyasəti fikirlərinin üst-üstə düşməməsi səbəbin-

dən anlaşıbilmir. Siyasi səbəblərdən yaranan anlaşılmazlıqların nümunələri Aysel Özakın da yaradıcılığında görülür.

Həyat yoldaşlarını anlamayan kişilər uzundən monoton həyat yaşayan qadınlar problemi Habib Bektaşın əsərlərində olmaqla bərabər, qadının özünü ifadə edə bilmə mübarizəsi feminist bir prizmadan Aysel Özakın da yaradıcılığında da görmək olar. Habib Bektaşın “Manqal” hekayəsində Aylanın əri müasir olmasına rəğmən yoldaşının istəklərini anlaşıbilmir. Ərinin ona qarşı maraqsız qaldığı üçün, yalnızlığını və gözləntilərini düzəltdiyi manqalda arayır. Yenə yazarın “Gec mi kaldım?” adlı hekayəsində, ölüm döşəyində ərinin yeni tanıdığını və əslində ona nifrət etdiyini anlayan bir qadın obrazına rast gəlinir.

Avropa-türk ədəbiyyatının üçüncü başlıca sosial sferada yazılan mövzusu siyasi məsələlərə həsr olunmuşdur. Yazarların bir qisminin siyasi sürgün olmaları, habelə bir qisminin iş məqsədi ilə gəlmələrinə rəğmən, Türkiyədəki ideoloji problemlərin təsiri Avropa-türk ədəbiyyatında siyasi mövzularda əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Aysel Özakın “Gurbet yavrum” romanında yazar Türkiyədə baş verənlərini babasının obrazının fonunda əks etdirmişdir. Yazar Türkiyədə baş verən siyasi prosesləri və Demokrat partiyası ilə CHP partiyası arasında gedən iğtişşaları romanında canlandırmışdır. Yazarın başqa bir əsəri “Mavi maske” romanında Demokrat partiyasının Türkiyədə Amerika təsirinin yaranmasına olan rolu qələmə alınmışdır. “Zaman zaman bir özlemle, Berlin’de kendisini Türklerin yoğunlaştığı sokaklara atan kadın, buradaki insanlara yabancılaştığını fark eder: “Anadolulu köylü, Berlin’de köylülüğünü kaybetmişti sanki.” (s. 29,5)

Yazıcı əsərdə özünü onlara yaxın göstərməyə çalışdığı halda eyni zamanda bir seyrici qismində qalmağa da üstünlük vermişdir. Kebap-İbo-arabeskimajları, bir konser sahnesi içində verilirken, amaç eleştiriden ziyade göstermektir. Kadının hem oradaki Türklere hem de bir aydın olarak kendisine yönelttiği eleştiri, bakışlarıyla kadınları rahatsız eden bir Türk vesilesiyle ortaya çıkar: “Sanki ona karşı görevimi yerine getirmemiş, ona yabancı yerlerde ve uygar insanların arasında nasıl davranması gerektiğini öğretmemiştim.” (s. 28)

Siyasi düzlemde isə, Demokrat Parti’nin Türkiyə’yi kiçik Amerika yapma planları, sıkıyönetim dönemleri, öldürülen öğrenciler arka plandaki ayrıntılar olaraq işlənir. Sol düşünceli olduğu için ülkesinden ayrılan kadın, oradaki sol düşünceli insanlar tarafından yeterince solcu olmamakla suçlanır. Kadın onlara göre, yaşayışıyla burjuvadır. Kürtlerin durumu anlatmadığı, sığınmacıların durumunu işlemediği için eleştirilir.

Ümum Türk ədəbiyyatının bir paçasını təşkil edən Avropa-türk ədəbiyyatının nümunələrini ümumiləşdirdikdə aid olduğu çevrənin ortaq sosial mövzularını özündə əks etdirməsi qənaətinə gəlmək mümkündür. Mühacir həyatının gətirdiyi ilk problemlər öncəliklə insanların sosial, psixoloji və siyasi həyatlarına təsir etməsi əsərlərin aparıcı süjet xəttini təşkil edir.

Yazarların əsərlərini tək-tək incələdikdə və ya bir-biriləri ilə qarşılaşdırıldıqda ortaya çıxan üslub və düşüncə tərzində fərqi olması ilə yanaşı bəhs edilən sosial problemlər mövzusunda uzlaşmaya rast gəlinir. Əsərlərdə işlənən bəzi problemlərin bu gün də Avropa türklərinin həyatında qalması bu mövzuda yazılmış əsərlərin aktual olması qənaətinə gəlmək üçün əsas verir.

Avropa türklərinin ədəbiyyatının araşdırılması Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfədir ki, tədqiqata cəlb olunur. Avropa türkləri ədəbiyyatının araşdırılması daha bir Türk dünyası ədəbiyyatı qolunun Azərbaycanda tanınması və qarşılıqlı olaraq ədəbi əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.

Bu sahədə sistemləşdirilmiş tədqiqatlar aparan tədqiqatçılar habelə, ali məktəb tələbələri məqalədən yararlanırlar.

Ədəbiyyat

1. Habib Bektaş .Kapıkule nerde. Derinlik yayınları, İstanbul, 1983
2. Güney Dal. İş sürgünleri. Milliyet yayınları. İstanbul, 1976
3. Yücel Feyzioğlu. Uğultu. Memleket yayınları, Ankara, 1976
4. Fethi Savaşçı. Almanlar bizi sevmədi. Kerem yayınları, Ankara, 1986
5. Aysel Özakin. Qürbet yavrum. Can yayınları. İstanbul.1976

Sadi Sadiyev

Literary reflection of social life and problems in XX century Euro-turkish literature Summary

As it's known, with the first treaty between Turkey and Germany in 1960, an important worker immigration was occurred. After the first worker immigration from Turkey to Germany, a new Literature is appeared that is called "First Generation of Turkish Literature in Europe".

Particularly, common problems of the workers are discussed in the first works of the Turkish writers.

These problems can be classified five parts such as alienation, political discussions, problems in families, problems of workers and prejudices for Turkish's and Germans both.

So, this article is dedicated to the reflection of socio problems in the literature of the Turks living in Europe. The literary reflection, authors' thought, approach of the writers to the problem are studied in the article.

Садик Садиев

Литературный отражение социальной жизни и проблемах в XX веке Евро-турецкой литературы Resume

Как известно, с первого договора между Турцией и Германией в 1960 году, было произошло важное работник иммиграционной.

После первого рабочего иммиграции из Турции в Германию, новый Литература оказалось, что называется "Первое поколение турецкой литературы в Европе".

В частности, общие проблемы рабочих обсуждаются в первых произведениях турецких писателей. Эти проблемы могут быть классифицированы пять частей, таких как отчуждение, политических дискуссий, проблемы в семьях, проблемы рабочих и предрассудков для Турции в и немцев обоих.

Таким образом, это статья посвящена отражению социально проблем в литературе турок, проживающих в Европе. Литературный отражение, мысль авторов, подход авторов к проблеме изучаются в статье

Rəyçi: Almaz Binnətova
filologiya elmləri doktoru

ƏZİZAGA NƏCƏFZADƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

azizaga.nacafzade@mail.ru

“XƏMSƏ” ÜSLUBUNDA TÜRKOLOJİ PROBLEMLƏRƏ HƏSR OLUNMUŞ QIYMƏTLİ TƏDQİQAT

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, orta əsrlər ədəbiyyatı, türk sözləri.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Хамсе», средневековая литература, тюркские слова.

Key words: Nizami Ganjavi, Khamsa, medieval literature, Turkish words.

Məlumdur ki, tarixən geniş coğrafi ərazi çevrəsində yaşamış türklərin təmasda olduqları başqa xalqlarla siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri, o cümlədən dil kommunikasiyaları mövcud olmuşdur. Bu səbəbdən, qədim türk dilləri müxtəlif təsirlərə məruz qalmasına baxmayaraq, özünün fonetik, morfoloji, leksik və semantik mənsəyini əsrlərlə saxlamış, qədim dövr mənbələrində, eləcə də islami mədəniyyət abidələrində öz varlığını qorumuşdur.

Bu baxımdan, qədim, eləcə də orta əsrlərə aid ədəbi mənbələr özündə türklərin dil mədəniyyətini saxlayan zəngin məxəzlərdir və belə abidələr sırasında Nizami Gəncəvi “Xəmsə”si xüsusi yer tutur.

Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan poemalar məzmun və üslub baxımından türk xalqlarının zəngin tarix və mədəniyyətini, həmçinin özəl dil elementlərini parlaq şəkildə əks etdirən mükəmməl sənət əsərləridir.

Ümumiyyətlə, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında qədim dövrlərdən başlayaraq, türk tarixi şəxsiyyət və qəhrəmanlarının obrazı geniş yer almış, habelə türklərin coğrafi məkanları, tayfa, nəsil adları haqqında məlumatlar klassik poeziyada əsas üslub göstəricisi olaraq qiymətləndirilmişdir.

Göstərilən məsələ ilə bağlı indiyədək H.Araslı, M.Rəsulzadə, M.Əlizadə, R.Əliyev, A.Rüstəмова, N.Araslı, X.Yusifov, R.Eyvazova, T.Hacıyev, K.Allahyarov və başqa alimlər tərəfindən əhəmiyyətli tədqiqatlar aparılmış, farsdilli poeziyada türk üslubu problemi mühüm mənbələr əsasında aydınlaşdırılmışdır. Problemin müxtəlif inkişaf istiqamətləri tədqiqatçıların diqqətini bu günə kimi cəlb etməkdədir.

Son zamanlar Nizami Gəncəvinin öz doğma yurdundan, xalqından ayırmağa edilən cəhdlər daha intensiv xarakter alaraq yeni məcraya qədəm qoyub. Dahi şairin 870 illik yubileyi ərəfəsində Azərbaycanın bədxahları məkrli siyasətin nəticəsi olaraq, yalan və böhtan dolu bəyanat, məqalə və məruzələrlə çıxış edib onun guya Qum şəhərində doğulduğunu, əslən fars olduğunu, azərbaycanlıların isə yalnız XX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq onu özəlləşdirdiyini qeyd edib, kütləvi informasiya vasitələrində İran şairi kimi təqdim edirlər.

Azərbaycan xalqının böyük oğlu və vətənpərvəri Nizaminin əsərlərindən deyil, şairin adına çıxarılan beytlərdən, bəzi tədqiqatçıların səhv qənaətlərindən nümunələr gətirməklə konsepsiyalarını əsaslandırmağa çalışan dırnaqarası “alimlərin”

iftira və böhtan dolu müddəalarına verilən cavablar mütləq tutarlı olmalı, ilkin mənbələrə, şairin əsərlərinin orijinalına söykənməlidir.

Vaxtilə, XX əsrin 30-40-cı illərindən başlayaraq “Nizami fars dilində yazmasına baxmayaraq, həmişə bir azərbaycanlı kimi düşünmüş, öz obrazlı ifadələrini həmişə xalqdan, canlı xalq dilindən almışdır” – deyən Həmid Araslı kimi Azərbaycan-Sovet alimlərinin tutarlı dəlilləri əsasında Nizaminin türklüyü, Azərbaycan xalqına mənsubluğu sübuta yetirilsə də, bu mövzuya bu gün yenidən qayıtmağa xüsusi ehtiyac duyulur. Belə ki, ömrünü nizamişünaslığa həsr etmiş alimlərin yaratdığı möhkəm təməl üzərində qurulan dəlillər şairi bədxahlardan qorumağa, həqiqəti faktlarla əsaslandırmağa kömək edər.

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat institutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zəhra Allahverdiyevanın “Orta əsrlər “Xəmsə” poetik üslubunda türk sözləri” monoqrafiyası da bu istiqamətdə atılan dəyərli addımdır. Orta əsrlər ədəbiyyatına aid “Xəmsə” mətnləri üzrə zəngin ədəbi materiallar və sistemli elmi araşdırma əsasında aparılan bu tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti böyükdür.

Türkizmlərin Nizamidən sonrakı “Xəmsə” yaradıcılığında da bir etalon olduğunu əsələndirmək monoqrafiyanın əsas prinsiplərindən olsa da, bu kitab dahi şairin türk qövmünə mənsubluğu, ümumiyyətlə, qədim və orta əsrlər Azərbaycan əhalisinin türkdilli xalq olduğunu və Nizaminin də bu xalqa mənsub olub, dövrünün ədəbi ənənəsinə və zamanəsinin tələbinə müvafiq olaraq sələf və xələfləri olan bir çox həmvətənləri kimi farsca yaratmaq məcburiyyətində qaldığını əsaslandırmaq üçün tutarlı mənbə sayıla bilər.

Türk milli məzmununun şairin əsərlərində bir sistem təşkil etdiyini söyləyən müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki: “...Nizami “Xəmsə”si türklərin müxtəlif dövrlərdə ictimai-siyasi tarixinin və milli mədəniyyətinin öyrənilməsi işində mühüm abidədir”.(7,3)

Şairlərimizin “türk mənşəli sözləri öz poetik üslublarında tez-tez işlətməklə Şərq poeziyasına yeni səbk, yeni poetik üslub gətirdiyini” deyən Zəhra Allahverdiyeva klassik farsdilli poeziyada “Azərbaycan ədəbi məktəbi” anlayışının müdafiəçilərindən olduğunu bu kitabında da göstərir, türkizmlərin Nizamiyə qədərki Azərbaycan şairlərinin əsərlərində də əsas dil vahidi kimi diqqəti cəlb etdiyini inamla qeyd edir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasında, akademik Həmid Araslının “Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadələri və zərbül məsəllər” adlı məqaləsində, Akademiyanın müxbir üzvü R.Azadənin Nizami irsinə həsr olunmuş monoqrafiyalarında, professor Nüşabə Araslının silsilə təşkil edən qiymətli araşdırmalarında, professor Rüstəm Əliyevin elmi işlərində, doktor Cavad Heyətin “Xəmsə”də türkcə sözlər” adlı yazısında və başqa Azərbaycan alimlərinin dəyərli tədqiqatlarında açdığı cığır ilə gedən, bu yolu genişləndirməyə müvəffəq olan Zəhra xanım “Xəmsə” yaradan şairlər üçün türkizmlərin bir üslubi çalar olduğunu qeyd edir və maraqlı məntiqi nəticəyə gəlir: “...yalnız xeyrin əlamətini ifadə edən türkizmlər tarixən get-gedə ənənəyə çevrilir və cəmiyyətdə yaxşı olan nə varsa, gözəllik, ağıl, cəsarət, hünər, xeyrxahlıq və s. elementlərin simvoluna çevrilir”.(7, 9)

Monoqrafiyada tədqiqat əsasən iki istiqamətdə aparılmışdır:

1. Nizami “Xəmsə”sinin mövzu, süjet, obraz və üslubuna bağlı türk sözlərinin işlənməsi;

2. “Xəmsə” təsirilə yazılmış əsərlərdə türk sözlərinin bədii üslubda tipoloji forması.

Müəllif ardıcıl olaraq, bu iki istiqamətin araşdırılması vasitəsilə türk dillərinə məxsus semantik transpozisiyaları və türk sözləri vasitəsilə məcaz sisteminin inkişafını, eləcə də obraz tipologiyasını izləyir.

Tədqiqata Nizami “Xəmsə”sindən əlavə, Əmir Xosrov, Xacu Kirmani, Cami, Hatifi “Xəmsə”lərindən seçilmiş nümunələr daxil edilir. N.A. Baskakov, Radlov və s. məşhur türkoloqların türk dillərinin semantik lüğətlərinə əsasən, bəzi mətləblərə aydınlıq gətirir. Müəllifin “Azərbaycan”, “Şirin” - adı ətrafında apardığı araşdırma maraq doğurur. Müəllif yazır: “Şirin” - keyfiyyət bildirən sifətin dərəcəsi və “şirin can” anlamında tez-tez işlənir və bu söz vasitəsilə məcaz tipologiyası yaradılır. “Şirin” - morfoloji kökü etibarilə “s`ir”, yaxud “S`ira” qədim türk mənşəyinə bağlıdır. (7, 43)

Böyük türkoloq N.A. Baskakovun araşdırmalarına əsasən, “s`ir” sözü türk dillərinin Şərq qrupunda-qədim Azərbaycan, türkmən, qaqauz, qazak, çuvaş, türk və s. qollarında “torpar”-“yer” mənasında işləndiyini göstərən müəllif, bu sözün həmçinin: “s`ər”, “z`ər” - formalarının da geniş yayıldığını qeyd edir.

Müəllif kitabın 63 səhifəsində “Xəmsə”də işlədilən türk sözlərinin tarixi semantikasını açmaq məqsədi ilə xüsusi lüğət verir. O, belə sözlərin forma dəyişikliyinə uğrasalar da, semantik məna dərinliyini qoruduğunu qeyd edir.

Artıq çoxdan dilimiz üçün alınma olan sözlər kimi qəbul etdiyimiz bəzi *bərat*, *şirin*, *abı*, *büt* kimi sözlərin türkiizmlər arasında yer alması oxucuda təəccüb hissi doğursa da, alim dil faktları arasında analogiyalar apararaq müləhizələrini tarixi semantikanın tələblərinə uyğun əsaslandırmağa müvəffəq olur. Zəhra Allahverdiyeva bu xüsusda yazır: “Türk xalqlarının digər etnoslarla əlaqəsi türk mənşəli sözlərin digər xalqların yazılı abidələrində yayılması, genişlənməsi nəticəsində nəinki fonetik cəhətdən, hətta semantik cəhətdən də sözlərin dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır”. (7, 39)

Tədqiqatçı-alim “Xəmsə” üslubu üzrə türk xalqlarına, o cümlədən Azərbaycana məxsus bir çox tarixi-kulturoloji-lingvistik məsələləri araşdırmaya cəlb edir və müasir elmi integrasiya dövrünün yeniliklərindən hesab oluna biləcək uğurlu nəticələr əldə edir.

Müəllifin “Azər” və “Azərbaycan” sözünün türk mənşəyi haqqında əhəmiyyətli araşdırmaları diqqəti cəlb edir. “Azər- Ozaris-Xızr-Xəzər-Xıdır- eyniliyinin elmi ədəbiyyatda qeyd olunduğunu” göstərən Zəhra xanım “Otzər-odzər- sözünün qədim türkcə “odlu torpaq”, odlu yer” anlamında olduğunu göstərir və Nizami əsərlərində Azər- sözünün od, torpaq, su və yaşıllıqla bağlı mənalandırmalarını zəngin nümunələr əsasında tədqiq edir.

Tədqiqatçı – alim Nizami yaradıcılığında “Azər” sözünün həmçinin Turan torpağı ilə bağlı, yəni Turana aid əsas atribut olduğunu göstərir, konkret mənalandırmaların onun xələfləri tərəfindən arxetip, yaxud simvol formasında davam etdirildiyini söyləyir və çoxsaylı paralellər əsasında araşdırma aparır.

O, həmçinin görkəmli türkoloqların araşdırmalarına söykənərək, Azərbaycan- sözünün bütün tərkib hissələrinin türkcə olduğunu elmi əsaslarla sübut edir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zəhra Allahverdiyevanın bu monoqrafiyası onun nizamişünaslıq sahəsində başladığı gözəl təşəbbüsün sadəcə davamıdır. Ədəbiyyatşünaslara hələ 2007-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycanda nizamişünaslığın təşəkkülü və inkişafı (XX əsrin 40-cı illəri)” adlı monoqrafiyası ilə tanış olan Zəhra xanım “Nizami dövründə Gəncə ədəbi-ictimai mühitində sufizmin rolu”, “Xəmsə”nin mövzu və struktur problemləri”, “Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərində ilahi vəhdət fəlsəfəsi” və bu kimi başqa məqalələri ilə elm aləmində ciddi nizamişünas kimi qəbul edilir.

Zəhra Allahverdiyevanın “Orta əsrlər “Xəmsə” poetik üslubunda türk sözləri” monoqrafiyası Nizami və xələflərinin yaradıcılığına əsasən Nizami ədəbi məktəbinin spesifik dil və üslubi əlamətlərini müəyyən edən dəyərli tədqiqatdır və fikrimcə, nizamişünaslıq sahəsinə xüsusi xidmətdir. Əsər tədqiqatçılara böyük kömək göstərəcək mənbə olmaqla yanaşı, ali təhsil müəssisələrində də dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

- 1.Araslı H.Azərbaycan ədəbiyyatı:tarixi və problemləri,Bakı, Gənclik,1998, 732 səh.
- 2.Araslı N.Nizami və türk ədəbiyyatı,Bakı,1970,204 səh.
- 3.Araslı N.Nizaminin poetikası,Bakı,Elm,2004,454 səh.
- 4.Azadə R.Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları.XII-XVII əsrlər,Bakı,1975,285 səh.
- 5.Aliyev Rüstam.”Nizamide türklük sevgisi” (Aktaran:İbrahim Bozyel,-Kardaş edebiyatlar, Ankara, Yonca Matbaası, 1982, sayı:1, s.5.
- 6.Allahverdiyeva Z.Azərbaycanda nizamişünaslığın təşəkkülü və inkişafı (XX əsrin 40-cı illəri) , Bakı, Nurlan, 2007, 220 səh.
- 7.Allahverdiyeva Z.Orta əsrlər “Xəmsə” poetik üslubunda türk sözləri, Bakı, Elm və təhsil,2012, 156 səh.
- 8.Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami, Bakı,Azərnəşr,1991, 232 səh.

Азизага Наджафов

Ценные исследования, посвященные проблемам тюркологии в стилистике "Хамсэ".

Резюме

Статья Азизага Наджафова "Ценные исследования посвященные проблемам тюркологии в стилистике "Хамса" , посвящена монографии научного сотрудника, доктора философии по филологическим наукам, Захры Аллахвердиевой, " Тюркские слова в поэтическом стиле "Хамса" в средневековой поэзии.

Azizaga Najafov

Valuable research on the problems of Turkic Studies in the genre of "Khamsa"

Summary

The article of Azizaga Najafov "Valuable research on the problems of Turkic Studies in the styliscitc of "Khamsa"", devoted to the monograph of the researcher, Ph.D. Zahra Allahverdiyeva, named "Turkic words in a poetic style of "Khamsa" in medieval poetry.

Rəyçi:

Ataəmi Mirzəyev
filologiya elmləri doktoru

ƏLƏMDAR BAYRAMOV
BDU
bizimsozqezeti@mail.

AZƏRBAYCANDA ÖZƏL NƏŞRİYYAT SİSTEMİ

Açar sözlər: nəşriyyat, özəlləşdirmə, redaksiya, çap məhsulu, müəllif

Ключевые слова: издательство, приватизация, редакция, книжные изделия, автор

Key words: publishing house, privatization, edition, book products, author

Hal-hazırda Azərbaycanda özəl nəşriyyat sistemi inkişaf etməkdə və özünü doğrultmaqdadır. Kitab bazarındakı əksər çap məhsulları məhz özəl nəşriyyatların payına düşür. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən inkişaf etmiş özəl nəşriyyatlar sırasında “Altun Kitab”, “Qanun”, “Adiloğlu”, “Nurlar”, “Nurlan”, “Mütərcim”, “Çaşıoğlu”, “Xəzər”, “Qismət” və b. göstərə bilərik.

Inkişaf etmiş özəl nəşriyyatlardan biri olan “Altun Kitab” nəşriyyatı öz fəaliyyətini əsasən bazarın sifarişləri əsasında qurur və hal-hazırda Azərbaycan kitab bazarında xüsusi çəkiyə malikdir. Nəşriyyat bir sıra dərsliklərin nəşrini həyata keçirmiş, eyni zamanda seriyalarla kitab nəşri sahəsində uğurlu nəticələr əldə etmişdir. Nəşriyyatın çap məhsulları əsasən, CBS poliqrafiya müəssisəsinin mətbəəsində və Türkiyənin ən iri poliqrafiya müəssisələrindən olan Meqa mətbəəsində (İstanbul) çap olunur. Nəşriyyat çevik struktura malikdir. Nəşriyyatın struktura Direktoru, Maliyyə şöbəsi, Marketing və satış şöbəsi, Redaktə şöbəsi, Dizayn şöbəsi və İstehsalat şöbəsi daxildir. Nəşriyyatın təsisçisi və direktoru Rafiq İsmayilovdur(9). “Altun Kitab” nəşriyyatı beynəlxalq kitab yarmarkaları və sərgilərdə də ölkəmizi uğurla təmsil edir. Nəşriyyat tərəfindən buraxılan “Qabusnamə” kitabı 2006-cı ildə Moskvada keçirilən MDB ölkələrinin kitab müsabiqəsində 1-ci yerə layiq görülmüşdür. “Altun Kitab” nəşriyyatı Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Açıq Cəmiyyət İnstitutunun birgə keçirdiyi bir sıra dərslik müsabiqələrinin qalibi olmuş, bir çox dərsliklərin nəşrini yüksək poliqrafik icra və bədii tərtibatla həyata keçirmişdir. Nəşriyyat Azərbaycanda seriyalarla kitabların nəşri sahəsində böyük uğurlar əldə etmişdir.

Ölkəmizdə ilk yaranan özəl nəşriyyatlardan biri də “Mütərcim” Tərcümə və Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzidir. “Mütərcim” Tərcümə və Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi 1993-cü ildən fəaliyyət göstərir. Nəşriyyat əsasən, tərcümə ədəbiyyatının, lüğətlərin, ensiklopediyaların, ali və orta ixtisas məktəbləri üçün dərslik və dərs vəsaitlərinin nəşri sahəsində ixtisaslaşmışdır. Nəşriyyatda il ərzində 100-120 adda kitab nəşr edilir. “Mütərcim” nəşriyyatı müxtəlif illərdə ayrı-ayrı qurumlar tərəfindən səmərəli fəaliyyətinə görə “İlin nəşriyyatı” adına layiq görülmüşdür. Eyni zamanda nəşriyyat müxtəlif illərdə ölkəmizi beynəlxalq kitab sərgilərində uğurla təmsil etmişdir. Nəşriyyatın təsisçisi professor Telman Vəlixanlı, icraçı direktoru isə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əliş Mirzallıdır.

“Mütərcim” nəşriyyatı fəaliyyət göstərdiyi müddətdə bir sıra mühüm layihələrə imza atmışdır. Həmin layihələrdən biri nəşriyyatın 2009-cu ildən həyata keçirdiyi layihə - “525 Ktab” seriyasının nəşri hesab edilə bilər. Nəşriyyat “525 Ktab”

seriyasının nəşrini Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi və “525-ci qəzet”lə birgə həyata keçirir. Belə bir seriyanın buraxılması ideyasını “525-ci qəzet”in baş redaktoru Rəşad Məcid irəli sürmüşdür. Seriya çərçivəsində Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının tanınmış simaları ilə yanaşı orta nəsil nümayəndələrinin, eləcə də gənc ədiblərin əsərlərinin nəşri həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, seriya çərçivəsində 525 adda kitabın nəşri nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da həmin layihənin əhəmiyyətindən xəbər verir. Artıq “525 Kitab” seriyası ilə 27 adda kitab nəşr edilərək oxucuların ixtiyarına vermişdir. 21 adda kitab Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövr nümayəndələrinin əsərlərini, 6 adda kitab isə dünya ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrinin əsərlərini əhatə edir. Seriya çərçivəsində nəşr edilmiş ilk kitab böyük rus-amerikan şairi İosif Brodskinin şeirləri, Nobel nitqi və esselərindən ibarət topludur. Brodskinin bir şeiri ilə eyni adı daşıyan “Odissey Telemaka” kitabındakı mətnləri Azərbaycan dilinə “Dünya ədəbiyyatı” dərgisinin baş redaktoru, şair Səlim Babullaoglu tərcümə edib. “525 Kitab” seriyası ilə buraxılan 5 kitabın (qadın yazarların kitabları) maaliyyə xərcini “Bank Of Azerbaijan”, 12 adda kitabın maaliyyə xərcini isə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ödəmişdir. Qalan kitablar isə “525-ci qəzet” və “Mütərcim” nəşriyyatının hesabına buraxılmışdır. “525 Kitab” seriyası ilə Azərbaycan ədəbiyyatından ilk olaraq xalq yazıçısı Anarın “Dantenin yubileyi” hekayəsi ayrıca kitab şəklində buraxılmışdır.

Ölkəmizdə yaranan ilk özəl nəşriyyatlardan olan “Qanun” Nəşrlər Evi əsasən hüquq ədəbiyyatının, bu sahə üzrə ali məktəb dərsliklərinin, o cümlədən bir sıra sənədlərin nəşrini həyata keçirir. Nəşriyyatın son vaxtlar həyata keçirdiyi “Ən yeni ədəbiyyat” layihəsi oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Nəşriyyat bu seriya altında ölkənin gənc yazarlarını kitabını öz hesabına nəşr etmiş, onların reklamını və satışını həyata keçirmişdir. Seriya çərçivəsində ölkənin gənc yazarlarının kitabları 1000 nüsxə tirajla buraxılmışdır. Nəşriyyatın gənc yazarlarla bağladığı müqavilənin şərtlərinə görə bu seriya ilə buraxılan kitabların satışından gələn gəlirin 10 faizi müəllifə verilir.

Özəl müəssisə olan “Şərq-Qərb” nəşriyyatı da Azərbaycanın kitab bazarında uğurlu fəaliyyəti ilə seçilir. Nəşriyyatın tərkibində yüksək maddi-texniki bazaya malik olan mətbəə də fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamının icrası ilə əlaqədar olaraq, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi tərəfindən yüzlərlə kitab nəşrə hazırlanmış və milyonlarla tirajla çap olunmuşdur (10). Nəşriyyat kitablarla yanaşı təqvimlərin, bloknətlərin, plakatların, ciddi hesabat blanklarının və s. nəşrini həyata keçirir. Nəşriyyat tərəfindən 2013-cü ildə yüksək tərtibatla buraxılmış kitablara nümunə olaraq “Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir” çoxcildliyin elmi-bibliografik göstəricisini (2 cildə) və “İlham Əliyev – 10 il hakimiyyətdə” kitablarını göstərmək olar. Nəşriyyatın Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə nəşr edilən 150 cildlik “Dünya Ədəbiyyatı Kitabxanası” seriyası ilə buraxdığı kitabları Azərbaycan poliqrafiya sənayesinin, kitabçılıq işinin mühüm nailiyyəti kimi təqdim etmək olar. Seriya çərçivəsində buraxılan dünya ədəbiyyatının inciləri peşəkar tərcüməçilər tərəfindən yüksək sənətkarlıqla tərcümə edilib, kitablara istedadlı rəssamların çəkdiyi maraqlı illüstrasiyalar yerləşdirilib. Nəşriyyatın “Kitab klubu”

ilə anlaşmasına əsasən Klub bu seriya altında çıxan kitabların abunə vasitəsilə yayımını təşkil edir. Kitablار pərakəndə satış vasitəsilə də realizə edilir, amma abunə kitabları satış vasitəsilə yayılan kitablardan 40 % ucuz başa gəlir. 150 cildlik “Dünya Ədəbiyyatı Kitabxanası” seriyasına daxil olan əsərlər 4 bölmədə oxuculara təqdim olunur.

Özəl müəssisə olan “Nurlan” nəşriyyatı 1992-ci ildə yaranmışdır. “Nurlan” həm nəşriyyat, həm də poliqrafiya müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərir. Nəşriyyatın təsisçisi və direktoru professor Nadir Məmmədli dir. Nəşriyyat ali məktəblər üçün dərsliklərin, elmi və elmi-kütləvi ədəbiyyatın, ensiklopediyaların və eləcə də bədii, publisistik kitabların nəşrini həyata keçirir. “Nurlan” nəşriyyatı Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Ali Attestasiya Komissiyasının nəzdində olan bir çox nüfuzlu elmi nəşrlərin, o cümlədən, “Tədqiqlər”, “Terminologiya məsələləri”, “Şifahi xalq ədəbiyyatına dair məcmuə”, “Filologiya məsələləri” “Ədəbiyyata dair tədqiqlər”, “Türk xalqları ədəbiyyatı”, “Dilçiliyin əsasları”, “Azərbaycan və azərbaycanlılar” və s. jurnalların da çapını həyata keçirir.

Ölkəmizdə ən son yaranan özəl nəşriyyatlarından biri “Zero” nəşriyyatıdır. Nəşriyyat fəaliyyət göstərdiyi qısa müddət ərzində maraqlı layihələri ilə oxucuların rəğbətini qazanmışdır. Tərcümə ədəbiyyatının nəşrinə xüsusi önəm verən nəşriyyatın həyata keçirdiyi “Cib Kitabı” seriyası oxucular tərəfindən maraqla qarşılanıb. Seriya çərçivəsində ilk olaraq dünyanın məşhur ədibləri Umberto Eko və Frans Kafkanın əsərləri çap edilib. Nəşriyyatın bu layihəni gerçəkləşdirməkdə əsas məqsədi dünyanın məşhur müəlliflərinin əsrlərini oxucular üçün həm vaxt, həm də məaliyyə baxımından əlçatan etməkdən ibarətdir. “Zero” nəşriyyatı öz çap məhsullarının paytaxt Bakı ilə yanaşı bölgələrdə də satışını təşkil edir. Nəşriyyat 1 ay ərzində 10-15 adda kitab çap etməyi planlaşdırır. “Zero” nəşriyyatı mütaliyəyə marağı daha da artırmaq məqsədilə müxtəlif təqdimatlar, imza günləri və partilər keçirir. Nəşriyyatın ən böyük uğurlarından bir də müəssisənin nəzdində “Zero” Kitab Evinin yaradılmasıdır. Burada “Zero” ilə yanaşı digər nəşriyyatların da çap məhsulları satılır. Nəşriyyatın rəhbəri Zahir Əzəmətdir.

Ölkəmizdə özəl nəşriyat sistemi inkişaf etsə də hal-hazırda özəl nəşriyyatların və ümumən nəşriyyat sisteminin müəyyən problemləri də qalmaqdadır. Bu problemlərdən biri kitabların tirajının az olmasıdır. Aşağı tirajla kitab çap edən nəşriyyat, xüsusən də özəl nəşriyyat yüksək gəlir əldə etmək imkanından məhrum olur. Ümumiyyətlə, sovet dövrü ilə müqayisədə kitabların tirajı xeyli aşağı düşmüşdür. 60-80-ci illərdə bədii əsərlər orta hesabla 20-30 min nüsxə, elmi kitablar isə 3-7 min nüsxə tirajla nəşr olunurdusa, indi bədii kitabların tirajı əksər hallarda 500-1000 nüsxə, elmi kitabların tirajı isə 300-500 nüsxə olur. Eyni zamanda kitabların yayımında da müəyyən problemlər mövcuddur. Sovet dövründə kitab yayımı vahid sistemə malik idi. Bu sahədə peşəkar qurumlar fəaliyyət göstərirdi. “Azərkitab” şəhərlərdə, “Azərittifaq”ın Kitab Ticarəti İdarəsi isə kənd yerlərində kitab satışı ilə məşğul olurdu. Kitabxana Kollektoru ölkə kitabxanalarını kitabla təmin edirdi. Bazar iqtisadiyyatı dövründə bu qurumlar öz funksiyasını yerinə yetirə bilmədi. Bütün bunlar isə öz növbəsində kitabların tirajının aşağı düşməsinə öz təsirini göstərdi. Özəl nəşriyyatların problemlərindən biri də onların çap məhsullarının reklamını yüksək səviyyədə həyata keçirə bilməmələridir. “Kitab Klubu”nun nəşriyyatlar arasında keçirdiyi sorğuda məlum olmuşdur ki, ölkədə fəaliyyət göstərən nəşriyyat

yatların əksəriyyəti öz reklamlarına pul xərcləməirlər. Nəşriyyat sisteminin digər problemlərindən biri isə kitaba tətbiq edilən vergidir. Azərbaycanda kitabın dəyərinə qoyulan vergi dərəcəsi 18%-dir. Eyni zamanda kitabdan əldə olunan gəlirdən 22% mənfəət vergisi ödənilir. Bütün bunlar isə öz növbəsində kitabların maya dəyərinin baha başa gəlməsinə səbəb olur. 3 dekabr 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə edilmiş müvafiq dəyişiklik nəticəsində orta məktəb dərslərlərinin, uşaq ədəbiyyatının və dövlət əhəmiyyətli nəşrlərin vergidən azad edilməsi bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun digər növ ədəbiyyatlara da şamil edilməsi ölkəmizdə nəşriyyat işinin sürətli inkişafına səbəb ola bilər. Ölkəmizdə kitabın qiymətinə mənfi təsir edən ən mühüm amillərdən biri də kitab istehsal etmək üçün lazım olan çap materiallarının Azərbaycanda istehsal edilməməsidir. Bu mənada ölkəmizdə kağız fabriklərinin və digər infrastruktur sahələrinin yaradılması da nəşriyyat işinin inkişafına müsbət təsir edə bilər. Eyni zamanda ölkədə özəl nəşriyyatların, eləcə də bütünlüklə nəşriyyat sisteminin inkişafı üçün bu qurumların fəaliyyətini koordinasiya edən, idarəetməni daha da səmərələşdirən dövlət qurumunun yaradılması da zəruridir.

Bütün bunlarla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən problemlərə baxmayaraq, müstəqillik dövründə Azərbaycanda kitab nəşri sahəsində, o cümlədən özəl nəşriyyat sisteminin yaranması və formalaşması sahəsində xeyli uğurlar əldə edilmişdir. Nəşriyyat-poliqrafiya müəssisələrimiz artıq təkmilləşdirilmiş poliqrafiya bazasına və bacarıqlı kadr potensialına malikdirlər. Xüsusilə, özəl nəşriyyatlar, mətbəələr öz məhsuldarlığına, maddi-texniki bazası və kadr potensialına görə seçilirlər.

Ədəbiyyat

1. “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı // “Azərbaycan” qəz., 2007, 25 avqust.
2. Axundov B., Mahmudov M. Nəşriyyat işinin əsasları. Bakı: Aspoliqraf, 2006, 224 s.
3. Allahverdiyev B. Kitab nəşri: problemlər, mülahizələr, təkliflər //Dil və Ədəbiyyat: Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: 2006, s.180-181.
4. Nəşriyyat işi. Bakı, Yeni Nəsil, 2001, 216 s.
5. Umudlu İ. Kitab nəşri bu gün. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2004, 321 s.
6. Vəliyev İ. Redaksiya nəşriyyat işinin əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı: Günəş, 2004, 140 s.

İnternet resurslar

7. www.nashir.az
8. www.kitabklubu.org
9. www.altunkitab.az
10. www.eastwest.az

A. Байрамов

Система частных издательств в азербайджане
Резюме

В статье анализируется деятельность частных издательств, которые действуют в нашей республике. Отмечается, что система частных издательств очень развита в нашей стране и большой процент книжных, продукции которых имеются на книжном рынке приходится именно на долю частных издательств.

A. Bayramov

System of private publishing houses in azerbaijan
summary

In article it is spoken about activity of private publishing houses which work in our republic. There is noted here that the system of private publishing houses very developed in our country and the majority of book products which are available in the book markets falls to the share of private publishing houses.

Rəyçi: Professor Şirindil Alışanlı

KÖNÜL MİRZƏYEVA
AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
konulmirzeyeva@rambler.ru

NİZAMİ ƏSƏRLƏRİNİN NƏŞRİNİN BƏDİİ TƏRTİBAT PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: Nizami, bədii tərtibat, klassik ənənə, nəşr

Ключевые слова: Низами, художественное оформление, классическая традиция, издание

Key world: Nizami, artistic decaration, classical tradition, publication

Yazı və kitab Şərq mədəniyyətinin önəmli təfkiб hissəsidir. Ərəb qrafikası əsasında formalaşan Orta əsrlər Şərq kitab mədəniyyətinin zəngin ənənələri olmuşdur. Əlyazma şəklində yayılan kitablar müxtəlif xalqların yaratdığı elmi, tarixi-mədəni və ədəbi mirasın nəsil-dən-nəsilə ötürülməsində əvəzsiz rol oynamışdır. Əlyazma kitabları əsasən 2 baxımından maraқ doğurur:

- a) ilkin yazılı mənbələr və mətn;
- b) kitab sənəti və bədii tərtibat

Maraqlı haldır ki, kitab nəşri inkişaf edəndən sonra əlyazma nüsxələrində yer alan bir sıra bədii tərtibat ünsürlərindən istifadə edilmişdir. Bu hal, təbii ki, daha çox klassik ədəbi irsin nəşrində daha çox diqqəti cəlb edir. Burada maraқ doğuran sual bundan ibarətdir: orta çağlar əlyazma kitabı ənənələrindən müasir nəşrlərdə necə yararlanmaq olar? Məsələ burasındadır ki, orta əsrlər əlyazma kitabları sadəcə elmi, fəlsəfi və ədəbi irsi özündə saxlayan informasiya mənbəyi kimi qəbul edilmir. Bunlar eyni zamanda dəyərli sənət əsərləri, bədii-estetik zövq aşılان yaradıcılıq nümunələridir. İslam kitab mədəniyyətində yazıdan tutmuş cildə kimi bütün proses estetik mənə kəsb edir. Bu isə Şərq xalqlarının bədii-estetik zövqünün olduqca yüksək olmasına dəlalət edir. Yazı təkcə elmi və fəlsəfi düşüncələri kağız üzərinə köçürərək sənədləşdirmək üçün işlənməmiş, həm də estetik zövq mənbəyi kimi çıxış etmişdir. Burada başqa bir maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, kitab və yazı mədəniyyətinin estetik cəhətdən zənginləşməsində qeyri-ərəblərin, o cümlədən iranlıların və türklərin rolu daha böyükdür və bu sırada Azərbaycan ustadlarının yeri xüsusi olaraq seçilir. Ərəb qrafikası təkcə yazı işarələri kimi deyil, həm də bədii naxış ünsürləri kimi çıxış edir. Əlyazmanın səhifələrinin bədii tərtibatı və burada işlənen naxışlar, əsas başlığın ünvan şəklində tərtibi, mətnin haşiyələnməsi və çərçivəyə alınması, digər başlıqların xüsusi rənglə ayırd edilməsi, sətirlərsi boşluqların qızıl suyu və başqa rənglərlə bəzədilməsi, bir sıra əsərlərdə rəsm və miniatürlərin işlənməsi və nəhayət bədii cildlə cildlənməsi, bir sözlə əlyazma kitabının bütün mərhələlərində sənətkarlıq nümayiş etdirilirdi. Təsədüfi deyildir ki, orta əslər əlyazma kitabının bədii tərtibatı xüsusi araşdırma obyektі olmuş və bu barədə çoxsaylı monoqrafiyalar və əsərlər yazılmışdır. (2,7,8,19)

Əlyazma kitabının bədii tərtibatı üzərində aparılan araşdırmalar, Şərqdə bu ənənənin zənginliyini, eyni zamanda kitab sənətinin yüksək estetik dəyərə malik olmasını göstərir. Üstəlik orta əsrlərdə xəttatlıq və kitab sənətinə aid çoxsaylı qaynaqlarda işlənen sistemli terminoloji aparat bu sahənin elmi müstəvidə inkişaf dinamikasının səviyyəsini diqqətə çatdırır.

Təbii ki, orta əsrlərdə bədii tərtibat baxımından seçilən şah əsərlər daha çox poetik irsin əlyazma kitabı şəklində hazırlanması prosesində yaranmışdır. İstər kalliqrafiya, istər səhifələrin naxışlarla tərtibatı, rəngli ünvanlar və miniatür rəsmlərinin işlənməsi, istərsə də cild sənəti baxımdan ən zəngin nüsxələr Firddovsinin “Şahnamə” və Nizaminin “Xəmsə”sindən ibarətdir. Bu növ tərtibat həmin əsərlərin həm geniş auditoriyada yayılması, həm də onların mövzu və məzmunlarının illüstrasiya üçün münasibliyini sübut edir. Əlyazma nüsxələrinin sənət əsəri kimi tərtibatı eyni zamanda dövrün bədii zövq və estetik təmayüllərinin nə dərəcədə yüksək və zəngin olmasının göstəricisidir.

Deyilənlərin işığında əlyazma kitabının bədii tərtibat ünsürləri haqqında yığcam məlumat vermək və sonra müasir nəşrdə bu ünsürlərdən istifadə imkanlarını nəzərdən keçirmək istədik.

1. Bədii xəttatlıq
2. Səhifələrin tərtibatı
3. Miniatür rəsmləri
4. Bədii cildçilik

1. Əlyazma kitabının birinci önəmli ünsürü xəttədir. Yazı və xətt ümumi və geniş mənada mədəniyyətin mühüm göstəricisidir. Xalqın elmi-mədəni və intellektual inkişafının müəyyən mərhələsində meydana gələn yazı artıq onun yaradıcı təfəkkürünün məqsullarını sənədləşdirərək yazılı yaddaşa köçürür. Yazı, başqa sözlə ifadə etsək, zehində və yaddaşa formalaşan xəyal və düşüncələri kağızda qeyd edərək onların saxlanılmasına və nəşildən bəsilə ötürülməsinə xidmət edir.

Yazı mədəniyyəti təsvirdən başlayaraq sonra şərti işarələrə keçir. Sözlü ifadə təsvir və işarələrlə ifadədən sonra sonra yaranıb, deməli, sözlü ifadənin yazı və xətlə işarələnməsi daha sonralara aid bir prosesdir. İbtidai insanların şüuru hələ sözlü ifadə üçün hazır deyildi. Söz artıq düşüncənin ifadə kodu kimi çıxış edir. Eyni zamanda ibtidai insanlarda təbii duyğular düşüncədən üstün idi, bu səbəbdən onlar düşüncələrini deyil, duyğu və istəklərini ifadə etmək üçün işarələrdən və təsvir ünsürlərindən istifadə etmişlər.

Orta əsrlər islam mədəniyyətində yazı mühüm rol oynamışdır və ərəblərin, farsların və türklərin işlətdikləri ərəb qrafikası azacıq dərqli xüsusiyyətlər daşımaqla ortaq bir mirasın sənədli yaddaşa ötürülərək saxlanmasını təmin etmişdir. Burada işlənən müxtəlif xətt növləri, həm də bədii naxış və estetik ünsür kimi istifadə edilmişdir. Mətnlərin yazılışında və yayılmasında xəttin mühüm rolu olmuşdur və bu məsələnin bir tərədifir. Məsələnin mühüm ikinci tərəfi xəttin estetik yönündən ibarətdir. Heç bir yazı mədəniyyətində ərəb qrafikası qədər zəngin estetik məzmunla malik xətt növü yoxdur. Ona görə də hələ orta əsrlərdə xətt barədə risalə və kitablar yazılmış və xəttatlıq isə dəyərli bir sənət növü kimi geniş yayılmışdır. Təsadüfi deyildir ki, orta əsrlərdə şahzadələrin savadlanması prosesində xəttatlıq təlimi xüsusi yer tuturdu. Gözəl xəttlə yazmaq savadlılıq və yüksək mədəniyyət əlaməti sayılırdı.

İslam mədəniyyətində xətt həm də müqəddəslik mənası daşıyırdı və alman əsilli məşhur Amerika şərqşünası F.Rouzentel bu barədə ayrıca məqalə nəşr etdirmişdir (1, s.152). Xəttin estetik və müqəddəslik yönü onun memarlıq və başqa sahələrdə geniş işlənməsinə səbəb olmuşdur.

Tarixən, digər elementlərlə yanaşı, xətt, kalliqrafik yazı Şərq kitabı üçün qəbul olunmuş bir etalondur və zaman baxımından, nəfis bir kitabın yazılması miniatürlərin çəkilməsi ilə eynilik təşkil edir. Müxtəlif mənbələrdə fərqli cəhətdən dəyərləndirilsə də, xəttatlıq sənətinin önəmi barədə alman şərqşünası A.Oleariy yazır: “Elə bir iranlı tapılmaz ki, yazıb-oxumağı bilməsin və övladını erkən yaşlarından xəttatlığa öyrətməsin” (2,s.399). Bu baxımdan, tarixi abidələrin orijinallığını saxlamaqla köçürülərək əsrlərdən əsrlərə ötürülməsi həm yazı ənənəsinin, həm də abidələri yaşadan əsas amillərdən biridir. Birununin təbirincə desək, - “Yazılı abidələr olmasaydı, yazının ən üstün məlumat mənbəyi olduğunu necə bilərdik?” (2,s.330)

Bir çox Şərq ölkələrində tarixi ənənələri və estetik özünəməxsusluğu əks etdirmək üçün yazılı abidələrin nəşrində kalliqrafik yazı üsulundan istifadə edilməkdədir. Bu, cəmiyyətin ruhən, mənəvi inkişafını açıqlayan amil kimi ilk baxışdan diqqət çəkir, yəni əsər elmi-tədqiqat obyektinə və mədəni inkişafın ideoloji vasitəsinə kimi bəşəri tərəqqinin mühüm faktoru olaraq dəyərləndirilir. Bu mənada, kanon kimi yazı növü də modifikasiyadan kənar tətbiq edilməli - ənənə və müasirlik kontekstində əsərin nəşr prosesində nəzərə alınmalıdır.

Klassik mətnlərin yazılmasında xəttə böyük əhəmiyyət verilirdi və mühüm əsərlər sifarişlə görkəmli xəttatlara tapşırılırdı. Çünki mətn estetik baxımdan gözəl olmalı idi. Bu baxımdan xəttatların statusu və əmək haqqı diqqət mərkəzində dayanırdı. (2,s.386) (Nizami “Xəmsə”sinin kalliqrafik xətlə yazılmış nüsxələri çoxdur). Bu baxımdan dünyanın məşhur muzey, kitabxana və əlyazma xəzinələrinin kataloqlarını nəzərdən keçirsək, “Xəmsə”nin gözəl kalliqrafik xətlə yazılmış nümunələrinin şahidi olarıq.

2. Səhifələrin bədii tərtibatı əlyazma kitab sənətinin ikinci mühüm tərəfidir. Orta əsrlərdə buna təzhib (bəzək-naxış) sənəti deyilirdi. Bu işlə məşğul olan peşəkarlar isə müzəhhib adlanırdılar (2,s.375). Maraqlı haldır ki, orta əsr kitab sənəti ənənəsində öncə səhifələrin bəzədilməsinə başlar, sonra onu xəttatlara verərdilər.

Səhifələrin bəzədilməsində əsasən aşağıdakı ünsürlər maraq doğurur:

1. Əsər və ya müəllifin adı yazılan qızıl suyu, şəngərf, lacivərdi, firuzeyi və ağ qatı boya ilə işlənmiş bədii ünvanlar;

2. Həndəsi, nəbati və islimi naxışlarla işlənmiş haşiyələr;

3. Mətni mütənasib şəkildə çevrələyən tək və ya iki sütunlu cədvəllər.

Şərq kitabının əsas faktoru olan naxışların işlədilməsi və yerləşdirilməsi mühüm amillərdən biridir. Bütün bu naxışlar bəşər tarixinin ilk çağlarında yaratdıqları “özünüifadə” formasıdır ki, bunun əsasında piktoqrafiya – ilkin yazı forması yaranmışdır.

Bütün sahələrdə işlənən naxışların kökü qədim ənənələrə gedib çıxır. “Xalq ənənələri ilə sıx bağlı olan ornamentlərin geniş arealda yayılması orta çağ mədəniyyəti, ələxsus müsəlman mədəniyyəti üçün xarakterik idi”(3,s.59-60) və həmin dövr nəzəriyyəçilərinə görə, sənət əsərinin ən azı yeddi yozumu olmalıdır. Şübhəsiz ki, bu nəzəriyyə praktiki olaraq sirli-yozumlu ornamentlərin mümkün “oxunuşu”nda öz əksini tapırdı. Yaradıcı insan əldə etdiyi xüsusi ezoterik məlumatların daşıyıcısı kimi sehri-sirli aləm yaradırdı ki, bu da sənətkarın “peşəkarlıq sirləri”nin özəlliyinə dəlalət edirdi.

Müsəlman Şərqində sənət sahiblərinin teologiya, fəlsəfə, həndəsə, tibb, ədəbiyyat sahələrində bitkin elmi məlumata sahib olmaları mütləq şərt idi. Bu baxımdan,

orta çağ mədəniyyəti insanının makro və mikro aləm barədə təsəvvürünü əks etdirir. Əsasən həndəsi fiqurlardan, dairə, oval, romb, müxtəlif üçbucaqlı kombinasiyalardan təşkil olunmuş işarələrlə insan dünya haqqında öz fikrini (dairə - günəş, kvadrat – torpaq, üçbucaq – dağ, spiralşəkilli xəttlər – inkişaf, hərəkət və s) əks etdirirdi. Tədrisən, estetik dəyərin artması ilə bu işarələr həndəsi fiqur kimi deyil, simvolik-rəmzi təsvir vasitəsi - ornament olaraq yazı (kitab) tərtibatında istifadə olundu. Forma, məzmun və rəng fərqi, mahiyyət və məna müxtəlifliyinə malik ornamentlər *həndəsi* və *nəbat* üslubda olmaqla məzmunu uyğun şəkildə yerləşdirilirdi. Məsələn; sadəlik, yaxınlıq, mümkünlük bildirən *islami* nəsxtəliq yazısı ilə; əlçatmazlıq, əzəmət, qüdrət ifadə edən *qirix* kufi yazısı ilə tətbiqində istifadə olunurdu.

XI-XIII əsrlər ədəbiyyatında, o cümlədən, Mövlana Ümüdi, Sadıq bəy Afşar yaradıcılığında, Çələbinin qeydlərində adı çəkilən islami, XII əsrdən simar adlandırılır. “İsgəndərnəmə” əsərində bu ornamentin adı çəkilir. Onu da qeyd edək ki, əlyazma əsasında müxtəlif illərdə çap olunmuş kitablarda Simar// Simnar // Senmar// Simar//Sinimmar kimi verilmişdi. Həmin ornamentə ustadın şərəfinə Simnar//Simar adı verilmişdi:

Qızıl bəzəkləri atəş saçardı,

Simnar naxışlıydı, könül açardı. (4,s.55)

Orta çağ əlyazma kitabələrini bəzəyən naxışlar arasında hörmə, nəbatət elementləri ilə yanaşı əyani təbliğat vasitəsi kimi ən çox yayılmış Şərq ornamentləri: turunc, göl təsvirləri daha geniş yayılmışdır. Bir çox hallarda turunc günəş, göl isə su kultu ilə əlaqədar təsəvvürlərin əksi kimi qəbul edilsə də, geniş yozumda dünyanın kodlaşdırılmış “simvolik” şərh üçündür. “Ora çağ sənətkarı işarə (yazı) sisteminə önəm verməklə özünü və dünyasını izah edir” (2,s.376-377).

Ümumiyyətlə, dini yönli sənətlər rəmzi ifadə üsuluna malikdir. Burada zahir və batin qarşılaşması əsas götürülür. Məsələn, hər hansı bir həndəsi fiqur, yaxud nəbatət elementi məhdud mənada deyil, islami mahiyyət daşıyır. İslam mühitində olan bölgələrdəki çeşidli sənət növləri bu və ya digər dərəcədə islam ruhu ilə seçilir” (2,s.58).

Təbii ki, səhifələrin bəzədilməsi mətndən asılıdır. Məsələn, “Qurani-Kərim”-in mətni həndəsi, nəbatəti və islami naxışlarla işlənmiş çərçivəyə alınır. Surələrin adları bədii ünvan içərisində süls xətti ilə yazılır. Haşiyələrdə isə cüzlər qeyd olunur. Sətirlərarası qızıl suyu ilə doldurulur. Bədii əsərlərin mətni də sifarişlə hazırlanan nüsxələrdə cədvəl və çərçivə ilə haşiyələnir. Bu baxımdan, Nizaminin “Xəmsə”si öz gözəl tərtibatı ilə seçilir. Bəzən haşiyələr də naxış və ya gül ləçəkləri ilə verilir.

3. Orta əsrlər kitab sənətində üçüncü mühüm bölmə rəsmlərin və miniatürlərin işlənməsidir. Həmin rəsmlər isə daha çox bədii əsərlərdə, xüsusilə epik növdə daha geniş işlənmiş, bir sıra tarixi və coğrafi kitablarda da yer almışdır.

Məlum olduğu kimi, müxtəlif ədəbi növlərdə illüstrasiyanın izahı müxtəlifdir. Hər bir illüstrasiya öz növbəsində ədəbi obrazların “təcrüməsi”nə xidmət edir, və “...klassik əsərin ayrılmaz hissəsi olmasa da, əsərin qəbulu üçün vacibdir” (5, s.72). Məhz bu kriteriya ilə məzmun-illüstrasiya qarşılaşdırılması deyil, tam şəkildə şərh, təsəvvürlə xarakterli və tərtibat işində qəbul olunmuş normativlərə uyğun aparılmalıdır.

Müəllif təfəkkürünün əsərdə yaratdığı görünməyən, yalnız düşünülə bilən mənzərənin gerçəkləşdirilməsi mütləqdir. Bu baxımdan, illüstrasiya kitabın (əsərin) əsas ifadə elementidir. Illüstrasiyanı istənilən kitabda yerləşdirmək olar, lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, müxtəlif ədəbi növlərdə onun izahı müxtəlifdir. Bədii ədəbiyyat nəşrlərində, adətən *bədii-nümunəvi* illüstrasiyalar yerləşdirilir ki, bunlar da öz növbəsində ədəbi obrazların “təcrüməsi”nə xidmət edir və onun əsasını konkret təsvir ilə verilmiş “həqiqət” təşkil edir.

Ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında layiqli yer tutan “Xəmsə” tarix boyu aktuallığını saxlamış, klassik əsər nümunəsi olaraq dəfələrlə üzü köçürülmüş və nəşr olunmuşdu. Şərqdə miniatür sənətinin inkişafına təkan vermişdir. Bu barədə yerli və xarici tədqiqatçıların araşdırmaları, elmi məqalələri yetərincədir. Rusiya Milli kitabxanasında saxlanılan illüstrasiyalı əlyazmalar əsasında araşdırma aparan bir çox tədqiqatçının: Qalerkina O.İ., İvanov A.A., Akimuşkin O.F., Əşrəfi M., Kərimov K. elmi qənaətləri maraq kəsb edir. L.N. Dodxudoyeva öz monoqrafiyasında “Xəmsə”yə çəkilmiş miniatürlərin daha geniş arealda elmi təhlilini vermişdir.

Müəyyən tarixi dövrlərə xas yenilik yalnız ənənə ilə əlaqəli şəkildə təqdim edilən yanaşma metodu olsa da, təəssüf ki, son dövrlərdə klassik əsərlərin nəşrində qəbul edilmiş “yenilik” bir çox nəşri klassika qəlibindən çıxardı. Müsəlman aləminə xas sirli və yozumlu ornamentlərin yazı üslubu ilə üst-üstə düşməsi kitab mədəniyyətini səciyyələndirən elementlərdən biri olaraq bu günümüzdə qədər aktuallığını qoruyub saxlasa da, təəssüf ki, son illər klassik nəşrlərin tərtibatında bir çox hallarda nəzərə alınmır.

Sosial-psixoloji qavramın yaratdığı yeni dünya duyumu hadisələrə və toplumlara daha fərqli və gerçək münasibət formalaşdırmaqla köhnə qəlib və ölçülərə uyğun gəlməyən yeni metodların üzə çıxardığı qənaətlərə üstünlük qazandırır və bu yeniləşmə təəssüf ki, bir çox hallarda affektin artması ilə müşahidə olunur. Bunu bir ölkə, bir milli ədəbiyyat, yaxud bir yazıçı timsalında müşahidə etmək o qədər də çətin deyildir. Bu baxımdan, müxtəlif tarixi dövrlərdə işıq üzü görən klassik nəşrlərə xronoloji səpkidə nəzər saldıqda belə bir sual ortaya çıxır: bu nəşr nəyi təqdir edir, nəyi inkar?

4. Əlyazma kitabı ilə eyni vaxtda meydana çıxmış cildlər kəmiyyətcə bir qədər azlıq təşkil etsə də, qiymətli tədqiqat obyektidir. Günümüzdə qədər gəlib çatmış qədim cildlərin ilk nümunələri IX-X əsrlərə aid edilir. Məhəmməd peyğəmbərin dövründə Quran səhifələri “ləvhəni”, yaxud “dəffani” adlandırılan iki taxta lövhəcik arasında saxlanılırdı. (8,s.176) F.Zarre tədqiqatlarına görə müsəlman aləminə məxsus ən qədim cild 301/972-ci ilə aiddir (8.s.176). Quran üçün hazırlanmış bu irihəcmli (49,3x67sm.) cild kədr ağacından düzədilmiş, fil sümüyü və müxtəlif rəngli ağac qabıqları ilə bəzədilmişdir.

Müsəlman aləmində cildləmə sənəti Misir və İran ənənəsi üzrə 2 istiqamətdə təşəkkül tapsa da, osmanlı Türkiyəsində inkişafı ən yüksək mərhələyə çatdırılmışdır (8,s.177). Ümumiyyətlə, müsəlman aləminə məxsus cildlər forma xüsusiyyətlərinə görə olduqca fərqlidir. Tarixən sol üz qabığının simmetrik şəkildə uzadılaraq qoruyucu qapaq kimi sağ üz qabığını örtməsi müsəlman Şərqində kitab mədəniyyətini səciyyələndirən əsas faktor idi. Material və tərtibat baxımından cild ilə yenilik təşkil

edən qoruyucu qapaqdan başqa, cildləmə işində futlyarlardan istifadə də geniş yayılmışdır.

Hərfi tərcümədə “dəri” (cildləmə - təclid, cildlənmiş kitab – mücəlləd) anlamını daşıyan “cild”in görünüşü dərinin keyfiyyətindən və rəngindən asılı idi. Cildlərin hazırlanmasında qəhvəyi və qırmızı rəng çalarlarının ahəngi əsas götürülürdü. Qara, yaşıl, sarı və açıq rənglər cild üçün yarasız sayılırdı. Hər bir cild iki, üç, bəzən bir neçə xətt ilə haşiyələnərək, mərkəzi turunc və hər bir detalı nəzərə çarpılacaq dərəcədə vurğulanan, bir-birinə uyurlu müxtəlif simmetrik fiqurlardan istifadə olunurdu. Hətta cildin hər iki üzünü birləşdirən hissə (şirazi) nadir hallarda bəzəksiz saxlanılır, ən azından üfüqi, yaxud şaquli xətlərlə bəzədilir, bəzən də mərkəz hissədə kiçik ornament təsviri verilirdi.

Əlyazma kitab sənəti ənənələri və onlardan müasir nəşrlərdə istifadə imkanları xüsusilə klassiklərin nəşrində daha çox diqqəti cəlb edir. Çünki müasir nəşrlər bədii tərtibat məsələsinə elmi baxımdan yanaşır və ona böyük əhəmiyyət verir. Bu baxımdan Nizami Gəncəvinin əsərlərinin nəşri üzərində dayanmaq istədik. Dahi sənətkarın “Xəmsə”si keçmişdə əlyazma nüsxələri şəklində geniş yayıldığı kimi, onun müasir nəşrləri də diqqət mərkəzindədir. Azərbaycanda gerçəkləşən müasir nəşrlər üç əsas qismə ayırmaq olar:

1. “Xəmsə”nin tənqidi mətnlərinin orijinalda nəşri
2. “Xəmsə”nin poetik tərcümələrinin nəşri
3. Xüsusi rəsmli nəşrlər.

Birinci qisim nəşrlərlə əlaqədar olaraq aparılan müşahidələr aşağıdakılar söyləməyə əsas verir:

Nizaminin yaradıcılığının, o cümlədən “Sirlər xəzinəsi” əsərinin müasir elmi tələblər baxımından tədqiqinə Avropada başlanılmışdır. Avropada birinci dəfə Nizaminin “Sirlər Xəzinəsi” tam şəkildə, izahatlarla birlikdə çap etdirən ingilis alimi N.Bland olmuşdur. XX əsrdə “Sirlər xəzinəsi”nin müasir tələblərə cavab verən tənqidi mətni olmadan onun ətraflı tədqiqi mümkün deyildi. N.Blandın nəşr etdirdiyi tənqidi mətn isə, artıq öz rolunu oynamış və XX əsr tədqiqatçılarının tələblərinə cavab vermirdi. Yeni tənqidi mətnin hazırlanması işini klassik fars bədii dilinə dərinləndən bələd olan İran ədəbiyyatşünası Vəhid Dəstgirdi öz öhdəsinə götürmüş, 1935-ci ildə “Sirlər xəzinəsi”nin İran kitabxanalarında saxlanan otuz əlyazması əsasında hazırlamaqla bu əsərin tədqiqinə yeni imkanlar yaratmışdı. (9). Bu tənqidi mətnin özündən əvvəl hazırlanmış tənqidi mətnlərdən, hətta İran alimi Vəhid Dəstgirdinin hazırladığı tənqidi mətndən də üstün cəhətlərə malik olduğu qeyd edilir (10,s.31). Azərbaycan alimi Ə. Ə. Əlizadənin hazırladığı mətndə əsərin ən qədim əlyazmalarından istifadə edilmiş, şübhəli misra və beytlərin digər əlyazmalarda necə qeyd edilməsi dəqiq göstərilmişdir. Y.Bertels qeyd edir ki, bu tənqidi mətn, müasir tədqiqat üçün möhkəm baza əsasında yaradılmışdır.

Ə. Ə. Əlizadənin hazırladığı tənqidi mətndə XIV əsrə aid ən qədim əlyazması əsas tutulsa da, bəzi hallarda sonrakı əsrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmalarının daha mötəbər olması üzə çıxmışdır. Bunu Hüseyn Pejman Bəxtiyarının 1964-cü ildə Tehranda nəşr etdirdiyi “Sirlər Xəzinəsi” mətnindən və müqəddiməsindən də görmək mümkündür (11). H.Pejmanın hazırladığı mətn elmi-tənqidi mətn hesab edilmir. Çünki, müəllifin özü qeyd edir ki, o əsəri hazırlarkən, əlində qədim əlyazmalar olsa

da, o həmin əlyazmalardan tənqidi şəkildə istifadə etməmiş, V. Dəstgirdinin və Ə. Ə. Əlizadənin tənqidi mətnlərinə əsaslanmışdır.

Məlumdur ki, elmi-tənqidi mətnlər daha çox tədqiqatçılar üçün nəzərdə tutulur və onların nəşrində, şübhəsiz ki, bədii tərtibat nisbətən arxa plana keçir. Bu tip mətnlərin nəşrində əsasən, 3 cəhət diqqəti cəlb edir:

1. Mətnin kalliqrafik xətlə yazılması.
2. onun münasib çərçivəyə salınması.
3. Nüsxə dərqlərinin aşağıda haşiyədə göstərilməsi.

Ə.Əlizadənin tənqidi mətnini xəttat – rəssam Əli Minayi köçürmüşdür. Ancaq mətn çərçivəyə alınmamışdır. Onu da əlavə edək ki, sovetlərdən sonra Azərbaycanda əlifba 2 dəfə dəyişildiyindən, burada xəttatlıq sənəti də unuduldu. Ona görə əski mətnlərin kalliqrafik yazısı əsl İrandan olan Əsli Minayi və Qulam Darabadi tərəfindən icra edilmişdir. Qeyd edək ki, “Xəmsə”yə daxil olan digər məsnəvilərin tənqidi mətnləri də eyni şəkildə bir dəfə nəşr olunmuşdur.

İkinci qisim üzrə klassiklərin, o cümlədən Nizaminin əsərlərinin poetik tərcüməsinin nəşrində bədii tərtibat mühüm amil kimi çıxış edir. Bu cür nəşrlər geniş oxucu auditoriyasə üçün nəzərdə tutulduğundan, onların tərtibatı daha zəngin olmalı, mətnin bədii yönümü ilə tərtibat arasında uyğunluq yaranmalıdır. İndi görək, bu sahədə vəziyyət necədir?

Klassiklərin əsərlərinin nəşrinin keyfiyyəti mühüm məsələ kimi narahatlıq doğurur. Bir sıra nəşrlərin keyfiyyətinin aşağı olması, yol verilən texniki qüsurlar, tərtibatda müşahidə edilən naşılıq və zövqsüzlük həqiqətən təəssüf doğurur. Klassik irsin, o cümlədən, Nizami əsərlərinin tədqiqi, tərcüməsi və nəşri yubileydən yubileyə, epizodik direktiv tədbir kimi deyil, ardıcıl və sistemli bir proses kimi ciddi şəkildə tənzimlənersə, onun elmi səmərəsi və ictimaiyyətə faydası daha çox olar.

Məlum olduğu kimi, klassik ədəbiyyat ümumi maraq dairəsinə görə differensiallaşan soasial oxucu qrupları (kütləvi, təkmilləşmiş, mütəxəssis-ixtisasçı) üzrə deyil, hər bir oxucu qrupunun maraq dairəsini əhatə etmə xüsusiyyəti ilə seçilir. Əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi müxtəlif illərə təsadüf edilsə də, Nizami Gəncəvinin bədii irsi ilə tanışlıq baxımından əhəmiyyətli sayılan nəşrlər orijinala istinadən edilmədiyinə görə, şairin poetikası əhatəli şəkildə əks olunmur. Təbiidir ki, bütün halarda tərcümə orijinalı əvəz edə bilmir. Nəzərə alsaq ki, **“Nizaminin əsərlərinin poetik tərcüməsi geniş oxucu kütləsi, filoloji tərcümələr nisbətən savadlı zümrələr, orijinal mətn isə peşəkar araşdırıcılar və mütəxəssislər üçündür** (12, s.83), müxtəlif oxucu auditoriyasına uyğun və bir-birindən fərqli mükəmməl nəşr nümunələri ictimaiyyətə çoxdan çatdırılmalı idi. Məlum bir neçə nəşrə səthi nəzər salmaqla, vəziyyətin yaxşıdan pisə doğru dəyişdiyinin şahidi oluruq:

1982-ci ildə M.İbrahimovun ön söz və redaktorluğu ilə “Yazıçı” nəşriyyatında çap olunmuş “Leyli və Məcnun” kitabında (13) illüstrasiyalar yoxdur, lakin sonrakı dövrlərə aid nəşrlərlə müqayisədə bu kitabın texniki baxımdan hazırlığı (kağız, cild, şrift seçimi) üstünlüyü ilə seçilir.

Bundan başqa, Allahın mədhi ilə başlanan ilk səhifədə 4-cü misrada qoyulan ulduz işarəsinə (*) qeyd olaraq, - *“Leyli və Məcnunun ikinci nəşri zamanı (1959) əsər elmi-tənqidi mətnlə tutşdurularkən üstündə (*) işarəsi qoyulmuş misralar Mübariz Əlizadə tərəfindən yenidən tərcümə edilmişdir. İzahlar isə sıra nömrəsi ilə kitabın axırında verilmişdir”*- yazılsa da, 1981-ci il “Elm” nəşriyyatında çap olunmuş

filoloji tərcümə ilə müqayisə apararkən natamamlıq ilk baxışdan gözə çarpır. Belə ki, həmin işarələr qoyulmuş misralar izahlar və qeydlər bölməsində yer almayıb. Həm filoloji, həm də poetik tərcümə eyni ön söz məqaləsilə (müəllif - M.İbrahimoğlu) çap olunmuşdur. Məqalədə yazılıb: "Nizaminin dərin fikirləri S.Vurğunun tərcüməsində öz parlaqlığını saxlamış, orijinalda olduğu kimi güclü çıxmışdır. Əsər oxunarkən tərcümə olunduğu qətiyyənlə bilinir. Bu isə, ən böyük müvəffəqiyyətdir, çünki orijinaldan uzaqlaşmaq və təhriflər hesabına yox, dəqiqlik və doğruluq hesabına əldə edilmişdir. Orijinalın bütün məziyyətləri saxlanmış, fikirlər dərinliyi və müdrikliyi ilə ifadə olunmuşdur..."(13,s.23). Onu da qeyd etmək ki, tərcümədə əsərin hansı mənbəyə əsasən tərcümə olunduğu haqda məlumat yoxdur. Üstəlik, Nizami "Xəmsə"sini poetik tərcümə edənlər, Abdulla Şaiq istisna olmaqla əsəri sətiri tərcümədən nəzmə çəkmişlər, onların orijinaldan və klassik poetikadan xəbərləri olmamışdır. Ona görə də, həmin "tərcümələrin" dəqiqliyindən və Nizami ruhuna və üslubuna uyğunluqdan söhbət gedə bilməz.

1988-ci ildə Xəlil Rza və Abdulla Şaiqin tərcüməsində "Yazıçı" nəşriyyatında çap olunmuş "Nizami. Lirikalar. Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə" adlı kitabda miniatürlər verilmişdir, lakin bu nəşrdə əvvəlki nəşrdən (14) fərqli olaraq səhifələrdəki boşluq, şrift seçimi və illüstrasiyaların yerləşdirilməsi nəşrin texniki hazırlığının natamamlığından xəbər verir.

Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" (17) və "2005-2006-cı illərdə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında" (18) sərəncamlarına uyğun olaraq Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərləri kütləvi tirajla nəşr olunaraq ölkənin bütün kitabxana şəbəkəsinə hədiyyə edilmişdir. Proses indi də davam etməkdədir. Amma, nədənsə təkrar nəşrlər təkrar səhifələrlə çap olunur. Sovet dövründə nəşr edilmiş əsərlərin çoxu həm tərcümənin keyfiyyətinə görə, həm də poliqrafik tərtibat baxımından zəifdir,- ifadəsinə tez-tez rast gəlsək də, təəssüf ki, Nizami Gəncəvinin 7 cildliyinə nəzər saldıqda (-Bakı: "Lider", 2004) məlum olur ki, Klassik Azərbaycan Ədəbiyyatı seriyası ilə çap olunan bu kitablar nəşrin keyfiyyəti və bədii tərtibat baxımından "klassik əsər" kriteriyası ilə uzlaşmır.

2004-cü ildə "Lider" nəşriyyatında çap olunmuş Nizami Gəncəvinin 7 cildliyinin I cildi - Nizami Gəncəvi. "Lirikalar. Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə" adlı kitab (16) əsasında təkrar nəşr olunub. Kitabın üz qabığı, istifadə olunan material, keyfiyyətsiz boyaq maddəsi ilk baxışdan gözə çarpır. İçinə heykəl şəkli həkk olunmuş medalyon təsvirinin üz qabığında verilməsi kobud səhvdir, Şərq kitab sənəti ənənəsinə ziddir. 2004 və 1988-ci il nəşrləri üzərində aparılan müqayisə köhnə nəşrin (14) yeni nəşrdən (16) hər baxımdan qat-qat keyfiyyətli olduğunu söyləməyə əsas verir. Təəccüblü olsa da, yeni nəşrdə illüstrasiyalar kənar edilib. Ümumiyyətlə, klassik əsər elementləri gözə çarpmır. Məs.; ifadə etmə vasitəsi kimi *şrift* mətnə uyğun seçilməlidir. Bu nəşrdə isə poema, qəzəl, rübai eyni şriftlə işlənmişdir. Halbuki, "...klassik əsərlər təxəyyül gücüylə fərz edildiyi kimi, zövq və istəyimizə cavab verəcək şəkildə oxunmalıdır" (20,s.60).

Nə yazıq ki, nə bu və digər fikirlər, nə də klassik əsərlərin nəşrinə dair qəbul olunmuş şərtlər təkrar nəşri zamanı yada düşməyib. 2004-cü ildə "Lider" nəşriyyatında (16) N.Gəncəvi. İsgəndərnamə (4) əsasında hazırlanmış kitabın üzü (cildi) ilk

baxışdan nəşrin “keyfiyyət”ini təyin etməyə kifayət edir. Halbuki, ənənəvi şəkildə bir çox sahələri özündə birləşdirib inkişaf etdirən Şərq cildləmə sənəti uzun bir tarixi dövr keçmişdir.

Sonda üçüncü qisim – yəni xüsusi buraxılış kimi rəsmi nəşrlər barədə müşahidə və mülahizələrimizi ümumiləşdirməyə çalışaq. Burada bir-birinin ziddinə olan iki nəşrdən söhbət açmaq olar. Birinci nəşr Nizami “Xəmsə”sinə çəkilmiş miniatürlərlə bağlı AMEA-nın müxbir üzvü K.Kərimovun hazırladığı kitabdır. Kitaba dünyanın muzey, kitabxana və əlyazmalar xəzinəsində saxlanılan “Xəmsə”yə çəkilmiş miniatürlər toplanmış və üç dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) məlumat verilmişdir. Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illik yubileyi ilə əlaqədar işıq üzü görən bu nəşr, doğrudan da, yüksək zövqlə və müasir poliqrafiyanın tələblərinə uyğun yerinə yetirilmişdir.

Elə həmin yubiley münasibətilə nəşr olunan digər kitab isə tam əksinə, sanki klassik kitab sənəti ənənəsini ələ salmaq niyyəti ilə keçirilmişdir. 1982-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən dahi N.Gəncəvinin 840 illik yubileyinə həsr olunmuş “Hikmət və nəsihətlər” kitabında “Xəmsə”dən seçilmiş hikmət və nəsihətlər 4 dildə (Azərbaycan, rus, ingilis və fars) verilmişdir (19). Bu kitab zahirən zövq oxşayan nəşr təsiri bağışlasa da, peşəkarlıq baxımından yanaşıldıqda qüsurludur.

Nəşrin rəssamları Babayev N., Salnikov Y., foto-rəsmlər Rubençikə aiddir. İlk səhifədə ünvanla yanaşı Nizaminin portreti verilib – bu, kobud səhvidir. Miniatürlərin üzərində verilmiş yazılar tərs şəkildə çap edilmişdir. Bundan əlavə, 4-5 səhifədən bir təkrarlanan miniatür rəsmlər aforizmlərin mövzusu ilə üst-üstə düşür. Dünyəviliyi, fəlsəfi mahiyyəti ilə insanı daim düşündürən kəlamların təkrarlanan illüstrasiyalar ilə “izahı” sözün mahiyyətini itirir, dar məzmun çərçivəsi yaradır:

*Ölçüb-biçib yeməyə alışmağın yaxşıdır,
Az-az yeyib, pəhrizə alışmağın yaxşıdır;*

*Əzəl gündən qiymətli bir incidir doğru söz,
Acısıyla könüllər sevincidir doğru söz;*

*Öz halal zəhmətinlə namuslu insan sayıl,
Hər yetənə əl açma, əl açıb olma sail.*

Bu üç kəlamın hər biri ayrı mövzularda yazılsa da, təkrarlanan və heç birinin məzmununu açmayan illüstrasiya fikir yozumundan uzaqdır. Bu rəsmlərin kitabın müxtəlif səhifələrində (kitabın səhifələri də nömrələnməyib) təkrarlanması, izahdan kənar, gözyorucu təsir bağışlayır. Digər tərəfdən, kitabdakı mətn və miniatürlər Quranın nəfis əlyazma nüsxəsindən götürülmüş çərçivəyə salınmışdır. Belə bir tərtibata nə Avropa, nə də Şərq ölkələrində gerçəkləşdirilən müasir nəşrlərdə rast gəlmək mümkün deyil. Çünki müqəddəs kitabın tərtibatı üçün işlədilmiş və ünvan ünvan hissəsində surələrin adı yazılmış bir çərçivədən bədii mətnin tərtibatında istifadə emək düzgün deyil. Üstəlik, ünvanda yazılmış “bismillahir-rəhmanir-rəhim” kəlməsinin və surə adlarının tərsinə verilməsi isə müqəddəs kitaba qarşı hörmətsizlikdir.

Tərtibatda olan başqa bir naqslıq müxtəlif əlyazmalardan götürülmüş və mətnin məzmununa uyğun gəlmyən miniatürlərin qeyri-mütənasib fraqmentlərə parçalanaraq mətn üçün nəzərdə tutulmuş dar çərçivəyə salınmışdır. Hətta mətn yazılan çərçivələr illüstrasiya üzərinə düzgün yerləşdirilməmişdir və bu səbəbdən haşiyədə verilən naxışlar yarımçıq halda çap olunub. Kitabın bir qisminə isə tərtibat üçün istifadə olunmuş ünvanların bəzilərinin kəsilərək verilməsi də tərtibat tənəsüblüyünü pozur. Mətnlərin yerləşdirildiyi şərcivələrin ölçüsü müxtəlif olduğundan tərtibat tənəsüblüyü də pozulub. Bu nəşrin başqa bir qüsuru da ondan ibarətdir ki, mətnlərin sıralanmasında orijinal sonda verilib. Halbuki, dünya nəşr ənənəsinə görə, birinci orijinal, sonra isə digər dillərə tərcümələr yer almalıdır.

Nizami irsi uzun zamandan bəri dünya elmi-ədəbi fikrinin diqqət mərkəzindədir. Nizami yaradıcılığı iki əsas ünsürün – fitri istedad və mütaliə vasitəsilə əldə edilən məlumatları cəm edən bədii xəzinədir. Bu xəzinədə Quran və hədisdən tutmuş, kəlam, təfsir, əxlaq, irfan, fəlsəfə, hikmət, təbiətşünaslıq, təbabət, nücum elmindən və başqa qaynaqlardan alınan məfhum və motivlərin poetik rənglə cilalanmış bədii təsvirlərini görmək olar.

N.Gəncəvinin 870 illik yubileyi münasibətilə professor Nəriman Əliyevin “Nizami Gəncəvinin memarlıq düşüncələri” adlı kitabı (21) maraq doğurur. Müəllif mütəfəkkir şairin memarlıq və şəhərsalma düşüncələrini araşdırır, bəşər ilə yaşadılan memarlıq sənətinin dəyərinə, kiçik bir ştrixlə türk memarlığının dünyəviləşməsinə işarə edir.

*Türkə bənzər yasəmən çöldə qurub ağ çadır,
Çadırın ayparası Sürəyyaya nur saçır.*

Müəllif AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılan əlyazmalara istinadən miniatür nümunələrinin surətlərini kitaba daxil etməklə kifayətlənmiş, yalnız A.Qazıyevin kitabına istinad etmişdir. Müəllif başqa nüsxələrə müraciət etsəydi, daha maraqlı faktlar ortaya qoya bilərdi. Bu barədə Şərqdə və Avropada sanballı tədqiqatlar aparılmışdır. Adı çəkilən kitabda qaynaq olaraq istifadə edilən ədəbiyyat siyahısına nəzər saldıqda, müəllifin, yalnız 1981 və 1983-cü illərdə nəşr olunmuş kitablara müraciət etdiyinə şahidi oluruq.

Müasirlik ilə ənənə qovşağında vizual tənəsüblüyün uyarlı şəkildə təqdim edilməsi nəşrin arxitektónikasını təşkil edən elementlər arasındakı harmoniyanın saxlanılmasından asılıdır. Bu baxımdan, Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin və Gəncə şəhər İcra Hakimiyyətinin dəstəyi ilə dahi Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyi ilə bağlı hazırladığı nəşr (“Xəmsə” və “Nizami məqbərəsinin tarixi və taleyi” buklet) maraq doğurur. Yeni formatda nəşr olunan “Xəmsə”yə AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyindən götürülmüş rəngli illüstrasiyalar daxil edilib. Bukletdə “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərə ucaldılmış abidələrin şəkilləri yer alıb. Xəlil Yusifli, Səməd Vurğun, Məmməd Rahim, Abdulla Şaiq və Mikayıl Rzaquluzadənin tərcüməsində təqdim olunan “Xəmsə”yə CD disk də əlavə edilib. Müasir oxuculara təqdim olunan yeni nəşrdə “Xosrov və Şirin” poeması yeni tərcümədə verilib. Yüksək poliqrafik nəşri bu sahədə uğurlu bir addım kimi dəyərləndirmək olar.

AMEA-nın Gəncə Elmi Mərkəzi Nizami Gəncəvinin ensiklopediyasını hazırlayır. Məqsəd də Azərbaycan şairinin həyatı və bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, onun astronomiya, fizika, məntiq, fəlsəfə, din və sair dünyəvi elmlərlə bağlılığını üzə çıxarmaqdır. Hələlik ensiklopediyanın layihəsi üzərində iş aparılır. Təxminən 700 səhifə həcmində nəzərdə tutulmuş yeni nəşrlə bağlı lazımi materiallar tam toplandıqdan sonra ensiklopediya üzərində işə başlanacaqdır.

Bundan əlavə, **Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzi** Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 dekabr 2011-ci il tarixli sərəncamına əsasən Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 870 illik yubiley tədbirlərinin keçirilməsi çərçivəsində də Nizami Gəncəvi irsinin araşdırılması və təbliğ olunması məqsədi ilə 30 sentyabr 2012-ci il tarixində Gəncə şəhərində keçirilmiş toplantıda təsis edilmişdir. Məqsəd Nizami dühasının təbliği üçün yeni layihələr, dünya standartlarına cavab verən yeni nəşrləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdır. Bu sırada tərcümələrin təhlili, filoloji və poetik tərcümələrə yeni baxış nizamişünas alimlər qarşısında duran ən aktual məsələ olmalıdır. Nəticə etibarilə müqayisəli təhlil zamanı hər təkrar nəşr dəfə çərçivədə aparılmış köçürülmə ilə yekunlaşmamalıdır.

Nəticə olaraq bunları söyləyə bilərik:

Orta əsrlərdə kitab mədəniyyəti və sənəti böyük inkişaf və təkamül yolu keçmiş yazı və xətt, səhifələrin bəzədilməsi, rəsmlər və miniatürlər, cildlərin tərtibatı yüksək estetik zövqlə yerinə yetirilmişdir. Xüsusilə klassik ədəbi əsərlər əlyazma kitabı şəklində böyük sənətkarlıqla işlənmişdir. Kitabların bədii tərtibatında həmin əsərlərdən müasir nəşrlərdə faydalanmaqla həm keçmişimizi yaşada bilər, həm də nəşrin estetik səviyyəsini yüksəldə bilərik.

Nizaminin əsərlərinin Azərbaycanda gerçəkləşən müasir nəşrləri göstərir ki, burada bədii tərtibat cəhətdən uğurlarla yanaşı, böyük qüsurlar da vardır. Qəribədir ki, Nizami əsərlərinin 1940-cı illərdə işıq üzü görən nəşrləri bütün hər cəhətdən gözəl tərtibata malik olmuş, lakin sonrakı nəşrlərin keyfiyyəti get-gedə aşağı düşmüş, bəzən isə cılızlaşmışdır. Nəşr işində və xüsusilə bədii tərtibatda müasir tələblərə cavab verən peşəkarlıq lazımdır. Klassiklərin əsərlərini onların səviyyəsinə uyğun nəşr etmək gərəkdir.

Ədəbiyyat

1. Розентол Ф. Функциональное значение арабской графики./Арабская средневековая культура и литература. Сборник статей зарубежных ученых. – М.: 1978, стр.150-162.
2. Акимущкин О.Ф. Рукописная книга в культуре народов Востока. –М. «Наука» 1987.
3. Göyüşov N. Milli sənətin nəzəri təhlilinə giriş. – Bakı: “Nurlan”, 2006.
4. Gəncəvi N. İskəndərnamə. Bakı, “Lider”, 2004.
5. Добкин С.Ф. Редактору и автору об оформлении книги. – М.: «Книга», 1982.
6. Тяпкин Б.Г. Графический материал в научно-технической литературе и особенности его редактирования. –М.: МПИ, 1969
7. Додхудоева Л.Н. Поэмы Низами в средневековой миниатюрной живописи. М., 1985.
8. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. –М. «Наука», 1985.

9. Əlizadə Ə. Gəncəvi N. Məxzən-ül-əsrar. Mətnə elmi o entaqadi bəsəyə və ehtmam. - Bakı, 1960.
10. Hüseynov X. Nizaminin "Sirlər xəzinəsi". -Bakı, 1983.
11. Bəxtiyari Hoseyn Pejman Məxzən-ül-əsrar həkim Nezami Gəncəvi, bekuşəşe Tehran, 1344.
12. Göyüşov N. Nizami dünyası və nizamişünaslığın müasir problemləri. "Sirlər xəzinəsi"ndən "İskəndərnamə"yə. Nizamişünaslıq. - Gəncə: "Elm", 2012, №2.
13. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı: "Yazıçı", 1982.
14. Gəncəvi N. Nizami. Lirika. Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə. Bakı: "Yazıçı", 1988.
15. Gəncəvi N. Hikmət və nəsihətlər. -Bakı: "Yazıçı", 1982.
16. Gəncəvi N. Lirika. Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə. Bakı: "Lider", 2004.
17. "Azərbaycan" qəzeti, 13 yanvar 2004.
18. "Azərbaycan" qəzeti, 25 avqust 2004.
19. Nizami Gəncəvi. "Xəmsə". Miniatiürlər. Ön söz və tərtib edən Kərim Kərimov. – Bakı: "Yazıçı", 1983.
20. Капр А. «Эстетике искусства шрифта» - М., 1979.
21. Əliyev N. Nizami Gəncəvinin memarlıq düşüncələri. -Gəncə-Bakı: 2012.

К.Мирзоева

Проблемы художественного оформления изданий произведений Низами
Резюме

В статье рассматривается проблемы художественной оформлении изданий произведений Н.Гянджеви, осуществленных в Азербайджане после 40-х годов прошлого столетия. Здесь выявлены как положительные, так же негативные стороны исследуемого вопроса. Примечательно что в последних изданиях произведения Низами постепенно теряются сложившийся традиции художественного оформления. Обращается так же внимание к требованиям издания классического наследия, где необходимо обеспечить гармоническое сочетание традиций и современности.

K.Mirzayeva

The problems of artistic decoration in the publications of Nizami's works
Summary

The paper considers problem of artistic decoration in the modern publication of Nizami's works in Azerbaijan after forties of past century. There have been identified positive and negative aspects of this work. In this research have been discovered facts of reduction of decoration in publications of Nizami's works. There are also have been made recommendations on the possibility of using of traditional elements in modern-day publications of classical heritage.

Rəyçi: Nəsim Göyüşov
filologiya elmləri doktoru, professor

KƏMALƏ MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Naxçıvan Dövlət Universiteti
kamalamamedova81@gmail.com

ƏLİ SULTANLININ TƏDQIQINDƏ ROMEN ROLLAN VƏ VİKTOR HÜQO YARADICILIĞI

Açar sözlər: Əli sultanlı, Viktor Hüqo, Romen Rollan, Səfillər, Klod Qö

Key words: Ali Sultanlı, Victor Hugo, Romain Rollan, Les Miserables, Claude Gay

Ключевые слова: Али Солтанлы, Виктор Гюго, Ромен Роллан, Отверженные, Клод Ге

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Qərb ədəbiyyatı üzrə məşğul olan əsas tədqiqatçılardan biri professor Əli Sultanlı idi. Görkəmli ədəbiyyatşünas Əli Sultanlının əldə olan məlumatlara görə, Qərbi Avropa, o cümlədən fransız ədəbiyyatına aid iki məqaləsi nəşr olunmuşdu. Bunlar 1935-ci ilin iyun ayının 11-də işıq üzü görmüş “Viktor Hüqo” və 1936-cı ilin fevral ayının 18-də “Romen Rollan” məqalələri idi. Bu məqalələr Hüqonun vəfatının 50, Rollanın anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuşdu (5). Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatşünas alim 1952-ci ildə Hüqonun anadan olmasının 150 illiyi münasibətilə “Böyük fransız yazıçısı Viktor Hüqo” adlı məqaləsini yazmışdır.(2,66-67)

Öncə bir daha vurğulamaq lazımdır ki, digər həmkarları kimi Əli Sultanlı da bu məqaləsi ilə yanaşı Avropa ədəbiyyatına aid digər məqalələri də keçmiş Sovet ideologiyasına uyğun şəkildə qələmə almışdır.

Tədqiqatçı Rollanın keçdiyi yolu diqqətə çatdıraraq yazırdı: “Xırda burjua humanizmindən proletar inqilabına qədər gəlib çıxmaq, təpəsindən dırnağına qədər humanist olan bir yazıçı üçün asan bir şey deyil. Romen Rollan nəinki Fransa, bəlkə də dünya humanizminin canı, ruhu və istiqamətverici bir rəhbəri idi”. İstər istəməz ortaya bir sual çıxır: “...Dünya humanizminin canı, ruhu və istiqamətverici bir rəhbəri idi”-nə üçün idi? Axı fransız ədibi bundan sonra da hələ 8 il ömür sürmüşdü. Bu fikir bir az anlaşılmaz qalır.

Əli Sultanlı qeyd olunduğu kimi Rollan əsərinə yaşadığı zaman və məkanın süzgəci baxımından yanaşmışdır. O, fransız yazıçısı “Bethoven” əsərindən danışarkən ağıdakı fikri qabarıq şəkildə təqdim edir: “Ətrafımızda hava ağırlaşdı Əski Avropa çürüdücü və zəhərləyici bir fəza içərisində boğularaq ölür. Dünya can verir: onun nəfəsi ağırlaşır, pəncərələri açıram, içəri təmiz hava buraxıram. Qəhrəmanların nəfəsini genişləndirirəm”.

Tədqiqatçı Rollanın 1904-1912-ci illərdə yazdığı on cildən ibarət məşhur “Jan Kristof” romanı üzərində ətraflı dayanır. Onun fikrincə, yazıçı öz qəhrəmanını təsadüfən musiqişünas yaratmamışdır. Rollana görə, yaradıcılıq, ruhun, ən yüksək bir ifadəsidir: musiqi isə bu yüksək selin ən yüksək təzahürüdür. Deməli musiqi dünyanın mahiyyətidir. “Həyat axıb keçir. Ruh və cisim dalğalar kimi çaxnaşırlar. Yalnız tək birçə sən yaşayırsan, ey əbədi musiqi! Sən dünya xaricindəsən. Sən özün bir dünyasan”.

Əli Sultanlı göstərir ki, "Yarmarka" əsəri isə imperialist Fransasına qarşı ciddi və şiddətli bir hücumdur. Bu əsər bütün "Jan Kristof" külliyyatının ən yüksək bir dərəcəsidir.

"Jan Kristof"u diqqətlə izləyən araşdırıcı belə qənaətə gəlir ki, bu əsərin külliyyatının bədii yüksəkliyi bir tonda getməmişdir. "Yarmarka" əsərindən sonra külliyyatın bədii cəhəti bir qədər zəifləyir.

Əli Sultanlı məqalədə diqqətə çatdırdığı məsələlərdən biri Romen Rollanın dahi rus yazıçısı Lev Tolstoyun münasibətləridir.

Məqalədən aydınlaşır ki, Romen Rollan Tolstoyu sevənlərdəndir. Onun verdiyi məlumata görə, fransız ədibi Tolstoyla məktublaşaraq onun həyat haqqındakı əsas fikirlərini öyrənməyə çalışırdı. Tolstoydan sonra, o, Avropada bir Tolstoy kimi bütün müəvvərliyin müraciət edəcəyi bir mərkəz nöqtə oldu, "Avropanın vicdanı" ləqəbini aldı.

Əli Sultanlı göstərir ki, hər cür müharibənin əleyhinə olan, qan tökməyə qarşı nifrət edən Rollan I dünya müharibəsi illərində bu səpkidə "Ziljuli" və "Kleramba" əsərlərini yazdı.

Məqalədə tədqiqatçı onu ayrıca diqqətə çatdırmaq istəyir ki, 1927-ci ildən etibarən Romen rollan görüşlərində ciddi dəyişikliklər başlayır. Bu dəyişikliklər hansılardı?(5)

Tədqiqatçı yazır ki, Romen Rollan kapitalizmin yıxılmasını görən kimi, dünyanın altıda bir hissəsində qurulan cəmiyyətin-sosializmin quruluşu, milliyyətləri və mədəniyyəti onun nəzər diqqətini cəlb etdi. Rollan artıq qəti bir fikrə gəlir: mədəniyyətin yüksəlişi, altın dövrü ancaq sosializm cəmiyyətində mümkün ola bilər. Bu dəyişmə tarixi bir zərurətdir.

Əli Sultanlı qeyd edir ki, R. Rollan ancaq 1930-cu ildə yazdığı "Keçmiş ilə əlvida" sərlövhəli tarixi məqaləsində əski xırda burjua passivizmiyindən, sadələşlən-yündən ayrılaraq, yeganə nicat yolu olaraq proletar, Lenin yoluna gəlib çatdı. Bu yol kapitalizm şəraitində yaşayan ən namuslu, ən düşüncəli ziyalıların yoludur.

Tədqiqatçının bu fikri təsdiq edir ki, dünyanın bir çox yazıçı və şairləri o zaman Nazim Hikmət, Lui Araqon, o cümlədən Romen Rollan Sovet İttifaqına, Lenin yoluna pərəstiş edirdilər. Ancaq hadisələrin sonrakı gedişi, Nazim Hikmətin düşər olduğu peşmançılıq bütün hadisələri çılpalıqlığı ilə üzə çıxardı.

Araşdırıcı fransız ədibi haqqındakı məqaləsini aşağıdakı cümlələrlə sona çatdırır:

"Romen Rollan hal-hazırda Avropa inqilabçı ədəbiyyatının ön sıralarında gədən, geridə qalan Avropa inqilabçı ziyalılarına yol göstərən ən böyük bir yazıçıdır".

Əli Sultanlı qeyd olunduğu kimi XX əsrin 40-50-ci illərində respublikamızda Qərb ədəbiyyatı üzrə ən güclü mütəxəssislərdən biri sayılmışdı. 1955-ci ildə onun İ.Əlizadə və H.Zeynalova ilə birlikdə tərtib etdiyi "Xarici ədəbiyyat (orta əsrlər və renessans dövrü)" ali məktəb tələbələri üçün müntəxəbatda da fransız ədəbiyyatına geniş yer ayrılmışdı.

Bura müntəxəbatda "Rollan haqqında dastan", "Tristan və Izolda", "Okassan və Nikolet", fransa İntibah ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən Fransua Rabelenin məşhur "Qarqantua və Pantagruel" əsərindən seçilmiş parçalar və Pyer dö Ronsarın şeirlərindən parçalar öz əksini tapmışdı.

Ancaq onu da vurğulamaq lazımdır ki, ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən rus dili vasitəsilə dilimizə tərcümə olunmuş bu əsəri özündən əvvəl, məsələn: "Rollan haqqında dastan"dan, "Tristan və İzola"dan əvvəl onların haqqında yığcam məlumat veridiyi kimi, Ronsarın "Qarqantua və Pantaqrue"l" və Rablenin "Kasandrovaya məhəbbətindən", "Mariyaya məhəbbətindən", "Elenaya məhəbbətindən" adlı əsərlərindən öncə onların həyat və yaradıcılığı ilə bağlı məlumat verilmişdi. Məsələn: "Rollan haqqında dastan"dan bəhs olunarkən deyilir ki, fransız xalqının qəhrəmanlıq dastanlarından ən qədimi olan Rolland nəğmələri bizə 9 əlyazma halında gəlib çatmışdır ki, onun ən qədim nüsxəsi 1170-ci ilə aiddir. Həmin nüsxə başqa variantlarla birlikdə Oksford Universitetinin kitabxanasında saxlanılır.

Burada diqqətə çatdırır ki, dastanın yaranma tarixi bu vaxta qədər hələ təyin edilməmişdir. Son dərəcə mübahisəli olan bu məsələdə alimlərin bir qismi dastanın yaranma tarixini birinci xaç (1196-1199) müharibələri ilə bağlayırlar. Bəzi ədəbiyyatşünaslar isə dastanın IX əsrdə yarandığını iddia edirlər. Müəlliflər sonuncu fikrə üstünlük verirlər. Yekun olaraq ağızdan-ağıza keçmiş, ozanlar tərəfindən tərənnüm edilərək bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmış, nəhayət XII əsrdə yazıya keçmişdir.

Tədqiqatçılar yekun olaraq belə qənaətə gəlir ki, əsərin əsasını tarixi bir hadisə olan 778-ci ildə fransız kralı Böyük Karlın İspaniya üzərində olan yürüşü təşkil edir. Əsərdə tarixi fakta yanaşı olaraq bir sıra bədii uydurmalar da vardır. "Tristan və İzolda", "Okassan və Nikolet", Rablenin və Ronsarın həyatı haqqında da belə yığcam, bəzən problemli, maraqlı məlumat verilmişdi.

Əli Sultanlının Viktor Hüqo haqqında yazdığı məqaləsində qeyd edir ki, V.Hüqo yaradıcılığının birinci mərhələsində "İslandiyalı Han" və "Buq Jarqal" (1823) adlı iki roman yazmışdır. "İslandiyalı Han" əsərinin qəhrəmanlarından biri olan Ordener şaxtaçıların krala qarşı üsyanını təşkil edir, onlarla birlikdə xalqın sədaqəti üçün mübarizə aparır. "Buq Jarqal" əsərində isə ədib 1791-ci il Son-Dominqo adasında baş vermiş zənci üsyanlarını təsvir etmişdi.

Ə.Sultanlı 1827-1830-cu illərdə Hüqonun yazdığı "Kromvel", Marion Delorm", "Rü Bla", "Ernani" əsərlərində danışarkən yazır ki, bu əsərlər, o zaman ki fransız teatrlarının repertuarında bir inqilab idi. Misal üçün istər teatrda və istərsə də mətbuatda "Ernani" ətrafında gedən çarpışmalar ədəbiyyat tarixində misli görünməmiş bir hadisə kimi qeyd etmək olar (3).

Ə.Sultanlı növbəti əsərə müraciət edərək bildirir ki, Hüqo müasir həyatın eybəcərliklərini göstərmək üçün tarixi keçmişə qayıdaraq XV əsr Paris həyatını təsvir edən "Paris Notrdam kilsəsi" (1831) romanını yazır. Tədqiqatçı göstərir ki, əsərdə qarşı-qarşıya qoyulan şəxslərlə xeyrin mübarizəsi nikbin nəticə ilə verilmişdir. Xeyir daima qələbə çalacaq. V.Hüqo həyatın nə qədər dəhşətli səhnələrini təsvir etsə də bütün yaradıcılığı boyu nikbin qalmışdır. O, ölərkən belə gülə-gülə ölmüşdür (3).

Hüqonun "Ölümə məhkumun son günü" və "Klod Qö" romanlarından bəhs edən ədəbiyyatşünas alim qeyd edir ki, bu əsərlərdə ədibin təsviri çox qorxuludur. Hər iki əsər təbliği məqsəd daşıyır. "Klod Qö" əsəri "Səfillər" romanının ilk və məhdud sxemidir.

Ə.Sultanlı Hüqonun 1860-cı illərdən sonrakı yaradıcılığından bəhs edərkən, bu dövrdə yazıcının böyük romanlar üzərində işlədiyini vurğulayır. "Səfillər", "Gülən adam" və "Dəniz zəhmətkeşləri" bu dövrün məhsullarıdır.

Bəllidir ki, “Səfillər” romanı nəşr olunarkən kəskin hücumlara məruz qalmışdı. Tədqiqatçının verdiyi məlumata görə, əsəri qeyri-bədii bir publisistika, felyeton adlandırmışlar. Ə.Sultanlının dili ilə deyilsə, xüsusilə mürtəce şair Lamartin bir məktubda V.Hüqoya müraciət etdi. V.Hüqo Lamartinə verdiyi cavabında yazırdı: Mən əsarətə düşməyəm, yoxsulluğun və dilənçiliyin yox olmasını tələb edirəm, cəhaləti və azarı ləğv etmək, gecələri işıqlandırmaq istəyirəm. Mən beləyəm, ona görə də “Səfilləri yazdım, mənim fikrimcə “Səfillər” əsərinin əsası qardaşlıqdır, qayəsi isə proqresdir”(3).

Ədəbiyyatşünas alimin fikrincə, əsərin əsas məziyyəti, V.Hüqonun səfillər, yurdsuzlar, yoxsullar, istismar edilənlər tərəfində dayanaraq, sahibkarları, burjuva qanunlarını güdən dövlət orqanlarına, mütləqiyyətə qarşı qəzəb hissi oyatmasıdır. Romanın oxucuda oyatdığı təsir belədir.

Ə.Sultanlı Hüqonun iki romanını müqayisə edərək yazırdı ki, əgər “Səfillər” romanı Fransa burjuva cəmiyyətinin qəbahətlərini ifşa edirdisə, “Gülən adam” romanı İngiltərədə hakim quruluşun əsasına ağır bir zərbə idi. O qeyd edir ki, uşaq ikən üzündə edilən əməliyyat vasitəsilə eybəcər halına Salınan Huinplen, aktyor Urs ilə bir yerdə İngiltərənin bir çox yerlərini gəzir və xalqın, yoxsulların həyatı ilə tanış olur. Lordlar palatasında Huinplen ciddi bir vəziyyət alaraq etdiyi çıxışla onların iç üzünü göstərir: “Siz elə düşünürsünüz ki, mən müstəsna bir varlığam? Yox, mən simvolam, mən, eybəcər hala saldığınız insaniyyətin bir timsalıyam. Mənə elədiklərinizi, siz bütün insanlara etmişsiniz. Mənim gözlərimi, burnumu, qulaqlarımı eybəcər hala saldınız, insanların isə hüququnu, qanunlarını, həqiqətini, aqlını, fikrini eybəcər hala saldınız”.

Bundan sonra Ə.Sultanlı ədibin dram və nəsr əsərlərinin üstünə qaydır. O qeyd edir ki, Viktor Hüqo şeirilə yanaşı olaraq bir sıra dram əsərlərinin (“Marion dö-Lorm”, “Kromvel”, “Ernani”, “Kral əylənir” və sairə) və mühüm ictimai problemlərə həsr edilmiş romanların müəllifidir. “Paris Notr-Dam kilsəsi” (1831), “Səfillər” (1862), “Dəniz zəhmətkeşləri” (1866), “Gülən adam” (1869), “Doxsan üçüncü il” (1874) kimi nəsr əsərləri Hüqonu bir romançı və nasir kimi nə qədər böyük diapazona malik olduğunu göstərir.

V.Hüqonun “Səfilləri” i böyük epopeya dərəcəsinə yüksələn, yalnız roman janrının deyil, habelə digər ədəbi janrların da ünsürlərindən ustalıqla istifadə edilərək yaradılmış və böyük ictimai problemlərə həsr edilmiş bədii əsərdir.

Ədəbiyyat

1. Hüqo V. Səfillər, I-II hissə, (tərcümə edəni M.Rəfili). Bakı: Azərnəşr, 1958, 692 s.
2. Sultanlı A. Ə. Böyük fransız yazıçısı V.Hüqo// İnqilab və mədəniyyət, 1952, № 3s. 66-75
3. Sultanlı A. Ə. Viktor Hüqo, 1935 ədəbiyyat qəzeti, II, VI
4. Sultanlı Ə. Fransız xalqının böyük oğlu, Kommunist qəzeti, 1925.26.II
5. Sultanlı A. Ə. Romen Rolan. Ədəbiyyat qəzeti. 1936.18.II

Kamala Mamedova

The works of Romain Rollan and Victor Hugo in Ali Sultanli's researches

Summary

The article carries out the history of works of the great French writer Romain Rollan and Victor Hugo in researches of Ali Sultanli in Azerbaijan literature studies, including the comparative analysis of the works. One of the polemical and most important ideas about this article and Ali Sultanli's other articles of European literature, is to be written in accordance with the ideology of the former Soviet Union.

Камала Мамедова

Творчество ромен роллана и Виктор Гюго в исследование Али Солтанлы

Резюме

В статье показана история исследования работ великих французских писателей Виктора Гюго и Ромен Роллана в исследованиях Али Солтанлы в Азербайджанской литературоведение, в том числе сравнительный анализ проведенных работ. Один из наиболее важных и полемических идей этой и других статей Али Солтанлы про европейскую литературу, то что они написанны в соответствии с идеологией Советского Союза.

Rəyçi: Əsgər Qədimov
filologiya elmləri doktoru, professor

ЗАХРА АЛЛАХВЕРДИЕВА
кандидат филологических наук
Институт Литературы имени Низами НАН Азербайджана
zahra.allahverdiyeva@mail.ru

**ТЕМАТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ «СОКРОВИЩНИЦЫ ТАЙН»
НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И «РОВЗАТ АЛЬ-АНВАР» ХАДЖУ КИРМАНИ**

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Sirlər xəzinəsi”, Xacu Kirmani, “Rövzətül-ənvər”

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Сокровищница тайн», Хаджу Кермани, «Ровзат аль-анвар»

Key words: Nizami Ganjavi, Makhzan al-Asrar, Khaju Kirmani, «Rovzatul-anwar»

Как известно, великий поэт Азербайджана Низами Гянджеви уже в первой поэме-месневи «Махзан аль-асрар» («Сокровищница тайн»), которую он сам называл «сокровищницей божественных тайн», «основой шахства (царствования) и дервишества (отшельничества)», воспел сотворение человека божеством, преклонение его перед вечной любовью, путь познания, поиски самого себя, Творца, и наконец, следование по пути, ведущей к совершенству, и достижение его вершины представлены автором как путь Истины.

Произведения поэта за короткий период времени, распространившись по всему Востоку, обрели неслыханную славу. Все, кто был в поисках истины и познания, ищущие величия и совершенства стремились приблизиться к завесе «Тайн». Так, целое поколение мастеров слова, число которых насчитывает более пяти ста, обратились к темам «Хамсе» («Пятирицы»), откликнулись на зов поэта, призывающего человека в мире материи и духа к достижению совершенства.

Преемники художественной школы Низами, следовавшие его традициям в своих произведениях, перекликающихся с «Хамсе» великого учителя, несмотря на изменения в сюжете, сохраняли основную художественную форму, стихотворный размер, количество глав - магалатов и согласную с содержанием идею произведения.

Конечно, не всем подражателям удалось создать целую «Пятирицу» уже неоднократно отметили ученые востоковеды. Но, среди подражателей были и такие великие мыслители Востока, которым удалось последовать примеру великого учителя и создать полную «Пятирицу», представляющую собой высокую философскую и художественно-эстетическую ценность. В ряде произведений последователей Низами явно ощущается стремление к оригинальности. «В каждой из написанных поэм – подражаний ощущается состязание автора со своим предшественником, и каждый поэт стремится превзойти его с поэтической стороны» (4, 9).

Как известно, один из таких мастеров - выдающийся Кирманский поэт XIV столетия Абу-аль Ата Кемаледдин Махмуд бин Али бин Махмуд Хаджу Кирмани (1281-1352). Начав написание «Хамсе» в зрелом возрасте (1332-1345), Хаджу Кирмани хорошо изучил Низами, поэт обращался за помощью к

сокровищнице его мастерства, называл себя «сладкоречивым учеником» своего учителя.

Творчество Хаджу Кермани привлекало внимание таких видных ученых - востоковедов как Ш. Рйе, П. Хаммера, Ф.Эрдмана, Ш.Шефера, И.Пицци, А.Брауна, А.Крымского, Е.Э.Бертельса, С.Нафиси, В.Дастгирди, З.Сафа, С.Н.Кирмани, Ф.Копрулу, Г.Алиева, М.Кязимова и др. Многочисленные исследования и статьи были посвящены изучению его жизни и поэзии.

В последние годы в Азербайджане значительное место уделено исследованию жизни и творчества Хаджу Кермани. Монография «Поэмы Хаджу Кермани «Самнаме» и «Хумай и Хумайун» ученого-востоковеда Бильгейс Кулиевой является одой из важных работ, посвященная изучению творчества Хаджу Кермани. Также, произведениям Хаджу Кермани, многократно посвящались научные статьи, разработанные автором данной работы.

В этой статье анализируются поэтический ответ поэмой «Ровзат аль-анвар» Хаджу Кермани на первую поэму Низами «Махзан аль-асрар».

«Ровзат аль-анвар» Хаджу Кермани точь-в-точь как произведение Низами, подразделено на 20 глав, именуемых магалаятами, каждая из которых состоит из двух частей – начальной части, отражающей философско-теоретические взгляды поэта, и выбранной соответственно заглавию и построенной согласно выраженной в ней мысли и идее описательной притчи. Содержательные названия и соответствующие им притчи представляют оригинальные произведения на основе интересных сюжетов.

Принципы гуманизма, выдвинутые на передний план в поэме «Махзан аль-асрар» Низами, неустанные призывы к нему, вновь оживляются в произведении Хаджу в соответствии с суфийскими настроениями своей эпохи, превращаются в основную тему полных символов поэзии.

Важный момент, привлекающий внимание с первой главы поэмы, это то, что Хаджу Кермани также как и его предшественник высоко ценит истинное слово и его важную нравственную роль в жизни человека.

Известно, что его предшественник Низами Гянджеви, говоря о величии и могуществе слова, смог создать «образ слова», самого дорогого для умственной деятельности человека.

Основной идейного замысла произведения Низами Гянджеви «Слова и калам» послужили аяаты из священного Корана. В суре 68 – «аль-калам» говорится :

“Bismilləhir-rəhmənir-rahim!Nun.Val-qələmi və mə yəsturun.(1) Mə əntə biniimeti Rəbbikə biməcnun(2) Va innə ləkə ləəcran ğayra məmnun(3) Va innəkə ləalə xuluqin azim(4) (1,564) - Во имя Аллаха Всемилоостивого и Милосердного!1. Нун.Клянусь пером и тем, что они пишут!2. По милости Владыки твоегоТы (Мухаммед) не одержим,3. И для тебя назначены дары,Поистине неистощимы,4. И нрав возвышенный тебе (дарован). (9)

Так же в арабских источниках, термин «калам», отождествлялся с такими греческими словами как, logos – «слово», «довод», «аргумент»; другое значение слова «калам» имело отношение к различным ветвям знания. «Так, «мутакаллим» – это человек, владеющий каким-либо знанием, представитель того или иного направления в знании. Например, греческое выражение «рассуж-

дения о природе» переводилось как «физический калам» (аль-калам аль-тахи'и), теологи – как «мастера божественного калама» (ашаб аль-калам аль-илахи) (в частности, в произведениях Ибн-Рушда и в переводах «Метафизики»)» (10,30)

Низами, говоря о том, что слово - «начало мысли, конец счета», поставил перед литературой весьма важную проблему, согласно которой слово – отражение истин, сам человек по сути есть слово:

Дер логат-е эшг сохен джан-е маст (5, 39).

(В словаре любви слово есть наша душа).

Находясь под влиянием своего предшественника, который опирался на реальную действительность, ясно сознавал требования литературы, и который подходил к вопросам поэзии как теоретик, Хаджу также посвятил главу своей поэмы изложению «Истинности слова и его величия». По мнению Кирмани, слово - важное средство для восприятия красот мира, для понимания явлений в полном символов и божественных проявлений материальном мире. Поэт, связывая сотворение мира и бытия Создателем магической силой слова, говорит:

Буд сохен васете-йе емр-е кон (6, 19)

(Посредством слова велено «Да будет!»).

По мнению поэта, слово – одно из самых удивительных чудес Аллаха. Свет слова исходит из божественного света, звук его - из божественного звука. Тайны любви в нашей душе, чудеса божественной любви выражаются словом. Великодушие, доброту, милосердие и любовь человека к человеку в материальном мире Господь передал через слово.

В лирических обращениях и отрывках поэмы Хаджу явно ощущается влияние Низами, даже художественные образы и выражения накладываются друг на друга. Хаджу не может выйти за пределы колодок Низами.

К примеру, Низами использует следующий эпитет применительно к поэтам:

Болбол-е ершенд сохенперверан (5, 43).

(Словотворцы – соловьи небес).

Хаджу Кирмани не найдя более красноречивого определения поэтам, чем выражение «болбол-е ершенд» («соловьи небес»), которое использовал Низами, был вынужден сохранить эту строку, можно сказать, без изменений:

Болбол-е ершест дел-е негмезаз (6, 19).

(Душа песнотворца - небесный соловей).

Как было отмечено, Хаджу Кирмани, следуя за Низами, пытаюсь сохранить его фундаментальные идеи, в «Ровзат аль-анвар» посвятил особую главу поэмы человеку и его величию. В главе, названной «Вершина совершенства человечества и превосходство человека над другими созданиями», поэт опирается на философию любви к человеку, найдя упоение в божественном свете и поэтическом духе, присущем его предшественнику, он обращается к человеку со словами: «до твоего прихода в этот сад (мир), не было влаги и цвета на цветке бытия», и тем самым отмечает величие и совершенство человека.

Поэт, пользуясь философско-художественными достижениями Низами, в то же время высказывает свое отношение к первым источникам в истории теософии и согласует решение вопроса с основными тенденциями средневекового суфизма. С этой целью после вышеотмеченной главы поэт посвящает рассказ одному из первых суфийских философов Беязиду Бистамие, оценивает его философские мысли по поводу единства и цельности мира.

Напомним, что имеются поэтические образцы философии Беязида Бистами, философии единения и цельности, превратившейся начиная с IX века в конечную цель приверженцев секты, а также идеям отказа человека от своего «Я», самоотречения на пути самосовершенствования, достижения божественного единения уничтожением своего «Я». В последующие столетия эта мысль в восточной поэзии получила более широкий размах. Явные поэтические образцы этой идеи встречаются также и в средневековой тюркской литературе. У Юнуса Эмре:

Ал, гётур бенден бенлии –

Долдур ичме сенлии (2, 168).

(Возьми из меня моё Я –

Наполни собой меня).

Или же в творчестве Ахмеди:

Бени бенлик беласындан джуда ет,

Бихари вахдетунде ашина ет (3, 10).

(Освободи меня от бедствия Я,

Плавцом в море единения сделай меня).

Эта идея, уходящая корнями в ранний суфизм, развитая в дальнейшем, в последующие периоды философами и поэтами, превращается в основную линию творчества Хаджу Кирмани, становится важным условием в поисках истины, в нахождении совершенства в «биходи» («отсутствии Я»), в приближении человека к Аллаху:

Рах-е хода гир ве зе ход дергозер (6, 35).

(Стань на божественный путь и отрешись от себя)

- таким образом поэт указывает человечеству на путь совершенствования и познания.

В поэме-месневи «Ровзат аль-анвар» поэт, подобно своему предшественнику Низами, считает путь «справедливости» путем, ведущим к очищению общества, с болью пишет он о страданиях угнетенного народа (13 глава «Притча о старухе, желающей справедливости, и Султане Меликшахе»).

Красной нитью через всю поэму проходит тема физического и духовного совершенствования человека, высоко оцениваются качества, свидетельствующие о величии и совершенстве человека, соединяющего в себе всю вселенную, который сотворен из единения неба, звезд, материи, элементов, чувства и разума, раскрываются взаимоотношения между чувством и разумом, показываются особенности чувств, желаний, берущих силу у разума и управляемых им, показываются бедственные последствия несовершенных чувств и желаний (9 глава «Притча об Александре и Аристотеле»), в противоположность страстям и чувствам поощряются и пропагандируются умственные качества (12 глава «Притча об Аристотеле»).

Хаджу Кирмани под влиянием идей суфизма, ища Творца в природе, бытие, человеку, пропагандирует истинную божественную любовь. Воспевание высшей и божественной любви в «Ровзат аль-анвар» становится одной из основных идей поэмы (8 глава «Толкование любви, сущность брака и доказательство ступени единения»). Этой цели служит притча поэмы «Меджнун, получающий весть о Лейли, и его ответ».

В притче повествуется о том, как отчужденному Меджнуну, удалившемуся от людей и живущему в дебрях с дикими животными, приносят весть от Лейли. В этот момент Меджнун слышит голос Лейли. Он ищет ее, но не находит. Искра пустоты, самоотречения падает на Меджнуна. Не найдя Лейли, он, подняв завесу желаний с души, начинает смотреть на мир глазами истины.

Считая свое отражения в зеркале за лицо Лейли, Меджнун говорит:

Гофт: чендан ке незер миконем,

Хич шекки нист ке Лейли менем.

Сурет-е мен бин шоде мана-уе у

Мен хеме екси зе теджелла-уе у (6, 45).

(Сказал: в то время как я смотрю,

Нет сомнения, что я есть Лейли.

Взгляни на образ мой, что стал её сутью.

Я весь – отражение её воплощения).

«Тончайшая пространственная мерность, которую суфии называют *Зат*, является Обителью Бога в аспекте Творца. Творец и всё многообразие Его Творения (в суфийской терминологии — *Сифат*) образуют Абсолют. Творец пронизывает всё Творение своей Любовью.»(8)

Таким образом, выдающийся суфийский поэт XIV века Хаджу Кирмани мастерски продолжил выдвинутую в «Хамсе» Низами художественно-научную концепцию, в поэтическом ответе – месневи «Ровзат аль-анвар» поэт вновь поднял проблему человека, разрешив ее в соответствии с суфийскими настроениями своей эпохи.

Литература

1. Qurani-Kərim, Azərbaycan dilinə tərcüməsi və transkripsiyası, tərcüməçi: Mirzə Rəsul İsmailzadə Duzal, Beynəlxalq Əl-Huda nəşriyyatı, Bakı, 2005.
2. Ahmet Kabaklı Yunus Emre. "Türk edebiyatı", cilt 2. - Istanbul, 1968
3. Ahmedi . Cemşit ve Hurşit. İnceleme metin Mehmet Akalın. – Ankara, 1975.
4. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока, Москва, 1985.
5. Nizami Gəncəvi. Məxzənül-əsrar. Mətn-e elmi və enteqadi Ə. Əlizadə. – Baku, 1960.
6. "Xəmsə"-ye Xəcu-i Kermani. Moqəddeme – Səid Niyaz Kirmani. Daneşkede-ye ədəbiyyat və olum-e ensani. Daneşqah-e şəhid ba. – Honər-Kerman, 1370.
7. Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. Москва, 1992.
8. Сагадеев А.В. Калам (обзор) Классический ислам: традиционные науки философия. Москва, 1988, с. 47-84.
9. Presskg.com/Koran. Перевод Иман Валерия Порохова, 1991.

10. М.Н.Вольф. Средневековая арабская философия: мутазилитский калам, Новосибирск, 2005.

Z.Allahverdiyeva

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” və Xacu Kirmaninin “Rövzətül-ənvar”
əsinin mövzu problemləri
Xülasə

Təqdim olunan məqalə Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” yaradıcılığının Şərq ədəbiyyatına təsir dairəsinin öyrənilməsinə həsr olunmuş və problemin çoxşaxəli aspektlərini öyrənmək məqsədilə müəllif Xacu Kirmani “Xəmsə”-sini tədqiqata cəlb etmişdir.

Araşdırmadan məlum olur ki, Xacu Kirmani Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsinə cavab olaraq yazdığı “Rövzətül-ənvar” məsnəvisində Nizaminin humanist fəlsəfi fikirlərini davam etdirərək, öz dövrünün avanqard poeziya üslubundan faydalanmış, bir sıra süjet və forma dəyişiklikləri etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ideya-tematik oxşarlıqlarla yanaşı, Xacu Kirmani Nizami əsinin məzmun və fəlsəfi bazası əsasında, poemanın romantik-simvolik çalarlarını daha da genişləndirmiş, dövrün sufi-simvolik poeziyasının tələblərinə uyğun olaraq, sufi-mistik üslubdan geniş istifadə etmişdir.

Z.Allahverdiyeva

Theme problems of “Makhzan al-Asrar” by Nizami Ganjavi and «Rovzatul-anwar»
by Khaju Kirmani
Резюме

The aim of the work of Allahverdiyeva Z.A. is the opening of the influence of Azerbaijani poet Nizami Ganjavi on the creativity of Khaju Kirmani.

In the article the given problem is studied in two directions – appealing to the creativity of Nizami Ganjavi, the follower Khaju Kirmani traced the basic ideological-artistic concept of his humanism and contributed alterations in its form and content. Contrasting several elements from “Khamisa” by Nizami Ganjavi and Khaju Kirmani, the author establishes the resemblance of their ideological-thematic direction, particularly emphasizing romantic-realistic base of Nizami views. Therein also stands out features, mystic and stylistic differences, related with advancement of symbolical Sufi poetry of Khaju Kirmani. Inherent to the dervishes, Sufic world-view functionally affected to the subject and theme.

Rəyçi: Teymur Kərimli
AMEA-nın müxbir üzvü

ÜLKƏR NƏBİYEVƏ
Bakı Dövlət Universiteti
ulker azadqizi@mail.ru

OĞUZ EPOSUNDA QƏHRƏMANLIQ ƏNƏNƏLƏRİ

Açar sözlər: «Kitabi-Dədə Qorqud», cəngavərlik, qəhrəmanlıq, Basat, Təpəgöz, Beyrək, Qazan, oğuz eli

Ключевые слова: «Китаби-Дедэ Коркут», доблесть, геройства, Басат, Тепегёз, Бейрек, Газан, страна огузов

Key words: “Kitabi Dede Gorgoud”, valour, heroism, Basat, Tepegirz, Beyrak, Gazan, land of Oghouzs

Oğuz eposunun ümumi məzmun çevrəsində mühüm yer tutan, demək olar ki, bütün eposdan qızıl xətt kimi keçən süjetlərdən biri də cəngavərlik ənənələri ilə bağlıdır. Bu, təkcə «Kitabi-Dədə Qorqud» üçün yox, ümumtürk eposu üçün baş və ana süjetdir. Təsvir edilən hadisələrin böyük qismi bilavasitə türk qəhrəmanlıq və alplıq ənənəsinin qüdrətini sonrakı nəsillərə çatdırmaqda, epik düşüncənin başlıca istiqaməti olaraq qalmaqdadır. X.H.Koroğluya görə, oğuz eposunun baş qəhrəmanı xalq olduğu kimi, onun formalaşma və inkişaf tarixinin ən yaddaqalan səhifələri də oğuz qəhrəmanlığının cəngavərlik tarixi ilə sıx bağlıdır (2, s.121). Bu ənənələr türk eposunu təkcə gözəlləşdirmir, onun epik yaddaşdakı yerini əbədləşdirir. Eyni zamanda türk qəhrəmanlığının məzmun mahiyyətinin açıqlanması oğuzların tarixin çətin dönmündəki durumunu, yaşamaq və dünyaya yayılmaq, mədəni dəyərləri, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırmaq prosesini, bir sıra başqa milli-mənəvi, etik-estetik və əxlaqi dəyərləri öyrənmək cəhətdən önəmlidir.

Eposda cəngavərlik ənənələrinin hüdudu genişdir. Bu, xüsusi bir mahiyyət daşıyıb, ümumilikdə türk qövmünün, həyat və yaşayışının qorunmasına xidmət edir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində yaranan, özünü təsdiqləyən, müəyyən coğrafi məkana yiyələnən, yaxud bu məkanı məskunlaşdıran, onu abad edən, oğuz elinin maddi-mənəvi şərəfini qorumağa borclu olan bu cəngavərlik ənənəsi özü də birdən-birə yaranıb formalaşmamışdır. Zaman-zaman türkün gündəlik həyat təcrübəsində formalaşmış, onun mənəvi dəyərlərinin birləşməsində meydana çıxıb inkişaf etmişdir. Cəngavərlik həyatı çevrəsini şərti olaraq belə ümumiləşdirmək olar: oğuz eli qəhrəman, cəngavər formalaşdıran bir mühitə malikdir. Bunun üçün cəmiyyətdə əsaslar da mövcuddur. Hər bir xanın, qəbilə, tayfa başçısının cəmiyyət qarşısındakı borcu dünyaya övlad gətirmək, ona uşaq yaşından müxtəlif döyüş sirlərini öyrətmək, onu gələcək döyüşlərə hazırlıq ruhunda tərbiyə etməkdir. Buna bir xüsusiyyəti də əlavə etmək olar ki, gələcək cəngavərlər hər an düşmən həmləsini gözləməli, ona cavab verməyə hazır olmalıdırlar. Oğuz elində hətta buna hazırlığın ən arxaik detallı özünü göstərir. Müəyyən yaşa qədər igidlərə ad qoymurlar, gözləyirlər ki, cavanlar igidlik göstərsin, həmin şücaətə görə də ona ad verilsin. «Dirə xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edər, xanım, hey!»də belə bir advermənin şahidi oluruq. Döyüş meydanında buğa ilə təkbətək qalan Dirə xanın oğlu şücaət göstərir. Onu öldürmək istəyən buğanın əvvəlcə hücumunun qarşısını alır, sonra isə onu yerə yıxıb başını kəsir. Epizoda diqqət yetirək: «Oğuz bəyləri gəlib, oğlan üstünə

yığnaq oldular, təhsin dedilər. «Dədəm Qorqud gəlsün, bu oğlana ad qosun, biləsinə alub, babasına varsun. Babasından oğlana bəglik istəsün, xətt alı versün» dedilər.

Çağırdılar. Dədəm Qorqud gəlir oldu. Oğlanı alub babasına verdi...

...Bayandır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş sənin oğlın, adı Buğac olsun. Adını bən verdüm, yaşını Allah versün, - dedi» (3, s.36).

Dirsə xan oğlu epik düşüncədə uşaqlıqdan qəhrəmanlıq göstərərək ad alan, bəylik taxtına yüksələn oğuz igididir. Onun sonrakı cəngavərliyi, oğuz elini qoruması eposda görünməyə də, qəhrəmanın cəngavər kimi tərbiyəsinin qədimdən el arasında mövcud olma faktı burada aydın şəkildə əks olunur. Demək, cəngavərlik ənənəsi tərbiyəsinin başlıca yolu göründüyü kimi, cəmiyyətin öz vətəndaşlarını gənc yaşlarından qəhrəman kimi yetişdirmə görüşlərini formalaşdırmasıdır. Etnik düşüncədə bu eyni zamanda çoxpilləliyi ilə səciyyələnir. Əgər birinci pillə övladsızlığa son qoymaq, müxtəlif yollar və vasitələrlə övlad əldə etməkdirsə, ikinci pillə onun hələ uşaqlıqdan – gənc yaşlarından qəhrəman və cəngavər kimi tərbiyə olunmasıdır.

Türk epik düşüncəsində qəhrəmanın uşaqlıqdan zülmətdə saxlanması, xəmir xörəkləriylə bəslənilməsi, döyüş fəndlərinə yiyələnməsi, qılınc oynatma və atçapma vərdişlərini öyrənməsi də xüsusi pillə kimi diqqəti cəlb edir.

Cəngavərlik ənənələrinə yiyələnmənin başqa bir yolu savaş elminə döyüş meydanında, şöhrətli qəhrəmanların yanında yiyələnmədir. Oğuz eposunda bu nümunəni Qazan xan oğlu Uruzun şəxsində görmək mümkündür. Qazan bəy istəyir ki, Uruz ox atsin, at çapsın, düşmən başı kəssin, eli müdafiə etsin. Ancaq Uruz təcrübəsizdir. O, hətta oğuz elini düşməndən qoruya bilmir, acizlik göstərir, əsir düşür. Düşmənlə üz-üzə qaldığı, şücaət göstərməli olduğu məqamda Qazan özünü yetirir, bütün əsirləri varidatla birlikdə düşmən əlindən alıb geri qaydır. Bu döyüşdə Uruz fəal iştirak edir. Döyüş sirlərinə daha dərinlən bələd olur (3, s.42-51). Əgər cəngavərlik sirlərinə gənc yaşlarında yiyələnən bir sıra qəhrəmanlar, məsələn, Buğac xan, Aruz oğlu Basat və başqaları eposun sonrakı boylarında təkrar qəhrəmanlıqlar nümayiş etdirmirlərsə, Uruzun qəhrəmanlığının sonrakı mərhələsi daha başqa bir boyda tamamlanır.

«Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boyı bəyan edər»də (3, s.116-122). Uruz qəhrəmanlığının yeni keyfiyyətləri ilə tanış oluruq. Əvvəla, bir daha qeyd etmək lazımdır ki, bu boy eposun sonrakı dövr yaradıcılıq mərhələsində yaranmış, oğuz etnik yaddaşında bir qədər solğunlaşmış, müxtəlif təsəvvür və görüşlərlə qaynayıb qarışmışdır. Həmin boy Qazana oğuz elində birmənalı olmayan yaddaş kodunun yeni açmasıdır. Bu, Oğuz tarixinin xronoloji ardıcılığını təhrif edən, onun xronoloji durumunu pozan görüşləri əks etdirən hadisələr əsasında yaranmışdır. Həm də müəyyən dərəcədə neqativləşmiş Qazan obrazının ozan improvizəsində yeni transformasiyası kimi diqqəti cəlb edir. Qazana qarşı oğuz elində formalaşan təzadlı münasibətin məhsuludur. Eyni zamanda bu, Beyrəyin Aruz qocadan alınan qisasından sonrakı mərhələdə oğuz elində Qazana qarşı yaranan soyuq münasibətin məntiqi yekunudur. Süjetin quruluşunda da bir pərakəndəlik özünü göstərir. Buradakı hadisələrə görə Uruz hələ kiçik yaşlarında olanda Qazan bəy düşmən təkurunun əsirinə çevrilmiş, onu xilas etmək üçün Oğuz elindən dalınca gedən olmamışdır. Bizə belə gəlir ki, bu

epizod, Bayandır xan idarəçiliyinin sarsıldığını, oğuz elində bəylərbəyinin mövqeyinin pozulduğunu göstərir. Oğuzun dörd «üzü niqablı» cəngavərlərindən biri olan Beyrək kimi, Qazan da dustaq edilib aparılır, Oğuz qəhrəmanları bunu laqeydliklə müşahidə edirlər. Burada oğuz qəhrəmanlarının laqeydliyi epik düşüncədə oxşar paralellər formalaşdırır. Hər iki oğuz cəngavəri öz laqeydliyinin qurbanına çevrilir. Əgər Beyrəyi təkur qızının qarşılıqlı şəkildə dəyərləndirilməyən məhəbbəti xilas edirsə, Qazanın ölümdən xilasını yeni cəngavərlik modelinin formulları hesabına baş tutur. Belə ki, improvizatorçu ozan bu boyu yaradarkən «atalar-oğullar» süjetinin türk epik təfəkküründə rekonstruksiya uğrayan variantını yeni improvizəyə daxil edir: Atasının düşmən əlində əsir olduğundan təsadüfən xəbər tutan Uruz fakt təsdiqləndikdən sonra Qazanın arxasınca gedir. Burada başqa bir detala da diqqət yetirmək vacibdir. Əgər eposun başqa bir boyunda qardaşının düşmən əlində əsir olduğunu bilən Səgrək onun dalınca özü tək gedirsə (3, s.110-115), Uruz bəy atasının dustaq olma xəbərini bildikdən sonra təkurun qalasına hücum etmək qərarına gəlir. Onun bu qərarı bütün oğuz elinə yayılır: «...İttifaqla tanışq qıldılar. Cəmi bəglərə xəbər oldı: «Uruz babasına gedər, yaraqla gəlün!» - dedilər. Ləşkər dirildi, gəldi. Alp Uruz çadırların açdırdı, cəbbəxanasın yüklətdi. Qaragünə çəribəşi oldı. Borı ağırıldı köçdilər. Yola girdilər.

Yol üzərində kafərin Aya Sofyası vardı. Keşişlər bəklərdi. Gəyət carb kəlisaydı. Atdan enüb tacir tonun geydilər. Bazırgan surətində qatır-dəvə çəkdiilər, gəldilər.

Kafərlər gördülər, gələnlər tacirə bənzəmər; qaçdılar, qələyə girdilər, qapuların yaptılar. Bürcə çıxub «Kimlərsiz?» – dedilər. Bunlar ayıtdı: «Bazırganlarız», dedilər. Kafərlər «yalan söylərsiz» deyü taşa tutdılar. Uruz atdan endi.» (3, s.119-120).

Düşmən eli üzərinə bütün oğuz cəngavərləri hücum edir. Böyük bir talan başlayır. Burada etnik düşüncəyə məxsus başqa bir süjet özünü göstərir. Ata-oğul döyüş meydanında üz-üzə gəlirlər. Tanınma məqamı yenə ata tərəfdə qalır. Bir-birini tanıdıqdan sonra ata-oğul birləşir, düşmən təkurunun qalasını talan edib Oğuz igidləri ilə birlikdə geri qayıdırlar.

Burada təbii ki, Uruz atası Qazanın arxasınca gedərkən bütün oğuz cəngavərləri onun ətrafına cəmləşirlər. Bu həmrəyliyin müəyyən səbəbləri ola bilərdi. Əgər birinci halda oğuz igidlərinin Uruzun ətrafında birləşməsi onun cəmiyyətdəki nüfuzu ilə bağlı idisə, ikinci halda Qazan bəyin sarsılmış, yaxud sarsədilmiş nüfuzunun bərpası idi. Qazana oğuz elinin ehtiramı, onun böyük bəylərbəyliyi qarşısında etirafı idi.

Burada Uruz cəngavərliyinin bir sıra arxaik detalları da açıqlanır. Uruz Oğuz eposu üçün ənənəvi Vətən, torpaq, el müdafiəsi dəyərləri uğrunda mübarizələrə başladığı bir zaman kəsində atasının dustaqlığından xəbər tutur. O, cəngavərlik əxlaqına yüksəldiyi məqamda döyüş şöhrətinin ilk hekayətinə atasını dustaqlıqdan azad etməklə başlayır. Türkün belə bir məntiqi boyda həqiqət kimi təsdiqlənir ki, cəngavərlik doğmalara, onların hüquq və azadlıqlarına qarşı yönələn məhdudiyyətlərin sarsədılması, sındırılması və ləğv olunmasından sonra başlayır. Öz doğmasının, ailəsinin, qardaşı və atasının azadlığını qoruya, bərpa edə bilməyən cəngavərdən elin, ulusun, tayfanın maraqlarını qoruyub mühafizə edəcəyini ümidi gözləməyin əsası yoxdur. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı alplıq və cəngavərlik əxlaqının tarixi

köklərində türk estetik düşüncəsinin dərin qatlarından süzülüb gələn bu dəyərlər dayanırdı.

Oğuz eposunda cəngavərlik əxlaqının başqa bir möhtəşəm qaynağı da özünü göstərməkdədir. Bu, epik silsilədə nəzəri cəlb edən yalnız bir obrazın – Aruz oğlu Basatın şəxsində cəmlənir.

Basat kimdir, onun taleyində, cəngavərlik zirvəsinə yüksəlməsində hansı dəyərlər üstünlük təşkil etmişdir? Məlumdur ki, Basatın cəngavər kimi formalaşması onun həyatında baş verən qeyri-adi bir hadisə ilə əlaqələndirilir.

Göründüyü kimi, eposun daha qədim boylarından olan səkkizinci boyda – «Basat Dəpəgözü öldürdüyü boyı bəyan edər, xanım hey!»də əski nağıl süjetlərindən birinin yenidən işləndiyi özünü göstərir. Şir, aslan, qurd südü ilə böyümək, tərbiyə olunmaq ənənəsi dünya nağıllarında rast gəldiyimiz məşhur süjetlərdəndir (1, s.49). Bütün eyni məzmunlu hadisələrdə bu ənənə əsasında tərbiyə olunan qəhrəmanlar yenilməz cəngavər kimi yetişib meydana çıxırlar. Milli nağıllarımızda, o cümlədən, «Şirbala», «Şirzadın yenilməzliyi» nağıllarında şir südü, aslan və canavar südü ilə böyüyüb tərbiyə edilən qəhrəmanlar uşaqlıqdan cəngavər kimi yetişir, cəmiyyətə asanlıqla qayıdır, doğmaları ilə qısa müddətdə ünsiyyət tapa bilirlər. Ancaq Basatla bağlı mənzərə bir qədər fərqlidir. Epik yaddaşdan məlum olur ki, Basat düşmən hücumu zamanı köçdən düşüb qalır. Oğuz elindən Aruzdan başqa heç kim onu xatırlamır. Üstündən xeyli keçəndən sonra oğuzlar çox güman ki, torpaqlarını işğal edən düşməni geri oturdub yurda qayıdırlar. Elə bu vaxt itkin uşaqla rastlaşırlar. Aruz qocanın ürəyinə damır ki, aslan binətli bu cavan onun oğludur. Ənənəvi nağıl süjetlərindən bəllidir ki, adətən belə «körpə uşaqları» adları çəkilən vəhşi heyvanlar qoruyub hifz edir, onları öz südləri ilə qəhrəman kimi böyüdürlər (1, s. 72-74).

Dünya eposlarında bütün hallarda «hifz etmə» xilaskarlıq funksiyalarına daxildir. Bu funksiyalar isə fəvqəlbəşər güclə istiqamətlənir və böyük gələcəyə malik cəngavərlərə şamil edilir. Məsələn, naxır ayağına atılmaqla ölümə məhkum edilən Zərdüştü oküz ayaqları arasına alıb hifz edir (4, s.131). Dünya nağılcılığı və qəhrəmanlıq eposunda bu hadisə tez-tez təkrar olunur, belə qüvvələr tərəfindən hifz edilən uşaqları gələcəkdə uğurlu tale gözləyir (1, s.31). Amma oğuz eposunda «mühafizə edilmiş»in cəmiyyətə qayıdışı o qədər də asan olmur. Basatı oğuz qayıtarırlar, ancaq o duruş gətirib burada qala bilmir, yenidən aslan yatağına qayıdır. Aruzun aslan südü ilə böyüdülmüş oğlunun oğuz qayıtması yalnız ona Dədə Qorqud tərəfindən ad qoyulmasından, insan olması ilə bağlı həqiqətin ona Dədə Qorqud tərəfindən izah edilməsindən sonra baş verir (3, s.98). Dədə Qorqudun bu öyüdündən, ad qoymasından sonra Basat Oğuz qayıdır, bir daha elini tərk etmir, oğuz bəyləri içərisində yaşamağa başlayır.

Oğuz elinə fəlakət gətirəcək Təpəgözə qarşı Basat etnik yaddaşda epikləşir. Əgər Təpəgözün doğuluşu, - cəmiyyətə gəlməsi qeyri-adi doğuluşdursa, Pəri ilə Sarı Çobanın zinasının nəticəsidirsə, Basat daha qüdrətli qaynaqla bağlıdır. Köç zamanı itkin düşərək fəvqəlbəşər qüvvənin himayəsi ilə aslanla rastlaşmış, mifik güc və qüvvətə malik aslan südü ilə böyümüşdür. Onun soykökündə daha yenilməz bir qüdrət mövcuddur. Əgər Pəri qız Təpəgözün barmağına üzük taxmaqla ona güc verirsə, Basata da Dədə Qorqud ad verərkən basılmazlıq bəxş etmişdir. Basatın gücü bizcə, daha qüdrətli və yenilməz idi. Eposda Təpəgözlə qarşılaşmadan sonra bütün epizodlarda – bunlar çox az görüntülər olsa da, Basatın basılmazlığı özünü

təkrarlayır. Bu basılmazlıq isə ona xilqətdən Dədə Qorqud vasitəsilə bəxş edilmişdir. Xilaskarlıq funksiyası vermək, bunu ad qoymaqla bağlamaq baxımından Dədə Qorqudun özünün yeni açıqlanmalara ehtiyacı vardır. Ona bəxş edilən basılmazlıqda eyni zamanda xilaskarlıq funksiyası özünü göstərir. Elin ən qüdrətli igidlərini qarşısında zəbun edən (3, s.93), Qazan bəyin əlindən zorla yaxa qurtardığı Təpəgözü öldürüb oğuz elini xilas edən Basat təbii ki, qeyri-adi gücə malik idi. Onun biləyinin gücü, aslan südü ilə, Dədə Qorqud duası ilə bərkimişdi. Öz xeyir-duası və müqəddəs kəlamı ilə Dədə Qorqud Aruz oğluna təkcə ad verməmişdi, eyni zamanda xilqətdən ona güc və uzun ömür diləmişdi. Bu cəngavərin daha bir əxlaqi keyfiyyəti üzərində də dayanmaq yerinə düşərdi. Belə ki, o, oğuz elindən uzun müddət ayrı düşsə də, ondan kənar mühitdə böyüsə də, doğma elinə və oğuz tayfasına dərin məhəbbəti var. Oğuz hekayətlərinin heç birində onun el içində hansısa təkəbbürlü, xoşagəlməz hərəkəti nəzərə çarpmır. Hətta Təpəgözü məğlub edəndən sonra da oğuz elindən heç nə istəmir. «At basuban, qan sümürən» (3, s.98) Basatda oğuz qayıtdıqdan sonra bu xüsusiyyətlərin heç biri nəzərə çarpmır. Gətirdiyi əsiri sonuncu övladı əvəzinə gözüyaşlı anaya verəndə Basat elinin halına ürəkdən acıyır, ancaq düşmən üzərinə gedərkən heç kəsdən kömək ummur, köməyini yenə Tanrıdan gözləyir. Təpəgöz soruşanda ki, «...Qurtuldınmı? Basat aydır: Tənrim qurtardı» - deyir» (3, s.101). Döyüşün sonrakı məqamlarında da Basata yenə fəvqəlbəşər qüvvələr kömək əlini uzadır.

Eposda Basatın cəngavərliyi ilə insanlara məhəbbəti çarpazlaşıb yenilməz qüvvəyə çevrilir. Pəri qızın Təpəgözün barmağına taxdığı üzüyün sehrini sındırır, Tanrı ona qapısı olmayan yerlərdən yol açır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»da cəngavərlik ənənələrinin digər qədim izləri də nəzərə çarpar. Bu da türklərin tarixi cəngavərlik həyatı və əxlaqi ilə bağlı görüşləridir. Daim at belində, döyüşlərdə, qarşıdurmalarda həyat sürən, çöllərdə, vadilərdə gün keçirib özünə güzəran quran türk daim düşmən əhatəsində olduğundan tarixən cəngavər kimi doğulmuş, beləcə yaşamış, qəhrəmanlıqla da həyatını başa vurmuşdur. Eposun ayrı-ayrı boylarında düşməndən qisas almağa gedərkən oğuzun yekdil cəngavərliyi aydın nəzərə çarpar. İstər Qazanın evini qaytarmaq, istərsə də oğuz eli üzərinə digər kafir düşmən hücumları zamanı ayrı-ayrı dəstə başçıları döyüşə atılır, vətəni böyük fədakarlıqla mühafizə edirlər.

Oğuz qəhrəmanları üçün ən uca və müqəddəs vətən torpağıdır, onun uğrunda şəhidlik isə ulu dəyərdir. «Beyrəyin öldüyü», «Salur Qazanın evinin yağmalandığı», «Salur Qazanın oğlu Uruz tərəfindən dustaqdan azad edildiyi» və «Bamsı Beyrək» boylarında oğuz cəngavərləri ağır döyüşlər aparır, çoxlu tələfat verir, ancaq son məqamda öz məqsədlərinə qovuşurlar. Əgər Beyrəyin dustaq edilib aparılması zamanı oğuz eli böyük tələfat verirsə, Qazan bəyin köməyinə yetən oğuz bəyləri düşməni demək olar ki, bütünlüklə qılıncdan keçirirlər. Burada elliklə cəngavərlik nəzərə çarpar. «Kitabi-Dədə Qorqud»da fərdi qəhrəman və ya cəngavər yoxdur. Bütün oğuz eli qəhrəmandır. Dünya xalqlarının heç birinin etnik düşüncəsində oğuz eposunda olduğu qədər kütləvi və qüdrətli qəhrəmanlığa təsadüf edilmir. Buradakı cəngavərlik oğuzların tarixi qaynaqlarından, onun keşməkeşli taleyindən, məişətindən və cəsur təbiətindən irəli gəlir.

Bütün bunlar isə eposda oğuz elinin tarixi cəngavərlik ənənələrini davam etdirdiklərini, onları nəsil-dən-nəslə ləyaqət və şərəflə ötürdüklerini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Андреев Н.Р. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне, Л.1979
2. X.H.Koroğlu. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. B., 1999
3. «Kitabi- Dədə Qorqud» (tərtib, transkripsiya, sadələş. variantın müəllifi F.Zeynalov və S.Əlizadə) .B., 1988
4. Зораастрийская мифология. М., 1994

Улькер Набиева

Героические традиции в огузском эпосе
Резюме

В «Китаби-Деде Коркуте» привлекают внимание героические традиции. Это составляет основной сюжет общетюркского эпоса. Исследование героических традиций огузов создает обширное впечатление о героизмах и доблестях огузов с древних времен.

Ulker Nabiyeva

Heroic traditions in the oghouz epos
Summary

Heroic traditions in “Kitabi-Dede Gorgoud” (“A Book about Dede Gorgoud”-trans.) attract the attention. This is a main subject specific to all Turkic epos. Investigation of the heroic traditions of Oghouzs creates a great impression about the heroism and valour of the Oghouzs from the ancient times.

Rəyçi: Professor Qəzənfər Paşayev

A.Ş.HAŞIMOVA
(AMİ)

shamsiyye@hotmail.com

ELMI-NƏZƏRİ FİKİRDƏ ARXETİP PROBLEMİ

(Azərbaycan və rus alimlərinin tədqiqatlarında)

Açar sözlər: mif, arxetip, universalıq, yazılı ədəbiyyat

Ключевые слова: Миф, архетип, универсализм, письменная литература

Keywords: Myth, archetype, universalism, written literature

Yazılı ədəbiyyat öz mənbəyini, qaynağını, başlanğıcını mifologiyadan, folklor nümunələrindən götürmüşdür. Bunların qarşılıqlı əlaqələrini tarixən dünya filosofları və filoloqları sistematik şəkildə araşdırmaya cəlb etmişlər. Fərqli mülahizələr, konsepsiyalar problemin tədqiqində yeni fikirlərin formalaşmasına imkan yaratmışdır. Başqa sözlə desək, problemi araşdırmaya cəlb edən əksər tədqiqatçılar sələflərinin elmi-nəzəri nəticələrini özlərinin yeni mülahizələri ilə daha da zənginləşdirməyə çalışmışlar. Nəticədə yazılı ədəbiyyat və mifologiya-folklor qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsində həm bu sahəni, həm də filoloji fikri əhatə edən yeni elmi konsepsiyalar yaranmışdır.

Mifologiya-folklor və yazılı ədəbiyyat arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin araşdırılması prosesində qazanılan elmi-nəzəri uğurlardan biri arxetip məsələsi ilə bağlıdır. Elm aləminə ilk dəfə isveçrəli tədqiqatçı Q.Yunq tərəfindən gətirilən arxetip yunan dilində ilk obraz mənasını verir (1,110). Arxetiplər adi obrazlar deyil, "kollektiv təhtəşüurun obrazlarıdır" (Q.Yunq), tədqiqatçıların fikrinə əsasən desək, mifin, folklorun və bütövlükdə mədəniyyətin əsasında duran və nəşildən-nəşlə ötürülən qədim ümuminsani simvollarıdır (2).

Dünya elmi-nəzəri fikrində sistematik və ardıcıl şəkildə işlənən arxetip problemini Azərbaycan, xüsusən də rus ədəbiyyatşünasları, folklorşünasları da müntəzəm araşdırmışlar. Bu sahədəki mövcud araşdırmaları məqsəd və funksiyasına görə müəyyən qruplara ayırmaq mümkündür. Birinci qrupa arxetip probleminə, onun ayrı-ayrı tərəflərindən, təzahür formalarından, bədii ədəbiyyatda əksi məsələlərindən ümumi və nəzəri-estetik planda danışılan tədqiqatları daxil etmək olar. İkinci qrupa isə elmi-nəzəri planda araşdırılmış arxetip probleminin özünün, onun binar qarşıdurmalarının və s. tərəflərinin bədii ədəbiyyatda, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında və əsərlərində təzahür formaları öyrənilən araşdırmaları aid etmək olar.

Birinci qrupa aid elmi əsərlər rus filoloji fikrində Azərbaycan filoloji fikri ilə müqayisədə çoxluq təşkil edir. Nəzərə alınası səciyyəvi cəhət bir də bundan ibarətdir ki, Azərbaycan filologiya elmi ilə müqayisədə rus elmi-nəzəri fikrində mif, o cümlədən, arxetip məsələsinin araşdırılmasına hələ XIX əsrdən başlansa da, XX əsrin əvvəllərindən problemin tədqiqi daha sistematik və ardıcıl şəkildə davam etdirilmişdir.

Rus filoloji fikrindəki arxetiplə bağlı araşdırmaları ən geniş və şərti şəkildə aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür: 1. Arxetip probleminin ümumi elmi-nəzəri aspektdən araşdırılması. 2. Arxetip probleminin ümumi mifoloji problemlər konteks-

tində araşdırılması. 3. Arxetip probleminin yazılı ədəbiyyatda, konkret yazıçı irsində və əsərdə araşdırılması.

Arxetip problemi ümumi-nəzəri aspektdən araşdırılan tədqiqatlarda arxetipin anlayış kimi mənası, ilk dəfə işlənməsi tarixi, Q.Yunqla başlayan nəzəri konsepsiyası, tədqiq tarixi, müxtəlif elmlərlə, xüsusən də psixologiya ilə qarşılıqlı əlaqələri və s. kimi məsələlər araşdırılmışdır. Rus filoloqlarından S.Averintsevin, E.Meletinskinin və b. tədqiqatlarında bu problemlər daha dolğun və yüksək səviyyədə öyrənilmişdir.

Tədqiqatçı S.Averintsev arxetipi Q.Yunqa istinad edərək ilkin obrazın sxemi kimi götürmüşdür. Onun fikrinə görə, arxetip «obrazların özləri deyil, obrazların sxemidir, onların ilkin psixoloji şərtləridir, onların imkanlarıdır», məhz buna görə də miflik yaradıcılıq «Arxetipin obraza çevrilməsindən başqa şey deyil» (3). Q.Yunqun, T.Mannın arxetiplə bağlı fikirlərini təhlil edən müəllif bu qənaətə gəlir ki, «sonrakı ədəbiyyatda «arxetip» termini sadəcə olaraq istənilən bədii və o cümlədən, mifoloji əsərlərin, strukturun (məsələn, dünya ağacı) əsasında duran daha ümumi, fundamental və ümuminsani mifoloji motivləri, təsəvvürlərin ilkin sxemini ifadə etməyə tətbiq olunur» (3).

E.Meletinski tədqiqatlarında, xüsusən "Ədəbiyyat arxetipləri" əsərində yuxarıda qeyd olunan bölgünün hər üçü bu və ya digər dərəcədə əhatə edilə bilər. Araşdırıcı Q.Yunqun arxetip konsepsiyasının geniş şəkildə təhlilini vermişdir, xüsusən də onun ayrı-ayrı arxetiplərlə (məsələn, ana, uşaq, animus, müdrik qoca və s.) bağlı fikirlərinin üzərində xüsusi dayanmışdır. Yazılı ədəbiyyatın müxtəlif inkişaf mərhələlərində arxetipin fərqli təzahürlərini işıqlandıran tədqiqatçı haqlı olaraq qeyd edir ki, "qəhrəman arxetipi başlanğıcdan anti-qəhrəman arxetipi ilə birbaşa bağlıdır və bunların hər ikisi eyni qəhrəmanda özünü göstərir" (4,36).

Araşdırıcı qədim arxetipik süjet və motivlərin dörd bölgüsünü vermişdir ki, bunlar da əslində mifoloji sistemin bazasını təşkil edir: 1. ya magik, ya bioloji yolla, ya da ölümündən sonra yaratdığı predmetə çevrilməsi yolu ilə allahların müxtəlif əşyaları yaratması; 2. mədəni qəhrəmanların müxtəlif obyektləri ilk qoruyuculardan çox vaxt qaçırtmaq, daha doğrusu, başqa dünyadakı hazır obyektləri tapmaq yolu ilə əldə etməsi, əmək alətlərinin, təsərrüfat və məişət fəaliyyəti formalarının, dini tövsiyələrin əldə olunması; 3. demiurqlar tərəfindən yerin, insanların, göy cismlərinin, təsərrüfat alətlərinin və s. hazırlanması; 4. müxtəlif mədəni obyektlərin öz-özünə peyda olması, onların göydən yerə düşməsinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi (4,48-49).

Apardığı bölgünü ətraflı şəkildə tədqiq edən müəllif bütün bunların eyni zamanda mifoloji sistemin əsasını təşkil edən xaos-kosmos qırışdırması ilə əlaqələndirmiş, daha sonra nəzəri cəhətdən irəli sürdüyü mülahizələrini rus ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili ilə əsaslandırırmışdır.

Mifologiyanın, folklorun müxtəlif problemlərini, yazılı ədəbiyyatın ilkin qaynaqları ilə əlaqələrini araşdıran əksər tədqiqatçılar ya arxetip məsələlərinə, ya da arxetipik motivlərin, obrazların və s. bədii ədəbiyyatda təzahür imkanlarına, yaxud da formalarına diqqət yetirmişlər. O.Freydenberq, A.Propp, A.Losev, M.Stebliin-Kamenski, V.Toporov (5) və s. kimi tədqiqatçılar mifdən və onun səciyyəvi cəhətlərindən, simvolla, ritualla, motivlə əlaqələrindən, folklorun sonrakı inkişaf mərhə-

ləsində epik, lirik, dramatik növün formalaşmasında mənbə rolunu oynamasından və s. bəhs edərkən arxetip probleminə istinad etmişlər.

Rus filoloji fikrinin A.Vesolovski, M.Baxtin, P.Boqatirev, M.Lotman, B.Uspenski, A.Bayburin kimi görkəmli nümayəndələrinin araşdırmalarında mifoloji inamın, o cümlədən, arxetipin yazılı ədəbiyyatla yanaşı, incəsənətin, mədəniyyətin formalaşmasındakı, hətta insanın gündəlik həyatının təmin edilməsindəki (məsələn, mənzil tikintisində, mərasimlərdə və s.) əvəzsiz rolu tədqiq olunmuşdur. Arxetipin qeyri-şüurluluğu və mifologiyanın təməl prinsipi xaos-kosmos qarşıdurması ilə bağlılığı ona universallıq, kollektivlik xarakteri vermişdir. Mövcud tədqiqatlarda o da vurğulanmışdır ki, arxetipin universal və kollektiv xarakteri onun etnik mahiyyət daşıması deyil, başqa sözlə desək, arxetip slavyan mifologiyasında da, türk mifologiyasında da struktur və məzmun tutumunu qoruyub saxlayır.

Rus filologiyasında müxtəlif sənətkarların ədəbi irsində və müxtəlif sənət növlərində təzahür formaları sistematik şəkildə araşdırmalara cəlb edilmiş, çoxsaylı namizədlk dissertasiyaları yazılmışdır(7). Bu dissertasiyaların bir qisminə arxetip problemi müxtəlif sənət növlərində və ayrı-ayrı sənətkarların bədii əsərlərinin nümunəsində öyrənilmişdir, bir qisminə isə əvvəlki araşdırmalarda tezis şəklində irəli sürülmüş, mülahizələr davam və inkişaf etdirilmişdir.

E.M.Meletinski Q.Yunqun arxetip anlayışından daha geniş olan ədəbiyyat arxetipləri problemini qaldırmış və əsaslandırmışdır. Rus tədqiqatçılarının bəziləri onun fikirlərini daha da genişləndirmişlər. İlk dəfə məkan arxetipini xüsusi şəkildə tədqiq edən filoloqlardan biri Y.Domanski arxetipik motivləri mövzu və funksiya baxımdan aşağıdakı qruplara ayırmışdır: təbiətin təsviri, dünyanın yaradılması ilə bağlı motivlər; insan həyatının dövrülülüyü, əsas məqamları və kateqoriyaları ilə əlaqələndirilən motivlər; insanın məkandakı yerini səciyyələndirən motivlər (8,28). S.Barişeva isə ekzistensial arxetipləri iki qrupa ayırmışdır: ontik (ontik arxetiplər olan əsərlər ekzistensial kanonlarla qurulur və burada ekzistensial qəhrəman, sərhədyanı şərait və s. olmalıdır) və qnoseoloji (bu arxetiplərə yalnız ekzistensial əsərlərdə deyil, həm də müxtəlif cərəyan və üslublarda olan əsərlərdə rast gəlinir (9,102-103).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mifologiyanın, xüsusən də, arxetip probleminin araşdırılmasına nisbətən gec başlanmışdır. Mövcud araşdırmalarla tanışlıq göstərir ki, milli filologiya elmində arxetip problemi ayrıca tədqiqatlarda öyrənilməyibdir. Problem daha çox iki baxımdan tədqiqini tapıbdir. Birincisi, bir sıra araşdırmalarda birbaşa arxetip məsələsinə müəyyən mənada diqqət yetirilibdir. İkincisi, bir sıra araşdırmalarda isə anlayış birbaşa xatırlanmasa da, tədqiqat mövzusu məhz arxetiplə əlaqəli olduğu üçün maraq doğurur.

Arxetipdən söhbət gedən əsərlərdə ənənəvi şəkildə bu terminin mənasına, işlənmə tarixinə toxunulur, xüsusən də, Q.Yunqun konsepsiyasına istinad edilir. H.Quliyev arxetip anlayışı barəsində nəzərdə tutduğu təsəvvürü yaradandan sonra epik ənənədə müdrik qoca arxetipini nəzərdən keçirmişdir. Müəllif haqlı olaraq göstərmişdir ki, arxetip universaldır və onun təzahürü çoxvariantlıdır və tezisini müxtəlif arxetiplərin, o cümlədən, Molla Nəsrəddin arxetipinin təhlili ilə əsaslandırmağa çalışmışdır (10,219).

Arxetip motiv, süjet, eləcədə simvol formasında təzahür edə bilir. Alt-üst, yuxarı-aşağı, şimal-cənub, göy-yer, xeyir-şər və s. arxetipik simvolları araşdıran

R.Qafarlı qeyd edir ki, onlar "lap başlanğıcdan bütün icma üzvlərinin inancı şəklində meydana gəlir, daha doğrusu, mifoloji əlamətlərlə yönləndirildiyindən yarandığı çağlardan başlayaraq tarixin bütün mərhələlərində öz universallığını qoruyb saxlayır (11,101).

Yuxarıda da deyildiyi kimi, bəzi araşdırmalarda arxetip anlayışına istinad edilmişdir, amma qarşıya qoyulan problem mifoloji inamın təzahür hallarından biri kimi tədqiq olunmuşdur (12). Bəzi alimlərin araşdırmalarında arxetip anlayışı xatırlanmasa da, tədqiqatın ümumi gedişi məhz arxetiplərin təhlili üzərində qurulmuşdur. M.Kazımoğlunun, A.Şükürovun, C.Bəydilinin (Məmmədovun), R.Kamalin, S.Rzasoyun, A.Hacılınin, A.Acalovun, F.Qasimovanın və başqalarının tədqiqatlarında deyilənləri müşahidə etmək mümkündür (13). Adları çəkilən müəlliflərin (təbii ki, həcm nəzərə alındığı üçün çəkilməyənlər də vardır) əsərlərində mifologiyanın təməl prinsipləri tədqiq olunmuşdur, amma bu problemlər arxetipin mifoloji sistemdə fərqli adlarla təzahürü olduğundan nəticə etibarilə arxetipin öyrənilməsinə zəmin hazırlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах. Второе издание, том 1, Москва: Советская энциклопедия, 1987, 671 стр.
2. <http://slovar.lib.ru/dictionary/arhetip.htm>
3. Аверинцев С. Архетипы. Мифы народов мира: Энциклопедия. Москва:
4. Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. Российский государственный университет. Москва: 1994, 136 с.
5. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. Москва: У-Фактория, 1998, 798 с.; Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра. Москва: Лабиринт, 1997, 448 с.; Лосев А.Ф. Диалектика мифа. Москва: Правда, 1990, 145 с. Стеблин-Каменский М. Миф. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Москва: Прогресс: Культура, 1995, 621 с.
6. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Москва: Высшая школа, 1995, 648 с.; Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. 2-е изд. Москва: Художественная литература, 1990, 541 с.; Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. Москва: Искусство, 1971, 544 с.; Байбурин, А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. Москва: Языки славянской культуры, 2005, 224 с.; Лотман Ю.М. О русской литературе. СПб.: Искусство-СПб, 1997, 848 с.; Успенский Б.А. Семиотика истории. Семиотика культуры. Москва: Языки русской культуры, 1996, 608 с.
7. Архетипы, мифологемы, символы в художественной картине мира писателя. Материалы Международной заочной конференции (г.Астрахань, 19-24 апреля 2010 г.). Астрахань: издательский дом "Астраханский университет", 2010, 289 с.; Ларионова М.Ч. Архетипическая парадигма: миф, сказка, обряд в русской литературе XIX века. Автореферат дис... доктор. филол. наук. Таганрок, 2006; Хитарова Т.А. Архетипические образы Верха и Низа в романе притчевым началом: А.Платонов, А.Мердок, У.Голдинг. Автореферат дис... канд. филол. наук. Краснодар, 2003; Кан

- Б.Ю. Роман Е. Замятина "Мы" в свете теории архетипов К.Г. Юнга. Автореферат дис... канд. филол. наук. Москва, 2010; Кавакита Н.С. Проблема архетипа в творческом опыте М.И.Цветаевой. Автореферат дис... канд. филол. наук. Москва, 2004; Гольденберг А.Х. Фольклорные и литературные архетипы в поэтике Н.В.Гоголя. Автореферат дис... доктор. филол. наук. Волгоград, 2007; Шутова Е.В. Архетипы "дом" и "бездомье" и их объективация в духовной культуре. Автореферат дис... канд. филол. наук. Омск, 2011 г. с.
8. Доманский Ю.В. Смыслообразующая роль архетипических значений в литературном тексте. Пособие по спецкурсу. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Тверь, 2001, 94 с.
 9. Барышева С.Г. Экзистенциальная архетипика в художественном пространстве современной русской прозы. Дис... канд. филол. наук. Магнитогорск, 2006, 201 с.
 10. Quliyev N. Arxetip anlayışı və epik ənənədə müdrik qoca arxetipi. Türk epik ənənəsində dastan. "Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə" Yİ Uluslararası folklor konfransının materialları. Bakı şəhəri, 25-26 noyabr 2010, səh. 218-220.
 11. Qafarlı. R. Azərbaycan mifoloji görüşlərində arxetipik simvollar. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. XIY. Bakı: "Səda" nəşriyyatı, 2003, səh. 94-121
 12. Əliyev R. Qurban və onun arxetipi haqqında struktur-semantik analiz. "Dədə Qorqud". Elmi-ədəbi toplu, IY. Bakı: "Səda" nəşriyyatı, 2005, səh. 68-75
 13. Şükürov A. Mifologiya, 6-cı kitab – Qədim türk mifologiyası. Bakı: Elm, 1997, 232 s.; Kazımoğlu M. Xalq gülüşünün poetikası. Bakı: Elm, 2006, 268 s. Kamal R. "Kitabi-Dədə Qorqud": arxaik ritual semantikasi. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, "Elm" nəşriyyatı, 1999, 72 s.; Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı: Mütərcim, 2007, 272 s.; Acalov A. Mifologiya. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I cild, Bakı: Elm, s. 37-66; Rzasoy S. Oğuz mifologiyası. Bakı: "Nurlan", 2009, 363 s.; Rzasoy S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: "Nurlan", 2008, 188 s.; Hacılı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı: Mütərcim, 2002, 164 s. Qasımova. F. Türk mifologiyasında mədəni qəhrəman problemi. Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 164 s.;

А.Ш.Гашимова

Проблема архетипа в научно-теоретической мысли (на
основе исследований русских и азербайджанских филологов)

Резюме

В статье анализируется проблема изучения архетипа в исследованиях русских и азербайджанских ученых. Если исследования проблемы архетипа в русской филологии начинается с начала XX века, то научная разработка данной проблемы в азербайджанском литературоведении начинается с второй половины XX века. Архетип в этих исследованиях рассматривается как

первичный мифологический источник, проявившийся бессознательно в созидании и развитии художественной литературы.

A.Sh.Hashimova

The problem of the archetype in scientific-theoretical thought
(based on researches of Russian and Azerbaijani philologists)

Резюме

The article analyzes the problem of studying the archetype in researches of Russian and Azerbaijani scientists. If the research of the archetype problem in Russian philology starts at the beginning of the twentieth century, the scientific development of this problem in the Azerbaijani literary begins with the second half of the twentieth century. The archetype in these studies is considered as the primary mythological source that was appeared unconsciously in creation and development of literature.

Rəyçi: M.İmanov
filologiya elmləri doktoru

T.ASLANOVA
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

M.B.MƏMMƏDZADƏNİN İCTİMAİ-PUBLİSİST FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: Milli şüur, M.B.Məmmədşadə, mühacirət, ədəbiyyat, xalq, mətbuat, türkologiya

Key words: National consciousness, M.B. Mammedzadeh, emigration, literature, folk, press, turkology.

İnqilabi ruhda böyüyən və xalqımızın azadlığı uğrunda mübarizəyə qoşulan Mirzə Bala Məmmədşadə gənclik çağlarında dövrünün inqilabçı həmyaşıdları içərisində seçilir, mətin və ardıcıl mövqeyi ilə ön sıralarda addımlayırdı.

1918-1920-ci illərdə Demokratik respublikanın necə mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə, neçə itkilər bahasına əldə etdiyi nəticələr ədibə yaxşı məlum idi.

M.B.Məmmədşadə öz publisist çıxışlarında milli dövlətin varlığını, onun qorunmasını bütün digər milli problemlərin açarı hesab edirdi. O, «Açıq söz»də dərc olunmuş məqaləsində bütün xalqı birliyə milli dövləti qorumağa və möhkəmlətməyə çağırırdı.

Ədibin bu qəzetdə dərc etdirdiyi «Nəticə veriyor», «Məktəblərin milliləşdirilməsi və müəllimlərimiz», «Muxtariyyət» kimi qiymətli məqalələri istiqlalın, milli mədəniyyət və maarifin əhəmiyyətini sadə dildə şərh və təbliğ edirdi.

Gənc ədibin milli hökumət dövründə yazdığı məqalələrdə ədibin siyasi mövqə aydınlığı, həyat hadisələrinə geniş baxmaq və milli mövqələrdən qiymət vermək qabiliyyəti hiss edilməkdə idi. 1919-cu ildə «Xəzər türklərin dənizidir», «Hökumət və teatr» kimi samballı məqalələrini yazır, milli hökumətin min bir çətinliklə gördüyü quruculuq işlərinin həllində iştirak etməyə çalışır. «Səhnəmiz istiqlaliyyət uğrunda az çalışmamışdır; istiqlalı bərkitmək, onu bir xalq fikri etmək yolunda böyük rol oynamışdır... Onun varlığı milli mədəniyyətimizin varlığı, onun tərəqqisi mədəniyyətimizin tərəqqisidir» demişdir.

Birinci məqalədən aydın olur ki, Azərbaycan millətinin əvəzsiz milli sərvəti, incisi olan Xəzər dənizinin taleyi Demokratik respublikanın qonşu dövlətlərlə münasibətlərində mühüm yer tutmuşdur. «Xəzər türklərin dənizidir» məqaləsində M.B.Məmmədşadə Azərbaycan xalqının iqtisadi və siyasi maraqlarını təəssübkeş bir övlad kimi müdafiəyə qalxırdı, xalqın çətin vəziyyətindən istifadə edib baş qaldıran yadelli bədxahlara layiqli cavab verirdi. Eyni zamanda göstərirdi ki, təbiətin bizə bəxş etdiyi inci öz başımıza bəla olmuşdur. «Zatən Xəzəri bürüyən türk elləri, türk torpaqları da dəniz vasitəsi ilə təhti – əsarətə düşmüşlərdir».

Uzaqgörənlik, tarixi perspektivdə düşünmək qabiliyyəti ədibin toxunduğu bütün məsələlərə münasibətində hiss olunurdu. Ona görə milli teatrın taleyindən danışanda da ən əvvəl onun istiqlal ideyaları və milli məfkurə aləti kimi rolundan danışdı. M.B.Məmmədşadənin Azərbaycan parlamentində stenoqrafçı işləməsi onun siyasi yetkinləşməsinə kömək edir, milli hökumətin qarşısında duran bütün məsələlərdən ilk mənbələr əsasında xəbərdar olub mühakimə yürütməsinə imkan verirdi. Mühacirətdə yazdığı bir çox məqalələrində istiqlalçı ədib parlamentdə işlədiyi

zaman topladığı qiymətli məlumatlardan istifadə etmiş və M.Ə.Rəsulzadə ilə yanaşı milli hökumətin iyirmi üç aylıq tarixinin ən mötəbər bilicisi olmuşdur.

Azərbaycançılıq məsələsi milli ideologiya barədə gedən diskussiyaların əsas mövzularından biri olduğu üçün müsavət irsində türkçülük, milli ənənə, milli məfkurə və dövlətçilik məsələlərinin qoyuluşu bunların həyata keçirilməsi barədə müzakirələr mənalıdır və müstəqil dövlət quruculuğuna gərəklidir. M.B.Məmməd-zadə yazır: «Şübhə yoxdur ki, hər mərhələyə hakim olan şüar «Müsavət» şüarı, hakim olan ideologiya müsavətçilik olacaqdır. Müsavətçilik – millətçilik, türkçülük, vətənçilik, Azərbaycançılıq, milli dövlətçilik, inqilabçılıq, xalqçılıq deməkdir. Müsavat millətin bu prinsiplərə inanan və onların gerçəkləşməsi üçün can verməyə hazır olan ziyalı qüvvələrini öz bayrağı altında birləşdirmişdir»

Mirzə Bala Məmməd-zadə də eyni istiqamətdə, eyni nəcib milli zehniyyətin təsiri və diktəsi ilə elmi araşdırmalar aparırdı. Lakin bütün niyyət və amal yaxınlığına baxmayaraq M.B.Məmməd-zadənin ədəbiyyat və mətbuat tarixinin araşdırıcısı kimi öz məxsusi xüsusiyyəti var idi: ədəbiyyat və fikir tariximizdə ilk növbədə Azərbaycan milli şüurunun və zehniyyətinin qaynaqlarını və əsaslarını araşdırmaq. İstiqlalçı ədib bütün ömrü boyu M.Ə.Rəsulzadə ilə çiyin-çiyinə addımlayaraq milli məfkurəçiliyin yorulmaz araşdırıcısı olmuş, öz müəllimindən öyrənərək türkologiya, folklor, ədəbiyyat, mətbuat və mədəniyyət tariximizin milli mahiyyətini və məzmununu tədqiq və təbliğ etmişdir.

Vətəndə yaşadığı illərdəki kimi M.B.Məmməd-zadənin mühacir həyatı da məhsuldar və dolğun olmuşdur. 1923-cü ildə mühacirət edən ədib bütün sonrakı ömrü boyu bir mövzuya sadıq qalmışdır: Milli demokratik düşüncənin tarixi! Mirzə Bala bir ziyalı və alim olaraq özünü ilk cümhuriyyətin övladı sayırdı. Tarixi faktlara müstəsna həssaslıq və vicdanlı yanaşan, demokratik respublikanın yaradılması haqda «İstiqlal bəyannaməsi»nə xüsusi kitabça həsr edən M.B.Məmməd-zadə 23 ay yaşayan bu respublikanın ən xırda məsələlərini də öz əsərlərində işıqlandırmağı lazım bilmişdir. Elmi obyektivlik, faktlara tənqidi yanaşmaq bacarığı, siyasi hadisələri bütün mürəkkəbliyi ilə görmək qabiliyyəti onun tarixi araşdırmalarının əsas məziyyətlərindəndir.

M.B.Məmməd-zadə 1920-1950-ci illərdə Azərbaycan mühacirətinin rəhbərlərindən və ən namuslu təmsilçilərindən biri olmuşdur.

Eyni istiqamətdəki fəaliyyətin bir qolu da sovet Azərbaycanında gedən ədəbi proses, mətbuatı izləmək və milli məfkurə və demokratiya prinsipləri baxımından yol verilmiş qüsurları tənqid və ifşa etmək olmuşdur.

Lakin bu fəaliyyətində də M.B.Məmməd-zadə son dərəcə obyektiv və ədalətli bir publisist və ədəbiyyat tənqidçisi idi. Ədəbi fikirdəki bolşevikləşmənin süniliyini tənqid edən və «məfkurəçiliyi» saxta sayan Mirzə Bala sovet illərində H.Cavid, C.Cabbarlı, S.Vurğun kimi böyük sənətkarların qiymətli əsərlərini təqdir edir, onların milli mahiyyətini açıb göstərməyə çalışırdı.

Ümumilikdə götürüldükdə M.B.Məmməd-zadənin bütün publisistik, elmi və hətta siyasi fəaliyyəti də mətbuatla, onun tarixi ilə bağlıdır. İstiqlalçı ədib bütün ömrü boyu bir tərəfdən iti qələmli jurnalist, digər tərəfdən isə milli mətbuatın tədqiqatçısı, araşdırıcısı olmuş, Azərbaycan milli fikrinin bütün problemlərini, məfkurə və əqidə çarlarını mətbuatın araşdırılması fonunda ortaya gətirmişdir.

Bunlardan əlavə M.B.Məmməd-zadə Sovet Azərbaycan mətbuatının da yorul-

maz tədqiqatçısı idi. Bolşevik mətbuatına həsr olunan məqalələrin çoxu mübariz milliyyətçilik ruhunda olsa da, bütün hallarda dəqiq elmi prinsiplərə əsaslanır, bu mətbuatda xalqın ədəbiyyat və mədəniyyətinin taleyüklü məsələlərinin araşdırılması əsas yer tutur.

Bu baxımdan M.B.Məmməd zadə «Türk əlifbası və bolşevik mətbuatı», «Proletar ədəbiyyatı milliyyətçi ədəbiyyatın vahid cəbhəsi qarşısında», «Azərbaycan həyat və mətbuatından», «Molla Nəsrəddin 50 il əvvəl intihar etdi», «Azərbaycanda maarifi-siyasi», «Müasir Azərbaycan şairləri» və neçə-neçə digər məqalələri mətbuatın təhlili üzərində qurulsa da, Azərbaycan bədii və milli fikrinin önəmli mətləblərini araşdırır, hadisələrə dəqiq qiymətlər verirdi.

Mühacirətdən sonra Mirzə Bala qismən bədii əsərlər yazsa da, əsasən elmi-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Bununla belə, onun istər mühacirətdən əvvəlki, istər mühacirətdə yazdığı bədii əsərlər onu istedadlı söz ustası, maraqlı müşahidə və düşüncələri olan dramaturq, şair, nasir, hekayəçi və publisist kimi tanıdır. Odur ki, M.B.Məmməd zadənin yaradıcı fəaliyyətini onun ədəbi-bədii yaradıcılığından kənarda təsvir etmək qeyri-mümkündür.

Beləliklə, demək olar ki, M.Ə.Rəsulzadə və Mirzə Bala Məmməd zadənin başçılığı ilə Azərbaycan mühacirətinin vətəndən kənarda gördüyü işlər, yaratdıqları mətbuat, elm, nəşriyyat, milli ruhlu məfkurə nümunələri xalqımızın milli şüurunun tərkib hissəsi oldu. Həmin tərkibsiz bu şüur bəlkə də bütöv görünməzdi. M.B.Məmməd zadənin ictimai-siyasi, publisistik, ədəbi-bədii irsi xalqımızın milli şüurunun zənginləşməsinə, tarixi varisliyin əlaqəsinə və inkişafına layiqli nümunələr vermiş dəyərli bir nümunə, parlaq bir yaradıcılıq nümunəsidir.

T.Aslanova

Social-publicist activity of M.B.Mammedzadeh

Резюме

This article creates a clear idea about social-publicist activity of M.B. Mammedzadeh. The article analyses write's works concerning his social and political activity as well as his publisist profession both in Baku period and during his emigration life. The article emphasize his works and arts heritage, which service as the national consciousness of our people and it is believed that that legacy has great enrichment effect for the Azerbaijan nation.

Rəyçi: Şirindil Alışanov
filologiya elmləri doktoru

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Qəzənfər Kazımov Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin tədqiqi tarixindən	3
Mətanət Quliyeva Ekspressiv sintaksis probleminin tədqiqinin ümumi məsələləri.....	28
O.B.Cəlilbəyli, E.E.Məmmədova Yapon dilində cümlədə sözlərin sırası haqqında	33
Məhin Sürek Dilçilikdə “frazoloji vahid” anlayışı	38
Aftab Hacıadə Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin müqayisəli araşdırılması	48
Günay Quliyeva Ərəb leksikoqrafiya məktəblərində həmzə samiti haqqında fikirlər	55
Leyla Yusifova Dildə kauzasiyanın ifadə üsulları	65
Üzeir Həsənov Feli sifət və feli bağlamanın mürəkkəb şəkilçiləri	75
Лейла Сейидзаде Аспекты глобализации английского языка	81
Yeganə Abbasova İngilis dilindən tərcümə prosessində semantik uyğunluqlar	89
Nailə Qədimova Təyinedici cümlə üzvləri ilə təyinedilən cümlə üzvü arasında sintaktik-semantik əlaqələr	94
Nəriminə Quliyeva Dilçilikdə frazeologizmlərin tədqiqinə dair	99
Ruqiyyə Səfərova İngilis dilində alınma frazeologizmlərin Azərbaycan dilində ifadəsi	104
Fatma Mehdixanlı Müasir ingilis dilində alınma frazeologizmlər	109
Sevinc Bağirova İngilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkibli cümlələrin lingvistik, tipoloji xüsusiyyətləri	114
Könül Qasımova Frazoloji birləşmələr, onların tədqiqatı və mənşəyi	119
Ruhiyyə Əhmədova İngilis dili dərslərində yazı işinin təşkili və tədrisi	124
Səidə Mehdiyeva Tərcümənin mədəniyyətlər arasındakı kommunikasiyada rolu və əhəmiyyəti	129
Aynur Məmmədova Linguistic peculiarities of contracts in english	134
Rəsmiyyə Babayeva İngilis mənşəli sözlərin qrammatik mənimsənilməsi	146
İradə Cəfərova Çoxmənalı sözlərin ingilis dili dərslərində tədrisi	151
Rübabə Musayeva İngilis dilində praktik danışıq dilinin əsas xüsusiyyətləri	156

Elnarə Abbasova	
Orta ingilis dili dövründə feillərin şəxssiz formalarının inkişafı	161
Suğra Məhərrəmov	
İngilis dilində alınma frazeologizmlər	166
Kəmalə Mehdixanlı	
Azərbaycan və İngilis dillərində sadə cümlədə söz sırası	171
Firəngiz Pənahova	
Tərkibində bitki adları olan frazeoloji birləşmələrin dilçilik elmində rolu və əhəmiyyəti	176
Soltanxanım Musayeva	
Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində ingilis dili mənşəli sözlərin əksi	181
Нина Бунятова,	
Ляман Ахундова	
Некоторые отличительные нюансы произношения фонетики английского языка	186
Yusif Süleymanov	
İnterferensiya prosesində struktur-semantik dəyişmələr	191
Rəfiq Cəfərov,	
Aybəniz Həsənova	
Fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman formalarının qrammatik və məna xüsusiyyətləri haqqında	196
Şəfq Məhərrəmov,	
Qənirə Allahverdiyeva	
Müxtəlif sistemli dillərdə variantlıq probleminin səciyyəvi xüsusiyyətləri	201
Məleykə Əsədova,	
İradə Bədəlova	
AzTU Azərbaycanın mətbuat səhifələrində ingilis dili mənşəli alınma söz və terminlərin işlənməsi	206
Leyla Eminova,	
Şəfiqə Əliyeva	
Zoometaforizmlərin ingilis və Azərbaycan dillərində işlənmə xüsusiyyətləri	211
İlahə Quliyeva,	
Xalidə Zamanova	
Azərbaycan və İngilis dillərində antroponimik sözlərin işlənməsi	216
Ramil Hacıyev	
Military language psychology	221
Shakar Mehdili	
Task-based language learning (tblt) and content and language integrated learning (clil)	229
Zeynab Khalilova	
Classroom planning with esl	235
Гюльнара Исмаилова	
Создания рациональный методики перевода в сфере научно-технического текста английского языка	240
Leylaxanım Nəcəfova	
İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemində omitonim komponentli vahidlərin leksik-semantik təhlili	245
Pakizə Məmmədza	
Müasir ingilis dilində prefiks vasitəsilə yaranan törəmə fellərin Azərbaycan dilində ifadəsi	250
Nuriyyə Rzayeva	
Qədim və orta əsrlər dövründə ingilis dilinin sintaksisində baş verən əsas dəyişikliklər	255
Lalə Kazımova	
Fonetikanın orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqəli tədrisinin	

nəzəri-metodik əsasları haqqında	260
Улькер Асадова	
Фразеологизмы английского языка с компонентами – зоонимами и их эквиваленты в русском языке	265
Севи́ндж Гасанова	
Лингвокультурологический аспект взаимоотношения языка и культуры	271
Samirə Məmmədova	
German-türk dil əlaqələri tarixindən	283
Aytən Allahverdiyeva	
Fəlsəfi kəmiyyət kateqoriyasının linqvistik təhlili	288
Narimov Hamid Azimovich	
Xorazm shevalaridagi ayrim oziq-ovqat o`simliklari nomlari haqida	297
Рузимбаев Сарвар Сапарбаевич	
Стилистическое использование алогизмов в языке дастанов	302
Sevinc Cəlilova	
A.Abdullayev və nitq mədəniyyəti	309
Lalə Məmmədova	
İngilis dili qrammatikasının tədrisinin metodologiyası	314
Təranə Nəsimova	
Şifahi nitqin inkişafında bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolu	319
Səkinə Eyvazova	
İngilis dilindən Azərbaycan dilinə hərbi xarakterli mətnlərin tərcüməsi prosesində lakonik formanın ifadəsi	325
Xədicə Zeynalova	
İngilis və Azərbaycan dillərində istək və arzu mənalı fellərin müqayisəli xarakteristikası	330
Nigar Həsənova,	
Sevinc Hacıyeva	
Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeologiyasında sinonimlik problemi	335
Nəcəf Nəbiyev	
Kontekst və onun semantik rolu haqqında	340
Aytən Cəlilova	
Ekstralingvistik amillərin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təsiri (<i>ingilis dilinin materialları əsasında</i>)	345
Afaq Qəmbərova	
Dilin leksik sistemində dəyişmələr	351

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Elşad Səfərli	
Abbasağanın Azərbaycan sonetistikasında ilk sonetlər silsiləsi	356
Firəngiz Kazımova	
Mirzə İbrahimovun hekayə yaradıcılığına dair bəzi qeydlər	364
Afət Namazova	
Müasir yazılı ədəbiyyatda “Dədə Qorqud” motivləri	371
Ayna Babazadə	
Saib Təbrizi lirikasında ictimai motivlər	376
Samirə Əliyeva	
Şərəf xanım Binti Mehmed Bəy Ər-Rumi divanının elmi-poleoqrafik təsviri	384
Oruc Əliyev	
Azərbaycan nağıllarında su	392
Şükufə Vəliyeva	
XX əsr Amerikan ədəbiyyatında ideyadan mif modelinə doğru	398

Səbinə Ramazanova Çağdaş poeziyada Allah (60-cı illər)	405
Yakubov Muzaffar Kamiljanoviç Nikolas rouning “buyuk temur” tragediyasında amir temur siymosi	410
Çinarə Məhərrəmov Yaşar Qarayevin Azərbaycan tənqidinə verdiyi töhfə	415
Sədi Sadiyev XX əsr Avropa-türk ədəbiyyatında sosial həyat və sosial problemlərin bədii mənalandırılması	420
Əzizəgə Nəcəfzadə “Xəmsə” üslubunda türkoloji problemlərə həsr olunmuş qiymətli tədqiqat	425
Ələmdar Bayramov Azərbaycanda özəl nəşriyyat sistemi	430
Könül Mirzəyeva Nizami əsərlərinin nəşrinin bədii tərtibat problemləri	435
Kəmalə Məmmədova Əli Sultanlının tədqiqində Romen Rollan və Viktor Hüqo yaradıcılığı	447
Захра Аллахвердиева Тематические проблемы «сокровищницы тайн» Низами Гянджеви и «Ровзат аль-анвар» Хаджу Кирмани	452
Ülkər Nəbiyeva Oğuz eposunda qəhrəmanlıq ənənələri	458
A.Ş. Haşimova Elmi-nəzəri fikirdə arxetip problemi (Azərbaycan və rus alimlərinin tədqiqatlarında).....	464
T. Aslanova M.B.Məmmədzaadənin ictimai-publisist fəaliyyəti.....	470

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Yığılmağa verilmiş **02.01.2014.**
Çapa imzalanmış **31.01.2014.**
Şərti çap vərəqi 59,5 Sifariş № **19.**
Kağız formatı 84x108 1/8. Tiraj **500.**

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.